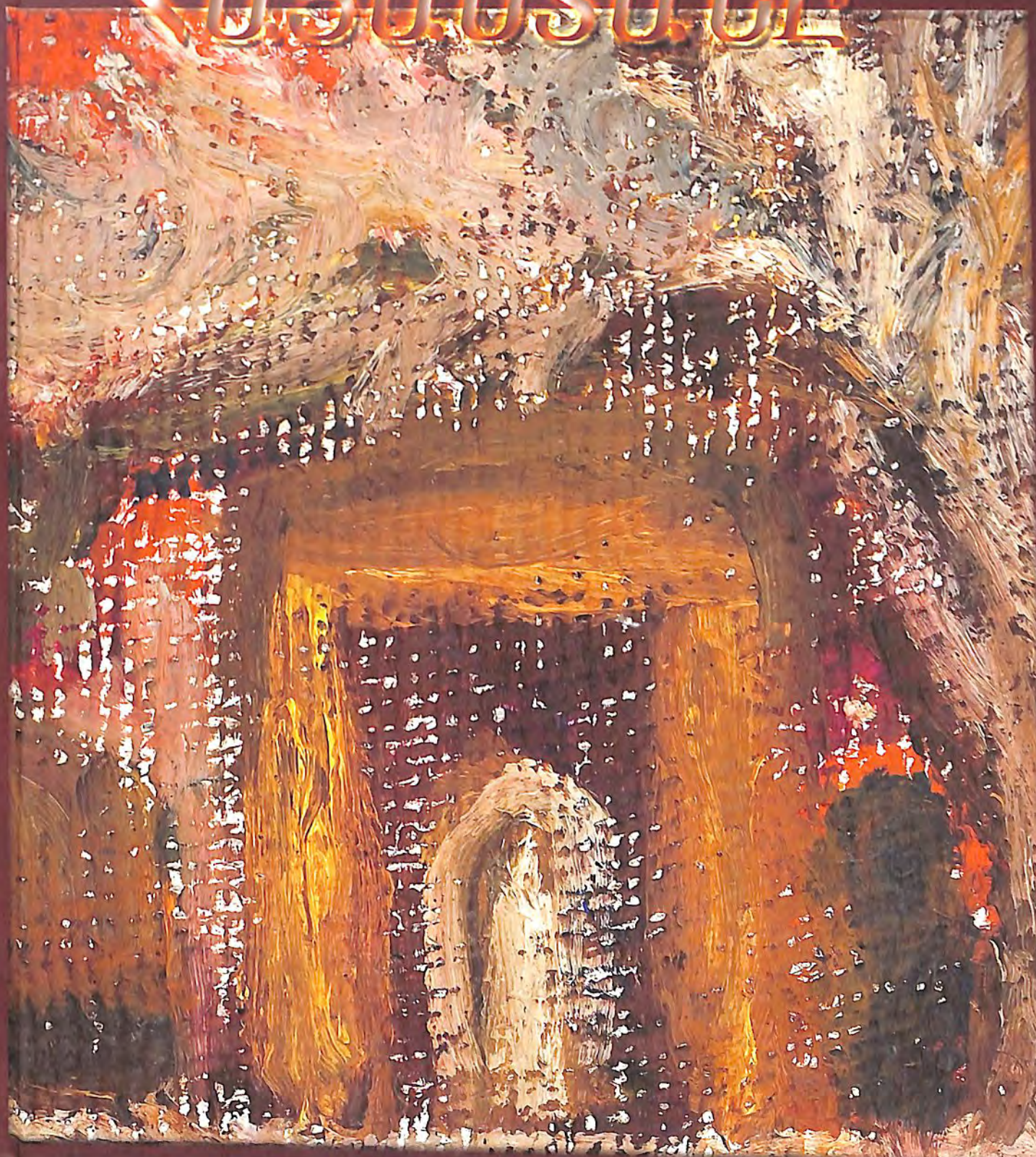
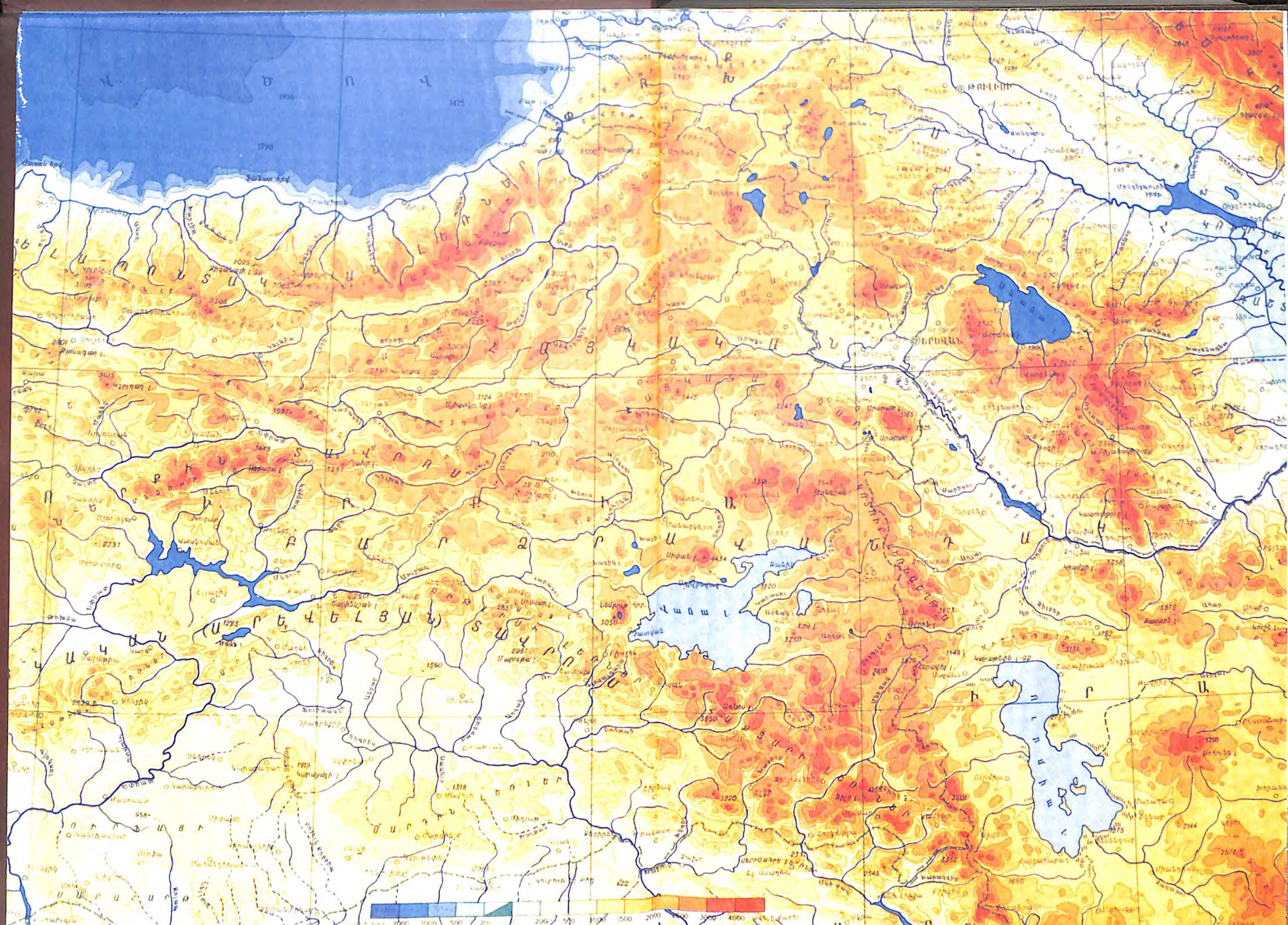

Աննա Պետրոսյան

ԲՈՒԹՈՐ ԺԱՄԽԱՆԱԿՆԵՐԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

9(47.925)
Պ-50

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԲՈԼՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(Վկայագիրք՝ ըստ ամենայնի)

41334

ՀԱՏՈՐ Ա

(Հնագույն ժամանակներից մինչև մ.թ. 5-րդ դար)

ԵՐԵՎԱՆ

«ԴԱՐ» հիմնադրամ

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(23)

Պ 505

Հրատարակված է Պետական պատվերով

Աջակցությամբ «Դար» Տարածաշրջանային
Զարգացման և Մրցունակության հիմնադրամի :

Աննա Պետրոսյան

Պ 505

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»: Վկայագիրք.-Հ.Ա.-Եր.:

«Դար» հիմնադրամ, 2008.- 572 էջ:

Վկայագիրքը պատմում է Հայոց խոյանքների, անկումների, հաղթանակների և գոյատևման գաղտնիքի մասին՝ արժանավոր և ճշմարիտ որդիների մասին: Այն փորձում է ճանաչել Հայոց ազգային բնավորությունը, հասկանալ նրա սեփական գոյության ծգտումը դեպի իր սկիզբը, որտեղից քայլ է առել և հասել մինչև 21-րդ դար:

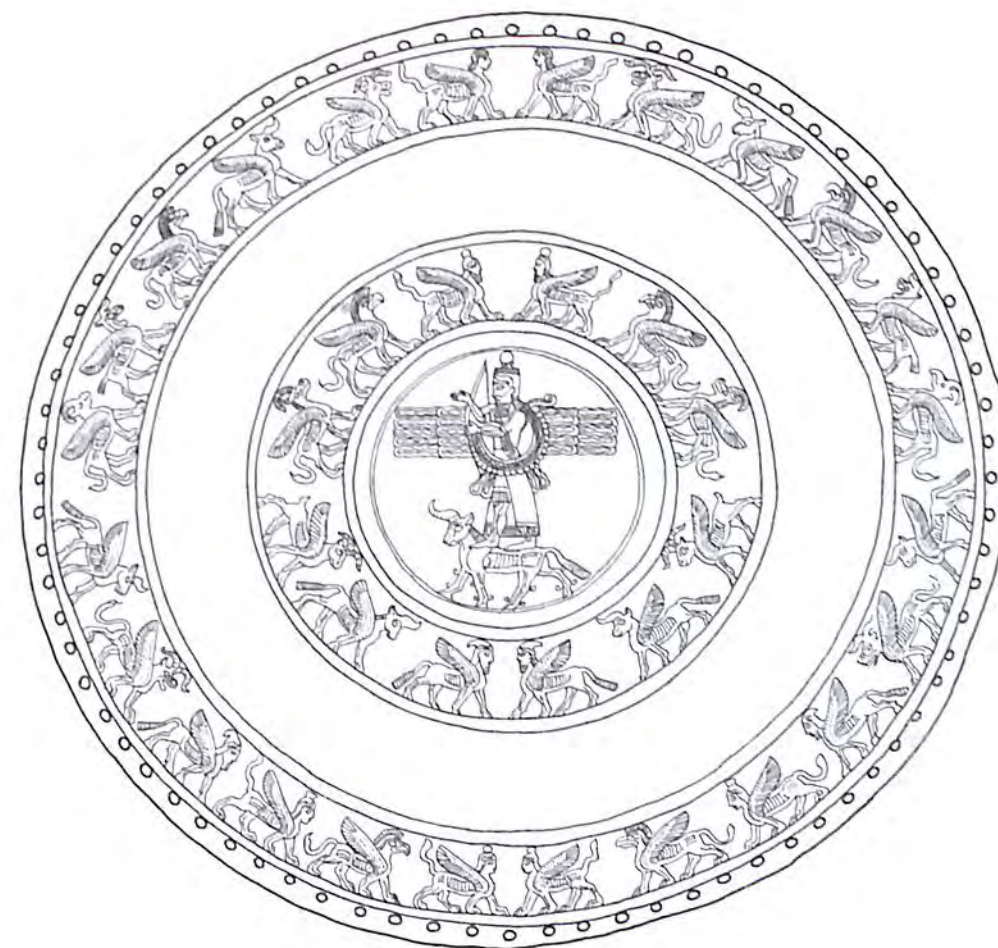
ԳՄԴ 63.3 (23)

ա խոսք է հավատի և հույսի:
Նաև սիրո խոսք է, որը մնում է միակը,
և որից փոխադարձություն չի պահանջվում:
Սա էության ամենաթաքուն և սրբազան խորշերում
ապրող զգացում է աշխարհի այն հատվածի հանդեպ,
որ նախախնամության կամքով բաժին է ընկել մարդուն,
և մարդն այն կոչել է՝ Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք:

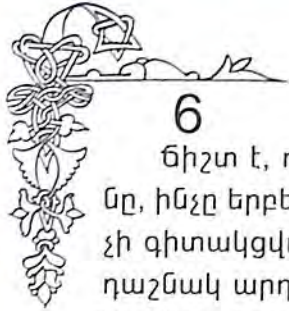

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի Ա հատորը նվիրվում է Հայոց մեծ հաղթանակի 4500-ամյակին: ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏԸ հաղթեց վայրագ Աշշուրի Բելին և իր երկիրը դարձրեց մի ընդհանրական ու ազատ աշխարհ: Հայկի հաղթանակի հիշողությունը երբեք չխամրող ու չմոռացվող մի պայծառ խրատ է՝ անցած-գնացած դարերի և գալիք Բոլոր ժամանակների համար:

ՄԻՏՔ

Ես ուզում եմ պատմել ԲՈԼՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մասին: Նրա խոյանքների, անկումների և իր գոյատևելու գաղտնիքների մասին, նրա արժանավոր ու ճշմարիտ որդիների մասին: Նրա ԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ մասին: Ես ուզում եմ, որ իմ խոսքը լինի բանաստեղծական շաղախված տաք գույներով և հոգու ընդերքից հնչող մեղեդիներով:

ճիշտ է, որ մարդկությունն իր մեջ կրում է բանաստեղծության ներդաշնակությունը, ինչը երբեմն որևէ կերպ, որևէ հայտնի ձևով անհատի մոտ չի արտահայտվում կամ չի գիտակցվում ապրած ողջ կյանքի ընթացքում, սակայն, մարդակազմության ներդաշնակ արդյունք լինելով հանդերձ՝ մարդ արարածը, այնուամենայնիվ, զանազանակերպ գույների տաք նրբերանգներով շաղախուն էության տեր է: Գիտե այդ, թե չը՝ գիտե, զգում է, թե չի զգում՝ մարդու էությունը թաթավում է գույների հրաշքով: Նաև, մարդու էությունը զրնգում է մեղեդու ներկայությունից. գիտակցված, թե ոչ՝ կարևոր չէ: Կարևորը ճշմարտությունն է, նրա լույսը, որը մարդուն դարձնում է բանաստեղծության, գույնի, մեղեդու և մտքի սքանչելի ներդաշնակություն: Այս բոլորը կարելի է ընկալել մտքով և զգացմունքներով այն դեպքում, եթե հավատանք մարդու ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ծագմանը: Հավատանք նրա ԱՐԱՐՉԱԿԱՆ ներդաշնակությանը, անկախ նույնիսկ այն ճշմարտությունից, որ այդ ներդաշնակությունը շատ հաճախ վերածվում է քաոսի, խառնաշփոթության, քանգի վատը, մռայլը և անհասկանալին, ի չիք դարձնելով մարդու էությունը լուսավորող բանաստեղծությունը, գույնը, մեղեդին, հաղթանակում են: Բայց պիտի հուսահատվե՞նք և չհավատա՞նք մարդու Աստվածային ծագմանը... Այդ դեպքում որտեղի՞ց մարդկային հոգում բնակվող գուրը, սերը, հավատը, հույսը, արդարության և ճշմարտության հանդեպ ունեցած գորովանքը...

Հայրենիքի հանդեպ ունեցած գերզգայուն զգացումը:

Հայաստանը իմ հայրենիքն է: Եվ ես ուզում եմ խոսել նրա մասին:

Գիտության շատ ճյուղեր, ինչպես նաև «Պատմությունը», իրենց հին ու նոր խոսքն են ասել Հայաստանի մասին: Սակայն Գիտությունը, իր ողջ տվածով հանդերձ, անկարող է ամբողջացնել կամ վերծանել Հայրենիքի կերպարը՝ առանց Աստվածային Ոգու օգնության: Եթե չհավատանք սրան, կյանքը կկորցնի իր իմաստը, քանգի Գիտությունը մեզ կարող է օգնել ապրելու, բայց բացահայտել մեր «ես» - ի իմաստը...

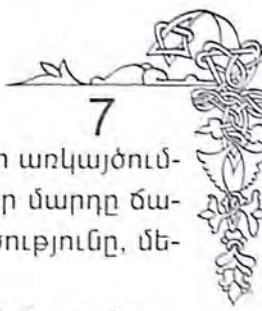
Մարդկային հասարակության դժբախտության հիմնական պատճառներից մեկն այն է, որ նրա անդամներից շատերը չեն հավատում Աստվածային ծագման հրաշքին: Գուցե ավելի հարմար է հավատալ, որ մարդը ինչ-որ կենդանական ծագում ունի, չէ՞ որ այդ դեպքում կհավատանք նաև, որ նրան պարզապես թույլատրելի են գազանային վարքագիծ և անբարո արարքներ, որոնց համար նա իրեն պատասխանատու չի զգում:

Փորձենք հավատալ մարդու Աստվածային ծագմանը, այդ դեպքում պիտի հավատանք նաև, որ նա անմահ է:

Այո՛, անմահ է: Քանի որ նա իր արարքների համար պատասխանատու է ոչ միայն իր կենդանության ժամանակ, այլև մահից հետո: Պատասխանատու է ոչ միայն Աստծո առջև, այլև պատմության դատաստանի, սերունդների հիշողության առջև:

Անշուշտ, նյութական բարիքը մարդկային կյանքի հիմքն է, բայց ոչ երբեք՝ կյանքը: Կյանքը ղեկավարվում է ուրիշ, այլ չափանիշներով. արդարի, բարու, գթասրտության, գեղեցիկի չափանիշներով: Եթե ամեն մարդ ճանաչի ինքն իրեն այն չափով, որ կարողանա մտածել, թե աշխարհ է եկել կյանքը քիչ թե շատ, իր կարողությունների համաձայն, արժեքավորելու համար, նա կկռի իր անմահության բաժինը:

Իսկ ճանաչել ինքն իրեն՝ նշանակում է ճանաչել Աշխարհը, որովհետև մարդու էությունը նույնքան անպարագրելի է, որքան Աշխարհը և Տիեզերքը: Տիեզերքը դան-

դադորեն ճանաչվում է մարդու հանճարեղությամբ, մտքի լուսավոր, հզոր առկայծումների շնորհիվ: Բայց միևնույն է, տիեզերքը ճանաչելու համար հարկ է, որ մարդը ճանաչի ինքն իրեն, իր ներսում զրնգացող, երգող, ծավալվող բանաստեղծությունը, մեղեդին, գույնը, միտքը նաև...

Մենք ապրել ենք 20-րդ դարում և վկա ենք դարձել մարդկային մտքի հզոր ժայթքումներին: ԱՐԱՐՄԱՆ ՈԳԻՆ, մտքի հանճարեղ փայլատակման հետ ձեռք ձեռքի տըված, հրթիռների հրեղեն ուղիներ է գծել աստեղային անհայտ հեռուներում: Թող մարդը ճեղքի տիեզերքի լուծությունը և ճանապարհներ բացի այնտեղ, թող թափառի մի մոլորակից դեպի մյուսը. անհունների մեջ նրա երազները փնտրելու են Երկիր մոլորակը, և նա, հայացքը պայծառ աստղերին, պիտի երազի տունդարձի մասին... որտեղ ամփոփված են մախնիների սրտերը:

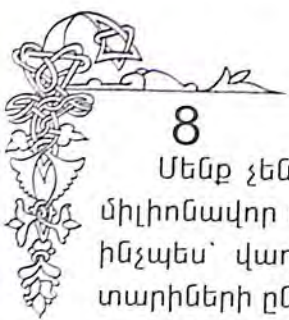
Ուրեմն, ճանաչել ինքն իրեն՝ նշանակում է հասկանալ սեփական էության ձգտումը դեպի այն ՍԿԻԶԲԸ, որտեղից քայլ է առել մարդը, իր գերդաստանը, իր ժողովուրդը, ձգտումը դեպի այն տեղը, որը մարդու ՀԱՅՐԵՆԻՔՆ է: Հայրենիք, որտեղ նրա մախնիներն առաջինը հերկեցին նրա հողը և հատիկը նետեցին հողի ընդերքը, որտեղ կառուցեցին առաջին տունը, բարձրանալով լեռների գագաթները՝ այնտեղից նայեցին իրենց ոտքերի տակ փռված աշխարհին, զարմանալով զարմացան, հիանալով հիացան նրա գեղեցկությամբ և երկյուղածորեն ծնրադրեցին Մեծն Բնության առջև, պաշտեցին այն և արևապաշտ դարձան՝ ի տես Արևի հզոր բխումի... Իսկ գիշերային պարզկա երկնքում Լուսնի և աստղերի շքեղ հանդեսը նրանց էությունը դարձրեց նրբագեղ և բանաստեղծական: Նրանք իրենց առաջին հիմները և երգերը նվիրեցին Մեծն Բնությանը, հորինեցին իրենց առաջին առասպելները՝ ոգեղենի սրբազան գանձերը...

Ես ուզում եմ պատմել Հայաստանի և նրա առասպելների մասին:

Ճանաչել ինքն իրեն՝ նշանակում է հասկանալ այն առասպելները, որ պատմեց Հայոց ազգը, որովհետև ազգի բնավորությունը ոչ միայն նրա գործերի մեջ է, նրա պատմության էջերում, այլև նրա առասպելներում է, ավանդություններում, որոնք դարերի երթով եկել հասել են մեզ... Առասպելները ոգեղենի սրբազան գանձերն են միմյանց արյամբ, լեզվով, սովորություններով, բնավորությամբ և հիշողություններով կապված ցեղի և ժողովրդի համար: Ամեն մի ժողովուրդ ձևավորվում և համաշխարհային պատմության, քաղաքակրթության ու մշակույթի ասպարեզ է գալիս իր բնավորությամբ, սովորություններով ու պատմությամբ, որոնք ազգի առաջընթացների, վայրիվերումների, դժբախտությունների, երջանկությունների ճշմարիտ արտացոլումն են:

Ճանաչել ինքն իրեն՝ նշանակում է հասկանալ և մերժենալ այն Արարման Ոգուն, որով արարել են մեր մախնիները և բնության տվածի վրա ստեղծել են այնպես, որ բնությունը դրանից չի վիրավորվել, չի բզկտվել, այլ ավելի է շքեղաշուք ու սքանչելի դարձել:

Ուրեմն, քայլենք ճշմարիտ պատմության ոտնահետքերով, առնչվենք մեր ազգի հոգևոր գանձերին, նրա անցյալին, նրա սովորություններին, նրա բնավորությանը և, որտեղ պատմությունը կզլանա մեզ նվիրել իր ճշմարտությունը, մենք կհիշենք մեր սքանչելի առասպելները և կթերթենք դիցաբանության հարուստ էջերը:

Մենք չենք խոսի տիեզերական այն ժամանակների մասին, որոնք չափվում են միլիոնավոր տարիներով և ունեն իրենց տարօրինակ, սարսուռ ազդող անունները. ինչպես՝ վաղ քարե դար, ուշ քարե դար, երբ, ըստ իմաստունների, միլիոնավոր տարիների ընթացքում դանդաղորեն ձևավորվում էր մտածող մարդը:

Մենք կսկսենք այնտեղից, երբ ցեղերը, որոնք կոչվում էին հայ, վաղուց արդեն մտածող էին և ուրիշ, օտար ցեղերի քարեդարյան անգիտության կողքին կռում էին իրենց երկաթե դարը...

Մենք կսկսենք այնտեղից, երբ հայ ժողովուրդը, որն ի սկզբանե Հայոց Լեռնաշխարհի տերն էր, կռելով իր մետաղը, մշակելով իր խաղողը, իր ցորենը, կառուցելով իր տունն ու ջրանցքը, իր ջրաղացը, բազմաթիվ ու բազմապիսի աստվածներից բացի, նրանցից առաջ պաշտել է ԱՐԱՐՄԱՆ ՈԳԻՆ:

Արարման Ոգին հայ ժողովրդի հետ է եղել դեռ այն մշուշոտ, հեռու-հեռավոր ժամանակներից, որտեղ, ի ցավ մեզ, երբեմն խարխալում է պատմությունը:

Մենք պիտի առնչվենք մի ժողովրդի ֆիզիկական, մտավոր և հոգևոր զանծերին, որն ի սկզբանե նստակյաց է եղել, այսինքն՝ երկրագործ, կառուցող, մետաղագործ է եղել: ԻՄԱՍՏՈՒՆ է եղել:

Սա չափազանցություն չէ: Սա իրողությունն է: Այդ իրողությանը կհասնենք առանց շտապելու և առանց շատ դանդաղելու... Այսպես մենք քիչ թե շատ կճանաչենք ինքներս մեզ...

Նախ հարկ է պարզել, թե երկիր մոլորակ կոչվող հողագնդի ո՞ր անկյունն է ի վերուստ սահմանվել Հայոց ազգի համար: Անեզրական ժամանակի մեջ որտե՞ղ է նա կերտել իր ճակատագիրը:

Նախքան բուն նյութին անցնելը՝ ես ուզում եմ պատմել մի առասպել, որը վերցված է հրեա ժողովրդի ստեղծած Աստվածաշունչ մատյանից: Այն կոչվում է նաև Հին Կտակարան:

Ըստ Հին Կտակարանի ավանդության՝ Աստված հինգ օրում ստեղծեց երկիրն ու երկինքը, ամենայն շնչավոր և անշունչ, ապա վեցերորդ օրը ստեղծեց Մարդուն և դրեց Դրախտի մեջ: Դրախտը՝ Եդենը, մեծ ու գեղեցիկ մի պարտեզ էր, որտեղ աճում էին Կենաց Ծառը և չարն ու բարին խորհրդանշող ծառը:

Դրախտը, ըստ Հին Կտակարանի (Գիրք Ծննդոց, գ. Բ, հ. 11-15), գտնվում է չորս գետերի ակունքների մոտ: Այսինքն՝ չորս գետ են բխում դրախտից. երկուսը Եփրատն ու Տիգրիսն են:

Այս որոշակի աշխարհագրական վկայությունը թույլ է տալիս մտածել, որ Հին Կտակարանի հեղինակները Եդենը՝ Դրախտը, գետեղել են Հայաստան Աշխարհում:

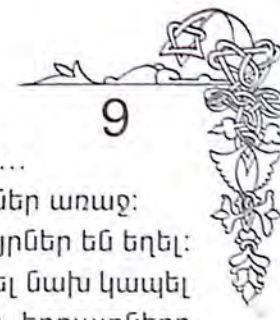
Դժվա՛ր Դրախտ...

Սակայն ճշմարտություն է նաև այն, որ դրախտն այնտեղ է, որտեղ մարդու Հայրենիքն է, որտեղ ծնվել ու ապրում են մարդու ոգեղեն պատմությունները:

Սա, անշուշտ, այսպես է: Սակայն Հայոց Աշխարհը իրոք դրախտավայր է: Մի՛ առարկեք... Դուք շուտով կհամոզվեք, երբ ճանաչեք...

Եկեք միասին ճամփորդենք:

Նախ՝ լեռներով, որովհետև Հայոց Աշխարհը մի լեռնաստան է, որն իր գրկի մեջ

պահում է չքնաղ հովիտներ, գետեր, լճեր, կիրճեր ու այրեր, անտառներ...

Ահա մի ավանդազրույց, որը պատմվել է թերևս հազարավոր տարիներ առաջ:

Ասում են, որ Հայոց լեռները շատ առաջ հաղթանդամ ու հսկա եղբայրներ են եղել: Ամեն օր վաղ առավոտյան արթնանալով՝ նրանք սովորություն են ունեցել նախ կապել իրենց գոտիները և հետո միայն բարևել իրար: Ժամանակն անցնում է, եղբայրները ծերանում են և այլևս չեն կարողանում վաղ վեր կենալ: Ու մի օր էլ, ուշ արթնանալով՝ նրանք մոռանում են կապել գոտիները և հակառակ իրենց սովորության՝ առանց գոտիների բարևում են միմյանց: Աստված, տեսնելով այդ, պատժում է եղբայրներին: Նրանք, քարանալով, լեռներ են դառնում, գոտիները՝ կանաչ դաշտեր, իսկ արցունքները՝ անմահական աղբյուրներ...

Մենք իր տեղում կգրուցենք Հայոց մեջ Գոտու պաշտամունքի, նրա իմաստի, նրա կարևորության մասին:

Հիմա շարունակենք լեռների մասին խոսքը:

Օտար ճանապարհորդները մեր երկիրն անվանել են օդով և ջրով հարուստ, հզոր հրաբուխների և երկրաշարժների հետևանքով վեր բարձրացած մի լեռնային զով կղզի:

Հայոց Աշխարհը հին, նախապատմական մշուշոտ հեռուներում, երբ ժամանակի որևէ հատվածը չափվում էր միլիոնավոր տարիներով, հրաբուխների մեծ կենտրոն էր ստորերկրյա ուժերի ահավոր բախումների, ահավոր ավերմունքների կենտրոն: Հրաբուխներն ու երկրաշարժներն իրենց սաստկությամբ, հիրավի, պետք է հմագույն ժամանակներում ապրող մարդուն ներշնչեին պաշտամունքի խոր զգացում, քանի որ բազմաթիվ էին չհանգած հրաբուխները, որոնց գագաթներին վառվում էին կրակե հզոր ջահեր, որ երբեմն հանդարտվում, անհետանում էին և հանկարծ բռնկվում հզոր լուսափայլությամբ՝ արծակելով գետնի տակ սողացող որոտմունքներ... Եվ ահա այդ լեռնաշխարհի հեռավոր, մշուշապատ ժամանակներում ապրող մարդը մտածում էր, որ երկրի ընդերքը բազում դևերի բնակատեղի է, որոնք հրեշային, զարհուրելի ուժգնությամբ, որպես չարի դարբիններ, իրենց կռամներին են զարկում հզոր մուրճերը, և ահա այս քաջք-դարբինների քուրանների հուրն ու մուրն է, որ ժայթքում է հրաբաժակ լեռների գագաթներից՝ ժայթքման հզորությամբ դուրս նետելով այնտեղից մեծամեծ քարեր, հրաշեկ լավա... Լեռների քարե կրծքի տակ այդ հզոր բաբախը, քարանձավների՝ հեռավոր, մռայլ, մութ բավիղներից հրաշունչ ահարկու ձայները, թնդյունն ու ծայրյունը փաստում էին ընդերքի ավիշի հզոր եռքը...

Հեռավոր, անիմանալի ժամանակներում Հայոց լեռնաշխարհում ապրող մարդիկ բազում առասպելներ ու զրույցներ են պատմել լեռների մասին, որոնք հուր ու բոց են ժայթքել և աշխարհասասան, աշխարհակործան դղիրներով հաստատել իրենց հրզոր պաշտամունքը: Լեռը հայ մարդու հավատալիքներում միշտ էլ իր պատշաճ տեղն է գրավել: Աստվածները բնակվում էին ոչ միայն երկնքում, այլև լեռների գագաթներին՝ նրանց խորախոր քարանձավներում, մթին բավիղներում, որոնք հասնում են մինչև մեծ ընդերքները: Հերոսները զոհվելիս դառնում են լեռ կամ աշխարհից հեռանալով՝ փակվում են լեռան քարեղեն ընդերքներում:

Երբ լեռները հուր ու բոց են ժայթքել և ահասարսուռ դղիրներով սասանել մարդու անպաշտպան հոգին, նա հավատացել է, ավելին, համոզված է եղել, թե նրանք կռվում

են միմյանց դեմ:

Բայց վաղուց արդեն հանգել են Հայոց լեռները: Միայն Թոնդուրակի գագաթն է դեռ ծխում՝ երբեմն-երբեմն ծխի միջից հանդարտ շողարծակելով մեղմ լուսափայլություն: Հայաստան Աշխարհը հանգած հրաբուխների երկիր է: Լեռնաշղթաները, ձգվելով ամենատարբեր ուղղություններով, հատվել են իրար, կանգնել դեմ դիմաց՝ առաջացնելով բազմաթիվ փակ շղթաներ:

Մենք պետք է ճամփորդենք այդ փակ լեռնաշղթաներով, բարձրանանք գագաթները, ապա իջնենք, քայլենք նրանց բազուկների մեջ սեղմված հովիտներով, գտնենք լեռնանցքերը, որոնցով պիտի կարողանանք շարունակել ճանապարհը...

Նախքան մտովի այս ճամփորդությունը սկսելը ասեն մա, եթե ուզում ենք, որ մեր հոգին մաքրվի առօրյա մանր-մունր, շատ հաճախ անկարևոր, սակայն մարդկային և գեղեցիկ բնույթը խաթարող չնչին գայություններից, ներդաշնակ կատարելությունը հողմահարող անպատեհ քինախնդրությունից, եթե ուզում ենք հաշտվել ինչ-ինչ բաներից վրդովված սեփական էության հետ, գտնել ինչ-ինչ պատճառներով կորցրած հավատը, նորից զգալ հոգու ճախրանքը մարդկային էության տիեզերքում, պետք է գնալ լեռները...

Գնալ, հասնել նրանց բարձր ու ցածր գագաթներին... Տարտամորեն բացվող առավոտի մեջ շամանդաղի կապտին տվող մշուշը հագնել և մեղմ ու նուրբ լույսի միջով, որը դեռ չի կարողացել ցրել գիշերվա խավարի ողջ թանձրույթը, նայել աշխարհին: Քիչ հետո արևի ծիրանագույն լույսը կտարածվի լեռնաստանի վրա, սկզբում դեռ գագաթներին, իսկ քիչ հետո մա ծորերին ու կիրճերին, լեռների հզոր բազուկների մեջ սեղմված փոքրիկ, նեղլիկ հովիտներին և ծաղկավետ ու արգավանդ դաշտերին...

Անպայման ցանկություն կունենանք փառաբանելու մեր դրախտային աշխարհի լույս առավոտը: Անպայման ցանկություն կունենանք ինքներս մեր ներսում երգելու արևագալի երգը...

Հավերժական լեռներ՝ արևով ողողված, և կամ գագաթներ՝ ամպերի մեջ մխրճված, հեռու-հեռու, մշուշով պարեգոտված, առասպելների ու հրաշապատում հեքիաթների իրական և վերացարկված կյանքի իմանալի սեր...

ԱՄՓՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՎ

Հայաստան երկրի մարդն ուրիշ էլ որտեղի՞ց պիտի սկսի իր ճամփորդությունը դեպի պատմության, հիշողության ու կարոտի հեռու-մոտիկ անդաստանները, եթե ոչ **Սրբազան Լեռան** ստորոտից, որը լեռ լինելուց բացի էլի ինչ-որ բան է, ինչ-որ տարօրինակ ու անհասկանալի մի զգացում մեր էության խորքերում... Հոգու վերացարկված վիճակ, ցավոտ ու խանդոտ սիրո, հպարտության ու խղճահարության, արժանապատվության ու մխացող տառապանքի միաժամանակյա խառնուրդ... Անարատ ու ճոխ բնության կախարդանք:

Մարդկային ցեղը պահպանելու ԱՍՏՃՈ ԿԱՄԵՅՈՂՈՒԹՅԱՆ վկա:

ԱՐԱՐԱՏ

Նա վեհորեն բազմած է **Արարատյան** դաշտի վրա, և նրա լանջերը բաց են ստորոտից մինչև գագաթ: Եվ սրանով մա միակն է ամբողջ աշխարհում: Ու, չգիտես ինչու, նրա միակ լինելը մխիթարում է մեզ...

Լուսաբացին պայծառության վսեմ պերճության մեջ նիրհող Արարատ:

Փոթորիկների ու մրրիկների սևակնած ամպերի վարագույրներով ծածկված հպարտ հասակ:

Թանձր մեզ-մշուշի հետևում թաքնված, գրեթե աննշմարելի, վերացարկված ձև ու գիծ:

Հեռաստանների հետ ծուլված, երկնքի կապույտի մեջ մխրճված խորհրդավոր երազ...

Արևի հզոր լույսով ոտից գլուխ ցնցուղված շլացուցիչ **Լեռ Սրբազան**...

Հազարավոր տարիներ առաջ՝ ահեղ հրաբուխ ու հիմա՝ հանգած, հանդարտ ու խաղաղ...

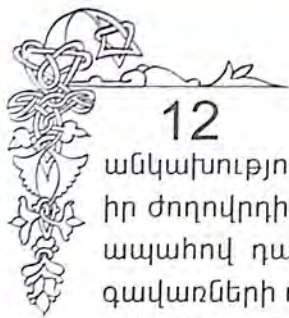
Իր գագաթին Արարատը հրաբխի խառնարան չունի, ինչպես մյուս հանգած լեռները: Բայց հյուսիսարևելյան լանջին խոր ու մթին մի պատռվածք կա, որը և **Լեռան** հրաբխի խառնարանն է՝ **Մասսյաց Վիհերը**:

Ավանդությունը պատմում է, թե տեղի է ունեցել մի ահռելի երկրաշարժ, որի ժամանակ ժայթքել է լեռը: Սարսափելի ճայթյուններով **Մեծ ու Փոքր Մասիսները** նախ հեռացել են միմյանցից, ապա ահռելի դողդուցով մոտեցել, հարվածել են միմյանց ու նորից հեռացել: Ընդերքից ծուխ ու կրակ է ժայթքել, հրաշեկ լավա է հոսել, պատռվել է **Մեծ Մասիսի** կողը, և առաջացել են Մասսյաց Վիհերի խորխորատները:

Արդյոք քանի՞ հազար տարի առաջ:

Մեկ ուրիշ առասպել, որը հյուսվել է ավելի քան երկու հազար տարի առաջ, պատմում է Մասիսի Վիհերում անեծքով բանտված ու շղթայված Հայոց արքաներից մեկի՝ **Արտավազդի** մասին, որն **Արտաշես** արքայի որդին էր:

Ժամանակի այն հատվածում (մ.թ.ա. 189-160 թթ.), որը նախախնամության կամոք ապրելու և գործելու համար բաժին էր ընկել իրեն, Արտաշեսն ապահովեց իր երկրի

անկախությունն ու հզորությունը, հիմնավոր ու երկարատև խաղաղություն պարզեց իր ժողովրդին, կառուցեց բազմաթիվ քաղաքներ, ծաղկեցրեց արհեստն ու արվեստը, ապահով դարձրեց ճանապարհները առևտրի համար, բաժանեց ու կարգավորեց գավառների ու շեների սահմանները, անջրդի հողերը դարձրեց ջրովի, անմարդաբնակ տեղերը լցրեց մարդկանցով:

Արքա՛ էր:

Երախտապարտ ժողովուրդն իր սիրելի արքային ծոնեց թերևս ամենասքանչելի վիպերգերից մեկը, որում բացվում է շքեղ կերպարը մի տիրակալի, ով դեռ կենդանության օրոք վաստակեց **Բարի** մականունը...

Սակայն որքան մեծ էր իր գործերով, նույնքան ողբերգական էր անձնական կյանքում Արտաշես Բարի արքան... Վիպերգը թախծալի տողերով է նկարագրում սիրված արքայի մահը, որն անմխիթար սգի մեջ ընկղմեց ժողովրդին... Շատերը, չցանականալով ապրել նրանից հետո, ինքնական մահ ընդունեցին նրա գերեզմանի վրա: Եվ նախանձն իր որոգայթը լարեց նրա Արտավազդ ավագ որդու սրտում, որը չարացած բացականչեց.

«Մինչ դու գնացեր

եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար...

ես աւերակացս որպէ՞ս թագաւորեմ»:

... Եվ Արտաշես արքան, իր գերեզմանից անիծելով, պատասխանեց.

«Եթե դու յորս հեծցիս

ՅԱզատն ի վեր ի Մասիս,

Ջքեզ կալցին քաջք,

Տարցին յազատն ի վեր ի Մասիս,

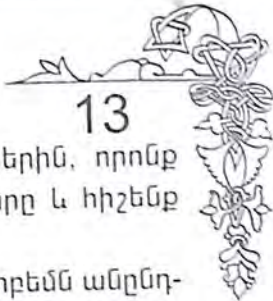
Անդ կացցես և զլոյս մի՛ տեսցես...»:

Ժողովրդական նույն վեպի վկայությամբ՝ ճիշտ այդպես էլ լինում է. հոր մահից հետո, քիչ ժամանակ թագավորելով, մի անգամ Մասսյաց շամբուտներում կինճեր և վայրի էշեր որսալու ժամանակ հանկարծ ինչ-որ ցնորքից շփոթվում, խելագարվում է Արտավազդ արքան և նժույգից վայր ընկնելով՝ անհետանում է Մասսյաց Վիհերի խավար ընդերքում...

...Վիհերի խավար ընդերքում մինչև այժմ էլ արգելված է նա մի քարանձավում՝ երկաթե ծանր շղթաներով գամված ործաքարե (գրանիտե) պատին... Երկու շուն՝ հավատարիմ և անխոնջ, մեկը՝ սև և մեկը՝ ճերմակ, կրծում են անվերջ նրա շղթաները՝ ազատելու համար իրենց տիրոջը...

Վիպերգը հավաստիացնում է, որ եթե Արտավազդը կարողանա խորտակել իր շղթաները և դուրս գա լույս աշխարհ, պիտի կործանի այն և լուծի վրեժը խավարի մեջ կրած իր անհուն տառապանքների... Ուստի մինչ օրս դարբինները կիրակի օրերը երեք անգամ կռանով խփում են սալին, որպեսզի Արտավազդի շղթաները նորից ամրանան, քանի որ շները կրծելով մաշում են դրանք...

Ողբերգական մի կերպար է **Արտավազդը**, ինչ-որ տեղ չհասկացված ու մերժված, սակայն խիզախ, հախուռն, անսանձ, ըմբոստ մի ոգի... Նրա և Արտաշեսի մասին՝ կպատմենք իր տեղում:

Սակայն դառնա՞նք Արարատին, քիչ էլ մնա՞նք նրա **Վիհերի** եզրերին, որոնք խորանում է 1000 մետրից ավելի... Դեռ պատկերացնենք նրա խավարը և հիշենք պատումներ կապված նրա հետ:

Լեռների ընդերքների չարագուշակ դատարկությունները՝ վիհերը, երբեմն անընդ-զըրկելի խորությամբ ու մեծությամբ, սարսափազուլ, անանցանելի բավիղներով խճովված, համարվել են դժոխքի մուտք և դևերի բնակարան: Անլույս, սև խորխորատներ, ստորերկրյա աշխարհ՝ լեցուն խորհրդավոր ծայների ահագնությամբ. երբեմն՝ այնքա՛ն վշտալի, երբեմն՝ սուր, խլացուցիչ... Արդյոք առաստաղից կաթի՞լ է ընկնում, ու նրա ծայնը, կրկնապատվելով, զրնգում է զանգակի հանգվույն և հետո գնում, կլանվում է բավիղների հեռավոր խորքում... Արդյոք մոլորված աղավնի՞ն է ընկել՝ վիհը և մթության ահից խելագարված՝ հուսահատ թափահարում է հոգնած թևերը՝ հասնելու համար լույսին ու աշխարհի ջերմին... Կամ չղջիկների թևերի թափահարո՞ւմն է նեղ անցքերի մեջ և նրանց ծայնե՞րն են, որ կրկնվում են, բազմա-պատկվում, արծազանքվում հզոր համանվագով...

Առասպելական դժոխքը հենց վիհերի ընդերքո՞ւմ է տեղավորված, և ծայներն այս մեղավոր հոգիների գեհե՞նական տանջանքների արծազանքներն են, թե՞ դևերն են այնտեղ անգուսպ խրախճանում, հրճվում մարդկային հոգիների զարհուրանքի աղա-ղակներով՝ հասկանալի դարձնելով այն սարսափը, որ զգում է անգամ ամենախիզախ մարդը՝ հայտնվելով վիհերի եզրին...

Օձեր են բնակվում այնտեղ:

Շատ ժողովուրդներ են հանցագործներին նետել վիհերի բավիղներից ներս, որտեղ վխտացել են թունավոր օձեր: Այս սովորությունը գոյություն է ունեցել նաև Հայաս-տանում: Ահա այդպիսի մի վիրապ են նետել **Գրիգոր Լուսավորչին**, որի ջանքերով քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվեց որպես պետական կրոն:

Այս վիրապը Մասսյաց վիհերում չէր, բայց գտնվում էր նրա դիմաց՝ Արաքս գետի ձախ կողմում՝ Արտաշատ մայրաքաղաքի միջնաբերդում, որտեղ արքունի բանտն էր, և կոչվում էր **Վիրապ Արտաշատու**:

Ազաթանգեղոս Հայոց պատմիչը գրում է. *«Սույն վիրապում, ուր նետել էին նրան, կենդանի մնաց շնորհիվ իր Տիրոջ, իսկ այլ մարդիկ, որոնք մի անգամ այնտեղ իջեցված էին, բոլորը մեռել էին՝ դժնդակ, հեղձուցիչ, անտանելի տեղի, թանձր տիղմի, օծախառն և խորունկ լինելու պատճառով»:*

Աստված նրա հետ էր, ապա թե ոչ. *«արդյոք կարո՞ղ է Մարդ լուկ մի օր ապրել այն սարսափելի խոր վիրապում, որտեղ ես թաղված էի օձերի մեջ, որպես շեղջերի մեջ, և վխտում էին նրանք, իմ մարմնի վրա, փաթաթվում ինձ և խլրտում էին իմ մարմնի մասերի վրա ...»:*

Սա խոր Վիրապի նկարագրությունն է, բայց նույնն է նաև Մասսյաց վիհերում:

Ասում են, թե կենդանիները տեղանքը բաժանում են տիրույթների, որոնց ոտնա-հարումը պատճառ է դառնում արյունահեղ գոտեմարտի:

Մանուկ Աբեղյանը գրում է. *«Հայոց լեռներից շատերի մասին ցարդ առասպելա-բանում է ժողովուրդը, թե օձեր կամ վիշապներ են կենում անոնց մեջ: Նոքա բնակվում են քարայրներում, ունեն իրենց թագավորները ու թագուհիները, զորքն ու զորավարը»:*

Այս շեն ու լի Ակոռին կործանվել է 1840 թվականի հունիսի 2-ին տեղի ունեցած երկրաշարժից, երբ, ըստ ժողովրդական պատումի. *«Հարքերն ու քաջքերը ելան Սանդարամետ դժոխքից, Մասիսը փլեցին Ակոռու վրա... Ակոռին մնաց քարերի ու հողի տակ»*: Հիմա, երբ մեկը մյուսին անիծում է ասում է՝ *«տու՛նդ ակոռի...»*: Դաժան անեծք: Մխիթարությունն այն է, որ սրա օրինանքն էլ կա՝ *«տունդ չակոռի»*:

...Գիշերվա անսահման խաղաղության մեջ քնած Հակոբ քահանայի մոտ են հայտնվում հրեշտակներ՝ կարծես աստղերի ու լուսնի նուրբ շողերից հյուսված... Զգույշ վերցնում են քնած մարդուն և իջեցնում լեռնի վար, այնտեղ, որտեղից սկսել էր զառիթափ վերելքը: Արթնանալով՝ զարմացավ մարդը, ուզեց կռահել, սարսափեց իր այդ ցանկությունից, մտածեց, թե Աստված է ուզում իրեն փորձել, ուրեմն՝ պետք է նորից

Այսպես շատ օրեր. ցերեկը նա բարձրանում էր, իսկ գիշերը հրեշտակները նրան ցած էին բերում նույն տեղը...

Հակոբը հասկացավ՝ արգելքը վերին եզերքներից է։ Բազում օրեր աղոթեց Տիրոջը, խնդրեց՝ աղաչանքով դիմելով նրան... Ասում են՝ Տերը լսեց նրա աղոթքները... Տապանից մի փոքր կտոր փայտ ուղարկեց, որ հրեշտակները դրեցին նրա գլխի տակ։ Հետո, երբ Հակոբը խորը քնած էր, Աստված նրան լսելի դարձրեց իր կամքը. «Մի տենչա հասնել... Լեռն անհասանելի՜ է...»։ Նոյյան Տապանից այդ փայտե մասունքն այժմ գտնվում է Սուրբ Էջնիածին վանքում։

Պիտտոն դե Տուրնեֆոր

Պիտտոն դե Տուրնեֆոր

Իսկ Արարատի լանջին գտնվող վանքը, որն Ակոռի գյուղի հետ կործանվեց այն դաժան երկրաշարժից, սրբացած Հակոբի պատվին էր կառուցված: Վանքի մոտ սուրբ աղբյուրն էր, որ գոյացել էր Հակոբի արցունքներից... Ժողովրդի սիրած ուխտատեղին էր այս վանքը: Եվ աղբյուրը, որ ամուլ կանանց բուժելու հատկություն ուներ... Աղբյուրի հրաշագործ ջուրը դաշտերի վրա ցանելիս հալածում էր սոսկալի մորեխը... Ափսոս, որ երկրաշարժին կուլ գնաց... Հսկա լեռան վրա՝ մի գետ Գինեգույն, հսկա լեռան վրա՝ մի հրաշագործ աղբյուր, հսկա լեռան գագաթին՝ հավերժական սառցադաշտեր...

Բայց ո՞ր եմ անհետանում ամռան հալոցքից առաջացած ջրերը: Հրաբխային ծակոտկեն ապարների մեջ եմ արագ ներծծվում և քարացած լավաների տակով ցած հոսելով՝ կուտակվում եմ Արարատյան և Կոգովիտի արտեզյան ավազաններում... Ուրեմն, քանվելով լեռան որձաքարե կրծքի տակ՝ դուրս եմ հորդում դաշտերում՝ ոռոգելով ու բերրի դարձնելով դրանք...

Շարունակենք մեր ճանապարհը: Ամեն քայլափոխի անապատելի վիհեր են՝ տարբեր խորության ու լայնության խոտածածկ ճեղքեր: Դեպի վեր են ձգվում ժայռերի շղթաները, հատվում միմյանց, նորից բաժանվում ծորերով ու կիրճերով... Եթե հաղթահարենք ժայռաշղթաները, կանաչով ծածկված գառիկող լանջերն ու սառույցով լցված ծորերը, քարեղեն անապատ հիշեցնող հողմնահարված հրաբխային ապարների քարակարկառները և ապա հաղթահարենք մեկը մյուսին հաջորդող երեսուն սառցադաշտերը, վերջապես կհասնենք նվիրական գագաթին...

Խաչատուր Աբովյան

1701 թվականին՝ սուրբ Հակոբից հետո, մինչև հավերժական ձյան սահմանը հասավ ֆրանսիացի բնախույզ **Պիտտոն դե Տուրնեֆորը**:

Իսկ առաջինը, Աստծո արգելքը խախտելով՝ 1829թ. սեպտեմբերի 27-ին Արարանտի գագաթ բարձրացավ Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր **Ֆրիդրիխ Պարրոտը**, որի ուղեկիցն էր հայ գրող, լուսավորիչ և մանկավարժ **Խաչատուր Աբովյանը**: Այն ժամանակ Արարատի գագաթ բարձրանալն ընկալվեց իբրև սրբապղծություն: Չէ՞որ խախտվել էր Աստծո արգելքը...

Հետո, մի քանի տարի անց, հզոր երկրաշարժից կործանվեց

Աբիխ

Ակոռին... Եվ ժողովրդական բանահյուսությունը միմյանց կապեց Աստծո արգելքի խախտումը և Ակոռիի կործանումը...

Բայց մարդկությունը ծարավի էր իմացության, և այդ ծարավը նրան պիտի նետեր խորհրդավոր արգելքները հաղթահարելու, բավարարելու իր մտքի ու երազանքների թելադրանքը հզոր, անկրկնելի խիզախումներով... Նա պիտի մխրճվեր բևեռների սառույցների մեջ, հասարակածի ջունգլիները, պիտի կտրեր օվկիանոսները, պիտի հաղթահարեր սառցապատ լեռնագագաթները, իսկ ողբերգական միջադեպերով լեցուն 20-րդ դարում պիտի փորձեր նվաճել տիեզերքի անհունները, պիտի փորձեր բացել աստեղային ճանապարհներ...

Սիսյա պլուպես նա պիտի հասներ նաև խորհրդավոր Լեռան գագաթը:

Գերմանացի երկրաբան Աբիլսը, ուսումնասիրելու համար Ակոռիի երկրաշարժի պատճառները, 1845թ. ուղեկից ունենալով թարգմանիչ Պետրոս Շարոյանին, բարձրագավ Արարատ լեռը և հուլիսի 17-ին հասավ գագաթին:

1846թ՝ դարձյալ Խաչատուր Աբովյանի ուղեկցությամբ, Արարատի գագաթը հաղթահարեց անգլիացի ճանապարհորդ **Սեյմուրը**: 1850թ.՝ ռուս զնդապետ **Խոժկոյի** արշավախումբը...

Եվ ովքեր հաղթահարել են Արարատի գագաթը և ինչ տեսել ու զգացել են, նրանք համարում են, որ իրենց կյանքի վերջին օրերը...

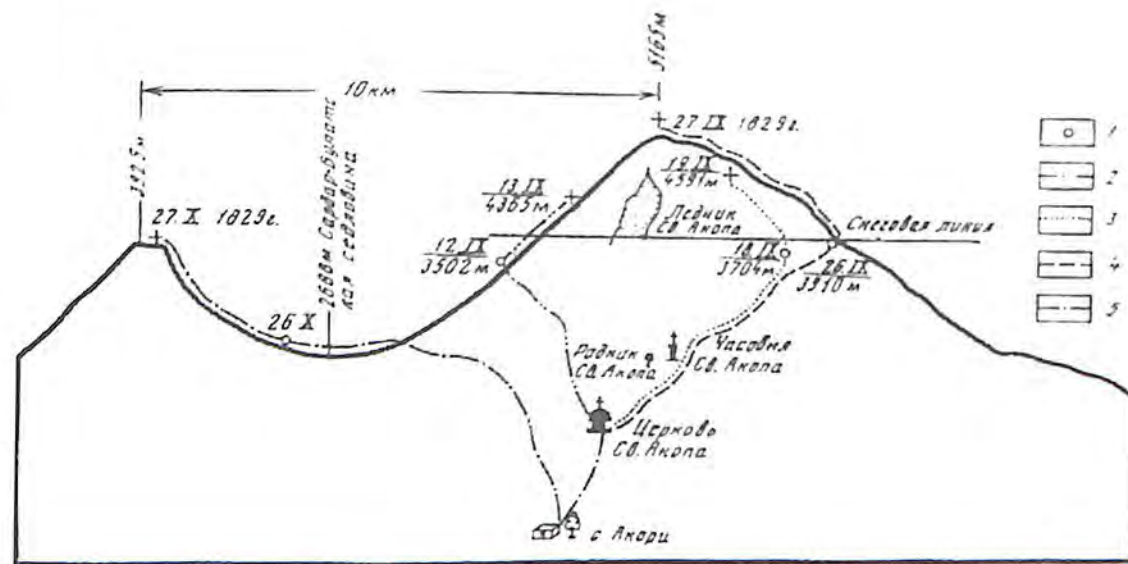
...Առանց որևէ ժայռի կամ ելուստի ընդհատվող ուռուցիկ, կարծր, հավերժական
արծաթափայլ սառույց... Գագաթից բացվող տեսարաններն ամենասառնասիրտ
մարդուն անգամ պիտի ընկղմեն սարսուռների մեջ վեհության ու գեղեցկության հետ
հանդիպումի անակնկալից ... Պիտի մարդու հայացքը թափառի երկնքի ու երկրի
անսահմանության սահմաններում այնքան, մինչև կարողանա մի կերպ հաղթահարել ոչ
բարձրությունից, այլ տարօրինակ, վայրիվերո, անբացատրելի զգացմունքների
առատությունից շնչահեղձ էության սարսուռը... Եվ երբ քիչ հանդարտվի ու հայացքը
դարձնի հյուսիս-արևմուտք, պիտի կարկամի Արագած քառագագաթ լեռան շքեղ
մոտիկությունից, ապա Հարավի, Հարավ-արևելքի, Հարավ-արևմուտքի հեռու-հեռու-
ներում՝ հորիզոնի երևակայական գծի մոտ, երկնքին ծովված, երկնքի նման կապույտ
ու թափանցիկ դարձած լեռներից...

Որտե՞ղ են վերջանում լեռները, որտե՞ղ է սպազվում սրվորաթիվը...

Լոնդոնցի լեռնագնացները, որ Արարատի գագաթի բարձրացման 1880-իւմ, զգալիորեն չին, թե վաղ առավոտյան, պարզ եղանակին, տեսանելի են Գեղամա, Տավրոսի, Կորդուքի, Բարձր Հայքի լեռները, Էրբուսը, Կազբեկը, Մեծ Կովկասի լեռնաշղթան...

Ի վերջո, մարդը հեռու հորիզոններից ուղիղաձև հայացքով պայծառ մտի բայի, որպեսզի
հանդիպի **Փոքր Մասիսին**, որը պարզվում է, բոլորովին էլ սրածայր չէ, այլ նման է

10-րդ դարի արաբ աշխարհագրագետ **Իսթախրին** վկայում է, որ Արարատն անտառներ ու որսատեղիներ ուներ, իսկ 13-րդ դարում ապրած ճանապարհորդ **Յակուտը** հավաստիացնում է, թե Արարատի վրա են գտնվում Հայոց արքաների շիրիմները՝ իրենց գանձերով:

Մեծ ու փոքր Մասիսների գծանկարը՝ ըստ ճանապարհորդների

Արարատ ասելով՝ արդյո՞ք ճանապարհորդը նկատի է ունեցել Փոքր Մասիսը, որն իրոք հերոսների և քաջերի համար դամբարանատեղի է եղել...

Մեծ և Փոքր Մասիսներ:

Սիս և Մասիս...

Նժույգի թամբի նման ցածրավանդակով բաժանված:

Մեծ Մասիս. բարձրությունը՝ 5165 մետր, 4000 մետրից անդին՝ հավերժական ծյունե և սառցե ծածկոց: Փոքր Մասիս՝ 3929 մետր բարձրությամբ:

Հիմա թողնենք Արարատի գագաթը հաղթահարած ճանապարհորդների տպավորություններն ու գիտական գրառումները և հեռանալով դեպի ժողովրդի հիշողության խորքերը, որտեղ ապրում են հնագույն առասպելները... Սքանչելի առասպելները... Եվ լսենք **Մեծ մայր** աստվածուհու մասին առասպելը:

Մայրամուտ է: Ծիրանագույն տաք մայրամուտ: Արևմտյան կողմում լեռներն արդեն մութ ստվերներ են գցում հարթության վրա... Քիչ անց մթությունն իր գիրկն է առնում հովիտներն ու բլուրները: Եվ միայն Արարատի սառցե գագաթն է դեռ ողողված արևի վերջին բոսորագույն ճառագայթներով: Ամառային պարզ կա գիշեր է: Աստղաբույլերով լեցուն երկինքն իջել է Արարատի գագաթին. աստղացույց է, կաթոցք աստղերի... Սառույցը լեռան գագաթին՝ տաք ու շողարձակ, տաք ու ջերմագին... **Մայր Աստվածուհին** իջել է լեռան կատարին՝ փնտրում է նրանց... իր որդիներին, որոնց ծնել է այս լեռան վրա և իր սրբազան կաթով սնել նրանց...

Ըստ որոշ գիտնականների մեկնաբանության՝ Մասիս նշանակում է **Մոր Կուրծք**, որովհետև «մա» նշանակում է մայր, և «սիս» նշանակում է կուրծք: Սիս նշանակում է նաև սրբազան, մաքուր, սուրբ... Մինչև հիմա **Կարճևան** գյուղում այն կարասը, որի մեջ պահվում են կարևոր մթերքները՝ յուղ, մեղր, գինի, պանիր, կոչվում է սիս կճուճ, սիս կարաս:

Ուրեմն՝ Մասիս - Մոր Սրբազան Կուրծք:

Կրկին թերթենք **խորենացու** մատյանը և գտնենք այն էջը, որտեղ պատմվում է Մարաց թագավոր **Աժդահակի** երազը: Հիշո՞ւմ եք, սա այն Աժդահակն էր, որին հաղթեց Հայոց արքան, և որի սերունդները բնակվեցին Արարատի լանջերին:

«Ով սիրելիք, - պատմում է Աժդահակը իր մտերիմներին, - **երազումս թվում էր, թե ես մի անծանոթ երկրում եմ գտնվում, մի լեռան մոտ, որ երկրի վրա երկար բարձրացած էր, և որի գագաթը թվում էր սաստիկ սառնամանիքով պատած, և կարծես այս Հայկազյան երկրում էր: Եվ երբ ես երկար նայում էի այդ լեռանը, մի ծիրանագույն կին երևաց երկնագույն քողով, բարձր լեռան գագաթին նստած, խոշոր աչքերով, կին երևաց երկնագույն քողով, բարձր լեռան գագաթին նստած, խոշոր աչքերով, երբ ես երկար բարձրահասակ, կարմիր այտերով, որ բռնված էր ծննդի երկունքով: Երբ ես երկար նայում էի այս երևույթին և հիացման մեջ էի, հանկարծ կինը երեք զավակ ծնեց՝ կատարյալ դյուցազուններ հասակով և բնությամբ: Առաջինը, առյուծ հեծած սլանում էր դեպի արևմուտք, երկրորդը ցուլ հեծած՝ դեպի հյուսիս էր դիմում, իսկ երրորդը վիթխարի վիշապ սանձած՝ արշավակի դեպի արևելք՝ մեր տերության վրա էր հարձակվում...»:**

Կինը Մայր Աստվածուհին կամ Ամենամայրն է: Իսկ ինչո՞ւ **Ամենամայր**: Որովհետև նա **Արարող Սկիզբ** է, մեկ արարչի էություն, որն իր մեջ ամփոփում է չորս պաշտվող տարերքները. ջուրը, հողը, օդը, հուրը: Սա միասնական արարող Սկիզբն է իզական տարերքները, մայր հող, մայր բնություն, մայր երկիր, մայր ծնի մեջ, որը դառնում է խորհրդանիշ. մայր հող, մայր բնություն, մայր երկիր, մայր ժողովուրդ, մայրենի լեզու...

Մենք սրա անուրանալի ապացույցը կունենանք, երբ մեր դյուցազնավեպում կհանդիպենք Ծովինարի նախաստեղծ էությանը, երբ ջրից վերցնում է իր զավակներին կհանդիպենք Ծովինարի նախաստեղծ էությանը, երբ ջրից վերցնում է իր զավակներին ծնելու իրավունքը: Սա նորից ու նորից թելադրում է իզական սկիզբը, որն ունի արարչագործելու իր հզոր եռանդը: Այդ պատճառով է նախաստեղծը իրավունք ստանում կոչվելու **Ամենամայր**:

Իսկ եթե հիշենք, որ Հայոց շատ գավառներում նորահարսին հագցնում էին մուգ կարմիր շապիկ, իսկ կարմիրը խտացած շերտն է ծիրանագույնի: Արարատի գագաթին իր երկունքի պահին այդպես էր հագնված Ամենամայրը:

Նորահարսի կարմիր շապիկի վրա գոտի էր կապվում, որն այս դեպքում ողջախոհության բացառիկ խորհրդանշան է և հանվում էր միայն առազաստի գիշերը: Այս շապիկն ու գոտին ընծայված էր Մայր աստվածուհուց՝ որպես պտղաբերության առհավատչյա: Մոռացվել է պաշտամունքի բուն իմաստը, մնացել է **ծխականատարման խորհրդավոր հիշողությունը**:

...Իսկ Ամենամոր գոտին ծիածանն էր... Անձրևից հետո երկնքում կամար կապած ծիածանը: Երկիրն ընդունել է երկնքից հողին ուղարկված անձրևի պտղաբերող շիթը՝ որպես ընծայում, և անձրևից հետո կապել իր նարոտ-ծիածան գոտին՝ որպես հավաստում այդ ընծայումին: Այդ ընծայումը պաշտելի է մշտապես՝ որպես Մեծ Բնու-թյան և մարդու պտղաբերող էություն իմաստ:

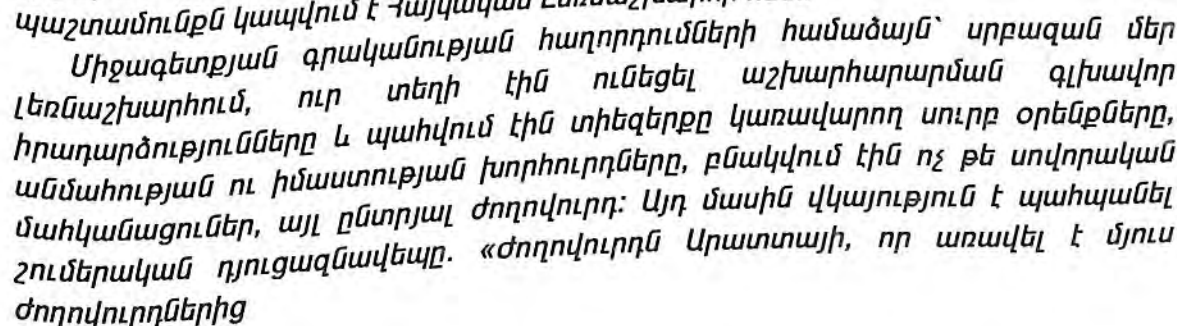
Եվ այս Ամենամայրն էր, որ Արարատ սրբազան լեռան կատարին ծնեց դյուցազուն իր զավակներին, որոնք Հայոց ամենավաղ դիցարաններից մեկի՝ Արարատյան թագավորության եռյակ աստվածներն էին: Այս դիցարանը պաշտվել է շատ ավելի վաղ ժամանակաշրջանում, քան Արամազդյան դիցարանը:

Մի պահ թողնենք Արարատը և անցնենք Միջագետք:

Միջազնտքի հնագույն քարտեզ

Հին աշխարհի երկրների միջև գոյություն ունեցող տնտեսական կապի այս վկա-

Մի քանի խոսք նույն գրքից «Հայա աստծո» մասին.

...Հին Առաջավորասիական հոգևոր ընկալումների համաձայն Հայոց երկրի և ժողովրդի կերպարը, դրանց համաձայն մեր լեռնաշխարհը, եղել է աստվածների բնակավայր, այստեղ է գտնվել դրախտը, որում արարվեց մարդկությունը, այստեղ էր գտնվում կենսատու արևի կացարանը: Մեղսագործ մարդկության կործանումից հետո մեր երկիրը կրկին դարձավ մարդկության վերածննդի վայր: Աստվածային այդ երկրում ապրելու մենաշնորհն ունեին միայն բարեպաշտ մեր մախնիները, որոնք ընտրյալներն էին բնության ու զարթոնքի աստծո, որդիներն արարչագործ ու իմաստնագույն Հայա-Հայկ աստծո, որի անունով էլ կոչվեց մեր ժողովուրդը»: ... և որը ծնվել է Մասիսի սրբազան գագաթին ու ավագ որդին էր Ամենամոր:

Ըստ «Հին Կտակարանի» ավանդության՝ Աստված ստեղծեց երկիրն ու երկինքը, ամենայն շնչավորն ու անշունչը, ապա վեցերորդ օրը ստեղծեց մարդուն և դրեց Դրախտի մեջ: **Դրախտը՝ Եդեմը**, մեծ ու գեղեցիկ պարտեզ էր, որտեղ **Կենաց ծառն** էր: Դրախտը, ըստ «Հին Կտակարանի» (Գիրք Ծննդոց, գ. Բ, հ. 11-15), գտնվում է չորս գետերի ակունքների մոտ:

Չորս գետեր են բխում Դրախտից, և դրանցից երկուսը **Եփրատն** ու **Տիգրիսն** են: Այս ստույգ աշխարհագրական վկայությունը թույլ է տալիս մտածել, թե «Հին կտակարանի» հեղինակները եղեմը՝ Դրախտը, գետեղել են Հայոց Լեռնաշխարհում:

Եվ այսպես.

Շումերները Արատտան (որն Հայոց Աշխարհն է) համարել են Ամմահների Երկիր, իսկ եբրայեցիները Դրախտը զետեղել են Տիգրիսի և Եփրատի ակունքների մոտ, որը նույնպես Հայոց Աշխարհն է: Դրախտում ապրում են անմահները: Դրախտում բնակվում է ինքը՝ Արարիչ Աստված:

Հին աշխարհի հավաստիացումները բերում են տրամաբանական եզրահանգման երբ աստվածները ժողովի հավաքվեցին Նիցցիո լեռան գագաթին՝ մահկանացու Ուտնափիշտիմին անմահություն շնորհելու, նրան բնակատեղի հատկացրին **ԱՆՄԱՀ-ՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ՝** գետաբերանի մոտ. **«Թող Ուտնափիշտիմը ապրի գետաբերանի մոտ»:**

Ո՞ր գետաբերանի: Դարձյալ Հին Աշխարհից մեզ հասած վկայությամբ հայտնի է, որ հազարամյակներ առաջ Եփրատն ու Տիգրիսը մեկ ակունք են ունեցել: «Հին Կը-

տակարանի» Եփրատն ու Տիգրիսը հոսել են Մաշու (Մասիոս) կամ Հայկական Տավրոս լեռնազանգվածներից ներքև՝ դեպի Միջագետք, որոնց բավիղները հաղթահարելով՝ Գիւլամէնը ընդուն էր արգելելու անմահություն ստացած Ուտնափիշտիմ մարդուն:

Այսպես՝ Արատտա - Աստվածային Սուրբ Օրենքների Երկիր - Ամճահների Երկիր-
Աստվածների Ժողովատեղի - Հայոց Հայրենիք:

Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների առասպելներից ևս երկու վկայություն, որոնք վերաբերում են Արարատին:

Առաջին առասպելը գրի են առել հայտնի արևելագետ-նկարիչ **Ն.Կ. Ռերիխ** ու նրա հետևորդները Տիբեթ-Հիմալայան լեռնաշխարհում: Ըստ այդ հին գրույցի՝ անհիշելի ժամանակներում **Օրիոն** համաստեղությունից, որը հայերս կոչում ենք **Հայկի** անունով, այն վաղնջական ժամանակներից, երբ Հայկը նաև գերագույն աստվածն էր իր ընտրյալ ժողովրդի, Երկիր մոլորակին մեծ պարգև ուղարկվեց՝ «**Քարն իմաստության և երջանկության**»: Այս Քարն ընկավ **Տիբեթ-Հիմալայան** լեռնագոտում, և նրա ընկնելու վայրում հիմնվեց **Շամբհալան**՝ Սպիտակ եղբայրությունը, իմաստունների առասպելական Երկիրը, լույսի և մաքրության բնակարանը: Հնդկաստանի հյուսիսում ապրող այս իմաստունները ժամանակ առ ժամանակ Շամբհալայից մեծ ուսուցիչներ են ուղարկում մարդկությանը... Նրանք գնում են Աշխարհի տարբեր անկյուններում քարոզելու կորսված ճշմարտությունը: Շամբհալայի իմաստունների վկայությամբ՝ Իմաստության ու Երջանկության Քարը՝ իր կիզանուտ էությանը, իր վերջնական հանգուստն առել է **Արարատի** վրա:

Ահա մի հատված այդ ավանդալեզվից.

[illegible]

Երկրորդ պահնդագրույցի համաձայն Երկրի շուրջը առանձին աղանակներով

Կրկին հիշենք **Խորենացու «Հայոց պատմություն»** Առաջին գրքի Դ գլխում հիշատակվող վկայությունը: Պատմահայրը նախ բողոքում է, որ շատ պատմագիրներ, Սբ. Հոգուն հակառակ մտածողությամբ, չմիաբանվեցին՝ նշանակելով անունները, ժամանակները և մարդկային ազգի սկիզբը դնելով. *«Նույնիսկ Նոյի համար գործ են ածում ուրիշ անուն, Քսիստորոս, - գրում է Խորենացին և օրինակ բերում Ողիմպիոդորոս հույն պատմագրի վկայությունը, «...թե եղել է մի մատյան Քսիստորոսի և իր որդիների մասին, որը ջրերի սաստիկ հորդության ժամանակ նավեց Հայաստան...»*

Քսիսուկը շուտերական Զիուսուդրայի քիչ տարբերակված ձևն է...

Սակայն այստեղ կարևորը Ողիմպիոդորոսի վկայությունն է, թե ջրերի սաստիկ հորդման ժամանակ միջագետքյան հերոսը նավել է Հայաստան:

Ուրեմն, ջրհեղեղից փրկվածը, ինչ էլ լինի նրա անունը՝ Ջիուսուդրա-Քսիսուբոս-Ուտնափիշտիմ-Նոյ, մարդկության գլխին թափված կործանարար արհավիրքից պատրասարկվել է Հայոց Լեռնաշխարհում, Հայաստանում:

«Հին Կտակարանում» (Գիրք Ծննդոց, գլ. 2) կարդում ենք. «Աստված մի օր տեսավ՝ մարդկանց երկրի վրա բազմացել է չարը, մարդիկ ապականվել էին բազում անիրավություններով: Տրտմեց Աստված և մտածեց չարից ազատվել՝ ջրհեղեղով ջնջելով մարդկանց երկրի երեսից: Սակայն այն ժամանակ ապրում էր մի բարեպաշտ մարդ՝ Նոյ անունով, և Աստված չցանկացավ կատարյալ մարդուն կործանել: Նոյն ուներ երեք որդի՝ Սեմը, Բամը, Հաբեթը: Եվ Աստված պատվիրեց Նոյին կառուցել մի նավ, վերցնել այնտեղ իր ողջ ընտանիքը, ապա բոլոր կենդանիներից և թռչուններից զույգեր, կերակրով և սննդով ապահովել տապանը և սպասել արհավիրքին: «Ես այս ասացի քեզ, քանզի արդար տեսա քեզ իմ առջև», - լսում է Նոյն Աստծո ծայնը և կատարում նրա պատվերը: Հետո բացվեցին բազում անդուղները, պատռվեցին երկնքի աղբյուրները, և անձրև եղավ քառասուն օր և քառասուն գիշեր: ...Սաստիկ ջրհեղեղը ոչնչացրեց կենդանի ամեն ինչ երկրի վրա, ծածկեց աշխարհը... Նոյի տապանը երկար տարուբերվեց աշխարհիդ կործանած ջրերի վրա... Անհուն հուսահատությամբ լցվեց Նոյի հոգին, երբ իր տապանի պատուհանից նայեց մինչև անսահման հորիզոնները ծփացող ջրերին: Նոյը հոգնել էր ջրերի վրա թափառելուց, և վաղուց փրկության ուրախությամբ եկել էր փոխարինելու չփարատվող թախիծը: Նոյը փնտրում էր մի փոքրիկ հանգրվան, ցամաքի մի փոքր կտոր, որտեղ կկարողանար դադար առնել և հանգստանալ»:

հանգստանալ»:

Հիշենք Հայոց ավանդապատումներից մեկը աստվածաշնչյան Նոյի տառապալից ճամփորդության մասին. «...**Եվ հանկարծ, երբ անհուն հուսաատուքյունը պատել էր Նոյին, նա ջրերի տակ նշմարում է ինչ-որ լեռան ուրվագիծ: Եվ սա տեսնելով՝ Նոյն ուրախությունից լաց է լինում: Տապանը, սակայն, չի կարողանում կանգնել լեռան վրա և, պոկվելով նրանից, լողում է հեռու... Նոյի ուրախության արցունքները փոխվում են տխրության արցունքների: Նոյի արցունքների պատճառով լեռը կոչվում է Արտոս,**

Երկրորդ անգամ է տապանը կանգնում: Նոյը խնդրում է լեռանը՝ առ զՆոյս, այսինքն՝ վերցրու Նոյիս, ապաստան տուր Նոյիս: Առնու լեռն իր անունը ստացել է Նոյի արտասանած Առ զՆոյս բառերից: Առնուր ոչ միայն չի ընդունում Նոյին, այլև կռամալով ծայնում է. «Գնա՛ ի Մասի՛ս... Նա բարձր է՝ քան զիս՝...»: Տապանասարը նույնպես մերժում է ընդունել Նոյին և իր հերթին խորհուրդ է տալիս. «Երթ՝ ի Մասի՛ս... Երթ՝ ի Մասիս... Նա բարձր է քան զիս...»: Այդ օրվանից այս սարի անունը մնում է Տապանասար... Նոյը շարունակում է իր ջրային ուղին և երկար թափառելուց հետո վերջապես հասնում է Արարատին ու կանգնում նրա գագաթին:

Այս թափառումները ջրերի ահարկու ամայության վրա՝ մինչև հանգրվանին հասնելը և ցամաք դուրս գալը, տևում են 365 օր։

Նույն, ինչպես գիտենք, տապանից առաջինը դեպի աշխարհ
արձակեց ագռավին, հետո՝ աղավաղուն:

Ուտնափիշտիմն, ի դեպ, նույնպես ագռավին ուղարկեց լուր բերելու, ապա ծիծեռնակին ու աղավնուն: Սակայն, քանի որ ջրերը դեռ չէին իջել, ծիծեռնակն ու աղավնին վերադարձան, իսկ ագռավը, հանդիպելով ջրահեղձ դիակների, թառեց-մնաց նրանց վրա՝ խրախճանելով ու կտցահարելով նրանց աչքերը:

«Հին Կտակարանի» ավանդազրույցուն սույնպես ափսոսալի վերադառնում... Վերադառնում է միայն աղավին, որովհետև չի գտնում ցամաքի մի կտոր, որտեղ կարող էր հանգստանալ:

Յոթ օր հետո Նոյը նորից է ուղարկում աղավնուն, և նա վերադառնում է՝ ծիփնու ճյուղը կտցին: Նոյը հասկանում է, որ վերջապես ցամաքը բացվել է: Եվ երբ նորից՝ յոթ օր հետո, բաց է թողնում աղավնուն, նա այլևս չի վերադառնում: Ուրեմն երկիրը բնակության համար պատրաստ է: Այսպես՝ ագռավը Չարի ուժերի և դժոխքի խորհրդանշան է դառնում, իսկ աղավնին՝ Բարու և Սուրբ հոգու...

Զիթենու ճյուղը կտցին աղավաղված խաղաղության ավետաբերն էր, որն ավերված երկրից թռչում էր դեպի Արարատ՝ նրա հետ միասին դառնալու համար նորոգված կյանքի առաջին դրվագը:

Նոյ նահապետի պատմությունն ամբողջությամբ կարելի է կարդալ «Հին կտակարանի» ծննդոց գրքում, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» գրքում և, ապա, Բայբիբլիայի Ժողովուրդի ավանդապատումներում...

Ասեմք միայն, որ երբ Նոյը հարազատների հետ Արարատի գագաթին զոհ է մատուցում՝ փառաբանելով Աստծուն իր գերդաստանի փրկության համար, Աստված օրհնում է Նոյին՝ ասելով. «Աճեցե՛ք և բազմացե՛ք, լցրե՛ք երկիրը և տիրեցե՛ք այն... Սակայն իմացե՛ք. ով մարդու արյունը թափի, իր արյունն էլ պետք է մարդու կողմից թափվի, քանզի Աստված իր պատկերի պես ստեղծեց մարդը, սակայն մարդու սրտի խորհուրդը չար է... Իմ ու ձեր միջև ես, որպես հավիտենական ուխտի նշան, իմ աղեղը կդնեմ ամպերի մեջ...»:

Մենք միմեկին արարա՞ծ ենք...»:

ՆՈՂՅԱՆ ԺԱԽԱԿԱՆ

նրա, շինվեց Ակոռի շեն ու հարուստ գյուղը, մշակեց հողը, այգիներ տնկեց: Իսկ խաղողի առաջին որթը Նոյին դրախտից Երասխ (Արաքս) գետով ուղարկեց Աստված:

(Ուրեմն, Երասխը նույնպես իր սկիզբն առնում էր Եդեմի՞ց...):

Ակոռի խաղողի այգիներից է Նոյ նահապետն առաջին անգամ գինի հանել... Իզուր չէր, ուրեմն, որ Արարատից հոսող միակ գետը Գինո գետ կամ Գինեգույն կոչվեց...

Առասպելն ասում է, թե Նոյի Զաբեթ, Սեն, Քամ որդիներից ծնունդ առան բոլոր ազգերը: Սակայն սա, արդեն, ուրիշ պատմություն է:

Քարանձավագետ Էդվարդ Սարգսյանի «Արարատից հենց նոր իջա» սքանչելի գրքից մեջբերենք «Քարե նավը» հատվածը. «Ցուլացին ու հանգան արևի վերջին շողերը, Կոզովիտի դաշտը լցվեց կապույտով: Ծփացող ու խտացող կապույտը սևության աստիճան մզացավ: Բայազետի դաշտավայրը պատեց մութը: Տեր Աստված, արևմուտքում խավարից դուրս լողաց... Նոյի նավը: Տեսի՞լք էր, թե՞ երագում էի: Նավն անշարժացել էր խավարի ծովում, եւ նրա վիթխարի զանգվածը տիրաբար իշխում էր մութ դաշտավայրի վրա: Տեսիլքը վերին աստիճանի ցնցող էր և դրոշմվեց հիշողությանս մեջ: Կարծում եմ՝ ցմահ:

Բայազետցիները և մնացած հայերը, եթե ձեզ հարցնեն, թե որտեղ են վառվում Զայոց Աշխարհի գեղեցկագույն մայրամուտները, անվարան տվեք Կոզովիտի դաշտի անունը: Ամեն երեկո, երբ Կոզովիտի դաշտը մութն է պատում, խավարի միջից դուրս է լողում Նոյի նավը: Դա ցնորք չէ, ոչ էլ չափազանցություն: Բայազետ քաղաքի արևմուտքում մի ժայռ կա՝ դաշտավայրի հարթ մակերևույթի վրա լողացող նավի կերպարանքով: Երբ իրիկնային աղջամուղջը դաշտավայրը վերածում է կապույտ մշուշով լցված անհատակ ծովի, և մութը ջնջում է ժայռի նրբագծերը, քարե ահռելի զանգվածը նավի կերպարանք է առնում:

Արարչագործ աջով ստեղծված Նոյի տապանի քանդակը հավիտյան խարխսի է ձգել Արարատի ստորոտում:

Ի՞նչ ճշմարտություն է թաքնված ջրհեղեղի և Արարատի մասին գրույցներում:

Ինչպես տեսանք՝ Զայոց հարևանությամբ ապրող հնագույն ժողովուրդները որպես ջրհեղեղից հալածված տապանի հանգրվան ցույց են տալիս Արարատի գագաթը կամ, ընդհանրապես, Զայոց Լեռնաշխարհը:

Բայց չէ՞ որ այս **ՏԱՊԱՆԸ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇՆ Է ԱՅՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ, ՈՐՏԵՂԻՑ ՍԿԻԶԲ ԵՆ ԱՌՆՈՒՄ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԳԻՏԱԿ-ՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ:**

Արարատը խորհրդավոր ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն հայերի, այլև օտարների վրա: Շումերա-Աքքադական և Զին եբրայական ավանդություններից բացի, այդ են վկայում նաև Տիրեթ-Զինալայան ավանդությունները: Այդ են վկայում օտարազգի ճանապարհորդները, գիտնականները, որոնք բարձրացել են Սրբազան Լեռան գագաթը հիացած ու կարկանդակ քարանալով նրա վեհության դիմաց:

Ջրհեղեղի պատմականությունն ընդունող գիտնականները՝ Ռումեր, Յոֆ, Ռիտեր, Ալիշան և այլք, Արարատի դիրքը նկատի ունենալով, հաստատել են հին ժողովուրդների կողմից նրան տրված **«ՆԱԽԱԶՐՅԵՂԵՂՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՅԱՐԶԱՆ»** և **«ՆՈՐ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ»** պատվանունները:

Եթե հեթանոսական ժամանակներում Արարատը Մեծ Մոր տիեզերածին հանգրվանն էր և բնակատեղին քաջաց ոգիների, ապա քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո էլ Արարատը մնաց սրբազան, որովհետև դարձավ Նոյ նահապետի հուսալի **«ՆԱՎԱ - ԿԱՅԱՆԸ, ՆՈՐ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԽԱՆՁԱՐՈՒՐԸ, ԱԶԳԵՐԻ ՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՍՓՈՄԱՆ ԱՐԶԱԿԱՐԱՆԸ»**, որտեղ սրբազան տապանի պահապան հրեշտակների ոգիներն են ապրում... Զի-շենք հրեշտակների համառությունը՝ խանգարելու դեպի Տապանը ձգտող Զակոբ Մծբնեցու ջանքերը:

13-րդ դարի Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ռուբրուկը վկայում է, որ հայերը Արարատի վրա չեն բարձրանում ոչ այնքան լեռան դժվարամատչելիության, որքան նրա սրբազանությունը չաղծելու պատճառով: Ծեր մի գյուղացի ասել է նրան. **«Ոչ ոք պետք չէ բարձրանա Մասիս, նա աշխարհի մայրն է»...**

Արարատը հույսի և ոգևորության աղբյուր էր նույնիսկ շատ բան տեսած վերջին երկու դարերի համար:

Եվ այսպիսին է ոչ միայն ճանապարհորդների ու գիտնականների, այլև գաղթականների համար: Խոսքը հայերի մասին չէ, որ ուր գնացին, իրենց հետ տարան Արարատի սրբազան անունը և հիմնեցին քաղաք ու գյուղ... Միայն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում Արարատ անունով երեք քաղաք կա...

Խոսքը օտարների մասին է: 1840թ. մի խումբ անգլիացիներ ֆերմեր Ուիլզի գլխավորությամբ Անգլիայից Ավստրալիա գաղ-թեցին՝ Վիկտորիա նահանգում Արարատ անունով քաղաք հիմնեցին և քաղաքի դիմաց գտնվող լեռը նույնպես Արարատ անվանեցին՝ որպես իրենց նոր կյանքի վերականգնման ու նորոգման խորհրդանիշ...

Մենք ելել ենք ճամփորդելու Զայոց Աշխարհով և, բնական է,

Մենք ելել ենք ճամփորդելու Զայոց Աշխարհով և, բնական է, որ առաջինն այցելեցինք Արարատ Սրբազան Լեռանը և պատմեցինք նրա առաս-որ պեղներից մի քանիսը միայն: Մեկ առասպել ևս՝ Տրդատ Երրորդ Մեծ Զայոց արքայի մասին:

Սա այն արքան էր, որի օրոք 301 թվականին քրիստոնեությունը Զայաստանում ընդունվեց որպես պետական կրոն:

Ես այդ մասին ոգևորությամբ և սիրով կպատմեմ իր տեղում...

Զինա միայն՝ Տրդատ արքայի և Արարատի մասին առասպելը:

Մինչև քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելը Տրդատի քաջագործությունների համբավը, որն իր հաղթական քայլն առել էր օլիմպիական մրցանքներից և անցել պատերազմների ահեղ բովով, տարածված էր ոչ միայն Զոռմում, Զունաստանում, Ասորեստանում, Պարսկաստանում, այլև Տիգրեցից շատ ու շատ հեռուներ, անապատային երկիր Պալմիրայից էլ հեռու՝ մինչև անմատչելի օազիսներ:

Քաջավարժ հայ արքայի անպարտելիության համբավը... Նրա գլուխը հաղթա-

Կենաց ծառ

նակի ծիթենու պսակով էին գարդարում օտարազգի գուպարադիրները...

Սա իրողությունն է:

Նախքան քրիստոնեությունն ընդունելը՝ Տրդատը հալածել է քրիստոնյաներին, հատկապես Գրիգոր Լուսավորչին և Գայանյան կույսերին, որոնք, փախչելով հոռմեացոց կայսեր դաժան հալածանքներից, ապաստանել էին Հայաստանում...

Տրդատ արքան, լսելով կույսերից մեկի՝ Հռիփսիմեի գեղեցկության մասին, ցանկանում է տեսնել նրան և շքախմբի հետ հարուստ նվերներ ուղարկելով՝ հրավիրում է պալատ՝ նրա հետ ամուսնանալու ակնկալությամբ: Հեթանոս արքայի համար ոչ մի նշանակություն չունեին, որ ինքն արդեն ամուսնացած է: Հռիփսիմեն մերժում է Տրդատ արքային, սակայն նրան բռնի են տանում:

Ազաթանգեղոս պատմիչն իր մատյանում գրում է.

«Արդ՝ ներս մտաւ թագավորը և փորձեց բռնի միջոցներով ստիպել նրան իր ցանկությունը կատարել. իսկ նա Սուրբ Հոգով զորացել էր, գազանաբար ոգորելով, առնաբար մարտնչում էր... Նա՝ արքան, որ ամեն ինչով հռչակված էր, այժմ մի աղջկանից պարտվեց, հաղթեց Քրիստոսի կամքով և զորությամբ»:

Առասպելն ասում է, որ Տրդատ արքան Գայանյան բոլոր կույսերին նահատակեց և այս պատճառով բռնվեց ահավոր մի հիվանդությամբ:

Նրան խորհուրդ են տալիս ազատել Գրիգոր Լուսավորչին, որին նետել էր տվել Արարատ լեռան դիմաց գտնվող օձերով լեցուն խոր Վիրապը, որտեղ, սակայն, Լուսավորիչն ապրեց 15 տարի: Այս սուրբ մարդուն ազատելով՝ Տրդատ արքան ընդունում է քրիստոնեություն և վկայարաններ կառուցում զոհված կույսերի անուններով:

Առասպելն ասում է, որ Տրդատը յոթ օր ճանապարհ գնաց դեպի Մասիսի բարձր լեռն ի վեր և լեռան գլխից թիկունքին առնելով կարծր, անտաշ, մեծամեծ ութ քարեր, որոնցից մեկն անգամ չէր կարող շարժել *«թեկուզև մարդկանց բազմությունը»*՝ բերեց և վեցը դրեց կույսերի անուններով կառուցվող վկայարանների հիմքերում և երկուսը այնտեղ, որտեղ Գրիգոր Լուսավորչին տեսիլք իջան Հիսուս Քրիստոսի հրեղեն լույսի սյունը և խաչը: Այդ պատճառով էլ էջմիածին կոչվեց... Այս է առասպելը:

Հայ ժողովուրդը իր նոր սրբարանները կառուցելիս պետք է վստահ լինեն, որ նրանց հիմքերն անխորտակելի են: Նրանց հավերժությունը կարող էր ապահովել միայն Սրբազան լեռը: Եվ բնավ պատահական չէ, որ այնտեղից հսկա քարեր բերելու և նոր հավատի վեճը բարձրացնելու համար գնում է Հայոց առաջին քրիստոնյա արքան: Ակներև է ժողովրդի իմաստությունը. նա հին ու նոր դավանանքների միջև դնում է իր հավերժության գաղափարը, որի ճշմարիտ խորհրդանիշը Արարատ լեռն է:

Էջմիածնի սուրբ վանքը գտնվում է Արարատի դիմաց և կառուցվել է անդրաշխարհի՝ դժոխքի տիրոջ՝ Սանդարամետի տաճարի տեղում... Սա էլ խորհրդանշում է Լույսի հաղթանակը խավարի հանդեպ, ինչպես Արարատի տեսանելի, լուսավոր, սրբազան Ամբողջությունը՝ իր սեփական ընդերքների խավարչտին վիհերի վրա...

Մենք պատմեցինք առասպելներ, ավանդագրույցներ... բայց վստահ ենք, որ այդ առասպելների ընդերքում ննջում է խորին խորհուրդ, սքանչելի, անպարփակ Հիշողություն...

Մենք դեռ բազում առիթներ կունենանք անդրադառնալու Արարատ Լեռանը և

գրուցելու նրա հետ, երկրպագելու նրան, որովհետև Արարատը այն հզոր Ոգին է, որը տիրականորեն իշխում է մեր մտքերին, մեր հոգիներին, մեր էությանը...

Հզոր Ոգի, սակայն նաև հոգու վերացարկված վիճակ, ցավոտ ու խանդոտ սիրո, հպարտության ու արժանապատվության, միացող տառապանքի միաժամանակյա բխում...

ՀԶՈՐ ՈԳԻ ԵՎ ՄԱՐԴԱՅԻՆ ՑԵՂԸ ՊԱՅՊԱՆԵԼՈՒ ԱՍՏՃՈ ԿԱՍԵՑՈՂՈՒԹՅԱՆ ՎԿԱ...

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՐ ԵՎ ԱՆԴԻՆ

Ով ծանոթ է Հայոց հնամենի պարին, ով ծանոթ է նրա առնական, խիստ, ժլատ շարժումներով ներքին հարուստ, բազմազան զգացմունքային և զգայական էությունը արտահայտելու միտումին, նրա կորովի, հերոսականության դրսևորման զուսպ կրք-քոտությանը, անշուշտ կիսականա, թե ինչու է այս լեռնաշղթան կոչվում **Հայկական Պար**:

Լեռնաշղթան հնում հայտնի է եղել իր երեք գագաթների՝ **Բարդուղ, Սուկավետ և Այծպտկունք** անուններով: Այն աղեղնաձև ձգվում է Հայոց Աշխարհի կենտրոնով՝ բաժանելով հյուսիսային և հարավային մասերի: Լեռների շղթան հիշեցնում է հուժկու շուրջպարի մեջ միացած մարդկանց ուսերի քարացած պահը, երբ ծայրերում հեռանում են՝ բացելով լեռնանցքները, քիչ հետո նորից միմյանց ընդիույա մոտենում՝ թիկունք-թիկունքի և ուս-ուսի տալով:

Հայկական Պարի սկիզբը՝ **Մեծ և Փոքր Մասիսները**, վերջը՝ Արևմտյան Եփրատի ակունք **Մարիամ** լեռնագագաթը: Երկու սրբազան խորհրդանիշ Հայոց համար **Արա-րատ և Եփրատ**: Ինչպես Արարատի, այնպես էլ Եփրատի մասին մենք դեռ չատ առիթներ կունենանք գրուցելու: Եփրատը պետք է միշտ ուղեկցի և հաճախ պիտի արյունոտ ջրերով վարարի մեր պատմության էջերում:

Այսպես ուրեմն. Մասիսներից արևմուտք՝ մինչև **Գայլատու** լճի արևմտյան ափի մոտ բարձրացող **Սինակ** գագաթը, լեռնաշղթայի կատարներն իջնում են այնքան, որ ճանապարհ բացեն և հնարավորություն տան անցնելու Հայոց Աշխարհի հյուսիսային կողմից հարավային կողմը և հակառակը: Եվ լեռնաշղթայի այդ իջվածքը նման է Հայոց պարի մեջ այն պահին, երբ կռանում է պարողների շղթան՝ կարծես երկրպագություն տալով հողին, որպեսզի հետո միահամուռ ցատկով հավաստի իր ուժի գիտակցումը, իր անխորտակելիությունը: Սինակից սկսած՝ լեռնաշղթան նորից է բարձրանում: Ի դեպ, Հայկական Պարի հարավային լանջը ավելի զառիթափ է, քան հյուսիսայինը:

Այսպես. Մասիսից՝ Սինակ գագաթ, ապա լեռների հետ միշտ արևմուտք քայլելով, իջնելով և բարձրանալով՝ հասնենք Սուկավետ գագաթին: Սուկավետից հետո երկրպագություն տանք Արաքսին, որը պատռելով լեռների միասնությունը, առաջ է տանում իր ջրերը և քայլենք մինչև Այծպտկունք: Հետաքրքիր անուն է, չէ՞:

Այծպտկունք, որովհետև, ընդհանուր գագաթից բաժանված չորս բարձունքները նման են այծի չորս պտուկների: Այնուհետև այս չորս բաժանումները ձգվում են հյուսիս-արևմուտք, արևմուտք, հարավ-արևմուտք և հյուսիս-արևելք...

Սրանք **Ծիրանյաց** լեռներն են: Գագաթին ջրհոր կա, որը պաշտվում է և ուխտա-տեղի է: Անհրաժեշտ է տարին մեկ անգամ բարձրանալ նրա գագաթը և խմել այդ ջրը-

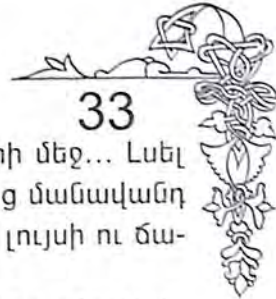
հորի ջրից, որովհետև այն շատ է առանձնահատուկ... Այդ ջրհորի ջուրը հուսահատված մարդուն կորով է ընծայում: Ծիրանյաց լեռներում այդ մեկ հատիկ ջրհորը չէ միայն: Այնքան աղբյուրներ կան, այնքան գետեր ու վտակներ են սկիզբ առնում նրանից՝ Արևմտյան **Եփրատը**, **Թորթոմը**՝ **Արաքսի** ծախակողմյան վտակը: Շատ են աղբյուրներն ու ջրհորները, բայց այն մեկը, որ հուսահատվածին կորով է ընծայում, Ծիրանյաց լեռներում միակն է:

Ծիրանյաց լեռներից հարավ նրա շարունակությունն է կազմում **Մեղեղուղի** լեռնաշղթան: Մեղեղուղի լեռնաշղթայից դեպի արևելք թեքվելով՝ կանցնենք **Գայլախազուտ** շղթան: Եթե Մեղեղուղի լեռնաշղթայի անվան բացատրությունը չկարողացանք գտնել, Գայլախազուտը ունի իր բացատրությունը: Նա իր անունը ստացել է կայծքարից, քանի որ Գայլախազ նշանակում է կայծքար, իսկ ուտը՝ հարուստ: Ուրեմն անցնենք կայծքադով հարուստ այս լեռնաշղթան ևս և **Պախրա** գագաթի մոտով մտնենք **Մնծուրի** լեռները:

Եթե կարողանանք հասնել Մնծուրի ու Արաբկիրի լեռներին, կարողանանք հաղթահարել քարի հզոր ու խոժոռ թագավորությունը, եթե կարողանանք անցնել ամայի, մինչև երկինք խոյացող, լերկ ու գորշ, անելանելի առապարները, հետո իջնենք մինչև ահասարսուռ անդունդի հատակը, որի միջով կատաղի, ահեղագնաց, դրախտի սըր՝ բազան գետերից մեկը՝ Եփրատն է հոսում, և եթե կարողանանք անփորձանք անցնել նրա փրփրադեզ, ահեղագոչ ալիքների վրայով և եթե նորից, հաշվի չառնելով մարմնի ահաբեկումը՝ զարհուրանքը սեղմած հոգիներիս մեջ շարունակենք ճանապարհը նեղ ուղրանների, արահետների անցումով, կհասնենք բաղձալի հանգրվանի...

Երբ նայում ես անդունդի խորությունից, երկինքը նեղլիկ ժապավենի նման է երեվում: Արևն իր ճառագայթներն այդ խորության մեջ տատանսելով է գցում, քանզի այդ կիրճերը անմերձեմալի ու անառիկ են: Այդ կիրճերից մեկն էլ **Ակնա** կիրճն է: Բայց երբ քարի թագավորության ընդերքից ծնկակոտոր, քրտնաթոր, արյունաշաղախ, ամեն վայրկյան ձորը գահավիժելու սարսափով հասնենք արահետի այն հատվածին, որտեղից Ձորակի գագաթին երևում է **Ակն** քաղաքը, կթվա, թե հասանք դրախտի դռանը և հիմա պիտի ներս մտնենք...

Այստեղ գրանիտե լեռան ճեղքերից ջրերը բխում են սառն ու ջինջ: Իսկ եթե Բերդի քարի աղբյուրի ջուրը խմես, որ Վենը պատռելով հորդում է ինչպես առատության եղջյուրից, կճաշակես անմահության համը... Ալեհույզ ու փրփրադեզ լցվում է հսկա քարե ավազանի մեջ և ապա գահավիժում խորխորատը՝ խառնվելու Եփրատի ջրերին: **Ակնակիթ** աղբյուրներին այստեղ թիվ ու համրանք չկա: Կարելի է նստել որևէ աղբյուրի մոտ և մոռանալ այստեղ հասնելու ճանապարհին ապրած զարհուրանքն ու կրած հոգնությունը: Կարելի է նստել այստեղ ու ճաշակել արարիչ բնության՝ այգիների ընծայած պարզև և լսել ժայռերի խորհրդավոր ծերպերի, մեծ ու փոքր քարանձավների, խորշերի մեջ բազմածայնված երգը: Լսել երկնասլաց, սեպ ժայռերի հիմքից քարի ու անսանձելի ջրի հզոր կոկորդից հորդացող, մարդկային անպաշտպան հոգին անիմանալի սարսուռների մեջ ընկղմող, բարձրածայն հիմքը **ԵՓՐԱՏԻ** թագավորության: Ապա սկզբում, որպես անանձին-առանձին մենանվագ՝ լսել անհամար աղբյուրների ու վտակների խոխոջուն ծիծաղի մեղեդին, քնքուշ հովերի մեղեդին,

մանավանդ երբ նրանք մոլորված թափառում են ծառերի սաղարթների մեջ... Լսել թռչունների երգը, կանաչության երգը: Լսել օրվա բոլոր ժամերին, բայց մանավանդ արևագալի ժամին, երբ աշխարհը դանդաղ ու հիմնավոր ընկղմվում է լույսի ու ճառագայթի արծաթյա ցուլի մեջ...

Լսել տիեզերածավալ բնության անհայտ ու հայտնի ծալքերից հագիվ ըմբռնելի, հագիվ լսելի և նաև հզոր ու անկաշկանդ թրթիռները, բաբախումները, որոնք ինքնաբուխ, ազատ ի մի են գալիս՝ անընդգրկելի դաշնությամբ հնչելու՝ որպես ամենաչըքնաղ նվագը երկրային դրախտի:

Հիմա այդ դրախտի դռները կողպված են, բանալիները Եփրատի խորխորատներն են նետված, ճամփաները յոթ գլխանի սև դևերն են պահել:

Ինչևէ

Եվ քանի դեռ արևագալի հրեղեն շքեղությունը նոր է տարածվում ցողաթաթախ, երազներից դեռ չսթափված կես քուն, կես արթուն այգեստանների վրա, գնանք ու հասնենք **Ործուտ** կոչվող քարափի ստորոտի չորս տեղով բխող աղբյուրներին, որտեղ կաղանդի օրը գյուղի ջահել հարսներն ու աղջիկները, հագած իրենց տոնական զգեստները և զարդարված իրենց զարդերով, ամեն մեկը ձեռքին մի մկրատ ու հավկիթ բռնած, գալիս էին իրենց պաշտամունքն անելու՝ հավուր պատշաճի երգելով ու մկրատով ջուրը կտրելով. «**Ջրին բարին, ջրին մորին, անդնդային թագավորին... Ջուր կաղընտե՞ր ես...**»: Ապա ջրին նվեր բերած հավկիթը թաղում էին նրա խորքերում և լռու-թյամբ վերադառնում... Այս չորս ակները հայտնի են հիվանդություններ բուժող հատկությամբ:

Այստեղից գնանք **Ակնի** հյուսիսային կողմում գտնվող ապառաժ լեռան ստորոտի, հին-հին դարերից մնացած ավերակ բերդի քարե սյուների ու հիմքերի կողմը և մի քիչ էլ հյուսիս քայլելով՝ մտնենք **Ալայի** հսկա քարանձավը, որի բավիղները, ասում են, հարյուրավոր ճյուղերով տարածվում են **Արաբկիրի**, **Մնծուրի** լեռներում և գնում ավելի հեռուն... Ասում են՝ **Ակն** քաղաքից մի հպարտ աքաղաղ որոշել է ստուգել և ճամփորդությունը սկսելով **Ալայի** քարայրից, թափառելով լեռան բավիղներով՝ դուրս է եկել **Կարին** քաղաքում:

Այս քարայրն իր ընդերքում, բացի խորհրդավոր գաղտնիքներով լեցուն բավիղներից, պահում է նաև ընդարձակ, մաքրամաքուր լճակ, որն այս կողմերի բոլոր ջրերի նման բուժիչ է: Քարանձավի խորքում է գտնվում լճակը: Այնտեղից չի երևում որևէ մնացվածք, որտեղից կարող էր թափանցել լույսը... Բայց, այնուամենայնիվ, քարայրում միշտ տարտամ, մշուշոտ լույսի ներկայություն է զգացվում: Ասում են՝ այս լճակին հիվանդը պիտի զոհաբերի ոչ թե հավկիթ, այլ իր սեփական շապիկը: Եվ ասում են՝ նրա մեջ լողանալը գերագույն հաճույք է:

Քիչ թոթափենք մեր հոգնությունն այստեղ և շարունակենք մեր ճանապարհը: Բիչ թոթափենք մեր հոգնությունն այստեղ և շարունակենք մեր ճանապարհը: Եվ եկեք նորից վերադառնանք Այծպտկունք և Կարինի սարահարթն անցնելով՝ այցելենք միմյանց շարունակող **Անահտական**, **Կապույտ** և **Մեղրաբուն** լեռներին: Դրանք բարձր, սքանչելի լեռներ են՝ հնագույն հավատի ծվենները մինչև հիմա իրենց ծերպերում և խոր քարանձավներում պահած լեռներ:

Ասում են՝ **Մեղրաբուն** լեռների յուրաքանչյուր ծերպում աշխարհի ամենաօգտա-

կար մեղրն են պատրաստում հազարավոր մեղվաբնուստանիքներ: Ասում են՝ երբեմն նրանց պատրաստած մեղրը, խառնվելով որևէ ակնաղբյուրից առաջացած վտակին, կարող է փոքրիկ ջրվեժով ցած նետվել ժայռի եզրից և այդ կողմերով անցնող ճամփորդի հոգնությունը ի բաց մերժել մեղրի համ ու հոտ ստացած ջրով: Այդ փոքրիկ ջրվեժների տակ լողանում են նրանք, ովքեր մաշկի հիվանդություն ունեն: Բյուր հազար ծաղկից առած նեկտարը, որը դարձել է մեղր և խառնվել լեռնային մաքրամաքուր ջրին, ինչպես կարող է բուժիչ չլինել:

Սա **Մեղրաբունը**, սա **Կապույտ** լեռները որոնք իրենց անունը ինչպես Ծիրանյաց լեռները, երևի ստացել են, բնության, օդի, արևի, լուսի, մեզ ու մշուշի խաղերով առաջացած գույների պատճառով: Ո՞վ գիտե, թե հնագույն հայը ինչու է գույների անուններ պարզել իր լեռներին:

Բայց **Անահտական** լեռը **Մեծն Մայր Անահիտի** անունն է կրում, ճիշտ է: Աստվածուհի Անահիտի, որը դարեդար ապահովեց իրեն մեծ հույզով պաշտող ժողովրդի պղտաբերության հրաշքը: Հողի, կենդանու, մարդու պտղաբերության հրաշքը:

Թողնելով մանր ու խոշոր, երկար ու կարճ, ցածր ու բարձր ուրիշ շատ լեռներ, որոնք նույնպես արժանի են հիշատակության, բայց տեղի ու ժամանակի սղությունը երբեք մեզ հնարավորություն չեն ընձեռի այդ անելու՝ Անահտական լեռների գագաթից ողջունենք հյուսիսում գտնվող **Խաղտյաց**, ապա նրա շարունակությունը կազմող **Պարխարյան** լեռներին և դառնալով արևելք՝ հասնենք նորից Այծպտկունք, Մեղեղուղի և քայլ առնենք դեպի Բյուրակնյա լեռները:

Բյուրակնյա Լեռները, որոնք իրենց խորհրդավոր բարձունքներում, իրենց ծերպերում և աղբյուրներում պահել են այնքան շատ առասպելներ, ավանդություններ, հավատալիքներ: Միայն անունն արդեն ինչ ասես արժե. **Բյուր Ակն**, այսինքն տաս հազար աղբյուր:

Բյուրակնյա լեռները՝ **Սրմանց**, **Շուշարի**, **Հավատամք**, **Սերոկ** գագաթներով: Բարձրանալով, խմենք նրա ջուրը, շնչենք նրա օդը՝ առնելու համար անմահության համը: Հայոց Աշխարհում չկա մի լեռ, մի հովիտ, գետ կամ լիճ, որը չունենա իր առասպելը, իր գրույցը: Բայց ինձ հատկապես սիրելի են Բյուրակնյա լեռների առասպելները, որովհետև... Նախ կգրուցենք մի քանի փոքրիկ ավանդապատումների մասին, որոնք փոքր են իրենց տողերի քանակով, սակայն անհուն ու խորն են իրենց իմաստությամբ:

Մի գեղեցիկ լոր՝ մի վիրավոր լոր, որը դաժանորեն նետահարվել էր կապույտ երկնքում ճախրելու պահին, հոգին ավանդելով գահավիժում է ներքև, բայց ընկնում է Բյուրակնյա լեռներից բխող աղբյուրներից մեկի մեջ և վերակենդանանալով՝ թևին է տալիս, թռչում գնում...

Մեկ այլ գրույցում կույր հովվուհին պատահական մի աղբյուրի ջրով լվացվելիս վերստանում է աչքերի լույսը: Սակայն հետո չի գտնում աղբյուրը:

Մեկ ուրիշ պատում. հովվի փոքրիկ տղան ու աղջիկը, մի ճնճղուկ բռնելով, մորթում են, փետրահան անում և տանում աղբյուրներից մեկում լվանալու: Հանկարծ ճնճղուկը կենդանանում, թռչում է: Հովիվը կռահում է, որ դա անմահական աղբյուր է: Հրաշագործ աղբյուրի տեղը չկորցնելու համար նա թեշի է խրում հողի մեջ: Ապա իմաց հրաշագործ աղբյուրի տեղը չկորցնելու համար նա թեշի է խրում հողի մեջ: Ապա իմաց է տալիս քոս հիվանդությամբ տառապող իր տիրոջը, որ գա և լողանա անմահական

աղբյուրում: Բայց մինչև տեղը գալիս է, թեշին ծաղկում է, թփակալում, և աղբյուրի տեղը կորսվում է: Բարկացած տիրոջը հովիվը պատասխանում է. **«Բյուրակնյա հազար-հազար աղբյուր ունի, ի՞նչ իմանամ, որն է անմահական»:**

Իսկ հիմա՝ լուսեղեն խաչի մասին, որը հայտնվեց Բյուրակնի Հավատամք գագաթի վրա:

Երբ **Գրիգոր Լուսավորիչը**՝ Հայոց Աշխարհում քրիստոնեություն հաստատողը, շրջապատված մեծամեծ իշխաններով գնում էր դեպի **Արարատյան Աշխարհ**, ճանապարհին լսում է, որ **Տարոնում** կան **Գիսանե** և **Դեմետր** հեթանոս աստվածների կրոնատներ ու կուռքեր, որոնք պաշտվում են տեղացի հայերի կողմից: Լուսավորիչը փոխում է ճանապարհը. գորքով գնում է կռատները կործանելու: Բյուրակնյա լեռներում դարան մտած քրմապետի որդին իր մարդկանցով շրջապատում է Լուսավորչին: Բայց վրա է հասնում **Ռշտունյաց Արծան** իշխանը, կոտորում է քրմապետի գորքը և ազատում Լուսավորչին: Լեռան վրա, որտեղ նույնպես կռատներ կային, լուսեղեն մի խաչ է երևում, որը երեք օր, երեք գիշեր փայլում է արեգակի նման: Տեսնելով այս հրաշքը՝ շատ հեթանոս հայեր գոչում են. **«Հավատամք»**՝ հավատում ենք: Այդ օրվանից այս գագաթը կոչվում է **Հավատամք**:

Բազում են գրույցները՝ Բյուրակնյա լեռներին նվիրված: Բուն ժողովրդական ստեղծագործության, բանահյուսական մտքի տարողության վրա կարելի է զարմանալ, հիանալ և անվերջ սովորել:

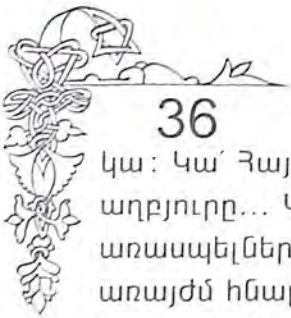
Ես կպատմեմ նաև սիրելի այն առասպելը, որը պահել էի վերջի համար: Խոսքը այն հերոսի մասին է, որի հրաշալի ծնունդի մասին **Արարատի** գագաթին՝ արդեն պատմել ենք: Հերոս, որը պիտի դառնար Հայոց ազատատենչ Ոգու առաջին անմարելի հիշողության վառվող ջահը, որը նախահայր էր և աստված, պաշտվեց դարերի հարահոս երթի մեջ, և չգտնվեց մի սերունդ, չեղավ մի ժամանակ Հայոց պատմության մեջ, որ նա գեթ մի պահ մոռացվեց, ինչպես մոռացվեցին շատ նահապետներ, աստվածներ, թագավորներ և պատմության շատ էջեր... Խոսքս **Արարատի** գագաթին ծնված **Մեծ Մոր Որդի Հայկ** դյուցազնի մասին է, որ կռվեց **Բելի** դեմ և հաղթեց նրան...

Ես հիմա այստեղ՝ Բյուրակնի լեռների աղբյուրների մեջ, ուզում եմ փնտրել և գտնել այն աղբյուրը, որի մեջ մի ամբողջ օր իր նետն է պահել **Հայկ Նահապետը**՝ նախքան այդ նույն նետը գոռոզ Բելի կուրծքը մխրձելը:

Հնարավոր է գտնել այդ աղբյուրը... Մտովի թափառենք Բյուրակնյա լեռներում, չվախենանք, եթե հանկարծ փափուկ, սպիտակ, ամպերն իջնեն երկնքից ու ծածկեն գագաթներն ու մեզ... Այդ ժամանակ ուղղակի զգույշ պետք է դնել ոտքը, որ ծաղիկները չտրորվեն մեր մարդկային կոպիտ ներբանների տակ, և որպեսզի հանկարծ չըսայթաքենք ու չընկնենք բյուր հազար աղբյուրներից առաջացած բազմաթիվ լճակների ու լճերի մեջ և կամ այստեղից սկիզբ առնող **Արաքս** գետի ակունքը... Ես չեմ ասել, որ Արաքսը՝ դրախտի սրբազան չորս գետերից մեկը, սկիզբ է առնում Բյուրակնյա լեռներից... Բայց մենք Արաքսի ակունքը չենք փնտրում, փնտրում ենք այն **աղբյուրը**, որտեղ մի ամբողջ օր կռվից առաջ իր նետն է պահել **Հայկ Նահապետը**: ...

Ոչինչ, որ չգտնենք:

Կարևորն այն չէ, թե հատկապես դա որ աղբյուրն է կամ լիճը: Կարևորն այն է, որ նա

կա: Կա՛ Զայոց համար **անմահական Ոգու** այդ աղբյուրը՝ թշնամուն պատուհասող աղբյուրը... Կա Բյուրակնյա լեռնաշղթան՝ իր աղբյուրներով, կա իր ծաղիկներով, իր առասպելներով և իր երգերով... Այն գտնվում է Զայոց Աշխարհի կենտրոնում... Թող որ առայժմ հնարավորություն չունենք այցելելու նրան... Բայց գալու է ժամանակը, երբ հայը բարձրանալու է նրա լանջերով, որպեսզի գտնի այն աղբյուրը, որտեղ մի ամբողջ օր մկրտվել է Զայոց Նահապետի երեքբնյան նետը: Հիմա միայն հարկավոր է ուղղակի պատրաստ պահել Ոգին՝ Զայոց հավատավոր Ոգին և իմաստուն Ոգին: Այդ Ոգու բնակարանը յուրաքանչյուրիս մեջ է, և յուրաքանչյուրս պարտավոր ենք խնամել նրան այնպես, որ երբ ժամանակը գա, նա պատրաստ լինի մարտնչելու հանուն այն ամենի, ինչը Զայրենիքին է... Դեռ չչտապենք իջնել Բյուրակնյա լեռներից... Դեռ քիչ էլ նստենք նրա աղբյուրներից մեկի մոտ և... լռենք:

Ճանապարհը շարունակելուց առաջ լռենք...

ՄԵԾ ՏԱՎՐՈՍ

Իջնենք Բյուրակնյա լեռներից Արածանիի հովիտ՝ մինչև Ծովք լճի մոտ, որից ըսկիզբ է առնում մեր մյուս սրբազան գետը՝ Տիգրիսը, և նրա հունով հասնենք մինչև **Կղեսուրքի** լեռնանցքը ու այնտեղով բարձրանանք **Մեծ Տավրոս**...

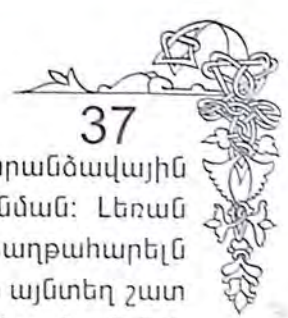
Սա Մերձավոր Արևելքի ամենաերկար լեռնաշղթաներից է և բաժանվում է երեք մասի՝ **Անատոլիական Տավրոսի**, **Կիլիկյան** և **Հայկական Տավրոսների**: Անատոլիական Տավրոսը լեռնահամակարգի արևմտյան մասն է, որը ձգվում է Սիջերկրական ծովի հյուսիսիային ափերին զուգահեռ, կենտրոնական մասը **Կիլիկյան Տավրոսն** է, իսկ ամենահզոր մասը **Արևելյան Հայկական Տավրոսն** է, որը ձգվում է մինչև **Վասպուրականի** լեռնաշղթա: Մենք կթողնենք մյուս Տավրոսները և կձամփորդենք Հայկական Տավրոսով միայն: Թերևս, երբ հասնենք Կիլիկյան Հայոց պատմության ժամանակների՝ մենք անպայման կբարձրանանք Կիլիկյան Տավրոս, որովհետև առանց դրա հնարավոր չէ պատշաճ ձևով հաղորդակցվել Կիլիկյան Հայոց թագավորության արժանապատվությամբ լի ժամանակներին:

Այսպես ուրենմ՝ Հայկական Տավրոս: Իմ հոգին դողում է հիմա նրան հանդիպելու տենչանքից: Ամեն անգամ, երբ նայում եմ քարտեզին, այն ինձ հերոսի ձեռքին աղեղի հզոր պրկված լար է հիշեցնում, որի նետի անշեղ սլացքն ուղղված է դեպի երկնքի անհիմնալի հեռուները կամ անդրաշխարհի զարհուրելի անդունդները, վիթխարի քարանձավները...

Շուներա-աքքադական դյուցազնավեպի «**Գիլգամեշն ու Անմահների երկիրը**» վիպերգում նկարագրված է **Գիլգամեշի** ճամփորդությունը **Մաշու** լեռների քարայր գետնուղիով: Ինչպես արդեն ասել ենք՝ Մաշուն, ըստ **Ստրաբոնի**, կոչվում էր «**Մասիոս**», որը Հայկական Տավրոսն էր: Գիտենք, որ Գիլգամեշը գնում է հաղթահարելու այդ դժվար ուղին՝ հասնելու համար **Արատտա Անմահների երկիր**...

«**Գիլգամեշը լսել էր լեռների մասին, որոնց անունն էր Մաշու... Հենց այդ լեռներին նա մոտեցավ, որ վերևում հասնում են երկնային ծովվածքին, ներքևում՝ նրանց կուրծքը Սանդարամետին է հասնում**»:

Մաշու լեռան հզոր քարանձավի մուտքի մոտ Գիլգամեշին դիմավորում են մարդա-

կարիճ աստվածները և նրան արգելում ոտք դնել Մաշու լեռան քարանձավային բավիղները, քանի որ այնտեղ մտնողը դատապարտված է կործանման: Լեռան անդնդախոր վիհերն անցնելն անհնար է, այնտեղ ծփացող ջրերը հաղթահարելն անհնար է, փլուզվող ժայռաբեկորներից խուսափելն անհնար է... Մութն այնտեղ շատ թանձր է, և լույսի նշույլ չկա... Որևէ մահկանացու այդ մութ ճանապարհով տակավին չի անցել... Լեռան ընդերքում՝ թանձր խավարում, ճանապարհի մի ծայրը դեպի արևելք է թեքվում, մյուսը՝ արևմուտք: Արեգակն է այդ խորխորատից դուրս ելնում երկիրը լուսավորելու համար: Երբ արեգակը երկնային օվկիանոսից անցնի, մայր կմտնի Մաշու լեռան քարանձավներում, որ հետո դարձյալ երկիր վերադառնա: «**Դու չես կարող արևի ուղիով ընթանալ... Դու կմտնես և այլևս դուրս չես գա այնտեղից**...»:

Սակայն Գիլգամեշը համոզում է մարդակարիճ աստվածներին բացել իր առջև Մաշու լեռան՝ Տավրոսի ընդերկրյա դռները: Մարդակարիճները համաձայնում են.

«**Գնա, Գիլգամեշ, քո դժվարին ուղիով: Թող անցնես դու լեռները Մաշու, անտառներն ու լեռները թող խիզախորեն անցնես, թող բարեհաջող ետ վերադառնաս, Լեռների դարպասները բաց են քեզ համար**»:

Եվ Գիլգամեշը, լսելով նրանց բոլոր խորհուրդները, «**ոգին ամրացրեց և առաջ քայլեց**»:

Մենք այստեղ չենք նկարագրի, թե Գիլգամեշն ինչպես հաղթահարեց անհաղթահարելի ընդլեռնային ճանապարհը: Բայց խորհուրդ կտանք կարդալ Շուներա-աքքադական այս սքանչելի դյուցազնավեպը, որը մեզ է հասել սեպագիր պնակիտների շնորհիվ:

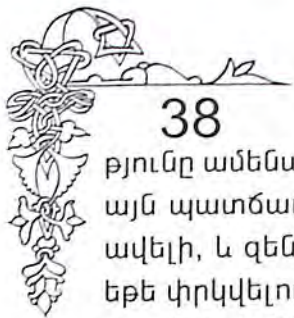
Մենք անդրադարձանք վիպերգի այս հատվածին՝ մեկ անգամ ևս նշելու համար Տավրոս լեռան սրբազան և անհաղթահարելի լինելը...

Անհաղթարելին արդեն նկարագրվեց, իսկ սրբազան էր, որովհետև Մաշու լեռների՝ Տավրոսի հզոր քարանձավային գետնուղին Արևի ճանապարհն էր: Ըստ կատարված ժամանակակից հաշվումների՝ քարանձավի ընդհանուր երկարությունը հինգ-վեց կիլոմետր է: Բայց այդ կիլոմետրերն անցնում են խիստ խավարի միջով, ստորերկրյա անդունդներում կուտակված խոր ջրերի միջով... և կախարդական այգու միջով, որտեղ քարե ծառերի վրա շողշողում էին թանկարժեք քարեր, ծառերի տակ՝ կանաչ գմբուխտ, փայլող քարե զանազանագույն ծաղիկներ և պտուղներ, որոնց կորիզը շափյուղայից էր: Բայց սա բանաստեղծական երևակայություն չէ: Սա հազվագյուտ գեղեցկության անձավի նկարագրությունն է: Մենք գիտենք, որ աշխարհի շատ քարանձավներ, դրանց հետ մաս **եղեգնածորում** հայտնաբերված քարանձավը, պատված են արագոնիտային շթաքարերով և պտկաքարերով, որոնք անձեռակերտ հրաշալիքներն են... Ահա, ուրենմ, Տավրոսի ընդերքում նույնպես այդ հրաշալիքը... Ջարհուրելի՝ իր բավիղներով, հրաշալի՝ իր քարե պարտեզներով...

Աքքադական աստվածներ

Հայոց Տավրոսը պատվար է նվաճողների դիմաց, որի հպարտ բարձունքներում սասունցի և խութեցի հսկաները բոլոր ժամանակներում, ընդհուպ՝ 1915 եղերական թվականը, պաշտպանել են իրենց գավառները, իրենց պատիվը, արժանապատվու-

թյունը ամենաարյունառու թշնամու դիմաց անգամ և եթե ընկրկել են, ընկրկել են միայն այն պատճառով, որ թշնամին ստոր և խորամանկ է եղել, բազմությամբ շատ անգամ ավելի, և զենքերը՝ ավելի կատարյալ: Բայց նրանք չեն հանձնվել, նրանք զոհվել են, եթե փրկվելու ճանապարհ չի եղել:

Այս լեռների տերերը հիմա չեն ապրում իրենց լեռներում: Նրանք ապրում են **Արագած** լեռան փեշերին և էլի ինչ-որ տեղեր: Նրանք մինչև հիմա փնտրում են իրենց լեռների արծազանքները և դեռ չեն գտել... Սակայն նրանք հավատացած են, որ գալու է ժամանակը, երբ ծայն-ծայնելով պիտի հասնեն իրենց երազանքի լեռներին:

Մենք այժմ կբարձրանանք Տավրոս լեռնահամակարգի մեջ հպարտորեն վեր խոյացած **Սասունի լեռները**, առանձին-առանձին կայցելենք **Անդոկին**, **Ծովասարին**, **Մարաթուկին**, **Սիմսարին** և կփորձենք լսել նրանց արծազանքները:

Վսեմ, պատկառելի տեսարան: Ծովի լեռնացած ալիքների պես շարան-շարան հազարավոր վիթխարի լեռներ, որոնց գագաթները հեռու լայնածավալ հորիզոնի մոտ պսակազարդում են երկրի ու երկնքի սահմանը: Դրանցից մի մասը՝ մերկ, ապառաժոտ, մի մասը՝ առատ սիզավետ արոտներով, մի մասն էլ՝ պուրակներով, անտառներով զարդարուն. Ընկուզենու անտառը՝ առանձին, տանձուտը՝ առանձին, թզենունը՝ առանձին: Եվ ուրիշ շատ անտառներ՝ առանձին-առանձին... Ձեփյուռն ու փոքրիկ հողմն անպակաս են այս գագաթներից, բազում ծայնեղ թռչունների երգը՝ անպակաս, բալասանի ծանոթ ու անծանոթ ծաղիկների բույրը՝ անպակաս... Եվ երբ պայթում է շանթն ու կայծակը երկնքում, կատաղի հողմը սլանում է լեռների գագաթներով ու խորխորատներով՝ աշխարհի պարզ արծազանքները դարձնելով ահռելի, միմյանց վրա բարդվող դղիրդներ. հիրավի, աստվածաշնչային է դառնում ուժգնությամբ պայթող տարերքի հզոր ելևեջը:

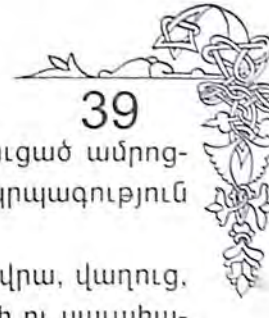
Արծազանքները Սասնո լեռների:

1915 թվականի եղեռնի ու բռնագաղթի ժամանակ սասունցիները թողեցին իրենց լեռները և եկան, Արարատյան դաշտ հասան, խանձվեցին նրա արևաշատ հարթություններում, ապա որոշեցին, որ պիտի փնտրեն ու պիտի գտնեն այնպիսի տեղ, որտեղ Սասնա սարերի արծազանքները լինեն... Այնպես, որ եթե ծայն տան, բոլոր սատեղ ծայնն առնելով ու տալով մեկը մյուսին, արծազանքներով հասցնեն յոթ կամ քառասուն սարից այն կողմ ծվարած գյուղին ու տանից դուրս կանչեն հենց նրան, ում ուղղված է կանչը: Կամ էլ՝ սարեսար միմյանց ծայն տալով՝ հայտնեն, թե գալիս է թշնամին՝ պատրաստ եղեք:

Սասունցիները որտեղ էլ որ ապրելու լինեն՝ նրանց երազներում ծայնում են իրենց խրոխտ լեռների արծազանքները: Սա ավանդություն չէ, սա իրողություն է, նրանց իրական կյանքը... Մինչև այսօր էլ, երբ ծննդավայրի կարոտը շատ է հալածում սասունցուն ու նրա ժառանգներին, նրանք բարձրանում են Արագածի գագաթը և կանչում.

- Յէ՛... հեյ՛...

Այսպես ուրեմն, Տավրոսի ճյուղերից մեկը, որը նրա համեմատությամբ հորիզոնական ձգվում է հյուսիսից հարավ, Սասնո լեռներն են: Հայրենիքը՝ «**Սասնա ծռեր**» էպոսի հերոսների՝ **Սանասարի**, **Բաղդասարի**, **Մեծ Մհերի**, **Դավթի**, **Փոքր Մհերի**...

Այստեղ, այս լեռներում է գտնվում Սանասարի ու Բաղդասարի կառուցած ամրոց-քաղաքը: Գուցե փորձենք գտնել լեռներում կորած այդ ամրոցը և երկրպագություն տանք ու մի տաք ողորմի ասենք կառուցողներին:

Ծովասարի հարավային ստորոտին՝ մի ժայռոտ ու բարձր լեռան վրա, վաղուց, շատ վաղուց եղել է **Քաղկիկ** քաղաքը: Ասում են, որ սրա ավերակների ու սալահատակված ճանապարհների մնացորդները կան մինչև այսօր: Քաղկիկի բերդի հիմքը ամբողջ երկարությամբ միակտոր ժայռ է... Կամարներ ունի, որոնք դեռ մի քանի տեղ կանգուն են: Քառասուն ոտք սանդուղք է կառուցված՝ մեծ, հսկա քարերով: Մի աստիճանից մյուսը հնարավոր չէ սովորական քայլով բարձրանալ: Ասում են՝ կառուցված է հսկաների քայլերին համապատասխան: Եթե, այնուամենայնիվ, որոշենք փնտրել լեռների մեջ կորած Սասնա բերդը, որ շատերը կարծում են, թե Քաղկիկն է, ապա գուցե կարողանանք գտնել նաև Սասնա Դավթի կառուցած ջրաղացը: Գտնենք, նստենք ու հանգստանանք բոլոր պտուղներով առատ բերդն ու ջրաղացը շրջապատող անտառներում:

Մենք բերդ ներս չենք մտնի, քանզի ոչ մի վստահություն, թե չենք կորցնի ետդարձի ճանապարհը, եթե նույնիսկ ջահ ունենանք մեր ձեռքին ու պարան, որ կապենք մուտքի դռանը: Եթե մտնենք, ստիպված կլինենք ել ու մուտ անել շատ քարակոփ դռներից, որոնք պտտվում են քարե սոնիների վրա... Մեզ ոչ մի ջահ ու պարան չի փրկի ետդարձի ճամփան փնտրելիս, եթե հանկարծ հայտնվենք բերդի ինչ-որ մի մասում գտնվող ահռելի քարանձավում, որի սկիզբը երևում է, իսկ վերջն անհայտ է:

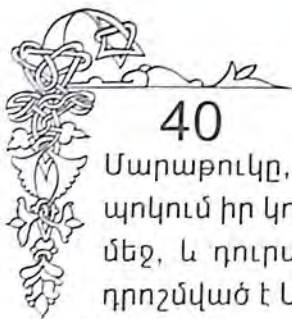
Ոչ: Ես հիմա այլևս բերդ ու ամրոցի մասին չեմ պատմի: Ես այդ դեպքում, երբեք չեմ ավարտի իմ ճամփորդությունը լեռներում... Բայց խոստովանենք՝ Սասնա բերդը սովորական ամրոց չէ: Սասնա բերդը մեր էպոսի կիսաստված հերոսներն են կառուցել, որոնց տոհմամայրը ջրերի մեծ աստվածուհի **Ծովինարն** է:

Մենք հետո, երբ կշրջենք Հայոց Աշխարհով, երբ արդեն կցանկանանք խոսել Հայոց բնավորության մասին, ահա այն ժամանակ էլ ավելի մանրամասն կանդրադառնանք Սասնա ծռերին, որոնք Հայոց լեռներում ապրող հայ մարդու բնավորության հզոր խտացումի արտահայտություններն են: Իսկ հիմա խոսենք միայն Դավթի ձեռքի մասին:

Երբ Դավիթը հովիվ է լինում, կանայք գալիս են կթելու Դավթի ոչխարները: Մի օր, երբ նրանք արդեն կթել էին կաթը կճուճների մեջ և պատրաստվում էին հեռանալ, հանկարծ լեռան կրծքից պոկվում է հսկա սարի չափ մի ժայռաբեկոր և զլորվում դեպի կիթի եկած կանայք ու ոչխարները: Դավիթը դեմ է տալիս ձեռքը և կանգնեցնում արագությամբ գահավիժող ժայռաբեկորը: Մինչև հիմա այդ քարի վրա երևում են Դավթի ձեռքի ու մատների հետքերը:

Նման մի առասպել էլ **Մարաթուկ** և **Անդոկ** լեռների մասին է:

Մարաթուկը սրբազան լեռ է: Մարաթուկը բոլոր ժամանակներում՝ հեթանոս, թե քրիստոնյա, եղել է ուխտատեղի: Մարաթուկ լեռան վրա կառուցված **Մարաթուկ** վանք ուխտի էին գնում Սասնա Տան քաջերը՝ նախքան կռվի մեկնելը: Մարաթուկի հանդեպ ժողովրդի ունեցած սերը, ասում են, նախանձով է լցնում **Անդոկ** լեռան սիրտը, որը ի դեպ, համարվում է Սասնա լեռների արքան: Անդոկը Մարաթուկին մարտի է հրավիրում և իր կայծակ թրով ճեղքում է Մարութա լեռը, որն այդ օրվանից դառնում է երկզլուխ:

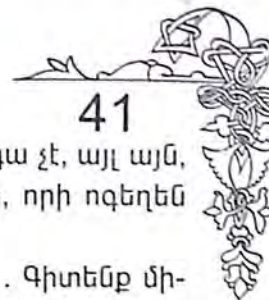
Մարաթուկը, վիրավորված ու զայրացած Անդոկի այդ հարվածից, հսկա մի ժայռ է պոկում իր կողերից և խփում Անդոկին: Ժայռը թաղվում է Անդոկի կուրծքը՝ նրա կողերի մեջ, և դուրս է մնում միայն երկու ջրաղացքարի չափ մի մեծ մակերես, որի վրա դրոշմված է Մարութա լեռան ձեռքի հետքը, մատները՝ մի-մի մետր, իսկ ափը ծածկում է ամբողջ քարը:

Պատմում է ժողովուրդը երկու միանման առասպելներ, որոնց հերոսները ժայռերն են և մարդիկ: Մտածենք ուղղակի, որ հսկա լեռների մենամարտը մեր նախնի դյուցազունների կռիվների ու լեռների գլխին հաճախակի պայթող դաժան փոթորիկների, շանթ ու կայծակի, ահռելի որոտնունքների արծագանքներն են: Մարութա լեռան գլխավոր ուխտը տեղի է ունեցել **Վարդավառին**: Վարդավառը **Աստղիկ** դիցուհու հնագույն տոհմն էր... Մարդիկ աղավանդներ էին թռցնում, ջրով իրար թրջում, վարդեր սփռում: Մարաթուկի վանքը **Աստվածածնի** վանքն էր: Աստղիկը իր պաշտամունքը զիջել է **Մարիամին**՝ իր տոհմի բոլոր ծեսերով... Բոլոր դեպքերում դա մոր պաշտամունքի վայր է, և բառն էլ հենց այդ է ասում. Մարութա՝ Մոր տված, ինչպես Ակն քաղաքի սուրբ **Մարմտուրիկը**, հովանավորում էր պտղաբերությունը: Գիտնականներից ոմանք փորձել են Մարաթուկը նույնացնել Ասորա-բաբելոնական **Մարդուկ** աստծո հետ: Բայց կարծում են, որ Մարդուկը բացարձակ կապ չունի Մարաթուկի հետ: Նաև այն, որ Հնդկական դիցարանում քամիների ոգիները կոչվում էին **Մարութուներ**: Իսկ մի իմաստուն, ելնելով հնդեվրոպական ընդհանուր խորքում գտնվող կապերից, գտնում է, որ վեդայական Մարութ քամիները և Հայոց Մարութա լեռը ամենաուղղակի առնչություն ունեն: Մեր հինն էլ, մեր նորն էլ մեր ժողովրդի հոգևոր խորքից են գալիս: Հայոց լեռների, նրա անձավների, դեպի երկինք միտող ճանապարհների, աղբյուրների, լեռների գագաթներից տարածված լճերի և, առհասարակ, բնության յուրաքանչյուր դրսևորման մասին այնքան շատ առասպելներ, ավանդապատումներ և զրույցներ ունի մեր ժողովուրդը, որ կարելի է տարիներ անընդմեջ պատմել և չբացել ժողովուրդի հավաքական իմացության մի հյուլեի գաղտնիքն անգամ: Սուրբ Մարաթուկը վկա: Մեծ մոր պաշտելի լեռը վկա:

Հրաժեշտ տանք Մարութա լեռանը և անցնենք Տավրոսի մեկ այլ լեռ:

Անդոկն այն լեռն է, որի ընդերքից ժայթքող **Պայթող** աղբյուրից դուրս է թռել **Քուռիկ** **Ջալալին**: Հիշենք՝ հնում Արևին ձի էին զոհաբերում: Անդոկ լեռան ծոցում ծով կա, որի ընդերքում հրեղեն ձիեր կան, որ գալիս են, Պայթող աղբյուրից դուրս թռչում, արևով տարված ձգում են իրենց պարարտ պարանոցները դեպի նա՝ կարծես ցանկանալով ամբողջությամբ ընթռխնել նրա հրաշքը: Բայց հենց մարդու հոտ են առնում, անմիջապես նետվում են Պայթող աղբյուրի մեջ և խորասուզվում Անդոկ լեռան ընդերքում ծփացող ծովի մեջ: Ասում են, որ Ծովինարի որդի Սանասարին է միայն հաջողվել հասնել այդ ծովին և այնտեղից դուրս բերել իր հրեղեն նժույգը: Բայց չէ՞ որ Ծովինարը ջրերի աստվածուհին էր. էլ ո՞վ, եթե ոչ նրա որդին պիտի ման սխրանք կատարեր, հիշենք մանավանդ, որ Ծովինարը ջրից էր հղիացել և ծնել իր դյուցազուններին...

Պայթող աղբյուրի ման աղբյուրներ, պաշտամունքի առարկա սրբազան աղբյուրներ, որքան ասես կան Հայոց լեռներում: Թող որ նրանք տարբեր անուններ կը-

րեն, թող որ նրանց մասին տարբեր առասպելներ պատմվեն, կարևորը դա չէ, այլ այն, որ նրանք պաշտվել են և պաշտվելու են, քանի դեռ ապրում է ազգը, որի ոգեղեն կյանքից ներշնչվել են այդ առասպելները:

Ինչ իմանանք, ե՞րբ է **Ծովասարի** անունը կնքվել հենց Ծովասար... Գիտենք միայն, որ այստեղի հրաշք աղբյուրների մեջ լողանալով է իր հոգնությունը թոթափել **Սասնա Դավիթը**: Այս աղբյուրներից էին ծերացած օծերը ջուր խմում, նրանց եզրերին աճած միայն իրենց հայտնի անմահական ծաղիկն ուտում, ապա, ջրում լողանալով՝ նորից երիտասարդանում՝ իրենց հին մաշկը ձգելով... Այսինքն՝ մեռնում ու նորից հարություն էին առնում: Ծովասարի գլխին լուսնաձև մի լիճ կա: Աստղոտ գիշերներին աստղերը և լուսինն իջնում են և նրա մեջ լողանք ընդունում: Ի՞նչ բանաստեղծական հոգի պետք է ունենար իր լեռների ման կոպիտ լեռնականը, որ իր բնության մասին այդպիսի սքանչելի պատկեր ստեղծեր: Եթե մենք՝ այդ նախնիների սերունդներս, որոնք պաշտել են հայրենի աղբյուրները, կորցրել ենք մեր Հայրենիքի մեծագույն մասը և նրա հետ նաև մեր սրբազան **«Լուսաղբյուրները»**, **«Կաթնաղբյուրները»**, **«պայթող»** ու **«անմահական»** աղբյուրները, դեռ չի նշանակում, թե նրանք հիմա չկան: Կան: Հավատում ենք: Միայն թե հարկավոր է առավել ուժգին պաշտել այն, ինչ հիմա մեր այս փոքրիկ տարածքում է: Պաշտել առավել ուժով և առավել հավատով...

Բայց եկեք հարցնենք մեր խղճին. մի՞թե պաշտվում կամ նույնիսկ արժանանում են նրանք մեր սովորական, առօրեական հարգանքին ու խնամքին...

Լավ, թողնենք հիմա. ելնենք ու երթանք **Տավորիկ**, բարձրանանք **Գոշիկ** լեռը, գտնենք **Ձկնալիճը** և **Արծվի Բույն** քարայրները:

Արծվի Բույնը գտնվում է **Սասուն** գետի աջ ափին՝ **Հարթք** գյուղի մոտ: Արծվի Բույնը խորն ու զիզզազ քարանձավ է, որին հասնելու համար պետք է քարանձավների հետախույզ-լեռնագնաց լինել կամ էլ՝ սասունցի: Այստեղ հասնելու համար պետք է երկար ու ծիգ պարաններ ունենալ, որոնք կապելով և կախելով քարանձավից վերև գտնվող ծառերից՝ հնարավոր լինի մեկիկ-մեկիկ իջնել ահռելի բարձրությունից ճիշտ քարանձավի մուտքի դիմաց, որը բացվում է դուրս ցցված ժայռի վրա... Իսկ ներքևում անդնդախոր ծորն է:

Արծվի Բույն քարանձավը մատչելի է միայն արծիվներին և նրանց համար, ովքեր կրում էին իրենց կրծքի տակ արծվի սիրտ, և այդ սիրտը բաբախում էր հայրենիքը նվաճողներից պաշտպանելու բոցավառ կրքով...

Ձկնալիճի քարանձավում լիճ կա: Այդ լճից բխում է մի աղբյուր և գնում թափվում է Տավորիկ գետը: Այդ աղբյուրի հետ գետն են թափվում ջրի մեջ ապրող ձկները: Տավորիկի գետից մի առվակ պոկվելով՝ պտտվում և ուրիշ մի ճանապարհով նորից մըտնում է քարանձավ և տարած ձկները ետ բերելով՝ նորից լցնում է Ձկնալիճի մեջ: Երբ սասունցիները Արծվի Բույն բարձունքից պաշտպանում էին իրենց լեռնաշխարհը, կին և մանուկ ապաստանում էին այս քարանձավում: Ասում են՝ այն մանուկ տղաները, որոնք ճաշակում էին քարանձավի աղբյուրի ջուրը, իրենց մարդկային սրտերը փոխակերպում էին արծվի սրտի, և երբ գալիս էր ժամանակը, նրանք կանգնում էին իրենց հայրերի կողքին՝ Արծվի Բույն բարձունքներից պաշտպանելու հայրենիքը և ազատությունը:

Հրաժեշտ տանք Սասունի լեռներին, Ազնանց տանը, Ազնաբերդին և անցնելով **Տավրոսի** հյուսիսային կողմը՝ ողջունենք Սիմ լեռներին, Սիմ գագաթին, ապա **խուրի** լեռներին և մեր ճանապարհը կարճելով՝ անցնենք **Բզնունյաց Լեռներ**, ուր վեր են խոյացել **Նեմրուք** և **Սիփան** լեռնագագաթները:

Առասպելը պատմում է, որ եղել է **Նեմրուք** անունով մի թագավոր՝ հույժ գոռոզ մի մարդ, որը ցանկացել է լեռան վրա այնպիսի ամրոց կառուցել, որը երկինք հասնի: Նա իրոք կառուցում է մի հիասքանչ ամրոց՝ ի զարմանս և ի հիացում տեսնողների: Ավելի գոռոզանալով՝ նա լարում է աղեղը և նետն ուղղում դեպի երկինք՝ ոչնչացնելու համար Աստծուն, որպեսզի ինքը նրա փոխարեն պաշտվի: Աստված, տեսնելով նրա անբարտապանությունը, լեռան ստորերկրյա ահեղ ցնցումներով արտահայտում է իր զայրույթը: Երկնքից ուղարկված հզոր փոթորիկը, միանալով այդ կործանիչ ցնցումներին, ավերում է ամրոցը՝ չթողնելով քարը քարի վրա: Փոշին հզոր քուլաներով տարածվում է մինչև **Ուրֆա** քաղաք: Եվ **Տարոնի**, **Մուշի** ժողովուրդը մինչև հիմա էլ, եթե ուզում է մեկին անիծել, ասում է. «**Քու թողըն Ուրֆա ելնի**»: **Դատվան** գյուղի մի ծորակում մինչև այսօր էլ երևում է քար ու ավազ կրող քարացած ուղտերի քարավանը: Մինչև հիմա էլ մռայլ, դաժան, անժպիտ, մաղձոտ մարդիկ որակվում են **Նեմրուք-Նեմրուք** անունով:

Այս առասպելն անշուշտ քրիստոնեության արգասիքն է գոռոզամիտ թագավորի մասին, որը պատժվել է, երբ փորձել է մարդու մեջ սպանել աստծուն: Սա գեղեցիկ խորհրդանիշ է: Իսկ հեթանոս հայերն իրենց պատմությունն են կտակել մեզ այն մասին, որ **Հայոց Նահապետ Հայկը**, օտարազգի նվաճող **Բելին** հաղթելուց հետո, հանեց նրան Նեմրուք լեռան գագաթը, այնտեղ թոնիր շինեց, կախեց նրա գմուսված մարմինը և այրեց: Կրակը ջուր է դարձել, մոխիրն իջել է թոնրի հատակը, որ քամին չտանի, իսկ թոնիրն էլ դարձել է հսկա քաղցրահամ լիճ, որի մեջ, սակայն, չեն ապրում ձկներ: Բելի աստվածաշնչյան անունը **Նեբրուք** է, որից և լեռը ստացել է Նեմրուք անունը: Ահա այս ավելի հնագույն առասպելներից էլ ծագել է չար արքա Նեմրուքի մասին առասպելի տարբերակը:

Ասենք, որ Նեմրուք լեռան գագաթին հողմերն ավելի հզոր են, ծմեռները՝ ավելի դաժան, արևը՝ առավել պայծառ:

Այս Նեմրուքից բացի Հայոց հարավ-արևմտյան սահմանագլխին է գտնվում **Կոմնագենեն**, ուր և, բավական հեռու առաջին հիշատակված Նեմրուքից, բարձրանում է Նեմրուք անունով ևս մի գագաթ:

Այս Նեմրուք լեռան վրա **Կոմնագենեի Անտիոքոս Ա Երվանդունի** թագավորը մ.թ.ա. 69-34թթ. կառուցեց դամբարանաբլուր-սրբավայր, որի արևելյան և արևմտյան կողմերի արհեստական հարթակներին դրված են նույնությամբ կրկնվող արձաններ, բարձրաքանդակներով և արձանագրություններով այլ կոթողներ: Տոնական շքերթի համար դեպի այդ հարթակներն է ձգվում սալահատակ ճանապարհը: Արձանները, որոնց բարձրությունը ութ մետր է, կառուցված են խոշոր վեժներից և պատկերում են **Կոմնագենե Հայոց Երկրի** աստվածներին և Անտիոքոս Ա Երվանդունի արքային: Մեջտեղում **Արամազդի** արձանն է, որի մի կողմում **Միհրի**՝ արևի աստծո և մյուս կողմում՝ **Վահագնի**, ապա **Կոմնագենե** երկրի դիցուհի՝ **Աստղիկի** և **Անտիոքոս Ա Երվանդունու** արձաններն

են: Թագավորը պատկերված է հայկական տիգրանյան թագով: Հարթակների երկու կողմերի պատվանդաններին բարձրացող ուղղանկյուն խոշոր սալերի վրա քանդակված են թագավորի նախնիների պատկերները, ինչպես նաև թագավորի՝ Արամազդի, Միհրի, Վահագնի հետ ողջագուրման տեսարանը:

Նեմրուքի դիցարան

Թվում է, թե արևելյան կողմի արձանախումբը, պաշտամունքային կանոնի համաձայն, պետք է առանց շեղումի ուղղված լիներ դեպի արևելք ճիշտ այն անկյան տակ, որտեղից ծագում է արևը: Այսինքն ծագող արևի առաջին ճառագայթները պետք է արևային լույսով ողողեին ողջ արձանախումբը: Սակայն արձանախումբը իր պաշտամունքային հիմնական ծիրից շեղված է մոտ երեսուն աստիճանով:

Պատմաբան **Արտակ Մովսիսյանի** դիտարկումը (երբ այցելել է Նեմրուք) և եզրահանգումը ուղղակի ցնցող է: Արևելյան արձանախմբի «հայացքը» ուղղված է Արարատ Սրբազան լեռանը և լինելով նրանից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու, այնուամենայնիվ գտնվում է նրա հետ ուղիղ գծի վրա:

Արտակ Մովսիսյանը եզրակացնում է. «**Այս դիցարանը հոգևոր պորտալար է Կոմնագենեի Հայոց թագավորության և Արարատ լեռան միջև**»:

Եվ իսկապես, Անտիոքոս Երվանդունի իմաստուն արքան իր հզոր կառույցի «հայացքը» պատահաբար չի ուղղել դեպի Արարատ:

Ուրեմն, բարձրանալով Նեմրուք և երկրպագություն տանք հին աստվածներին ոչ բոլորովին այն պատճառով, որ մենք հեթանոս ենք, այլ որովհետև մենք պարտավոր ենք սիրով պաշտել և խնամել այն ամենը, ինչը մեր նախնիներից մեզ հասած ժառանգություն է, նրանց հոգևոր կյանքը, արարչագործությանը տուրք տված նրանց ոգին: Երբ գա զրույցի ժամանակը, երբ մենք խոսենք մեր հավատի և պաշտամունքների մասին, կհիշենք, որ Նեմրուք լեռան գագաթին՝ բաց հողմերի դիմաց, մ.թ.ա. 1-ին դարից սկսած հպարտորեն վեր են խոյացել Հայոց հին աստվածները, որոնք ժամանակի ընթացքում իրենցն արել ու հեռացել են և հիմա Նեմրուքի գագաթից հետևում են, թե մենք ե՞րբ պետք է մերը կատարենք և ինչպե՞ս պետք է կատարենք:

Սիփան... Եթե Նեմրուքի գագաթին հին աստվածներն են, ապա **Սիփանի** գագաթին, որտեղ, ի դեպ, լիճ կա, հին հերոսների գերեզմաններն են:

Հին, անչափ հին:

Լեռնաշխարհում ապրող Հայոց հին ազգը, որքան էլ պաշտել իր հերոսներին, քաջայր առաջնորդներին կամ, ինչպես ժողովուրդն է ասում, իր «**ազնաուրներին**», որ ուներին դրած՝ 4434 մետր բարձրացրել, հասցրել է նրանց Սիփան սարի գագաթը և ուներին դրած՝ 4434 մետր բարձրացրել, հասցրել է նրանց Սիփան սարի գագաթը և այնտեղ գերեզմանել՝ դրանով իսկ հավիտյանս կապված մնալով ոչ միայն նախնյաց հողին, այլև այդ հողի վրա վեր խոյացող գագաթներին գերեզմանված իրենց նախնիների սրբազան հիշատակին: Հիշենք **Փոքր Մասիսի** գագաթին իրենց հավերժական

հանգիստը գտած հերոսներին... Ուրեմն՝ մեր խորին խոնարհումը ոչ միայն հողինն է, այլև՝ գազաթներինը:

Մինչև 1915թ. Սիփանի գազաթը ուխտատեղի էր, հատկապես՝ մեռելոցին. գնում էին մատաղ կտրելու, հիշելու իրենց անցավորաց և հիանալու Սիփանի գազաթից բացվող Վանա լճի չքնաղ գեղեցկությամբ, նաև հյուսիս-արևելքում՝ Մասիս սրբազան լեռան հեռվից շողացող անկրկնելի վեհությամբ:

Սիփանը հաճախ է ընկղմվում մեզ մշուշի մեջ: Հաճախ են ճերմակ ամպերի թանձր քուլաները ծանրորեն պատում Սիփանը, և հին հերոսների գերեզմանները հայտնվում են ամպերի մեջ՝ երկնքում: Պատահակա՞ն է, որ մեր հեռավոր նախնիները ազգի հերոսների գերեզմանները լեռան գազաթին են տեղադրել: Թե՞ սրա մեջ այն հավատալիքի հաստատումն է, որ նրանք, ովքեր զոհվել են ի պաշտպանություն Հայրենիքի, երկինք են հեռանում՝ հերոսից վերածվելու աստծո: Ինչպես **Հայկը, Արան...** Թե պարզապես նրանց լեռան գազաթ հանելով՝ կարճել են երկինք տանող նրանց ճամփան... Կամ գուցե այն, որ եթե աստվածները ծնվում են լեռների գազաթին, ինչպես **Մեծ Մայրը՝ Ամենամայրը, Արարատի** գազաթին ծնեց իր դյուցազուններին, ապա պիտի թաղվեն ևս լեռների գազաթներին, որպեսզի ավելի դյուրին թափանցեն աստվածների կաճառ...

Ո՞վ գիտե: Այստեղ այնքան գիտենալը չէ, սիրելիս, որքան զգալը: Արդյոք այս կապակցությամբ ի՞նչ են շնջում քո սիրտն ու քո արյունը... Փորձիր լսել:

Մշուշը նորից է պատում Սիփանը, ժամն է իջնելու նրա գազաթից՝ քայլելու համար դեպի Թոնդուրակ:

Թոնդուրակ... Այստեղ բարձրանալու համար նախ պետք է հասնենք **Ծաղկանց** լեռներ: Պիտի բարձրանանք, որպեսզի հասնենք Հայոց լեռնաշխարհի միակ գործող հրաբխին: Ջգույշ պիտի լինենք բարձրանալիս, որովհետև **Թոնդուրակի** լանջերը, ճիշտ է, մեղմաթեք են, բայց երբեմն անսպասելի զառիթափ են դառնում: Սակայն, ինչ գնով էլ լինի, հարկ է հաղթահարել: Շատ մի տարվեք, սիրելիներս, հազար-հազար տեսակ ու գույն ծաղիկներով, որպեսզի հանկարծ չհայտնվեք ժայռի մեջ բացված, բայց ծաղիկներով ապահով ծածկված որևէ ճեղքում: Իզուր չէ, որ սա կոչվում է **Ծաղկանց** լեռներ... **Ծաղիկը՝ ծաղիկ**, իսկ մեկ էլ տեսար, նրա տակ ծածկվել է խոր վիհի բերանը:

Թոնդուրակ: Ես պաշտում եմ Հայոց բոլոր լեռները: Իմ սիրտը նվաղում է նրանց տեսքից, նրանց պատմությունները լսելիս, և նախանձով եմ լցվում նրանց հանդեպ, ովքեր կարող են իրենց աչքերով տեսնել ու բարձրանալ մինչև գազաթները... Չկա Հայոց մեջ այնպիսի լեռ, որ ես չպաշտեմ և հիշելիս մտովի չերկրպագեմ: Բայց Թոնդուրակի նկատմամբ իմ սերն ուրիշ է: Թոնդուրակի նկատմամբ իմ սերը բացառիկ է: **«Թոնդուրակ»** նշանակում է թոնրի ակ, որը միշտ բոցավառ է: Թոնդուրակը մշտավառ լեռ է: Թոնդուրակը ինձ համար սրբազան է, քանզի նրա դեռ բարկացած հոգին հուր ու բոց է ժայթքում մինչև հիմա Հայոց դարավոր վշտի վրա: Թոնդուրակը միակ լեռն է, որի կոնաձև գազաթից ժայթքում են Հայոց **Լեռնաշխարհի** ներսում եռացող բոլոր լավաները, երկրի ավիշները, գազերն ու գոլորշիները՝ իրենց հետ երբեմն բերելով նաև կրակի շիթեր, որոնք հեռվից նայողներին երևում են որպես ճաճանչող լուսափայլություն և մեծ բավականություն պատճառում, իսկ մոտիկ գտնվողներին ընկղմում

սարսափի սարսուռների մեջ, մանավանդ, եթե հուրն ու բոցն ուղեկցվում են դղիրոցներով: Ինչպե՞ս կուզենայի իրոք բարձրանալ Թոնդուրակի գազաթը, ինչպես կուզենայի շուրթերս հպել Թոնդուրակի հրավառ շուրթերին ու աղոթել. **«Քո սրտում եռացող անմարելի կրակն ու բոցը՝ իմ զավակներին, քո շիկացած հոգու զայրույթը՝ իմ զավակներին: Թող նրանք երբեք չմոռանան, որ դու գերի ես՝ Հայոց մյուս մեծ լեռների հետ միասին... Թող անարժան կոչվի իմ այն զավակը, որի սիրտը քո սրտի նման միշտ չպիտի բորբոքվի գերված հայրենիքի հանդեպ ունեցած սիրո հզոր կրակով: Թող անարժան կոչվի իմ այն զավակը, որի երակներում պիտի մարի արյան հիշողության հզոր եռքը և չպիտի վերածվի Հայրենիքն ազատագրելու տենչանքի, և չպիտի ապրի այնպես, որ մի օր պատրաստ զգա իրեն կատարելու այդ մեծ գործը: Թող այդպես լինի: Իսկ եթե՝ ոչ, թող նրանք Հայոց զավակներ չկոչվեն, թող առհասարակ Ջավակ չկոչվեն»:**

Մնաս բարով Թոնդուրակ, մենք դեռ կհանդիպենք:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԼԵՌՆԱՇՂԱՅԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԼԵՌՆԵՐ

Հիշո՞ւմ եք, Սիփան սարի գազաթից Վանա լճով հիացանք: Հիմա պետք է քայլենք լիճը արևելքից պատմեշող **Վասպուրականի** կամ **Կոտուրի** լեռնաշղթայով դեպի հյուսիս, այնտեղից նորից կթեքվենք արևելք:

Վասպուրականի լեռնաշղթան սկսվում է **Մեծ ու Փոքր Մասիսների** մոտից, և եթե **Հայկական Պարը** Մասիսիների մոտից գնում է արևմուտք, Վասպուրականի լեռնաշղթան իջնում է դեպի հարավ: Վասպուրականի լեռնաշղթան մինչև Թոնդուրակ բլրաշարք է, իսկ այնտեղից արդեն դեպի հարավ է ձգվում հիմնական շղթան:

Ես վախենում եմ, սիրելիներս, մոլորվենք այստեղ: Եթե սա Վասպուրական Աշխարհի լեռներն են, պիտի մոլորվենք մեր կարոտների, մեր ափսոսանքների, մեր տագնապների բավիղներում: Պիտի ապրենք մեր հեռավոր նախնու՝ **Հայկ Նահապետի** ահռելի հայրենասիրության և ազատատենչ ոգուն առնչվելու սարսուռները: Պիտի նորից զգանք խանդի և ցավի դաժան մորմոքները. **Վասպուրական Աշխարհը** մեր գանձն է, որը չենք կարողանում վայելել, Վասպուրական Աշխարհը ևս մեզ է կտակել մեր արյունը, մեր չխամրող հիշողությունը, մեր արարչագործ **Ոգին**, մեր պատմությունը:

Հիշենք և երբեք չմոռանանք:

Հայկ Նահապետը այստեղ է տարել իր մեծ հաղթանակը: Այդ հաղթանակը մինչև հիմա ապրեցնում է մեզ: Այդ հաղթանակը մեր ապրելու կամքին ճախրանքի թևեր է տվել, ազգի երբեմն հյուժվող մարմնին ավիշ ներարկել և խցանվող արյանը բալասան տվել:

Երևի այստեղ պիտի պատմվեր նաև մեր մյուս հերոսի և աստծո՝ **Արայի** մասին: Այստեղ պիտի պատմվեր արև-արքա **Փոքր Միտի** մասին: Բայց ոչ հիմա, ամեն ինչ կգա և տեղը կընկնի իր ժամանակին...

Վասպուրականի լեռներից արևմուտք է գտնվում **Հայոց ծորը**, որտեղ **Հայկաբերդ** ամրոցը կառուցվեց **Հայկ Նահապետի** կողմից՝ ի պատիվ այն ճակատամարտի, որը մղեց նա ու հաղթեց: Հայկաբերդի հարավային կողմում է բարձրանում **Դետ** լեռը: **Հայկը** մինչև **Բելի** դիակը **Նեմրուքի** գազաթը հանելը և այնտեղ այրելը՝ դնում է այս լեռան

գլխին՝ ի տես Բելի որդիների և կանանց:

Երբ մեր պտույտն ավարտենք Հայոց Աշխարհում, քիչ թե շատ ճանաչենք այն, կփորձենք պատմել նրա պատմությունը և կսկսենք հենց Հայկից: Իսկ հիմա ես պարզապես ուզում եմ հիշեցնել Հայկի մասին այն, ինչ կապված է լեռների հետ: **Մասիս** լեռան կատարին **Ամենամայր** աստվածուհին ծնեց իր երեք դուստրուհիներին, որոնցից ավագը **Հայկ** էր, ով **Բելի** դեմ մարտնչելուց առաջ իր երեքսկյան նետը ամբողջ մեկ օր պահեց **Բյուրակնյա** լեռների լճերից մեկի մեջ: Իսկ սա, բանից պարզվում է, անմահական լինելուց բացի, նաև պատուհասող է եղել: Այդ նետով Վասպուրականի բարձունքներից պատառոտվել է **Բել-Նեբրովքի** կուրծքը, հետո դրվել է Դետ լեռան վրա, իսկ վերջում՝ այրվել Նեմրուք լեռան գագաթին:

Եթե խորագույնս քննենք ժողովրդի առասպելները և նրա առնչությունները կյանքի հետ, զարմանալով-կզարմանալով և հիանալով-կհիանալով այն իմաստուն դատողականության վրա, որով հարուստ է ազգային մտածելակերպը: Ահա մեկ օրինակ միայն.

Հայոց լեռներն այն հեռավոր, անիմանալի ժամանակներում հուր ու կրակ են ժայթքել, մոխիր ու լավա սփռել իրենց լանջերին և հարակից դաշտերին: Այնուհետև բյուր հազարամյակների ընթացքում նրանք հանդարտվել են, նրանց գագաթների բաց երախները լցվել են քաղցրահամ ջրերով՝ վերածվելով լճերի: Եվ ժողովուրդը, որն ապրում է այդ լեռների ստորոտներին և պաշտում է նրանց իր հավատացյալ ու սիրող սրտի ողջ ուժով, նրանց մասին պատմում է իր հրաշալի առասպելները, որոնք այն մշուշապատ ժամանակներում սովորեցրել են լեռան, կրակի, ջրի և հողի իրական, շոշափելի մի խորհրդապաշտություն: Հարկ է միայն ուշադիր քննել և տարանջատել միմյանցից պատմականի և առասպելաբանվածի սահմանները որքան հնարավոր է, ապա բոլորի օգնությամբ ընկալել այդ ամենի խորհրդապաշտությունը և բացել նրա գաղտնագրերը:

Նախքան հեռանալը Վասպուրականի լեռներից՝ բարձրանալով Վանա լճի արեւելյան կողմում գտնվող **Վարագա** լեռը, դիմավորենք վերջալույսն այնտեղ, որպեսզի համոզվենք, թե որքան ճիշտ է նկարագրվել Վասպուրականը մայրամուտի մասին առասպելում:

Վարագա լեռ... Արևը վերջալույսին մտնում է Վանա ծովակ, լողանում, մաքրվում է, որպեսզի հանգստանա իր ուղևորությունից: Այդ ժամին արևուտքի մոտ երևացող շառագույն, մոխրագույն և ծյունագույն ծալ-ծալ ամպերը Արևի անկողնու քողերն ու վարագույրներն են: Իսկ բուն անկողինը գցված է ծովի հատակում: **Արևը** թագավոր է, և **Լուսինը**՝ թագուհի: Երբ Արևը ընկողմանում է իր մահճի մեջ և վերջապես քնում, Լուսին թագուհին է ելնում շրջելու և բարիքներ սփռելու ներքևում ապրող արարածների վրա: Նա երբեմն ամոթխածությունից ամպե քող է ձգում երեսին: Աստղերը Լուսին թագուհու նաժիշտներն են... Եվ եթե աշխատավորը ուշադիր նայի երկնքին, աստղերի գնացքին, պիտի կարողանա ճիշտ ժամանակին կազմակերպել իր աշխատանքը, իր վարն ու ցանքը, իր հունձն ու կալը:

Վարագա սարից հրաշալի երևում է Արևի ծագումը արևելքից: Նախ՝ լեռան տակից ելնում են տասներկու սևամորթ ծառաներ և լուսեղեն ճիպոտներով ճառագայթաձև

զարկում են լեռանը: Լեռը ցածրանում է, և նրան շրջապատող բոլոր սարերը նույնպես խոնարհում են գլուխները: Արևը իր երեսը լվացած ժամանակ ջուրը ցողելով՝ սրսկում է սարերն ու դաշտերը: Բոլոր հավքերը վեր են թռչում այդ սրսկումից, արթնանում են և իրենց ծայր-մեղեդիով լցնում աշխարհը: Վերջապես բարձրանում է ոսկեգլուխ հրեղեն Արևը ...

Վարագա լեռը՝ հայտնի իր վանքերով, պաշտամունքի վայրերով, ծաղիկներով, աղբյուրներով, կենդանիներով... Վարագա լեռը՝ առասպելական, հինավուրց ժողովրդի կյանքի ու հերոսամարտերի, կենցաղի ու պայքարի ճշմարիտ վկա է...

Վան քաղաքից դեպի արևելք փոքրիկ լեռնագոտի կա, որի մի մասը կոչվում է **Ջըմփ-Ջըմփ** մաղարա, մյուս՝ արևմտյան ծայրը՝ **Ագռավի քար**, և այս երկուսի միջև՝ **Միերի դուռը**: Ջըմփ-Ջըմփ մաղարան ընդարձակ քարայր է, որի արձագանքներն են իր անվան պատճառը:

Այս քարայրի արևմտյան կողմում՝ ամենամութ անկյունում, փորվածք կա՝ քարե դուռը վրան, որտեղից սաստիկ քամի է փչում, և ըստ ժողովրդի հազարավոր տարիների հիշողության՝ այդտեղից է սկսվում դեպի Վան քաղաքի բերդ-ամրոց ձգվող լեռնափոր ուղին: Ջըմփ-Ջըմփ մաղարայի լեռնագագաթը բրգաձև է և արդեն վաղուց է, ինչ այնտեղ փորելով՝ շենքերի համար քար են հանում արհեստական քարհանքից, որոնք հազարավոր տարիներ առաջ կառուցված կոփածո քարերով շենքեր են ու նաև այն ամենը, ինչ ժամանակին ծառայել են այդ շենքերի բնակիչներին:

Միերի դուռը հսկա միակտոր ժայռ է՝ տաշված և կոկված մեծ հմտությամբ և սեպագրերով ու բևեռագրերով ծածկված: Մենք հետո կկարդանք այդ բևեռագրերը:

Հիմա իջնենք **Ջագրոշ**:

Ջագրոշ լեռը հսկա եղջյուրներով վիշապ է եղել և, չգիտես ինչու, բոլորովին չի սիրել **Տավրոսին**: Որոշում է ուտելով նրան ոչնչացնել և կռվի է ելնում նրա դեմ: Կռվը տեղի է ունենում Հաքյարի մոտ: Տավրոսը, թեև տարածությամբ փոքր, բայց ավելի ուժեղ է լինում: Նա այնպես է հարվածում Ջագրոշի ճակատին, որ նրա եղջյուրները պոկվում են: Մի եղջյուրը թռչում ընկնում է հեռու, ցցվում գետնի մեջ և դառնում **Մասիոս** լեռը, իսկ մյուսը թռչում խրվում է **Մասիսի** կողը: Ջագրոշը չշնած՝ մեջքը դեմ է տալիս **Տավրոսի Առնոս** և **Արտոս** գագաթներին: Տավրոսը բարկացած այնքան ուժգին է խփում նրա մեջքին ու փորին, որ մի մեծ ձոր է բացում, որտեղից սկսում է հոսել Ջագրոշի արյունից առաջացած **Ջաբ** գետը, որը, սակայն, անուշ ջուր ունի: Տավրոսի այդ հարվածից նոր լեռներ են բարձրանում ու բաժանում իրարից Ջագրոշից հոսող ջրերը: Ասում են, որ Ջագրոշի փորոտիքի աղի ջրերից է կազմվել **Վանա** լիճը...

Այս առասպելը նույնպես լեռների և նրանց հետ կապված ջրերի հզոր պաշտամունքի արտահայտումն է: Այն սերտ աղերսներ ունի ժողովրդական հավատալիքներում խորհրդանշվող վիշապների ներկայությամբ և բնության տարերային հզոր ուժերի օգնությամբ կամ միջնորդությամբ երկրի վրա կատարվող վերափոխումներին: Այդ են վկայում բարձր լեռներում, աղբյուրների կամ գետերի ակունքներին դրված բազմաթիվ ձկնանման վիշապների քանդակները: Ջրային հավատալիքի խորհրդանշ վիշապի ամենացնցող վկայությունը Ջագրոշ և Տավրոս լեռների, Ջաբ գետի և Վանա լճի առասպելն է:

Զագրոշի լեռներից Աղբակի լեռներով հասնենք մինչև Ռշտունյաց և Մոկաց լեռները, որոնք շարունակություն են Հայկական Տավրոսի արևելյան մասի: Առնոսի և Արտոսի մոտ հիշենք, որ սրանց գագաթների վրայով է անցել Նոյի տապանը, որոնք, անտեսելով Նոյի խնդրանքն ու արցունքները, ապաստան չեն տվել՝ ստիպելով Նոյին իր տխրաթախիծ հոգին տանել մինչև Մասիս:

Ռշտունյաց և Մոկաց լեռներից վերջին անգամ՝ մինչև նոր վերադարձ, հիանալի վանա լճի մայրամուտով և ետ դառնալով՝ Նոր Շիրականի լեռներով բարձրանանք **Զանգեզուրի** լեռները:

Բայց, մինչ այդ, մեկ անգամ ևս մտովի անցնենք այն եռնաշղթաներով՝ **Բզնունյաց, Ծաղկանց, Վասպուրականի, Մոկաց և Ռշտունյաց** լեռներ, որոնք փակ օղակի նման իրենց ներսում են պահում Վանա լիճը:

Մնաք բարով:

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԿԱՍ ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԼԵՈՆԵՐ

Նոր Շիրականի լեռներով, որ ծովում է Ուրմիո լճի հյուսիսով, անցնենք **Զանգեզուրի** կամ **Սյունյաց** լեռներ, որոնք սկսվում են **Հինալ** գագաթից և երկու աղեղ տալով՝ վերջանում **Արաքսի** մոտ խոր կիրճով: Զանգեզուրը **Փոքր Կովկասի** ամենից բարձր լեռնաշղթան է: Հյուսիսային մասում գագաթները լայնանիստ են, լեռնանցքները՝ աննկատելի: Միջին մասում նշանավոր են երկու՝ **Որոտանի** և **Սիսիանի** լեռնանցքները: Առաջինով կարելի է գնալ **Վայք, Վայոց ձոր, Երկրորդով՝ Սիսիան, իսկ այնուհետև՝ Նախիջևան:**

Ասում են՝ Զանգեզուրի լեռների կիրճերում, սարավանդներում, լանջերում շատ գյուղեր են եղել, որոնք պարտադիր մեկ կամ երկու եկեղեցի են ունեցել: Լուսաբացին գրեթե միաժամանակ դողանջել են բոլոր գյուղերի, բոլոր եկեղեցիների զանգերը, և Զանգեզուր աշխարհը լցվել է արևածագի հրաշքով և զանգերի ծայն մեղեդիով: Այս պատճառով երկիրն անվանել են **Զանգիձոր:**

Ասում են՝ **Որոտանի** կիրճամերձ բարձունքի վրա **Տաթևի** վանքը կառուցելուց հետո զանգակատանը մի մեծ զանգ են կախել: Այդ զանգի ծայնն այնքան ուժեղ է եղել, որ երբ դողանջել է, լսվել է ողջ գավառի լեռներում ու ձորերում:

Ասում են, որ երբ վտանգ է եղել թշնամու կողմից, այդ զանգը զանգահարել է հատուկ կերպով և զգուշացրել ողջ գավառի բնակիչներին: Զանգի տագնապը վերցրնելով՝ մյուս գյուղերի եկեղեցիների զանգերն իրենք ևս միացել են նրա զանգահարությանը, և գավառը ոտքի է կանգնել, կռվել թշնամու դեմ, դուրս շարտել նրան: Այսպես անպարտելի է մնում Զանգեզուրը մինչև Լենկթեմուրի արշավանքը: Ինչ-որ մի գյուղում՝ ինչ-որ մի կտուրի տակ՝ սրբազան թոմարի մոտ ծնվել է դավաճանը: Այդ մասին ոչ ոք չի իմացել՝ նույնիսկ հարազատ մայրը, որն անքուն գիշերներ է լուսացրել նրա սնարի մոտ՝ չիմանալով, որ սնում է դավաճանի: Ուրեմն այս դավաճանը գալիս ներկայանում է **Լենկթեմուրին** և հայտնում. «**Քանի խոտ գյուղի գլխին գտնվող վանքի մեծ զանգը կա, դու չես կարող գրավել այս երկիրը**»: Լենկթեմուրը պատասխանում է. «**Գնա՛ զանգը վառիր, փչացրու, քեզ շատ ոսկի և իշխանություն կտամ**»: Դավաճանն այդպես էլ անում է: Լենկթեմուրն անցնում է Արաքսը: Վանքի զանգահարը չի

կարողանում փչացած զանգից ծպտուն անգամ հանել: Լենկթեմուրը գիշերով գրավում է ողջ գավառը, սրի անցկացնում մարդկանց, որոնք մեռնում են՝ զարհուրանքով մտածելով, թե ինչո՞ւ չհնչեց զանգը... Զանգը զո՛ւր էր... Զանգը զո՛ւր... Ասում են՝ այս դեպքից հետո գավառի անունը մնում է **Զանգեզուր:**

Մեկ ուրիշ պատմություն ևս, որի հիշողությունն արթուն է մինչև այսօր:

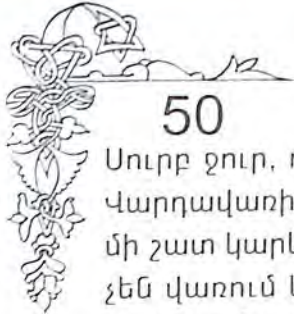
Ասում են՝ շատ դարեր առաջ **Հայոց Արտավազդ** թագավորը հռոմեական զորքերից իր գանձերը փրկելու համար հրամայում է դրանք թաքցնել **Բաղաց** աշխարհի լեռներից մեկում: Գանձերը պահպանելու համար նույն լեռան վրա կառուցում է մի ամուր բերդ: Սրա պատերի տակ հռոմեական զորքերի և մի խումբ հայ քաջերի միջև տեղի է ունենում արյունահեղ կռիվ: Թշնամին գրավում է բերդը, ավերում, բայց գանձերը չի գտնում: Դրանից հետո էլ շատ նվաճողներ են գալիս, բայց ոչ մեկին չի հաջողվում գտնել գանձը: Եվ լեռն այդ գանձերի պատճառով կոչվում է **Գանձասար:**

Զանգեզուրի ձորերում և լեռնալանջերին անթիվ քանակությամբ, անթիվ տեսակների ու գույների ծաղիկներ կան, այնքան սքանչելի, որ քայլել նրանց միջով, ըմբռնել նրանց բուրմունքը, նշանակում է առնչվել դրախտի երկրային պատկերի հետ: Ասում են՝ այս բուրմունքն է պատճառը, որ երկնքի փերիները, իջնելով իրենց երկնային ապարանքներից, բնակություն են հաստատել Զանգեզուրի լեռների բարձր ծեղքերի ու քարանձավների մեջ: Սարերը թխպելիս նրանք՝ այդ փերիները, դուրս են գալիս, և եթե լեռներում մոլորված մի պատանու են հանդիպում, կայծակեղեն թրերով կռվում են միմյանց դեմ: Հաղթողը մյուսներից խլում է պատանուն և տանելով իր հետ՝ ամուսնանում նրա հետ ...

Այսպես ուրեմն, երկրային դրախտի ծաղկառատ ճամփաներով եկեք բարձրանալ Զանգեզուրի գագաթները:

Զանգեզուրի լեռնաշղթան հարավում բաժանվում է երեք լեռնաբազուկների՝ **Հայոց Ձորի, Բարգուշատի** և **Մեղրու լեռների**: Սրանց բարձր գագաթներն են **Կապուտ-Ջուղը**՝ հավերժական ծյան շերտով, **Հայոց** հնագույն աստվածահայր **Արամազդի** անունը կրող գագաթը, **Բաղաց** սարը, **Արամա** սարը և **Խուստուփը**՝ իր նվիրական գագաթով: Պատկերացրեք, որ եղել էք այս կողմերում: Բարձրացել նրանց ծաղկառատ լանջերով, վիհերից դեպի գագաթները սողացող ընդամենը մի ոտքի տեղ արահետներով, նայել նրանց մթին անդունդների ու ծմակների խորքը, թափառել նրանց անտառներով, հաղթահարել զառիթափ կտրվածքների ահասարսուռ ելևէջները քարուփոսերը, հասել մինչև նրանց գագաթներին մերձ ծյան շերտերին ու այնտեղից ներքև բացված աշխարհի գեղեցիկ պատկերին ի տես՝ ընկղմվել ոգեղեն կյանքի սարսուռների մեջ: Իսկ Խուստուփ լեռան գագաթից քիչ ներքև իջնելով՝ ծնրադրել եք **Սրբազան աղբյուր** կամ **Սուրբ ջուր** ակին և ճաշակել իրոք դրախտային ըմպելիքը:

Մեր պատմիչներից մեկի մատյանում կարդացի, որ Խուստուփի գագաթամերձ հարթության վրա եղել է Սրբազան աղբյուր, և երեք հազար տարի առաջ այնտեղ մեծ շուքով ու ուրախությամբ տոնվել է **Աստղիկ** դիցուհու տոնը՝ **Վարդավառը**: Մտածեցի հնարավոր է, որ այդ աղբյուրն այժմ էլ գոյություն ունի՝ որպես հազարամյակների վկա և ականատես: Որոշեցի անձամբ ստուգել: Բարձրացա Խուստուփ: Եվ պարզվեց՝ կա՛ այդ աղբյուրը մինչև հիմա, և նրա անունը Սրբազան աղբյուրից պարզապես դարձել է

Սուրբ ջուր, որտեղ մինչև հիմա էլ ուխտի է գալիս Սյունիքի ժողովուրդը հատկապես Վարդավառի օրերին: Մեծ թվով մատաղ է գեմվում Խուստուկի գագաթի դիմաց: Բայց մի շատ կարևոր մանրամասնություն. մատաղը գեմում են այնտեղ, բայց այնտեղ կրակ չեն վառում և այնտեղ չեն եփում, այլ իջնում են ներքև՝ ծորը, որտեղ վեր խոյացող, կարծես Զայոց կառուցման աստված **Տորք Անգեղի** եղունգներով հղկված մի մեծ գրանիտե քարածայռ կա, որի ճեղքերից բխում են սառնորակ ջրեր: Մարդիկ, այդ ճեղքերի մեջ եղեգնի սնամեջ ցողուններ անցկացնելով, դրանք դարձրել են աղբյուրներ: Յոթ աղբյուր: Այսպես ուրեմն, չմոռանա՞նք նորից երկրպագություն տալ Զայոց նախնիների հնավանդ պաշտամունքներին՝ **Լեռանն ու Ջրին**:

Կա առասպել Սրբազան Լեռան և Սրբազան Ջրի մասին: Թե հատկապես Զայոց Աշխարհի որ լեռան կամ ջրի մասին է՝ հնարավոր չէ պարզել, բայց էությունը սա է. հին աստվածների կաճառում էր ապրում **Նար** ջրերի մեծ աստվածուհին՝ գետերի աստված **Արագայի** (որի անունը, ի դեպ, մնացել է մեր Արագ գետի վրա) չքնաղ դուստրը: **Նար, Ծովինար**: Մի օր տեսնում է Սրբազան Լեռը չքնաղ Նար-Ծովինարին և անչափ սիրելով նրան՝ փախցնում է արևի լույսից, տանում պահում իր անթափանց ու խոր ընդերքում և հսկա վիշապօձին պահապան կարգում դռանը: Կատաղի խանդով Սրբազան Լեռը բանտում է Նար-Ծովինար աստվածուհուն՝ արևի դեմ ազատ խայտալու իրավունքը... Հիշենք այն բոլոր պատումները ջրի ակը պահած վիշապօձերի մասին, գրույցները, որ նրա կերակուրը ջահել, գեղեցիկ աղջիկներն են եղել, իսկ ջուրն ու այդ օրիորդներին ազատողը՝ Լույս աշխարհից այնտեղ հայտնված պատանի հերոսը:

Հիշենք նաև այն ձկնակերպ հսկա քարե վիշապներին, որոնց ժողովուրդը կանգնեցնում էր լեռներից բխող ակնաղբյուրների մոտ...

Բյուրակնյա լեռներից սկսած՝ ես պատմում եմ անմահական ու սրբազան աղբյուրների մասին և դեռ պիտի պատմեմ այնքան, որ ջրի պաշտամունքը ձեր սրտերում դառնա ճշմարիտ և բնական... Այդ ժամանակ նույնիսկ ձեր բնակարաններում ծորակներից հոսող ջուրը ձեզ համար կդառնա անսահման ուրախության առիթ...

Պաշտելով այս ամենը՝ բնավ չի նշանակում տուրք տալ հեթանոսությանը, այլ արժանին հատուցել **Արարիչ-Աստծո** ստեղծածին: Օրինակ՝ **Ջանգեղուրի** հարավում նրա մի ճյուղը կազմող **Մեղրու** ողջ **Լեռնաստանը** արևի պաշտամունքի հետքերն ունի պահած իր էության մեջ: Այս երկրում ապրող հին հայերն իրենց բնակավայրերը կնքել էին **Արև-Աստծո** բազմաթիվ անուններով: Նախ՝ ամբողջ գավառը, որպես տուրք մեծ պաշտամունքին, **Արևիք**, ապա **Շվանիծոր**, որը հազարամյակներ առաջ **Արարատյան** թագավորության **Շիվինե-Արև աստծո** դիցարանն է եղել: Մինչև հիմա ապրում է Շվանիծոր գյուղը: Որքա՞ն հին է. երե՞ք, թե չորս հազար տարեկան: Շիվինե-Արև աստծո տիկնոջ՝ **Տուշպուեյա** աստվածուհուն հիշատակն է մնացել բարձր լեռներում ծվարած **Տաշտուն** գյուղի վրա... Վաղնջական ժամանակներից բնակատեղիներից շատերի անունները հարատևել են մինչև օրս, իսկ գավառի Արևիք անունը ժառանգեց մի գյուղ միայն... Փոխեց գավառն իր Արևիք անունը Մեղրիի, որը նորից Արև-Աստծո անուններից մեկի՝ **Միտրի** փոփոխված անունն է: Վերջապես, լեռների մեջ կորած **Վահրավար** շենում Արև-Աստծո զոհասեղանն է եղել: Մարդը, նախքան իր արդար աշխատանքին ձեռք գարկելը, դեռ աղամամութիւն, դեմքը դարձրած դեպի արեւելք՝ սպասում էր արևագալի

հրաշքին ցնծուն բացականչությամբ. «**Վահե, Վահե...**»: Եվ քանի որ **Արևիքը** և **Գողթնը** միասնական մի գավառ է եղել վաղնջական ժամանակներում, ուրեմն և Արև աստծո հրաշալի ծննդի երգը Գողթան երգիչների կողմից այս կողմերում է հորինվել: Մենք առիթ կունենանք դեռ խոսելու այս մասին...

ՎԻՇԱՊԱՍԱՐ

Պիտի գրուցեմ նաև **Վիշապասար** լեռան մասին, որը նույնպես կապված է այս գրքի առաջին էջերում պատմված օծապատում առասպելի հետ:

Վիշապասարը գտնվում է Սյունիք աշխարհի **Երնջակ** և Վասպուրական աշխարհի **Գողթն** գավառների միջև՝ **Ջանգեղուրի** լեռնաշղթայի հարավ-արևմտյան փեշին՝ **Գիլան** և **Երնջակ** գետերի ջրաբաժանում՝ **Նախիջևան** քաղաքից 20 կիլոմետր արևելք, և ունի 2415 մետր բարձրություն:

Վիշապասարը նախիջևանցիների սրբազան լեռն է:

Ազգրագագետ, բանասեր, լրագրող և բանաստեղծ **Արտակ Վարդանյանի** «Արմատներ» անչափ հետաքրքիր գրքում Վիշապասարի մասին ժողովրդական գրույցներից մեկը պատմում է, թե ինչպես, երբ երկիրը ծածկված էր ջրով, Նոյան տապանը գիշերը լողալիս դիպել է այս լեռանը: Հարվածն այնքան ուժեղ էր, որ լեռը բաժանվել է երկու մասի: Նոյը վրդովված անիծել է, և լեռը դարձել է օձ ու վիշապի բնակատեղի:

Բանն այն է, որ իսկապես այս լեռը շատ նման է երախը բաց, քարացած վիշապի... Ահա, այս նմանությունից են առաջացել ժողովրդական բազմաթիվ ավանդապատումները:

Եկեք, Արտակ Վարդանյանի ուղեկցությամբ այցելության գնանք Վիշապասարին, որի գագաթը, ճիշտ է սուրսայր ժայռեր են, սակայն լանջերին, ինչպես վկայում է «Արմատներ» գրքի հեղինակը՝ «**գարունը փռում է թավշագորգ կանաչ...**»:

Մտովի նստենք այդ սքանչելի թավշագորգին, որպեսզի ես ձեզ պատմեմ ավելի հնագույն մի առասպել, որը պատմվել է անչափ հնագույն մեր հայրենիքում հնագույն մեր նախնիների կողմից:

Երբ հայերը վաղնջական ժամանակներում պաշտում էին հեթանոս աստվածներին՝ նրանցից մեկն էլ **Վահագնն** էր:

Ես դեռ ձեզ կպատմեմ բոլոր հեթանոս աստվածների մասին: Հետաքրքիր է: Ինչո՞ւ: Քանի որ այդ աստվածների էությունն իր ներսում իրապես խտացնում է հայ ժողովրդի բնավորությունը:

Բայց հիմա խոսքը Վահագնի մասին է:

Գողթան գավառի գուսանների հնագույն բանաստեղծական մի քանի պատառիկ է հասել մեզ: Նրանցից մեկը պատմում է Վահագնի հրաշալի ծնունդի մասին.

«Երկներ երկին, երկներ երկիր

Երկներ և ծովն ծիրանի.

Երկն ի ծովում ուներ և զկարմրիկն եղեգնիկ,

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելաներ,

Ընդ եղեգան փող բոց ելաներ

Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ:

Վահագնի ծնունդին մասնակցում էին և՛ Երկինքը, և՛ Երկիրը, և՛ Ծիրանի ծովը, և՛ Շիկակարմիր եղեգնիկը: Կարծես ողջ տիեզերքն էր մասնակցում աստծո ծննդին և սրբազործված չորս տարրերը՝ օդը, հողը, ջուրը, կրակը:

Այսպես ծնվել է այն աստվածը, որից քաջություն էին խնդրում քաղավորները, որովհետև նա ռազմի, պատերազմի ու հաղթության աստվածն էր. **«Քաջութիւն հասցէ ծեզ ի քաջէն Վահագնէ»:** Վահագնը պաշտվում էր նաև որպես Արևի աստված: Վահագնի հրաշալի ծնունդն ինքնին այդ է վկայում. **«աչկունքն էին արեգակունք»:**

Վահագնի խորհրդանիշը Հրատ մոլորակն էր, որին հայերը հնագույն ժամանակներում կոչում էին **Արտահեր**: Հուրհեր: Հիշենք երգի այս տողերը նույնպես. **«Նա հուր հեր ունէր, բոց ունէր մօրուս...»:**

Հրացայտ, բոցակեզ, արեգակնային կենսատու լույսի մարմնացում, նաև ամպրոպային ու կայծակնացայտ Վահագնը չարի ու խավարի դեմ մարտնչող աստված էր: Խավարի, որի ընդերքում վխտում էին վիշապները՝ չար ուժերի հզոր մարմնացումները: Վահագնը կռվել է այդ վիշապների դեմ ու հաղթել, այդ իսկ պատճառով ստացել է **Վիշապաքաղ** պատվավոր ու հերոսական անունը, որը Հայոց հին ու նոր ըմբռնումներով նշանակում է վիշապ հանող, վիշապին վերև քաշող կամ ժողովող, վիշապ քաղհանող: Այսինքն՝ ինչպես անպիտան խոտերն ու բույսերն են քաղհանում ու նետում, այնպես էլ՝ աշխարհի երեսից չարի մարմնացում վիշապներին, որոնց ներկայացնում էին թունավոր օձի կերպարանքով կամ որպես մուր, թանձր, սև ամպով պարուրված պտուտահողմ, որն իր հրեղեն շնչով և ամպերի ծխով է լցնում երկինքը:

Վիշապը երկրածին է, որ կռվի է ելնում երկնքի դեմ: Կատաղի գալարվող վիշապից են ծնունդ առնում բոլոր չար հողմերը: Հայոց հեքիաթներից քաջ ծանոթ երեքից մինչև հարյուր գլխանի վիշապների աչքերից ու երախներից ժայթքող կրակն ու բոցը, թունավոր շոգին ամեն ինչ այրում, մոխրացնում է շրջապատում: Նա մեկ բառաչում է կատաղի ցուլի նման, մերթ՝ մռնչում առյուծի պես, մերթ՝ դաժան, ականջ ծակող սուլոցներ արձակում: Այս թևավոր վիշապները, երբ մեծանում են այնքան վտանգավոր են դառնում, որ կարող են կործանել ողջ աշխարհը: Ահա այդ ժամանակ էլ հայտնվում է Վահագնը և երկրից ձգել-քաշելով՝ երկինք է հանում կատաղի գալարումներով դիմադրող, հուր ու բոց ժայթքող թունավոր վիշապներին և բռնելով նրանց արևի դեմ՝ մոխրացնում, ոչնչացնում կամ կործանում է իր կայծակեղեն թրով: Դրանից հետո բացվում են երկնքի ու երկրի ջրերի ակունքները, և պտղաբերող անձրևը թափվում է հողին:

Ահա, այս Վիշապասար լեռն այն վիշապներից մեկն է եղել, որին Վահագնը կայծակեղեն թրով սպանելով՝ թողել է տեղում, որ քարանալով՝ իրենից ճեղքված գլխով վիշապ է ներկայացնում:

Այս վիշապները նաև նրանք էին, որ Հայոց հին հավատալիքներում փակում էին ջրերի ակունքներից բխող աղբյուրները և ծարավից հրդեհվող մարդկանց հոգիներից զոհ էին պահանջում չքնաղ կույսեր՝ ջրի մի քանի շիթ տալու համար պապակված

մարդուն, հողին ու ամասունին:

Վահագն աստծո էությունն է Հայոց դիցաբանական երևակայության արգասիք հեքիաթների այն հերոսների էությունը, որոնք, սպանելով աղբյուրի ակունքը բանտած վիշապին, ազատում են նրան զոհ տարած կույսին: Ինքը՝ Վահագնը, այդպես կատաղի մի վիշապի դեմ կռվելով և հաղթելով՝ ազատել է Սիրո չքնաղ աստվածուհի Աստղիկին, որի սքանչելի էության մեջ մարմնավորվել է նաև հնագույն **Նար** ջրերի դիցուհու էությունը: Եվ ազատելով Աստղիկին՝ Վահագնը ազատություն է տվել պղտղաբերող ու կենարար ջրին: Չմոռանանք ասել, որ Աստղիկը դարձել է Վահագնի սիրելի կինը:

Ազատության Կենաց Ջրին... Վարդավառն ազատագրված Աստղիկի ու ազատագրված ջրերի պատվին է տոնվել... Աստվածուհու ճանապարհին վարդեր էին սփռվում և ուրախությունից խենթացած ազատորեն հոսող ջրերի տեսքից՝ նրա կենարար շիթերով միմյանց էին ցողում:

... Վիշապասարն էլ ունի անուշ ու սառնորակ ջրով իր աղբյուրը: Այն գտնվում է Լեռան հյուսիսային մասում: Մինչ նորից կշարունակենք մեր ճամփորդությունը Հայոց մյուս լեռներով՝ հագեցնենք մեր ծարավը Լեռան աղբյուրի ջրով: Նախիջևանցիները, որտեղ էլ որ ապրելիս լինեին, կարոտում էին այս առատաբուխ ջրերին և հավատացնում, թե իրենց կարոտի այս աղբյուրը անմահական է: Վիշապասարը նրանց համար խորհրդանիշ է...

Կարոտի խորհրդանիշ:

ԱՐՑԱԽԻ ԼԵՌՆԵՐ

Աստծո արարչագործության սկզբից **Արցախը** Հայոց Երկիր էր ու Հզոր, քաջազուն ցեղի հայրենիք, հույն պատմագիր **Ստրաբոնի** վկայությամբ՝ **«պատերազմների ժամանակ հանում է մեծաքանակ հեծելազոր»:** Արցախը սեպագիր արձանագրություններում վկայված է որպես **Ուրդեխե** երկիր:

Արցախն արևմուտքից ձգվում է Սևանա լճի արևելյան ափով, հարավ-արևմուտքից՝ Աղվանո-Հազարի գետակով, հարավից՝ Երասխի հովտով մինչև Մուխանք դաշտը՝ իր մեջ առնելով այդ դաշտի արևմտյան կեսը: Հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից հարևան է Ուտիքին: Արցախը լեռնային արագահոս գետերի ու գետակների հայրենիք է, նաև՝ անտառաշատ, որի պատճառով կոչվել է **«Մայրաստանիկ Արցախ»**, **«Թանձրախիտ մայրիսն Արցախոյ»:**

Բայց խոսքը հիմա Արցախի լեռների մասին է: Որպեսզի կարողանանք հաղթահարել լայնահուն և բացազատ լեռնագոգերին ու հովիտներին հաջորդող անձուկ ու անդնդախոր կիրճերը և կարողանանք հասնել լեռնագագաթներին, պետք է համբերատար ու դիմացկուն ավանակ, ջրի կամ արցախյան ցեղի հաստատաքայլ ձի հեծած Բարձրանանք զառիթափ ճանապարհներով, որոնք անցնում են ուղղաբերձ լանջերով դեպի վեր: Մենք ուխտավորներ ենք և գնում ենք ուխտի Արցախի լեռներ, որովհետև այդ հզոր լեռնակուտակումների մեջ չկա շատ թե քիչ մի լեռնագագաթ, որի կատարը Հիմնի գերբնական ուժերի բնակավայր, որոնք, ի դեպ, ըստ ժողովրդական հավատալիքի՝ չափազանց բարյացակամ են տրամադրված իրենց երկրպագողների

Ուրեմն. **Մռավը**՝ հյուսիսում, **Դիզափայտը**՝ հարավում, և գույգ՝ **Մեծ և Փոքր Քիրսերը**՝ կենտրոնական մասում: Բարձր ու հզոր Մռավ լեռն առանձնապես է ընդգծվում Արցախյան լեռնազանգվածների մեջ: Երկու վտանգավոր ու զառիթափ գալարապտույտ արահետներով, հոտավետ խոտ ու ծաղկի միջով հասնենք բարձունքում ցցված լերկ ժայռերին, փոքրիկ, շատ փոքրիկ հարթակին՝ ցանկապատված մեծ քարերով (որ հանկարծ մարդու ոտքը չսահի ցած՝ դեպի անդունդը), և երկրպագենք այդ փոքրիկ հարթակում դրված սպիտակ, փոքրիկ խաչքարին: Հարթակի ելքերից մեկի մոտ ջրհոր կա: Ամռան ամենաշոգ օրն անգամ սառը ջուր և նույնիսկ ծյուն կա այնտեղ: Ասում են՝ դեղ է հիվանդին: Վայելենք այդ ջուրը և նախքան իջնելը Մռավից՝ հայացք ձգենք չորս դին բացվող գնայլելի տեսարաններին: Հարավում՝ մինչև Արաքս և ավելի հեռուն՝ մինչև Պարսկաստան, հյուսիսում՝ **Մեծ Կովկասի** վիթխարի պատին հենված տափաստաններ, արևելքում՝ հարթ ցածրավայրեր՝ մինչև **Կասպից** ծով, և արևմուտքում՝ **Կուր** գետը, որը ձգվում է մինչև **Փոքր Կովկասի** ճյուղավորումները:

Որտեղից է ստացել իր անունը Մռավ լեռը: Ավանդությունը պատմում է, որ հեռու-հեռավոր ժամանակներում, երբ օտար թշնամին գալիս է ստրկացնելու Արցախը, **Մռավ** անունով հայ իշխանը իր մարդկանցով ամրանում է այս լեռներում և դիմադրում: Թշնամին բազում անգամ շատ է լինում Մռավի քաջերից, բայց այդ քաջերն իրենց զորավարի հետ ջարդ ու փշուր են անում թշնամուն, իսկ ողջ մնացածներին էլ փախցրնում Հայոց սահմաններից դուրս: Սակայն կռվի ժամանակ զոհվում է քաջ Մռավ իշխանը, և ի երախտագիտություն նրա հիշատակի և ի պատիվ նրա՝ այդ օրվանից լեռը կոչվում է նրա անունով՝ Մռավ:

Ինչպես Հայոց շատ լեռներ, այնպես էլ Մռավը, առաջնության համար վիճել ու կռվել է ուրիշ լեռների հետ: Պաշտվող լեռների շարքում Մռավը վերջիններից չէր: Մռավի ծերպերում, գագաթներում, անդունդներում և դեպի վեր սողացող արահետ-բավիղներում, մթին քարանձավներում և ժայռեղեն ընդերքից բխող աղբյուրներում իրապատում հերոսական դեպքերի հիշողություններ կան պահված:

Մռավի գագաթից ողջույն տանք **Մեծ Քիրս** և **Փոքր Քիրս** լեռնագագաթներին և իջնենք դեպի հարավ՝ դեպի **Դիզափայտ**, և հաղթահարելով նույն դժվարությունները՝ բարձրանանք դուրս ցցված լերկ ժայռերով պսակված գագաթը, որտեղ ամենաբարձր տեղում՝ փոքր տարածության վրա, կանգնած է փոքրիկ եկեղեցին...

Նկատեցի՞ք, բոլոր լեռներով որ անցանք, ամենաանհավանական տեղերում, ծերպերի և անդունդների եզրին, գագաթներին բազմաթիվ եկեղեցիներ, խաչքարեր և սրբավայրեր կան: Բայց ինչո՞ւ է արցախցի հայը եկեղեցին կառուցել լեռան կատարին, որտեղ ջուր չկա: Ջուրը լեռան ստորոտում է միայն: Եկեղեցին կառուցելու համար ի՞նչ տառապանքներ և դժվարություններ են հաղթահարել կառուցողները: Այդ ի՞նչ սրբազան հավատ ու ի՞նչ խնկարկում է եղել այդ հավատին, որ այդպիսի բարձրության վրա, երկնքին այդքան մոտիկ են կառուցել Աստծո տունը: Եվ պատկերացնո՞ւմ եք՝ ներքևում գտնվողներն ինչպիսի աստվածահաճո զգացմունքների մեջ են մխրճվել, երբ լսել են երկնքից ինչո՞ղ զանգահարությունը, որովհետև, երբ ամպերն իջնում ու ծածկում են Դիզափայտ լեռան գագաթն ու նրա վրա բազմած փոքրիկ եկեղեցին, թվում է, թե

զանգահարությունը երկնքից է ինչու: Վարդավառի օրը ուխտի էին գալիս այստեղ և շքեղորեն, մեծ խանդավառությամբ տոնում էին սիրելի տոնը: Բայց այստեղ ուխտի էին գալիս նաև ուշ աշնանը ու վաղ գարնանը: Գալիս էին երկրպագելու նաև անհայտ ճգնավորների գերեզմաններին, հատկապես՝ մի մեծ գերեզմանաքարի, որի տակից կանայք փորփրում էին հողը, ցորենի կամ գարու հատիկներ փնտրում: Եթե ցորեն են գտնում, տղա կունենան, եթե գարի՝ աղջիկ: Այս ցորենի ու գարու մասին ահա թե ինչ է ասվում Հայսմավուրքներից մեկում: Երբ հոները գրավում են Արցախը, գերեվարում են Հայոց տառերը ստեղծող **Մեսրոպ Մաշտոցի** աշակերտներից շատերին, որոնց հետ է լինում նաև **Թագուհի** անունով անվանի տիկինը: Հոների զորքերի առաջնորդը, շլացած նրա գեղեցկությամբ, ուզում է նրան բռնի իր կինը դարձնել: Սակայն տիկինը ընթոստությամբ մերժում է նրան և որպես պատիժ բզկտվում է: Գիշերը նրա արյան հետքերը և մարմնի մասերը, այսդին-անդին ցրված, սկսում են պայծառ լույս արձակել: Այս հրաշքից զարհուրած՝ հոների զորավարը իր երկու որդիների ու ռազմիկների հետ միասին քրիստոնեություն է ընդունում: Իմանալով այս՝ հոների արքան հրամայում է Գլխատել նրանց: Ջորավարի երկու որդիներին հաջողվում է փախչել, բայց արքայի զինվորները լեռան գագաթին հասնում են նրանց և սրախողխող անելով՝ դիերը փայտերի մման ցորենի ու գարու դեզերի վրա դնելով՝ այրում:

Ասում են, ահա այսպես լեռն ստացավ **Դիզափայտ** և գավառը՝ **Դիզակ** անունները: Ասում են, որ հողում մինչև հիմա պահպանվել են ցորենի և գարու հասկերից թափված հատիկներ:

Ղողանջում է Դիզափայտի զանգակատան զանգը՝ մեր հոգիները լցնելով անուշ հիշատակներով... Եվ Դիզափայտի զանգահարությանն արձագանքում են **Թաթթառ** գետին մերձ, **Հին Գայլ** կոչվող լեռան գագաթին **Վահե** անունը կրող երկու զանգակատների զանգերը:

Ինչո՞ւ են քրիստոնեական զանգակատները կոչվում Վահե, որը խորհրդանշն է ծագող արևի, Արա, Շիվինե, Վահագն և Միհր-Միեր աստվածների: Ասում են, որ եթե երաշտի ժամանակ նրանցից մեկը ջրեն, անձրև կգա, իսկ եթե մյուսի վրա անձրևի ժամանակ կրակ վառեն, կծագի արևը:

Մի՞թե այս բարձունքը ևս եղել է արևի պաշտամունքի վայր, գուցե նաև ջրի՞... Եթե Վահագնը պաշտվել է այստեղ որպես արևի, կրակի, կայծակի խորհրդանշն, անշուշտ, նրա դիցուհին՝ սքանչելի Աստղիկը՝ ջրերի չքնաղ տիրուհին, ավելի հին Նար և Ծովինար ջրերի աստվածուհու փոխանորդը, նույնպես պիտի պաշտվեր իր ամուսնու հետ միասին... Ուրեմն նորից լեռ-կրակ, լեռ-ջուր, լեռ-հող, լեռ-երկինք կամ կրակ-արև, ջուր-երկինք... Եվ այսպես՝ մինչև Քրիստոսի խաչի հաղթանակը:

Չոգևորվենք: Ժամանակը գա, մանրամասն պիտի պատմենք մեր բոլոր հեթանոս աստվածների մասին: Պիտի պատմենք՝ ոչ միայն նշելով նրանց հիմնական էությունները, այլև բնավորությունները՝ որպես Հայոց հավաքական բնավորության պատշաճ վկաների: Պիտի հիմնանք և սովորենք նորից ու նորից շատ կարևոր բաներ՝ սակայն մնալով ողջամիտ քրիստոնյաներ և առաքելական, լուսավորչական եկեղեցու ջատագույններ:

Արցախյան լեռնազանգվածում ևս չկա մի գագաթ, որը սրբազան կամ սուրբ չլինի

Այստեղ պետք է դադար տալինք մեր արագընթաց քայլին, որպեսզի առնչվենք հիմ առասպելների խորախորհուրդ ու նվիրական գաղտնիքներն իրենց մեջ պահած ժայռապատկերներին, հազարամյակներ առաջ անցած-գնացած նախնիների կենսագործունեության, գաղափարաբանության գաղտնիքներին... Սակայն այս մասին չի կարելի հպանցիկ խոսել ու անցնել: Մի ամբողջական գրույցով կանդորադառնանք այս ամենին, երբ ավարտենք մեր ճամփորդությունը Հայոց Աշխարհում: Հիմա մի հայացք նետենք Աթղահակի գագաթից Սևանի ջինջ ջրերին, հրաժեշտ տանք լիճն օղակող լեռներին և քայլենք դեպի հյուսիս-արևմուտք, հասնենք Փամբակի լեռներին:

Նայեցեք նրան ու կտեսնեք. լեռան ձիջ գծագրությունը պառկած, ձեռքերը ծալած հսկա մարդու է պատկերում: Արա՞ն է արդյոք իր մահից հետո լեռնացել այդպես իր

[illegible]

60
Կարևորություն
Բարձրան
աղբյուրները,
բոլոր մետաղ

60
Կարևորություն
Բարձրան
աղբյուրները,
բոլոր մետաղ

60
Կարևորություն
Բարձրան
աղբյուրները,
բոլոր մետաղ

60
Կարևորություն
Բարձրան
աղբյուրները,
բոլոր մետաղ

60
Կարևորություն
Բարձրան
աղբյուրները,
բոլոր մետաղ

60
Կարևորություն
Բարձրան
աղբյուրները,
բոլոր մետաղ

61

դ՝ հենց Արա-
սյոց Լեռնաշ-
խանքները մեր

61

դ՝ հենց Արա-
սյոց Լեռնաշ-
խանքները մեր

61

դ՝ հենց Արա-
սյոց Լեռնաշ-
խանքները մեր

61

դ՝ հենց Արա-
սյոց Լեռնաշ-
խանքները մեր

61

դ՝ հենց Արա-
սյոց Լեռնաշ-
խանքները մեր

61

դ՝ հենց Արա-
սյոց Լեռնաշ-
խանքները մեր

61

դ՝ հենց Արա-
սյոց Լեռնաշ-
խանքները մեր

61

դ՝ հենց Արա-
սյոց Լեռնաշ-
խանքները մեր

Շարունակում է եփրատն իր ընթացքը դեպի հարավ և Կապան Մադեն կոչվող տեղից քիչ վերև խառնվում արևելյան մեծ ճյուղի հետ, որ կոչվում է Արածանի:

ԱՐԱԾԱՆԻ

Հիասքանչ մի վայրում՝ **Ծաղկանց** լեռներում է ծնվում Արածանին: Ծաղկանց լեռների հյուսիսային լանջերի ձյուններից սնվելով՝ Արածանին սկզբից արդեն մի հորդահոս գետ է, որը կարճ ճանապարհ անցնելուց հետո, մտնում է **Թոնդուրակի** հրաբխային **Դիաղին** ծորը: Այստեղ հանքային աղբյուրների մի այնպիսի առատություն է, որ, շատ օտարների վկայությամբ, հնարավոր չէ աշխարհում ուրիշ մի տեղ գտնել: Ձագարածն փոսերից դուրս են ցայտում տաք ծծմբային ջրեր, այնքան տաք, որ հնարավոր է միս եփել այնտեղ: Բոլոր այս ջերմուկների ջրերը թափվում են Արածանիի մեջ: Եվ կոչվում են **Վարշակի** ջերմուկներ: Դարերի ընթացքում նրանց հանքային բաղադրությունները պնդանալով՝ գետի վրա կազմել են երկու բնական կամուրջ: **Արածանին** ծակել է այդ պինդ կրային զանգվածները և ճանապարհ բացել նրանց տակով: Կամուրջներից մեկն այնքան լայն է, որ նրա վրայով ձիավորներ և սայլեր կարող են անցնել: Հանքային բաղադրությունները ծածկում են ողջ շրջապատի լեռները, քարափները, կամուրջները և արևի տակ շողշողում են գոհար-ադամանդների շողարծակունով, տարբեր գույների ու երանգների պեծկտումներով, գույնը գույն փայլուն շերտերով: Այնուհետև **Արածանին** մտնում է սև ժայռերի նեղ ու երկար ճեղքվածքների մեջ, ուր մոլեգնաբար առաջ է վազում իր ալիքներով: Գեղեցկությունն աննկարագրելի է: Սև ժայռերը՝ սեպացած պատերի նման, քմահաճորեն զիզգազվում են, և գետը սեղմված է նրանց մեջ արծաթե ժապավենի նման: Նրա ափերը կիրճի խորքում ծածկված են կանաչների շքեղ գորգով: Դուրս գալով այդ անծուկ ճեղքվածքից՝ **Արածանին** փոխում է իր հյուսիսային ուղղությունը և գնում է դեպի արևմուտք՝ խառնվելու համար եփրատին գրեթե Հայոց արևմտյան սահմանների մոտ: **Արածանին** իր ողջ ճանապարհին, իր բոլոր մասերում սրբազան պաշտամունքի առարկա էր:

[illegible]

Սակայն սա առասպելի բացատրությունն է, որը չի բացառում **Մուշ-Մուսասիրի** պաշտանունքային կենտրոնի ավելի վաղ շրջանի՝ Արարատյան թագավորության դիցարանի պատումները, որոնց մենք կանդրադառնանք իր տեղում: Մուշի դաշտից հետո **Արածանին** դարձյալ մտնում է նեղ ու խոր կիրճերի մեջ: Նրա հունը սեղմում են ժայռերը, և նրա կանաչագույն, մաքուր ջրերը ահագին շառաչյունով, փրփրած անցնում են կիրճերը լցնող ժայռերի բեկորների վրայով, կազմում ջրվեժներ: Այդ նեղ կիրճերը վերջանում են **Բալուի** մոտ, և **Արածանին** մտնում է երկրորդ՝ ավելի ընդարձակ դաշտը՝ **Խարբերդի** բարեբեր, գեղեցիկ մշակված հովիտը, որից հետո դարձյալ մտնում է մի նեղ կիրճ հսկայական ճեղքված ժայռերի միջով:

Ապա, վերջապես, պատռելով **Տավրոսի** լեռնաշղթան՝ **Եփրատը** հետզհետե ագատվում է լեռների նեղ ճեղքից և դուրս է գալիս **Միջագետքի** հարթ ու հավասար տափարակները: Եվ այսպես հոսելով՝ Հայաստանի բարձունքներում ծնված **Տիգրիս** գետի հետ զուգահեռ ողջ **Միջագետքով**, **Պարսից ծոցի** մոտ խառնվում են միմյանց և այդտեղ ավարտում իրենց երկար և դժվարին երթը:

Urbeknuppu

Նորից գնանք **Խարբերդի** բարեբեր երկիրը, որտեղ, Խարբերդ քաղաքից դեպի հարավ-արևելք, ութ ժամ հեռավորության վրա է գտնվում լեռնային գեղեցիկ **Ծովք** անունը կրող լիճը: Ահա այս լճի մոտի քարայրներից բխում են աղբյուրներ, որոնցից էլ կազմվում է **Տիգրիսի Արևմտյան ակունքը**: Նա հաղորդակցություն չունի Ծովք լճի հետ: Եփրատը երեք կողմից պատվում է այն սարի շուրջը, որից բխում է Տիգրիսը, և սրա ակունք-աղբյուրները հազիվ երկու քայլ են հեռու Եփրատի ափերից: Տիգրիսի Արևմտյան ճյուղի ջրերը, հավաքելով իրենց մեջ շատ գետակներ, **Դիարբեքիից** արդեն բավական ջրառատ իջնում են և պտտվելով քաղաքի երկու կողմով՝ գնում են արե-

«Հարկավոր է և տեղին մի քանի խոսք ասել Տիգրանի գանդի մասին: Այն պարզ է և առնում Մեծ Հայքից՝ բխելով մի մեծ աղբյուրից: Այդ տեղը անվանվում է Էլենգոսիմեն»:

- Սա Տարոն գավառի այն հատվածն է, որտեղ բխում են բազմաթիվ ջերմուկներ, - «Այն հոսում է դեպի Արտեռուս լիճը, որի ջրերն իրենց մակերևութին պահում են այն ամենը, ինչ զգվում է նրանց մեջ: Այդ լճում ապրում է ձկան մի տեսակ, որը երբեք չի թափան-
ցում Տիգրիսի ջրերի մեջ, և Տիգրիսից էլ ոչ մի ձուկ դուրս չի լողում լճի մեջ: Իր հոսքով և իր գույնով այն տարբերվում է այդ ջրից, և աչքը հեշտությամբ կարող է լճի միջով

Բյուրակնյա լեռների մասին ես ձեզ պատմել եմ: Պատմել եմ նրա անմահական աղբյուրների ու ծաղիկների մասին: Հիմա պիտի պատմեմ այն գետի մասին, որն ըսկիզբ է առնում նրա **Սրմանց** գագաթից և Հայաստանի ողջ տարածքով հոսելով՝ թափվում է **Կասպից** ծովը: Բյուրակնի այս գագաթը մի մեծ հրաբխային հանգած խառնարան է բաղկացած երեք, առանձին-առանձին ցցված մեծ ժայռերից: Այստեղ՝ այս քարոտ բարձրավանդակների վրա, ամառվա ամենատաք ժամանակն անգամ ծյան հաստ շերտեր են մնում: Ինչպես ասել ենք, նրանց հալոցքից էլ ահա գոյանում են անթիվ մանր լճակներ: Այդ լճակներից բխում են լեռնային մանր, չափազանց սառնորակ առվակներ, որոնք վազում են Բյուրակնի բոլոր կողմերից՝ բոլոր ուղղու-թյուններով: Հյուսիսային լանջերից իջնում է **Արաքսը**, որը հենց Բյուրակնի վրա կազմրվում է չորս առուներից: Արաքսը, մինչև **Բասենի** դաշտ հասնելը, իր մեջ բազմաթիվ

Այդ հեռավոր, հնագույն ժամանակներում, երբ **Երասխը** դեռ փոշվում էր՝ աշխարհ-
երկու հզոր ցեղերի միջև, որոնք ապրում էին Հալմոսի ափերին, կռիվ սկսվեց։ Վերջ-
նական ճակատամարտը Հալմոսի ափին պիտի որոշեր երկու ցեղերի առաջնային՝
տիրապետող, և երկրորդային՝ հարկատու լինելը։ Հալմոս գետն այն ժամանակ ավելի
խորն էր, ավելի ջրառատ, ավելի դաժան...Եվ նա անպայման պիտի մասնակցեր
ճակատամարտին սրա կամ նրա դեմ՝ որպես երկրորդ թշնամի։ **Երասխը**՝ կռվող
կողմերից մեկի ցեղապետը, հույս ուներ, որ շատ զոհաբերություն կատարելով՝ կա-
կողմերից մեկի ցեղապետը, հույս ուներ, որ շատ զոհաբերություն կատարելով՝ կա-
կողմերից մեկի ցեղապետը, հույս ուներ, որ շատ զոհաբերություն կատարելով՝ կա-

Հրաժեշտ տանք **Հալմոս-Երասխ-Արաքսին:**

Գետի ակունքները գտնվում են **Չորմայրի** լեռան արևմտյան բազուկներում, որ-
չից հոսում է դեպի հարավ-արևմուտք **Չորմայրի** անունով: **Բաբերդ** քաղաքի մոտ
որ թեքվում է դեպի հյուսիս և սկսում կոչվել **Ճորոխ**: Վաղ հայկական աղբյուրներում
տխը կոչվել է **Վոհ**, ինչպես նաև **Ակամսիս**: Ճորոխն իր ընթացքն ավարտում է **Բաթում**
ղաքից հարավ՝ թափվելով **Սև** ծով: Ճորոխի խոշոր վտակներն են **Ուղթեաց** գետը,
կոչվում է **Բուխա** կամ **Բողխա**, **Ազորդ** գետը՝ այժմ **Թորթումը**: Այս գավառի լեռնային
շրջ ու գեղեցիկ բնությունը մի հիասքանչ տեսարանի մեջ է դրել Թորթումի ընթացքը:
ն իր հունը փորում է բարձր սարերի արանքով և այնքան է սեղմվում նրանց մեջ, որ
լնում է երկար ու նեղ լիճ: Լճից մի նեղ ելք նրան տանում, ցած է թափում քառասուն
որ բարձրությունից: Լեռնային այս մեծ ջրվեժի տեսարանն անչափ գեղեցիկ
Ձորթումի այդ գեղեցկությունը և նրա լեռնային բնությը հատուկ է և Ճորոխին, որի
թափվում է այն: Ճորոխն էլ ամբողջ ժամանակ մեծ արագությամբ հոսում է ժայռոտ
դ հովիտով՝ կազմելով բազմաթիվ քնարավազաններ, մանր ջրվեժներ: Հայկական

Ան ծովից նավակները հետ են բերվում երեք օրվա լիթացքում՝ բոլորովին քաշ-քուշ:

Գովիտի Շամբի միջով անցնելով՝ թափվում է Արաքսի գետը։ Գետը հոսում է հարավ-արևելք՝ Բաղրամի լճով։ Լճից հեռավորության վրա գտնվում է Բաղրամի լճի ջրամբարը։

Ծովք Յիուսիսո՝ Զարիշատի լիճ, որից դուրս է հոսում Ախուրյանի ձախակողմյան վտակ Մեծագետը:

Բոլոր այս և նրանց նման լճերը, որոնք հոսող են, անուշահամ, ալպիական ջրամբարներ են... Իսկ որքա՜ն շատ են Հայոց Աշխարհում այդ անուշահամ ջրամբարները: Բայց կան նաև կանգնած լճեր, ինչպես, օրինակ **Արժիշակը:**

Արժիշակը կամ Արճակը՝ Վանա լճից արևելք: Արճակի լճի մասին բազմաթիվ առասպելներ կան, որոնց արմատները հասնում են մինչև հեթանոսական հավատալիքները: Արճակցին անվերապահորեն հավատացել է, թե իր պաշտելի լճում ապրում են մի հրեղեն տղամարդ, մի հրեղեն կին և մի հրեղեն ձի: Արճակ գյուղի մոտ մի աղբյուր կա, որը հոսում է դեպի լիճը: Ասում են, որ տարին մեկ անգամ լճի հրեղեն կինը լողանում է այդ աղբյուրում, և նրա լողանալուց հետո անմիջապես այդ ջուրը խմողի ծայրը անուշ է դառնում, երգը՝ դյուքող: Եվ կա ժամանակ, որ ծովից դուրս է գալիս նաև հրեղեն ձին և կոխկրտում է բոլոր օձերի բները: Ասում են, եթե չլիներ այդ հրեղեն ձին, աշխարհը հիմա օձերով էր լցվել: Հրեղեն տղամարդը հազար տարին մեկ դուրս է գալիս լճից, որ սիրի հողածին կնոջ և մի հրեղեն ժառանգ թողնի աշխարհին:

Հայոց Աշխարհում չկա մի փոքրիկ լիճ անգամ, որ չունենա իր առասպելը:

Սակայն դառնա՞նք մեծ լճերին:

ՍԵՎԱՆԱ ԼԻՃ

Երեք մեծ լճերից միայն **Սևանն** է՝ **Գեղամա** ծովը, որ ունի անուշահամ ջուր: Նա իր ջրերը **Հրազդան-Ջանգու** գետի միջոցով դուրս է թողնում: Սևանը գտնվում է 1934 մ. բարձրության վրա: Նա լեռնային լճերից ամենաբարձրն ու ամենամեծն է: Մուգ երկնագույն է նրա մակերեսը: Ընդհանուր տեսարանը՝ փառահեղ ու հանդիսավոր: Լճի հարավ-արևելյան մասը կոչվում է **Մեծ Սևան**, իսկ հյուսիս-արևմտյանը՝ **Փոքր Սևան**: Լիճն են թափվում **Սողք** գետը, **Իշխանագետը** և **Գավառագետը**, իսկ նրանից սկիզբ է առնում, ինչպես արդեն ասացինք, **Հրազդանը**: Լճի ջրերն անուշահամ են, ձկները՝ կարմրախայտ իշխանը, գեղարքունին, բաղդակը, կողակը արժանի են գովեստի: Ցավալի է, որ **Սևանի կղզին** թերակղզի է դարձել: Լճի շերտերի իջեցումից հետո նրա հատակի բացված մասերում կատարված հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ այստեղ ապրող մարդը հնադարից արդեն բարձր քաղաքակրթության տեր է եղել:

Կա մի ավանդություն Սևանի մասին, որը կարծես հաստատում է, որ վաղնջական ժամանակներում Սևանի տեղը բնակավայր է եղել: Այդ բնակավայրն ունեցել է մի հորդաբուխ աղբյուր, որի ակը ամեն ջուր վերցնող նորից խնամքով խցանել է: Սակայն մի օր մի ջահել հարս ջուր վերցնելուց հետո մոռանում է փակել աղբյուրի ակը: Եվ որոշ ժամանակից հետո աղբյուրից բխող հորդահոս ջուրը սկսում է տարածվել և ծածկել գյուղը: Մարդիկ ահաբեկված, թողնելով ամեն ինչ, աշխատում են փրկվել և ամեն մեկն իր պարտքն է համարում անիծել խեղճ մոռացկոտ հարսին՝ քար դառնալ: Հարսը իսկապես դառնում է քար, որի գլուխն է միայն երևում ջրերի տակից:

Սեանան լիճը հիմա մեզ էլեկտրաէներգիա է տալիս և ոռոգում Արարտյան դաշտը:
Բայց մինչև ե՞րբ:

ՈՒՐՄԻՈՒ ԼԻՃ

Հին անունը՝ **Կապուտան**, Սևանի հակապատկերն է։ Գիշտ է 1300 մ. բարձրության վրա է գտնվում, սակայն իր բնությով դաշտային լճի տպավորություն է թողնում։ Հայոց ամենամեծ լիճն է Կապուտանը, որը գտնվում է Հայկական Լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի միջև՝ դառնալով Հայաստանի բնական սահմանը այս կողմում։ Կապուտան լճի մակերեսին աղ է հավաքվում և բյուրեղանում։ Այս լիճի ջուրը վեց անգամ ավելի աղի է, քան օվկիանոսինը։ Լողորդները չեն կարող նրա մեջ սուզվել, որովհետև նրանց մարմինն անմիջապես ծածկվում է աղի շերտով, որ փայլում է արևի տակ, ինչպես ադամանդի փոշի... Ձկներ Ուրմիո-Կապուտան լճում բոլորովին չկան։ Ժամանակին նա իր ափերին ունեցել է աղագործարաններ։ Ամենակեղտոտված ըզգեստն անգամ մեկ անգամ սուզելով ջրի մեջ՝ կարելի է այնտեղից հանել բոլորովին մաքուր։ Լիճն այնքան էլ խորը չէ, առավելագույն խորությունը 16 մ. է, միջինը՝ 5-6 մ.։ Այն դեպքում, երբ Սևանա լճի խորությունը առավելագույնը 99 մ. է, իսկ միջինը՝ 45 մ.։ Մի քանի գետակներ են թափվում Կապուտան լիճ. **Վարարակ, Սագարտու, Թաթավա** և այլն։

Մի պատմություն. Ուրմիտ լճում կա մի փոքրիկ կղզի, որը կոչվում է **Հայեղ**: Ամբաստանության գլուխը համարվում է իր անունով կոչվող կղզին, որը կոչվում է **Հայեղ**։ Այս կղզին ծածկված է ջրով և նորից երևում է յոթ տարի հետո: **Հայեղը** համարվել է հայ ժողովրդի կողմից իր անունով կոչվող կղզին, որը կոչվում է **Հայեղ**։ Այս կղզին ծածկված է ջրով և նորից երևում է յոթ տարի հետո: **Հայեղը** համարվել է հայ ժողովրդի կողմից իր անունով կոչվող կղզին, որը կոչվում է **Հայեղ**։

ՎԱՆԱ ԼԻՃ

Կոչվել է նաև **Բզնունյաց ծով**, իսկ վաղնջական ժամանակներում՝ **Նաիրի Երկրաց ծով**: Հիմա՝ ընդամենը մի քանի խոտք: Որովհետև մեր պատմության ընթացքում այնքան հաճախ ենք հանդիպելու Վանա լճին, որ հուսով են, պիտի կարողանանք նրան հանաչել ինչպես հարկն է: Այսպես ուրեմն. **Վանա լիճը**, ըստ օտար ճանապարհորդների, չորապատով հանդերձ, ասիական ցամաքի ամենագեղեցիկ տեղերից մեկն է: Լիճն իր շրջապատով հանդերձ, ասիական ցամաքի ամենագեղեցիկ տեղերից մեկն է: Լիճն աղի է, բայց ոչ **Կապուտանի** չափ: Չկներով հարուստ չէ, ինչպես **Սևանը**: Ունի մի տեսակ ձուկ, որը հայտնի է տառելի անուկով: Վանա լճի մակերեսն անընդհատ բարձրանում է: Ժուկ, որը հայտնի է տառելի անուկով: Վանա լճի մակերեսն անընդհատ բարձրանում է: **«Աշխարհացույցում»** նշված յոթ կղզիներից այժմ մնացել են միայն **Աղթամարը**, **Կտուցը** և **Լիմը**: Հետզհետե ջուրը ցամաքից նոր կտորներ է նվաճում: Հին **Արծեշ** քաղաքն այժմ **Լիմը**: Հետզհետե ջուրը ցամաքից նոր կտորներ է նվաճում: Հին **Արծեշ** քաղաքն այժմ **Լիմը**: Զրի տակ է, և Վան քաղաքի ու լճի միջև եղած տարածությունը դանդաղ նվազում է: Ահա այս գետերի ու լճերի շուրջն են ընկած Հայոց բարեբեր՝ **Արարատյան, Նար-բերդի, Բասենի, Բերկրի, Մուշի, Ալաշկերտի, Կարսի, Շիրակի, Ապարանի, Շարուրի, Կարինի, Երզնկայի, Խնուսի, Հարբի, Տարոնի** դաշտերը, **Վանա լճի** գոգահովիտը... Մյուս գետերն էին, լճերն էին, աղբյուրներն էին, հովիտներն էին... Կար նաև ծովը, որը ողողում էր Հայոց Աշխարհի արևելյան ծայրը:

ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ

Փայտակարան նահանգը՝ Հյուսիսից սահմանակից Աղվանքին, Հարավից՝ Ատրպատականին։ Անանիա Շիրակացին իր «Աշխարհացոյց» գրքում Հայոց տարածքների մասին գրելիս հաղորդում է, որ նրանք Կուր գետից հասնում էին մինչև

Թե **Փայտակարան** աշխարհում հատկապես հեթանոս որ աստվածներն են պաշտվել՝ հայտնի չէ, բայց նրա 12 զավառներով մեկ սփռված են եղել նրանց պաշտամունքի տաճարներն ու բազիլիկները: Այդ զավառների մեծ մասի անունները հենց

Քիմա ծաղկերը քարոտ տեղանքի բույս է։ Տերևների միջից երկու վարդի կոկոնի նման ծաղիկ է ելնում, որը գիշերը հեռվից ճրագի լույսի պես փայլում է, իսկ մոտիկից

Որսի տեսարան.
Բրոնզի դար

Մենք մեր ճամփորդությունների ընթացքում ճանաչեցինք այն վայրը, որտեղ ապրել և իր ճակատագիրն է կրել հայ ժողովուրդը... Բայց չէ՞ որ Փոքր Ասիայում, Մերձավոր Արևելքում, արևմուտքում և հարավում բազմաթիվ ժողվուրդներ էին ապրում Հայոց Լեռնաշխարհի հարևանությամբ: Նրանք և՛ պատերազմում էին միմյանց դեմ, և՛ խաղաղ գոյակցում, առևտուր անում, ապա և միմյանց հետ խնամիանում ամուսնական կապերով, միմյանց մասին սեպագրում քարակոթողների վրա՝ իրենց կատարած գործերի հետ հարևանների հիշատակները ևս պահ տալով ժամանակի դատին, կործանում էին միմյանց քաղաքները՝ անառարկելիորեն դրսևորելով մաս Լեզվական ու

վագի, աղբի ընդերքներում: Անցյալի բերքալից
ճուտների՝ այստեղ-այնտեղ ցրված բլուրներով
որոնց ժամանակակից բեղվինական անուններն
իրենց մեջ պահում են Միջագետքի անհետացած
քաղաքների անունները: Հարյուր տարուց ավելի
է արդեն, որ Միջագետքի ավերակներից հնագե-
տների պեղումների շնորհիվ արևելես հանված

Իշտար դիցուհի

տարօրինակ բևեռագրերով կավե աղյուսները կարդացվեցին՝ զարմացած մարդկության առջև բացելով շումերների պատմության ամենահեռավոր աղջամուղջներում թաքնված գաղտնիքները: Մարդկության առաջին գիրը ստեղծվել էր 2800-ական թվականներին մեր թվականությունից առաջ: Այդ գիրը մեզ պատմում է արքաների և ուրիշ հարյուրավոր մարդկանց, նրանց գործերի, նրանց ճակատագրերի մասին և հնարավորություն է տալիս մեզ հետևելու երկրի ծաղկմանն ու անկմանը, քաղաքական վայրիվերումներին, հզոր ու տարողունակ մշակույթին: 20-րդ դարի քաղաքակիրթ հորջորջվող մարդկությունը, որը հնարել է ատոմային ռումբ, կարող է իրոք զարմանքով և հիացմունքով ծանոթանալ «բարբարոս» ժամանակներում ստեղծված շումերական գրականության կոթողներին՝ «Աշխարհի ստեղծման մասին» առասպելին, Շումերական դյուցազներգության ինը վիպերգերին, որոնցից մեկը «Գիլգամեշն» է, օրենքներին, բազմաթիվ աղոթք-մեղեդուներին, եղերերգերին, թովչության ու կախարդանքի տեքստերին:

Ասորեստանի՝ Միջագետքի հյուսիսում գտնվող մեկ ուրիշ երկրի վերջին թագավոր Աշուրբանիպալին մ.թ.ա. 669-626 թվականներին Նինվե քաղաքում հաջողվել է ստեղծել աշխարհի ամենաառաջին, ամեն կողմից բերված սեպագրված կավե աղյուսների ամենամեծ կարգավորված գրադարանը: Այդ գրադարանն այժմ գտնվում է Բրիտանական թանգարանում: Ցանկացողները կարող են ծանոթանալ:

Պեղված քաղաքների ավերակներում գտնված հոյակերտ տաճարները, պալատները, պատերի նկարազարդումները, քանդակները, արծանագրություններով հուշարձանները, սեպագիր սալիկները, ոսկուց, արծաթից, թանկարժեք քարերից պատրաստված հրաշագեղ զարդերն ու իրերը, անհետացած ժողովրդի այժմ հայտնի ողջ ժառանգությունը անուրանալի պարզ են հանուր մարդկությանը:

Ահա այդ անհետացած ժողովուրդն ապրել է Զարավային Միջագետքում՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջև, մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից մինչև մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկիզբը: Շումեր պետությունը կազմված էր Ուր, Ուրուկ, Զիշ, Շուրուպակ, Լագաշ և այլ քաղաք-պետություններից, որոնք մերթ պատերազմում էին միմյանց դեմ, մերթ միավորվում քաղաք պետություններից մեկի գերիշխանության ներքո:

Բայց անառարկելիորեն նրանք բոլորը ճանաչում էին Նիպպուր սրբազան քաղաքի հոգևոր առաջնությունը, որովհետև այն էր շումերների գերագույն աստծո՝ Էնլիլի պաշտամունքի կենտրոնը:

Նույն Միջագետքում գտնվող Աքքադի թագավոր Սարգոն Առաջինը մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին միավորել է Շումերի քաղաք-պետություններն իր գերիշխանության ներքո:

Հիմա պիտի դիմենք մեր ժամանակների պատմաբան, արևելագետ Արտակ Մովսիսյանի օգնությանը՝ հասկանալու համար մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում կատարված դեպքերը: Բացենք Ա. Մովսիսյանի «Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը» գիրքը:

Սարգոնը՝ Շարրու-Կենուն, որ նշանակում է «հիրավի արքա», սեմացել այգեպան-մատռակ էր, որին հաջողվել էր Շումերի հյուսիսում գտնվող Աքքադ քաղաքում հաստատել իր իշխանությունը և այնուհետև նվաճելով Շումերը և Կենտրոնական Միջա-

գետքը, Առաջավոր Ասիայի մեծ մասը՝ առաջին աշխարհակալ բռնապետությունը ըստեղծել:

Սակայն նվաճված երկրները չէին հաշտվում իրենց ստրկական վիճակին, և մեկը մյուսին հաջորդող ապստամբությունները շարունակվեցին մինչև Աքքադական չորրորդ տիրակալ Նարամ-Սուենի տիրակալությունը: Նարամ-Սուենը ճնշեց Շումերում ծագած նոր ապստամբությունները և դեպի հարավ բարձրանալով՝ նվաճեց Էբլան և Արման երկրները մինչև Ամանուսի՝ Մայրիների և Հայկական Տավրոսի Արծաթե լեռները:

Նարամ-Սուենը, գրավելով ողջ Միջագետքը, իրագործեց մինչ այդ նախադեպը չունեցող մի սրբապղծություն: Կործանեց գերազույն աստծո տաճարը և իրեն հռչակելով «աստված»՝ հաստատեց իր անծի պաշտամունքը: Աքքադի տիրակալ Նարամ-Սուենին դուրս եկան 17 երկրներ, նաև Արմանի երկիրը: Նարամ-Սուենին հաջողվում է գրավել դաշինքի մեջ գտնվող մի քանի երկիր, այդ հաջողվում է գրավել դաշինքի մեջ գտնվող մի քանի երկիր, որը բնագրերում հիշատակվում է նաև Արամ թագավորությունը, որը համապատասխանում է Արմանիին և Վանի թագավորության՝ համապատասխանում է Արմանիին երկրին: Բայց Նարամ-Սուենի դեմ նոր օտարների կողմից Ուրարտու կոչված Արմարիլի երկրին: Բայց Նարամ-Սուենի դեմ նոր դաշինք է կազմակերպվում, որը ղեկավարում էր Կուտիների երկրի առաջնորդը:

Շումերական առասպելը պատմում է, որ Նարամ-Սուենի սրբապղծության դեմ զայրացած գերագույն աստված Էնլիլ լեռներից Աքքադի դեմ ուղարկեց կուտիներին: Փաստն այն է, որ շումերական քրմությունը Առասպելը չի հակասում իրականությանը: Փաստն այն է, որ շումերական բռնատիրիմել էր կուտիներին՝ օգնել իրենց դուրս գալու Նարամ-Սուենի ստրկական բռնատիրությունից:

Կուտիներն իրենց լեռներից արշավեցին Միջագետք, հաղթեցին ինքն իրեն «աստված» հռչակած բռնապետին, որն սպանվեց պատերազմում: Կուտիներն իրենց տիրապետությունը տարածեցին Աքքադի և Շումերի վրա մինչև Պարսից ծոց, ապա և Առաջավոր Ասիայի մեծ մասի վրա:

Կուտիների տիրապետությունը Շումերի վրա տևեց գրեթե հարյուր տարի: Նրանց գերիշխանության վերջին տարում լուսնի խավարում եղավ: Քրմերն այդ խավարումը մեկնաբանեցին որպես կուտիների իշխանության ավարտի երկնային նախանշան:

Շումերի ինքնուրույն թագավորությունը վերականգնելու համար ապստամբած Ուր քաղաքի կառավարիչ Ութուխեգալի գործերի հետ ընդամենը մեկ ընդհարումից հետո կուտիները քաշվեցին իրենց լեռները:

Այս առիթով պատմաբան, արևելագետ Արտակ Մովսիսյանը գրում է. «Կուտիները չփորձեցին արյան մեջ խեղդել անկախության համար ոտքի կանգնածների շարժումը: Սա թերևս համաշխարհային պատմության այն հազվադեպ դրվագներից է, երբ ազատագրական առաքելություն կատարողը գալով իշխանության՝ չի վերածվում բռնակալի»:

Ովքե՞ր էին կուտիները, և որտեղ էր նրանց լեռնային երկիրը:

Շումերա-աքքադական խորհրդանշաններ

Ասում են, որ շումերները պատկանել են **արմենոիդ** մարդաբանական տիպին: Լեզ-

Շումերական քանդակ

Միջազգետքի մյուս՝ ավելի ուշ շրջանի պետական կազմավորումներին՝ Աբբադին, Բաբելոնին և Ասորեստանին մենք դեռ առիթներ կունենանք հանդիպելու՝ կապված Հայոց պատմության այս կամ այն դրվագի հետ:

«Ո՞ւմ այսօր սիրտս բացեմ,
եղբայրներն անպատիվ են,
ընկերներն են սառել:
...Ո՞ւմ այսօր սիրտս բացեմ,
ամենուր վատն է բարձրանում,
բարին քարկոծվում է ամեն տեղ:
Ո՞ւմ այսօր սիրտս բացեմ,
լկտին հարձակվում է իր զոհի վրա,
խսկ մարդկանց զվարճալիք է միայն:
Ո՞ւմ այսօր սիրտս բացեմ,
ուրախ են՝ խլելով
վերջին պատառը մերձավորի:
...Ո՞ւմ այսօր սիրտս բացեմ,
չարագործին՝ ընկեր,
եղբորը կարծում են թշնամի:
...Ո՞ւմ այսօր սիրտս բացեմ,
չկան արդարներ,
երկիրը տրված է հոգով շեղվածներին:
Ո՞ւմ արդյոք սիրտս բացեմ,
չարիքը հեղեղել է աշխարհը,
մրան ոչ վերջ կա, ոչ սահման»:

Այս բանաստեղծությունը գրվել է մեր թվականությունից առաջ 2-րդ հազարամյակում Եգիպտոսում: Թվում է՝ մինչև մեր օրերն ընկած չորսհազարամյա ժամանակի ընդերքում ոչինչ չի փոխվել: Խորին հիասթափություն տիրող բարքերից, ուր **«երկիրը տրված է հոգով շեղվածներին...»**. Ինչո՞վ մեր ժամանակների մասին չէ:

Եգիպտոսի՝ երեսունհինգ հարյուրամյակ ընդգրկող խորհրդավոր, զարմանալի և հանելուկային պատմությունը, մշակույթը միշտ մեծ հետաքրքրության առարկա են եղել: Մոտավորապես երկու հազար տարի է անցել նրա կործանումից, սակայն **Նեղոսի** հովտում ցրված ավերակները և նրանց պատերը ծածկող հիերոգլիֆ գրերը շարունակում են պահել կործանված քաղաքակրթության հիշատակը, ողբերգական այն դեպքերի արձագանքները, որոնք, ի վերջո, կործանեցին հազարամյակների քաղաքակրթությունը:

Եգիպտոսի քաղաքակրթությունը, Միջագետքի քաղաքակրթության հետ համեմատած, ավելի շահեկան վիճակում էր գտնվում: Միջագետքի հնագույն քաղաքներն ընկղմվել են ավազի և հողի հեռավոր ընդերքները, իսկ հնագույն Եգիպտոսը, փառք Աստծո, մեր աչքերի առջև է՝ իր զարմանալի բարդ, թովիչ, ավերակված տաճարներով, բուրգերով, սֆինքսներով, քանդակներով, դամբարաններով և նրանց պատերի վրա պահպանված նկարազարդումներով ու գրերով, որոնք պատմում են մի անհետացած ժողովրդի ոգու զարմանալի դրսևորումների մասին:

«Բուրգերի գիրք», «Մեռյալների գիրք», «Դամբարանների գիրք», «Սարկոֆագների

Իզիդյան և Նեֆերտիտին

գիրք» ժողովածուները ստեղծվել են դարերի ընթացքում և գրված են բարձր բանաստեղծականությամբ: Թաղման օրենքների ու ծեսերի նկարագրություններն ուղղված են մեռյալի անդրշիրիմյան կյանքին, որպեսզի մարմինը պահպանվի քայքայումից հոգու հետագա վերադարձի համար, և ապահովվի հոգու անմահությունը: Հին եգիպտացիները 3-րդ և 2-րդ հազարամյակներում անմահությունը համարում էին բարոյականության գաղափարախոսության շարունակությունը:

«Ես մարդկանց չարիք չեմ պատճառել:
...Ես չեմ մեղսագործել ճշմարտության վայրում:
...Ես չեմ սրբապղծել:
Ես թույլի վրա ձեռք չեմ բարձրացրել:
Ես գարշանք չեմ գործել աստվածների առջև:
Ես չեմ ճնշել ստրուկին իր տիրոջ մոտ:
...Ես արցունքների պատճառ չեմ դարձել:
Ես չեմ սպանել:
...Ես չեմ շնացել:
Ես չեմ զագրախոսել:
Ես չեմ ավելացրել կամ պակասեցրել կշռաքարերը:
...Ես չեմ խլել կաթը երեխաների բերանից...
...Ես մաքուր եմ... ես մաքուր եմ... ես մաքուր եմ»:

Եզիպտական վահան

Եվ այլն, և այլն: Սա «Մեռյալների գրքից» մի փոքրիկ հատված է, որտեղ կարծես շարադրված են հետագա՝ գալիք ժամանակների օրենսգրքերի օրենքներն ու կանոնները, որոնք պահպանելու դեպքում է, որ մարդու հոգին արժանանում է հավիտե-
նության մեջ ապրելու:

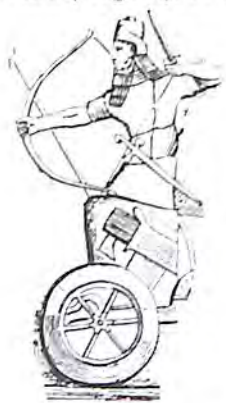
Նյուսիս-արևելյան Աֆրիկայում՝ Նեղոս գետի ստորին հոսանքում, ծաղկեց եգիպտոսի «Պտաքս Աստծո Ոգու Բերդ» բանաստեղծական անունով երկիրը։ Անապատ-տոս՝ շրջապատված այդ չքնաղ դալարավայրը Նեղոսի վարարումների տիղմի շը-ներով շրջապատված այդ չքնաղ դալարավայրը Նեղոսի վարարումների տիղմի շը-նորհիվ արգասաբեր էր, բերքառատ։ Այնտեղ ապրում էին վայելչակազմ, թխամորթ, սևահեր ու սևաչ եգիպտացիները, որոնք, ըստ իմաստունների, պատկանում էին սեմա-քանյան խմբի քանյան ճյուղին։

[illegible]

Ինչպես արդեն ասացինք, նրանք զննում էին իրենց մահացյալներին, որովհետև տարածված էր մեռածների պաշտամունք. նրանց կրոնական պատկերացմամբ յուրաքանչյուր մարդ ունի մի քանի հոգի: Հավիտենական երանության կարող է հասնել

Այս հնագույն երկիրը սահմանակից է Փյունիկային, Եփրատ գետով՝ Միջագետքին, հարավից՝ Հրեաստանին ու անապատին, հյուսիսից՝ Կիլիկիային և Կոմմագենեին, իսկ արևմուտքից՝ Միջերկրական ծովին։ Ասորիքը քարավանային հնագույն ուղիների հանգուցակետ էր, որտեղ դարերի ընթացքում բախվել և միախառնվել են բազում ցեղեր ու ժողովուրդներ։

Նետածիգ

Պալմիրայի օազիսներում և այլ՝ Ալալախ, Ամուռու, Դամասկոս, Խալպա քաղաք-պետություններում իշխել են միմյանցից անկախ արքայիկներ՝ միշտ ենթարկվելով Եգիպտոսի, Խեթերի, Միտանիի, Բաբելոնի հարձակումներին ու նվաճումներին։ Ասորիքին երբեք չհաջողվեց միասնական պետություն ստեղծել։ Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերին Ասորիքը ողողվեց քոչվոր արամեացիներով, որոնք անկման հասցրին նրա տնտեսությունը։ 1-ին հազարամյակում Ասորիք երկրին ոտքի տակ տվեց և Ասորեստանը։ Արարատյան թագավորության ժամանակ հայերն էլ այն գրավեցին, սակայն կարճ ժամանակից հետո ստիպված եղան զիջել Ասորեստանին։ Ասորիքը և Փյունիկիան՝ աշխարհագրական իրենց դիրքերով և ծովային ճանապարհների հանգույց լինելով, եղել են այն ակտիվագործ պատառները, որոնց հզորացող պետություններն անընդհատ ձեռքից ձեռք են խլել՝ անխնա ավերելով ու կործանելով։

ՊԱՂԵՍՏԻՆ

3-րդ հազարամյակում այստեղ ապրում էին քանանացիները, իսկ մ.թ.ա. 13-րդ դարից սկսած նվաճվել է հին հրեական ցեղերի կողմից, որոնք հիմնել են Իսրայել-Հուդայի թագավորությունը։ Հրեաները հին եբրացիներից սերող ազգություններ էին. մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակում գոյատևած Իսրայելի և Հուդայի թագավորություններից առաջինն նվաճել է Ասորեստանը, երկրորդին՝ Բաբելոնը, որի հետևանքով հրեաները սկսել են սփռվել աշխարհի զանազան երկրներում։ Նրանք ամենուրեք ընդունում էին տեղի բնակչության լեզուն և մշակույթը՝ պահպանելով իրենց կրոնական և կենցաղային առանձնահատկությունները։ Հրեաները մեծ մասամբ ապրել են քաղաքներում՝ ներփակ համայնքներով, հատուկ թաղամասերում, զբաղվել առևտրով և արհեստներով, ինչպես և վաշխառությամբ։

Հրեական գիրը հնագույն տառային այբուբեններից մեկն է, որը կազմավորվել է փյունիկյան-քանանական հիմքի վրա։

Առավել վաղ գրավոր հուշարձանները վերաբերում են մ.թ.ա. 11-10-րդ դդ.։ Հին հրեական գրականության գլխավոր հուշարձանը «Հին Կտակարանն» է, ապա «Թալմուդը», «Գիրք արարածոցը»՝ գրված ավելի ուշ՝ միջնադարում։ Հայտնի է հին հրեաների Սողոմոն թագավորը, որը կառուցել է Երուսաղեմի տաճարը։ Տաճարն ավերեցին հռոմեացիները մ.թ. 70-ական թվականներին Երուսաղեմ քաղաքի հետ միասին։ Այս երկիր նույնպես շատ նվաճողներ են եկել, ցրել նրա ժողովրդին աշխարհով մեկ, հավակնել նրա տերը դառնալ և դարձել են։ Մինչև այսօր էլ այդ կռիվը կա։ Հրեաներն հալածվել են նաև այն երկրներում, որտեղ ապրել են... Ինչո՞ւ. գուցե տաղանդաշատ

են եղել, աշխատասեր են եղել, հարուստ են եղել։ Գուցե համառել են ձուլվել տեղի ժողովուրդների հետ և պաշտել են իրենց մովսեսական կրոնը։ Գուցե չեն մոռացել նախնիների հայրներից և իրենց հին երազանքը վերադառնալու մասին։ Սա շատ տարողունակ խոսակցություն է, որը չի մտնում մեր ծրագրերի մեջ։ Ասենք միայն, որ երկրորդ համաշխարհային պետարագմի ժամանակ 6 միլիոն հրեա ենթարկվեց ցեղապանության՝ գենոցիդի։ 1947թ. ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի որոշմամբ ստեղծվեց Իսրայել հրեական պետությունը՝ հին հայրենիքի մի փոքրիկ տարածքում։ Կռիվը շարունակվում է։

Մի փոքրիկ հատված հրեական «ժողովրդի գրքից», և հրաժեշտ տանք այս երկրին նույնպես։

*«Եվ ես դարձա և ես տեսա արևի տակ եղած բոլոր զրկանքները,
ահա արտասուքը զրկվածի, և նրան մխիթարող չկար,
և բռնությունը զրկողի ձեռքում, և նրան մխիթարող չկար։
Եվ ես փառք տվեցի մեռյալներին, որ մեռել են վաղուց,
ավելի՛, քան ապրողներն։
Բայց այս երկուսից բախտավոր է նա, ով չի ապրել երբեք,
ով չի տեսել բոլոր աշխատանքները և հաջող գործերը բոլոր,
որի համար նախանձում է ընկերն ընկերոջը։
Սա էլ ունայն է և քամու աշխատանք։
Անմիտը ծալում է ձեռքերը, նախանձից ինքն իրեն ուտում։
...Եվ ես ետ դարձա
և արևի տակ տեսա ունայնությունը։»*

ԱՍՈՐԵՍԱՆ

Երկիր՝ Աշշուր գլխավոր աստծո անունով, որի ճակատագիրը շատ է խաչվել Հայոց ճակատագրին։ Այդ պատմության մանրամասների մասին մենք կգրուցենք ավելի ուշ, նախքան Բաբելոնը։ Այդ պատմության մանրամասների մասին մենք ծածկված իսկ հիմա միայն ասենք, որ Ասորեստանի հնագույն քաղաքներում, որոնք ծածկված էին ավազաբլուրների տակ, կատարված պեղումներն ու հայտնագործությունները մարդկության համար բացեցին Առաջավոր Ասիայի մի հնագույն մշակույթ և, որն իր ժամանակին կապված էր Ասորիքի, Հայկական Լեռնաշխարհի, Փոքր Ասիայի հետ։ Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում Ասորեստանը դեռ ենթարկվում էր Շումերի, Աքքադի, Բաբելոնի մշակութային և քաղաքական ազդեցությանը։ Սակայն 2-րդ հազարամյակի վերջին Շամշիադադ Առաջինը, հենվելով անապատային ցեղակիցների զինական ուժի վրա, կարողացավ հիմնել թագավորություն։ Սոտիկ էր Ասորեստանը Առաջավոր Ասիայի ճանապարհներին և, բնական է, որ պիտի ցանկանար տիրել դրանց։ Դանդաղորեն, ժամանակի մի մեծ հատվածի ընթացքում ընդարձակվեց այդ երկիրը Միտանիի, Ասորիքի, Պաղեստինի հաշվին։

Առյուծ, Բաբելոն, մ.թ.ա. 6-րդ դար

Այս պետությունը հյուսիսային Միջագետքում կազմավորվեց մ.թ.ա. 17-րդ դարում: Զոդագործ էր, անասնապահ այս երկրի ժողովուրդը, քանզի գետերի հովիտներում հողը բերրի էր: Նստակյաց էր: Նրա Վաշտուկանե մայրաքաղաքը հզորության հասավ մ.թ.ա. 16-15 դարերում՝ նրա առաջին, մեզ հայտնի թագավոր Կիտայի որդի Շուտտառնա Առաջինի ժամանակ: Եվ այնքան հզորացավ, որ իրեն ենթարկեց Կիլիկիան, Զյուսիսային Ասորիքը, Ծոփքը, Աղծնիքը, Ասորեստանի մեծ մասը՝ Աշշուր և Նինվե քաղաքներով: Նա իր արշավանքներն ավելի հեռու տարավ՝ մինչև Խեթական պետություն, մինչև Փյունիկիա և Պաղեստին:

Առյուծի խորհրդանշան.
մ.թ.ա. 18-րդ դար

Սակայն եգիպտական փարավոններին բնավ դուր չէր գալիս Միտանի երկրի նվաճողական ջիղը, նրանք ամեն կերպ փորձում էին խոչընդոտել վերջինիս հզորությանը: Քաղաքագիտության ասպարեզում բավական առաջադիմած Միտանիի թագավոր Արդամատա Առաջինը կարողանում է հաշտության պայմանագիր կնքել Եգիպտոսի հետ՝ իր դստերը կնության տալով Թուրմուս 4-րդին: Ի դեպ, Միտանին հաճախ է իր արքայադուստրերին կնության տվել Եգիպտոսի փարավոններին:

Բայց այդ նույն ժամանակ հզորանում է նաև Խեթական պետությունը, և Միտանին ստիպված էր անընդհատ պայքարի մեջ մտնել նրա դեմ:

ԽԱՍՏԻ, ԹԵ՞ ԶԱԹԹԻ

Այս պետությունն ստեղծվել է գրեթե նույն ժամանակաշրջանում, երբ կազմավորվել է Միտանին, թերևս, մի քիչ ավելի առաջ, երբ Խեթական Կուսաստա քաղաքի առաջնորդ Անիտտան միավորել է խեթերի քաղաք-պետությունները՝ Զալխս գետի ողջ ավազանը դարձնելով միասնական Խեթական պետություն: Նրանց հետագա թագավորներն աստիճանաբար ընդարձակել են իրենց պետության սահմանները: Մուրսիլ Առաջինը գրավել է նույնիսկ Բաբելոնը և Զալաքը՝ Զալեպը, կողոպտելով այդ մեծ ու հարուստ քաղաքները: Նրանք իրենց արշավանքների ժամանակ հաճախ ընդհարվել են նաև հայերի հետ: Բայց այդ մասին՝ իր տեղում, երբ կխոսենք Արատտա-Յաիրի-Յայք-Յայասա-Նաիրի երկրի մասին: Խեթերն արշավել են նաև Եգիպտոս և նրանից խլել Ասորիքի մի շարք շրջաններ, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Եգիպտոսի տիրապետության տակ: Ինչպես արդեն ասել ենք, Խեթական պետությունը հաճախ է կռիվների մեջ եղել Միտանի պետության հետ, և փոփոխական հաջողություններն ուղեկցել են մեկ մեկին, մեկ մյուսին: Սակայն հզորացող Ասորեստանը կարողանում է անընդհատ կռիվների մեջ քաշելով՝ ջլատել նրա ուժերը: Վերջապես, մ.թ.ա. 13-րդ դարում Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Առաջինը կատարյալ անկման է հասցնում Միտանին, որն անհետանում է պատմության ասպարեզից, ինչպես պատմության ասպարեզից անհետանում է մի ժամանակվա հզոր Խեթական պետությունը թրակիա-փոյուգիական ցեղերի կողմից մ.թ.ա. 12-րդ դարի կեսերին:

Եթե Միտանիի տարածքում դեռ չեն կատարվել հնագիտական կանոնավոր պե-

ղումներ և նույնիսկ անհայտ է մայրաքաղաք Վաշտուկանեի տեղը, կցկտուր են հոգևոր մշակույթի մասին տեղեկությունները, ապա Խեթական պետության տարածքում կատարված պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվել են Խեթական թագավորների արխիվները: Նրանք ժամանակակիցների առջև բացահայտեցին մ.թ.ա. 18-13-րդ դդ. ոչ միայն Խեթական մշակույթը, այլև շատ արժանի տեղեկություններ՝ հարևան ժողովուրդների մասին, ինչպես նաև պաշտամունքային և ծիսական առնչությունները, դիցարանների ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Խեթական արվեստի հնագույն նմուշները՝ ոսկե, բրոնզե, պղնձե արձանիկները, կնիքները, խեցեղենը մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում կառուցված ամրությունները, ամրոց-բնակավայրերը, բարձր զարգացման հասած բոլորաքանդակը և բարձրաքանդակը, քարի խոշոր բեկորներից կերտված առյուծներն ու սֆինքսները, սրբազան կենդանիները, աստվածներին աղոթող թագավորները, պալատական կյանքի տեսարանները մոնումենտալ են կերպարների խստորոշ հզորությամբ... Նրա հիմները, ծիսական երգերը, կրոնափիլիսոփայական տեքստերը, մեղքի ու քավության զգացողության վերարտադրումը, պատմական գրականությունը փաստում են վաղուց անհետացած ժողովրդի բարձր քաղաքակրթության մասին: Ահա մի փոքրիկ նմուշ հնագիտացած ժողովրդի բարձր քաղաքակրթության մասին: Ահա մի փոքրիկ նմուշ հնագույն թաղման երգից, որտեղ ընդամենը մի քանի կրկնվող բառերից խտացող ողբերգության երանգներ են հնչում:

«Նեսայի պատանքը, Նեսայի պատանքը

բեր, արի,

մորս հագուստները

բեր, արի,

իմ նախնիների հագուստները

բեր, արի

ես խնդրում եմ, ես խնդրում եմ»:

Նեսա քաղաքը խեթերի մշակույթի կենտրոններից է եղել: Մահացյալի համար ողբացող հարազատը ողբացյալ է համարում նաև իր քաղաքը...

Ահա սրանք էին այն երկրները, որոնք հարևան էին Արատտա-Նաիրի-Յայք-Յայասային: Դրանք զարգացած քաղաքաշինության, արհեստների, գյուղատնտեսության, բարձր մշակույթի երկրներ էին, որոնք միմյանց հետ այսպես, թե այնպես, պատե- ռազմական, թե խաղաղորացիական կամ նույնիսկ խնամիական կապերով, բազմաթիվ այլ առնչություններով կապված էին՝ անկախ այն բանից, որ մի մասը հաբեթական էին, մի մասը սեմական և մի մասն էլ՝ քամյան:

Մենք ճանաչեցինք այն վայրը, որտեղ ապրել է հայ ժողովուրդը աշխարհարարման հենց սկզբից: Շատ, թե քիչ ճանաչեցինք նաև նրա հարևաններին: Ժամանակն է ծանոթանալու նրա բուն պատմությանը, ավանդություններին, պաշտամունքներին, առաս- նոթանալու նրա բուն պատմությանը, ավանդություններին, խորքերում մեր օրերի համար ևս պելներին... Գուցե անցած-հեռացած ժամանակների խորքերում ու խրատը: Գտնվի ապրելու և հարատևելու կարևոր խորհուրդն ու խրատը:

Խեթական կնիք

Առյուծ. մ.թ.ա. 14-րդ դար

«...Գնումը բնակվում է մի լեռան ստորոտում, որտեղ ապրում էին սակավաթիվ

Եվ ամբողջ ասպարազներ դեպի առաջ անցնելով՝ հասնում են բարձրագույն լեռների միջև մի դաշտաձև տեղ: Եվ ջրերի հոսանքի աջ կողմում՝ բարձրավանդակի վրա, ամուր դիրք գրավելով, գլուխները վեր բարձրացնելով՝ տեսնում են Բելի բազմաթիվ ամբոխի անկարգ հրոսակը, որն հանդուգն հարձակումով ցիրուցան ցրված էր երկրի երեսի վրա, իսկ ինքը՝ Բելը, մեծ ամբոխով հանդարտ կանգնած էր ձորի ձախ կողմում մի բլրակի վրա՝ իբրև դիտանոցում: Հայկը ճանաչեց Բելին: Նա կրում էր երկաթե գլխանոց՝ նշաններ կրող վերջերով, թիկունքի և լանջի վրա՝ պղնձե տախտակներ, սրունքների և թևերի վրա՝ սլահպանակներ, մեջքը կապել էր գոտի, որից ձախ կողմից կախված էր երկսայրի սուրը, նրա աջ և ձախ կողմում գտնվում էին ընտիր զորականներ: Հայկը կանգնեցնում է Արամանյակին՝ երկու եղբայրներով աջ կողմը, Կադմոսին իր

Եկեք մի պահ մտո՞վի հետ գնանք դեպի մեր ճամփորդության սկիզբը՝ դեպի Արարատ լեռը, որտեղ իջևանեց Նոյ մահապետն իր որդիներով, և որտեղից, ըստ առասպելի, սկսվեց կյանքը: Նոյ մայապետի որդիներն իջան Արարատի գագաթից և սփռե-

Քյուլմսեր: Փորձասք:

Հայքը սահմանակից էր **խեթական** երկրին: Վերջինիս պեղումների ժամանակ գտնվում են խեթական թագավորների տարեգրություններ, որտեղ Հայքը կոչվում է **Հա-յասա**, այսինքն՝ հայերի երկիր: Կոչվում է նաև **Հայասա-Ազգի**: Հայքը Հայասա-Ազգի աճուճով մեզ հայտնի է միայն խեթական մ.թ.ա. 15-13-րդ դարերի տարեգրություններից: Տեղանունները և անձնանունները ուսումնասիրողներին համոզել են, որ Հա-յասա երկրի բնակիչների լեզուն հնդեվրոպերենն է: Ինչպես Հայքը խեթերենում հնչել է

Ուրմեն. ի սկզբանե այս երկրի տերերը հայերն են եղել, իսկ մյուս ցեղերը կամովին ենթարկվել են նրանց, ինչպես հիշատակում է նաև Խորենացին: Մեկ անգամ ևս հիշենք. Հայկը սկզբում իր տունը դնում է արևմուտքում, այսինքն այնտեղ, որտեղ ծավալվում է քաղաքական պայքարը: Այնուհետև նա իր անունով նորից բնակավայր է կառուցում Վանա լճից արևելք, որտեղ տեղի ունեցավ Բելի հետ կռիվը: Պատմության մեջ սա հետաքրքիր մանրամասն է: Երբ պատերազմական գործողությունների թատերաբեմը խեթական սահմաններից տեղափոխվում է Վասպուրական՝ հզորացող ասորեստանցիների ներխուժումների պատճառով, այնտեղ ևս կառուցվում են հզոր

Փորփրում ենք հնավայրերը՝ հասկանալու համար հնագույն քաղաքակրթության պատմությունը, այն հմտությունները, որոնք կուտակվել են սերնդե-սերունդ, փոխանցվել աշխարհից աշխարհ՝ դառնալով համամարդկային առաջադիմություն։ Այդ վել աշխարհից աշխարհ՝ դառնալով համամարդկային առաջադիմություն։ Այդ վել աշխարհից աշխարհ՝ դառնալով համամարդկային առաջադիմություն։

տեր դառնալու համար պղծի հանքերին... ուր բախվում էին երկու հզոր պետություններ, և չկար ոչ մի գիշում մեկը մյուսի նկատմամբ: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին հունական քաղաք-պետությունները միացան **Տրոյայի** դեմ, որը կարծես պահում էր Փոքր Ասիա տանող ճանապարհների դարպասները, որպեսզի կարողանան հասնել այնտեղ, որտեղ, հատուկեմտ ճանապարհորդների վկայությամբ, հեքիաթային հա-րըստություններ կան, հատկապես՝ մետաղներ:

Հիշո՞ւմ եք **Հոմերոսի «Իլիականը»**: Հիշո՞ւմ եք արգոնավորդների արշավանքը դեպի Կոլխիդա Ոսկե գեղմի ետևից: Սա նույնպես, ի վերջո, արշավանք էր դեպի Կովկասի և Փոքր Ասիայի հարստությունները: Նպատակը, սակայն, բոլորովին չի նսեմացնում այն հզոր պոեզիայի թռիչքը, որ Հոմերոսի գործերը և, առհասարակ, հունական ավանդապատումները, դարձրին համամարդկային մշակույթի անուրա-նալի ծեռքերուններ:

Եվ մի կարծեք, թե ձգտումը միայն դեպի Արևելք էր: Եվրոպայում բացվում էին ճա-նապարհներ մինչև **Իսպանիա**, հյուսիսից՝ **Ադրիատիկ ծով**, Կամա և Վոլգա գետերի ակունքներից մինչև **Շվեդիա**: Ձգվում էին ճանապարհները մինչև բրիտանական և ֆրանսիական հանքավայրեր, մինչև **Հունաստանի**, **Փոքր Ասիայի**, **Մերձավոր Արե-վելքի**, **Իրանի**, **Հայկական Լեռնաշխարհի**, ապա և **Հինաստանի** ու **Հնդկաստանի**, **Հնդկաչինի** հանքավայրերը: Ձգվում էին ճանապարհները՝ մի ծայրից մյուսը տանելով լազուրիթ, պղինձ, արծաթ, ոսկի, երկաթ, փիրուզ, նմաքար, մարջան, սուտակ, մարգա-րիտ, կապար, մեղեսիկ... Հրաշալիքն էր: Մետաղը ծուլվում էր ու մշակվում: Եթե փյունիկացիները բացեցին Միջերկրական ծովի հեռուները տանող ճանապարհները, մարդկությանը տվեցին առաջին հնչյունային այբուբենը և սովորեցրին առևտրի գերագույն հմտությունները, եթե եգիպտացիների կառուցողական արվեստը մինչև հիմա զարմանք ու հիացմունք է պատճառում, եթե այդ նույն եգիպտացիների գիտու-թյունը, որով մումիացնում էին մեռյալներին, դեռ գաղտնիք է մեր գերքաղաքակիրթ դարի համար, եթե շումերները առաջինը գրեցին սեպագիր գրերով, ապա հայերը դեռ 4-րդ և 3-րդ հազարամյակներում հնագույն աշխարհին տվեցին առաջին մետաղի ծուլման և մշակման փորձը: Ուսումնասիրողներից մեկի դիպուկ արտահայտությամբ. **«Հայկական Լեռնաշխարհը հնագույն աշխարհի հանքամետաղագործության փոր-ծակենտրոնն է»**: Հայաստանը հին աշխարհի կողմից ընդունվել է որպես օգտակար հանածոների հարուստ հանքավայր, որտեղ մշակվում էին պղինձ, անագ, ոսկի, ար-ծաթ, երկաթ, կապար, ցինկ, մկնդեղ, ծծումբ, մանգան, ծարիր, մագնեզիում, սնդիկ, քարածուխ, կվարց, աղ, շիբ, մարմար, հանքային ներկեր, ործաքար, տուֆ և այլն... Եվ սա 4-3-րդ հազարամյակներում՝ մ.թ.ա.: Շատ ժողովուրդներ էին այն ժամանակ դեռ քարեդարյան անգիտության մեջ խարխափում:

Իսկ 3-րդ հազարամյակի վերջին և 2-րդ հազարամյակի սկզբին **պղնձի** և **անագի** ճիշտ ու չափավոր միատեղ ծուլմամբ հայերն ստացան **բրոնզ**, որից պատրաստված իրերի նրբագեղությունն ապացուցում էր մետաղագործ ժողովրդի՝ գեղեցկության հանդեպ ունեցած անուրանալի զգացողությունը: Խեթական ու ասորա-բաբելոնական աղբյուրները վկայում էին Հայաստանի մետաղի մասին, որն առանձնակի կերպով էր գրգռում նրանց ախորժակը: Մ.թ.ա. 13-12-րդ դդ. Ասորեստանն իր գոռ բանակներն էր

նետում Հայոց վրա՝ տիրելու համար նրա հանքավայրերին և ստանալու պատրաստի, արդեն մշակված ծուլածոներ: Բայց միայն նվաճողները չէ, որ փորձում էին պատե-րազմով դուրս տանել երկրի հարստությունը: Հնագույն զարգացող քաղաքակրթու-թյուններին օղի ու ջրի նման անհրաժեշտ էր մետաղը, և ահա Հայաստանը դառնում էր հիմնական մատակարարներից մեկը: Մերձավոր երկրները նրա բնական հարստու-թյուններով կարգի էին բերում իրենց տնտեսական, ռազմական գործերը, ավարտում իրենց կառուցումները: Կրկին տեղին է հիշել շումերա-աքքադական դյուցազներ-գության այն հատվածը, որտեղ Ուր քաղաքի տիրակալն իր տաճարը կառուցելու համար աչք էր տնկել **Արատտա** երկրին:

Մերձավոր Արևելքի հնագույն պետությունները փորձում էին մշտական առևտրական կապերի մեջ լինել մեր երկրի հետ: Ենթարկել ու ստրկացնել Հայաստանը նրանց չէր հաջողվում, թեև ասպատակություններն ու ավարառությունները հաճախակի էին: Միայն հանքերից ստացված մետաղը չէ, որ հուզում էր օտարներին: Հայերը միայն հանքագործներ չէին, այլև ամենու-րեք հայտնի մետաղագործներ, որոնց մշակած ոսկյա, արծաթյա, բրոնզյա, երկաթյա իրերը փնտրված ապրանքներ էին Մերձավոր Արևելքի շուկաներում: Հայոց երկաթը, որ հայտնի էր ոչ միայն իր բարձր որակով, այլև կոփման բարձր արվեստով, արտահանվում էր Շումեր, Խատտի, Եգիպտոս, Ասորեստան, Ասորիք, Հյու-սիսային Կովկաս և Փյունիկիայի նավագների ու վաճառական-ների միջոցով մինչև... մինչև աշխարհի ծայրը՝ այն ժամանակվա հասկացողությամբ: Հայոց մետաղը հասնում էր Հնդկաստան:

Ասում են, որ Հայկական Տավրոսում երկաթի ծուլման ժամանակ օղը փակ վառա-րաններ էին մղում հսկայական փուքսերի միջոցով, որոնք շարժում էին հատուկ վար-ժեցրած արջերը: Հին Հայոց մետաղագործությունը պարզ ու արդյունավետ կերպով ժեցրած արջերը: Հին Հայոց մետաղագործությունը պարզ ու արդյունավետ կերպով ժեցրած արջերը: Հին Հայոց մետաղագործությունը պարզ ու արդյունավետ կերպով ժեցրած արջերը: Հին Հայոց մետաղագործությունը պարզ ու արդյունավետ կերպով ժեցրած արջերը: Հին Հայոց մետաղագործությունը պարզ ու արդյունավետ կերպով ժեցրած արջերը:

Հայոց Աշխարհը դեռ լավ չի պեղված: Երկիրը դեռ իր ընդերքներում մեծ գաղտ-նիքներ ունի պահած: Սակայն այն, ինչ արդեն պեղված ու հանված է, թույլ է տալիս ինչ-որ չափով ամբողջացնելու մեր գիտելիքները Հայոց մշակույթի վաղնջական շրջանի մասին: Համոզվելու համար եկեք շրջենք թանգարաններում, որտեղ մեր ասածի ապացույցները ձեռքի տակ կլինեն:

ՄԵԾԱՄՈՐ

Մեծամորը Հայոց մետաղամշակման հզոր և հնագույն կենտրոններից է եղել: Մեծամորը Մեծամոր գետի ակունքների մոտ բարձրացող երկու մեծ ու փոքր բլուր-ների վրա է տեղավորված: **Մեծամոր գետը** Արաքսի ձախ ափի վտակներից է, որի ջրերն առաջացել են ճահիճներից ու շամբերից: Հայկական հանրագիտարանում այս

Բրոնզե արծանիկ

Մեծամորը չէր կարող իր տաճարները չունենալ: Ի՞նչ աստվածներ են պաշտվել այդ տաճարներում: Ամենից առաջ՝ **Մեծ Մայրը**: Մասիսի դիմաց գտնվող Մեծ Սոր անունը կրող քաղաքում անշուշտ պիտի պաշտվեր Մայր աստվածուհին: Պիտի պաշտվելին ընդերքի հարստությունների տեր՝ **Կուերա** աստվածը և կրակի աստված **Խարան**: Պիտի

Խեթական արձանագրություններից հայտնի է դառնում, որ այս նույն Աղծնիքի թագավորն իրեն է վերապահել բրոնզի մենավաճառքը և այդ մետաղի համար նշանակել է հատուկ սակագին: Բացի այդ, Աղծնիքի թագավորը արգելք է դրել, որ իր պետության սահմաններից ոչ մի մետաղագործ-արհեստավոր չկարողանա հեռանալ ու հաստատվել որևէ այլ երկրում:

Միայն Մեծամորը և Աղծնիքը չէին մետաղագործական կենտրոններ: Հայաստանի Լեռնաշխարհն ինքն ամբողջությամբ մի հզոր դարբնոց էր, որից, ինչպես ասացինք, 5-րդ հազարամյակում սկիզբ էր առել բրոնզի, իսկ 3-րդ հազարամյակի վերջում՝ երկաթեղարյան քաղաքակրթությունը:

«ՔԱՐԱՀՈՒՆՋ» ԱՍՏՂԱԴԻՏԱՐԱՆ

Մենք հիմա պիտի ճանապարհվենք հնագույն ժամանակների ընդերքները, որպեսզի նրա անհասանելի թվացող խորքերում հանդիպենք 7500 և դեռ շատ ավելի տարիներ առաջ ապրած մեր նախնիներին, որոնք կառուցեցին այս զարմանալի Աստղադիտարան-Տաճարը և ավելի վաղ, քան որևէ այլ երկրի քաղաքակրթություն, բացահայտեցին տիեզերքի անսահման ճշմարտություններից շատերը, որոնք միայն մ.թ. 16 և 17-րդ դարերում պիտի բացահայտվեին:

Այս մասին դեռ կխոսենք:

Հիմա ճանապարհ ընկնենք դեպի այնտեղ, որտեղ, Փառք Աստծո, դեռ կանգուն են հնագույն հզոր քաղաքակրթության հուշարձան Աստղադիտարան-Տաճարի քարերը: Աստղադիտարանը կոչվել է «Քարահուճ»։ Քարահուճ նշանակում է խոսող քարեր: Հունջ կամ հունջ բառը նշանակում է ծայն: Այսինքն՝ քարեր, որոնք պատմում են երկնքի մասին:

Հուշարձանը գտնվում է Սիսիանից 3 կմ. անդին, իսկ նրանից դեպի արևելք՝ 29 կմ. հեռու, գտնվում է Քարահուճ գյուղը: Ժողովուրդը հուշարձանն անվանում է «կանգնած քարեր» կամ «Ծակ քարեր»:

Հնագետները պարզել են, որ հուշարձանի շուրջը եղել է բնակավայր:

Հուշարձանը մինչև 20-րդ դարի վերջերն ուսումնասիրված չէր: Ենթադրվում էր, որ այդ քարերը ժամանակին կանգնեցված են եղել պաշտպանական նպատակներով: Կար նաև կարծիք, որ դրանցով նայել են աստղերին:

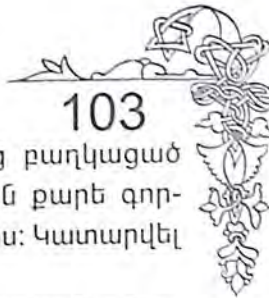
Աստղաֆիզիկոս Պարիս Մ.Հերունի գիտնականին ենք պարտական «Քարահուճին» առնչվող այսօրվա տեղեկությունների համար: Իսկ հիմա չչեղվենք «Քարահուճի» քարերից, որոնք ուսումնասիրել է նա և գրել իր գիրքը. «Հայերը և Հայաստանը» (Հիմքերը Հայոց): Գրքի բնաբանն է. «Տատասկների միջով դեպի աստղեր»:

Գիրքը գիտական է, գրված անգլերենով, և չեմ կարող առաջարկել կարդալ այն: Սակայն գրքից քաղված մի քանի տեղեկություններ անհրաժեշտ է իմանալ:

Գտնելով, որ հուշարձանը շատ հին է՝ Պարիս Մ.Հերունին որոշեց իր հետազոտությունները կատարել այստեղ՝ օգտագործելով աստղադիտական բոլոր հնարավոր մեթոդները: Իր անձնական միջոցներով ակադեմիկոսը կազմակերպեց ութ անձից բաղկացած վեց գիտարշավ՝ 1994, 1995, 1996, 1997 և 2001 թվականներին:

Չափումները պարզեցին, որ «Քարահուճը» գտնվում է 39°34' լայնության և 46°1' երկարության վրա, ծովի մակերևույթից բարձր է 1770 մետր և գրավում է 7 հա տարածք:

Գիտարշավների ժամանակ ուսումնասիրվել են հուշարձանի տեղանքը, աշխարհագրական դիրքը, մագնիսական հակումը, հորիզոնի բարձրությունները, քարերի անցքերի անկյունային թեքություններն ու ուղղությունները...

Ուսումնասիրվել, համարակալվել և նկարահանվել է 223 քարից բաղկացած համալիրի յուրաքանչյուր քարը: Հայտնաբերվել են աստղագիտական քարե գործիքներ, որոնց ճշգրտությունը հիմնավորվել է և կասկածի տեղիք չի տալիս: Կատարվել են արևի և լուսնի ծագման և մայրամուտի բազմաթիվ դիտարկումներ:

Հետազոտությունների բազմաթիվ արդյունքները պարզել են «Քարահուճ» հուշարձանի հիմնական երեք նշանակությունը:

Ա. Ար արարչագործ և Տիր դպրության ու գիտության աստվածների տաճար:

Բ. Աստղադիտարան:

Գ. Քրմական համալսարան, որտեղ սովորել են աստղագետներին փոխարինողները:

«Քարահուճ» Աստղադիտարան -Տաճարը կառուցել են հայերը 7500 տարի առաջ, և այն, մինչև մեր թվարկության առաջին հազարամյակի 301 թվականը, 5500 տարի ծառայել է իր սքանչելի նպատակին:

Արդյոք քրիստոնյա դարձած հայերը կործանեցին հզոր աստղադիտարանը իր հեթանոս տաճարի և համալսարանի հետ, հալածեցին ու ոչնչացրին գիտնական աստղագետ քրմերին: Կործանեցին ինչ կարելի էր կործանել... Բայց ահա, այս 223 աստղագետ քրմերին: Կործանեցին ինչ կարելի էր կործանել 21-րդ դարի քարերը կանգուն մնացին, որ այսօր մեծ գիտնականի միջոցով խոսեն մարդկանց հետ և պատմեն հնագույն ազգի հնագույն քաղաքակրթության մասին, աշխարհի ամենահնագույն Աստղադիտարանի մասին:

Իսկ «Քարահուճի» տարիքը որոշվեց վեց գիտարշավների հետազոտությունների իսկ «Քարահուճի» տարիքը որոշվեց վեց գիտարշավների հաշվումներով:

Արդյունքում, որոնք ստուգվեցին համակարգչային հաշվումներով, «Քարահուճի» հետազոտության արդյունքները տպագրվել են Հայաստանում,

Ռուսաստանում, Իտալիայում, Կանադայում, Ֆրանսիայում, Արգենտինայում, Ասացիայում, որ համարակալվել են Աստղադիտարանի 223 քարեր. 84-ը տարբեր կողմեր նայող անցքերով, որոնք 4-5 սմ տրամագիծ ունեն և քարի գլխից ցած են 12 սմ: Անցքերը, կոնաձև լայնանալով, ստանում են 12 սմ տրամագիծ: Այս անցքերը բացվել են օբսիդիանի՝ «սատանի եղունգ» կոչվող քարե գործիքով:

Այսչափ ճշգրիտ գործիքներ կառուցելու համար անհրաժեշտ է ունենալ աստղագիտության և մաթեմատիկայի նախնական իմացություն:

«Քարահուճի» համալիրը բաղկացած է.

Ա. Կենտրոնական շրջանակից, որը բաղկացած է 40 քարերից և ծվածն է դեպի արևմուտք՝ 45x36 մ չափերով: Շրջանի կենտրոնում կան ավերակներ, որոնք առանց երկբայելու կարելի է ասել՝ կրոնական տաճարի հետքեր են:

Զվածն շրջանակի բութ մասի կողմը աղեղնաձև է, հավանաբար՝ ավելի ուշ կառուցված: Կազմված է 20 քարից, որոնցից վեցն ունեն անցքեր:

Բ. Հյուսիսային թևը կազմված է 80 քարերից, որոնցից 49-ը անցքեր ունեն: Երկարությունը 136 մետր է, և ամենածայրում բաժանվում է 50 մետրանոց երկու միջանցքների՝ արևելյան և արևմտյան:

Գ. Հարավային թևը կենտրոնից դեպի հարավ է ձգվում 75 մետր, հետո ևս 40 մետրով թեքվում է հարավ-արևմտյան ուղղությամբ: Բաղկացած է 70 քարերից, որոնցից 20 - ը անցքեր ունեն:

...Գնանք «Քարահունջի» և լինենք այնտեղ այն օրը, երբ Արևագալի առաջին ճառագայթը նախ թափանցում է 67, ապա 63 և հետո 66 քարերի անցքերով: Գնանք ամեն տարի նույն օրը՝ մի պարզագույն միջոցով առնչվելու համար Հայոց հնագույն նախնիների իմաստության անառարկելի, անխաթարելի էությանը... Գնալ, խոնարհվել

Մի քանի խոսք Մերկուրի, Վեներա, Սատուրն, Մարս, Յուպիտեր մոլորակների մասին: «Քարահունց» կամ գուցե ուրիշ մի նույնքան հնագույն Հայաստանյան աստղադիտարանի գիտնական քրմերը, նայելով այս երկնային մարմիններին, նկատել են, որ նրանց շարժումները տարբերվում են աստղերի շարժումից, անսովոր են, կարծես մոլորված, երևում են Արևի տարբեր կողմերից արևածագից և արևամուտից առաջ, հեռու կամ մոտիկ են նրան... Եվ նրանց տրվեց մոլորակ անվանումը նրանց «մոլոր-հեռու կամ մոտիկ են նրան... Եվ նրանց տրվեց մոլորակ անվանումը նրանց «մոլոր-

Քարահունջ

վածության» պատճառով... Քարահունջի աստղագետները 7500 տարի, կամ գուցե դրանից առաջ, իրենց դիտարկումները վերլուծելով, հանգել են այն եզրակացության, թե այս մոլորակները պտտվում էին Արևի շուրջը:

Այսինքն՝ Արևակենտրոն հիպոթեզը, որի մասին մ.թ. 16-րդ դարում խոսեց **Կոպերնիկոսը**, իսկ 17-րդ դարում **Գալիլեյը** և քիչ մնաց իր այդ «արտառոց» գաղափարի համար այրվել ինկվիզիցիայի խարույկի բոցերում, հազարավոր տարիներ առաջ հայտնագործել էին հնագույն հայ գիտնական աստղագետները:

«Քարահունջը լուրջ աստղադիտարան է եղել».

հայտարարեց Եվրոպական աստղագիտական ընկերության նախագահ **Ն.Գ. Բոչկարյովը**, որ մասնակցում էր Պարիս Յերունու կազմակերպած 2001 թվականի գիտարշավին:

Հիմա «Քարահունջ» աստղադիտարանի ուսումնասիրությամբ զբաղվում են աշխարհի շատ գիտնականներ: Թող զբաղվեն: «Քարահունջը» դեռ իր բոլոր գաղտնիքները չէ, որ բացահայտել է մարդկությանը:

Հնարավոր չէ պատկերացնել, թե այս **Լեռնաշխարհում**, որտեղ աշխարհի արարման օրից ապրել ու ստեղծագործել է իմաստուն հայ ժողովուրդը, կառուցվել է միայն «Քարահունջ» աստղադիտարանը: Բայց ո՞ր են դրանք: Ոչնչացվել են բարբարոս հրոսակների կատաղի մոլուցքով, թե՞ նվաճողների անգետ, անասնային նախճիրից ապահովաբար պահվել են հողի խորին ընդերքում՝ մինչև լավագույն ժամանակները, որն ուշանում է գալ... Եվ համառելով մնացել է երկրի երեսին միայն այս մեկը, որ գան հնագույն գիտնականների այսօրվա ժառանգները և Քարերի Չայնով պատմեն մեզ հին նոր առաքելության մասին...

Պատմեն նաև, թե ինչպես, հետևելով իրենց ուղեցույց պայծառ աստղի գծած ճանապարհին՝ գնացին հին ժողովրդի իմաստուն քրմերը, հասան հեռու-հեռու աշխարհների ծայրը, որից այն կողմ տարածվում էր անհուն Օվկիանոսը՝ այնտեղից նայելու Տիեզերքի խորքերը:

«Քարահունջ», «Ստոունհենջ», «Նյու Գրենջ», «Քալանիշ», «Քարնակ»... և էլի շատերը, որոնք դեռ գուցե հայտնաբերված չեն...

Մի հետաքրքիր տեղեկություն ևս:

Հնագետները «Ստոունհենջի» տարածքում պեղումներ կատարելիս հայտնաբերել են կառույցի տարիքի մի հարուստ դամբարան: Ուրիշ շիրիմներ էլ են գտնվել հուշարձանի տարածքում, բայց այս մեկը իր հատուկ կառուցվածքով և դամբարանում գտնված իրերով առանձնահատուկ էր: Հնագետների եզրակացությունը ցնցող էր. գտնված կմախքը ենթարկելով ժամանակակից զանազան, բարդ մեթոդներով անալիզների, հատկապես ատամների քննության, փաստել են, որ **«կմախքի տերը»** տեղացի, այսինքն՝ անգլիացի չէ: Եվ հետո. նման փառավոր թաղման կարող էր արժանանալ միմիայն շատ կարևոր անձը և այն էլ նա, ով անպայման կապված է եղել «Ստոունհենջի» հետ: Այսինքն՝ ո՛չ որևէ թագավոր կամ իշխան, որովհետև այստեղ շիրիմի արժանա-

նալու իրավունք էին ստանում «Ստոունհենջի» քրմերը միայն: Բայց, այնուամենայնիվ, բազմաթիվ շիրիմների կողքին միայն մեկն է առանձնահատուկ: Ո՞վ էր այս դամբարանի տերը: Անալիզները պարզել են, որ նա հեռվից, շատ հեռվից էր եկել: Արևելքից: Մարդը եկել էր Արևելքից և կառուցել «Ստոունհենջը», որի առաջին մասը՝ ստոուն անգլերեն թարգմանվում է քար, իսկ երկրորդ մասը չի թարգմանվում և միայն հայերենով նշանակում է ծայն:

Ուրեմն. մարդը եկել էր Արևելքից, կառուցել էր այս «Ստոունհենջը», ապա վախճանվելուց հետո, երախտապարտ տեղացիները նրան փառքով ու պատվով դամբարանել էին՝ իր արժանիքների համաձայն:

«Ստոունհենջի» մոտ գտնված բոլոր շիրիմներում տեղացիներ են թաղված: Միայն այս դամբարանում գտնվածը տեղացի չէ: Նա եկել է Արևելքից: Բայց Արևելքի ո՞ր մասից: Գիտնականները դեռ վիճում են: Թող վիճեն, իսկ մենք այցելենք «Քարահունջ»՝ լսելու համար քարերի մեղեդին: Իրիկնամուտի մեջ ամփոփվող ու գիշերում մինչև լուսաբաց ծավալվող ներուհն ու իմաստուն մեղեդին...

Այս մեղեդին ծնվել է **Հայոց ժամանակի Սկզբից**, որը Աստծո Արարչագործության Սկիզբն է և լսելի է եղել իմաստուն մեր նախնիներին: Այն մինչև հիմա հնչում է մեր հոգիներում՝ հաստատելով աշխարհի մեծագույն ճշմարտությունը. կատարյալ Արարուն է եղել:

Նրանք՝ Հայոց նախնիները, ժամանակի դեռ սկզբից **Արարել են Չեռակերտ հուշարձան Անձեռակերտի մեջ:**

Փառք նախնիներին և Ողորմի:

Մեծամորում և Քարահունջում մենք հանդիպեցինք աստղադիտարանների քլորմ-
աստղագետներին: Հայոց վրա փռված երկինքն այնքան մոտ է երկրին, որ եթե նրա
բարձրագահ լեռներից մեկի կատարից ձեռքդ մեկնես դեպի վեր, պիտի թվա, թե ափիդ
մեջ հիմա կհայտնվի պայծառ աստղերից մեկը: Փորձենք պարզկա գիշերին
բարձրանալ և դիտել լեռնագագաթներից աստեղային երկինքը: Դա ձեզ պիտի հրճվալի
բավականությու՜ն պատճառի... Ինչպես երևի պատճառել է հազարամյակներ առաջ
աստեղային երկնքի հետ զրուցած մեր նախնիներին, որոնք իրենց տպավորություն-
ներն են հետո պատկերել ժայռերի վրա:

Թերթենք ժայռապատկերների այս ժողովածուն, իսկ մտովի փորձենք բարձրանալ Գեղամա լեռների մեծ Պայտասարի ստորոտը: Գեղամա լեռների գագաթնամերձ վայրերում կանաչագարդ, զովաշունչ, հարուստ արոտավայրերը, հզոր հրաբուխների պատճառով լեռնագագաթներին առաջացած լճերը, սառնորակ գետակներն ու աղբյուրները հրապուրել են մարդուն ապրելու այստեղ, վայելելու բնությունն իր արևով, աստեղային երկնքով, երբեմն պայթող փոթորկուն կայծակ-տեղատարափով և

ապառաժ ժայռերին հմայության, թովչության պատկերներ էր քանդակում, որ հաջող

Լուսատուներ խորհրդանշող երկրաչափական պատկերները, խաչերը, կեռիսա-
 չերը՝ սվաստիկաները, շրջանագծերը, կետշրջանագծերը, աստղաձև պատկերները մեծ
 տեղ են գրավում ժայռապատկերներում: Եվ սրանք բոլորովին էլ ինքնանպատակ չեն:
 Ահա նրանցից մեկը, որ երկու շրջանակներով պատկեր է: Մեծի վրա 28 երկարուկ
 ճառագայթ կա: Հայաստանի տարածքից լուսինը ամսվա ընթացքում երևում է ընդա-

Ները: Լուսնային տարին տեղավորվում է 13 ամիսների մեջ, և ստացվող 364 օրը գրեթե հավասար է արեգակնային տարվա տևողությանը:

Խուսափենք այս ժայռապատկերների վրա թվաբանական պարզ կամ բարդ հաշվումներ կատարելուց: Մասնագետները դա վաղուց են արել, և կան գրքեր այդ մասին: Միայն ասենք, որ այս ժայռապատկերները միաժամանակ արտահայտում են և՛ 13 ամսից բաղկացած լուսնատարին, և՛ 12 ամսից բաղկացած արևային տարին, և արտահայտում են լուսատուների՝ տարածության ու ժամանակի մեջ կատարվող շարժման պարբերությունները, տարվա ընթացքում արեգակի, լուսնի, համաստեղությունների դիրքերի պարբերական վերականգնումը, նրանց մեջ ընկնող ավելի փոքր միավորների՝ օրերի, ամիսների, եղանակների միալար կրկնումը և օրինաչափ վերականգնումը: Այսպես ուրեմն. մ.թ.ա. 3-րդ հազարամակից մինչև 1-ին հազարամյակ, Հայոց Աշխարհում, որտեղ խոսում էին հայերեն, որտեղ կռում էին երկաթը, տոմար-

րական հաշվումները հասել էին աննախադեպ բարձրության: Գիտնականների ապացույցներով գիտենք նաև, որ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամակից սկսած հայերի լուսնաարեգակնային օրացույցը, Եգիպտոսի և Բաբելոնի օրացույցների հետ համեմատած, ավելի կատարյալ ու առաջադեմ էր: Հիշենք՝ Մեծամորի աստղադիտարաններում մ.թ.ա. 2800-2600թթ. վաղ առավոտյան դիտում էին ծագող Սիրիուսի պայծառ աստղը: Ժայռապատկերների ընձեռած նյութերը հաստատում են, որ շատ վաղուց հայերը լավ գիտեին աստեղային երկնքի շարժման օրինաչափությունները, և այդ օրինաչափություններն արտացոլվել են մարդու առօրյա կյանքի շատ դրվագներում՝ երկրագործության, անասնապահության, որսի, արհեստների և այլն: Ճշգրիտ տոմարի և օրացույցի միջոցով Եփրատի, Տիգրիսի, Արաքսի և Հայոց Լեռնաշխարհի բազմաթիվ այլ գետերի հովիտներում պղնձեդարյան մարդն իր երկրագործությունը հասցրեց բացառիկ արդյունավետության: Իզուր չէ, որ Հայկական տոմարի ամսանունների մեծ մասը կապված է երկրագործական աշխատանքների հետ:

Բայց Հայկական Լեռնաշխարհում ապրող մարդը միայն ժայռապատկերային հուշարձաններ չէ, որ թողել է երկնքի ու տիեզերքի հետ առնչվելու համար:

Արդեն ասել ենք Մեծամորի աստղադիտարանի, ինչպես նաև պատմել «Քարահունք» աստղադիտարանի մասին:

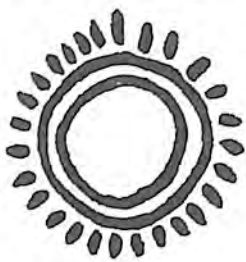
[illegible]

Ժայռապատկերները չէին կարող չարտահայտել մի ոգևորման աշխարհ, որն ամս-վածների մենաշնորհն էր: Զեռավոր ժամանակների նկարիչ-փորագրիչը Հայոց Լեռ-նաստանի ործաքարն ժայռերի վրա սփռել է իր մտքի և հոգու պատկերացումները՝ իր նավանավոր աստվածների պատկերները, առանց որոնց անհնար էր իր որսի հաջո-ղությունը, հողի պտղաբերությունը, բեղմնավորությունը, մետաղի կարծրությունը, պարհեստների շնորհաշատությունը, քաղաքների պարիսպների հուսալիությունը, պա-լատների ու տաճարների ամրությունն ու գեղեցկությունը:

Ահա աստվածները, նրանց միջև՝ ճանկախաչ-արևանշանը: Նրանք անգն են, հը-
զոր, ուժի մարմնացում: Աստվածները ոչ միայն հովանավորում, այլև ապահովում են ու
պաշտպանում, և ամեն տեղ ներկա է արևը՝ խորաքանդակ խաչերով, արևի խորհըր-
դանշաններով, քանզի նա է աշխարհային բոլոր բարիքների հիմքը: Ժայռապատկեր-
ներում մենք հանդիպում ենք աստվածների պատվին կատարվող ծիսական գործողու-
թյունների, ծիսական պարերի: Եվ այժմ ոճավորված պատկերներ, որը և՛ զոհաբերվող

Պարանոյ որս

Արևանշան

Նետաձիգ

Մայր աստվածուհին շատ հաճախ ժայռապատկերներում պատկերվում է այծանկարի հետ: Այծերը, լինելով խիստ պտղաբերող, կապված էին երկրագործական պատկերացումներին, և դրանով էլ մարմնավորում էին երկրային ու երկնային ջուրը՝

Մեծ Մայրը կենդանիների
միջավայրում

Մեր հնագույն մախնիները ժայռերի վրա գրել են պատմությունով։ Յուսանք լեռների
հաղորդման կարևոր գրաֆիկական միջոցներ են։ Նույնիսկ պարզունակ գրերի գյուտը
մարդկային մտքի համճարեղ փայլատակումներից է։ Հին ժողովուրդների` եգիպ-
տացիների, շումեր-աքքադացիների, բաբելոնացիների, ասորեստանցիների, հրեա-
ների, հույների, հայերի, փյունիկացիների մոտ գիրը համարվել է աստվածային պարզ,
չափազանց խելահաս գրերի հեղինակները` աստվածներ կամ սրբեր։ Հայաստանը` իբրև հինարևելյան
իսկ գրերի հեղինակները` աստվածներ կամ սրբեր։ Հայաստանը` իբրև հինարևելյան
իսկ գրերի հեղինակները` աստվածներ կամ սրբեր։ Հայաստանը` իբրև հինարևելյան

Կենաց ծառ

ծագել Հայաստանում առաջին նշանագրերը, դժվար է ասել: Համենայն դեպս մ.թ.ա. չորրորդ հազարամյակից սկսած՝ նրանք առկա են ժայռապատկերներում և խեցեղենի վրա: Նշանագրերն իմաստաբանական քննության են առնված: Մեր խնդրից դուրս է լուսաբանել գիտնականներին վերաբերող ուսումնասիրությունները: Նրանք կան և իրենց իմաստաբանական արժեքով անուրանալի են: Հիշենք մաև այն գաղափարագրերի մասին, որոնք հայտնաբերվել են Մեծամորում: Նրանք, ովքեր կհետաքրքրվեն այս խնդրով, եթե սկսեն կարդալ Հայոց գաղափարագրերին և նշանագրերին նվիրված ուսումնասիրությունները, պիտի ունենան զարմանքի, հիացմունքի ու մասնաճանաչման պահեր...

Եվս մեկ փոքրիկ մեջբերում Մոլորակագետների միջազգային ընկերության պատվավոր նախագահ Գ. Կատերֆելդի մույն գեկուցումից. «Հին Հայաստանում

Սյունիք, Գեղամա լեռներ
մ.թ.ա 5-3-րդ հազ.

գոյություն է ունեցել բավականին զարգացած պատկերագրերի համակարգ, որն առայժմ գրեթե չի ուսումնասիրված: Ազգագրագետների և պատմաբանների համար անգնահատելի նյութեր են առասպելաբանական թեմաներով ժայռապատկերները: Հայ ժողովրդի հնագույն առասպելաբանությունը աղերս ունի հարևան ժողովուրդների, մասնավորապես՝ հունական դիցաբանության հետ: Մնում է ավստոսալ, որ գիտական աշխարհը հին հայկական հարուստ առասպելների մասին կցկտուր տեղեկություններ ունի...»:

Հետազոտողները, ուսումնասիրելով եգիպտական և հունական առաջին աստղային քարտեզները, հերքեցին պաշտոնական այն տեսակետը, ըստ որի՝ աստղագիտության սաղմնավորման և զարգացման նախնական վայրերը եղել են Եգիպտոսն ու Հունաստանը: Հաշվարկների համաձայն՝ այդ աշխարհամասը պետք է գտնվեր աշխարհագրական հյուսիսային լայնության 42-36 աստիճանների միջև ընկած տարածքում, այսինքն՝ Փոքր Ասիայում և Հայաստանում:

Հետազոտող Ս. Պետրոսյանը համեմատել է 17-րդ դարի լեհ աստղագետ Յան Հելվեցիուսի «Աստղային երկնքի ատլասը» Գեղամա լեռնապարի Պայտասարի աղբյուրի մոտ հայտնաբերված ժայռապատկերների հետ և բացահայտել ոչ միայն պատկերների նույնությունը, այլև նրանց դասավորման հաջորդականությունը, դրանք խորհրդանշող պատկերները...

ՍՎԱՍՏԻԿԱ

Պիտի խոսենք մաև ժայռապատկերների հետ հաճախ հանդիպող ամենատարբեր խորհրդանշանների մասին, որոնք, կարևոր խորհրդանիշ լինելով հանդերձ, ամբողջությամբ բացատրված չեն:

Երկու գծերից կազմված պարզ խաչը պատկանում է նախապատմական ժամանակներին: Նրա սկիզբը թաղված է աշխարհի հնության խորքում: Պատմականորեն նրա ծագումը չի կարելի վերագրել որևէ դարաշրջանի, որևէ երկրի, ոչ էլ որևէ ժողովրդի: Իր

հասարակ ձևը ինքնին նրան կարող է դարձնել ամեն մի ժողովրդի սեփականություն: Խաչը՝ իբրև խորհրդանիշ, զարդանախշ, կնքանշան է հարյուրավոր ձևերում:

Հունական խաչը, որն ունի հավասար թևեր և ուղիղ անկյուններ, գտնված է ասորեստանյան և պարսկական հիշատակաբանների, սալերի, հունական դրամների, արձանների վրա:

Ունկավոր խաչը, Եգիպտական դիցաբանության համաձայն, ներկայացնում է մարդու կրկներևակը: Դա մաև Օսիրիսի Իգիդայի հետ զուգավորվելու նշանն է և նկատված է որպես բնության սեռական սկզբունքի խորհրդանիշ:

Թաու խաչը դրոշմվում էր Միթրայի այն հավատացյալների ճակատին, որոնք կոծում էին անօրինությունների վրա:

Տիբեթում Լամա պաշտոնաձևում առաջացել է խաչին հատուկ հին տիբեթական բառից՝ լ-ա-մ-հ:

Իբրև մահագործիչ՝ խաչը, բացի երկու իրար կտրող և չորս թև արձակող ձողերից կազմված լինելուց, հաճախ այլ ձև ուներ, օրինակ, որի վրա դատապարտվածին կախում էին գլխավայր ոտքերը երկու ճյուղերին գամած:

Սվաստիկան խաչը բազմաթիվ կերպերից ամենահինն է: Սա խաչից տարբերվում է նրանով, որ թևերի չորս ծայրերն էլ ծռված են ուղիղ անկյունով դեպի աջ կամ ձախ:

Սակայն Սվաստիկայի բազմաթիվ այլ ձևեր գոյություն ունեն: Եվ այդ բոլորը կորածայր ու ճանկավոր գալարում ձևերը, թեև խոտորված են Սվաստիկայի բուն ձևից, այնուամենայնիվ, նրա տարատեսակներն են:

Հնդկական հավատալիքներում Սվաստիկան խորհրդավորի ձևակերպն է: Արևմտյան Հնդկաստանում տաճարների ճակտոնները հաճախ են զարդարվում այդ նշանի շղթայական զարդանախշերով: Այդ նվիրական նշանն են կրում մաև բուդդայականների քարանձավների վեմերի արձանագրությունները իրենց սկզբում կամ վերջում:

Սվաստիկա բառի ստուգաբանությունը, սանսկրիտերեն նշանակում է՝ երջանկություն, հեշտանք, բարեբախտություն՝ Սու-Աստի-Կա, Սվ-Աստի-Կա: Կամ պարզապես՝ Բարեբախտ, որովհետև «սու» արմատը նշանակում է մաև բարի, լավ, պատվական:

Բայց «Սվաստիկա» տրված անունից առաջ կար ինքը՝ Նշանը: Նա գոյություն է ունեցել բուդդայական կրոնից և սանսկրիտ լեզվից անչափ առաջ:

Սվաստիկայի խորհրդանիշ լինելը չի կարող կասկած հարուցել:

Ուսումնասիրողներից ոմանք նրան վերագրում են այս կամ այն աստծո խորհրդանշանի լինելը. Զևս, Բահալ, Արևի-աստված, հուր-աստված, Ագնի, արևակառքի, անձրևի լինելը. Զևս, Բահալ, Արևի-աստված, հուր-աստված, Ագնի, արևակառքի, անձրևի լինելը. Զևս, Բահալ, Արևի-աստված, հուր-աստված, Ագնի, արևակառքի, անձրևի լինելը. Զևս, Բահալ, Արևի-աստված, հուր-աստված, Ագնի, արևակառքի, անձրևի լինելը:

Նա Բուդդայի ոտնակնիքների վրա է՝ Հնդկաստանի լեռների կարծր վեմերի երեսին քանդակված:

Սվաստիկայի նշանը կարելի է գտնել նաև Հոդոդայան և Էտրուսկյան խեցեղենի վրա:
Նա մերձավոր նմանություն ունի Եգիպտոսի Լոտոս նշանի հետ:

Սվաստիկայի նախապատմական և առաջնային իմաստն անհետանում է հնության խավարի մեջ: Բայց այն իր իմաստային հատկություններից շատերն է հաստատել մինչև օրս: Նախ

Խաչի գագաթը սառը, աշխարհակալ հսկան է՝ Դյուսիս կողմը: Անձի վրա նա մոտ է գլխին՝ իմացականության և տիրակալող խորհուրդների բնակավայրին: Ձախ թևը սրտի պահատունն է՝ Արևելահողմը, որը գալիս է կյանքի և սիրո բնակատեղից: Այս հալող, կիզող Զարավի հողմը խորհրդանշում է հրատոջոր կրքերի կայանը: Աջ թևը Արևմտյան հողմն է : Շնչելով ոգեկան երկրից և ծածկելով թոքերը, որտեղից մեղմորեն վերջին շունչը պիտի ելնի, հեռանում է դեպի անծանոթ գիշերի ծոցը: Խաչի կենտրոնը երկիրն ու մարդն են՝ ենթակա աստվածների և հողմերի ներգործությանը:

Արդյոք Սվաստիկան առաջացել է խաչի՞ց, թե՞ շրջանակից: Այդ մասին ևս բաժանվում են ուսումնասիրողների կարծիքները: Վեճերը չեն դադարել մահ, թե հատկապես որտեղի՞ց է առաջին

Արևելքն է, թե՞ Արևմուտքը Սվաստիկայի հայրենիքը:

Գիտնականներից շատերը, մանավանդ նորագույն ուսումնասիրողները, այն կարծիքի են, որ Սվաստիկան առաջացել է անրիական ժողովուրդների ծագման տեղում,

Սվաստիկան, իբրև խորհրդանշան, զարդանկար, հուռուք-հմայիլ, դիցաբանական, կրոնական հայացք, ներկա կյանքի և անդրաշխարհի բազմաշերտ տեղեկություն, վկայում և ապացուցում է, թե իրենց ընկալումներով որքան հարազատ են երբեմն

Հայոց մեջ Սվաստիկան, որպես խորհրդանշան, փիլիսոփայական որակ է: Նա Հավերժության գաղափարի մշտաբն շարժիչն է: Եվ այն անչափ առատորեն սփռված է Հայոց Լեոնաշխարհի բոլոր անկյուններում տարածված ժայռապատկերներում և անգամ կենցաղային ամենամանջան իրերի վրա :

Քանի դեռ մտովի թափառում ենք լեռներում և փորձում ենք կարդալ ժայռապատկերները, այցելենք հսկա այն քարակոթողներին, որոնց ժողովուրդը տվել է **Վիշապներ** անունը:

A line drawing of a stylized, elongated figure, possibly a deity or a person in a specific pose, with a large head and a long, narrow body. The figure has a large, rounded head with a prominent nose and a small mouth. The body is long and narrow, with a central vertical line running down the middle. The figure is shown in a standing or seated position, with its arms and legs visible. The drawing is simple and appears to be a sketch or a preliminary drawing.

*Չկնակերպ
քարակոթող*

այս ու այն կողմ՝ Գեղամա լեռներում, Արագածուն և էլի ուրիշ լեռներում հայտնաբերված ու չհայտնաբերված։ Բարձրաքանդակներ՝ որպես ծուկ, ծկան աչքերով և լողաթևերով, կամ՝ եզան և արագիլի պատկերաքանդակներով։ Ի՞նչպես են անվանել իրենք՝ ստեղծողներն այս քարակոթողները։ Պարզ է, որ «**վիշապը**» հետագայում ծնված անուն է, որ ժողովուրդը տվել է՝ վաղուց մոռանալով նրանց բուն անունն ու նշանակությունը։ Ասացինք՝ այս ու այն կողմ են ցրված կոթողները, և հիմա ուղղենք մեզ։

Նրանք ոչ թե պատահական տեղերում են, այլ բարձր լեռներում, աղբյուրների, լճերի, արհեստական ջրամբարների մոտ՝ կարծես պահպան լեռնային ակունքներից։ Ուրեմն ի՞նչ, ջրի մի աստվածությո՞ւն, որի պաշտամունքը եղել է Հին Հայաստանում, և որը եղել է ծկան կերպարանքով։ Մեր մշակույթի երախտավոր իմաստուններից **Մանուկ Աբեղյանը** դրանք համարել է **Աստղիկ դիցուհուն** նվիրված քարակոթողներ, քանի որ Աստղիկ դիցուհին սիրո և գեղեցկության աստվածուհի լինելուց բացի նաև ջրերի աստվածուհին էր։ Մեր մշակույթի մեկ այլ երախտավոր իմաստուն **Գրիգոր Ղափանցյանը** առարկում է այս կարծիքի դեմ՝ գտնելով, որ այս քարակոթողները շատ ավելի հին են, քան Աստղիկ դիցուհու պաշտամունքը, որովհետև, երբ նրանք ստեղծվել են (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակ), ջրերի աստվածուհին **Նար-Ծովինարն** էր։ Գրիգոր Ղափանցյանը քարակոթողները կապում է գարնան գարթոնքի և պտղաբերության հետ, իսկ գարնան առաջին համբավաբեր սուրհանդակը արագիլն է, որը և փորագրված է շատ քարակոթողների վրա։ Քարակոթողների վրա քանդակված բերանից հոսող ջրով եզան կամ խոյի պատկերը, գարնան ու բուսականության, ջրի-ծնիալքի աստվածության խորհրդանշաններ են։ Ջրին այնքան մեծ նշանակություն է տրվել, որ առանձին քարակոթողներ ձկնանման են։ Եվ վիշապներ անունը կրող քարակոթողները բնավ էլ չար ուժի մարմնացում վիշապներ չեն, այլ **Արա** **աստծո** գարնան ու պտղաբերության խորհրդանիշներ։

Այսպիսով, եթե Սևանա լճի մոտ և Սևանա լեռի լեռնային ակունքներից հայտնաբերված քարակոթողները զուգահեռ են նվիրված այս

Ո՞րն է հավանականը. Աստղիկ դիցուի՞, թե՞ Արա աստծուն են նվիրված այս քարակոթողները: Գուցե սրանք նվիրված են լեռան պաշտամունքին, որը վաղուց հայերն ունեին...

Մեռնում են աստվածները, բայց նրանց պաշտամունքի հեռավոր հիշողությունները մնում են որպես սրբազան ավանդ, որոնք անցնելով սերնդից սերունդ, պահպանում են իրենց վաղեմի խորհրդավորությունը: Լեռներում սփռված հսկա քարակոթողներն իրենց խորհրդավորությամբ չեն զիջում եգիպտական սֆինքսներին:

Մենք այցելեցինք այդ խորհրդավոր քարակոթողներին, որպեսզի ժայռապատկերների հետ առնչվենք նաև տասնազարամյա ժամանակի հեռուներից մեզ հասած քանդակագործ մարդու ժառանգությանը:

Ձկնակերպ
քարակոթող

ՏՈՐՔ ԱՆԳԵՂ

Հայոց մեջ պաշտվել է քանդակագործությունն ու կառուցումը՝ ի դեմս մեծն **Տորք Անգեղ** աստծո, որը, ըստ Մովսես Խորենացու, Հայկ Նահապետի թոռ՝ Պասքամի որդին է եղել: Եվս մեկ աստվածացված նախնի: Այս Տորքը բարձրահասակ, կոպիտ կազմվածքով, դժնի հայացքով, վիթխարի ուժի տեր հսկա էր, որին տգեղության պատճառով, կոչել են **Անգեղ**: Նա ձեռքերով ործաքար ապառաժներ է ճեղքել, եղունգներով տաշել, դարձրել տախտակներ և դրանց վրա արժիվներ քանդակել: Պոնտոսի ափին հարձակվել է թշնամու նավերի վրա, բլրաչափ ժայռեր պոկել, նետել նրանց հետևից, և առաջացած ջրերի ալեկոծումից նավերը խորտակվել են կամ մղվել հեռուներ:

Արևմուտքում Հայոց հարևան խեթերը պաշտել են հողմերն ու ամպրուպները մարմնավորող իրենց **Տարքու** աստծուն, իսկ հարավից Հայոց հարևան միտանինները նույն այս անունով աստծուն պաշտել են որպես պտղաբերության և բուսականության աստծո: Եվ կարծիք է եղել, թե Տորքը փոթորիկների, հողմերի և պտղաբերության Տարքուն է: Բայց ո՛չ, նա **Հայոց Տորքն** է, որն իր մեջ մարմնավորում է քանդակագործության և կառուցման աստծո էությունը:

Գործության և կառուցման աստծո ելությունը:
Հայոց մեջ պաշտվել է նաև **Անգեղ** աստվածը, որը սեմական ժողովուրդների **Ներգալ** աստծո ելության արտահայտությունն է: Ներգալը այրող ու կորստաբեր տապի հզոր աստված է, որը հրեղեն սուրը ձեռքին խողխողում է և ավերում: Իբրև պատերազմի աստված՝ հաղթություն է տալիս իրեն պաշտողներին և ավերում թշնամու երկիրը: Նա նաև ժանտախտ ու հիվանդություններ է ուղարկում մարդկանց: Հայոց Անգեղը բանալի է ժանտախտ ու հիվանդությունների դեմ կռվել-հաղթելուց: Գարծակ չունի Ներգալի այս գծերը՝ բացի ուժից և թշնամիների դեմ կռվել-հաղթելուց: Այն Անգեղ աստծո պաշտամունքի վայրը եղել է Անգեղյաց տան գավառում՝ **Ծոփքում**: Այս անունը ոչ մի կապ չունի տգեղության հետ: Այն պարզապես նշանակում է **Անգեղի սերունդ**, Անգեղյան: Հնագույն դիցարաններում հաճախ սկզբնապես ինքնուրույն

Քարեդարյան օբսիդիանն, ապա բրոնզե և երկաթեդարյան դանակները մինչև հիմա մեր կենցաղում են: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերված կամի մնացորդները, երկժանի կամ եռաժանի եղանը և մանգաղը, առանց որոնց մինչև հիմա անհնար է պատկերացնել որևէ գյուղական տուն... Հայտնաբերված երկաթե խոփը՝ մինչև 21-րդ դարի առաջին կեսը գութանի հավատարիմ մասը, իր ձևերի մեջ ոչինչ չի փոխել: Մետաղե խոփով գութանից առաջ եղել է միայն փայտից պատրաստված արորը, որը, սակայն, հավատարմորեն ծառայել է գութանի հետ հազարամակներ շարունակ: Քարե աղորիքները, որոնք քարեդարյան արդյունք են, այդպես էլ մնացին քարե, և ոչ բրոնզե,

Ձեռքեր, զարդեր,
Հայք մ.թ.ա. 13-րդ դար

[illegible]

Մեր թվականությունից առաջ՝ 13-րդ դարի վերջին և 12-րդ դարի սկզբին **Փոքր Ասիայում** երկրաբանական մեծ աղետներ տեղի ունեցան՝ երկրաշարժեր, ջրերի հորդում, գետերի իջեցում, բնակավայրերի դաժան ավերումներ և մարդկային կորուստներ, որոնց արդյունքում տակնուվրա արվեց այն ժամանակների քաղաքակիրթ աշխարհն ու փոխվեց պատմության ընթացքը: Օգտվելով աղետի ենթարկված ժողովուրդների ֆիզիկական և հոգեբանական ծանր վիճակից **Փռյուզիացիները** ներխուժելով **Փոքր Ասիայի** արևելյան շրջաններ, տապալեցին **Մեծ Խատտին** և ջնջեցին աշխարհի երեսից որպես կազմավորված, քաղաքկիրթ պետություն:

Փռյուզիացիները հնդեվրոպական ցեղեր էին, որոնք ապրում էին Բալկանյան թերակղզու **Մակեդոնիայի** և **Թրակիայի** տարածքներում և մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում դուրս էին մղվել դորեացիների **Յելլադա** ներգաղթի հետևանքով: Բալկանները՝ **Էգեյան** աշխարհը, Յին Յելլադան ժամանակների այդ հատվածում՝ մ.թ.ա. 1400-1200թթ., ալեկոծվում էին հյուսիսից եկած երկու ժողովուրդների՝ աքայացիների և դորեացիների ներխուժումների հետևանքով: Յին հելլենները Բալկանյան թերակղզու հարավային մասի՝ Էգեյան ծովի կղզիների, Թրակիայի ծովափնյա շրջանների, Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի հին հունական ցեղեր էին: Ահա, սրանցից երկուսի, (սկզբում՝ աքայացիների, ապա՝ դորեացիների) ճնշման տակ հունական այլ ցեղեր դուրս էին մղվում Բալկանների այս կամ այն հատվածներից, որպեսզի Բալկանների մյուս հատվածներում նորից հիմնեն իրենց ցեղային առանձին միությունները:

Այսպես փոյուզիացիները դուրս մղվեցին իրենց բուն հայրենիքից: Սկզբուն իրենք ևս, նվաճելով Փոքր Ասիայի ծովափնյա շրջաններուն ապրող ցեղերին, տեղավորվեցին այնտեղ: Այդ ժամանակներուն հույների և տրոյացիների միջև ծագած պատերազմուն օգնեցին տրոյացիներին, ապա **Տրոյայի** պարտութունից հետո, խուսափելով հաղթական ցեղերի ներխուժումից Փոքր Ասիա՝ նետվեցին դեպի Արևելք և կործանեցին խառտին:

Այս տեղաշարժերին՝ նոր հողեր գտնել-գրավելու, հարստանալու, ստրուկներ ձեռք բերելու թոհուրոհին, կարծես, մասնակցում էին հին հունական բոլոր ցեղերը։ Նրանք գործում էին ոչ միայն նույնալեզու և նույնարյուն ցեղակիցների դեմ։ Նրանք հասան մինչև Եգիպտոս, Փոքր Ասիայի ծայր արևելք, Ասորեստան։ Եգիպտական վավերագրերը սոսկումով են խոսում այդ ժողովուրդների կատարած ավերածությունների մասին։ Նրանց կոչում էին «**Ճովի ժողովուրդներ**», որովհետև նրանք, բացի ցամաքից, գալիս էին նաև Միջերկրական ծովով՝ այն ժամանակների համար բավական հզոր և բազմաքանակ նավատորմիղներով։ Ահա նրանց՝ այդ ցեղերի անունները, որոնք հասել են մեզ. պետասցիներ, միսիացիներ, դարդանացիներ, տրոյացիներ և իլիոնացիներ, գերգիսացիներ, լիկիացիներ, դանայացիներ, փղշտացիներ և այլն...և այլն։ Ազգերի այս բարբարոս շարժումների, ներխուժումների հետևանքով էր, որ փռյուզիացիները կործանեցին խեթական պետությունը, **Խաթթոշ** մայրաքաղաքը, որի արխիվները մ.թ.ա. 1200թ-ից խոր լռության մատնվեցին։ Խառտիի կործանումից հետո Հայքի Հայաստ

անվանումը դուրս եկավ գործածությունից. այդ անվանումը գործածողն ինքն էր
դուրս մղվել պատմության ասպարեզից:

Փոյուզիական հորդանքերը մոլեգնում էին մահ Ասորեստանի սահմանների վրա. այս կողմերում մույնպես չատ ժողովուրդներ դուրս էին մղվում իրենց բնակավայրերից և մույնպես նետվում էին մոր հայրենիք գտնելու:

Ասենք նաև, որ Փոքր Ասիայի արևելյան մասի, Հայկական Լեռնաշխարհի, Միջագետքի, Եգիպտոսի, Փյունիկիայի ժողովուրդների բարձր քաղաքակրթության հետ համեմատած՝ Բալկաններից եկածները բարբարոս էին համարվում:

Ասորեստանի ապահովությունը վտանգի տակ էր: Եկվորները տարածվում էին Ասորեստանի հյուսիսային մասերում, Տավրոսից հարավ, Եփրատից մինչև Ջաբ: Տեղաբնակների և եկվորների միջև բռնկվում էին ընդհարումներ, և Ասորեստանը չէր կարողանում դրության տերը դառնալ, քանի որ թիկունքից էլ նրան արաբական անապատների թափառաշրջիկ արամեական բեդվինները էին հարվածում: Նրանք հորդում էին դեպի Ասորեստանի արգավանդ հողերը: Հետզհետե աղոտանում էր Ասորեստանի փայլը:

Այս խառնաշփոթ ժամանակների խառնաշփոթ իրադարձություններում Ասորեստանի **Թիզլաթպալասար** թագավորը մ.թ.ա. 1117-1080թթ. կարողացավ ինչ-որ կերպ դրության տերը դառնալ: Նրա թողած ժամանակագրությունները մեզ ծանոթացնում են փոյուզիացիների ներխուժման հետևանքով Ասորեստանի սահմանների վրա ստեղծված վիճակին:

Թիզլաթպալասարն իր հեռավոր ժամանակներից մեզ՝ 21-րդ դարի սերունդներին, հաշիվ է տալիս իր գինվորական գործերի մասին: Ահա այդ մանրամասն հաշվետվու-
թյան մեջ կարդում ենք, որ նա իր զենքն ուղղեց Հայկական Լեռնաշխարհի դեմ,
որովհետև փոյուզիացիները, որոնք տեղաբնակների լեզվով կոչվում էին նաև **մուշկեր**,
խատտին կործանելուց հետո 20 հազար զորքով և հինգ թագավորների առաջնորդու-
թյամբ Հայոց Աշխարհի վրայով նետվել էին ասորական և հայկական լեռնային գոտու
միջև գտնվող տարածքը՝ այնտեղ ծավալելով իրենց առաջ ընթանալու մոլուցքը:

[illegible]

ԱՇՇՈՒՐԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մ.թ.ա. 1114թ. Թիգլաթպալասարն անցնում է Հայկական Տավրոսը և հաղթահարելով տասնվեց մեծամեծ լեռներ՝ հասնում է **Արածանի** գետին, կտրում է **Ուրունի**

Նաիրիի 43 թագավորները կազմում են միասնական զորք և մարտակառքերով նետվում են դիմադրելու ասորական թագավորին: Թիզլաթպալասարն իր «սոսկալի գեներալի կատաղությամբ, - ինչպես ինքն է ներկայացնում, - ջախջախում է նրանց լայնատարած ուժերը: Նրանց սպանված ռազմիկների մարմինները՝ որպես հարդ, ցրում է լեռների բարձրունքների վրա՝ իրենց քաղաքներից հեռու: Նաիրի ընդարձակ երկրները, - ավարտում է իր տարեգրությունը Ասորեստանի թագավորը, - գրավեցի լայնությամբ ու երկարությամբ և նրանց ստիպեցի իմ ոտքերն ընկնել»: Ասենք նաև, որ Թիզլաթպալասարն իր մի արձանագրության մեջ իրեն հայտարարում է «Աշխարհի թագավոր, Աշշուրի թագավոր, չորս երկրամասերի թագավոր, Նաիրի երկրների նվաճող, մինչև Մեծ ծով ընկած երկրների նվաճող»: Իր արձանագրության ներածականում, որտեղ Թիզլաթպալասարը իրեն վերագրում է մեծադղորդ տիտղոսներ, հայտարարում է, որ մեծ աստվածներն են հրամայել ընդարձակել իր երկիրը և ինքը գրավել է «երկրներ, լեռներ, քաղաքներ, գերեզ է Աշշուրի թշնամի իշխաններին և նրանց երկրները միացրել է իր երկրին»: Մեկ այլ տեղում նա հաստատում է, որ միայն

Երբ արդեն ծովի ժողովուրդների հզոր տեղաշարժերից առաջացած աշխարհավերստ արժապանքներն ու պատերազմները քիչ թե շատ դադարեցին, երբ կործանվողները կործանվեցին, նվաճողները նվաճեցին, անջատ-անջատ եղած Հայքը՝ Նաիրի երկրները, ապրում էին ներքին քաղաքական հզոր անցուղարձերի ժամանակաշրջան:

արքան ապրել է հափշտակության այն գերագույն պահը, երբ մարդկային հոգում տեղի է ունենում հզոր զգացումների տեղատվություն, և միտքը ճառագում է հենց այն հանճարեղ գաղափարը, որը քննություն է բռնում միշտ համաչափ ընթացող անտարողունակ ժամանակի մեջ:

...Սարգսուրի արքան գիշերը քնել է այդ ժայռի վրա: Եվ իբր ցայգալույսի շքեղ տիկինը՝ **Տուշպուեյա** քնքուշ աստվածուհին, Լուսաստղի մարելուց հետո մեղմ համբուրել է ժայռի վրա քնած արքայի փակ կուպերը և խնդրելու պես հրամայել. «**Տուշպա անվանիր ի սեր ինձ, Սարգսուրի...Տուշպա անվանիր քո նոր քաղաքը: Վեր կաց, կառուցիր...ու թող նա լինի հյուրընկալ օթևան բարեկամներին և ճամփորդներին...ու թող լինի հողդ ոտնակոխ անող թշնամիների դիմաց հզոր պատվար ու պաշտպան**»: Ասում են՝ հետո արքան երգվել է, որ պիտի կառուցի քաղաքն այդտեղ, և պիտի այն լինի հզոր, անառիկ և պիտի Տուշպաեյա բարի աստվածուհու անունով կոչվի, և Հայկ Գերագույն աստծո պաշտումի հետ ցայգալույսի շքեղ աստվածուհին պիտի լինի իր հավատի ու սիրո խորհուրդը պայծառ երկնքում...

Սարգսի արքան կառուցեց իր մայրաքաղաքը Նաիրի լճի արևելյան ափին:

Հայոց բոլոր գավառներից եկան բյուրավոր արվեստով հմուտ ու մեծ վարպետներ, որ լավ գիտեին քարի, շաղախի, բրոնզի, երկաթի գործը: Եկան հզոր դարբիններ, որ կռակովեն կառուցման կարծր գործիքներ: Եկան անարվեստ գործավոր ու ստրուկ և նախ բարձունքի վրա կառուցեցին հզոր, անառիկ միջնաբերդ, որտեղ հասնելու համար գրանիտե կարծր ժայռի մեջ հսկա աստիճաններ փորեցին: Եվ հեռու **ԱՆՀԻՈՒՆՈՒ** քաղաքի քարհանքներից բերված հսկա քարերով շարեցին հզոր պարիսպը:

Ժայռը, որի վրա վեր էր խոյացել միջնաբերդը, հարավային կողմից միանգամայն ուղղաձիգ էր: Հետո Սարգուրիի ժառանգ-հետմորդները՝ Արարատյան հզոր երկրի արքաները, այն հղկեցին ինչպես հայելի և վրան սեպագրեցին իրենց պատմությունները՝ ի գիտություն սերունդներին: Նույն այդ ժայռի մեջ փորվեցին պալատներ Արարատի արքաների համար, փորվեցին փայլեցվեցին պատերն այնպես սքանչելի, որ հետո նույնիսկ շատ դարեր անց ապշանք ու հիացում էր պաշարում նայողին: Այդ վիմափոր ապարանքներում անշուշտ տիրել է ճարտարապետ և քանդակագործ Տորք

Գայլ գետը, որ բխել է Վարազա սարի տակից, բնական խրամով գետնի տակից անցնելով խորխորատներով, սրընթաց հոսելով, տարել է իր քաղցրահամ ջուրը մինչև Նաիրի ծով և բխել նրա աղի ջրերում:

Այս աղի ծովի և քաղցր ջրի մասին հետո պատմեցին գուսանները: Պատմեցին Ծովինար հրեղեն աստվածուհու մասին, որը ծարավեց աղի ծովի ափին, և վերին մի հրամանով պատռվեց աղի ջուրը, և դուրս ցայտեց այնտեղից անուշ ջրի շատրվանը, որից և խմեց Ծովինար կույսը ճիշտ մի բուռ լիքը և մի բուռ կիսատ... Հղիացավ նա ջրից և ծնեց իր դուստրուհուն որդիներին՝ **Սանասարին, Բաղդասարին**: Սակայն սա ուրիշ պատմություն է, որի մասին կգրուցենք մի ուրիշ անգամ:

Միջնաբերդի արևմտյան ծայրի մի ապառաժի տակից գետը դուրս է ժայթքում մի մեծ ակոյ՝ ի վայելումն նոր կառուցվող քաղաքի:

Տուշպա-Եբանի: Այսինքն՝ Վան: Արարատյան երկրի թագավորները սեպագիր տարեգրություններում հաճախ են իրենց անվանել **Բիաինել** երկրի արքա: Գիտնականներից ոմանք պնդում են, թե Բիաինելն բիա ցեղից է մնացել երկրի վրա, որոնք ապրելիս են եղել Նաիրի ծովի արևելյան ափերին, և հետագայում այդ անունը փոխանցվել է Տուշպա քաղաքին՝ որպես Վան: Իմաստունները ռոմանք էլ պնդում են, որ բիան ցեղի անվանումն չէ, այլ պարսկերեն բիա, իսկ հետո ժողովուրդը, կամաց-կամաց փոփոխելով, դարձրել է Վան: Բիա-Վիա-Վան: Գուցե ճիշտ է, գուցե՝ ոչ: Բայց դա չէ կարևորը:

...Հայոց գուսաններն Արարատյան հզորացող երկրի մայրաքաղաքի մասին երգեր հյուսեցին և փանդիոնների, ծիրանի փողերի, ծնծղաների, թմբուկների նվագով երգեցին շուկաներում, ճանապարհներին, տաճարների մոտ... Եվ Տուշպա մայրաքաղաքի համբավը տարածվեց արևելքից արևմուտք և հյուսիսից հարավ:

[illegible]

...Ցայգալույսի շքեղ տիկինը՝ **Տուշպուեյա** աստվածուհին, ինքն է անձամբ հետևել, որ իր անունը կրող քաղաքը կառուցվի շքեղ և հզոր... Գուսանները երգում էին, որ իբր աստվածուհին անձամբ դիմել է **Ալմիունի** քաղաքի տիրուհի աստվածուհուն, ապա Ուեսի երկրի աստծուն, **Վարազա** և երփներանգ **Մարմարի** լեռների ոգիներին, որ նրանք տան քաղաքին իրենց ունեցածից, ինչ հարկավոր է: Գուսանները երգում էին, որ Տուշպուեյա դիցուհին՝ ցայգալույսի շքեղ տիկինը, հագել է իր ամենագեղեցիկ զգեստը, զարդարվել է իր ամենաշքեղ աստեղնային աղամանդեղեն զարդերով, գնացել կանգնել

Կալեն աճան. Արարատյան
թագավորություն

«Տուր քարդ, տուր քարդ,
Ալնիունու քաղաք,
Տուր քարդ պարիսպ կառուցեմ,
Տուշպա քաղաքին
Պատվար կառուցեմ...»:

«Տուր քո երկաթը,
Տուր քո երկաթը,
Ուեսի երկիր, տուր քո երկաթը
Տուշպա քաղաքին դարպասներ կոտմ...»:

«Տուր քո ջրերը, տուր քո ջրերը,
Վարագա լեռան խոր ընդերքներից
Տուր քո ջրերը
Տուշպա քաղաքին,
Քաղցրահամ ջրի աղբյուր նվիրեն...
Երփներանգ մարմարի
Հրաշագեղ ժայռ,
Բաց քո խորքերը,
Տուր քո մարմարը՝
Տուշպա քաղաքի տաճարները
Երփներանգ մարմարի
Սալերով շարեն...»:

Ասում են՝ Տուշպուռեյա աստվածուհին այդ նկատել և դի է պահել Արծիբիդինի աստծո հանդեպ, քանի որ գիտեր, եթե այդ մասին լսեին երկնքում ապրող աստվածուհիները, պիտի ասելիք-խոսելիք դարձնեին այդ պատմությունը: Այսպես՝ գուսանները Հայոց Աշխարհի, ասքերգուն էին՝ մանրամասնելով Տուշպա քաղաքի կառուցման երգը...

«Բան զարմանալի Տուշպա քաղաքի
Պատմեն ձեզ հինի:
Բան զարմանալի...

Դեռ չեն գտնվել Արամ արքայի թողած վիմագիր արձանագրությունները: Գուցե դրանք կան, գուցե չկան: Ոչ ոք չի կարող այդ հարցին պատասխանել, որովհետև Հայոց Լեռնաշխարհը բնավ էլ չի պեղված և ուսումնասիրված մինչև վերջ: Սակայն գտնվել են նրա որդի կամ թոռ Սարգիսի Առաքինի վիմագիր արձանագրությունները: Ինչո՞ւ որդի

կամ թո՞ւ: Այս հարցը նորից գիտնականների ունեցած տարբեր կարծիքների պատճառով է: Մի մասը գտնում է, որ Սարգուրի Առաջինը Արամի որդին է, մյուս մասը՝ որ նա Արամի **Լուքիայի** որդու որդին է, որովհետև Սարգուրին ինքը իրեն կոչում էր «**Սարգուրի՝ որդի Լուքիայի**»: Գիտնականներից ոմանք կարծում են, որ Լուքիային Արամ արքայի երկրորդ անունն է: Մի գիտնական, բացատրելով Լուքիայի անունը, մեզ համոզում է, որ այն դիցաբանական նշանակություն ունի: Անվան «Լու» բաղադրիչը շումերերեն նշանակում է մարդ, իսկ «**քիային**»՝ մետաղագործության աստված: Ուրեմն **Լուքիայի** նշանակում է մետաղագործ մարդ, որը կարող է որևէ արքայի հզորությունն արտահայտող մականունը լինել...

Ուրիշ էլ ո՞ր երկրի արքաները կարող էին և իրավունք ունեին իրենց այդպես անվանել, եթե ոչ Յայոց Լեռնաշխարհի արքաները: Ինչևէ՛: Որդի, թե թո՞ւ՝ **Սարգուրի Առաջինը** Արամ արքայի զարմն էր, ժառանգորդը: Արժանի փոխարինողը, որի զենքի դիմաց, ինչպես Արամի զենքից, նահանջում էին Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Երրորդի զորաբանակները: Սարգուրին ընդարձակեց իր երկրի հարավային սահմանները, հիմնադրեց շքեղ Տուշպան և այդ ժամանակաշրջանում խիստ տարածված արքայադերեն պաշտոնական լեզվով իր գործերի մասին քարերին թողեց վիմագիր արձանագրություններ:

Յայոց գահի վրա Սարգուրի Առաջինի հաջորդը նրա որդի **Իշպուինի** արքան էր՝

ԻՇՊՈՒԻՆԻ ԵՎ ՄԻՆՈՒԱ

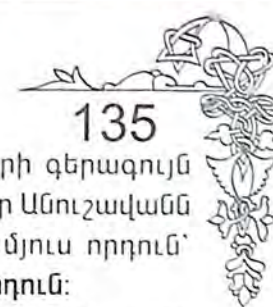
(Մ.թ.ա. մոտ 824 - 810 թթ., մ.թ.ա. 810 - 786 թթ.)

«Յայկը արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Մեշթա քաղաքը, ենթարկեց Պարշուայի երկիրը: Յայկը զորեղ է, հայկյան զենքը մեր զորեղ է: Յայկյան զորությամբ արշավեցին Իշպուինի Սարգուրիորդին և Մինուա Իշպուինիորդին: Իշպուինին զորեղ է: Մինուան զորեղ է: Ջորքի մեջ կային հարյուր վեց մարտակառք, ինն հազար հարյուր յոթանասունչորս հեծյալ, երկու հազար յոթ հարյուր չորս հետիոտն: Յայկն առաջնորդեց Իշպուինի Սարգուրիորդուն և Մինուա Իշպուինիորդուն, որոնք գրավեցին Մեշթա, Կուա, Շարիթո, Նիգիթե քաղաքները Պարշուայի երկրի...»:

Ահա ևս երկու հզոր արքաներ՝ հայր և որդի, Արամյան արքայատան ժառանգորդներ, որոնք «**Յայկյան զորությամբ**», ինչպես իրենք էին գրում իրենց արձանագրություններում, Արարատյան թագավորությունը հասցրին տնտեսական ու ռազմական մեծ վերելքի: **Իշպուինին** կյանքի վերջին տարիներին թագավորում էր **Մինուա** որդու հետ:

Իշպուինին իր Մինուա որդու հետ ոչ միայն հզորացրեց ռազմական ուժը և մեծ բարգավաճման հասցրեց տնտեսությունը, այլև ահռելի թափով ձեռնամուխ եղավ շինարարությանը: Երկու արքաների անուններով հայտնաբերված հարյուրից ավելի արձանագրությունները պատմում են երկրի տարբեր տեղերում հիմնված քաղաքների, բերդերի, պալատների, տաճարների, ջրանցքների մասին:

Արարատյան թագավորության արքունիքը, սկսած Իշպուինի արքայից, հրաժարվել էր իր պաշտոնական արձանագրությունները ավանդական արքայական սեպագրալեզվով կազմելուց՝ գերադասելով խուռիերենը, որի ինչ լինելու մասին էլ են դեռ վիճում գիտնականները:

Նրանցից ոմանք պնդում են, թե Իշպուինի արքան, որը նաև երկրի գերագույն քուրմն էր, պատմահայր Խորենացու մատյանում հիշատակվող Սոսանվեր Անուշավանն է: Իր մահից առաջ Իշպուինի արքան գերագույն քուրմ կարգեց իր մյուս որդուն՝ **Սարգուրի Իշպուինիորդուն**, իսկ արքա թագադրեց **Մինուա Իշպուինիորդուն**:

Իշպուինի արքայի վերջին գործերից մեկը եղավ (իր որդի Մինուայի հետ) Յայոց Աշխարհում պաշտվող բազմաթիվ աստվածների համար իրենց դիրքին համապատասխան ծիսակարգ և զոհաբերություն սահմանելը: Տուշպա-Վան քաղաքի մոտ գտնվող «**Միերի դուռ**» կամ Ագռավաքար կոչվող քարաժայռի վրա, որը հարթեցված ու փայլեցված է մեծ քանդակագործ Տորք աստծուն արժանի վարպետությամբ, վիմագրված են բոլոր աստվածների անունները՝ Արարատյան թագավորության մեջ համախընքված, Յայոց բոլոր մեծ ու փոքր ցեղերի աստվածները, որոնց արքունի իշխանությունն ընդունել էր Յայկ Գերագույն աստծո մեծ դիցարան: Երբ Արարատյան թագավորության կենտրոնական իշխանությունը հպատակեցնում էր նույնազգի որևէ ցեղ, եթե այդ ցեղի ցեղապետը կամ արքայիկը հնազանդվում էր՝ հասկանալով դրա կարեւորությունը, և հաճախակի ապստամբություններով չէր աշխատում նորից ձեռք բերել իր թույլ ինքնուրույնությունը, ապա այդ ցեղապետը կամ արքայիկը մնում էր իր գահին՝ որպես կենտրոնական իշխանության մասնիկ, և նրա աստվածները տեղ էին գրավում հանընդհանուր դիցարանում՝ մեծարվելով իրենց դիրքին համապատասխան: Իշպուինին և Մինուան իմաստուն արքաներ էին, իրենց տիրակալության տակ գտնվող ցեղերին կառավարում էին նրանց տան օրենքներով և հարգանքի պատշաճ տուրք էին մատուցում նրանց աստվածներին:

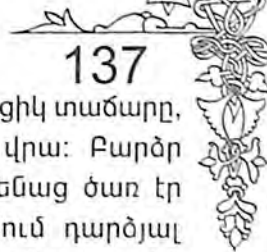
Այսպես հայտնվեցին Յայկյան դիցարանի բոլոր աստվածների անունները «**Միերի դուռ**» կոչվող քարաժայռին: Յայոց առաջին, մեզ հայտնի այս դիցարանի մասին ես դեռ կխոսեմ կարևորելով շատերի տեղը քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ոլորտներում:

Իշպուինի արքան թագավորեց մոտավորապես մ.թ.ա. 824-810թթ., Մինուա արքան՝ մոտավորապես մ.թ.ա. 810-786թթ.: Նա հոր մահից հետո թագավորեց ևս 24 տարի: Յայոց այս հզոր թագավորի մասին Ասորեստանի արձանագրությունները, իրենց սովորույթի համաձայն, լռում են. այս շրջանում Ասորեստանի արքաները, Յայոց դեմ տարած հաղթանակների հետ կապված պարծենալու բան չեն ունեցել:

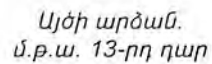
Մինուա արքան կարողացել էր զսպել ռազմատենչ հարևանին և ամբողջությամբ նվիրվել իր երկրի գործերին: Յայ ժողովրդի ողջ պատմության ընթացքում Մեծ Յայքի նախարարությունները հաճախ են անջատվել Յայոց կենտրոնական պետությունից: Իսկ պետության ղեկավարները միշտ ձգտել են միավորել ու վերամիավորել անջատ իշխանությունները: Այդ միավորումը երբեմն կատարվել է խաղաղ, իսկ երբեմն, նույնիսկ՝ ծանր, արյունահեղ պատերազմներով և մեծ դաժանությամբ: Մինուան, ահա, երբեմն՝ խաղաղությամբ, երբեմն՝ պատերազմներով, իր կենտրոնական պետության մեջ էր կարողանում պահել այն գավառները, որոնք անջատվում էին միասնական

Վասպուրական.
Միերի դուռ

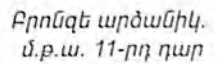

Արքան, անշուշտ, դեռ էլի շատ գործեր կատարեց: Սակայն խոսքը **Մեծագործության** մասին է: Այն Մեծագործության, որ ժամանակի մեջ պիտի փորձության ենթարկվեր: Որը նման չէր մինչ այդ Արարատ երկրում, Բաբելոն երկրում, Աշշուրի երկրում կամ Եգիպտոս երկրում կատարված մեծագործություններին: Սա ժամանակի անընդհանրկեցիության մեջ պետք է մնար միակը բոլոր մեծագործություններից, հիացմունքի ու զարմանքի հրաշալի պահեր պարգևեր տեսնողներին, որոնք կգան Արևելքից ու Արևմուտքից, Հյուսիսից ու Հարավից:

Այսպես՝:

Ասորեստանի Ադադնիրար թագավորը Շամշի-Ադադի որդին, համբուրել էր մոր՝ Շամմուրամաթ թագուհու կուրծքը և խոստացել կործանել Ուրարտուն: Նրանք մեծ թուրթան՝ զորապետ Ներգալ Մալիկի և մեծ կուսակալ Բեշտարսի-Իլումանի հետ նստել էին խորհրդի և Բահալ-Աշշուրի մեծ քրմապետը գուշակել էր Ուրարտուի կործանումը, Արամյան թագավորական տան ոչնչացումը: Թուրթան Ներգալ-Մալիկը խորհուրդ էր տվել երեք կողմից հարձակվել Ուրարտուի վրա: Թագավոր Ադադնիրարը իր մայր Շամմուրամաթ տիկնոջ հետ զորքերի մի մասը պիտի տաներ Տիգրիսի հովտով, Աղձնիքով, Գիլգանի գավառով և Տավրոսի լեռների Բաղեշի կիրճով մինչև Հայոց պաշտամունքի գլխավոր կենտրոն՝ Մուսասիր: Թուրթանը փոքր Ջաբի հովտով պիտի մտներ Մանա: Մանան պիտի ազատվեր ուրարտացիներից, հարկատու դառնար Ասորեստանին, իսկ թե դիմադրեր՝ պիտի ավերվեր: Իսկ կուսակալը Ուրարտու պիտի

Շամշի-Ադադը, չկարողանալով հզորացած Ուրարտուի՝ Արարատյան թագավորության դեմ ոտնձգություններ կատարել, կողքի երկրների հետ էր կռիվներ մղում: Այդ ժամանակ Արարատյան երկրի արքան Իշպուլիմի Սարդուրիորդին էր, որն իր կյանքի վերջին տարիներին թագավորում էր իր Մինուա որդու հետ: Իշպուլիմի արքան և Շամշի-Ադադը մեռան գրեթե նույն ժամանակ: Շամշի-Ադադի գահաժառանգը՝ Ադադնիրարը, դեռ փոքր էր, և Շամնուրամաթ տիկինն իր որդու և գահի խնամակալը դարձավ՝ մինչև

Սակայն հաղթանակն, ի վերջո, հայերինն էր: Մինուա արքայի զորքը երկար հետա-

[illegible]

ու Տուշպա քաղաքից քիչ վերև թափվեր Նաիրի ծովը, քարե հզոր պատնեշով պիտի անջատվեր լեռան լանջերից քառասուն-հիսուն կանգուն հեռավորությամբ, որ եթե հանկարծ օրերից մի օր քար ու հող թափվեր լեռան լանջերից ներքև, չկարողանար Ջրանցքը խաթարել և չկարողանար ջրի առաջն առնել: Գծվեցին նաև այն առուները, որոնք պիտի ելնեին մայր Ջրանցքից և պիտի ոռոգեին լեռան լանջերում և ներքևներում եղած գյուղերը, այգիները, արտերն ու խաղողուտները և աշխատեցնեին ջրաղացները: Որքան դյուրին էր քարի վրա գծել արդեն պարզ դարձած Ջրանցքի ճանապարհը և որքան դժվար՝ այն կառուցելը: Կռիվը, որ սկսվեց լեռան և մարդու միջև, կռիվ չէր, այլ կենաց ու մահու դաժան գոտեմարտ:

Այո: Ջրանցք չէր կառուցվում միայն: Հարատևելու հզոր ցանկությունն էր ջրանցքի տեսքով մխրճվելու լեռան կողերի մեջ: Լեռան կողերի մեջ մխրճվելու էր նաև Արքայի կա՛մքը, Ամանուն կառուցողի Հանճա՛րը, քրմական գիտությունը, բյուր-բյուրավոր գործավորների մկանների ուժը: Աղամանդից կարծր էր դարձել այն գործիքը, որը պետք է ճեղքեր ժամանակի խիտ, անթափանց էությունը և հաղթահարելով ճանապարհին ընկած ամեն խոչընդոտ՝ մարդու հիշատակը պիտի հասցներ **Հավերժության** դռներին: Ջրանցք չէր կառուցվում: Նորից վերակառուցվում էր Ա՛զգը, որ ժամանակի ինչ-ինչ բավիղներում բաժան-բաժան էր լինում, դառնում խոցելի: Մոռանալով, որ ինքը Մեծամորի մետաղագործների հզոր ժառանգն է: Բայց հիմա նրանք նորից համախմբվել էին մի հզոր զենքի՛, բազկի՛ ու կամքի՛ իշխանության տակ: Բայց դա քիչ էր, որպեսզի միասնական մնար ժողովուրդը: Հարկավոր էր, որ նրանք իրենց մկանների ուժը և պրկումը, իրենց քրտինքը, իրենց արյունը կարողանային տալ **Գործին**՝ որպես հաստատուն այն բանի, որ առանձին-առանձին ցեղեր չեն, այլ ժողովուրդ են, Ա՛զգ են: Քանզի միասնական ժողովուրդն է, որ կարող է **Մեծագործել**: Ցեղն ընդունակ չէ մեծագործելու:

Ջրանցքը կառուցվեց: Ջրանցքի ակունքների մոտ կանգնեցվեց քարակոթող, որի վրա սեպագրվեց. **«Հայկյան զորությամբ Մինուա Ինչպուհիորդին այս Ջրանցքը կառուցեց. «Մինուայի Ջրանցք» է անունը**»:

Քարակոթողներ կանգնեցվեցին նաև Ջրանցքի մյուս մասերում: Սակայն ժամանա՞կը, թե՞ ճակատագիրը, չգիտես ինչու, վրեժխնդիր եղավ Մինուա արքայից: Մի քանի հարյուր տարի անց քարակոթողները թաղվեցին հողի մեջ, և մոռացվեց Ջրանցքի անունը: Ճշմարիտ պատմությունները խառնվեցին իրար, աստվածները մարդկայնացվեցին, և Ջրանցքի անունը, չգիտես ինչու, կապվեց **«Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ»** առասպելի հետ: Ջրանցքը կոչվեց Շամիրամի անունով: Նույնիսկ մեր մեծ երախտավորը՝ սքանչելի մեր պատմահայր **Մովսես Խորենացին**, նրա կառուցման մասին հավաստի պատմություն գրեց, սակայն... կառուցողի պատիվը զիջելով Շամիրամ ասորուհուն: Եվ մինչև հիմա՝ երեք հազար տարի անց, Ջրանցքը նրա անունով է կոչվում: Սակայն Ջրանցքի անունը **Մինուա** է: Քարակոթողները հանվել են հողի տակից: Բազում մարդիկ կարդացել են ու վկայել՝ **Մինուա է անունը Ջրանցքի**, որը մինչև հիմա, այսինքն՝ կառուցման օրից երեք հազար տարի անց, գործում է անխափան՝ առանց փոքր-ինչ խախտումի անգամ:

Իրոք, նման մեծ գործ կարող էր կատարել միայն այնպիսի թագավոր, որը հզոր էր և հարուստ: Ավանդությունն ասում է, որ Ջրանցքի վրա աշխատել են տասներկու հա-

զար ասորեստանցի և այլազգի ստրուկներ, որոնք, թերև, գիտեին ջրանցքներ կառուցելու գործը, որովհետև Ասորեստանում, և առհասարակ Միջագետքում, ջրանցքներ կառուցելու արվեստը մեծ զարգացում էր ապրում: Սակայն նրանք, միշտ գործ ունենալով փափուկ հողի և հարթ տարածությունների հետ, անկարող էին լեռնային ջրանցք կառուցելու գործում: Նվաճել անդունդները՝ ահագին քարե պատեր կանգնեցնելով, ժայռերի ահեղի կտորներ պոկել և այնպես շարել միմյանց վրա, որ անսասան մնան դարերի ընթացքում. այդպիսի գործ անկարող էին կատարել **Տիգրիս-Եփրատյան** հովտում ապրող ջրանցք կառուցողները: Նրանք միայն սև աշխատանք կատարող ստրուկներ են եղել: Նման հսկայական կերտվածքները, կիկլոպյան կառույցներ կանգնեցնելը, գրանիտե ժայռերի միջով ջրի կամ սովորական ճանապարհներ անցկացնելը միայն այդ լեռնաշխարհում ապրող ժողովուրդն էր ընդունակ պարհներ անցկացնելը միայն այդ լեռնաշխարհում ապրող ժողովուրդն էր ընդունակ կատարելու: Եվ իզուր չէր, որ ավանդությունը շարունակում է իր պատումը՝ հավաստելով, թե վեց հազար փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի գործի ճարտար վարպետներ էին գործում Ջրանցքի կառուցման վրա: Ուրեմն նորից ենք կրկնում, որ Վարպետներ էին գործում Ջրանցքի կառուցման վրա: Ուրեմն նորից ենք կրկնում, որ հայ ժողովուրդը կառուցեց իր Ջրանցքը՝ ի՛ր տաղանդով և գիտությամբ, ի՛ր հայ ժողովուրդը կառուցեց իր Ջրանցքը՝ ի՛ր տաղանդով և գիտությամբ, ի՛ր հավաքական կամքով: Իմաստությամբ, ի՛ր արքայի հարստությամբ և հզորությամբ, ի՛ր հավաքական կամքով:

Արքայի մասին մեր պատմությունն ավարտենք մի արձանագրությամբ, որտեղ չեն հիշատակվում կառուցումներն ու արշավանքները... **«Հայկյան զորությամբ Մինուա Իշպուհիորդին ասում է,- Հենց այս տեղից նժույգը՝ Արծիբի անունով, Մինուայի տակ ցատկեց քսաներկու կանգուն»:**

Այսպես ուրեմն, Մինուայի նժույգ Արծիբին, որը նշանակում է «Արծիվ» ցատկել է 11մ 39սմ: Հայոց արքա Մինուայի նժույգի ցատկը մինչև 1975թ., այսինքն՝ 2800 տարի, մնաց չգերազանցված: ՀԱՅԿՅԱՆ ԶՈՐՈՒԹՅԱՄԲ...

ԱՐԳԻՇՏԵ ՄԻՆՈՒԱՈՐԴԻ

(Մ.թ.ա. մոտ 786 - 764 թթ.)

«Հայկյան մեծությամբ Արգիշտե Մինուաորդին այս հոյակապ ամրոցը կառուցեց: Հաստատեց Երեբունե անունը՝ երկրի զորությունը բարբարոս ցեղերի մեջ ամրապնդելու համար... Հողը չոր էր... այստեղ հզոր մեծագործություն կատարեց Մինուաորդին»:

«Հայկյան մեծությամբ Արգիշտե Մինուաորդին ասում է. -Գրավեցի Երիախե երկիրը, գրավեցի Իրդանիու քաղաքը մինչև Իշկիգուլա »:

«Հայկյան մեծությամբ Արգիշտե Մինուաորդին ասում է. -Ամրոց հոյակապ կառուցեցի, հաստատեցի Արգիշտեխինելե անունը: Հողը չոր էր, ոչինչ չկար կառուցված: Գետից չորս ջրանցք անցկացրի, խաղողուտ և անտառ հիմնեցի, կատա-րեցի անթիվ մեծագործություններ...»:

Արգիշտե Մինուաորդին հաջորդեց իր հորը՝ Մինուային, և Արարատյան թագավորությունը հասցրեց հզորության բարձրակետին՝ դառնալով մեկն այն ահարկու

Արգիշտե արքայի սաղավարտը

Դավթին, որ յոթ գութանավորի յոթ օրվա ճաշը մեկ անգամ ուտելուց հետո յոթ օրվա վարը յոթ գութանով մեկ ժամում վերջացրեց: Ժողովուրդն այդպես է պատկերացնում իր զորեղներին: Նրանք ուտում էին այնքան, որքան ուժն էր իրենց և արած գործը: Նրանք չէին ուտում և անգործ նստում: Նրանք մշակում էին հողը՝ ինչպես Շարան ու Դավիթը,

Արգիշտե Առաջինը երեւունե և Արգիշտե-
Խիսնէ (Արմավիր) բերդաքաղաքները կառուցեց:
Կառուցեց նաև մի շարք ջրանցքներ, տաճարներ,

Երեբունի ապերազները

Եվ ամեն պարագայում, թե ռազմական, թե շինարարական գործերի մասին արժանագրեխս վկայակոչվում է Արարատյան թագավորության դիցարանի առաջին և գլխավոր աստվածը՝ Հայկ Գերագույնը. «Հայկը արշավեց, սեփական զենքին եմ-թարկեց...» կամ «Հայկյան մեծությամբ կառուցեցի հոյա կապ...»: Եվ այլն:

(Մ.թ.ա. մոտ 764 - 735 թթ.)

պարհին ընկած բնակավայրերը:

Ի՞նչ է, ի վերջո, ներկայացնում մարդու էությունը: Մարդ-զգայուն արարած, մարդ-արքա և մարդ-ստրուկ հասկացությունները՝ անսահմանորեն միմյանցից հեռու, սակայն ճակատագրի կամեցողությամբ՝ մի կետում եղբորեն նման: Երկուսն էլ՝ և՛ մարդ-արքան, և՛ մարդ-ստրուկը, տառապող անհատներ են: Եվ եթե ջնջում ենք արքաստրուկ հասկացության սահմանները, մնում է մարդ-զգայուն արարած-տառապող էություն՝ սահմանումը, որը կարող էր լինել և՛ արքա, և՛ ստրուկ:

Սարգիսը արքան փախչում էր աշշուրական անապատի բոլոր արևի տակ ջրկիր-ստրուկ լինելու ճակատագրից: Մահվան նետը շամփրում է սիրտը: Բայց դա արքայի համար այն սարսափելի վերջաբանը չէ, քան ստրուկի վերածված արքայի կյանքը: Արքա և ստրուկ: Որտեղից որտեղ: Անչափելի հեռու միմյանցից, անհամատեղելի... Մեկը՝ աստծո փոխանորդը երկրի վրա, մյուսը՝ անդեմ, անզգացում, անիրավունք արարած: Բայց ահա ճակատագրի աստվածուհին կարող է իր թարթիչների հմայիչ մի շարժումով արքային դարձնել ջրկիր-ստրուկ կամ լեռների խոր ընդերքներից հան-քաքար հանող անդեմ ամբոխի անդեմ մի հյուլե...

Արպարդի, ապա Տուշայի հետ կապված այս միջադեպը, այնուամենայնիվ, չկա-

րողացավ խախտել Արարատյան թագավորության հզորության հիմքերը: Սակայն
 Թիզլաթպալասար Երրորդի ջանքերով նորից դանդաղորեն սկսում էր հզորանալ
 Ասորեստանը: Դեռ սպասվում էր կյանքի ու մահու մենամարտ, որտեղ պիտի վճռվեր
 երկու երկրների ճակատագիրը, քանի որ բացառվում էր հաշտությունը և միմյանց կողք
 կողքի խաղաղ ապրելը:

(Մ.թ.ա. մոտ 735 - 714 թթ.)

Ռուսա Առաջին: Որդի Սարգսի Երկրորդի, թող՝ Արգիշտե Առաջինի: Մինչ այս մենք ծանոթացանք Արամյան հարստության նշանավոր ռազմագետներին: Ռուսա Առաջինը մեր պատմության էջերից հառնում է որպես նշանավոր քաղաքագետ: Նրա գահակալության առաջին շրջանում քաղաքագետ արքայի կարիքը Արարատյան թագավորությունն հոոր գգուն էր:

Սկզբում նոր արքան գերազանցապես զբաղվեց իր երկրի ներքին գործերի կարգավորումով: Իսկ արտաքին քաղաքականությամբ Ռուսա Առաջինը ջանում էր պահպանել Արարատյան թագավորության հավասարակշռությունը՝ առժամանակ չմտախոհելով իր անհատական շահերը շոշափելու:

[illegible]

Երկրի ներքին դրության կարգավորումը և հյուսիսում կատարած ձեռնարկումները Արարատյան թագավորության ռազմական հզորության ամրապնդման երաշխիքն էին։ Սակայն իշխաններից ոմանք, Հայոց արքայի դեմ միավորվելով, դավադրություն կազմակերպեցին։ Դավադրությունը բացվեց։ Ռուսան կարող էր ներել մասնակիցներին, սակայն բռնվեցին նրանց լրատու-բանբերները, որոնք անցնում էին Ասորեստանի սահմանը՝ լուր տանելու Թիզլաթպալասար Երրորդ արքային, թե ահա Նաիրի մի քանի սահմանը՝ լուր տանելու Թիզլաթպալասար Երրորդ արքային, թե ահա Նաիրի մի քանի իշխաններ պատրաստ են միանալու նրան, եթե նա մտնի Արարատի թագավորության սահմանը և իր հին վրեժը լուծի Ռուսա արքայից։

Ռուսան սրանց դատը Մուսասիրի Փառաց տաճարում նշանակեց և պնդեց մահապատժի ենթարկել դավադիրներին: Ռուսան Մուսասիրի տաճարի Յայկի անդրիի դիմաց երդվեց, որ աստօն ոտքերի մոտ զոհաբերվող կենդանու նման կմորթվեն բոլոր նրանք, ովքեր Յայոց միասնության դեմ նենգ ու դավադիր կխարդավեն՝ իրենց հայացքը շրջելով դեպի այն կողմ, որտեղ դարավոր թշնամին է:

Իսկ Ասորեստանի գահին արդեն Սարգոն Երկրորդն էր՝ Թիգլաթպալասար Երրորդի որդին: Եղբորը՝ Սալմանասար Յինգերորդին, վերացնելով գինվորական հեղաշրջումով՝ նա տիրեց գահին: Տիրեց, որպեսզի Ասորեստանին մեկ անգամ ևս իր նվաստ դիրքից բարձրացնի միջև բոլոր ժողովուրդների նկատմամբ ունեցած ապուպապերի ժամանակների Ասորեստանի առաջնությանն ու փառքին: Թիգլաթպալասարի ջանքերը զուր էին անցել: Սալմանասար Յինգերորդին նույնպես չհաջողվեց Յայոց թագավորության նկատմամբ Ասորեստանի դիրքը առաջատար դարձնել: Նա, ընդհանրապես, բացի Սամարայի երեք տարվա անտեղի պաշարումից՝ ուրիշ ոչինչ չարեց: Բայց հիմա գահին Սարգոնն է:

Ռուսա Առաջինը հեռվից հեռու գնահատել էր նրան և հասկացել, որ կյանքի ու մահու պայքար էր սկսվելու:

Դեռ Սալմանասար Յինգերորդի ժամանակ Ռուսան Ասորեստանի դեմ էր հանել արևմուտքում մուշկերի թագավոր Միտանիին, Խիլակու-Կիլիկիա երկրի թագավոր Խուլլահին, Խաթեի թագավոր Թարբունազային: Սրանք կարողացան ազատվել Ասորեստանի լծից և հարկատվության ահռելի բեռից: Ռուսան իր ազդեցության տակ էր գցել նաև Թոբելի թագավոր Ամբարիսին, որը Սարգոնի փեսան էր՝ նրա Ախատաբիշա դստեր ամուսինը: Սրանք դեռ՝ արևմուտքում: Արևելքում՝ Մանայում, Ռուսայի պատճառով եռում էին խռովությունները: Մանան բազմաթիվ անջատ-անջատ ցեղերի, ընդհանուր թագավորական բանակով մի կերպ միավորված երկիր էր և ամեն առիթով հեշտությամբ, մանավանդ, եթե կար Ռուսա Յայի նման դիվանագետ մի արքայի հովանավորությունը, մասնատվում էր: Այդ ցեղերի տեր իշխանները միշտ փորձում էին իրենք դառնալ իրենց փոքրիկ գավառի կամ քաղաքի թագավորները, Ասորեստանին հարկատու լինելու վիճակից գերադասում էին հայերի դաշնակցությունը, ազատ առևտուրը: Ուրեմն Մանայի նորընծա թագավոր Ուլուսունուն տուրք տվեց Ասորեստանի դեմ կազմակերպվող զինակցությանը, միացավ Ռուսայի կողմն անցած իշխաններին և Սարգոնի Մանա երկրի տարբեր ամրոցներում բերդապահ զորքերը ջարդելով՝ ազատագրվեց:

Սարգոնը զորքեր էր կենտրոնացրել Յայոց սահմանի ողջ երկարությամբ, հատկապես՝ Մեծ և Փոքր Զաբ գետերի անցումներում, Կադուխի շրջանում և Տավորսի ու Զագրոշի լեռնանցքների մոտ: Սարգոնը Յայաստան էր ուզում մտնել միաժամանակ երկու, հնարավոր է նաև երրորդ կողմից: Բայց հայտնի չէր հարձակվելու ժամանակը: Ասորական լրտեսները վխտում էին Յայոց Աշխարհում՝ չնչին աղքատի, մեծահարուստ վաճառականի և բազմաթիվ այլ կերպարանքներով: Ի դեպ, Նինվեի պեղումների ժամանակ գտնվել են հարյուրավոր սալիկներ՝ լրտեսների զեկուցումներով:

Աշխարհի գլխին փորձանք էր կախվել Աշշուրի մեծ սրի տեսքով, որովհետև պարզ երևում էր, որ Սարգոնի ջանքերով նորից քաղաքական երկնակամարում նրա երկրի

աստղը վեր էր բարձրանում: Ասորեստանը քանի դեռ թույլ էր, ապրում էր հանգիստ՝ ճանկերը հավաքած թաթերի մեջ, բայց բավական էր քիչ թե շատ ամրանար, իսկույն շամբուտի լուսանի նման պատրաստվում էր ցատկի, և վայ այն երկրին, ում ողնաշարից կկառչեր նա: Յիմա Սարգոնի ձեռքը բռնեց էր դարձել, և այդ բռնեցը սեղմում էր «զայրացած տեղը»: Եվ եթե Արևելքի ու Արևմուտքի տեր թագավորները չլինեին միաբան և իրար օգնող, պիտի առանձին-առանձին տապալվեին Աշշուրի ոտքերի առջև: Սա էր, որ Ռուսան բացատրում էր այդ թագավորներին՝ զինակցության կոչելով նրանց: Նա հասկանում էր, որ Սարգոնը պատրաստվում էր մեծ հարվածի, որով իր երկրի տեղը արևի ներքո պիտի ընդլայնի և ճրանով իսկ պիտի տեր դառնա աշխարհի առևտրական կարևոր ճանապարհներին, պիտի տեր դառնա հանքերին, որոնց մետաղը պետք էր իր զենքերին, պիտի տեր դառնա նաև հացի պատրաստի ամբարներին և մնացած ուրիշ շատ հարստությունների: Ռուսան կոչ էր անում, որ արևելք-արևմուտքի տերերը կանգնեն թիկունք-թիկունքի և դառնան անխորտակելի, հզոր պատվար՝ վաղվա ահավոր գալիքի հանդեպ, քանի որ գիտեր՝ Սարգոնն իր մարտավարական ծիերը սնում է ցորենով, ուրեմն, պատրաստվում է մեծ պատերազմի: Եվ եթե դա եղավ, ուզեն, սնում է ցորենով, ուրեմն, պատրաստվում է մեծ պատերազմին, պիտի բախվեն, և պիտի լինի թե չուզեն, բոլոր երկրների զենքերը պիտի խառնվեն, պիտի բախվեն, և պիտի լինի կործանում թույլ երկրների, եթե այդ թույլերը չմիանան ընդհանուր թշնամու դեմ:

Ռուսայի համար երբեմն շատ դժվար էր դառնում համոզել այս կամ այն երկրի թագավորին, որի սիրտը շնչում էր ահով ահարկու Սարգոնի հզորության առջև: Սակայն նրան, ի վերջո, հաջողվում էր ջախջախել կասկածները և տատանվողին ևս բերել զինակցության: Ռուսան գիտեր՝ Սարգոնն անապատներից բերել էր տվել բոլոր բեղվինական քոչվոր ցեղերի առաջնորդներին և նրանց հավատացրել, որ եթե ցեղի տղամարդկանց հետ չմտնեն կանոնավոր բանակ, չկռվեն հյուսիսից իջնող ահարկու ցեղերի դեմ, ապա նրանք պիտի հարձակվեն և իրենց հուժկու բանակներով մեկ-մեկ պիտի կոտորեն բեղվինների բոլոր ցեղերին, պիտի գրավեն դալարավայրերը և անապատի խորքերում թաղված ծածուկ ջրհորները: Բեղվինների առաջնորդները անապատի խորքերում թաղված ծածուկ ջրհորները: Սարգոնը զենք էր տվել նաև իր քաղաքի վրա՝ էին կատարել Սարգոնի կամքը: Սարգոնը զենք էր տվել նաև իր քաղաքից, քաղաքներին և գեղջուկներին, որոնք, ճիշտ է, մարզված չէին ինչպես զինվորները, սակայն գիտեին արյունով արբել և դառնալ վայրագ՝ ինչպես անապատային բորենիները: Սարգոնն այս խառնամբօխը զինել էր ավերված ու թալանված Սիրիայի, Պաղեստինի, Գազայի զենք ու զրահով և դրել իր մարզված, մարտերում կոփված թուրքամների ղեկավարության տակ:

Այսպես. Սարգոն արքան վերակառուցում էր իր բարձիթողի արված երկիրը: Ասորական հին, կործանված քաղաքները նորից էին հառնում իրենց փլատակներից: Նոր, շքեղ քաղաքներ էին կառուցվում, ջրանցքներ փորվում: Երկրի սահմաններն էին լայնացվում:

Այնուամենայնիվ, այդ բոլորը կատարելու համար Սարգոն արքային ստրուկներ էին պետք: Պետք էր նաև մետաղ, պղինձ, անագ, ոսկի, արծաթ, երկաթ, կապար, ցինկ,

Բրոնզյա կապարձ

151
ատրաստվում
էր անծանոթ
լարքը, ոչ նրա

«Սարգոն Աշշուրացու բանակը մտավ Հայաստան»:

Պոլյակ. Արարատյան
թագավորություն

«Ես՝ Շարրուկենուս, աշխարհի չորս կողմերի թագավորը, Ասորեստանի հովիվը, Էնլիլի և Մարդուկի օրենքի պահապանը, իմ թագավորական Կալխու քաղաքից մեկնեցի և Վերին Ջաբ գետը հորդացած ժամանակ սրընթաց անցա։ Ես որոշեցի Աշշուրի օգնությամբ դեպի լեռների խորքն արշավել։ Ես անցա լեռների միջով, որոնք ծածկված էին բոլոր տեսակի ծառերով։ Անցումը վտանգավոր էր, որովհետև նրանց ճանապարհով գնացողը արևի ճառագայթ չի տեսնում։ Մեծ լեռնագագաթը ցցված էր տեգի ծայրի մեծ և հասնում էր երկնքին։ Նրա կողքով ձգվում էին անդունդներ և կիրճեր։ Կառքերի վերելքի և ձիերի արագ ընթացքի համար աննպաստ էր, հետևազորի անցման համար դժվարանց։ Բանականության ցուլքով ու մտքի ըմբռնմամբ իմ սակրավորներին ստիպեցի բարձրացնել հզոր պղնձե բրիչները և նրանց բարձր լեռների ժայռերը կրաքարի մեծ ուղղեցի, բարելավեցի արշավուղին։ Ես նախ մտա Մանա։ Մանայում Ուլլուսունու թագավորը լսեց իմ արշավանքի ընթացքի մասին և հրժվալի սրտով իր տուրքը բերեց և համբուրեց ոտքերս։ Մեղացիների հզոր երկրի պետերը լսեցին իմ արշավանքի մասին, և սարսափը թափվեց նրանց վրա։ Իրենց ծանր տուրքը բերին և ինձ հնազանդվեցին։ Իմ զորքի սննդի համար ալյուր և գինի տվեցին։ Իմ պատվին կոթող կանգնեցրին։ Դաժան թշնամի Ուրսային պարտության մատնելու համար առջև չորեքթաթ սողացին, ինչպես շունը։ Նրանց աղաչանքը ընդունեցի և ասացի. «Ներում եմ»։ Քանի որ Աշշուրը և Մարդուկը ինձ հզոր ուժ էին պարգևել և իմ զենքը աշխարհի բոլոր իշխանների վրա պանծացրել էին, նրանց խոստացա ջախջախել Ուրարտուն։ Մանացիների և մեղացիների միջև եղած լեռների հեռավոր վայրերի բոլոր իշխանները լսեցին իմ արշավանքի ընթացքի մասին, իմ փայլի սարսափը պատեց նրանց, և իրենց կյանքը փրկելու համար եկան ու համբուրեցին իմ ոտքերը։ Բերեցին տուրք անհամար քանակությամբ։ Ապա ես հասա Ջիգերտու երկիրը։ Ջիգերտուի Մետատին դեմ էր նետել լուծը, մոռացել էր իր ստրկական վիճակը՝ հույս դնելով կարգ ու կանոն չիմացող իր դաշնակից ուրարտացի Ուրսայի վրա, որ սակայն նրա կյանքը չփրկեց։ Նա իր մարդկանցով հեռավոր լեռները բարձրացավ, լքեց իր թագավորական քաղաքը, որը թանկ չէր նրա համար։ Ես նվաճեցի, պարիսպները քանդեցի, տները հրդեհեցի, ոչնչացրի ջրհեղեղի պես, բլրի վերածննդի։ Ուրարտացի Ուրսան՝ Աշշուրի և Մարդուկի անունը չպահպանող, տերերի տիրոջ երդումից չվախեցողը, լեռնցին, սպանության սերունդը, կարգ ու կանոն չիմացողը, որի շրթունքը մոթմոթում էր չար ու անպետք խոսքեր, որը չէր պահպանում Շամաշի՝ աստվածների մեծ դատավորի ավանդը և տարեցտարի անդադար անցնում էր սահմանը, իր նախկին մեղքերից հետո մեծ հանցանք կատարեց իր երկրի ջախջախման և ժողովրդի ոչնչացման համար։ Նրա սիրտը ցանկացավ ինձ հետ բաց ճակատամարտ տալ։ Իր լեռներում, նրա կիրճերում ռազմական կարգ հաստատեց։ Սակայն այս ամենի մասին իմ սուրհանդակն ինձ հայտնեց։ Այն բանի համար, որ ուրարտացի Ուրսայի լայնարձակ երկրի սահմանը պիտի անցնեի, նրա զինվորների արյունը դաշտում պիտի թափեի, ճակատամարտում պարտության պիտի մատնեի և նրա բերանի արհամարհանքը պիտի իր վրա շրջեի, ձեռքերս բարձրացրի և դիմեցի իմ աստվածներին...»։

Այսպե՛ս: Սարգոնը կործանեց Փռռաց տաճարը: Սարգոնը գերի տարավ առյուծի

Սկայորդուն հաջորդած **Պարույր Սկայորդին** (Սկայորդի նշանակում է հսկայի որդի) իր գահակալության սկզբից արդեն հաշտության պայմանագիր է կնքում Ասորեստանի հետ՝ կնության խնդրելով նրա դստերը:

Ինչպես գիտենք, դեռ Ռուսա Երկրորդի ժամանակ Սասունը՝ Շուբրիան, սկսել էր չենթարկվել Հայոց միասնական թագավորությանը: Գիտնականներից ոմանք, վկայակոչելով Մովսես Խորենացուն, **Սկայորդուն**, որը հավանաբար Արամյան արքայատոհմի զարմներից էր, համարում են այն դժգոհ իշխաններից, որոնք չէին ընդունում Ասորեստանի և Հայաստանի միջև վարվող քաղաքականությունը և գաղտնի կապեր էին հաստատել մարերի և սկյութների հետ: Սկայորդու որդի **Պարույրն** ի վերջո տապալում է Հայոց Սարգուրի Երրորդ թագավորին և գրավում ողջ իշխանությունը: Այսպիսով, Հայաստանն ազատվում է Ասորեստանի գերիշխանությունից՝ ընկնելով Մարաստանի ազդեցության տակ: Մարաստանի թագավորը **Կիաքսար Վարբակեսն** էր, որը, դաշինք կնքելով Բաբելոնի, ինչպես նաև Պարույր Սկայորդու հետ, մարա-սկյութական միացյալ զորքերով մ.թ.ա. 612 լծաշարում է Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն և կործանում այն: Որպես շնորհակալություն իրեն ցույց տրված աջակցության՝ Կիաքսարը Պարույր Սկայորդուն թագ է նվիրում:

A circular decorative plate, likely a ceramic or metal dish, featuring a central sunburst or star-like motif. The design is symmetrical, with stylized floral or leaf-like patterns radiating from the center. The plate is shown against a dark background.

տյանի երեմիա մարգարեն հրավիրում է մի քանի պետությունների՝ հաղթելու Հրեաստանի թշնամի Բաբելոնին: «*Երկրի մեջ դրոշակ բարձրացրեք, ժողովուրդների մեջ փող հնչեցրեք, Բաբելոնի դեմ ժողովուրդներ հանեք, նրա դեմ կանչեք Արարատի, Մինիի և Ասքանազի թագավորությունները... Մարաստանի թագավորներին, նրա մարգպաններին, բոլոր կուսակալներին*»: Սա մ.թ.ա. 592 թվականին էր:

Իմաստունները դեռ վիճում են, և, ինչպես տեսնում ենք, ճշմարտությունը դեռ անհայտության մշուշներով է ծածկված: Ո՞վ էր, ի վերջո, այս Պարույր Սկայորդին: Մի գավառի իշխա՞ն, որը թագ ստացավ Կիաքսարից, թե Արամյան տան արքաներից, որը կրկնակի թագ ստացավ Մարաստանի արքա Կիաքսարից՝ Ասորեստանի տապալման գործում լինելով նրա դաշնակիցը:

Երեք հազար տարի առաջ աշխարհակործան պատերազմներից պատմության ասպարեզից անհետացան Միտաննի, Խատտիի նման հզոր պետությունները, Փյունի-կիան և Էլի ուրիշ մանր ու խոշոր երկրներ. հիմա նորից՝ մ.թ.ա. 6-րդ դարում, աշխարհակործան պատերազմներ էին:

Հայաստանի արևմուտքում հզորացել էր ևս մի պետություն՝ **Լյուդիան**։ Մարաստանը պատերազմ սկսեց սրա դեմ ևս։ Լյուդիայի և Մարաստանի միջև էր գտնվում արդեն բավական թուլացած Արամյան արքայատոհմի Արարատյան թագավորությունը։ Մարաստանը Լյուդիայի հետ չափվելու համար պիտի անցներ Հայաստանով։ Արդեն

Մարաստանն արդեն տնօրինում էր Հայոց գործերը, Հայոց բերդերը, Հայոց հարձակությունը՝ առանց ավերելու և կործանելու նրկիրը: Մարե՞ց արդյոք Արամյան արքայատունը, թե՞ հեռացվեց ասպարեզից, հայտնի չէ: Հայտնի է միայն, որ մ.թ.ա. 4-րդ դարում ասպարեզ է իջնում **Հայոց Երվանդունիների արքայատոհմը**, որը թագավորում է մինչև մ.թ.ա 2-րդ դարը: Դրա մասին ես կգրուցեմ քիչ ավելի ուշ: Այժմ, փորձեմ մի քանի խորոպ ամփոփել Արամյան 300-ամյա արքայատոհմի գործերը:

[illegible]

Ահա այս ամենի միջով մեր հաջորդ խոսքը պիտի տանենք հայ ժողովրդի բնավորության կամ ոգու դեպի այն դրսևորումները, որոնց շնորհիվ նա կայացավ որպես բարձր քաղաքակրթությունն իր ներսում կրող ազգ:

Այն հեռավոր, նախապատմական ժամանակներում, երբ ազգերը մշտապես կռիվներ էին մղում միմյանց դեմ ավելի լայն տարածություն պահպանելու և այդ տարածություններում ամփոփված հարըստություններին տեր կանգնելու համար, նույնալեզու ցեղերը միանում էին, որ կարողանան դիմագրավել օտար ցեղերի ներխուժումներին կամ օտար ցեղերի վրա հարձակվելիս ապահովեն հաղթանակը։ Ահա, արևի տակ քիչ ավելի տեղ ունենալու այդ թոհուրեհի մեջ յուրաքանչյուր ցեղի ու տոհմի աստվածներն ու պաշտամունքները նույնպես միանում էին՝ կազմելու համար աստվածների կաճառներ, որոնք, բնական է, պիտի նույնպես ելնեին օտար աստվածների կաճառների դեմ և հաղթություն բերեին այն ժողովրդին, ում կողմից պաշտվում էին։

Մարդաբույժ

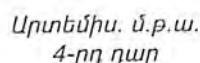
Նախապատմական ժամանակներում ամեն մի ցեղ իր տոհմի նահապետին, որն իր քաջությամբ սեփական ժողովրդի պատմությունը դարձրել էր այն չափով հավիտենական, որքան գոյություն կարող էր ունենալ ինքը՝ ժողովուրդը, մեռնելուց հետո կարևորագույն է կարծրել տվյալ տոհմի ու ցեղի պաշտամունքը:

Եվ ճիշտ այնպես, ինչպես երբ նույնալեզու ցեղերը միանում էին օտար ցեղերի դեմ՝ հաջող մարտ վարելու համար, և ընդհանուր առաջնորդ ընտրում՝ օրհասական կռիվներում իրենց առաջնորդելու համար, այնպես էլ բոլոր ցեղերի աստվածներից ընտրվում էր Գեոագույն աստված:

Օտար կաճառների աստվածները հեղել են մյուս կաճառների աստվածների արյունը, և ոչ միայն օտարն օտարին, այլև նույն դիցարանի աստվածներն են միմյանց ցավ պատճառել՝ հրա-
հրելով ազգերին միմյանց դեմ, մարդկային արյունահեղ պատե-
րազմների առիթ են դարձել և չեն հանգստացել մինչև չեն
ոչնչացրել այս կամ այն կողմին: Այդ աստվածները՝ չքնաղ ու
կատարյալ իրենց երևութով, սակայն անկատար ու ռխակալ՝ ինչ-
պես մարդը, անկատար ու քինախնդիր՝ ինչպես մարդը, անկա-
տար ու նախանձոտ՝ ինչպես մարդը, անկատար ու փառասեր՝
ինչպես մարդը: Աստվածների կրքերը նույն մարդկային կրքերն են: Ահա նախանձի
կիրքը մուսամների հունական աստված **Ապոլլոնին** դրդեց մորթազերծել երաժիշտ
Մարսիասին, որը հանդգնել էր նրա հետ երաժշտական մրցման մեջ մտնել: Ապոլլոնը
իր քրոջ՝ **Արտեմիսի** հետ, որը համարվում էր ողջախոհ կույս աստվածուհի, նետա-
հարելով սպանում են **Նիոբեի** չքնաղ յոթ ուսուրերին և յոթ դուստրերին միայն այն բանի
հարելով սպանում են **Նիոբեի** չքնաղ յոթ ուսուրերին և յոթ դուստրերին միայն այն բանի
համար, որ նա հպարտացել էր իր տասնչորս զավակներով և նախատել **Լետոյին**՝ Ապոլ-
լոնի և Արտեմիսի մորը, որ նա ընդամենը երկու զավակ ունի: Նեոբեն վշտից քարանում
է և առհասարակ մինչև հիմա էլ գիտակցվում է որպես վշտի, տրտմության, տառա-

Ապովլուն. Վ.թ.ա. 460 թ.

Եգիպտական
փարավոն

պանքի անձնավորում: Աշխարհի դիցարանները լի են խանդոտ ու վրիժառու կին ու տղամարդ աստվածներով: Շումերական աստվածները ջրհեղեղով կործանում են աշխարհը, հետո իրենք իրենց արածից սարսափած ողբում են ու արտասվում: Եգիպտական **Սեթ** աստվածը, նախանձից և չարությունից դրդված, առաջնությունը գրավելու փառասիրական մոլուցքով սպանում է իր եղբայր **Օսիրիսին** և կտոր-կտոր անելով՝ նետում է երկրի տարբեր կողմերը: Արյունահեղ ու արյունռուշտ այդ աստվածները գեղեցիկ ու սքանչելի էին իրենց ֆիզիկական հատկություններով և այն մարմնավորումներով, որոնք նրանց պաշտամունքային եկությունը դարձնում էին չափից ավելի անհրաժեշտ:

Մեր այս զրույցը դիցաբանության մասին է, որը հոգևոր մշակույթի այն ամենակարևոր մասերից մեկն է, որտեղ արտացոլված

կական, բարոյական նշանակություն՝ խորհրդանշելով չարի և բարու հավերժական պայքարը: Դիցարաններում ապրող աստվածների պաշտամունքը բոլոր ժողովուրդների կյանքում կարեվորվել է այն աստիճան, որ կառուցվել են շքեղ տաճարներ, կանգնեցվել են աստվածների արձաններ, բազում զոհեր մատուցվել, մեծ նվիրատվություններ կատարվել:

Այս ամենն ընդհանուր գծեր են բոլոր դիցարանների համար: Սակայն, ամեն մի ժողովրդի դիցարանում ապրող աստվածները, մարմնավորելով հանդերձ նույնական պաշտամունքները, որոնք վերաբերում են բնության ընդհանուր ուժերին (երկնքի, արևի,

Բայց նախքան դիցարամների մասին գրուցելը, մի քանի խոսք այն մասին, թե ինչպիսի անքակտելի կապերով էին կապված միմյանց մարդն ու բնությունը, և այդ կապվածությունը մարդու համար ինչպես էր վերածվել խորին պաշտամունքի այն ամենի հանդեպ, ինչը բնության ներսում էր, նրա ամբողջության մի մասնիկն էր կամ հենց ինքն ամբողջությունն էր: Այն արևն էր, լուսինն էր, աստղալից երկինքն էր, փոթորիկն էր, կայծակն էր, հողն էր, ջուրն էր, անսահման պարզ ու մաքուր եթերն էր, հորդառատ անձրևն էր, ծիածանն էր... Այն նաև լեռան հզոր պաշտամունքն էր, անտառի ու ծառի պաշտամունքը, ապա և կենդանական աշխարհի այն ներկայացուցիչների պաշտամունքը, որոնք բնության հետ սիրտ-սրտի ապրող մարդու հիացմունքի, սիրո, նաև սարսափի տերերն էին: Սա **Բնապաշտությունն** էր: Ես իմ գրույցների ընթացքում շատ առիթներ կունենամ անդրադառնալու այդ պաշտամունքին, որը բազմաթիվ թելերով, անքակտելի հանգույցներով կապված էր մարդու էության հետ: Դեպի անցյալ հեռացող ժամանակն անգոր է եղել խզել այդ կապը: Անշուշտ, շատ բան պաշտամունքի բուն խորհրդից անվերադարձ ջնջվել է կամ դարձել անվերծանելի, անհասկանալի: Կարծես անհնար է այլևս այդ խորհրդի գաղտնագիրն ընթերցել, բայց դարերի միջով բնապաշտ մարդը իր կերպարանքով բազում աստվածներ պաշտելու հետ մեկտեղ, այդ աստվածներին մեկը մյուսով փոփոխելով հանդերձ, հազարամյակների խորքից կորզել է ավանդությամբ և սովորությամբ շաղախված իր պաշտամունքային հիշողության է պատառիկները և հասցրել մինչև 21-րդ դար... Չմայած գիտենք, թե այսպես կոչված «քաղաքակրթությունը» ինչ զարհուրելի ավերածություններ է ժամանակակից կատարել նրա ներսում, սակայն, միևնույն է, բնության նկատմամբ այս զարհուրելի հանցագործությունը կատարած մարդը հոգու խորքում բնապաշտ է: Ճիշտ այն գիմու շնուլքով հարբած մարդու նման, որը ջարդում, փշրում է ձեռքի տակ ընկած թանկարժեք բյուրեղյա սկիհը, իսկ սթափվելուց հետո ապրում է զղջումի դառը զգացում: Համեմատությունը, խոստովանենք տեղին չէ, որովհետև սկիհը մարդու ձեռագործ աշխատությունը, խոստովանենք տեղին չէ, որովհետև սկիհը մարդու ձեռագործ աշխատանքի արդյունքն է, իսկ բնությունը անձեռակերտ է, Արարչի վսեմ կամքի արդյունք, որը տրված է բանական և անբանական արարածներին ի վայելում: Մարդու ոճրագործությունը բնության հանդեպ երբեք անպատիժ չի մնում. որքան էլ մարդը մտածի, թե բնության տերն ինքն է և, հետևաբար, ինչպես ցանկանա կարող է վարվել նրա հետ, նրան չսթափվի, իր այդ մեծամիտ պահվածքի համար կստանա ողբերգականորեն անուղղելի, անշեղելի հարված, որը կործանման կտանի ողջ մարդկությանը: Իր գյուտերով գոռոզ ու մեծամիտ դարձած մարդկությունը, որն աղտոտում է համաշխարհային օվկիանոսը, աղբյուրի ջուրն ու օդը, որը պատռում է եթերի նրբագույն թաղանթը և տիեզերք նետում իր գիտակցության, իր մտքի բավիղներում ծնված գյուտերի ավելցուկները՝ համաշխարհային հզոր աղետի դիմաց, իր վերջնական կործանումից առաջ ժամանակ չի ունենալու հասկանալ, թե ինչ է կատարվում...

Սիրելի, սքանչելի բնությունը՝ մարդկության հույսն ու ապավենը... Ի՞նչ է լինելու, եթե նա՝ մարդկությունը, չգիտակցի այս և շարունակի վիրավորել նրա Արարչական էությունը:

Բայց մեր զրույցը հիմա Հայոց առաջին աստվածների և նրանց բնավորության մասին է: Ասում են առաջին, որովհետև Արամյան արքայատոհմի մարելու հետ պիտի

Մեր գրույցների ժամանակ շատ ենք խոսել հողի, ջրի, լեռան պաշտամունքների մասին: Խոսել ենք նաև աստվածներից մի քանիսի մասին, որոնք անմիջական դեր են խաղացել հայ ժողովրդի ոգեղեն կյանքը կարևորելու գործում: Ահա նրանցից առաջինը՝ **Մեծ մայրը** կամ **Ամենամայրը**, որն Արարատ լեռան ծյունածածկ գագաթին ծնեց իր երեք դյուցազուն որդիներին: Շատ մանրամասն պատմել ենք այդ մասին, միայն ավելացնենք.

Մայր Աստվածուհին՝ Սկիզբը Սկզբի: Բայց Սկիզբը հավերժական է: Այսինքն՝ ամեն մի Սկիզբ իր Սկիզբն ունի: Եվ ինչպես դեռ մարդկային մտքին անհասանելի է որոշել ողջ Տիեզերքի Սկզբի Սկիզբը, նրա տեղը ժամանակի չչափվող, աննկարագրելի տարածության մեջ, այդպես էլ ահա մարդկային մտքի բավիղներում անհնար է որոշել այն տեղը, որտեղ ծագել է նրա էությունից բխող պաշտամունքի Սկիզբը: Իսկ եթե մասնավորեցնենք այս նույնը Հայոց իրականության մեջ, ապա առավել ևս դժվար կլինի բացահայտել, որովհետև գիտնականների հակասական կարծիքները մինչև հիմա բախվում են միմյանց՝ մեկ ընդհանուր եզրակացության չհանգեցնելով: Սակայն ինչպես ամեն մի ժողովուրդ իր աստվածների և ուրեմն իր ժողովրդածին առասպելների Սկիզբն ունի, այնպես էլ հայ ժողովուրդը: Թող որ այդ առասպելները կորսված լինեն ամբողջությամբ կամ պահպանված մասնակի, պատահիկներով, ցաք ու ցրիվ, բայց կարելի է ի մի բերել: Եվ եթե անհնար է տիեզերածավալ Սկիզբը գտնել, կարելի է այդ Սկզբից եկող, այդ Սկզբից ենթադրվող շարունակությունը համարել հենց այն Սկիզբը, որը ժողովրդի հիշողության մեջ կանոնավորված է և հստակեցված տիեզերածին առասպելների ձևով:

քԱՌՄ

ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ: Հույները գտնում են, որ **Քաոսն** անվերջանալի դատարկ տարածություն է, որն ինքն իրենից ծնում է **Էրբիոսին**՝ որպես հավերժական խավարի անծնավորում, և **Գիշերին**: Քաոսն այն տեղն է, որտեղ կատարվում է տարերքի բաժանումն ու մասնատումը: Քաոսը մի տարածություն է, որը գտնվում է Երկնքի ու Երկրի միջև: Քաոսից է ծնվել **Համաշխարհային կամ Տիեզերական Չուն**, որը նույնպես խորհրդանշել էր Սկզբի, և որից ծնվել էր Տիեզերքը, և այդ պատճառով դիտվում էր որպես ստեղծարար ուժի մարմնացում: Համաշխարհային Չուն՝ ծնված Էրբիոս հավերժական խավարից և Գիշերից: Քաոսը երբեմն պատկերվում է որպես դատարկ տարածություն, երբեմն էլ՝ լեցուն կյանքի ինքնաբուխ ուժերով: Քաոսն անտեսանելի է, չգիտակցված և որևէ ֆիզիկական հատկություն չի մեջ չընդգրկող Սկիզբ: Քաոսն ինչ-որ մի մարմին չէ, այլ անընդմեջ կառուցվող սկզբունք: Քաոսն իր մեջ տեղավորում է Ամբողջականը, որն

ԵԳԻՊՏՈՍ: Քառսը սկզբնական օվկիանոս **ՆՈՒՆՆ** է՝ որպես անգոյության, անելության բնութագրում: Տիրում է Երկնքի, Երկրի, կենդանական աշխարհի բացակայություն: Սակայն սա անկանոն Քառսը չէ, այլ նրա ներսում գտնվում է **Ստեղծողը**, որը և Նունից ստեղծում է ամուսնական զույգեր, որոնց հանում է խավարից և անսահմանությունից: Եգիպտական հնագույն «**Դամբարանների գրքում**» կարդում ենք. «**Ես կավերեմ այն ամենը, ինչ ես ստեղծել եմ: Ես աշխարհը նորից կվերածեմ Քառսի՝ Նունի և Անսահմանության**»: Սրանք Ստեղծողի խոսքերն են, որը կար Քառսի ներսում:

ՇՈՒՄԵՐ: Զատու է Համաշխարհային օվկիանոսը, նրա ընդերքում է գտնվում Ամենամալոր: **ԴԱՄԻՈՒՆ** ողջ խալնք է տվել բոլոր աստվածներին:

ՀՐԵԱՍՏԱՆ: «Հին Կտակարանի» պատկերացումների համաձայն՝ Քաոսը համաշխարհային անդունդ է, որը ոչ թե բացարձակ, ինքնաբավ, ինքնուրույն սկզբնավորում է, այլ **Ստեղծողի, Արարչի** ստեղծագործությունն է: Եվ այս պատճառով Քաոսի հնարավորությունները սահմանափակ են: Երբ Արարիչը սպառնում է շրիեղեղով կործանել փորությունները սահմանափակ են: Երբ Արարիչը սպառնում է շրիեղեղով կործանել փորությունները, դա ոչ միայն նշանակում է, որ նա, բաց թողնելով համաշխարհային Քաոսի ջրերը, ամեն ինչ զրոյանում է, այլև այն, որ նա կազատի Անդունդի սահմանները:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ: Վեդաներում կարդում ենք. «Խավարը պատած էր խավարով և սկզբում թաքնված էր: Ամբաժանելի ջրանդունդ էր այդ: Ջրանդունդը շնչում էր՝ օդը չտատանելով: Միասնական ինչ-որ բան, և չկար ուրիշ ոչինչ, նրանից բացի: Այդ Միասնականը, որը բանտված է դատարկության մեջ, հաղթվում է տապից: Աշխարհի կերտման սկզբնաղբյուրը Ցանկությունն էր: Ցանկությունն ու Ստեղծագործությունը կապված են մեծամեծ երեք ուսույթով, որը լողում է Քառսուն՝ Օվկիանոսում»:

ՍԿԱՆԴԻՆԱՎԻԱ: Ժամանակի սկզբին աշխարհում չի եղել ոչ ավագ, ոչ ծով, ոչ սառը ալիքներ: Երկիրը դեռ չկար, չկար և երկնականարը: Խոտը չէր աճում: Անդունդն էր միայն փայլում: Խորը խավարն էր միայն ծածկում ջրերի փրփուրները Անդունդի հայացքի առջև:

ԶԻՆԱՍՏԱՆ: Քառսը նախ և առաջ այն տեղն է, որտեղ տեղի է ունեցել Սկզբի ծնունդը:

Մի քանի այլ ժողովուրդների մոտ ևս Քաոսը պղտոր, տղոտ, խավար, անսկիզբ, անվախճան է ի սկզբանե:

Քառսն ամբողջությամբ չի հեռացել մարդկային գիտակցության սահմաններից: Դեռ կա նրա մնացորդների հիշողությունը՝ որպես աշխարհակործան, տիեզերակործան, անցած և գալիք աղետների պատճառ: Քառսի այդ մնացորդային հիշողության հետ է կապվում սարսափը, որը ծնվում է այն գիտակցությունից, թե մարդու և Քառսի խավար թագավորության միջև հուսալի սահմանազատում չկա: Մահվան գաղափարը, որի հետ նույնպես սարսափն է կապված, երբեմն գիտակցվում է որպես Քառս, որպես կյանքի լույսի իսկաբնույթը, որպես տիրակալ խավար:

Ինչո՞ւ այսքան խոսեցի Քաոսի մասին, որը բազում ժողովուրդների մոտ գիտակցվում է որպես Սկիզբ և խավարի տիրակալություն, իսկ հայ ժողովրդի Քաոսի ընկալումների մասին ոչինչ չասացի:

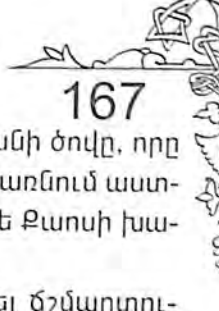

ՀԱՅԱՍՏԱՆ: Հայ ժողովրդի առասպելներում մենք չենք հանդիպում Քաոս խավարին՝ որպես տիեզերական էության: Խավարը կա ինքնին: Խավարի թագավորության մեջ ապրում են **Չարի** բազում դրսևորումներ, տարբեր անուններով: Սակայն խոսքը սովորական խավարի թագավորության մեջ ապրող սովորական չարքերի մասին չէ, որոնց մասին պատմություններով լի են յուրաքանչյուր ժողովրդի հեքիաթներն ու ավանդությունները, այլ Քաոսի, որը համարվել է Տիեզերածին: Որտեղից են, ուրեմն, սկիզբ առել Հայոց աստվածները: Հայ ժողովրդի պատմական ավելի ուշ շրջանի դիցարանի աստվածներից մեկի՝ **Վահագնի** ծնունդին նվիրված **Գողթան** գուսանաց բանաստեղծական պատառիկը, պատառիկ լինելով հանդերձ, իր մեջ մեծ խորհուրդ և հիշողություն է պարփակում: Ահա այն.

*«Երկներ երկին, երկներ երկիր,
երկներ և ծովն ծիրանի.
Երկն ի ծովուն ուներ և զկարմրիկն եղեգնիկ:
Ընդ եղեգան փող ծովս ելաներ,
Ընդ եղեգան փող բոց ելաներ,
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ:
Նա հուր հեր ուներ,
Բոց ուներ մօրուս,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք»:*

Աստծո ծնունդին մասնակցում էին և՛ **Երկինքը**, և՛ **Երկիրը**, և՛ **Ծիրանի ծովը**: Կարծես՝ ողջ տիեզերքը: Բայց այն եղեգնիկը, որ ծովս ու բոց է ժայթքում, և այդ բոցից **խարտյաշ պատանեկիկն** էր ծնվում, գտնվում էր **Ծիրանի ծովում**: Հնում, վառելով եղեգնը՝ լուսավորել են խավարը: Հունական առասպելներից մեկում **Պրոմեթևսը**, երբ կրակը գողանում է աստվածներից մարդկանց հանձնելու համար, այն պահում է եղեգնի մեջ: **Վահագնի** հրաշալի ծնունդը եղեգնի միջով կատարվել է **Ծիրանի ծովից**՝ նրա անմիջական ընդերքից: Երկինքն ու Երկիրը նույնպես երկնում էին, սակայն ծնունդը կատարվեց **Ծիրանի ծովից**: Այստեղ հակասություն չկա: Ծիրանի ծովն ինքը գտնվում է Երկնքի ու Երկրի միախառնման տեղում՝ հորիզոնի վրա, որտեղ տեսողական պատրանքը հորինում է Երկնքի ու Երկրի ծովման եզերքը: Ծիրանի ծովն արևելքում է լուսաբացին, արևմուտքում՝ մայրամուտին:

Այսպես ուրեմն. Վահագնը ծնվեց **Ծիրանի ծովից**: Բայց Վահագնը մի աստված է, որը փոխարինել է առաջին դիցարանի, այսինքն՝ **Արարատյան թագավորության** դիցարանի աստվածներից մեկին: Ըստ պատմաբաններից մեկի պնդման (Մ. Կատվայան)՝ Վահագնը փոխարինել է **Հայկ** աստծուն: Հայկը կոչվել է նաև **Հայկ Բահագ**: Բահագ նշանակում է աստված, և բ-ն վ-ի փոխվելով՝ դարձել է **Հայկ Վահագ**, իսկ վերջում, երբ Հայկը նորից գրավել է նախահոր իր տեղը, մնացել է Վահագնը՝ իր լուսեղեն ծնունդով: Որքան է այս կռահումը ճշմարտանման, չենք կարող վկայել, սակայն մի բան անհերքելի է. հին դիցարանի աստվածների ծնունդի հիշողությունն է թաքնված նոր դիցարանի աստծո հրաշալի ծնունդի նկարագրության մեջ: Փոքր Ասիայում, Մերձավոր Արևելքում նախ և առաջ պաշտվել է **Մեծ Մայրը**՝ որպես աստվածներ ծնող մայր, նա հենց դրանով էլ եղել է Սկիզբը, սակայն ոչ **ամենասկիզբը**, որովհետև ամենասկիզբը հզոր, անհաս-

կանալի խավար **Քաոս** էր: Բայց Հայոց մեջ Քաոսին փոխարինում է **Ծիրանի ծովը**, որը տարածվում է Երկնքի ու Երկրի միջև, և որտեղ հզոր երկունքով սկիզբ են առնում աստվածները, և ամենից առաջ՝ **Մեծ մայրը**՝ Ամենամայր աստվածուհին: Ոչ թե Քաոսի խավարից, այլ բոցեղեն շնչից ու հրացուլքից: **Լույսից**:

Ո՞վ կարող է գծել, ժամանակի հարահոս, անկանգ խորքերում գտնել ճշմարտության խափանված ճանապարհը: Սակայն ճշմարիտ է այն, որ **Լեռնաշխարհի** բնակիչը բարձր գագաթներից ողջունել է արևածագը, որը հորիզոնը հրդեհել է **Ծիրանի** գույնով, և մայրամուտը, երբ արևը հեռանալիս նախ դանդաղ, մեղմորեն ընկղմվում է **Լեռների** գագաթներից անդին՝ իր հետևից դեռ երկար ժամանակ թողնելով հրդեհվող երկնա-կամարի **ծիրանագույնը**: Արևը վաղուց ծածկվել է **Լեռներից** անդին, սակայն **Ծիրանի ծովը** դեռ **Տիեզերքի** փեշից կախված ալեկոծվում է՝ զմայլանքով լցնելով քիչ թե շատ զգայուն մահկանացուի հոգին: **Լեռնաշխարհի** բնակիչը բարձր **Լեռների** գագաթներից պիտի դիտեր այդ սքանչելի տեսարանը և պիտի ըմբոշխներ կենարար **Ծիրանագույն** ծովի ընձեռած լույսի խոր հիացումը և, անշուշտ, իր պաշտելի աստվածների ծնունդը կապեր հենց այդ **ծիրանագույն** լույսի ժայթքումի հետ: Չմոռանա՞նք նաև հզոր հրաբուխների հիշողությունը և նրա կարմիր հրացուլքի ամենատարբեր երանգների բխումը, որն հասնում էր Երկնքին ու խառնվում նրա **ծիրանագույնին**: Եվ որովհետև շատ ուրմ հասնում էր Երկնքին ու խառնվում նրա **ծիրանագույնին**, բոլոր աստվածներից առաջ եղել է **Քաոսից** հառնող **Մայրը**, ուրեմն ինչո՞ւ **Ծիրանի ծովից** չպիտի հառներ **Հայոց Ամենամայրը**, երբ, իրոք, Քաոսի մասին հիշողության չենք հանդիպում մեր առասպելներում:

Հիշո՞ւմ եք, Արարատի գագաթին իր զավակներին ծնած **Մեծ մայր** Աստվածուհու զգեստը ինչպես է նկարագրված օտար թագավորի երազում. «... **մի ծիրանագգեստ կին, երկնագույն քողով...**»: Սա չէ՞, որ անմիջականորեն հուշում է **Ծիրանի ծովի** ներկայությունը:

Ծիրանի ծովի՝ երկունքով բռնված Ծիրանի ծովի...

Արդեն ասել ենք, որ Հայոց ժայռապատկերներում Մայր Աստվածուհին ներկայանում է **Լուսնանշանի**, **արևանշանի**, **պարույր-հավերժանշանի** հետ, որոնք խորհրդանշում են **Տիեզերական օվկիանոսը**՝ հավերժական այն միջավայրը, որն աստվածների բնակարանն է, և այն, ինչպես արդեն ասացի, ոչ թե Քաոսի տիղմն ու խավարի սևությունն ունի, այլ **Լույս-ծիրանագույնի**: Մայր Աստվածուհին այն հնագույն ժամանակներում իրեն պաշտող ժողովրդի պատկերացումներում մարմնավորվում էր որպես հավերժական վերածնունդ, որպես կյանքի հարատևող ուժերի աղբյուր, որն ամենավաղ շրջանում նույնանում էր Երկրի հետ:

Եվ իզուր չէ, որ **Ծիածանը**, որը երկնքի միջոցով կապում է Երկրի ծայրերը միմյանց և հրաշքի նման երևում է դաշտերի վրա թափվող պղտաբերող անձրևից հետո, համարվել է **Ամենամայր Աստվածուհու գոտին**՝ նախքան Նոյի պատմությունները: Իսկ գոտին, գիտենք, **ծիրանագույնի** ամենախիտ երանգներով (մինչև վերջերս) կապվում էր նորահարսի մեջքին և առաջին անգամ քանդվում ամուսնական առագաստ մտնելու պահին: Մայր Աստվածուհու մասին մանրամասն խոսել ենք ժայռապատկերների առիթով, ավելացնենք միայն, որ **Ամենամայրը**՝ դեռ անդեն, անընկալելի, անհասանելի խորին

խորհուրդ, պտղաբերող ու կերտող, էություն անշոշափելի ու անընդգրկելի, Լույս, որ հառնեց Ծիրանի ծովից և Տիեզերածին կամքով կերտեց իր գավակներին՝ Հայոց մեծ աստվածներին, Երկնքի ու Երկրի, Հողի ու Ջրի, Փոթորիկների ու Կայծակների, Երկրի ընդերքից ժայթքող կրակի, Աստղաբույլերի ու Քամիների, Արևային Հրի հզոր շաղախից, այստեղ **Արարատի** սրբազան գագաթին՝ նրա շուրջն ապրող լուսապաշտ ու արևապաշտ, իմաստուն ու գեղեցիկ մի ժողովրդի համար:

ՀԱՅԿ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ

Մայր աստվածուհու որդիներից առաջինը՝ **Հայկը**, բուն Հայկական երևույթ է: Թվում է՝ սկզբում եղել է թագավորական տոհմի հովանավորող, ապա հետո միայն դարձել համապետական: Արարատյան թագավորությունում Հայկի պաշտամունքը քաղաքական մեծ նշանակություն ուներ: Թագավորները հպատակների վրա ունեցած իրենց ազդեցությունն ու իշխանությունը համարում էին Հայկից տրված՝ **«Հայկը ինձ արքայություն տվեց»** բանաձևով: Թագավորները թագադրվում էին Մուսասիրի Արդինի քաղաքի Հայկի տաճարում: Մուսասիրն առհասարակ դիտվել է որպես Հայկի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոն: Ինչպես շատ անգամ համոզվեցինք, Հայկի անունով էին առաջնորդվում արքաները թե՛ պատերազմում, թե՛ խաղաղ շինարարություն կատարելիս. **«Հայկը արշավեց...»**, **«Հանում Հայկի այս մեծագործությունը մեկ տարում կատարեցի...»**: Հայկը ահարկու, պատժող չար ուժ էր թշնամիների համար և բարի ու խնամող՝ իրեն երկրպագող ժողովրդի համար:

Որքան էլ որ տարօրինակ է թվում, մոտ 70 աստվածների առկայությամբ, կրոնական քաղաքականության մեջ ձգտում է նկատվում միապաշտության. **«Թող սիրելի լինի քո կյանքը Աստծուն»**: Մուսասիրն էր Հայկի պաշտամունքի կենտրոնը, սակայն բոլոր քաղաքներում կային Հայկի տաճարները, ու բոլոր կարևոր արարողությունները կատարվում էին այնտեղ, և յուրաքանչյուր պաշտամունքային երթ կապվում էր նրա անվան հետ: Հայկն, ի վերջո, բազմաթիվ երևույթների մարմնավորողն էր: Երևույթներ, որոնք ունեին իրենց հատուկ աստվածությունները: Սակայն այդ երևույթները կրող աստվածությունները միաձուլված էին Հայկի էության մեջ, և պաշտամունքը, ըստ կանոնակարգի, ամբողջանում էր:

Հայկը՝ պատերազմի և հաղթանակի, ընտանիքի, կյանքի, կենսասիրության, սերունդ պարգևող և թշնամու սերունդը ոչնչացնող, պտղաբերության, բուսականության, երկրագործության, արվեստների ու արհեստների ամենակարող Աստված:

Հայկին դիմելու ամենատարածված ձևերը՝ **«Տեր»**, **«Հայկը հզոր է բոլոր աստվածներից»**, **«Հայկին՝ տիրոջը»**, **«Հայկի՝ ողորմածությամբ»**, **«Հայկի զորությամբ»**, **«Հայկի աստվածությանը»**, **«Հայկի մեծությանը»**, **«Հայկի հրամանին»**:

Հայկը պատկերվել է առյուծի վրա՝ աջ ձեռքին մական կամ դրոշ բռնած, կամ գահի վրա բազմած, որի կողքին երբեմն պատկերվում էր նաև նրա տիկինը՝ այծի եղջյուրներից բռնած **Արուբանե** դիցուհին: Հայկին հանդիպում ենք նաև թևավոր կամ աղեղնավոր... Ուրիշ էլ ինչպե՞ս:

Հայկը հավերժության խորհրդանիշ է, ինչպես Մայր Աստվածուհին: Նա իր պաշտողների երևակայության մեջ հառնում է որպես պատանի, հասուն տղամարդ և ծերունի:

Սրանք կարծես մեռնող և հարություն առնող աստվածության հատկանիշներ են, որոնք, սակայն, Հայկին վերաբերող առասպելներում բացահայտ չեն արտահայտվում, ինչպես **Արա Գեղեցիկի** մասին պատումներում: Բացի այս երեք հասակից, Հայկը պատկերվել է նաև որպես **Անդեմ** աստվածություն, անընկալելի մի երևույթ, Արարի՛չ, որի արարչագործությունն անհասանելիի խորհուրդն է:

Սակայն Հայկը հիմնականում պատկերվել է մարդակերպ և, ինչպես մարդը, կերել է, խմել, սիրել ու հանգստացել ոսկե մահիճում ու իր մեջ կրել մարդկային կրքերի ողջ երանգապնակը:

Հայկը երկնքում փայլում է **«Հայկի համաստեղությամբ»**, որը աստղերի դասավորությամբ նման է աղեղը լարած որսորդի: Հայկն իր պտղաբերող էության մույնացված է նաև Լուսնեթագի հետ, որը բարի է, կյանք տվող, կենդանիներին և բույսերին պահող: Եվ նրա երեք գլխավոր տոները կապված են խաղողագործության հետ: Երեք արարողություններից առաջինը. քուրմը կտրում է առաջին ողկույզը: Երկրորդը. բերքահավաքի ավարտին խաղողի թարմ հյութը փորձում են հին գինու հետ... Երրորդը. բացում են վերջին քաղի գինին, որը համընկնում է գարնան երկրագործական աշխատանքների սկզբին:

Այսքանը՝ Հայկ Գերագույնի մասին:

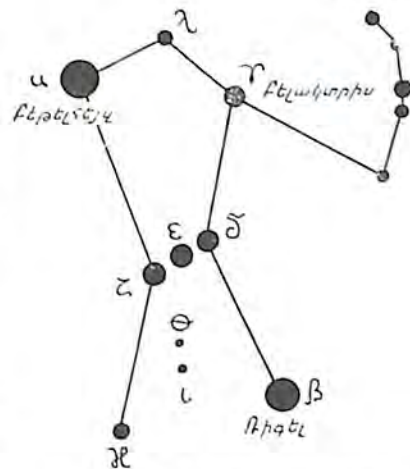
**«Հայկին՝ տիրոջը իր Իշպուին Սարդուրիորդին և Մինուա Իշպուինիորդին այս դար-
պասները սարքեցին: Իշպուինը սահմանեց կարգ. Արևի ամսին տոնախմբություն
կատարել Հայկին, Թեյշեբային, Շիվինեին և աստվածներին բոլոր: Վեց ուլ Հայկին թող
ողջակիզեն: Տասնյոթ եզ և երեսունչորս ոչխար Հայկին թող զոհաբերեն...»** և այլն:

ԱՐՈՒԲԱՆԵ

Արուբանե դիցուհին Հայկի տիկինն էր և Մուսասիրի Արդինի քաղաքի Հայկյան տաճարում պաշտվում էր իր ամուսին Հայկի հետ:

«Հայկին՝ տիրոջը, իր Իշպուին Սարդուրիորդին և Մինուա Իշպուինիորդին Հայկյան տաճար կառուցեցին: Հայկյան զորությամբ Իշպուին Սարդուրիորդին, որ արքա է հզոր, արքա մեծ, արքա Բիաինել երկրի, իշխանը Տուշպա քաղաքի, հաստատեց կարգ. յուրաքանչյուր ամսում մեկ ուլ Հայկին թող ողջակիզեն, մեկ եզ Հայկին թող զոհաբերեն, մեկ կով՝ Արուբանեին, մեկ ոչխար՝ Հայկյան դարպասներին, մեկ ոչխար՝ Հայկյան գեներին»:

Արուբանեն պտղաբերությունը, արհեստներն ու արվեստները հովանավորող դիցուհի էր: Սիրո և բեղմնավորման: Շատ հաճախ պատկերվում էր որպես գահին նստած Թագուհի՝ ձեռքին ծյուղ, որպես Կենաց ծառի խորհրդանշան: Դիցուհին իր ամուսին Հայկի նման մույնպես պատկերվել է և՛ մանկամարդ, և՛ հասուն տարիքում: Պատկերվել է նաև Հայկի հետ՝ ձեռքին դրոշ կամ այծի եղջյուրներից բռնած: Այստեղ Արուբանեն առանց գլխադիր է: Արուբանեն համարվել է օրենքների պահապան դիցուհի:

Հայկ - Օրիոնի համաստեղություն

ԹԵՅՇԵՐԱ ԵՎ ԽՈՒՐԱ

Թեյշեբան ցուլի վրա

Թեյշեբա՝ պատերազմի, կայծակների, հողմների, հրաշունչ տապի, հրաբխի, փոթորիկի աստված: Մեծ մոր երկրորդ որդի՝ Արամյան արքայատան, Արա-րատյան թագավորության աստվածների դիցարա-նում, որի աստվածների անունները փորագրված են Տուշպա-Վան քաղաքի մոտ գտնվող Սիերի դուռ կամ Ագռավաքար կոչվող ժայռի վրա: Թեյշեբա աստծու անունը Հայկի անունից հետո երկրորդն է:

Թեյշեբան պաշտովել է նաև խեթերի կողմից՝ որպես Թեշուր ամպրոպի աստված։ Պաշտովել է նաև Խուռի Միտամիում նույն Թեշուր անունով և դարձյալ որպես ամպրոպի աստված։ Թեյշեբային մկիրվել են քաղաքներ, տաճարներ, և նրա երիվարը ցուլն է եղել, որը նաև նրա խորհրդանիշն է։ Թեյշեբան պաշտովել է ողջ Հայաստանում, սակայն նրա պաշտամունքի կենտրոնը Կումենա քաղաքն էր՝ Վերին Ջաբի ափին։ Այս վրիժառու աստվածը նույնացվել է **Հրատ** մոլո-

Թեյշեբայի սիրելի տիկինը **Խուրան** է, Խուրան նույնացվել է խորիական աստվածուհի Խեբետի հետ, որը համարվել է **«երկնքի տիրուհի»**: Ինչպես Թեյշեբան Հայկից հետո, այնպես էլ Խուրան Արուբանե աստվածուհուց հետո երկրորդն էր:

ՇԻՎԻՆԵ ԵՎ ՏՈՒՇՊՈՒԵՅԱ

Մյուս աստվածը, որը Միեռի դռանը վիճաբանում գրավում է երրորդ տեղը և Արևի ամսվա տոնախմբության օրն ստանում է չորս եզ և ութ ոչխար զոհակենդանի, **ՇԻՎԻՆԵ** Արևի աստվածն է:

Կենդանի, Շիվինեն Արևի աստվածն է։
Ենթադրվում է, որ Արևի ամիսը հետագայի Արեգ ամիսն է, որը համապատասխանում է Օգոստոսին։ Սա այն տոնն է, որը տոնվում էր մեծ հանդիսությամբ, որովհետև այն Արարատյան թագավորության կրոնական և քաղաքական գլխավոր տոնն էր։ Այս տոնին հյուրը ոսկե գավաթի մեջ և խառնելով հին գինուն՝ ցողում էր աստվածների պատվին։ Այդ տոնին բոլոր աստվածներն են հիշվում, և բոլորն են զոհակենդանիներ ստանում՝ Վյո օրը դիցարանում ունեցած իրենց դիրքին և կարգավիճակին համապատասխան։ Այդ օրը պատշաճ արարողությամբ արժանավորապես պատվվում էր մաս Շիվինեն Արևի աստվածը։

Վաճառելով իր զենքերը՝ Սուլալյանը փորձում էր փողով հասնել Արևմտյան Հայաստանի փախուցյալներին։ Սակայն Շիվինեն բռնարկով ժամանակում բռնարկով պետության Արևելյան մասերը։ Սակայն Շիվինեն բռնարկով ժամանակում բռնարկով պետության Արևելյան մասերը։ Սակայն Շիվինեն բռնարկով ժամանակում բռնարկով պետության Արևելյան մասերը։

Ինչպես ասացինք, արևը տարբեր ժամանակներում տարբեր անուններով է պաշտ-վել, սակայն հանդիպում ենք ժողովրդական շատ առասպելների և ավանդապատում-ների, որտեղ արևը որևէ անուն չունի և հանդես է գալիս հենց Արև կամ Արեգ անվա-նով։ Արևը հայ ժողովրդի հավատալիքներում ըմբռնվում էր որպես լուսավոր քար,
հնչյուն ցույց է տալիս արեգակ՝ արեգ և ակն՝ թանկագին քար, բաղադրյալ բառը:
Ամենագեղեցիկին բնութագրելիս ժողովուրդն օգտագործել է «*իրեղեն, արեգական գե-*

լեռների ընդերքներում հանքախորշեր բացելիս և մետաղ հանելիս: Անիկուն, իհարկե, ամենաշատ զոհաբերություններ էր ստանում «մետաղահան մարդկանցից»:

Մետաղահան մարդիկ զոհեր էին մատուցում նաև ընդերքի մեկ այլ աստծու՝ **Կուերային**:

ԿՈՒԵՐԱ

Կուերան լեռնագործներին առաջնորդում էր դեպի լեռնահանքերի առատաբեր երակները:

Նա երկրի ընդերքում պարփակված գանձերի տերն էր: Եվ զանազան մետաղներով հարուստ այնպիսի մի լեռնային երկրում, ինչպիսին Հայաստանն էր, նրա պաշտամունքն ամենուրեք էր:

Մի հետաքրքիր վկայություն **Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմությունը»** մատյանից, որը վերաբերում է **Գրիգոր Լուսավորչի** գործունեությանը Տարոնում՝ Քարքե լեռան վրա՝ **Իմնակնյա** վայրում, հեթանոսական սրբատեղիների ավերմանը, այնտեղ էլ Սբ. Կարապետ եկեղեցու կառուցման և Սբ. Կարապետի ու Աթանագինես Նախավկայի աճյունների թաղման նկարագրությամբ: Պատմվում է մի ավանդություն **Գիսանե** և **Դեմետր** աստվածների ու նրանց **Կուառ**, **Մեղտե** և **Հոռեա** որդիների մասին, որոնք իրենց անուններով հիմնել են Կուառս, Մեղտի, Խորեան քաղաքները: Գիտնականները գտնում են, որ այս Կուառը Կուերան է: Կուերան, անշուշտ, ավելի վաղ է պաշտվել, քան Գիսանե և Դեմետր աստվածները: Քարքե լեռը հեթանոսական Հայաստանի կարևորագույն պաշտամունքային կենտրոններից մեկն էր: Հետաքրքիր է նաև Հովհան Մամիկոնյանի հայտնած այն տեղեկությունը, թե Քարքե լեռան վրա՝ Սբ. Կարապետ եկեղեցուն, Գրիգոր Լուսավորիչը դրել է բրոնզե մի տախտակ՝ բևեռագիր արձանագրությամբ, որը գտնվել է գերեզմանները փորելիս: Այս արձանագրությունը պատկանել է Կուերա աստծուն և նրա անվան քաղաքին: Եվ, ընդհանրապես, Հայաստանի ողջ տարածքում գտնվել են բազմաթիվ արձանագրություններ, որտեղ Արարատյան թագավորության արքաները Կուրեայից խնդրել են կյանք, մեծություն, առնականություն, ուրախություն և երջանիկ օրեր: Ուրեմն Կուերան պաշտվել է նաև որպես արքայատոհմի պահապան: Նրա անունը կապված է եղել նաև արտեզյան քաղցրահամ ջրհորների պաշտամունքի հետ: Կուերա աստծուն ձեռակերտ աղբյուրներ են նվիրել: Բայց, իհարկե, Կուերան այն աստվածն էր, որ լեռնագործ-մետաղագործներին հովանավորում էր լեռների բավիղներից մետաղ հանելիս:

Կուերան հովանավորն էր նաև քուրաների, որոնք իրենց հզոր շնչով հալում էին մետաղը:

Լեռնագործ-մետաղագործները լեռների մութ խռոչներում պաշտում էին մի աստծու ևս, առանց որի անհնար էր պատկերացնել նրանց աշխատանքը:

ԽԱՐԱ

Կրակի աստված, լուսավոր աստված: **Խարա** կրակի աստվածը իր էության բոլոր դրսևորումներից բացի, լուսավորում էր լեռան ընդերքները, ամենախավար խորշերը և բորբոքում էր պահում մետաղահալ քուրաների կրակը...

- Կուերա՛... Խարա՛... Խարա՛... Կուերա՛...

Խարա՛ կրակի աստված: Գիտնականներից ոմանք գտնում են, որ նա եղել է ոչ թե կրակի, այլ ճանապարհների հովանավոր աստվածը: Քանի որ խուռիներն խար նշանակել է ճանապարհ, որով և բացատրում են Խարբերդ քաղաքի անունը, որը գտնվում է Արևելքն ու Արևմուտքը կապող ճանապարհի կարևոր մի հատվածում: Սակայն Գիտնականների մյուս մասն էլ պնդում է, որ Խարան կրակի աստվածն է, և դա հավաստում են հայերենում մինչև այժմ օգտագործվող խարանել, խարկել, խարույկ և այլ նման բառերը: Իսկ ես կարծում եմ այստեղ հակասություն չկա: Խարան կարող էր լինել կրակի աստված, որը լուսավորում էր նաև հեռու ձգվող ճանապարհները: Լինել դա լեռնային մութ ընդերքներում կամ երկրի երեսին: Երկրային հեռու ձգվող ճանապարհներ, որոնք երբեմն անցնում էին անմարդաբնակ վայրերով և հատկապես ահալի էին գիշեր ժամանակ: Կարելի է պատկերացնել հազար չար ու շառով լեցուն այդ ճանապարհները քարավանների կամ մեծավոր ուղևորի համար, եթե նրան չուղեկցեին ուրախ բոցկլտացող եղեգնյա ջահերը՝ ճամփորդների անփոխարինելի ուղեկիցները... Ուրեմն, իրոք, Խարան իր էության բոլոր ճամփորդների անփոխարինելի ուղեկիցները... Ուրեմն, իրոք, Խարան իր էության բոլոր դրսևորումներից բացի, կարող էր լինել նաև ճանապարհների հովանավորը: Այսպես ուրեմն. Խարա՛ կրակի պայծառ աստված, որը լուսավորում է երկրային և անդրերկրային մութ ճանապարհները:

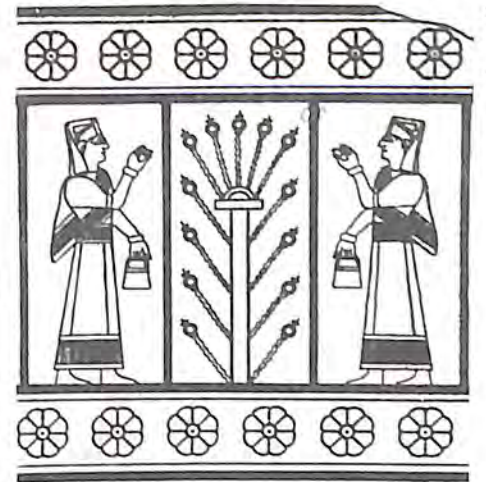
ԽՈՒՏՈՒՆԵ

Միևուա արքան արձանագրություն է կանգնեցրել **Խուտուխների** աստծու պատվին և խնդրել նրանից կյանք, ուրախություն, մեծություն, քանի որ այս աստվածը ոչ միայն տիրող արքայատան հովանավորն էր, այլև այն տոհմիկ աստվածը, որը տնօրինում էր ողջ երկրի ճակատագիրը: Սովորաբար ճակատագրի աստվածները կապված են եղել կյանքի և մահվան, հանդերձյալ աշխարհի հետ, և իզուր չէ, որ արքաները, կյանք և ուրախություն խնդրելով նրանից ու ստանալով, ապահովում էին իրենց մեծությունը, «**ոչնչացնել իրեն**» (թշնամուն) և **նրա սերնդ երկրի վրայից...**»:

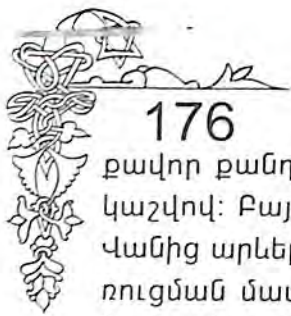
ԻՐՄՈՒՇԻՆԵ

Այս աստվածության կավե արձանիկները դրվում էին հիվանդների անկողնու մոտ, Քանի որ նա բժշկության աստվածն էր և կարող էր պահպանել հիվանդին այն ոգիներից, որոնք զանազան հիվանդություններ էին ուղարկում մարդկանց: Եղել է բժշկության աստված: Կառուցել են բուժարաններ, որտեղ հմուտ քուրմ-բժիշկներն այս աստծու հովանավորությամբ հիվանդներ են բուժել:

Իրմուշինի արձանիկները մի ձեռքը առաջ պարզած, մյուսը փորին դրած մորու-

Ծառագուշակություն

քավոր քանդակներ են, որոնց գլուխն ու մեջքը, չգիտես ինչու, ծածկված են ձկան կաշվով: Բայց բժկության ամենաբարձր հովանավորը, այնուամենայնիվ, Հայկն էր: Վանից արևելք՝ Կողբանց գյուղում գտնված սեպագրը վկայում է բուժարանների կառուցման մասին. «Հայկյան գորությանը՝ Մինուա Իշպուհնիորդին, այս բուժարանը կառուցեց: «Մինուայի բուժարան է անունը»: Թող լինի այնտեղ Մինուայի իրավունքը: Մինուային Հայկը բուժեց: Հայկն իմ աստվածների մեջ զորեղ է: Աստվածներն այնտեղ արքաներին պիտի բուժեն... Հետո ամբողջությամբ «Միուայի բուժարանը» թող սրբեն: Ով ոչնչացնի, ով ջնջի, ով տեղից շարժի, ով ջարդի թող ոչնչացնի նրան Հայկը, թող ոչնչացնի արևի տակ և նրա սերունդ թող ոչնչացնի»:

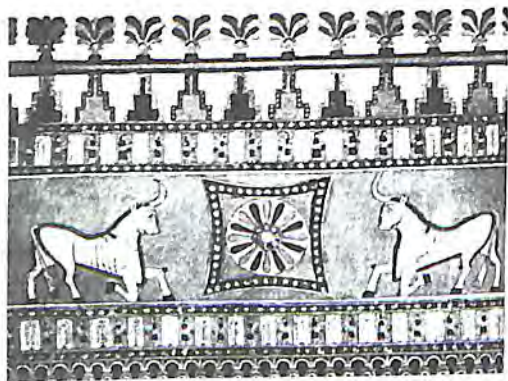
ԱՐԱՋԱ

Մեր զրույցներից մեկի ժամանակ, երբ ճամփորդում էինք Հալնոս գետի ափերով, պատմել ենք գետերի աստված Արագայի մասին: Նրա անունը մնացել է Արագ և Արածանի մեր երկու գետերի վրա: Հիշենք Արագա աստծո սիրո և վրեժի պատմությունը և կարդանք Հայկյան դիցարանի Միերի դռանը վիճաբանված մյուս աստծո անունը:

ՇԻՆԻՐԵ

Սա խելահեղության աստվածն էր, որի անունը հետագայում ենթարկվել է փոփոխությունների և նույնիսկ մարդայնացվելով դարձել **Շիդար**՝ որպես որդին Արտավազդ արքայի, որին քաջքերը բռնելով՝ տարել են Մասսյաց վիհերը և կալանել այնտեղ: Այս առասպելին մենք կվերադառնանք իր տեղում: Ասենք միայն, որ Մասսյաց վիհերում որպես կալանավոր վկայվում են և՛ Արտավազդը, և՛ Շիդարը, որոնք խելագարության ախտով էին բռնված:

Որ Շիդարն իրենով արտահայտում էր խելահեղության էությունը, հաստատում է նաև այն, որ մինչև այժմ ժողովրդի մեջ պահպանվել է՝ «**Շիդարը զարկեց գլխին**» արտահայտությունը, երբ ուզում են բացատրել մեկի խելահեղ արարքները: Այսպես ուրեմն. Շինիրե-Շիդար-խելահեղության աստված: Թող գիտնականները պատասխանեն, թե արդյո՞ք հնարավոր են Շինիրե-Շիդար զուգահեռները, մանավանդ, որ նրանցից մեկն արդեն Շիդար անունը բացատրել է որպես Շիթ առյալ, այսինքն՝ Կրակից զարկված, դժոխքի Ոգի:

Ցլապատկեր երեքունեից

Մթագնած գիտակցությամբ տառապող խելահեղը մարդկանց մոտ դիտվում է որպես դժոխքի Ոգու զոհ, իսկ ժողովրդական պարզ հավատալիքներում՝ որպես այդ նույն դժոխքում ապրող չարիքներից զարկված դժբախտ:

Հիշենք նաև. Հիսուս Քրիստոսը խելագարների միջից հանում էր սատանաներին և ետ ուղարկում դժոխք:

Այստեղ հակասություն չկա. Շինիրե-Շիդարը կապվում է մութ աշխարհից հարված ստացած մթագնած գիտակցության հետ:

Իրոք, անհնար է բացատրել բոլոր աստվածների էությունն ու պաշտամունքը, մանավանդ, որ անունները ժամանակի ընթացքում փոխվել են, իսկ պաշտամունքները հիմնականում մնացել են նույնը: Շատ պաշտամունքներ, որոնք գոյություն են ունեցել խոր հնությունում, դարերի ընթացքում փոխելով իրենց անունները, նույնիսկ՝ էթնիկական, ազգագրական միջավայրը, մնացել են նույնը իրենց էությամբ, որը սակայն մինչև վերջ անհնար է բացահայտել. այնքան բազմաշերտ է էությունն ինքը, և խորախորհուրդ՝ պաշտամունքը:

Աստվածների անհայտ աշխարհում ոչ այնքան հաջող դեգերելուց հետո, վերջապես, պիտի փորձենք ճանաչել Արա անսահման **Գեղեցիկ** աստծուն, որին թողեցինք վերջում ոչ այն պատճառով, որ անկարևոր է, այլ որ նրան քիչ թե շատ հասկանալու համար պետք էր այս դեգերումը...

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ

Պետք է ճանաչել Արա Գեղեցիկին ոչ միայն արտաքին սքանչելի բարեմաս- նությունների և ներքին միանգամայն ավարտուն նկարագրի համար, այլև այն հիմնական պատճառով, որ Հայոց Աշխարհը ներսից ու դրսից ամբողջությամբ ներծծված է նրանով, և որովհետև հայ ժողովրդի ողջ հավերժական բանաստեղծական զգայունությունը նրան ստեղծել է իր ազգային բնավորության լավագույն դրսևորումների շաղախից:

Մինչև այժմ գիտնականները վիճում են. մի մասը գտնում է, որ Արա Գեղեցիկը Հայոց աստվածներից մեկն է, մյուսները պնդում են, որ նա իրականում Հայոց արքաներից մեկն է եղել՝ որոշակի հայտնելով այդ արքայի անունը: Արամյան արքայատան Արգիշտե անունը կրող արքան Արա Գեղեցիկն է, և դիցապատումում նկարագրված դեպքերը Ասորեստանի հետ ունեցած երկարատև պայքարի արդյունքն են, իսկ Շամի-Ռամն էլ... Լավ: Հնարավոր է, որ Արա Գեղեցիկը Հայկի մման սկզբում եղել է այն նախահայրերից, ովքեր իրենց սքանչելի գործերի համար աստվածացվել են: Սակայն այս դեպքում էլ անհնար է Արգիշտե արքային նույնացնել Արա Գեղեցիկի հետ: Արա Գեղեցիկն այնքան հին է, որքան հայ ժողովուրդն ինքը, որքան Արատտա երկրի գիտակցությունը: Նրա պաշտամունքն այնքան խորն է, որ որքան էլ պեղելու լինենք ժամանակի անտեղյակությամբ լցված անդունդը, չենք հասնելու Սկզբին, ժողովրդի **Ստեղծագործ Ոգու Սկզբին** և չենք գուշակելու վախճանը: Եթե որպես քրիստոնյա համաձայն ենք, որ Աստված մարդուն ստեղծել է իր պատկերի հանգույն, այդպես էլ պիտի համա- ձայնենք, որ ամեն ժողովուրդ իր առասպելի, դիցապատումի պաշտելի հերոսին ստեղծում է ըստ իր ներսում եղած, իր ներսում հանդիպած **Լավագույնի**: Եվ այս դեպքում մի՞թե կարևոր է, թե դիցապատումի հերոսները որպես մա՞րդ են ծնվել, թե որպես աստված: Մի՞թե կարևոր է եղել է նախատիպ, թե ոչ: Մի՞թե կարևորն այն չէ, թե այդ հերոսն ինչպիսին է: Մի՞թե խրատը չէ կարևորը, որը երբեմն ծածկաբար, երբեմն շատ պարզ ընթերցելի ապրում է դիցապատումի ներսում... Խրատը, որով ավարտվում է հերոսի մասին պատմությունը: Կարծում եմ՝ Արա Գեղեցիկի դեպքում բնավ էլ կարևոր է հերոսի մասին պատմությունը: Կարծում եմ՝ Արա Գեղեցիկի դեպքում բնավ էլ կարևոր է, թե Արան իրականում Արամ արքայի որդին էր, թե դիցապատումի հերոս: Ի վերջո, եթե չէ, թե Արան իրականում Արամ արքայի որդին էր, ապա չէր կարող լինել Արգիշտե արքան, այլ ըստ նա Արամ արքայի որդին էր,

Արարատյան թագավորության արքայացանկի՝ պետք է լինեն Սարգսի Առաջինը կամ Լուսինյանը: Եվ հետո, որևէ արքա, որքան էլ հզոր, սիրելի և աստվածացված, նրա անվան պաշտամունքը, այնպես տարածված չի եղել, ինչպես Արա Գեղեցիկի անունը. խոսքն, անշուշտ, բուն էության պաշտամունքի մասին չէ, այլ միայն անվան: Հայոց Աշխարհը տառացիորեն ներծծված է Արա աստծո ոչ միայն պաշտամունքով, այլև նրա անվան բազմազան հոլովումներով...

Նորից թերթենք Մովսես Խորենացու սքանչելի մատյանը: Սակայն, մինչ այդ հիշեցնենք Փյունիկյան Դերկետո դիցուհու մասին, որը ծուկ դարձավ Ասորիքի Ասկալոն լճում Շամիրամին ապօրինի ծնելուց և անապատում լքելուց հետո: Հիշենք նաև Ասորեստանի Շամմուրամաթ թագուհուն, որի մասին պատմել ենք, երբ նա իր որդի Ադադ-Նիրարի հետ անհաջող պատերազմ սկսեց Հայաստանի դեմ: Պատմել ենք նաև Ժողովրդի գիտակցության մեջ թագուհու և դիցուհու կերպարների նույնացման և մեկի գործերն ու էությունը մյուսին վերագրելու մասին: Բայց հիմա, քանի որ պատմում ենք Արա Գեղեցիկի մասին, խոսքը Շամիրամ դիցուհուն պիտի վերաբերի, որը Միջագետքում և նրա սահմաններից դուրս՝ որպես այդ տարածքում պաշտվող Իննանա-Իշթար աստվածուհու մեկ այլ մարմնավորում էր: Իշթարի խորհրդանիշը եղել է աղավնին: Աղավնին եղել է նաև Շամիրամի խորհրդանիշը: Այս երկու աստվածուհիների պաշտամունքները նույնանում են՝ որպես մարմնական սիրո, պտղաբերության, պատերազմի էության արտահայտություններ:

Շարունակենք Շամիրամի մասին վեպն այնտեղից, որտեղ ժամանակին ընդհատել ենք: Մենք լքված երեխային թողեցինք անապատում՝ աղավնիներով շրջապատված, որոնք խղճալով կերակրում և խնամում են նրան: Մի հովիվ ճակատագրի բերումով գտնում է անապատում աղավնիներով շրջապատված երեխային, վերցնում, տանում հանձնում է թագավորական գորապետ Սիմմային: Երեխան ստանում է իր խնամակալի անունը՝ Սեմիրամիս: Իսկ աղավնիների պատվին կոչվում նաև Շամիրամ: Նիմոս թագավորի պալատական Օմնեսը ամուսնանում է Սեմիրամիսի հետ, սակայն Նիմոսը, Սեմիրամիսի սքանչելի գեղեցկությամբ հիացած, խլում է նրան Օմնեսից և ամուսնանում նրա հետ:

Շարունակենք առասպելը՝ ըստ Մովսես Խորենացու պատմության: Հիշում եք նաև Հայոց Արամ արքային, որը մեծամեծ գործեր կատարեց և եղավ Արարատյան արքայատան առաջին արքան:

«Այս Արամը, - գրում է Խորենացին, - տարիներ ապրելով՝ ծնավ Արային, որից հետո էլ շատ տարիներ ապրելով՝ մեռավ: Արամ Նինոսի վախճանվելուց քիչ տարիներ առաջ խնամակալ դարձավ իր հայրենիքին՝ Նինոսից նույնպես շնորհի արժանանալով՝ ինչպես և իր հայրը Արամը: Բայց վավաշոտ և անառակ Շամիրամը, շատ տարիներ ի վեր նրա գեղեցկության մասին լսած լինելով, ցանկանում էր նրան տեսնել, բայց հայտնի կերպով չէր համարձակվում որևէ բան անել: Իսկ Նինոսի վախճանվելուց կամ Կրետե փախչելուց հետո, Շամիրամը իր ախտը համարձակ պատվելով՝ Արա Գեղեցիկի մոտ պատգամավորներ է ուղարկում ընծաներով ու նվերներով և շատ աղաչանքներով՝ պարզևների խոստումով խնդրում է գալ Նինվե՝ իր մոտ, և կամ իրեն կին առնել և բոլորի վրա թագավորել, կամ նրա ցանկության կամքը կատարել ու մեծամեծ նվերներ

րով խաղաղությամբ իր տեղը դառնալ:

Երբ պատգամավորները շատ անգամ երթևեկեցին, և Արամ չհամաձայնեց, ապա Շամիրամը, սաստիկ չարամալով, պատգամավորությունը դադարեցրեց հետո, առնում է իր զորքի բազմությունը և շտապում է գնալ հասնել Հայոց երկիրը՝ Արայի վրա, բայց որքան դժնքից կարելի է գուշակել, շտապում է ոչ այնքան նրան սպանել կամ հալածել, որքան նվաճել կամ իր ձեռքը գցել, որպեսզի իր ցանկության կամքը կատարի, որովհետև մոլեգին ցանկությունից նա տռփանքով սիրահարվել էր Արայի մասին եղած պատմություններին՝ որպես թե նրան տեսնելիս լինեն: Փութով գալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվեց Այրարատ: Ճակատը պատրաստելիս նա իր զորապետներին պատվեր է տալիս, եթե դեպքը բերի, ջանալ կենդանի պահել Արային: Կռվի ժամանակ Արայի զորքը ջարդվում է, Արամ էլ ընկնում է պատերազմի մեջ Շամիրամի կտրիճներից: Հաղթությունից հետո տիկինը դիակապուտներ է ուղարկում ճակատակցության: Հաղթության մեջ փնտրելու իր ցանկալի տարփածուին: Արային գտնում են մարտի տեղը՝ դիակների մեջ փնտրելու իր ցանկալի տարփածուին: Արային գտնում են մեռած քաջամարտիկների մեջ: Հրամայում է տանել դնել ապարանքի վերնատանը:

Երբ Հայոց զորքը պատրաստվում է նորից պատերազմելու Շամիրամ տիկնոջ հետ՝ Արայի մահվան վրեժն առնելու համար Շամիրամն ասում է. «Ես իմ աստվածներից հրամայեցի նրա վերքերը լիզել, և նա կկենդանանա»: Միևնույն ժամանակ հույս ուներ կախարդական դյուրությանը Արային կենդանացնել տռփական ցանկությունից և ցնորված: Բայց երբ դիակն սկսեց նեխել, հրամայեց գցել նրան մի մեծ վիհի մեջ ու ծածկել, իսկ իր սիրեկաններից մեկին զարդարելով ու ծածուկ պահելով՝ նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Աստվածները Արային լիզելով ու կենդանացնելով՝ մեր այսպիսի լուր է տարածում. և աստվածները Արային լիզելով ու կենդանացնելով՝ մեր փափագն ու ցանկությունը կատարեցին, ուստի այսուհետև նրանք ավելի ևս արժանի են մեզանից պաշտվելու և փառավորվելու՝ իբրև մեզ ուրախացողներ և մեր կամքը կատարողներ»: Նաև մի նոր արձան է կանգնեցնում աստվածների անունով և մեծամեծ զոհերով պատվում է նրան՝ ցույց տալով, իբր թե աստվածների այս զորությունը կենդանացրեց Արային: Այսպես լուրեր տարածելով Հայոց Աշխարհում և բոլորին համոզելով՝ հուզմունքը խաղաղեցնում է:

Արայի մասին այսքանը բավական է կարճառոտ հիշատակել, նա տարիներ ապրելով, ծնավ Կադմոսին:

Այնուհետև Խորենացին պատմում է, թե ինչպես Շամիրամը, շատ հավանելով Հայոց Աշխարհը, նրա օդն ու ջուրը, մեծամեծ կառուցումներ է կատարում: Խորենացին այն բոլոր կառուցումները, որոնք կատարվել էին Արամյան արքայատան, հատկապես՝ Սարգսի Առաջին և Մինուա արքաների կողմից, վերագրել է Շամիրամ ասորուհուն:

Այս կապակցությամբ մի քանի նկատառումներ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» այս հատվածի մասին: Ինչո՞ւ Խորենացին Արամյան արքայատան մեծամեծ գործերը վերագրեց Շամիրամ օտարուհուն: Խորենացին իր պատմության սկզբում գանգատվելով, թե ձեռքի տակ չունի հնագույն ժամանակները բացահայտող նյութեր, դատապարտում է Հայոց թագավորներին, որոնք անիմաստասեր են եղել, չեն ջանացել իրենց աշխարհի մասին թողնել գրավոր պատմություններ: 1500 տարի էր անցել Արամյան արքայատան ժամանակներից մինչև Մովսես Խորենացու ժամանակը, և արդեն վաղուց այդ արքայատան գործերի մասին պատմող քարակոթողներն ընկղմվել էին

հողի ընդերքները, իսկ նրանք, որոնք վիճագրված էին ժայռերին, արդեն վաղուց անհասկանալի էին, անվերծանելի... Տարօրինակ սեպագրեր, որոնք պատահում էին նաև այլ երկրներում:

Հիշենք. երբ քրիստոնեությունն ընդունվեց որպես պետական կրոն, բոլոր հեթանոս տաճարները քարուքանդ արվեցին, թալանվեցին, իսկ քրմերի կողմից ստեղծված գրադարանները ոչնչացվեցին: Այդպիսի գրադարաններ կային բոլոր տաճարներում, բայց հատկապես հարուստ էին աստվածահայր **Արամազդի** և դպրության, գիտությունների, արհեստների, պերճախոսության աստված, Արամազդ Գերագույնի ատենադպիր **Տիրի** տաճարների գրադարանները: Իր տեղում մենք դեռ կխոսենք նրանց մասին: Հիմա միայն հիշեցնենք, որ այդ տաճարներում հավաքված պահվում էին ժողովրդի հանճարեղ մտքի բոլոր դրսևորումների արգասիք ուսումնասիրությունները: Այն բոլոր ասպարեզների գաղտնիքները, որոնք ազգի իմացությունը հասցրել էին կատարելության. աստղագիտություն, տոմարագիտություն, մետաղագործություն, պատմություն, բժշկություն... և էլի որքան...

Այս ամենն անխնա ոչնչացվեց, հրկիզվեց: Սպանվեց ազգի անցյալին վերաբերող վկայությունը: Մեր սքանչելի քերթողահայրը մեղադրել է հների, որոնք բնավ էլ անիմաստասեր չէին. նրանք դպրության և գիտության աստված ունեին:

Երբ գա ժամանակը, կհիշենք, թե, այնուամենայնիվ, ինչպես է ինքը՝ Մովսես խորենացին, իր «Հայոց պատմությունը» գրելիս օգտվել, չգիտես՝ ինչ հրաշքով ազատված Արամազդի տաճարի քրմապետ **Օդյուպոսի «Պատմություն»** մատյանից:

Խորենացին, ինչպես ինքն է նշում, օգտվել է նաև այլ, օտար աղբյուրներից: Դրանցից են «Նոր Կտակարան» մատյանը և **Մար Աբաս Կատինայի** պատմությունը: Մար Աբասի մասին խորենացին պատմում է, որ նա՝ Մար Աբասը, ազգությամբ ասորի, Հայոց **Վաղարշակ** թագավորի հանձնարարականով գնում է պարսից **Արշակ Մեծի** մոտ և նրանից թույլտվություն է ստանում քննել **Նինվեի** գրադարանը, որտեղ գտնում է մի գիրք հունարեն լեզվով, որի վրա մակագրված է եղել, թե այդ մատյանը **Ալեքսանդր Մակեդոնացու** հրամանով թարգմանված է քաղդեականից հունարենի և պարունակում է բուն հների և նախնիների պատմությունները: Այս մատյանից Մար Աբասը քաղում է Հայոց պատմության վերաբերյալ հունարեն և ասորերեն գրերով մասը և բերում Վաղարշակին:

Սակայն, ճշմարտությունն այն է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակ Նինվե քաղաքն ավերակների կույտ էր արդեն, նրա գրադարանը՝ նույնպես, և եթե լինեք էլ այնտեղ մատյաններ չէին կարող գտնվել, այլ միայն սեպագիր սալիկներ, որոնք պեղումների շնորհիվ պետք է գտնվեին Վաղարշակ թագավորի և Մար Աբաս Կատինայի ապրած ժամանակներից հազարավոր տարիներ անց: Բայց հնարավոր է, չէ՞, որ Մար Աբասը գրի է առել Հայոց նախնական ժամանակների ավանդությունները և պատերազմների հիշողությունները, որոնք մղվել են Հայոց Աշխարհի հնագույն **Արատտա**, **Նաիրի** երկրում ապրող ժողովրդի և Միջագետքի միջև աքքադացի **Սարգոն Առաջինից** և նրա թոռ **Նարամ-Սուենից** հազարավոր տարիներ առաջ: Սիսայն խորախորհուրդ հնության մեջ պիտի աղոտանային աստվածների կերպարները, պիտի մոռացվեին կամ մարդեղանային, և պիտի խառնվեին նրանց կատարած գործերը մարդկանց գործերին:

Այդպես կարող էր շփոթվել Մար Աբաս Կատինան, իսկ ինչո՞ւ են այդպես շփոթված ժամանակակից, իրենց իմաստուն համարողներից շատերը. այս պարագայում շատ որոշակի մեկը՝ **Լևոն Միրիջանյանը**, որը խորենացուն պաշտպանելու «ազնիվ մղումով», գրեթե արտագրելով խորենացու պատմության այդ հատվածի էջերը, մեր ժամանակների գիտական մտքի ձեռքբերումներն անտեսելով, Հայոց թագավորների ժամանակներից հիտական մտքի ձեռքբերումներն անտեսելով, որը վաղուց ապացուցված է, թե հզոր գործերը վերագրում է Շամիրամ ասորուհուն, որը վաղուց ապացուցված է, թե եղել է աստվածուհի և որևէ կապ չունի Սալմանասարի հարս, Շամշի-Ադադի կին, Ադադ-Նիրարի մայր Շամմուրամաթ թագուհու հետ, որի անհաջող պատերազմը Մինուա արքայի հետ, դեռ չսկսված, ավարտվեց:

Մի՞թե բավական չեն օտարները, որոնք մեր նախնիների փառավոր գործերը վերագրում են իրենց, և դեռ յուրայիններն էլ, որոնք չգիտությամբ կամ մտային ու զգացական ինչ-որ նկատումներով են վարվում այդպես: Ի բաց մերժել Հայոց հզոր կառուցողական արվեստի կարողությունները, նրա տաղանդը, նրա երևակայությունը, այն ցողական արվեստի կարողությունները, վերագրել Շամիրամին և կեցվածք ընդունել, թե պաշտպանում են ճշմարտությունը: Վերագրել Շամիրամին և կեցվածք ընդունել, թե պաշտպանում են ճշմարտությունը: **Արամյան Արքայատան** հզոր գործերը վերագրել նվաճողին և գիտնականի կեցվածքով վարել ու ցանել Հայոց պատմությունը և այնտեղ ստեղծել ասորական տիրապետության մի մեծ ժամանակահատված, որը երբեք չի եղել:

Ասորեստանի դեմ միշտ մղվել են կռիվներ: Ասորեստանը միշտ հարձակվել է Հայոց վրա: Բայց ասել ենք քանիցս՝ երբ է ասպատակությունը համարվել նվաճում: Իր տեղում պատմել ենք նաև, թե ինչու ասորեստանցիները չէին կարող Հայաստանում կառուցել Մինուայի ջրանցքի նման ջրանցք:

Մի քանի խոսք այն մասին, թե ինչո՞ւ է արհամարհվում առասպելը: Այսինքն՝ ժողովրդական կենդանի ստեղծագործությունը, որից այդքան սիրով օգտվել է ինքը՝ քերթողահայրը: Արհամարհել առասպելը, երբ այն լավագույնս, ճշմարտությամբ ներկայացնում է **ժողովրդի բնավորությունը**, նրա ներքին ուժերի մղվածությունը: Որովհետև, այն, ազգի բնավորությունը ոչ միայն նրա գործերի մեջ է, նրա պատմության հետև, այլև, ազգի բնավորությունը ոչ միայն նրա գործերի մեջ է, նրա պատմության հետև, այլև, նրա առասպելներում և ավանդություններում, որոնք դարերի երթով եկել էջերում՝ այլև նրա առասպելներում և ավանդություններում, որոնք դարերի երթով եկել էջերում են մեզ: Առասպելը մարդկային մշակույթի հզոր ժառանգություն է, առանց որի անհիմաստ է պատկերացնել դարերի ընթացքում ազգի ձեռքբերումները և առանց որի դժվար կլինի լիարժեք դարձնել աշխարհագրությունը, աշխարհըմբռնումը: ճշմարիտ պատմության մեջ առասպելն այն է, որը գիտությունը անգոր է ապացուցել: Որովհետև առասպելը համոզելու կարողություն է, որն արտահայտում է ամենավաղ ժամանակների մարդու աշխարհագրագիտությունը, որով նա գնահատում և բացատրում է իրեն շրջապատող աշխարհը ֆանտաստիկ պատկերացումներով, սակայն՝ իրականության խորին ըմբռնումով: Առասպելները դիցաբանական հերոսների դիցաբանական ընկալումների խտացումներ են: Ոգեղենի սրբազան գանձեր են ցեղի և ժողովրդի մարդկանց համար, որոնք կապված են միմյանց արյամբ, լեզվով, սովորություններով, բնավորությամբ և հիշողություններով: Առասպելները ահռելի մշակութային ժառանգություն են՝ մարդկության պատմության և հոգևոր կյանքի զարգացման տասնյակ հազարավոր տարիների, որոնք օգնել են մարդուն լրջորեն զբաղվել ինքնաճանաչմամբ:

Այսպես ուրեմն. վաղուց ապացուցված է, որ **Արա Գեղեցիկը** Հայոց հնագույն աստ-

«Արդ քեզ պիտի պատմեն մի խիզախ մարդու՝ Հայկազն էրի, ծագումով պամփյուլացի, պատմություն: Սա, երբ ընկնում է պատերազմում և տասներորդ օրը, երբ սկսում են հավաքել նեխած դիակները, տեսնում են, որ սա մնացել է անեղծ: Երբ տանում են տուն, որպեսզի թաղեն, տասներկուերորդ օրը, արդեն խարույկի վրա պառկած, վերակենդանանում է և սկսում է պատմել՝ ինչ է տեսել այն աշխարհում»:

Խիզախ **Հայկազն էրը**, անշուշտ, հայ ժողովրդի դիցաբանական աշխարհից հառնած Արա Գեղեցիկն էր, որն ընկել էր պատերազմում: Մենք գիտենք արդեն, թե դա ինչ պատերազմ էր: Օտար նվաճողի պատերազմն էր, նրա ոտնձգությունները հայրենի հողի և նրա տիրոջ հանդեպ: Կատաղի, տռփագին սերը, որն առհասարակ ունի օտարը ուրիշի հողի, ուրիշի հարստության, ուրիշի գեղեցկության հանդեպ:

Այսպես ուրեմն, մեռնող և հարություն առնող էություն է Արա Յայկազնը, որի գաղափարական բովանդակությունը բազում թելերով կապված է Հին Արևելքի մեռնող ու հարություն առնող աստվածությունների հետ: Եվ երևան բերել Արայի պաշտամունքի խոր և հեռավոր ակունքները, հազարամյակների ընդերքում խամրած նրա պաշտամունքի իմաստը, առանց առնչվելու Հին Արևելքի ներկայացրած նմանատիպ, գարնան գարթոնքը, հողի նոր արգասավորությունն ու բեղմնավորությունը խորհրդանշող աստվածների հետ՝ թերևս դժվար կլինի: Սակայն, պաշտամունքային նմանությունների հետ առկա է նաև այս բոլոր աստվածությունների էության հիմքում ընկած մի շատ կարևոր, հիմնական տարբերություն՝ **Բնավորությունը**: Յուրաքանչյուր երկրի, յուրաքանչյուր պաշտամունք և այդ պաշտամունքը ներկայացնող յուրաքանչյուր դիցաբանական կերպար ստեղծվում է համապատասխան այն ժողովրդի բնավորության, որի ընդերքում հասունացել է այդ դիցաբանական կերպարի պաշտամունքի անհրաժեշտությունը:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Եվ եթե մյուս՝ Հին Արևելքի, հարևան ժողովուրդների նույնօրինակ պաշտամունքների մասին գոնե քիչ տեղեկություններ չունենանք, թերևս դժվար կլինի ներկայացնել Արային որպես Հայոց ազգային հավաքական բնավորության կարևոր բացահայտում։

ԴՈՒՍՈՒՋԻՆ ԵՎ ԻՐ ՍԵՐԸ

[illegible]

Աստվածուհի Ուրուկից
Վ.թ.ա. 3000 թ.

ՕՍԻՐԻՍ

ՌԻԱՅԻՆ, ապա **Հոր, Սեթ** աստվածներին, **Իզիդա, Նեփտիս** դիցուհիներին: Հետագայում Նեփտիսը դառնում է Սեթի, իսկ Իզիդան՝ Օսիրիսի կինը:

Ամապատմերի չար աստված, Օսիրիսի փոքր եղբայր **Սեթը**, նախանձելով նրա փառքին և ցանկանալով անմնացորդ դառնալ ողջ Եգիպտոսի տերը, խորամանկությամբ նրան սպանելով փակում է արկղի մեջ, լցնում կապարով և նետում Նեղոսը։ Արկղը գնում, խճճվում է եղեգներում։ Օսիրիսի հավատարիմ կին և քույր Իզիդան, երկար փնտրելուց հետո, գտնում է ամուսնու մարմինը և կարողանում է Օսիրիսի մարմնում կախարդանքով պահված կյանքի ուժը դուրս կորզել և հղիանալով այդ ուժից՝ ծնում է իր **Հոր** որդուն։ Իսկ Օսիրիսի մարմինը հանձնում է թաղման։ Առասպելի մեկ այլ տարբերակում նախքան Օսիրիսին թաղելը Սեթը գտնում է նրա մարմինը, հոշոտելով բաժանում է տասնչորս մասերի և նետում աշխարհի տարբեր կողմերը։ Իզիդան անսահման թախիծով, վշտով փնտրում, գտնում է ամուսնու մարմնի մասերը, ամբողջացնում և թաղում։ Իսկ այն տեղերում, որտեղ ընկած են եղել Օսիրիսի մարմնի մասերը, Իզիդան տաճարներ է կառուցում։ Առհասարակ Իզիդան՝ իր բոլոր հատկությունների հետ միասին, պաշտվում էր նաև որպես անդավաճան սիրո և հավատարմության մարմնացում։

Իզիդյայի և Օսիրիսի որդի Հորը, մեծանալով, Սեթից լուծում է հոր վրեժը, կենդանացնում է նրան, որը, սակայն, չի ուզում վերադառնալ երկիր և սկսում է թագավորել

Օսիրիսի և Իգիդայի, Ատտիսի և Կիբելայի, Ադոնիսի և Աստարտեի պաշտամունքները դուրս են եկել իրենց հայրենիքների սահմաններից և տարածվել դեպի արևմուտք, հունա-հռոմեական աշխարհ: Եվ Հունաստանում, և Իտալիայում ամենուրեք կառուցվում էին այս աստվածների տաճարները, և սրանք նույնացվում էին տեղական աստվածների հետ:

Այսքան երկար չէինք խոսի օտար աստվածների մասին, եթե այն
 չօգներ մեզ հասկանալու, ընդհանրացնելու և տարբերակելու Հայոց
 մեռնող և հարություն առնող աստվածության էությունը: Նկարա-
 գրված պաշտամունքների արյունահեղ ծեսերը, քինախնդրության, խանդի, նախանձի,
 վրեժի հարթության վրա գտնվող պտղաբերող աստվածներին ճանաչելով՝ պիտի
 ավելի ճանաչելի ու հասկանալի լինի **Հայոց Արա** անսահման գեղեցիկ, մեռնող ու
 հարություն առնող, պտղաբերող բնության Աստծո էությունը:

...ՆՈՐԻՑ ԱՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

[illegible]

Իզիդա

«Ով այս արձանագրությունը փչացնի, ով փշրի, ով հողում թաղի, ով ջուրը գցի, ով իր տեղից շարժի, ով արևի առջևից առանձնացնի, ով ասի՝ «ոչնչացրու», ով ուրիշին ասի. «ես՝ կատարեցի», թող ոչնչացնեն Հայկը, Թեյշեբան, Շիվինեն և աստվածները բոլոր՝ նրան, սերունդն իր, սերնդի սերունդն իր արևի տակից»:

Արմեն աստվածն, ուրեմն՝ սերունդ ապահովող: Եվ, անշուշտ, պիտի ենթադրենք, որ հնագույն աստված Արայի և ավելի նորագույն Արների կապն ուղղակի է և վերաբերում է պտղաբերությանը: Պարզապես Արների դեպքում մասնավորվել է որպես տղամարդու սերնդաճր ապահովող էություն:

Արա Գեղեցիկի պատմությունը Օսիրիսի պատմությունը չէ, որին խանդից, նախանձից, փառասիրական ախտով բռնված նույն մորից ծնված Սեթ եղբայրը կտոր՝ կտոր է անում: Սա միջագետքյան Թամուզը չէ, որին իր սիրած կինը՝ Իշտարը, հանձնում է մահվան թագավորությանը: Սա փյունիկյան Ադոնիսը չէ, որին խանդից դրդված իր հոմանունիկո՝ Ստարտեի ամուսինը վայրի վարազի միջոցով հոշոտում է, և առավել ևս փռյուզիական Ատտիսը չէ, որին դարձյալ խանդից, նրա նախկին հոմանունիկո՝ Կիբելան, խելագարեցնում է և ստիպում, որ խեղճ սիրահարը ինքն իրեն ամորձատի և մեռնի՝ վերածվելով ծառի: Այս բոլոր մեռնող և հարություն առնող հերոսները գեղեցիկ, բարի, սակայն թույլ, վախկոտ (բացառությամբ Օսիրիսի), առնականությամբ սոսկ

Արայի որդին՝ **Կարդոս Արա Արայանը**, ծնվել էր Արայի սիրելի հարս Նուարդից: Այս Արա Արայան որդին նույնպես զոհվում է պատերազմում: Սակայն Արա Արայանի որդի **Անուշավանը** կոչվում է նաև **Սոսանվեր**, որը նշանակում է **Անմահ ոգի**: Սոսի ծառն Արա Անուշավան Սոսանվերը սոսու պուրակների պահապան տերն էր, որտեղ քրմերը տերևների սոսափյունով գուշակում էին:

Այսպես. Մեր մեծ երախտավոր **Երվանդ Լալայանին** հարյուրամյա կարնեցի ծերունի **Սահակ Սաֆարյանը** պատմել է ժողովրդական մի ավանդազրույց Արա Գեղեցիկի մասին, որը լսել է Մուշ քաղաքում: Ավանդավեպն ամենից առաջ հետաքրքիր է նրանով, որ այստեղ կերպարանավորվում է Սրբազան ծառը՝ որպես Արա Գեղեցիկի անկապտելի հատկանիշ: Ամեն մի դժվար գործ կատարելուց առաջ ծառից պոկում է մի փունջ տերև և պահում ծոցում՝ ծախ կողմում՝ սրտի վրա: Ի դեպ, նախքան տերևների փունջը պահելը (այս ավանդավեպում 40 տերև) ծերունին, որի կերպարում չեն կասկածում, որ Սոսյաց անտառի քրմապետի հիշողությունն է պահպանվել, վերցնելով Արայի ձեռքից նրա քաղած տերևների փունջը, մի քանի անգամ աջ ձեռքից ծախ ձեռքն է տեղափոխում և հակառակը: Սա ևս՝ հնագույն ծեսի արդեն անբացատրելի դարձած մի պատահիկ: Բավական է՝ Արան այդ տերևներից մեկը պահի շուրթերի մեջ և մնա անխոս, որ աշխարհի անցած և գալիք իրադարձությունները հառնեն նրա աչքերի առջև: Ահա և նրա տերևներով գուշակելու ապացույցներից մեկը: Այդ տերևները նրան օգնում են նաև անտեսանելի դառնալ և նրա առջև բացում են բոլոր փակ դռները: Սակայն, երբ գալիս է վճռական պահը, Արան, իր տերևներով թշնամու առջև անտեսանելի դառնալով, չի կոտորում նրանց: Դա հերոսին, որին ստեղծել են հայ ժողովրդի անզուգական երևակայությունը և արժանապատիվ բնավորությունը, անվայել է: Նա թշնամու դեմ դուրս է գալիս իր սքանչելի կերպարանքով, իր սրով և հայրենիքը օտարի ոտնձգությունից ազատելու մեծագույն վճռականությամբ: Արա Գեղեցիկը, իր որդու և իր թոռան հետ հայ ժողովրդի կենսունակ գիտակցության մեջ մարմնացած է որպես հարության և սերնդի կենսունակության գաղափար՝ Անմահ ոգի: Արայի պաշտամունքն անշուշտ եղել է շատ ավելի վաղ, անկախ Շամիրամի՝ նրա հետ ունեցած առընչությունից: Արան արդեն մեծ համբավ վայելող և իր հայրենիքի սահմաններից հեռու տարածված պաշտամունք էր: (Հիշենք Պլատոնի պատմությունը Հայկազն Էրի մասին): Փառքի և պաշտամունքի գազաթնակետին գտնվող Արայի անձը հանգիստ չէր տալիս ասորական Շամիրամի վավաշոտ հոգուն: Մենք գիտենք արդեն, թե ինչպես ավարտվեց Արա Գեղեցիկ-Շամիրամ միջադեպը:

Արայի պաշտամունքը հայերի մոտ խոր արմատներ է ունեցել, մեծ ժողովրդականություն և տարածում: Այս պաշտամունքը բնապաշտպանական ակունքներից է սնվել, զարգացող երկրագործությամբ աճել: Հիշենք Արա աստծո անունը՝ կապված միայն երկրագործության հետ:

-Ար նշանակում է ծագել, ծնվել, բարձրանալ, հարություն առնել. **«հարեալ ի մեռելոց»:**

-Ար նշանակում է արոր:

-Ար՝ գութանի խոփի կտրած և շրջած հողի շերտ, այսինքն՝ վարած հող:

-Արահետ՝ այսինքն Արայի հետք, մարգագետինների, դաշտերի, հովիտների, անտառների նեղ ճանապարհ:

Մի՞թե հնարավոր է բոլոր բառերը, որ ծագել են Ար արմատից ոչ միայն Հայոց այլև օտար բառապաշարում, մեջտեղ բերել: Հայոց Աշխարհը ոտից գլուխ, ծայրից ծայր՝ թաթավում է Արայի կենդանի ներկայությամբ: Հայոց **Արաց** ամիսը՝ փետրվար-մարտը, նվիրված է Արա՝ գարնան հարություն առնող աստծուն: Կարելի է պատկերացնել, թե

զարթնող գարունը Հայոց Աշխարհի ցրտաշունչ ծնունդից հետո, իր աճող բուսականությամբ, վերադարձող գարնան համբավաբեր կոունկով, որը Արայի մյուս կարևոր խորհրդանիշն է, հորդացող ջրերով, ինչպիսի՝ տոնախմբությունների, պաշտամունքային ծեսերի առիթ է եղել... Մինչև հիմա քրիստոնեության կողմից սրբագործված գարնան տոներ. **«Ծառզարդարը»**, երբ ծաղկած ծառի ճյուղ է բերվում եկեղեցի, մինչև հիմա խնամվող **«Բարեկենդանը»**, որի իմաստը հենց նշանակում է բարի կյանքի կենդանություն, մինչև այսօր չմոռացված **«Կանաչ կիրակին»**, **«Կարմիր կիրակին»**...

Որքա՞ն հին է Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը... Թերևս շատ ավելի հին, քան հետո Հայոց լեռներում նրա պատվին կանգնեցված ձկնաման հսկա քարակոթողները, որոնց մասին պնդում է երախտավոր **Գրիգոր Ղափանցյանը**՝ դրանք կապելով գարնան զարթոնքի և պտղաբերության հետ, իսկ գարնան առաջին համբավաբեր սուրհանդակն արագիլ էր, որը և փորագրվում է շատ քարակոթողների վրա... Մենք իր տեղում մանրամասն խոսել ենք պաշտամունքային այս հսկա քարակոթողների մասին՝ Արա աստծո գարնան ու պտղաբերող էության խորհրդանշի մասին: Հիշենք միայն. այդ հսկա հիմնգնդերանոց քարակոթողները սփռված են Հայոց լեռներում: Արա Գեղեցիկ արժանապատվությամբ լեցուն քաջարի աստծո անունը Հայոց Աշխարհի որքա՞ն լեռների վրա...

Արագած նշանակում է Արայի գահ: Արագածի **«Կարմիր սրբատեղի»** կոչվող վայրում է գտնվում մի բնական մեծ ու երկար քարեսեղան, որի շուրջը քարե բնական աթոռներ են տարբեր գծագրությամբ: Այստե՞ղ է, արդյոք, Արան իր հպատակների կամ մյուս աստվածների հետ նստել խնջույքի...

Արայի լեռ՝ Արագածից քիչ արևելք: Ուշադիր նայե՛լ եք նրա գծագրությանը, որը հատկապես սքանչելի է երևում պայծառ օրերին: Նայե՛ք, դա Արան է՝ պառկած ու քարացած՝ մարմնի բոլոր մանրամասներով այնքա՞ն ճշգրիտ: Արայի լեռ գնացեք ուխտագնացության: Լեռան խոր ընկած մասում կա մի քարայր, որտեղ կա մի հարթ, բնական գերեզմանաքար: Այս լեռը կոչվում է նաև Ծաղկեվանք, որտեղ մինչև հիմա ուխտի են գնում հավատացյալները, հատկապես՝ Համբարձման տոնին, այսինքն՝ ծաղիկների տոնին: Եկեղեցին մոռացնել է տվել հեթանոս Արայի տոնը, և հիմա Արայի լեռան քարանձավում պաշտվում է կույս Վառվառան: Սա՞ ով է ...

Արայի լեռան ստորոտում է Արայի գյուղը, որտեղ Շամիրամը սպանել է նրան: Գյուղի դիմացի բլուրը կոչվում է Շամիրամ:

Արայի անունը.

Արածանի գետի վրա, որտեղ, ի դեպ, **Գրիգոր Լուսավորչի** կողմից կնքվեց **Տրդատ Թագավորը** իր արքունիքի և ողջ ժողովրդի հետ:

Արարատյան դաշտը, դաշտը Արայի, որն այնպես անխնա հոշոտում ենք... Եվ շատ ուրիշ տեղեր՝ Արայի անունով կամ կապված նրա հիշատակներին՝ Արդինին, Լեզքը և այլն...

Եվ վերջապես.

Արարատ լեռը: Ժողովրդի՝ դեռ հիմնովին չկորսված հիշողությունը սա համարում է Արայի ծննդավայրը: Հիշո՞ւմ եք **«Արարատ լեռան բարձր կատարին Մեծ մայրը՝ Ամենամայրը, ծնեց դյուցազուն իր զավակներին...»:**

Արդյո՞ք, Ամենամայրը իր սքանչելի գավակներին չծնեց Արա Գեղեցիկ մեծ աստծո հավերժական պտղաբերող էությունից, որի առնական խտացումը ամփոփվել էր նրա ներսում՝ Արարատի սրբազան գագաթին:

Արա Գեղեցիկ աստծո Ոգին առանց գիտակցվելու մինչև հիմա պաշտվում է երիտասարդների կողմից, որոնք մտերմաբար միմյանց կոչում են Արա, Արա Սուրեն, Արա Տիգրան, Արա Վազգեն... Սա մեծարում է, բայց մենք դժբախտաբար չգիտենք, որովհետև մնացել է սովորույթը, կորսվել է իմաստը: Գուցե փորձենք առնչվել իմաստին նաև:

Արան՝ պայքարի, բողոքի, ստեղծագործական թռիչքի անձնավորում՝ անմահ իր **Հարալեզներով**:

Արան՝ բարձր երկնականարում լուսավոր արև, որը հազարավոր դարեր անցնելուց հետո զիջեց իր պաշտամունքը Շիվին և Միեր արև աստվածներին... Սակայն քրիստոնեության տարածվելուց հետո, առանց գիտակցվելու, ժողովրդի պաշտամունքում ստացավ իր վաղեմի անունը՝ որպես Արեգ և Արեգակ կամ, պարզապես՝ Արև: Եվ մինչև հիմա ժողովուրդն արևագալին աղոթում է նրան՝ ոչ որպես տուրք հեթանոսության մնացուկներին, այլ՝ որպես կատարյալ և խորին հավատ: Եվ ամենասքանչելի օրինանքը Հայոց մեջ «Արևդ ապրին» չէ՞...

Սակայն, ե՞րբ Արև Արան վերածվեց աստղի, որի մասին գրված է. «**Նուազ է լուսին քան զարեգակն, նուազ է և աստղն քան զլուսին, նուազ է Արայն քան զԱրուսյակն գեղեցիկ...**»:

Այս մասին՝ այսքանը: Ավելացնեմ միայն. այս դաժան ծնեռները, որ ապրեցինք՝ սպասելով տաք արևին ու զարնանը, առավել պիտի մեզ պատմեն մեռնող և հարություն առնող աստվածության մասին, որովհետև այս ազգը, որ կոչվում է հայ, դարերի խորքից գալով և ունենալով **Արա Գեղեցիկ** աստծո բնավորության բոլոր գծերը, որքա՞ն անգամներ է մեռել ու հարություն առել իր և իր նախնիների մեծ աստծո նման, որովհետև... միշտ հավատեցել է **Հարալեզների** գոյությանը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ ՍԿԶԲԻ...

Մեծ դժվարությամբ պատմության քառուղիներում թափառեցի, կործանարար անճշտությունների, հավանական և անհավանական եղելությունների, պատերազմների և պետությունների ստեղծմանն ու կործանմանն ականատես եղա: Շատ հաճախ կասկածն ունեի ուղեկից, կախվեցի անտեղյակության վիհերից, գայթակղվեցի լայն ու գեղեցիկ ճանապարհներով, որոնք, ի վերջո, ոչ մի տեղ չեն տանում: Անտեղի է որոնել պատմության ճշմարտությունը կամ պատմության կորսված կարևոր և անգնահատելի հատվածը, եթե չփորձենք հասկանալ Հայոց բնավորության չնչին մի պահը:

Տարընթաց ճանապարհներ:

Վաղուց հող դարձած ճամփորդների հետքերով գնացի: Գնացի, որ ոչ միայն հին ու նոր գրքերում, այլև իմ **Մեծ Հայրենիքի** ամեն թփի տակ, ամպի ծվեմում, ժայռի ծերպերում, ծորերի կորած անկյուններում փորձեմ գտնել կորսված հիշողության մասունքները, սակայն՝ սեփական էությանս մեջ ապրող բաբախուն ու կենդանի **Ոգու** օգնությամբ:

Ի վերջո, ո՞վ է արդյոք այն պայծառատեսը, որը կարող է պեղված ու արևերես հանված հնագույն հուշարձաններից խլված գտածոների, նրանց զարդաքանվածքների, ժայռապատկերների, վիշապաքարերի, ժողովրդի հիշողության մեջ դեռ հարատևող, սակայն մշուշապատ ու եզրագծերը աղավաղված երգերի ու զրույցների պատառիկների, ինչ-ինչ ծիսական արարողական դրվագների միջոցով ճշգրտորեն և անվերապահորեն ամբողջացնել վեցհազարամյա պատմության և կրոնի ոչ միայն դիցաբանական, այլև պաշտամունքային էությունը... Ենթադրությունների օվկիանոսում տարուբերվող մտքի թեկուզև ոչ խարխուլ մի նավ, որը փորձում է ափ ելնել, սակայն անընդհատ ետ է շարվում՝ բազում արգելքների հանդիպելով: Քի՞չ է արդյոք խորտակվել իմացության նավը նույնիսկ ամենահմուտ նավապետի առաջնորդությամբ՝ հանդիպելով անակնկալ խութերի կամ քամիներից քշվելով անձանոթ ափեր:

Ես էլ ահա՝ նման մի նավի անգետ ուղևոր, որը փորձում է ափ ելնել, սակայն որքան բուռն է դառնում ցանկությունս, այնքան հեռու եմ տեսնում ափը...

Թվում է՝ քիչ ճանապարհի չանցանք՝ վերցնելով ամենաաննշան տեղեկություններն այն ամենից, ինչ կոչվում է Հայոց պատմություն. **Արատտա** երկրից մինչև մ.թ.ա. 585թ.՝ մինչև **Արամյան արքայատան ավարտը**: Ամեն մի պատմական շրջան իր կարևոր առաքելությունն ունի կատարելու մարդկության համընդհանուր քաղաքակրթության անդաստանում: Ո՞րն էր Հայոց այն հնագույն առաքելությունը ոչ միայն իր, այլև ուրիշ շատ ժողովուրդների քաղաքակրթությունների հանդեպ: Հասկանալու համար դիմեցինք մեծ երախտավոր, ազնիվ պատմաբան **Նիկողայոս Ադոնցի**՝ «Հայաստանը և ցեղերի պայքարը Արևելքում» հոդվածին.

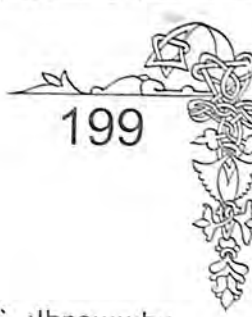

Հայաստանը՝ որպես համայն մարդկության ծննդավայր

«Հայաստանը կատարել է այնպիսի առաքելություն, որը պետք է գնահատել ըստ արժանվույն, նա փակել է սենականության ծավալման ճանապարհը դեպի Հայաստանի լեռնաշխարհը և Փոքր Ասիա: Ինչպիսին էլ որ լինեին Ասորեստանյան քաղաքակրթության արժանիքները, չպետք է թաքցնել, որ Ասորեստանը զուրկ էր մարդու ունեցած արժանիքների գիտակցությունից, որն այնքան էական է քաղաքա-կրթության համար: Աշշուրի տիրակալների անգթությունը առասպելական էր: Նրանք իրենց հաշիվ չէին տալիս նույնիսկ այն հրեշավոր հայտարարությունների մասին, որն անում էին առանց նեղվելու և հպարտությամբ ասելով, թե. «...կատաղած շան և վայրի ցուլի նման» իրենք նետվում էին թշնամի երկրների վրա: Հիվանդագին կրքոտությամբ նրանք նկարագրում են, թե ինչ սարսափելի գործեր են կատարել հարձակման ենթարկված երկրներում՝ ավերել, հրկիզել քաղաքներն ու դաշտերը, կոտորել բնակչությանը, կենդանի այրել երիտասարդ տղաներին ու աղջիկներին, կտրել ձեռքերը, մատները, ականջները, մորթել և կաշիները փռել պարիսպների վրա, կտրված գլուխներով բուրգեր բարձրացրել և նրանց շուրջը շարել ցցահանված դժբախտներին, գյուղերում դադարեցրել աշխատավորների ծայնը և թողել որ այնտեղ հաստատվեն վայրի էշերը և վայրի գազանները և այլն... Կատարելապես հասկանալի է բիբլիական մարգարեի արձակած թեթևացման ճիշդ Ասորեստանի անկման առթիվ. «Նինվեն արյան, նենգության ու բռնության քաղաք, կործանվել է: Ո՞վ կափսոսա նրան: Բոլոր իմացողները երկու ձեռքով ծափ կտան, որովհետև ո՞վ չի տանջվել նրա չարությունից»: Ուսանելի է, որ մեկ ուրիշ մարգարե կոչ է անում Արարատի թագավորներին կործանել Ասորեստանը: Ռուս գիտնական Նիկոլոսին ընդգծել է ասուրական վայրենի ոգու և Ուրարտուի շատ ավելի մեղմ ու մարդկային ոգու միջև եղած հակադրությունը: Սանձահարել Ասորեստանի մոլեգնությունը և արգելել նրան ներխուժելու Նաիրյան երկրները, ահա մի էապես ազնիվ առաքելություն, որը բաժին է ընկել Հայաստանին: Նա շատ արժեքավոր ծառայություն մատուցեց՝ իր ավանդը ներմուծելով մարդասիրական գաղափարների մեջ»:

Ահա այսպես. ժողովրդի բնավորությունը և իր պաշտելի աստվածների բնավորությունը՝ անքակտելի: Արան պիտի դիմագրավեր Շամիրամին, Հայկը՝ Բելի հորդաներին... ժողովրդի և աստվածների առաքելությանը հավատարիմ, միասնական և անխախտ:

Ե Ր Վ Ա Ն Դ ՈՒ Ն Ի Ն Ե Ր

(մ.թ.ա. 6 - 2-րդ դդ.)

Երկար դեգերելով Հայոց պատմության հեռավոր ընդերքներում՝ վերջապես հասանք ջախջախված, կործանված Ասորեստանի ավերակներին, ականատես եղանք Հայոց Արամյան արքայատան մարումին, հին մեծ պետությունների փլուզմանը, նոր պետությունների կազմավորմանը: Առիթ ունեցանք պատմելու Մարաստանի հզորացման մասին:

Դարձյալ աշխարհակործան պատերազմներ էին, երբ երեք հարյուր տարի առաջ, երբ պատմության ասպարեզից անհետացան Միտտանիի, Խատտիի նման հզոր երկրները:

6-րդ դարում՝ մ.թ.ա. 612թ.-ին, Մարաստանի թագավոր Կիաքսար-Վարբակեսը, դաշինք կնքելով Բաբելոնի հետ, Պարույր Սկայորդի իշխանի օգնությամբ կործանում է Ասորեստանի Նինվե մայրաքաղաքը: Ասորեստանի Սինարիշկուն թագավորն իրեն նետում է այրվող պալատի բոցերի մեջ: Ամիշտ ոչնչանում է Նինվեն՝ հին աշխարհի բռնակալության, կեղեքումի ահավոր հենարանը: Աշշուրի փլատակների վրա հանդիպեցին Մարաստանի թագավոր Կիաքսարը և Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարը: Նրանք «միմյանց միջև կնքեցին բարեկամություն» և «դաշինք»՝ ամուսնացնելով թագավոր Նաբոպալասարի որդի արքա-յազն Նաբուգոդոնոսորին մարաց արքայադստեր հետ:

Մենք արդեն պատմել ենք, որ Մարաստանը Լյուդիայի հետ չափվելու համար անցավ Հայաստանի վրայով: Մեղացիները Փոքր Ասիայում, այս դեպքում՝ Լյուդիայում, միայն թիկունքն ապահովելով կարող էին հաջողության հասնել: Այս պատերազմը մ.թ.ա. 589-585թթ. ավարտվեց մեղացիների հաղթությամբ, որոնք իրենց սահմաններից կտրված հեռավոր տարածքները պահում էին հայերի օգնությամբ:

Մեղացիներին բոլոր ճակատամարտերում օգնություն ցույց տալու, աջակցելու համար Կիաքսարը Պարույր Սկայորդուն թագ է նվիրում: Պատմել ենք նաև այն մասին, թե ինչպես Հայոց գիտնականները մինչև հիմա վիճում են, թե իրականում ով էր Պարույր Սկայորդին. Հայոց մի գավառի իշխա՞ն, որը թագ ստացավ Կիաքսարից, Արամյան տան արքաներից, որը կրկնակի թագ ստացավ՝ Ասորեստանի տապալման գործում լինելով Կիաքսարի դաշնակիցը, թե՞ Արմե-Շուբրիա-Սասունի չթագադրված ցեղապետ իշխան, որը, չհանդուրժելով Արամյան տան վերջին արքաների կախյալ վիճակը Ասորեստանից, ապստամբության դրոշ բարձրացրեց կենտրոնական իշխանության դեմ և միանալով Կիաքսար-Վարբակեսին՝ նպաստեց Ասորեստանի կործանմանը: Այս բոլոր տարբերակների մեջ մի բան սակայն անառարկելի է. Ասորեստանի կործանման ժամանակ Հայաստանն այնքան ուժեղ էր, որ նրա դաշնակցությունն էին փնտրում հզորացող երկրները:

Մ.թ.ա. 585 թվականին Հայաստանն արդեն Մարաստանից կախյալ երկիր է: Մարաստանը տնօրինում է Հայոց զորքերը, Հայոց բերդերը, Հայոց հարստությունը: Օտար հեղինակների գրքերում այդ շրջանում Հայաստանն անվանվում է Արմենիա: Բսենոփոնը իր «Կյուրոպեդիա» գրքում մեղական թագավոր Աստիագես-Աժդահակի

մասին խոսելիս 584-553 թվականներից Հայոց թագավորի անունը չի հիշատակում, բայց խոսում է նրա որդի **Տիգրանի** մասին, որը Աժդահակի պալատում աքեմենյան **Կյուրոսի** հասակակիցն ու զինակիցն է և, անշուշտ, Հայոց արքայատան առաջին գահակալը չէ: **Տիգրանը** և **Սաբարիս Շավարշը** այդ ամանուն գահակալի որդիներն էին: Ըստ Քսենոփոնի տեղեկությունների՝ այս Հայոց թագավորը՝ Տիգրանի հայրը, պատերազմել է Աստիագես-Աժդահակի դեմ, սակայն, պարտություն կրելով՝ պարտավորվել է վճարել հարկ, առաջին իսկ պահանջով տրամադրել զորք և չկառուցել ամրություններ:

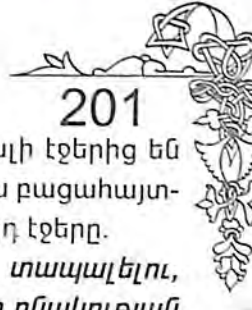
Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» մատյանի միջոցով ամբողջանում են Քսենոփոնի տեղեկությունները, և բացահայտվում է ամանուն Հայոց թագավորի անունը. **«Երուանդ»**: Խորենացին բերում է նաև Մարաց թագավորության ժամանակաշրջանի Պարույր Սկայորդուց հետո եկող հայ իշխողների անունները: Թե որքան են հավաստի կամ ոչ այս հայ իշխողները, ուսումնասիրողները դժվարանում են ասել, սակայն, երկուսն էլ՝ և՛ **Երվանդ Սակավակյացը**, և՛ նրա որդի **Տիգրանը**, անառարկելիորեն հավաստի են:

Ինչպես տեսանք, հայ-մեդական հարաբերությունների երկրորդ շրջանում հզորացած Մեդիան ձգտում էր կեղեքել իր երեկվա դաշնակիցներին: Մեդիան տիրել էր Արաքսի հովտում ու Միջագետքում գտնվող հաղորդակցության ուղիներին, և Հայոց թագավորը պիտի ճանաչեր մեդական թագավորի գերիշխանությունը: Նախկին դաշնակիցների հարաբերությունները փոխարինվեցին թշնամական հարաբերություններով: Հայաստանը հարմար առիթի էր սպասում փոխելու իրադրությունը...

Ահա այս պայքարն է, որն արտահայտվել է Հայկական հնագույն դյուցազներգության և բանահյուսության մեջ: Վիշապազուն մար Աժդահակի դեմ ուղղված այդ պայքարը, որը մղում էին Երվանդ Սակավակյացը և նրա որդի Տիգրանը, առիթ դարձավ մար Աժդահակին տեսնելու այն հայտնի երազը, որին մենք անդրադարձել ենք մեր հնագույն Առասպելի՝ Մայր աստվածուհու և նրա ծնած զավակների մասին խոսելիս: Հիշո՞ւմ եք. այս Աժդահակը երազ է տեսնում, թե ինչպես Արարատյան երկրի բարձր լեռան գագաթին շքեղ մի կին ծնում է իր երեք դյուցազուն զավակներին: Ես այդ մասին երկար ու մանրամասն եմ գրուցել, ասեմ միայն, որ սրա մասին խոսելու եմ, երբ գա ժամանակը պատմելու ժողովրդական բանահյուսության մեջ պահպանված մի ասք Վահագնի մասին առ այն, որ ամպրոպ-կայծակի աստված Վահագնը Տիգրան Երվանդունու որդին էր, և նրա Վիշապաքաղ անունը կապված է Աժդահակի դեմ կռվելու և նրան հաղթելու հետ:

Թողնենք բանահյուսությունը և վերադառնանք պատմական իրադրությանը: Իրողությունն այն էր, որ մեդական պետության հզորությունը երկար չի տևում: Հայոց թագավորը ապստամբում և ազատվում է Աժդահակ-Աստիագեսի ստորացուցիչ լծից և հրաժարվում նրան հարկ, զորք տրամադրելուց: Կյուրոսը, որ Աժդահակի զորապետներից մեկն էր, ինքն է հանձն առնում ճնշելու հայերի դիմադրությունը, որը և հաջողվում է նրան:

Սակայն շուտով ինքը՝ Կյուրոսն է ապստամբում Աժդահակի դեմ և կործանելով Մարաստան պետությունը՝ մ.թ.ա. 550 թվականին դառնում Հին պարսկական **Աքեմենյան** պետության հիմնադիրը: Այս ժամանակ էլ Հայաստանը նորից դառնում է ինք-

նուրույն: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» մատյանի հրաշալի էջերից են նաև այս իրադարձությունների նկարագրությունները, որտեղ լավագույնս բացահայտվում են նաև Հայոց բնավորության մի շարք մանրամասներ: Թերթենք այդ էջերը.

«Տիգրանը Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ հետո նվաճելով՝ հնազանդեցրեց, և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով՝ հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը...

...Նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ, որ օտարների լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ...

...Հետևակ կռվողները ձիավոր դարձան, պարսերով կռվողները՝ հաջող աղեղնավորներ, մահակներով կռվողները զինվեցին սրերով ու տեգավոր միզակներով, մերկերը պատսպարվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ էին հավաքվում, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլքը բավական էին՝ թշնամիներին հալածելու և վանելու: Նա խաղաղություն և շենություն բերեց, բոլորին լիացրեց յուրով և մեղրով:

Այս և այսպիսի շատ բաներ բերեց մեր աշխարհին այս մազերը խարտյաշ Երվանդյան Տիգրանը՝ զուներդ երեսով, քաղցր մայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտքերով, վայելչակազմ ու թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտը, ուրախությունների մեջ օրինավորը, որի մասին մեր հմերը, որոնք փանդիռներով երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր հատկությունների մեջ էլ չափավոր է եղել, ամեն բանի մեջ արդարադատ կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր մտքի լծակով, չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը:

Սա սկզբում դաշնակից լինելով Աժդահակին, որ մար էր, նրան կին է տալիս իր Տիգրանուհի քրոջը, որին թախանձանքով խնդրում է Աժդահակը: Որովհետև մտածում էր Աժդահակը, այսպիսի ազգականության շնորհիվ կամ հաստատում սեր պահպանել Տիգրանի հետ, կամ այս կերպով հեշտությամբ դավաճանորեն սպանել: Որովհետև նրա միտքը կասկածի մեջ էր, երբ մի անսպասելի մարգարեություն նրան ցույց տվեց առաջիկայում նրան պատահելիքը:

Բայց նրա այս մտածումների առիթն էր մտերմական դաշնակցությունը, որ Կյուրոսն առաջարկեց Տիգրանին, շատ անգամ, երբ Աժդահակը այս բանը հիշում էր, քունը փախչում էր նրանից:

...Այդ օրերում սա ոչ փոքր վտանգ է, որ սպառնում է մարացի Աժդահակին՝ պարսիկ Կյուրոսի և Տիգրանի միաբանությունից: Ուստի և մտքերի սաստիկ ալեկոծություններից՝ Գիշերը քնի մեջ տեսիլքով երևաց նրան այն, ինչ ոչ աչքով էր տեսել և ոչ ականջով լսել. Ուստի, քնից վեր թռչելով՝ կանչում է խորհրդակիցներին և սրտի խորքից հառաչանքներ արձակելով՝ պատմում է սարսափելի տեսիլքի մասին:

«Ո՛վ սիրելիք, ասում է նա, երազումս թվում էր, թե ես մի անծանոթ երկրում եմ գտնվում, մի լեռան մոտ, որ երկրի վրա բարձրացած էր, և որի գագաթը թվում էր սաստիկ սառնամանիքով պատած, և կարծես ասելիս լինեին, թե այս Հայկազյանց երկրումն է: Եվ երբ ես երկար մայում էի այդ լեռան, մի ծիրանազգեստ կին երևաց ինձ՝

Նորից ընդհատենք պատմահոր խոսքը և կարճ ասենք, որ այս թուղթ-մամակը, որ գրել էր Աժդահակը Տիգրանին, լի էր կեղծավոր հավաստիացումներով, Տիգրանի

Սակայն, ի ցավ մեզ, պետք է ասենք, որ **Երվանդ** անունով Հայից արքայատան ակզբնավորման մասին տեղեկությունները, այնուամենայնիվ, կցկտուր են, և առասպելի ու ժողովրդական բանահյուսության խոր շերտերում թաքնված տարեգրությունը՝ դժուարամատչելի: Երբեմն չափից ավելի դժվար է լինում հեռավոր ժամանակների խավար ընդերքներից դուրս կորզել և պատմության չընդհատվող շղթայի մեջ հաստատել:

ամենակարևոր և անհրաժեշտ օղակը:

Ըստ մի քանի մշուշապատ տեղեկությունների՝ Երվանդունիների տոհմական տիրույթները եղել են Արարատյան թագավորության Վասպուրական տարածքի գավառներից մեկում՝ Խոշաբ գետի հովտում՝ Հայոց ծոր կոչված մասում՝ Արուանդունիք, այսինքն՝ **Երվանդունիք** անվամբ:

Երվանդունիները, ամենայն հավանականությամբ, տիրել են այստեղ դեռ Արամյան արքայատան օրոք, երբ դեռ գավառատեր իշխաններ էին: Օտար և հայ պատմագիրների, ժողովրդական հիշողության մեջ ապրող ասքերի միջոցով նորագույն պատմագիտությունն իրեն թույլ է տվել եզրակացնելու, որ մ.թ.ա. 6-րդ դարի Արամյան արքայատան անհետացող ժառանգության վրա է բարձրացել **Երվանդունիների արքայատունը**: Պետք է ասենք, որ Երվանդունիների ժառանգական իշխանատոհմն այդ գավառի տերն է եղել մինչև մ.թ. 7-րդ դարը:

Երվանդունիների Հայկական այս թագավորությունը նույնպես ընդարձակ է. Արևելքում՝ Ուրմիո լճով սահմանակից Մարաստանին, արևմուտքում՝ հասնելով մինչև Փոքր Հայքի և Բարձր Հայքի լեռները: Հայոց երկրի գահանիստ քաղաքն առաջին Երվանդունիների ժամանակ նորից Տուշպա-Վանն է:

ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հիմա նորից դառնանք Կյուրոսի հիմնադրած նորաստեղծ Աքեմենյան Պարսկաստանին:

Կյուրոսի նվաճած երկրների՝ Լյուդիայի, Եգիպտոսի, Բաբելոնի միջև կնքվում է համաձայնություն պարսիկների դեմ: Սակայն Կյուրոսին հաջողվում է նորից հնազանդեցնել Լյուդիան և Բաբելոնը:

Կյուրոսը զոհվում է պատերազմներից մեկում, և գահ է բարձրանում **Կամբյուսին**, որն անմիջապես սպանում է իր եղբայր **Բարդիային**՝ միահեծան և ապահով վայելելու Արքայից Արքայի իշխանությունը: Մի իմաստուն ասել է. *«Մարդկային բոլոր կրքերից, ինքնասիրությունից հետո, ամենակատաղին իշխանատենչությունն է: Որևէ այլ կիրք մարդկությանը չի պատճառել այնքան տառապանք և չի հեղել այնքան արյուն, որքան իշխանատենչությունը»*:

Կամբյուսին նույնպես երկար չմնաց գահին:

Կամբյուսին իր եղբորը սպանել էր տվել մեծ սառնասրտությամբ ու դաժանությամբ, որից հետո պալատում ուրախության խնջույքի էր մատել... Նա առհասարակ բնավորությամբ ցասկոտ էր ու վրիժառու և ամենաչնչին կասկածանքի դեպքում անգամ ամենասուկալի տանջանքների կարող էր դատապարտել անմեղներին:

Ապահով լինելով, որ իր իշխանությանը ոչ ոք չի սպառնում, քանի որ գահի միակ հավակնորդը՝ եղբայրը, սպանված է՝ նա արշավանք սկսեց Եգիպտոսի դեմ: Գրավելով Եգիպտոսը՝ նա անիմաստ դաժանությամբ դատաստան տեսավ ժողովրդի հետ, կործանեց տաճարները, ոչնչացրեց **«սրբազան կենդանիներին»**: Եգիպտական տաճարներից մեկի պատին այդ արշավանքի մասին կա այսպիսի մի արձանագրություն. *«Հզոր սարսափը, որի նմանն երբեք չի եղել, պատեց ողջ երկիրը»*: Եվ ժողովուրդը համոզված էր, որ աստվածները պատժելու են սրբապիղծ արքային: Եվ մոգը, իրեն ներկայացնելով որպես Կյուրոսի երկրորդ որդի Բարդիա, որն իբր թե ազատվել է եղբոր նյութած դավից, գրավում է իշխանությունը: Լսելով այս՝ Կամբյուսին շտապում է վերադառնալ Եգիպտոսից, սակայն ճանապարհին մեռնում է ինչ-որ անհայտ հիվանդությունից:

Կամբյուսիի առեղծվածային մահից հետո Գաուդատա մոգը, իրեն լիակատար տեր զգալով և ցանկանալով շահել զորքի և ժողովրդի համակրանքը, խոստանում է երեք տարվա հարկը զիջել և երկար ժամանակ պատերազմ չսկսել: Բայց ազնվականության հետքերով հասունանում է խուլ դժգոհությունն և կասկածանքը: Բանն այն էր, որ նոր արքան չէր ընդունում ոչ ոքի և ընդհանրապես դուրս չէր գալիս պալատի իր հարկաբաժնից: Կասկածը, որ դա ոչ թե Կյուրոսի որդի Բարդիան է, այլ Գաուդատա մոգը, դարձավ ավելի համառ: Պատճառը երևի այն էր, որ մոգը անհետացել էր, և ոչ մեկը նրա մասին որևէ տեղեկություն տալ չէր կարողանում:

Պալատականներից մեկի դուստրը գտնվում էր արքայական հարեմում, որի

միջոցով էլ բացում է Գառնատայի գաղտնիքը: Բանն այն է, որ ինչ-որ մի զանցանքի համար Կյուրոս արքան ժամանակին կտրել էր տվել մոզի ականջները: Հարեմի այդ տիկինը հայտնեց հորը, որ նոր արքան ականջներ չունի: Եվ այսպես մոզ Գառնատան, մի քանի ամիս իշխանությունը վայելելուց հետո, գահագրկվում և սպանվում է նույնպես Աքեմենյան տոհմից սերած **Վշտասպի** որդի **Դարեհի** կազմակերպած դավադրությամբ:

Դարեհի առաջին գործը եղավ ճնշել այն ցեղերի և ժողովուրդների ապստամբությունները, որոնք փորձում էին ազատվել պարսկական լծից: Այդ մասին Դարեհը Բեհեստունի ժայռի վրա հին պարսկերեն, էլամերեն և արքադերեն թողել է մի մեծ արձանագրություն: Այս արձանագրությանը մենք կանդրադառնանք քիչ հետո:

Պարսկական հսկայական կայսրության ներսում կյանքը հավասարաչափ չէր ընթանում: Այն բոլոր բնակավայրերը, ցեղերն ու ազգերը, որոնք գտնվում էին

Հայ սատրապ Տիրիբազը

կայսրության կազմում, կենցաղով և մշակույթով շատ էին տարբեր միմյանցից: Համառ պայքարով Աքեմենյանների հաջողվեց համախմբել այս բազմաթիվ նույնացեղ և այլացեղ տոհմերին և ժողովուրդներին: Դարեհը կարողացավ այդ համախմբումն ամրապնդել և իր ամբողջ կայսրությունը բաժանել սատրապությունների: Փաստորեն Աքեմենյան տերության վարչական բաժանումները կոչվում էին սատրապություններ: Սատրապ նշանակում է տեղապահ, աշխարհապահ: Սատրապներին նշանակում էր Արքայից Արքան պարսկական ավագանու բարձր ներկայացուցիչներից, մերձավորներից և ազգակիցներից: Իրեն վստահված սատրապություններից ներս սատրապը մի տեսակ փոքր թագավոր էր: Արքայից Արքայի ձեռնարկած ռազմական արշավանքների ժամանակ սատրապը գլխավորում էր իր սատրապությունից հավաքագրած զորքը: Սատրապը պարտավոր էր ապահովելու նաև իր տիրույթներից տուրքերի և հարկերի գանձումը՝ հօգուտ Արքայից Արքայի, ինչպես նաև վարելու դատական գործերը սատրապության ներսում: Գերագույն այս պաշտոնյան իրավունք ուներ իր սատրապության ներքին շրջանառության կարիքների համար արծաթե և պղնձե դրամ հատել, մինչդեռ տերության մեջ ոսկե դրամ հատելու իրավունքը վերապահված էր միայն Արքայից Արքային:

Բոլոր սատրապություններում նույն զինվորական և քաղաքացիական կարգն էր: Դարեհը կարողացավ այս միջոցով կարգավորել հարկատվությունը, որն ամեն մի սատրապության համար որոշակի էր ու անխախտ: Նա ամրապնդեց բանակը՝ պետության զինվորական կազմակերպությունը, որը դեռ Կյուրոսի օրոք պետության ամենահուսալի հենարանն էր:

Դարեհն իր հսկա տերության ծայրերն իրար բերելու համար կարգավորեց արդեն քայքայված հին ճանապարհները և կառուցեց նորերը: Կառուցեց նաև «Արքայական ճանապարհը», որը կտրում անցնում էր տերության կենտրոն Շոշ քաղաքից մինչև կայսրության արևմտյան ծայրը՝ սատրապանիստ Սարդես քաղաքը: «Արքայական ճանապարհի» զգալի մասն անցնում էր Հայաստանի հարավով՝ 56,5 փարսաղ երկարությամբ, որը, եթե վերածենք ժամանակակից չափումի, մոտավորապես հավասար

կլինի 350 կմ-ի: Այն անցնում էր Մալաթիայից Խարբերդի դաշտի միջով դեպի Ամիդ, Տիգրանակերտ և ապա մինչև Մատիանների երկիր: Արքայական ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ յուրաքանչյուր 25 կմ-ի վրա տեղավորված էին մեծ ու հարմարավետ, լավ սպասարկվող իջևանատներ: Հայաստանի վրայով անցնող ճանապարհն ուներ տասնհինգ կայան: Ճանապարհը բարեկարգ էր, անվտանգ, որն առաջին հերթին ապահովում էր Աքեմենյան հսկա տերության վարչական ու փոստային կապերը, ապա՝ ապրանքափոխանակությունն ու առևտուրը: Եվ եթե հիշենք նաև, որ Դարեհը դրամական միասնական կարգ մտցնելուց և ճանապարհաշինությունից զատ, ապահովեց աշխույժ առևտուր, ապա կարելի է պատկերացնել, թե այդ միջոցառումներն ինչպես նպաստեցին տնտեսական կենսագործունեության վերելքին:

Իսկ ինչ վիճակում էր գտնվում Հայաստանը: Ինչպես ասացինք, Աքեմենյան թագավորությունը կենտրոնացած ու միասնական պետություն չէր, այլ նվաճված և հպատակեցված ցեղերի ու երկրների համադաշնություն, որը պարտավոր էր տիրոջը տուրք վճարել և նրան զորք տալ պատերազմների ժամանակ: Աքեմենյանների գերիշխանության տակ գտնվող ժողովուրդներից ու երկրներից շատերը պահպանում էին իրենց ներքին ինքնուրույն կազմակերպությունը:

Դարեհ Ա-ի օրոք Հայկական լեռնաշխարհը և հարևան շրջանները բաժանվեցին 13-րդ և 18-րդ սատրապությունների: 13-րդ սատրապությունը՝ Տուշպա-Վան գահանիստ քաղաքով, որպես հարկ տարեկան մուծում էր 400 տաղանդ (1.200.000 ոսկով), 20.000 մժույգ և թանկարժեք մետաղներից պատրաստված բարձրարվեստ անոթներ:

13-րդ սատրապությունը, **Հերոդոտոսի** վկայությամբ, ընդգրկում էր արմեններին և հարևաններին մինչև Սև ծովը: Նրա արևմտյան սահմանը եփրատ գետն էր, որն այն ժամանակ էր Կիլիկիայից, հարավ-արևելքից սահմանակից էր Մատիանային: Արևելքից բաժանում էր Կիլիկիայից, հարավ-արևելքից սահմանակից էր Հայկական 18-րդ սատրապությանը, որի և հյուսիս-արևելքից այն սահմանակից էր Հայկական 13-րդ սատրապությանը, որի կենտրոնը գտնվում էր Արարատյան հարթավայրում՝ Երեբունե միջնաբերդում: Այս սատրապության տարեկան հարկը կրկնակի պակաս էր 13-րդ սատրապության վճարած հարկից: Այնուհանդերձ, Աքեմենյան թագավորների արձանագրություններում այս երկու սատրապությունները չեն հիշատակվում որպես այդպիսին: Աքեմենյանների համար Հայաստանը ամբողջական մի երկիր էր՝ **Արմինա** կամ **Ուրաշտու** անունով:

Հայ նորագույն պատմագիտությունը ևս գտնում է, որ ամբողջ Հայաստանը պարփակված է եղել մեկ՝ 13-րդ սատրապության մեջ:

Քսենոփոնի վկայությամբ՝ մ.թ.ա 4-րդ դ. **Արմենիան** ղեկավարում էր թագավոր-առաջնորդը՝ **Բասիլևսը**, որը հպատակ և դաշնակից էր Աքեմենյաններին, նրանց վճարում էր տարեկան տուրք, պատերազմների ժամանակ Աքեմենյան թագավորին և 20 հազար հետևակ: Իսկ տրամադրում մեծ քանակությամբ զորք՝ 4 հազար հեծյալ և 20 հազար հետևակ: Իսկ **Ստրաբոնը** հաղորդում է, որ Արմենիան Միհրական տոհմի համար պարսից Արքայից Արքային էր ուղարկում 20 հազար մտրուկ:

Ընդհանրապես Աքեմենյան բանակը կազմված էր այն բոլոր ժողովուրդների բանակներից, որոնք գտնվում էին նրա տիրապետության տակ: Արմենների բանակը կազմված էր ոչ միայն հայերից, այլև այն ժողովուրդներից ու ցեղերից որոնք գտնվում էին Հայաստանի կազմում: Դարեհ Առաջինի ժամանակ այդ բանակի ընդհանուր

հրամանատարն էր Արտոքմեսը, որն ամուսնացած էր Դարեհ Առաջինի աղջկա հետ: Պետք է ասել նաև, որ սատրապները Արքայից Արքայի այն ծառաներն էին, որոնք գրեթե թագավորների կարգավիճակ ունեին և ստանալով որևէ սատրապություն՝ այն դարձնում էին ժառանգական: Այսպես, սատրապությունը քաղաքական կազմակերպություն լինելուց բացի՝ ստանում էր նաև սոցիալական նշանակություն:

Ինչպես արդեն ասել ենք, մ.թ.ա. 6-րդ դարի վերջին, երբ պատմության ասպարեզից հեռացան Արամյան տան արքաները, Երվանդունիները, հատկապես Երվանդ Սակավակյացի որդի Տիգրանը կարողացավ ամրապնդել Երվանդունի տոհմի վարկն այն աստիճան, որ նույնիսկ Դարեհ Աքեմենյանի ժամանակ, երբ գրեթե բոլոր սատրապությունների կառավարիչները Դարեհի մտերիմներն ու հարազատներն էին, Յայոց երկիրը կառավարում էին հայ Երվանդունիները՝ Օրոնտեսները, ինչպես նրանց կոչում էին Աքեմենյանները: Եվ չնայած մշտապես պատերազմների մեջ գտնվելուն, հարկերին, որ Յայաստանը պարտավոր էր վճարել Աքեմենյաններին՝ Յայաստանը հին և նորագույն, օտար և հայրենի պատմագիր-տարեգիրների երկերում միշտ դիտվել է որպես Պարսկական սատրապություններից առավել զարգացած և հարուստ երկրներից մեկը, որով և կարևորվում էր նրա նշանակությունը Պարսկական պետության մեջ:

Անշուշտ, Աքեմենյան տիրապետության տակ ընկած երկրները, նրանց հետ և Յայաստանը, պիտի փորձեին անկախանալ՝ օգտվելով Կյուրոս Մեծի մահից հետո սկսված Կամբյուս-Բարդիա-Գաուսմատ-Դարեհ գահակալական կռիվներից: Նույնիսկ Դարեհի հաղթանակից հետո ապստամբեցին և իրենց անկախությունը հռչակեցին Պարսքը, Էլամը, Մարաստանը, Պարթևստանը, Ասորեստանը, Բաբելոնը, Եգիպտոսը, Յայաստանը: Ըստ Բեհիստունյան արձանագրության՝ ապստամբ երկրների մեջ ամենահամառը եղել է Յայաստանը, որն ստիպել է պարսիկներին հինգ անգամ ճակատամարտել ապստամբների դեմ:

Երվանդունիների ժամանակաշրջանի պոյակ

Բեհիստունյան եռալեզու արձանագրությունը Յայոց մասին հնագույն պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից մեկն է: Այն փորագրված է Բեհիստուն բարձրադիր ժայռի վրա՝ ներկայիս Քերմանշահ քաղաքից ոչ հեռու, և հանդիսանում է հին պարսկական սեպագիր արձանագրություններից մեծագույնն ու կարևորագույնը: Դարեհ Ա Վշտասպյան թագավորը երեք լեզուներով՝ հին պարսկերեն, էլամերեն և աքքադերեն, փորագրել է տվել Կյուրոս Մեծի մահից հետո մ.թ.ա. 529 թվականից Պարսկաստանում սկսված խառնաշփոթ վիճակի, գահակալական կռիվների և պարսից տիրակալության դեմ ոտքի ելած մի շարք ժողովուրդների ու ցեղերի, այդ թվում և հայերի ապստամբությունների ճնշման նկարագրությունը:

Ներկայացնենք արձանագրության այն հատվածները, որոնք ամբողջությամբ վերաբերում են Յայաստանին, և որտեղ Յայաստանը հին պարսկերեն կոչվում է Արմինա, իսկ աքքադերեն՝ Ուրաշտու:

«Դարեհ թագավորն ասում է. - Դադարշիշ անունով, արմինացի իմ ծառային ես ուղարկեցի Արմինա: Այսպես նրան պատվիրեցի. «Գնա՛, և ջախջախի՛ր այդ ապստամբ բանակը, որը իրեն իմը չի ճանաչում»: Ուստի Դադարշիշը գնաց: Երբ նա հասավ

Արմինա, ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Դադարշիշի դեմ ճակատամարտ տալու համար: Արմինայի մեջ Ջուզա անունով մի ավան կա, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահուրամազդան ինձ օգնեց: Շնորհիվ Ահուրամազդայի իմ բանակը բավական մարդ սպանեց ապստամբ բանակից...»:

Այս ճակատամարտը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 521 թվականի մայիսի 21-ին: Յայ-կական և պարսկական զորքերի միջև երկրորդ ճակատամարտը տեղի է ունեցել տասը օր հետո՝ Յայոց Տիգրա բերդի մոտ: Ահա այդ ճակատամարտի նկարագրությունը Բեհիստունյան արձանագրությունում.

«Դարեհ թագավորն ասում է. - Երրորդ անգամ ապստամբները հավաքվեցին և նորից դուրս ելան Դադարշիշի դեմ ճակատամարտելու... Ահուրամազդան ինձ օգնեց: Ահուրամազդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավական մարդ սպանեց...»:

Ահա և երրորդ արձանագրությունը երրորդ ճակատամարտի մասին, որը տեղի ունեցավ երկրորդ ճակատամարտից 20 օր հետո:

«Դարեհ թագավորն ասում է, - Երրորդ անգամ ապստամբները հավաքվեցին և նորից դուրս ելան Դադարշիշի դեմ ճակատամարտի: Ույամա անունով մի բերդ կա Արմինայում, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահուրամազդան ինձ օգնեց: Ահուրամազդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավական մարդ սպանեց: ...Յետո Դադարշիշը մնաց Արմինայում, մինչև ես հասա Մեդիա»:

Դարեհ Առաջին

Դարեհը արձանագրել է իր ծառա Դադարշիշի, որն ազգությամբ հայ է, երեք ճակատամարտերում ունեցած հաղթանակների մասին, բայց նույն արձանագրություններից պարզ երևում է, որ միշտ պարտվողը եղել է պարսկական բանակը: Յայերի հաղթանակի մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Դարեհը մի քանի անգամ ստիպված է լինում նոր զորք ուղարկել հայերի դեմ՝ այս անգամ պարսիկ զորավարի առաջնորդությամբ:

«Դարեհ թագավորն ասում է. - Այնուհետև Վաուսիսա անունով իմ ծառային ես ուղարկեցի Արմինա և այսպես նրան պատվիրեցի. «Գնա՛, ջախջախի՛ր այն ապստամբ բանակը, որն իրեն իմը չի համարում»: Ուստի Վաուսիսան գնաց: Երբ նա հասավ Արմինա, ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վաուսիսայի դեմ ճակատամարտի: Ասորեստանում Իզարա անունով մի վայր կա, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահուրամազդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավականին մարդ սպանեց...»:

Յենց այն հանգամանքը, որ պարսկական զորքերն այս անգամ հայերի դեմ կռվում էին Ասորեստանում, խոսում է այն մասին, որ հայերն էին պարսիկներին հաղթել և նրանց դուրս չպրտել իրենց հողից: Փաստորեն, հայկական զորքը, Յայքում հաղթանակ տանելով, մտել է Միջագետք և այնտեղ ճակատամարտել Վաուսիսայի դեմ:

Այդ նույն ժամանակ էր, որ Դարեհի դեմ ապստամբում է նաև Բաբելոնը և այն էլ մի հայի ղեկավարությամբ:

Քսերքսեսը գրավեց Աթենքը, բայց երկար չմնաց այնտեղ: Նրա նավատորմը ծովում

Սակայն շահնշահի հարստության և ուժի ամենափայլուն արտահայտությունը Քազմամարդ կանանցն էր, որտեղ հարձերի թիվը երբեմն հասնում էր հազարների: Յուրաքանչյուր գավառ պարտավոր էր իր ամենագեղեցիկ աղջիկներին ուղարկել իր արքային: Օրինավոր ամուսիններ համարվում էին այն կանայք, որոնք վերցվում էին Քազավորական տիրապետող ընտանիքներից: Հազարների էին հասնում նաև ներքին-նիները, որոնք ծառայում էին հարեմում: Եվ շատ հաճախ էր պատահում, որ հարեմի

կանայք ու ներքիններն իրենց էին ենթարկում արքայի կամքը, եթե, մանավանդ, այդ արքան թույլ ու անկամ բնավորություն ուներ:

Ինչպես ժամանակին Ասորեստանը, այնպես էլ հիմա Պարսկաստանը զինվորական բռնատերություն էր և գոյատևում էր միայն նվաճումներով, որոնք արյունաբերության և անգթության դասական օրինակներ են թողել պատմության էջերում:

Մարա-պարսկական բարբարոսական կարգերը հույն հին մատենագիրները ներկայացնում են ահավոր փաստերով: Ահա դրանցից մեկ-երկուսը.

«Աժդահակը հրամայել էր իր ծառաներից մեկին սպանել իր թոռանը, և երբ ծառան չէր կատարել նրա հրամանը, Աժդահակը, մորթել տալով տղային, եփել է տալիս նրա միսը և կերցնում դժբախտ պապին»:

«Կամբյուս թագավորը դաժանորեն սպանեց իր եղբորը: Նա հրամայում էր մարդկանց կենդանի թաղել հողի մեջ՝ մինչև պարանոցը: Մի անգամ այս նույն շահնշահը, հարբած, նետահարեց իր դրամիկներից մեկի որդուն, իսկ հայրը ոչ միայն պիտի լռեր, այլև, նրան հաճոյանալու համար պիտի գովաբաներ արքայի ճարպկությունը, որ նա սպանեց իր որդուն»:

«Դարեհ Վշտասպանը Բաբելոնում ցից հանեց 300 ավագների, որոնք ավստամբության ղեկավարներն էին»:

Պատերազմների և ապստամբությունների ճնշման ժամանակ պարսիկները գիտեին սարսափ տարածել իրենց զազանություններով:

Սակայն, ճշմարտությանը դավաճանած չլինելու համար, ասենք, որ դաժանության արվեստը միայն պարսիկների մենաշնորհը չէր: Պարսիկների դաժանությունների մասին գրել են հույները, բայց հենց հույների պատմություններն ու առասպելները քիչ չեն նույնատիպ նկարագրություններով: Եվ բնավ չարդարացնելով, այլ միայն փաստը նշելով՝ ասենք, որ այն ժողովուրդները, որոնք տառապում են համաշխարհային տիրապետության մարմաջով, չեն կարող շրջանցել մշակված, կանոնակարգված և ընդունված դաժանությունը՝ որպես սրբագրված բռնակալության գործելակերպ, եթե, մանավանդ, տիրողը ստրկացված ժողովուրդներին պարտադրում է իր դավանանքի, իր կրոնի գաղափարախոսությունը: Իրանական ցեղի մտավոր հանճարի արտահայտությունը զրադաշտականությունն էր, որը վաղուց հեռացել էր իր սկզբնական մաքրությունից՝ դառնալով պարտադրվող ծիսակատարություն և անհարիր էր Աքեմենյանների տիրապետության տակ ապրող շատ ժողովուրդների հոգեկան կերտվածքին: Զրադաշտական կրոնի պարտադրումը ուրիշ ժողովուրդների, և այն էլ հրով ու սրով, կատարվեց այն ժամանակներում, այլ տիրողների օրոք, որի մասին կխոսենք իր տեղում:

Մ.թ.ա. 5-րդ դարի վերջին Աքեմենյան պետությունն անկում է ապրում: Նորից սկսվում են գահակալական կռիվները: Գահակալական այդպիսի մի կռիվ տեղի ունեցավ մ.թ.ա. 404 թ. **Դարեհ Բ-ի** որդիներ **Կյուրոս Կրտսերի և Արտաքսերքսես Բ-ի** միջև: Կյուրոս Կրտսերի կողմից ճակատամարտին մասնակցում էին նաև 10 հազար հույն վարձկաններ, որոնք Կյուրոս Կրտսերի սպանվելուց և նրա կողմնակիցների պարտությունից հետո Հայաստանի վրայով նահանջեցին դեպի Պոնտոս՝ Սև ծով, որտեղից նավերով տեղափոխվեցին Հունաստան: Այս նահանջի պատմությունը փայլուն նկարագրել է տասնհազարանոց վարձկան զորքի մեջ գտնվող **Քսենոփոնը** իր «Անաբասիս»՝ «Նահանջ Բյուրոց» գրքում: Անգնահատելի է «Անաբասիսի» արժեքը՝ որպես հայ ժողովրդի կյանքի մի ժամանակահատվածի արժանահավատ վկայություն:

Նախ **Քսենոփոնը** վկայում է, որ Աքեմենյան իշխում էր **Երվանդ-Օրոնտեսը**: Սա երկրորդ Երվանդն էր Խորենացու հիշատակած Երվանդ Սակավակյացից հետո: Նա Պարսից թագավոր **Արտաքսերքսես Մեննոնի** մերձավորներից էր, ամուսնացած նրա դստեր՝ **Հռոդոգունի** հետ և մասնակցել էր Կյուրոս Կրտսերի խռովության ճնշմանը: Այս Օրոնտես Երվանդ Երկրորդը մոր կողմից, Ստրաբոնի վկայությամբ, Դարեհ Առաջինի յոթ հզոր զինակիցներից մեկի՝ **Հյուդարնեսի** ազգակիցն էր: Ուրեմն, երբ Հայաստանի վրայով նահանջում էին 10 հազար հույները, Հայոց սատրապն էր **Երվանդ Երկրորդը**, իսկ հյուպարքոսը՝ զորավարը, **Տիրիբազոսը**: Հայաստանը նկարագրված է որպես առատ, բարեբեր երկիր, որտեղ սատրապի՝ մեծ գյուղերում գտնվող ապարանքների ու տներից մեծ մասի վրա աշտարակներ են եղել: 10 հազարը Հայաստանով նահանջելու ժամանակ ունեցել է ամեն տեսակի պարենի և բարիքների առատություն՝ անասուններ, հաց, անուշահոտ հին գինիներ, չամիչ, ամեն տեսակ ընդեղեն, խոզաճարպ, քունջութի, նշի, բևեկնի յուղ, որոնցից հայերը մյուռոն էին պատրաստում:

Քսենոփոնի միջոցով մեկ անգամ ևս հաստատված է այն վկայությունը, թե Հայաստանը Աքեմենյանների ժամանակ բարեբեր, հարուստ և ուժեղ երկիր էր, որի հետ հաշվի էին նստում տիրողները:

Այսպես: Երկու հարյուր տարվա մի ժամանակահատվածում՝ մ.թ.ա. 6-ից 5-րդ դարերում, Աքեմենյան Պարսկաստանն ապրեց իր մեծ վերելքն ու վայրէջքը, ինչպես նաև՝ իսպառ անկումը:

Իսկ դա տեղի ունեցավ ահա թե ինչպես:

Ալեքսանդր Մակեդոնացի

Արևմուտքում՝ հունական աշխարհի Մակեդոնիա երկրում, բարձրանում էր քաղաքական ու ռազմական հզոր ու համառ կամքի, մեծ քաջության տեր գորավար ու պետական գործիչ **Ալեքսանդր Մակեդոնացու** ճակատագրի փայլուն աստղը: Հույն փիլիսոփա **Արիստոտելի** տաղանդավոր սանին, Մակեդոնիայի թագավոր **Փիլիպոս Երկրորդի** որդի **Ալեքսանդրին** բախտ էր վիճակված նախախնամության տնօրինությամբ կոչվելու **Մեծ:**

Մի քանի խոսք մ.թ.ա. 6-րդ դարի **Հունաստանի և Մակեդոնիայի** մասին: Մենք իր տեղում, գրույցներից մեկի ժամանակ պատմել ենք մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի **Հունաստանի՝** **Հելլադայի** ժողովուրդների մասին, որոնք 2-րդ հազարամյակի վերջերին՝ ժողովուրդների մեծ գաղթի ժամանակ, ցրվեցին աշխարհի տարբեր կողմեր՝ հատկապես Արևելք, և նոր հայրենիքներ փնտրելու ճանապարհներին կործանեցին շատ երկրներ:

Մակեդոնիայի ժողովուրդը հելլադական մի քանի ուրիշ ժողովուրդների հետ
չհեռացան Բալկաններից, սակայն փորձում էին մեկը մյուսի հաշվին ընդարձակել
իրենց էթնոսի տեղը հենց Բալկաններում:

Նույնիսկ նույն էթնոսի ժողովուրդները մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերում ապրում էին ինքնիշխան **պոլիսների**՝ քաղաք-պետությունների պետական կարգով, որը Հունաստանում, ի տարբերություն Արևելքի, ուներ քաղաքակրթության ավելի մեծ փորձ: Հունաստանի ստրկատիրությունը հասել էր բարձրագույն ծևի: Սա նշանակում էր, որ պոլիսը անջրպետված քաղաք չէր, այլ միավորում էր իրեն պատկանող քաղաքը շրջապատող գյուղական տարածքով և այդ տարածքում երկրագործությամբ զբաղվող բնակչությամբ: Փաստորեն, հունական պոլիսը բաղկացած էր երեք շերտից. վերնախավից, ստրուկներից և երկուսի միջև գտնվող միջանկյալ շերտից, որը ոչ վերնախավ էր և ոչ ստրուկ: Պոլիսներն ապրում էին ստրկատիրական դեմոկրատիայի ժամանակաշրջան, որը նրանց բերեց քաղաքակրթություն: Մ.թ.ա. 5-րդ դարը Հունաստանում քաղաք-պետությունների ծաղկման ժամանակաշրջանն էր, երբ, բացի առևտրատնտեսական զարգացումից ու ծավալումից, բարձր վերելք էր ապրում մշակույթը, որն ստեղծեց մարդկային հանճարի այնպիսի արժեքներ, որոնք իրենց կատարելությամբ մնացին չգերազանցված նաև հետագայում՝ համամարդկային մշակույթի զարգացման համար կատարելով անգնահատելի դեր:

Սա 5-րդ դարն էր: Մ.թ.ա. 4-րդ դարն արդեն քաղաք-պոլիսների ճգնաժամի դարն էր: Ամեն մի վերելք ենթադրում է նաև վայրէջք: Քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքը պատմության կամ ժամանակի հարձակոտ շարժման մեջ միայն վերելքի ընթացք

Ահա այդ դերն իր վրա վերցրեց Բալկանյան թերակղզու կենտրոնում գտնվող Մակեդոնիան, որը սոցիալական և մշակութային ամենաթույլ զարգացած երկիրն էր Յուգոսլավիայի մյուս երկրների հետ համեմատած:

Բնականից Մակեդոնիան բաժանված էր երկու մասի. Վերին՝ ընդարձակ, լեռնային, անտառապատ, դժվարամատչելի տարածքը, որտեղ ապրում էր մակեդոնացիների հիմնական մասը, և Ստորին՝ էգեյան ծովին մոտեցող ոչ մեծ հարթավայրը: Մակեդոնացիները անասնապահներ էին, երկրագործներ և անտառամշակներ:

Մ.թ.ա. 5-րդ դարում Մակեդոնիայում տիրում էր **Արգեյանների** արքայատոհմը, որը ծագում էր միավորել Մակեդոնիայի անջատ ցեղերին միասնական կառավարման մեջ: Մակեդոնիան և Հունաստանն այս ընթացքում անընդհատ հակամարտության մեջ էին: Գտնվում ծովեզրյա տարածությունները գրավելու համար: Մակեդոնական զահ բարձրացած **Փիլիպոս Երկրորդը** թագավորը, օգտվելով հունական պոլիս-պետությունների տնտեսական ճգնաժամից, նվաճում է Պեոնիան, Թեսալիան, Թրակիան, Փոկիսը, Բաղկիդիկեն: Հունական պոլիսները համախմբվում են՝ փորձելով միացյալ ուժերով հիմադրավել Փիլիպոս Երկրորդի զորքերին, սակայն մ.թ.ա. 338 թվականին Քերոնիայի ճակատամարտում Փիլիպոս Երկրորդը հաղթում է, և Հունաստանը ենթարկում Մակեդոնիայի ազդեցությանը: Փիլիպոս Երկրորդը պատմության մեջ մնացել է որպես ողջախոհ և խելացի քաղաքագետ, որի կազմակերպչական ընդունակությունները դարձան Մակեդոնիայի տնտեսական, քաղաքական, զինվորական վերելքին նպաստող կարևոր գործոններ: Սակայն նրա նպատակներն ու երազանքներն ավելի հեռավոր միտումներ ունեին. պատերազմ Պարսկաստանի դեմ: Բայց լինելով խորամանկ և ուխտադրուժ բնավորության տեր՝ նա 46 տարեկան հասակում սպանվում է պալատական խարդապանքների ժամանակ:

Նրանք ժամանակ:
Գահ է բարձրանում Փիլիպոս Երկրորդի որդի Ալեքսանդր Մակեդոնացին:

[illegible]

Այսպես ուրեմն.

Մակեդոնիայի գահին էր Ալեքսանդրը՝ Փիլիպոս Երկրորդի որդին։ Աքեմենյան Պարսկաստանի գահին էր Դարեհ Երրորդ Կողոմանոսը։ Հայաստանում իշխում էր Օրոնտես (Երվանդ) սատրապը, որը մոր կողմից ազգական էր պարսիկ մեծատոհմիկ Հյուդարնեսին։

Ասում են՝ Քարիդեմոսը, մոռանալով իր վիճակի մասին, արքային պատասխանում է. «Դու, գուցե ես չգանկանաս լսել ճշմարտությունը, բայց եթե ոչ հիմա, ապա՝ ուրիշ ամգամ ես արդեն չեմ կարողանա ասել այն: Այսպես զինված այս բանակը, որը բաղկացած է արևելքի բազմաթիվ՝ իրենց օջախներից կտրված ժողովուրդներից, կարող է սարսափ ներշնչել իր հարևաններին: Այն փայլվում է ոսկով ու ծիրանիով, ապշեցնում զինվորական հանդերձանքի հարստությամբ, որն անհնար է պատկերացնել առանց աչքով տեսնելու: Իսկ մակեդոնական զորքը՝ վայրենի ու առանց արտաքին պերճանքի, կարողանում է մի ակնթարթում վահաններով ու նիզակներով ծածկել ամրակազմ զինվորների անցկուն հոծ շարքերը: Հետևակի այդ զորաշարքը նրանք անվանում են փաղանգ, որն առաջինն է հետևում դրոշմերին՝ պահպանելով շարքերը: Զինվորները կատարում են այն, ինչ նրանց հրամայում են՝ դիմադրել, շրջապատել, բաժանվել թևերի: Եվ եթե հարկ լինի, նրանք կարող են փոխել ճակատամարտի ընթացքը զորավարներից ոչ վատ: Եվ մի կարծիք, որ նրանք տենչում են ոսկի և արծաթ: Զորքի կարգապահությունը ամուր է, որովհետև այն ստեղծված է աղքատությունից: Հոգնածներին գետինն է անկողին ծառայում, և քնում են նրանք ընդամենը գիշերվա

[illegible]

Ալեքսանդրը, եզիպտոսում նշանակելով իր կառավարիչներին և կառուցելով իր անունը կրող քաղաքներից ամենաառաջինը՝ եզիպտական Ալեքսանդրիան, Միջերկրական ծովի ափին, վերադարձավ Ասիա՝ ավարտելու Դարեհի հետ սկսած իր պատերազմը:

«Ալեքսանդր արքան՝ Դարեհին: Դարեհը, որի անունը դու ընդունել ես, լիովին սնանկացրել է Յելլոսպոնտոսի ափը զբաղեցնող հույների և հույների հոնիական գաղութները: Յետո պատերազմ հայտարարելով Մակեդոնիային և Յունաստանին՝ մեծ զորքով անցել է ծովի մյուս ափը: Յետո եկավ Քսերքսեսը՝ կոպիտ բարբարոսների հրոսակախմբերով մեր երկիրը նվաճելու: Պարտվելով ծովային ճակատամարտում՝ նա, այնուհանդերձ, Յունաստանում թողեց Մարդիոնիոսին, որպեսզի իր բացակայության ժամանակ ավերի քաղաքները և այրի դաշտերը: Ո՛ւմ հայտնի չէ, որ իմ հայրը՝ Փիլիպոս արքան, սպանվել է այն մարդկանց ձեռքով, որոնց դուք գայթակղել եք՝ մեծ գումարներ խոստանալով: Դուք անազնիվ պատերազմներ եք հրահրում և թեև զենք ունեք, այնուհանդերձ, դրամով ձեր թշնամիների գլուխներն եք գնում, ինչպես և դու, մնան մի բանակի արքադ, վերջերս ցանկանում էիր իմ դեմ մարդասպան վարձել հազար տաղանդով: Ես պատերազմից եմ պաշտպանվում և ոչ թե հրահրում այն: Աստվածներն էլ են սատար լինում արդարացի կողմին: Ասիայի մեծ մասը ես ենթարկել եմ իմ իշխանությանը, քեզ էլ անձամբ հաղթել մարտերում:

Դարեհը, իհարկե, Ալեքսանդրին ոչ շահավետ առաջարկ էր անում. ցանկանում էր կիսել այն, ինչ արդեն կորցրել էր: Եվ Ալեքսանդրը հասկացնում էր Դարեհին, որ ինքը ծովն անցել է ոչ թե Կիլիկիան կամ Լիդիան նվաճելու, այլ նրա թագավորության մայրաքաղաքը՝ Պերսեպոլիսը, այնուհետև Բակտրիան և Էկրատանը, ապա՝ Հնդավոր Արևելքը նվաճելու: Ուր էլ փախչի Դարեհը, ինքը կհասնի նրա ետևից, և թող գետերով չվախեցնի մի մարդու, որը ծովն է կտրել անցել:

Ալեքսանդրի գործերը Դարեհի գործերին հանդիպեցին Ասորեստանի Գավգամեա կոչվող վայրում, որը գտնվում էր կործանված Նինվեի մոտ: Դա մ.թ.ա. 331 թվականի սեպտեմբերին էր, Ալեքսանդրի՝ պատերազմ սկսելու օրից երեք տարի անց: Պարս-

Գավգամելայի ճակատամարտի մասին ընդարձակ ու մանրամասն նկարագրություններ ու վերլուծություններ կան։ Ոչ միայն ճակատամարտից առաջ, այլև մարտի թեժ պահին Ալեքսանդրն իրեն դրսևորեց որպես մեծ ռազմիկ, որը չի կորցնում արիությանն ու սառնասրտությունը ոչ մի իրադրության մեջ։ Ճակատամարտը դաժան էր։ Ձոհերի թիվը հաշվվում էր տասնյակ հազարներով։ Դարեհը նորից դիմեց փախուստի։ Ալեքսանդրը գրավեց Սուզը, Բաբելոնը, Պարսկական պետության մայրաքաղաք Պերսեպոլիսը և տիրացավ Աքեմենյանների՝ երկու հարյուր տարվա ընթացքում իրենց ընդարձակ տիրույթներից՝ սատրապություններից, այնտեղ կուտակված անհամար գանդարձակ տիրույթներից՝ սատրապություններից, այնտեղ կուտակված անհամար գանդարձակ տիրույթներից՝ սատրապություններից, այնտեղ կուտակված անհամար գանդարձակ տիրույթներից։ Գինովության անթույլատրելի մի պահի Ալեքսանդրը խնջույքի իր ընկերների հետ իրդեհեց Պերսեպոլիսի Քսերքսես արքայի կառուցած հույաշեն պալատը։ Ասում են, որ ինքն էլ զրկվեց իր լիցքավորված զենքից և ծնունդով հույն լիցքավորող անչափ զղջացել է։

Մտադրվելով նորից ճակատամարտ տալ Դարեհի դեմ՝ վերքսանդորը աշխատում է
 ելավ։ Սակայն այդ ժամանակ Դարեհը գերի վերցվեց Բակտրիայի սատրապ Բեսոսի
 կողմից։ Հետապնդումը ծանր ու երկարատև եղավ։ Շատ ռազմիկներ հյուծվել էին ջրի
 բացակայության պատճառով։ Պատմուն են, որ մի անգամ Ալեքսանդրը հանդիպում է
 ինչ-որ մականդոնացիների, որոնք, ջորիները բարձած, տիկերով ջուր էին տանում
 գետից։ Ալեքսանդրը հարցնում է նրանց, թե ջուրն ո՞ւմ են տանում։ Զինվորները
 պատասխանում են, թե իրենց որդիներին, ապա, տեսնելով, թե ինչպես է Ալեքսանդրը
 սահմանում ծարավից` սաղավարտն արագ լցնում են ջրով և մեկնում նրան։ Ալեք-
 սանդրը, մայելով շուրջը և տեսնելով իրեն շրջապատած ծարավ զինվորներին, որոնք
 աչքերը հառել են ջրին, առանց մի կուս խմելու վերադարձնում է ջրով լի սաղավարտը`
 աչքերը հառել են ջրին, առանց մի կուս խմելու վերադարձնում է ջրով լի սաղավարտը`
 աչքերը հառել են ջրին, առանց մի կուս խմելու վերադարձնում է ջրով լի սաղավարտը`

«Եթե ես մենակ խմեմ, կընկնի նրանց ոգին»:

Տեսնելով արքայի ինքնա-
 ասելով. «Եթե ես մենակ խմեմ, կընկնի նրանց ոգին»: Տեսնելով արքայի ինքնա-

տիրապետումը և մեծահոգությունը` զինվորները բացականչում են, թե արքան թող
 իրենց ավելի հեռու տանի, որովհետև իրենք չեն կարող հոգանալություն զգալ, չեն
 կարող քաղցել և մույմիս չեն կարող իրենց մահկանացու զգալ, քանի դեռ այդպիսի
 թագավոր ունեն։

Եվ այսպես մեծ դժվարությամբ հետապնդելով Դարեհին՝ վերջապես գտնում են նրան՝ սայլի մեջ պառկած, բազմաթիվ նիզակներով խոցված։ Ալեքսանդրը չթաքցրած վշտով իր վրայից հանում է արքայական թիկնոցը, խնամքով ծածկում Դարեհի մարմինը, ապա արքայավայել զարդարելով՝ ուղարկում նրան արքայամորը։ Այնուհետև Բենուսին, որը Դարեհին սպանելու համար ակնկալում էր արքայական պարգևներ, իր արքային դավաճանելու և նրա մահվան պատճառը դառնալու համար դաժանորեն պատժում է։

Շարունակելով արշավանքը՝ Ալեքսանդրը հասնում է Միջին Ասիա՝ Աբենենյանների տերության արևելյան ծայրամասը, որտեղ ենթարկվում է գուցե թե իր անցած ողջ երկար ճանապարհի ընթացքում երբևէ հանդիպած ամենածանր փորձություններին: Տեղի բնակչությունը նրա դեմ պարտիզանական պատերազմ է ծավալում՝ ջլատելով Ալեքսանդրի բանակի ուժերը: Սակայն հունա-մակեդոնյան զորքերն ավարտում են Միջին Ասիայի նվաճումը:

Ալեքսանդրը, հաղթահարելով սարսափելի դժվարություններ, շարժվում է դեպի հարավ՝ Զնդկաստան. նա երազում էր հասնել աշխարհի ծայրը՝ գաղափար չունենալով, թե որտեղ է այն գտնվում: Նրա բանակի ուժերն արդեն իրոք սպառվում էին: Սկսվում է դարձի ճանապարհը, որն ավարտվում է 324 թվականին: Ավարտվում է տասը տարի տևած արշավանքը:

Ալեքսանդրը իր հսկա տերության մայրաքաղաք հռչակեց Բաբելոնը:

Անծայրածիր տերության արքա Ալեքսանդրն այլևս այն գորավարը չէր, որ տասը տարի առաջ անցավ Յելլեսպոնտոսը և մտավ Ասիա: Գեղեցիկ, գործունյա, կրակոտ ու ճարպիկ, անսահման փառասեր, վտանգների մեծ սիրահար և աստվածների եռանդուն պաշտող, ֆիզիկական հաճույքներն արհամարհող, բացառիկ ռազմավարական տաղանդի տեր Ալեքսանդր Մակեդոնացին հիանալի գիտեր ինչպես շարել, զինել և մատակարարել զորքը, ինչպես բարձրացնել զինվորների ոգին, հուսադրել նրանց անձնական անվեհերությամբ, ոչնչացնել վախը վտանգի առջև: Նա միշտ գործում էր բոլորի աչքի առջև, անխախտ պահպանում բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնագրերը: Նրան անհնար էր մոլորեցնել ու խաբել: Սեփական հաճույքների համար դրամ ծախսելիս չափազանց ժլատ էր, առատաձեռն էր բարեգործության մեջ:

Արքայի տարիքը՝ հազիվ հասունացած մնան գործերի համար, լիովին բավարարելով և փառավորեց նրա բոլոր ձեռնարկումները:

Ասում են, որ կան բաներ, որոնք մեծ արժեք չեն ներկայացնում: Սակայն որքան մեծ արժեք ունեն զինվորների համար արքայի մրցումներն ու վարժանքները հենց իրենց՝ զինվորների հետ, կամ նրա հագուստը և իրեն պահելու ձևը, նրա ապրելակերպը, որը գրեթե չէր տարբերվում զինվորների ապրելակերպից: Նա չափազանց վեհանձն ու գթասիրտ էր իր կամքին հանձնված թշնամիների նկատմամբ, որոնց մի առանձին տաղանդով կարողանում էր թշնամուց բարեկամ դարձնել:

Ալեքսանդրի կրթությամբ զբաղվել էին բազմաթիվ դաստիարակներ և ուսուցիչներ, որոնց գլխավորում էր նրա մայրը՝ **Օլիմպիադան**: Սակայն նրա դաստիարակների մեջ ամենափայլունը **Արիստոտելն** էր, որն իր ընդունակ աշակերտին յուրացնել էր տվել բարոյականության և պետությունը կառավարելու վերաբերյալ ուսմունքները, բնությունը փիլիսոփայորեն բացատրելու և ընկալելու գիտությունը: *«Ես կուզենայի ուրիշների՝ զերազանցել ոչ այնքան հզորությամբ, որքան բարձրագույն առարկաների մասին ունեցած իմ գիտությամբ»*: Սրանք Ալեքսանդրի խոսքերն են, որն իր ուսուցչին գնահատել է այսպես. *«Փիլիպոսին պարտական եմ, որ ապրում եմ, Արիստոտելին՝ պարտական եմ, որ ապրում եմ արժանապատվությամբ»*: Անշուշտ, փիլիսոփա Դիոգենեսի մասին ասված խոսքը նույնպես պատահական չէ. *«Եթե ես չլիների Ալեք»*

սամդր, կցանկանայի լինել Դիոգենես»: Ալեքսանդրի անդավաճան ուղեկիցը և խորհրդատուն բոլոր արշավանքներում եղել են **Հոմերոսի «Իլիականը»** և **«Ոդիսականը»:** Նա պաշտում էր Հոմերոսին, մուսաներին՝ առհասարակ, և հովանավորում էր նրանց: Որքան տիրակալներ են հալածել իսկական արվեստագետներին, որոնց հանդեպ լցված են եղել նախանձով ու անբարյացականությամբ: Իսկ նա բոլոր արվեստներին վերաբերվում էր մեծագույն հարգանքով:

Ալեքսանդրի ֆիզիկական կերպարին ծանոթ ենք իր ժամանակակից գեղանկարիչ Ապելլեսի և քանդակագործ Լիսիպոսի գործերից, իսկ հոգեկան կերտվածքին՝ նրա բազմաթիվ ժամանակակիցների օրագրերից և նամակներից։ Ալեքսանդրն ապրում էր այն մեծագույն հավատով, որ համարձակների համար չկա ոչ մի արգելապատնեշ, իսկ վախկոտների համար՝ ոչ մի նեցուկ։ Նա մի ամբողջ տասնամյակ տևած իր արշավանքների ժամանակ եղել է կռիվների ամենախիտ ու վտանգավոր տեղերում և վիրավորվել բազմաթիվ անգամներ, շատ հաճախ՝ ծանր։ Նա զոհվածներին թաղում էր վիրավորվել բազմաթիվ անգամներ, շատ հաճախ՝ ծանր։ Նա զոհվածներին թաղում էր մեծ պատիվներով՝ ապահովելով նրանց ընտանիքների և երեխաների ողջ կյանքի և ապրուստը։ Վիրավորների հանդեպ ցուցաբերում էր ամենայն հոգատարություն. անծանր այցելում էր նրանց, օգնում, այնպիսի հարցեր տալիս, որ զինվորներն իրենց վերքերի ցավի մեջ անգամ ոգևորվում էին ու պատմում իրենց քաջագործությունների մասին, իսկ նա լսում էր սիրով՝ իմանալով նաև, որ ոմանք գլուխ են գովում։

Սակայն, Բաբելոնում նստած անծայրածիր տերությունը կարգավորող Ալեքսանդրը այլևս այն զորավար-արքան չէր, որ հեռացել էր Մակեդոնիայից՝ նվաճելու աշխարհը։ Եվ արտաքուստ, և ներքուստ երիտասարդ աշխարհակալը հետզհետե ստանում էր արևելյան բռնակալի կերպարանք։ Նա իրեն համարում էր Ամոն-Ջևահի որդին։ Սկսեց պահանջել, որ իրեն երկրպագեն որպես աստծու և ողջունելիս խոնարհվեն մինչև պահանջել, որ իրեն երկրպագեն որպես աստծու և ողջունելիս խոնարհվեն մինչև գետին։ Ալեքսանդրը յուրացրեց արևելյան իշխողների միստոկացը։ Բարձր պաշտոններ էր բաշխում պարսիկներին, իր զորքերը համալրում տեղաբնակներով և հրամանատարական պաշտոններ հանձնում նրանց։ Սա պատճառ դարձավ, որ մակեդոնական շրջանակներում տեղի ունենան ընդվզումներ, դավադրություններ և Ալեքսանդրի դեմ մահափորձեր, որոնց մասնակիցները շատ դեպքերում նրա ամենամոտ բարեկամներն էին։ Նրանք անխնա մահվան տրվեցին։

Հին։ Նրանք ամիսնա մահվան տրվեցին։

Պարսիկների հետ մտերմանալը անձնական քմայք էր։ Ալեքսանդրն իր հետ Ասիա էր բերել ընդամենը մի քանի տասնյակ հագար գործ, որի մի մասն իր տերության տարբեր ծայրերում հիմնած քաղաքներում և նվաճված երկրներում էր թողել։ Իսկ իր մերձավորներին սատրապությունների կառավարիչներ էր նշանակել։ Սակայն այդ միջոցառումները բավական չէին անչափ ընդարձակ, տասնյակ միլիոնավոր բնակչու-թյուն ունեցող տերություներ կառավարելու համար։ Եվ այդ պատճառով իր իշխանութ-յունն ամրապնդում էր` ներգրավելով տեղաբնակներին, նրանց մտցնելով բանակի շարքեր և անձամբ բարեկամանալով նրանց հետ։ Նա խելամտորեն որդեգրեց նաև Աքեմեն-յան, անձամբ բարեկամանալով նրանց հետ։ Նա խելամտորեն որդեգրեց նաև Աքեմեն-յանների կառավարման շատ ձևեր, քանի որ դրանք թելադրված էին Առաջավոր Ասիայի սրբագործված կարգով, և դրանց կիրառումը դյուրին էր դարձնում նվաճված երկրների կառավարումը։

Ալեքսանդրը, որն արդեն կոչվում էր նաև Մեծ, մահացավ մ.թ.ա. 323 թվականին

Այդպես էլ եղավ:

Հատկապես պաշտամունքային հարցերում ոչինչ չփոխվեց: Ճիշտ է, աստվածների տեղական անունները փոխվում էին հունական աստվածների անուններով կամ կրկնակի հորջորջում էին ստանում, ինչպես Ամոն-Ջեսը, սակայն նրանց էությունը և պաշտամունքային ծիսակատարողական բնույթը մնում էր նույնը: Արևելքի սիրո և պտղաբերության աստվածուհիների անունները՝ Իշտարը, Աստարտեն, Կիբելան, Իզիդան փոխվեցին Աֆրոդիտե-Վեներայով, սակայն երբ այդ փոփոխությունների առաջին ալիքներն անցան, նրանք նորից վերստացան իրենց նախկին անունները: Ավելին. Յունաստանում իսկ հետո էլ՝ Ջոնում, այդ արևելյան աստվածուհիների պաշտամունքը այնքան բարգավաճեց, որ նրանց անուններով տաճարներ կառուցվեցին: Նրանցից ամենատարածվածը Իզիդա աստվածուհու պաշտամունքն էր: Այնպես որ միայն հելլենիզմը չէր, որ իր ազդեցությունը թողեց Արևելքում, Արևելքն էլ իր հին քաղաքակրթության սերմերը ցանեց հելլենիստական աշխարհում: Եվ քանի որ մեր խնդրից դուրս է այս մասին երկար համեմատություններ անելը, բավարարվենք

Սա էլ այսպես:

Ժամանակն է Հայաստան վերադառնալու:

Որևէ երկրի պատմություն կիսատ ու անկատար կլինի, եթե ժամանակի տվյալ հատվածում խաչաձևված պետությունների կամ երկրների մասին միասնական տեղեկություններ չտրվեն գոնե ժամանակի այն շրջանակներում, որտեղ բախվել են այդ երկրների ճակատագրերը:

Մենք երկար խոսեցինք Ալեքսանդրի և նրա նվաճումների մասին, Աբեմենյան Պարսկաստանի կործանման մասին, որպեսզի իրադարձությունների այդ ընդհանուր միջավայրում ճշտորեն հասկանանք Հայոց այդ շրջանի պատմությունը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին Հայաստան չի մտել: Սակայն Հայաստանի նկատմամբ նա ուներ իր առանձին հետաքրքրությունը: Նրան պետք էին Հայաստանի ոսկու հանքերը, հատկապես ամենահարուստ հանքերը Սպեր գավառում՝ ճորոխ գետի վերին հոսանքներում, որտեղից ոսկին հանում էին անհիշելի ժամանակներից: Հույն **Ստրաբոնի** վկայությամբ՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացին մեծ ցանկություն ուներ գրավել այդ հանքերը և, առանձնացնելով մի մեծ զորաբանակ՝ **Մենոն** զորավարի գլխավորությամբ ուղարկում է Հայաստան:

Մենոնի զորաբանակը գլխավին կոտորվում է Հայոց զորքերի կողմից: Մենոնը խեղդամահ է արվում: Արևելքով անվարան անցնող Ալեքսանդրի բանակը չկարողացավ նվաճել Հայաստանը: Սա միակ դեպքն է, որ հիշատակվում է որպես Ալեքսանդրի կողմից Հայաստանը նվաճելու փորձ:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու թողած հսկայածավալ ժառանգության բաժանման ցուցակները մեզ են հասել մանրամասն և առանց խաթարումների: Մենք այդ ցուցակներից գիտենք, թե մակեդոնացի ո՞ր զորավարին և բարձրաստիճան պաշտոնյային ո՞ր երկիրն է բաժին ընկել: Հայաստանը ոչ մի անգամ այդ ցուցակներում չի հիշատակվել: Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումների, նրա հիշատակած երկրների մասին բազմիցս գրվել է ժամանակակիցների և հետագա պատմիչների կողմից: Մանրամասն նկարագրվել է Ալեքսանդրի՝ պատերազմով անցած ուղին, հպատակեցված երկրների ժողովուրդների բարքերի մասին, սակայն երբեք և ոչ մի տեղ չենք հանդիպում, որ Հայաստանը Մակեդոնացու կողմից նվաճվել է:

Ֆիշու՞մ եք Գիլգամեշի՝ ղեպի Արատտա ճամփորդելու պատմությունը: Մենք հիմա կբացենք պատմաբան-արևելագետ Արտակ Մովսիսյանի «Սրբազան լեռնաշխարհը» ուսումնասիրությունը և քառասունհինգերորդ էջում կկարդանք հետևյալ առասպելը Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին:

«Գիլգամեշի հետ կապված անմահության հետ պատկերացումները Առաջավոր Ասիայում պահպանվում են բավականին երկար, անմահության որոնման սյուժեում Գիլգամեշին փոխարինում է Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Անմահության հասնելու համար Ալեքսանդր Մեծն, ըստ հունական վեպի (գրի առնված Բ. ա. 240թ.), բռնում է «ճանապարհը դեպի Դայոց երկիր, որտեղ ակունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի»: Նա

հասնում է հրաշք-երկիր, ապա անցնում մութ աշխարհով, հանդիպում օրհնյալ մեկին և հասնում կենաց աղբյուրին: Իսկ Ալեքսանդրի մասին սիրիական վեպում նրա ճանապարհին հիշվում է Մասիս լեռնաշղթան: Փաստորեն հին արևելյան և հելլենիստական վիպական ավանդություններում «դեպի Արատտա ճանապարհը» փոխարինվում է «դեպի Հայոց երկիր ճանապարհով», Մաշու լեռները՝ Մասիս լեռնաշղթայով, երկու դեպքում էլ հերոսը գնում է դեպի եփրատի (ու Տիգրիսի) ակունքները, անցնում է խավարով, դրախտ հիշեցնող վայրով, ապա մութ աշխարհով կամ մահվան ջրերով, հանդիպում աստվածընտրյալ հերոսին և ստանում անմահություն: Իրականում երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդր Մակեդոնացին վիպական ավանդության մեջ բռնում է նրա ճանապարհը, քանի որ Հին Առաջավոր Ասիական հոգևոր ընկալումներում մեր երկրի հետ էին կապված դրախտային և անմահությանը վերաբերող պատկերացումները»:

Լա՛վ: Հայաստանն ազատվել է Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապությունների կարգավիճակից, որովհետև այլևս չկար Աքեմենյանների պետությունը: Բայց ո՞վ էր կառավարում երկիրը հունա-մակեդոնական նվաճումների թոհուրոհում, և ինչով էր զբաղված այն:

Չիշո՞ւմ եք այն **Երվանդ-Օրոնտեսին**, որը Հայոց աշխարհի և հետևակ զորքերով կռվում էր Ալեքսանդրի դեմ՝ Դարեհի կողմից: Հույն պատմիչների վկայությամբ՝ այդ զորաբանակներն զբաղեցրել էին Դարեհի զորքի աջ թևը, այսինքն՝ կանգնած են եղել մակեդոնական բանակի ծախ թևի դիմաց: Հայտնի է, որ ճակատամարտի ժամանակ մակեդոնական զորքերի ծախ թևը, նեղն ընկնելով, հավելյալ օգնություն է խնդրել Ալեքսանդրից և ստացել այդ օգնությունը, որի համար, սակայն, հետագայում Ալեքսանդրը դժգոհել է, որովհետև կորցրել է Դարեհին գերելու կամ սպանելու պատեհ առիթը: Դարեհը պարտվեց Գավգամելայի ճակատամարտում, և Հայոց զորաբանակը՝ Երվանդ-Օրոնտեսի գլխավորությամբ, կանոնավոր, առանց խուճապի ենթարկվելու նահանջեց Հայաստան:

Հայոց Երվանդ արքայի
պատկերով դրամ

Քարկվելու նահանգնեց Հայաստան:
Երվանդն իր բանակով հեռացավ Հայաստան, Հայաստանը հայտարարեց անկախ
թագավորություն և իրեն էլ՝ երկրի անկախ թագավոր: Եվ Հայոց թագավոր Երվանդի
առաջին գործը եղավ հզորացնել Հայոց բանակը: Այսպես Աքեմենյան հսկա պետության
խորտակումը պատճառ դարձավ Հայաստանի անկախացմանը: **Երվանդունիների**
թագավորական տոհմը, որը փոխարինել էր Հայոց Արամյան արքայատոհմին և
Աքեմենյանների հզորացումից հետո ընկել էր նրանից կախյալ, հարկատու վիճակի մեջ՝
Հայաստանների հզորացումից հետո ընկել էր նրանից կախյալ, հարկատու վիճակի մեջ՝
Աքեմենյանների հզորացումից հետո ընկել էր նրանից կախյալ, հարկատու վիճակի մեջ՝
Հայաստանում ապահովել արքա-
թոհուբոհի բուն միջավայրում կարողացավ նորից **Հայաստանում ապահովել արքա-**
թոհուբոհի բուն միջավայրում կարողացավ նորից **Հայաստանում ապահովել արքա-**
թոհուբոհի բուն միջավայրում կարողացավ նորից **Հայաստանում ապահովել արքա-**
թոհուբոհի բուն միջավայրում կարողացավ նորից **Հայաստանում ապահովել արքա-**

գտավ իր անկախությունը: Եվ այս Երվանդ-Օրոնտեսն այն Երվանդի շահավիղն էր, որը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» մատյանում հիշատակվում է որպես արքա **Երվանդ Ա Սակավակյաց**, և որի որդին էր **Տիգրան Ա Երվանդյան** Հայոց արքան:

Երվանդ-Օրոնտեսը Աքեմենյանների կործանումից հետո կարողացավ այնքան հզորանալ, որ ջախջախեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ Հայաստան ուղարկած Մենոն զորավարին, և մ.թ.ա. 332-331թթ. վերահաստատեց **Երվանդունիների** արքայատոհմի իրավունքները:

Հայկական Լեռնաշխարհում վերականգնված Երվանդյան պետության կազմի մեջ մտնում էին Կոմմագենեն, Ծոփքը, Աղծնիքը, Մոկաց աշխարհը, Վասպուրականը, Տուրուբերանը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Սյունիքը, Արցախը, Ուտիքը: Երվանդունի թագավորության սահմաններից դուրս էր գտնվում Փոքր Հայքը, որը Կապադովկիայի հետ շատ արագ ենթարկվեց մակեդոնացիներին: Սակայն, Ստրաբոնի վկայությամբ՝ Փոքր Հայքը նույնպես կառավարում էին տեղական իշխանները:

Երվանդունիների պետության տնտեսությունը, իհարկե, ժառանգված էր Արարատյան թագավորության, առաջին Երվանդունիների, հայկական սատրապության երկրագործության, անասնապահության, արհեստագործության բարձր մակարդակ ներկայացնող տնտեսությունից: Հայկական պետականության վերականգնումը պիտի խթաներ ժառանգածի բարգավաճումը, ինչպես նաև Ասիայի հելլենիստական երկրների տնտեսական վերելքի հետ առնչությունները: Հայոց այս նոր թագավորությունը նըպաստեց նաև քաղաքաշինությանը, որն Արարատյան թագավորության անկումից հետո՝ հատկապես 5-րդ դարից սկսած, կարծես դադարել էր գոյություն ունենալուց: Երվանդունիների նոր թագավորության հաղթանակից հետո վերականգնվում են Արարատյան հին թագավորության քաղաքները, հատկապես՝ Արգիշտեֆսիներեն՝ Արմավիրը:

Թերևս երկու քաղաքներ՝ Տուշպա-Վանը և Երեբունեն, լինելով Աքեմենյան սատրապությունների կենտրոններ, ապրել են շարունակական կյանքով:

Երվանդունիների մայրաքաղաքն է դառնում նոր կյանք առած **Արմավիրը**, որը, փաստորեն, վերաշինվում է հիմնովին:

Բլրի վրա վեր խոյացող Արարատյան թագավորության ժամանակներից կանգուն միջնաբերդը՝ հզոր պարիսպներով ու աշտարակներով, նաև պարիսպներից ներս պահպանված մեծ ու հարմարավետ շենքերը վերին աստիճանի հարմար էին Երվանդունի թագավորների նստավայր և, առհասարակ, պետության ռազմա-քաղաքական կենտրոն դառնալու համար: Ահա այդ կենտրոնի շուրջը կազմակերպվում է բուն քաղաքը,

Հայի պատկեր
Պերսեպոլիսից

որը բարգավաճում է նաև որպես կրոնապաշտամունքային համալիր՝ ունենալով իր տաճարները և նրանց հարող, նրանց ենթակա տնտեսությունը:

Արմավիրի բարգավաճմանը նպաստում է նաև այն, որ Արարատյան դաշտավայրը, երկրագործական հզոր կենտրոն լինելուց բացի, առևտրական ճանապարհների կարևոր հանգույց էր:

Արմավիրի մոտով էին անցնում Իրանական սարահարթից Արաքսի հովիտով դեպի

Պոնտոսի՝ Սև ծովի ափերը և Միջագետքից ու Ասորիքից դեպի Անդրկովկասի խորքերը ձգվող ճանապարհները:

Թվում էր, թե բարգավաճող Հայաստանը Երվանդունի թագավորների տիրապետությամբ դեռ երկար ժամանակ պիտի վայելի միասնական պետության կարգավիճակը: Սա այդպես էր մինչև մ.թ.ա 3-րդ դարը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից Հայաստանը, ճիշտ է, դուրս մնաց, սակայն **Սելևկյան** պետության տիրակալները նույնպես երազում էին համաշխարհային տիրապետություն և, անշուշտ, Հայաստանը տեսնում՝ որպես դրա մի մասը:

Մ.թ.ա. 3-րդ դարի 60-ական թվականներին Երվանդունիներն այնքան ուժեղ էին, որ նույնիսկ օգնում էին հարևաններին՝ ազատվելու Սելևկյանների լծից և ինքնուրույն, անկախ թագավորություններ ստեղծել, ինչպես **Կապադովկիան** և **Բուքանիան**:

Սակայն, օգտագործելով Երվանդունի արքայատան ներսում ծնունդ առած անջատողական միտումները՝ Սելևկյաններին հաջողվեց **Ծոփքն** ու **Կոմմագենեն**, որոնք իրենց ներքին և արտաքին կյանքով ավելի մոտ էին Ասիայի հելլենիստական ազդեցությանը, անջատել բուն հայրենիքից՝ նրանց համար ապահովելով կիսանկախ մի վիճակ:

Ծոփքի և Կոմմագենեի միացյալ պետության թագավորությունը Երվանդունիներից անջատված մի ճյուղն էր: **Սամոս Երվանդունի** թագավորը կառուցեց Սամոսատ և Սամոկարտ քաղաքները: Սամոսատը առևտրական կարևոր կենտրոն էր: Տավրոսի Լեռնանցքով անցնող Եփրատի առափնյա ճանապարհը նրանով էր ձգվում դեպի արևելք:

Սամոսին հաջորդում է **Արշամը**: Սա նույնպես սիրում էր զբաղվել քաղաքաշինությամբ և կառուցում է Ծոփքի **Արշամաշատ** քաղաքը՝ որպես թագավորության նոր մայրաքաղաք: Կոմմագենեում նույնպես կառուցում է երկու պաշտամունքային քաղաքներ, որոնք կոչվում էին **Արսամեյաններ**:

Արշամից հետո, Սելևկյան պետության թագավոր **Անտիոքոս Երրորդի** ջանքերով Ծոփքից անջատվում է Կոմմագենեն: Արշամին հաջորդած նրա որդի **Քսերքսեսը** արդեն թագավորում էր միայն Ծոփքում և այն էլ՝ կիսահպատակի վիճակով: Սակայն Սելևկյաններին բնավ ձեռնտու չէր Ծոփքի կիսահպատակի վիճակը, և ամեն կերպ լկկյաններին բնավ ձեռնտու չէր Ծոփքի կիսահպատակի վիճակը, և ամեն կերպ աշխատում էին ոչնչացնել համառորեն իր անկախությունը պահող Երվանդունիների արքայատոհմը՝ սկզբում Ծոփքում, այնուհետև՝ ողջ Հայաստանում: Ձենքով այդ իրադրություններին: Եվ ահա, այնտեղ, որտեղ զենքը անզոր է դառնում, առաջ են ուղղվում քաղաքական խորամանկությունը ու խարդավանքը, որոնք այնքան շատ երկրներ են կործանել: Չկարողանալով հաղթել Ծոփքի թագավորին պատերազմով՝ կռիվներ են կործանել: Չկարողանալով հաղթել Ծոփքի թագավորին պատերազմով՝ մ.թ.ա. 212 թվականին Սելևկյան **Անտիոքոս Երրորդ** թագավորը, որպես հաստատումն երկու թագավորների միջև կնքված մեծ բարեկամության, իր քրոջը՝ **Անտիոքիսին**, երկու թագավորների միջև կնքված մեծ բարեկամության, իր քրոջը՝ **Անտիոքիսին**, ամուսնացնում է Ծոփքի **Քսերքսես Երվանդունի** թագավորի հետ: Ծոփքի թագավորի արքունիքում և առավել ևս՝ նրա բուն մեջարանում ունենալով իր դաշնակցին՝ **Անտիոքոս Երրորդ** թագավորը համբերությամբ սպասում է իրադարձությունների հետագա ծավալմանը: Եվ, իրոք, շուտով Քսերքսեսը սպանվում է իր սիրելի կնոջ

Այս նույն ժամանակահատվածում, երբ Ծոփքի իրադարձություններն էին ծավալվում, Հայաստանի թագավորն էր **Երվանդ Չորրորդը**: Մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջին 20-ամյակն էր:

Ըստ երևույթին՝ Մակեդոնացու արշավանքներին հետևող հելլենիստական քաղաքակրթության մուտքը մերձավոր Ասիա թափանցել էր նաև Հայաստան և Սելևկյան տիրապետության ողջ շրջանում իր կարևոր տեղն ունեցավ հատկապես արքունիքի կառավարման գործում: Ինչպես երևում է պետական նշանակություն ունեցող զրագրության պահպանված նմուշներից, թագավորի դիվանի գործերը վարում էին հունարեն: Թագավորն իրեն շրջապատում էր հելլենացած հայ վերնախավով: Այդ վերնախավի մեջ շատ հաճախ կարելի էր հանդիպել նաև հույների:

Երվանդ Վերջին Չորրորդ թագավորն ստիպված եղավ փոխել իր մայրաքաղաքը: Պատճառը Երասխ գետն էր, որի հունը հեռացել էր Արմավիր քաղաքից՝ թողնելով մի փոքրիկ վտակ միայն, որը ձմռանը, երբ դաժանորեն փչում էին հյուսիսային քամիները, սառչում էր՝ քաղաքն ընդհանրապես զրկելով խմելու ջրից:

Երվանդը, կառուցելով իր Երվանդաշատ քաղաքը, Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ, բացի կուռքերից: Նա շատ էր վախենում ժողովրդի կուտակումներից, իսկ դա, անշուշտ, պատահելու էր հատկապես աստվածների պատվին կատարվող

Երվանդի հաջորդ գեղեցիկ գործերից էր Երասխ գետի հյուսիսային կողմում ստեղծած հրաշալի ամտառը, որը կոչվում էր **Ծննդոց ամտառ**: Հիմնելով Ծննդոց ամտառը՝ ներսում արգելում է զանազան կենդանիներ և զազաններ, որոնք, աճելով և բազմանալով, լցնում են ամտառը՝ այն դարձնելով արքայական որսատեղի:

-Հատուած գընացեալ Վարդգէս մանուկըն
Ի Տուհաց գաւառէն, ըզՔասախ գետով,
Եկեալ նըստեալ ըզ Շրէշ բըլրով,
զԱրտիմէդ քաղաքան, ըզՔասախ գետով,
Կռռել կոփել ըզդուռնըն Երուանդայ արքայի:

Սակայն, այս ամենով հանդերձ, **Երվանդ Վերջինի** իշխանությունը հաստատուն էր։
Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերից հառնում են Երվանդ Չորրորդ արքայի
վերջին, ողբերգական տարիների ուրվագծերը։ Թե ինչո՞ւ Երվանդ արքան սիրված էր
ժողովրդի և վերնախավի կողմից, անհայտ է։ Նույնիսկ նրա և եղբոր մասին պատմվում
էին առասպելաբանված տգեղ պատմություններ։ Որևէ չարագործ արարք չի
պահպանվել պատմության հիշողության մեջ, որ կատարած լինի Երվանդ արքան, բացի
ժողովրդի մեջ պահպանված այն հավաստիացումից, թե նա հմայքով չար աչք ուներ,
որի պատճառով արքունի սպասավորները սովորություն են ունեցել առավոտյան`
արշալույսը բացվելիս, մեծ ործաքարեր բռնել Երվանդի աչքերի առջև։ Նրա հայացքի
չարությունից իբր այդ ործաքարերը պայթելիս են եղել։ Եվ, ինչպես Խորենացին է
ասում. «... այս բանը կամ սուտ է և առասպել կամ ինչ-որ դիվական գորություն է
ասում».

ճանարտությունն այն է, որ Երվանդ արքան գիտեր Սելևկյան Անտիոքոս Երրորդի

Մենք դեռ կհիշենք Երվանդունի Վերջին արքային, երբ պատմենք Արտաշեսի մասին:

Սակայն նոր աստվածներն ինչպես՝ գրավեցին հին աստվածների տեղը: Արդյոք այնպես՝ ինչպես քրիստոնեությունը Հայոց մեջ, որը չխնայեց ոչ տաճարները, ոչ տաճարական գրադարանները, ոչ քրմական դասը: Ամեն ինչ իր ճանապարհին հրի ու հաստատեց ինքն իրեն: Կամ ինչպես սոցիալիստական հասարակության մեջ, երբ մեր պապերն ու հայրերն անշեղորեն դեպի կոմունիզմ էին գնում և այդ ճանապարհին քարուքանդ անում քրիստոնեական եկեղեցիներն ու վանքերը՝

ԱՐԱՄԱՋԴ

Արամազդ.
ՆԵՄՐՈՒԹԻ ՂԻԳԱՐԱՆ

Ուրեմն.

233

ՏԻՐ

Տիր. Նենրուքի դիցարան

Ծիածանը, որը համարվել է Ամենամոռ սրբազան գոտին, կոչվել է նաև Տիր գոտի, Տիրական գոտի:

Տիրը նույնպես Հայոց բնավորության կատարյալ, ամբողջական արտահայտություն է: Շատ քաղաքակիրթ ժողովուրդներ են պատվել գիտությունն ու արվեստը՝ հանձինս իրենց սքանչելի աստվածների, եգիպտացիները՝ **Թոթին**, հույները՝ **Ապոլոնին**, լատիները՝ **Մերկուրիին**: Ահա հայերն էլ՝ Տիր աստծուն:

Պատմենք հիմա Արամազդ աստվածահոր հրաշալի որդի Միհրի մասին: Հին

Միհր. ՆԵՄՐՈՒԹԻ ՂԻԾԱՐԱՆ

արիական ցեղերի մեջ Միհրի պաշտամունքն այնքան էր տարածված, որ մինչև հիմա իմաստունները վիճում են, թե հատկապես որ ժողովրդից ու որ երկրից է ծագել նրա պաշտամունքը: Հայտնի է, որ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսին Միհրի պաշտամունքը տարածված է եղել Միտանի երկրում, ապա հին Հնդկաստանում, իսկ ավելի ուշ՝ Աքեմենյան պետության մեջ: Բայց, մինչև մ.թ.ա. 5-րդ դարը, Միհրը կամ անծանոթ էր պարսիկներին կամ նրանց պաշտամունքներում գրավել է աննշան տեղ, որովհետև մինչ այդ նրա անվանը չենք հանդիպում պարսկական հին գրավոր աղբյուրներում:

Միհրի պաշտամունքը Հայոց մեջ տարածված է եղել թերևս արդեն այն ժամանակ, երբ դանդաղորեն մեռնում էին հին աստվածները՝ իրենց զոհասեղանները զիջելով նոր աստվածներին: Ինչպես ասացինք, նա Հայոց աստվածահայր Արամազդի որդին էր և պաշտվում էր որպես կենսատու լուսի, մաքրության, ճշմարտության և քիչ ավելի ուշ՝ որպես արևի աստված:

Միհրի մասին առասպելների արիական հնագույն շերտը պատմում էր այն մասին, որ Միհրը կան **Միթրան** ծնվել է ժայռից: Ի դեպ, միջագետքի աստվածներից ոմանք նույնպես ծնվել են ժայռից: Բայց չէնդվենք և փորձենք հասկանալ Միհրի էությունն այնպես, ինչպես պաշտվում էր:

Միհրը հնդկական վեդաներից հառնում է որպես արիացիների հզոր աստված, որի անունը՝ Միթրա, սանսկրիտերեն բացատրվում է որպես «բարեկամ», իսկ պարսկական Ավեստայում՝ որպես «միություն» կամ «հավատարմություն երդմանը»: Արդյոք հենց սկզբից էր Միհր-Միթրան արևածին աստված, ինչպես մենք ենք համոզվում նրան վեդաներում կամ Ավեստայում: Վեդաներում նա հովանավոր աստված է, որն ազատում է հավատացյալներին կարիք-աղքատությունից, պաշտպանում է հիվանդությունից, մահից ու կործանումից, բազմապատկում է հարստությունը, ապահովում է մարդկանց առողջությունը: Սակայն, անկախ այս ամենից, հարկ է վախենալ նրա զայրույթից... **«Մենք չենք ուզում արժանանալ Միթրայի զայրույթին, որը ամենասիրելին է բոլորիս»**, - կարդում ենք վեդաներում: Այսպես ուրեմն, Միթրա ամենասիրելի աստծո հովանավոր-

Սակայն Միհր-Միթրան շատ արագ է իր տեղը գիջում հնդկական մյուս աստվածներին՝ հատկապես **Վարունային**:

Ասացինք, որ պարսկական Միթրան հայտնվում է միայն ուշ ժամանակներում: Այստեղ Ահուրա-մազդան ստեղծում է Միթրային նույնքան հզոր, որքան ինքն է: «Հավատարմություն երդմանը». ով համարձակվի խախտել երդումը, գործ կունենա Միթրայի ահարկու զայրույթի հետ: Միթրան ունի վեց հազար ականջ և վեց հազար աչք, որոնցով ամեն ինչ տեսնում է և ամեն ինչ լսում: Իսկ ով պահում է հավատարմությունը նրա հանդեպ և պատվում է նրան զոհաբերություններով, Միթրայից կստանա երջանկություն, օրհնություն և հաղթանակ:

Միևրի պաշտամունքը հետագայում պիտի տարածվեր շատ հեռու՝ մինչև Հունաստան և Հռոմ:

Միհրը ավելի ուշ շրջանում համարվել է ազատարար, որն իր երկրորդ գալստյանը պիտի աշխարհին ազատի չար ոգիներից՝ ստեղծելով երկրային երանելի թագավորություն, որով մաքրագործված ու նորոգված աշխարհում Միհրի ահեղ դատաստանին են արժանանալու բոլոր մեղեցյալները. արդարները հարություն են առնելու, մեղավորները պատժվելու են:

Ահա այսպիսին է արիական աստված **Միիր-Միթրան**: Հայոց մեջ այն պաշտվել է որպես **Միիր-Միեթ** արևի աստված, և նրա տոնը բացառիկ շքեղությամբ է տոնվել բազմահազար մտրուկների մեծ զոհաբերություններով: Նրա գլխավոր տոնը տոնվել է Արեգ ամսին, իսկ Մարտ ամիսը Միիր-Միեթի անունով կոչվել Մեհեկան, ինչպես նաև Արեգ ամսին, իսկ Մարտ ամիսը Միիր-Միեթի անունով կոչվել Մեհեկան, ինչպես նաև յուրաքանչյուր ամսվա 8-րդ օրը կոչվել է Միիր: Միիր-Միեթի գլխավոր տաճարը գտնվել է Բաղձո Յայքի Դերձան գավառի Բագառիճ ավանում:

Հայոց Միերի մասին, նրա սխրանքների ու բարի գործերի մասին պետք է կարդալ
Հայոց սբանգելի դյուցազնավեպում։ Ըստ ժողովրդական վեպի՝ նա որդին էր ջրերի
հնագույն Նար-Ծովինար աստվածուհու Ծովածին Սանասար որդու։ Միերը՝ որպես
վիպական առասպելական հերոս, շարունակական է ժառանգական սերնդափոխության
միջավայրում։ Ջոջ կամ Մեծ Միեր և Փոքր Միեր, որ Մեծ Միերի թոռն է։ Ջոջ Միերը առ-
միջավայրում։ Ջոջ կամ Մեծ Միեր և Փոքր Միեր, որ Մեծ Միերի թոռն է։ Ջոջ Միերը առ-
միջավայրում։ Ի դեպ, առյուծը ևս համարվում է արևի խորհրդանշան։

Յիսկունի Կաթնամշակման Բնագործարանի Կապիտալի Մասին

[illegible]

Եթե այդպես լիներ, մեր սքանչելի պատմիչները, որոնք ամեն առիթով դատապարտել են հեթանոսական ծեսերը, անշուշտ կհիշեին այդ մասին՝ մեկ անգամ ևս ապացուցելու համար, թե որքան առաջավոր և մաքուր է քրիստոնեական դավանանքը բարոյականության հանդեպ ունեցած վերաբերմունքով: Մեր պատմիչների մոտ չկան նման վկայություններ: Բայց մինչև հիմա, հատկապես բնության հեռավոր ու խորհրդավոր բարձունքներում գտնվող եկեղեցիների մոտ կարող ենք գտնել ծակ քարեր: Այս ծակ քարերի միջով **գոտիները** հանելով՝ անցնում են ամուլ կանայք, որոնք տենչում են զավակ ունենալ: Ծակ քարից անցնելուց հետո նրանք խնդրում են որևէ օտար տղամարդու գոտին կապել մեջքին, երբեմն նույնիսկ մերկ մարմնի վրա: Անկասկած Անահիտի

Անահիտը պաշտվել է նաև որպես լուսնի աստվածուհի, և մեծ ամպայման վաճառքներ էր լուսնին վերագրվող պտղաբերության, արգասավորության, ծննդաբերության հետ։ Անանիա Շիրակացին լուսնին համարել է դայակ և սնուցիչ բուսաց. «**Զի ի փոփոխմանս, Անանիա Շիրակացին լուսնին համարել է դայակ և սնուցիչ բուսաց**»։ Այս էլ այսպես։ **որ լինին ի լուսնի անասունք գլխութիւն առնուն սննդեան իւրանց**»։ Այս էլ այսպես։ Սակայն վկայվում է, որ Անահիտը, ինչպես բոլոր հին կրոններում մայր աստվածուհի-Սակայն վկայվում է, որ Անահիտը, ինչպես բոլոր հին կրոններում մայր աստվածուհի-Մանգոն է եկել նաև որպես Ռազմի աստվածուհի։ Անահիտը շատ դրամների վրա ները, հանդես է եկել նաև որպես Ռազմի աստվածուհի։ Անահիտը շատ դրամների վրա ները, հանդես է եկել նաև որպես Ռազմի աստվածուհի։ Մի կարևոր նկատառում։ Կատկերված է նետն ու աղեղը ձեռքին, սաղավարտը գլխին։ Մի կարևոր նկատառում։ Ելնելով Հայոց ազգային բնավորությունից՝ հասկանալի է, որ Անահիտ ռազմի աստվա-

ծուհին չէր կարող իր զավակներին առաջնորդել դեպի նախճիր ու ավեր, թալան ու

լուծը քաշող կենդանուն:

Աշխարհի շատ ժողովուրդներ պաշտել են եզանը, և ամենից առավել՝ հին եգիպտացիները: Եգիպտոսի Մեմփիս քաղաքում էր պաշտվում **Պտա-Սոկար** աստծո ներկայացուցիչը՝ **Ապիս** եզը, որին նվիրված երկու տաճար կար այնտեղ: Այդ եզը պետք է ամբողջովին սև լիներ, ճակատին՝ քառակուսի սպիտակ խայտ, աջ կողքի վրա՝ սպիտակ մահիկ: Երբ այդ եզը սատկում էր, ողջ Եգիպտոսը սգում էր այնքան ժամանակ, քանի դեռ նման նշաններով մեկ այլ եզ չէր ծնվում, որից հետո սուգը փոխվում էր համա-ժողովրդական տոնի:

Դառնանք, սակայն, Անահիտին: Ասում են՝ Եփրատի և Արածանի միացյալ ջրերի շառաչից օդ բարձրացած ջրացայտ կաթիլներից մաղվող անծրևի տակ ապառաժի կատարին հաճախ նստած է լինում լայն ճակատով, երկար վարսերով, կամար ու թավ հոնքերով, խիտ և երկար արտևանումներով, նշածն աչքերով, կլոր, լիքը կրծքերով չնաշխարհիկ մի գեղեցկուհի, որն իր նուրբ ու երկար մատներով ծամերն է սանրում, գցում ուսերին ու կրծքին: Եվ ասում են, թե այդ կինը մեր Մայր աստվածուհի Անահիտն է: Եվ որքան նման է Արարատի գագաթի սրբազան ծյուների մեջ իր զավակներին ծնած Մեծ մայր Աստվածուհուն... Ասում են, որ այդ սքանչելի տեսիլքը մինչև հիմա հայտնվում է ու անհետանում... Ես, մինչև հիմա ասելով, նկատի ունեմ մինչև 1915 թվականը... Այժմ չգիտեմ՝ օտարներին հայտնվում է արդյոք այդ տեսիլքը:

ՆԱՆԵ

Նանեն Արամազդ աստվածահոր մյուս դուստրն էր՝ միանգամայն սիրելի ու պաշտելի մի աստվածուհի, որն ամեն մի տան պահապանն էր, իմաստության ու հնարագիտության ուսուցիչը: Այդ իմաստությունն ու հնարագիտությունը յուրաքանչյուր տան ու օջախի ծուխ-ծխանին կանգուն պահելու իմաստությունն ու հնարագիտությունն էր: Տուն ու ծուխ-ծխանի, որոնք, իրար գունարվելով, դառնում են Հայրենիք:

Հայրենիքը կանգուն պահելու իմաստությունն ու հնարագիտությունն էր սովորեցնում Նանե դիցուհին: Նանեն՝ խորհրդատու մեծին ու փոքրին, ճշմարիտ արարքների մղող Տան Նահապետ-Սոր կերպար: Խաղաղ ժամանակ՝ տունն ու դուռը ղեկավարող, և պատերազմի ժամանակ, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է՝ որդիներին կռվի ուղարկող:

Նանեի սքանչելի կերպարին նույնպես պիտի հանդիպենք Հայոց դյուցազնավեպ «Սասնա ծռերում», պիտի հանդիպենք որպես սասունցի պառավ նանե, որի արտը ոտնատակ է տալիս Մեծ Մհերի որդի Դավիթը: Այս խեղճ, բայց ճշմարտախոս և իմաստուն պառավ նանի կերպարի մեջ քրիստոնեության ժամանակներում ծաղայալ ապրող հեթանոս աստվածուհի Նանեն է: Տան ու օջախի, հունձ ու բերքի հովանավոր, խելք սովորեցնող, ճշմարտությունը բացահայտող, իմաստության ու հնարագիտության դիցուհի Նանեն:

Բարձր Հայքի Դարանաղյաց գավառի Թիլ ավանում էր գտնվում Նանեին նվիրված ամենամեծ և ամենահարուստ տաճարը: Սակայն նրա տաճարն ու բազիլը յուրաքանչյուր հայի օջախում աներևույթ գոյություն է ունեցել, և, տանտերերի խորին համոզմամբ, թեկուզ և անտեսանելի, դիցուհին մշտապես իրենց հետ է եղել ուրախության և

տխրության պահերին, հասել է ծննդկանի դժվար ծնունդին, խռովել ու հեռացել է, եթե ընտանիքում անհաշտություն է եղել... Նանեն պաշտված մայր է եղել յուրաքանչյուր հայի համար, և իզուր չէ, որ Հայոց շատ գավառներում մինչև հիմա էլ մորը կոչում են Նանե, Նանի:

ԱՍՏՂԻԿ

Հնարավոր է արդյոք որևէ կազմակերպված դիցարան առանց սիրո աստվածուհու: Կարծում ենք՝ ոչ: Արամազդյան դիցարանի սիրո սքանչելի աստվածուհին **Աստղիկն** էր: Աստղիկն իր բնավորությամբ նման չէր Փոքր Ասիայի կամ Մերձավոր Արևելքի սիրո աստվածուհիներին: Նա պարզապես համապատասխանում էր իրեն պաշտող ժողովրդի ազգային նկարագրին: Մեր գրույցներից մեկում նկարագրել ենք սիրո աստվածուհիների օտար տարբերակների ցույց ու անառակ վարքը և նույնքան ցույց ու անառակ պաշտամունքը: Հիշենք **Իշտարին**, **Շամիրամին**, **Կիբելեին** և թեկուզ հունական **Աֆրոդիտեին**, որի պատճառով աստվածների կաճառում ի՞նչ ահարկու տեսարաններ էին տեղի ունենում խանդի ու դավաճանության հողի վրա: Կամ միջագետքյան Իշտարի վարքագիծը, որն այնպես արգահատանքով նկարագրում էր միջագետքյան հերոս **Գիլգամեշը**:

Հայոց սիրո աստվածուհին անառակ ու վավաշոտ չէր: Նա ուներ միանգամայն արժանավոր իր զույգը՝ **Վահագն** աստծուն: Եվ եթե Ասորիքի, Միջագետքի աստվածուհիների հոմանիքները նրանց ուղեկից արբանյակներն էին և ապահովում էին աստվածուհիների պտղաբերությունը և ընդունված էին որպես Իշտարի՝ Դումուզի, Կիբելեի՝ վաճառականների պտղաբերությունը և ընդունված էին որպես Վահագն աստծո կինն էր և Աստիս և ոչ երբեք հակառակը, ապա Հայոց սիրո դիցուհին Վահագն աստծո կինն էր և նախապես էր նրան՝ ինչպես ամեն մի հայ ընտանիքում, և բնավ էլ ոչ ստրկական ենթակա էր նրան՝ ինչպես ամեն մի հայ ընտանիքում, և ինչպես կանացի էությունը կարող է կարիք ունենալ հնազանդությամբ, այլ այնպես, ինչպես կանացի խոցելի փխրունությունը:

Աստղիկի գլխավոր տաճարը գտնվել է Աշտիշատում և կոչվել է «Սենեակ Վահագնի», որով միանգամայն բացատրվում են այդ երկու սքանչելի աստվածների փոխհարաբերությունները:

Աստղիկը՝ Լուս-Աստղ, Լուսաբեր Արուսյակ երկնքում, մաքուր ու պայծառ, որին աղոթել են աստվածուհուց սիրո բարեբախտություն խնդրողները: Աստղիկը հատկապես պաշտվում էր Տարոնում, որտեղ չկար մի գավառ, բլուր, սար, որ նվիրված չլիներ նրան: Նույնիսկ Վարազա լեռան մի մասը, ինչպես նաև Մշո Սբ. Հովհաննու վանքի մոտ Տավրոսի գոտու մի կտորը կոչվել է Աստղիկի անունով:

Հիշում ենք, երբ մտովի թափառում էինք Տավրոսի լեռնաշղթայով, Մարաթուկ լեռան մասին խոսելիս պատմեցինք, որ լեռան գլխավոր ուխտը տեղի է ունեցել Վարդավառին: Վարդավառը, որն ապրում է մինչև հիմա որպես քրիստոնեական տոն, հնազույն ժամանակներում եղել է Աստղիկի դիցուհու տոնը և նշվել է Նավասարդի տոներից անմիջապես առաջ: Այդ տոնին Աստղիկի պատվին աղավանդել են թոցրել, վարդեր սփռել և ջուր առաջ: Այդ տոնին Աստղիկի պատվին աղավանդել են թոցրել, վարդեր սփռել և ջուր առաջ: Աստղիկն իր պաշտամունքը վաղուց է զիջել նրան:

Թովմա Արծրունի պատմիչը վկայում է, որ Արտաշես արքան Արտաշատում կա-

Տարոնում էր Աստղաբերդը, Արցախում՝ Աստղաբլուրը, Սեբասիայում՝ Աստղիկ լեռն ու Աստղիկ գետը... Վասպուրականի Անձնաց գավառի Պաղատո լեռան վրա՝ Մեծ Արամազդի տաճարի կողքին՝ նաև Աստղկա տաճարը: Խուստուփ լեռան գագաթաներձ հարթության վրա եղել ու կա Սրբազան աղբյուրը, որտեղ 2000 տարուց էլ առաջ տոնվել է Աստղիկ դիցուհու Վարդավառ տոնը: Այն տոնվում է մինչև հիմա:

Այսպես՝ Հայոց Աստղիկը ոչ մի կապ չունի միջազգետքյան, ասորիքյան, փյունիկյան սիրո վավաշոտ և ցոփ աստվածուհիների հետ:

Քրիստոնեությունը չպետք է կարողանար ժողովրդին մոռացնել տալ Վարդավառի ուրախ տոնը... Եվ Վարդավառի խաղերը, ջուր սրսկելը, վարդեր սփռելը, աղավնիներ թռցնելը կապել է Ջրհեհեղի և Նոյյան աղավնու հետ, իսկ Աստղիկ դիցուհին համարվել է Նոյի դուստրը:

Նոյի դուստրը:
Ոսկեծղի, Վարդամատն, Ամենաչքնաղ և Մշտապես երիտասարդ Աստղիկը մինչև այսօր ապրում է ժողովրդի գերզգայուն հիշողության և երևակայության գաղտնի ոլորտներում որպես հավերժական անմահի էություն, ինչպես Սերն ինքը, քանզի առանց Սիրո դժվար է պատկերացնել մարդ արարածի զգայնությունները. ինչպիսի դավանանք

443496

Ուզում եմք վերանայել մեր զրույցի այն հատվածները, որոնք վերաբերում են **Վահագնին**՝ Արամազդյան դիգարանի թերևս ամենահմայիչ ու սիրելի աստծուն:

Վահագն. Նեմրուքի դիցարան

Ըստ մեր ժամանակի ուսումնասիրողներից մեկի՝ Վահագնը փոխարինել է Հայկ աստծուն։ Հայկը կոչվել է նաև Հայկ Բահագ։ Բահագ նշանակել է աստված։ Եվ «բ» տառը շատ հեշտությամբ «վ» տառի փոխվելով՝ Բահագը դարձել է Վահագ։ Իսկ երբ Հայկը մոռացվել է որպես աստված և ժողովրդի հիշողության մեջ մնացել է որպես Նախահայր, Վահագնը իր լուսեղեն ծնունդով աստվածների նոր կաճառում հավուր պատշաճի նրա տեղն է գրավել։ **Մովսես Խորենացու** վկայությամբ՝ նրա մասին առասպալաշաճի նրա տեղն է գրավել։ **Մովսես Խորենացու** վկայությամբ՝ նրա մասին առասպալաշաճի նրա տեղն է գրավել։ **Մովսես Խորենացու** վկայությամբ՝ նրա մասին առասպալաշաճի նրա տեղն է գրավել։ **Մովսես Խորենացու** վկայությամբ՝ նրա մասին առասպալաշաճի նրա տեղն է գրավել։

Բացի այն, որ Վահագնը նույնացվել է հունական հերոս Զերկուլեոսի հետ, նույնացվել է նաև իրանական հաղթության աստված Վերեթրագնայի հետ, որն սկզբնապես ամպրոպային աստվածություն է եղել: Զելլենիստական շրջանում միայն Վահագնը չէ, որ հունականացվել է: Բոլոր Զայոց աստվածների անունների կողքին հայտնվել են հունական անուններ. Արամազդ-Ջես, Անահիտ-Արտեմիս, Աստղիկ-Աֆրոդիտե, Տիր-Ապոլոն, Միիր-Չեփեստոս, Վահագն-Զերկուլեոս: Բայց որքա՞ն էին այդ նույնացումները հաշտ ժողովրդի հոգևոր պահանջների հետ: Օտարը մնում էր օտար, և նրա կարիքը ամենևին չէր զգացվում: Վաղուց անտի Զայոց հոգևոր մշակույթի անդաստանում ձևավորվել, ավարտուն տեսք էր ստացել Զայոց Արամազդյան դիցարանը, և ոչ հելլենիզմը, ոչ իրանիզմը որևէ վաստակ չունեին Զայոց աստվածների կենսագրությունների և պաշտամունքների ասպարեզում: Եվ եթե Արամազդյան դիցարանն ուներ ազդեցություններ, ապա նրանք ծեռք էին բերվել այն դիցարանից, որին նա ինքը հաջորդել էր: Այսինքն՝ Զայկական դիցարանի այն աստվածներից, որոնց անունները փորագրված էին Միերի դռան վրա: Եվ եթե խորհենք՝ բոլոր հին ու նոր իմաստունների կարծիքները մեջտեղ բերելով, պիտի ենթարկվենք այն ճշմարտությանը, որ և՛ Արամազդը, և՛ Անահիտը, և՛ Վահագնը բնիկ աստվածներ են, որոնք պաշտվում էին Զայոց մեջ՝ հնագույն ժամանակներից ունենալով աստվածային այն էությունը, որով կառավարել են իրենց պաշտող ժողովրդի մտային և հոգևոր, երկրային և երկնային պատկերացումների ողջ

Վահագնը՝ Հրատ մոլորակի խորհրդանշանով, իր բնավորությանը և պաշտամուն-

միմյանց ցողում: Ո՞վ գիտե, գուցե այդպես է եղել... Ծեսերը մնացել են, պատճառները՝ մոռացվել: Հիշողությունը մթագնել է, բայց ոչ այն աստիճանի, որ հնարավոր չլինի ծանաչել սեփա-

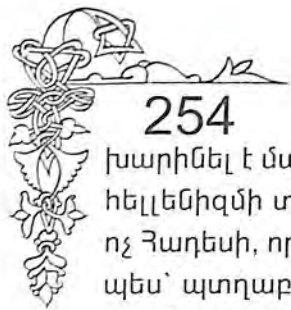
նուև, բայց... որպես ի՞նչ է պաշտվել կամ արդյոք քաջանվել է այս ուսյունի չէ:

Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմությունը» գրքի **Ջենոբ Գլակին** վերագրվող հատվածում պատմվում է, որ **Գիսանե** և **Դեմետր** եղբայրները հնդիկ իշխաններ էին, որոնք դավադրություն են կազմակերպել իրենց թագավորի դեմ և նրա զայրույթից ազատվելու համար եկել ապաստանել են Հայոց **Վաղարշակ** արքայի մոտ, որը նրանց իշխանությանն է հանձնում Տարոն աշխարհը: Եղբայրներն այստեղ կառուցում են Վիշապ քաղաքը և իրենց անուններով մեհյաններ են կանգնեցնում: Չգիտես ինչու, Վաղարշակ թագավորը տասնհինգ տարի անց սպանել է տալիս այս երկուսին, իսկ Տարոնի իշխանությունը հանձնում է սրանց երեք որդիներին՝ **Կուռաին**, **Մեղտիին** և

Գիսաճեւ եւ Ղեմետր աստվածների պաշտամունքները անչափ հին են, գուցէ նոյն-
բան հին, որքան Արարատյան թագավորության դիցարանի աստվածներինը։ Թերևս,
նրանց նախնական անունները փոխվել են այս անուններով, սակայն նրանց պաշտա-
մունքի իմաստները մնացել են նոյնը։ Իգուր չէ, որ նրանք կառուցել են Վիշապ անունով
քաղաք Տարոն գավառում, իսկ նրանց որդիներն իրենց անուններով կառուցել են
Կուլառ, Մեղտի, Խորեան քաղաքները։ Ասել ենք, որ Կուլառը Արարատյան թագավորու-
թյան դիցարանի Կուլերա աստվածն էր, որը գուցէ եւ պաշտվել է Գիսաճեւ եւ Ղեմետրի
հետ միաժամանակ։ Հովհան Մամիկոնյանի վկայությամբ, երբ Քարքե լեռան վրա կոր-
ծանցեցին Գիսաճեւ եւ Ղեմետր տաճարները, եւ կառուցվեց Աբ. Կարապետի վանքը, Գրի-
գոր Լուսավորիչը նրա պատի մեջ է դրել սեպագիր արձանագրությամբ մի քարե տախ-
տակ, որը գտնվել է հին գերեզմանները փորելիս։ Արձանագրությունը նվիրված էր
Կուլերա աստծուն եւ նրա անունը կրող քաղաքին։ Հայոց ողջ տարածքում գտնված
արձանագրություններում Արարատյան թագավորության արքաները Կուլերայից խնդրել
են կյանք, մեծություն, առնականություն եւ երջանիկ օրեր։ Կուլերան պաշտվել է որպես
արքայատոհմի պահապան։ Նրա անունը կապված է եղել նաև արտեզյան քաղցրահամ
ջրհորների պաշտամունքի հետ, եւ նրան ձեռակերտ աղբյուրներ են նվիրել։ Բայց
Կուլերան նախ եւ առաջ լեռնագործ-մետաղագործների հովանավորն էր, որոնք լեռների
անդնդախոր հեռուներից մետաղ էին հանում։ Արդյոք «Սանդարամետ անդունդը» սա
անդնդախոր հեռուներից մետաղ էին հանում։ Արդյոք «Սանդարամետ անդունդը» սա
անդնդախոր հեռուներից մետաղ էին հանում։ Արդյոք «Սանդարամետ անդունդը» սա
անդնդախոր հեռուներից մետաղ էին հանում։ Արդյոք «Սանդարամետ անդունդը» սա

«Եվ քանզի Գիսանեն գիսավոր էր, ուստի նրա պաշտոնյաներն էլ գես ունեին, որը և Գրիգորը հրամայեց կտրել: Եվ քանի որ նրանց սերունդն էլ, երբ քրիստոնյա դարձան, կատարյալ չէին իրենց հավատի մեջ, բայց չէին համարձակվում իրենց հայրենի կրոնը բացահայտ պաշտել և իրենց կռապաշտ լինելը ի հայտ բերել, ուստի խաբեությամբ այդ

Եթե սա, Մանուկ Աբեղյանի կարծիքով, Սանդարամետ աստվածն էր, ուրեմն՝ փո-

խարհին է մահվան աստված հնագույն Անիկուի գաղտնագրված պաշտամունքին, որը հելլենիզմի տարածման բուռն շրջանում ստացել է հելլեն աստվածուհու անուն: Բայց ոչ Յադեսի, որը մահվան աստվածն էր, այլ Դեմետրայի, որը երկրագործության, հետևապես՝ պտղաբերության, բնության զարթոնքի աստվածուհին էր:

Հիշենք. Երբ Յադեսը, նրա սիրելի դստերն առևանգելով, իր կինը դարձրեց և պահեց Անդրաշխարհում, Դեմետրան վշտից դադարեց հոգալ բնության ու երկրագործության մասին: Եվ բնությունը դադարեց պտղաբերելուց: Այս տեսնելով՝ աստվածահայր Զևսը պարտադրեց Յադեսին, որ նա Պերսեփոնեին տարվա վեց ամիսը թույլ տա բարձրանալ արևաշխարհ՝ ապրելու համար իր սիրելի մոր հետ, որպեսզի նորից ծաղկի ու փարթամանա բնությունը:

Գեղեցիկ առասպել է:

Դեմետրը, եթե վերցրել էր Դեմետրայի անունը, ուրեմն նրա պաշտոնը կատարող աստվածություններից մեկն է եղել Յայոց մեջ, իսկ Սանդարամետի, այսինքն՝ Անդրաշխարհի հետ կապի մեջ է եղել նրա որդի Կուեռան կամ Կուերան...

Այն գուցե Արամյան արքայատոհմի դիցարանի Միերի դռանը սեպագրված յոթանասուն աստվածներից մեկն է եղել, որը, կորցնելով իր նախնական անունը, Յայաստանում հելլենիզմի տարածման բուռն շրջանում վերցրել է Դեմետրա աստվածուհու անունը:

Հիշենք Գիսանեին և Դեմետրին, ապա Իննակնեան այն վայրը, որը կոչվում էր նաև Մշո ծամ, որովհետև մենք նրանց նորից ենք հանդիպելու, երբ խոսենք Յայաստանում քրիստոնեության տարածման մասին, և գնահատելու ենք այն խորին պաշտամունքը, որն ուներ ժողովուրդը իր այս աստվածների հանդեպ:

Մի փոքրիկ շեղում:

Տարոնում հիմնված Վիշապ կամ Օծ քաղաքը կոչվում էր նաև «Տիրակատար»: Ամենայն հավանականությամբ՝ Տիր աստծո պատվին, որը ոչ միայն գիտության դպիրն էր Արամագո աստվածահոր, այլև ծնվող ու մեռնող հոգիների գրանցողը, ապա Երկնքի և Անդրաշխարհի միջև կապ պահպանող սուրհանդակը:

Օծը համարվել է իմաստուն կենդանի: Արդյո՞ք իմաստուն Տիրի՝ դպրության աստծո խորհրդանշան կենդանին է եղել նա... Ի՞նչ իմանանք. գաղտնիքն անչափ խորն է և անվերծանելի, որքան Երկինքն ինքը և Անդրաշխարհը: Մենք պարզապես խարխափող հոգիներ ենք այդ գաղտնիքների խավարում:

Յայոց Լեռնաշխարհի ամեն անկյունում վեր խոյացած տաճարները հարուստ էին հեքիաթային հարստությամբ: Ամեն մի նոր արքա և իշխան մեհյան ու տաճար էր կառուցում այն աստծո համար, որն առավել պաշտելի էր այդ գավառում և աշխարհում: Կառուցվում էին նաև սրբավայրեր: Ուզում ենք պատմել դրանցից մեկի մասին, որը կիսավեր վիճակում անգամ չի կորցրել իր նախկին փառահեղությունը:

Ժամանակին խոսել ենք Կոմնագենե-Կումախա երկրի մասին, որը գտնվում է Տավրոսի լեռնաշղթայի, Ամանոսի ու Կիլիկիայի լեռների, Ասորիքի և արևելյան կողմից՝ Եփրատ գետի միջև: Այս երկիրը Աքեմենյանների օրոք հայկական սատրապությունների Եփրատ գետի միջև: Այս երկիրը Աքեմենյանների օրոք հայկական սատրապությունների մի մասն էր կազմում, իսկ հետո միացավ Երվանդունիների հիմնած Յայոց թագավորությանը: Մ.թ.ա. 3-րդ դարի առաջին կեսին Ծոփքն ու Կոմնագենեն՝ որպես առանձին

թագավորություն, անջատված էին միասնական թագավորությունից, և տեղի արքաները նույնպես Երվանդունիների արքայատոհմից էին: Նրանցից էին Սամոս Երկրորդ Երվանդունին, Միհրդատ Կալլիսիկոս Երվանդունին և Անտիոքոս Առաջին Երվանդունին: Հիշյալ բոլոր արքաներն էլ լեռների գագաթներին կառուցել են սրբավայրեր:

Աստվածների և նախկին թագավորների՝ հսկայական տարածության վրա սփռված անդրիները, զոհասեղաններն ու ծիսապաշտամունքային այլ մանրամասները մեծ տոնախմբությունների օրերին, որոնք կատարվում էին առանձին շքեղությամբ, ստիպում էին լեռների բարձունքները հորդելու հավատացյալ ժողովրդի հոծ բազմություններ: Ուսումնասիրողների հաստատական պնդումների համաձայն՝ լեռնագագաթներին շինություններ ու սրբավայրեր կառուցելու նախաձեռնությունը պատկանում էր հայ Երվանդունիներին:

Կոմնագենե Յայոց երկրի Նեմրոթ լեռան գագաթին, որը բաղկացած է արևելյան և արևմտյան զույգ արհեստական հարթակներից և միջանկյալ հողահատվածից, որտեղից վեր է բարձրանում արհեստական կոնաձև գագաթը, կառուցված սրբավայրերն ամենամեծն ու ամենաշքեղն են համարվել: Սրբավայր կարելի է հասնել տոնական շքերթների համար նախատեսված, ծորից դեպի հարթակ տանող սալահատակված ճանապարհով: Վերևում՝ արևելյան կիսաշրջան հարթակում, տեղադրված են կրաքարե հսկա վեներով քանդակված և գահավորակների վրա բազմած, մինչև ութ մետր բարձրությամբ արձաններ: Շարքի մեջտեղում Արամագոն է, մի կողմից՝ Միիր-Միերի և մյուս կողմից՝ Մեծ Մայր դիցուհու և Անտիոքոս Առաջին Երվանդունի արքայի արձանները: Արքան հայկական թագով է: Արևմտյան հարթակում բարձրացող ուղղանկյուն մեծ սալերի վրա քանդակված են արքայի նախնիների պատկերները, որոնց մեջ է նաև Անտիոքոս Առաջին Երվանդունին, որը Վահագն աստծո ծեռքն է սեղմում: Ամեն տեղ հունարեն արձանագրություններ են: Դրանցից մեկը վկայում է, որ Կոմնագենե արքայական տոհմը սերել է Երվանդունիներից:

Ինչևէ: Կար մի հզոր կրոն, որը մենք հիմա անվանում ենք հեթանոսական: Այդ կրոնն ուներ տաճարներ, մեհյաններ, լեռնագագաթներին կառուցված սրբավայրեր, որտեղ կուտակված էին ահռելի հարստություններ և հոգևոր գանձեր:

Ամենուրեք՝ տաճարներին կից, սրբավայրերի մոտ, կառուցվում էին իջևանատներ և հյուրատներ՝ հանուն Յայոց մեջ անհիշելի ժամանակներից պաշտվող **Յուրասիրության աստված Վանատուրի**: Յուրաքանչյուր ոք՝ առանց փոխհատուցման, հանուն գթասրտության կարող էր ստանալ իր բաժինն ու իր գիշերելու տեղը:

Բնական էր, որ աստվածներին ծառայելու, տարրական տնտեսությունը ղեկավարելու համար գոյություն ուներ բազմամարդ քրմական դաս: Այդ դասի բարձրագույն խավը՝ քրմապետությունը, ժառանգական էր: Մեզ հայտնի է **Վահունիք** քրմապետական տոհմը, որը սպասարկում էր **Վահագնի** տաճարները և համարվում էր Վահագնից սերված նախնիների ժառանգ:

Արդեն ասել ենք, որ թագավորից հետո քրմապետի պաշտոնն ամենակարևորն էր, և շատ հաճախ այն տրվում էր թագավորական տան մոտիկ անդամներին, ինչպես **Միմուա** արքայի եղբայր Սարդուրի քրմապետը Արարատյան թագավորության ժամանակ, ինչպես **Երվանդ** արքայի եղբայր **Եվրագը** Երվանդունիների ժամանակ, կամ ինչ-

Բայց, նախքան Արամազդյան դիցարանի աստվածներին հրաժեշտ տալը, մտովի հեռանալուց մեր հոգսաշատ ժամանակներից և ընկղմվելու Հայոց 3000-ամյա հիշողության ընդերքը՝ ըմբռնելու համար **Նավասարդյան** շքեղ տոնի ցնծագին խնդությունն ու բերկրանքը:

... Գորտուկները տաճար են գալիս ինչ-որ վտանգից սաստիկ հալածված: ...Եթե այս երկուսը տաճարի դռները բացվելիս հասցնեն մտնել ներս, կփրկվեն մահից,

Արածանիի սրբազան ափին, թողեցին իրենց սիրտն ու սերը: Ու հիմա այստեղ Վարդավառի տաք օրերն ըմբռնված ջահել վարձակը մեղմ երգում է՝ իր ապրումները մեղեդուն տված:

«Յոթը օր է՝ Վարդավառ է,
Աստղկա սեր, վարդի բույր է,
Ծամերս՝ քեզ, Արածանի,
Յոթը օր է՝ Վարդավառ է:
Յոթը օր է՝ Վարդավառ է,
Մեջքիս գոտին՝ քո ջրերին,
Տաք ծոցիկս՝ քո խորքերին,
Յոթը օր է՝ Վարդավառ է:
Յոթը օր է՝ Վարդավառ է,
Լողվոր տղուն գտնող արա,
Ջրերիդ մեջ կորցրածիս,
Յոթը օր է՝ Վարդավառ է»...

Լսո՞ւմ եք սիրավառ ջահել գուսանին, որը պատասխանում է վարձակ կնոջ երգին:

«Հենյ Վարդավառ է.
Հենյ անուշ օր է,
Գինով են, գինով՝
Աստղկա սիրով:
Դառնամ ուխտավոր
Տեղվույն Գուռգուռա,
Աստղկա սիրույն՝
Անձիկս զոհեն,
Աստղկա սիրույն՝
Հոգիս մատաղեն...
Մուշ ու մշուշը,
Ամպ ու զամպիկը
Երթան, հեռանան,

Բացեն աչքերուս՝
Կույսին լուսեղեն
Չքնաղ մարմինը...
Պահիկ մի տեսնեմ,
Ու անծա մեկեն
Եփրատի ահեղ
Ջրերուն զոհեմ,
Դե՛յ Վարդավառ է,
Դե՛յ արև օր է»...

Գուսաններից թիչ անդին մի ծեր, կույր ժերունհի, շուրջը հավաքված ջահելներին, պատմում է աքն Աստղիկ դիցուհու մասին՝ ամեն բան իրեն վերագրելով. «**Թող Սամ-դարամետի կերակուր լինեմ, թե սուտ է խոսքս, - ասում է նա, - թող ստահողի չարերը եփեն իմ վերջին ծաշը, թող շվոտները ուղեղս քամեն, չարքերը ծծեն վերջին արյունս...** Ես բան եմ ասում, ունկերդ բացեք, կտրեք գարշելի ձեր հռհռոցը և հավատացե՛ք... Կճատ լեռների մեջ Եփրատ գետի ափերը մոտ կուգան իրար, ջրերը ելման կդառնան, կզարնվեն ապառաժներին, ու նրա ուժից լեռան հիմքերը կողողան ու կցնցվեն։ Եփրատն այդ տեղը ահեղ մռունչ կարծակե, անգուսպ, կատաղի ու ճերմակ փրփուրը երկինք այդ տեղը ահեղ մռունչ կարծակե, անգուսպ, կատաղի ու ճերմակ փրփուրը երկինք կհանե։ Տեղը Գուռգուռ կկոչվի... Աստղկա լոգանքի տեղն է, Մշո դաշտը, հին-հին ժամանակ Մշո դաշտ չէր, ուրիշ անուն էր, հին-հին ժամանակ ինձ պես սիրավառ, տարփավոր խենթեր՝ թողած բան ու գործ, կթաքնվեին Կճատ լեռան մեջ, որ տեսնեն առօրյա զայրացավ, որովհետև լսեց, թե ինչպես ստահող պարծենկոտությամբ այդ ջահել-ները ամեն տեղ կպատմեն ու կզվարճանան մանրամասներով... Աստղիկը, խիստ զայն-նրանք, Մշո արևոտ ու պայծառ դաշտը մշուշով պատեց։ Այդ օրվանից ջահելների բացած, Մշո արևոտ ու պայծառ դաշտը մշուշով պատեց։ Այդ օրվանից ջահելների սրտում սերը պակասեց, ու փոխարենը գոռոզությունը բուն դրեց այնտեղ... Բայց ես տեսա նրան... ու միշտ տեսնում եմ... ու տեսնելու եմ մինչև գերեզման... Իմ կույր տեսա նրան... ու միշտ տեսնում եմ... ու տեսնելու եմ մինչև գերեզման... Իմ կույր տեսա նրան... ու միշտ տեսնում եմ... ու տեսնելու եմ մինչև գերեզման... Իմ կույր տեսա նրան... ու միշտ տեսնում եմ... ու տեսնելու եմ մինչև գերեզման... Իմ կույր տեսա նրան... ու միշտ տեսնում եմ... ու տեսնելու եմ մինչև գերեզման...»։

ԱՆՈՒՇԱՎԱՐՔ

Այսպես կամ մի քիչ այլ կերպ պատմեց կուլիի օգնությունը: Ամառամասնակից դիմելով չէ
հիշել: Իսկ հիմա լռեց:

Վանատուրի երթի ժամն է: Նախքան պայծառ մտտիլի ծագվելը՝ փիչսված անսովոր լսման փարի միջոց, գիշերվա անհայտ մեծ ճանապարհով Վանատուրն է սլանում իր ամենիի ցուլի մեջքին:

Նրանց, ովքեր ուտնահարել ու մերժել են հյուրընկալության մոլոր գամոմսմը, պատժում է իր բարկությանը, մյուսներին, որ գիտեն հարգել այդ օրենքները՝ նվիրում է իր օրհնությունը:

Երբ անցնում է վաճառուրին նվիրված լուծյան պահը, կաքավիչները, պարերգակները թմբուկների հատու հարվածների տակ, մետվում են ասպարեզ՝ իրենց արագաթափ պարով և աղաղակներով կանչելով վաճառուրին:

«Վանատուր, հա՛յ, Վանատուր,

Սրտերի վրա...

Եվ օծիր լույսով...

Եվ օծիր լույսով...»

«...Թող խավարը ցրվի, և լույսն ամրանա անհունների մեջ ծիրանավառ արևի հզոր բխումով, ո՛վ Մեծդ Վահագն, մենք սպասում ենք քո ծնունդին, որ նավասարդյան մաղթանք սկսենք... Եվ թող մինչև մաղթանքը դարբինները Հայոց Աշխարհի խփեն կռանին, որ չարը կապվի անխորտակ կապով մինչև հաջորդ Նավասարդ»:

Կռանադղիրդ բռնում է չորս դին, հետո մի պահ խոր լռություն է տիրում, ապա միանգամից Առավոտի մեղմ ծիրանագույնը սփռվում է աշխարհի վրա, որին հետևում է բոլոր ներկաների հզոր երգը՝ նվիրված Վահագնի սքանչելի ծնունդին.

«Երկներ երկին, երկներ երկիր,

Երկներ և ծովն ծիրանի...

Երկն ի ծովուն ուներ և զկարմրիկն եղեգնիկ,

Ընդ եղեգան փող ծո՛ւխ ելաներ,

Ընդ եղեգան փող բո՛ց ելաներ

Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ,

Նա հուր հեր ուներ,

Բո՛ց ուներ մօրուս

Եւ աչկունքն էին արեգակունք»:

Այնուհետև թնդում են տաճարական մեծ թմբուկները՝ ազդարարելով զոհաբերության սկիզբը: Տաճարական հրապարակ են մտնում կարմիր հագած քրմերը, որոնք պիտի զոհաբերություններ կատարեն: Քրմապետը հսկա սկուտեղի վրայից վերցնում է մեծ զոհադանակները և հանձնում կարմրագգեստ քրմերին՝ ամեն անգամ դանակը հանձնելիս բարձրաձայն հայտարարելով, թե ում համար է զոհաբերվում կենդանին. Մեծ աստվածներ, ձեր լույսը, ձեր շնորհը, ձեր քաջությունը, ձեր կամքը, ձեր էությունը, ձեր բարությունը մշտապես լինի Հայոց երակին, Հայոց արյանն ու ավիշներին, Հայոց մտքին՝ որպես ազգի կատարյալ բնավորություն... Թող բարին լինի աշխարհի վրա Նոր Նավասարդին: Թող որդիները Հայոց և որդիներն ուրիշ ժողովուրդների ցնծան՝ ուրախության գինին ըմպելով: Թող անպարագիծ տիեզերքի բոլոր ծիրերին խաղաղությունն իր թևերը փռի: Թող այս Նավասարդը և ժամանակի անեզրության մեջ սպասող բոլոր Նավասարդները ապահով լինեն արհավիրքներից: Թող զոհակենդանիների բոսոր արյունն ընդունվի աստվածների սեղանին՝ որպես մեր երակներում հոսող արյունը՝ նախնիների պահապան ոգուն, անասունների առատ ծնունդին, հողի բերքառատությանը, մարդու պտղաբերությանը: Եվ վերջում թող զոհաբերվեն սպիտակ այծերը Անդրաշխարհի Սանդարամետին, որ չլինի կռիվ ու պատերազմ, և փակ մնան նրա դռները: Թող լույս աշխարհում խրախճանա խաղաղությունը:

Բեհեզներով պարեգոտված Հայոց գեղահասակ որդիներն իրենց սուրն ու նիզակը, լայնալիճը թաթախում են զոհակենդանիների տաք արյան մեջ, որպեսզի թշնամուն պատուհասելիս նրանք դառնան ավելի հատու: Այդ արարողությունը ևս անցկացվում է հայրենիքի փառաբանության հիմների ուղեկցությամբ: Զոհակենդանիների արյամբ նշաններ են դրվում նաև ներկաների ձեռքերին ու ճակատին՝ ի նշան մաքրության և նոր

կյանքի սկզբնավորման:

Զոհաբերությանը հետևում են հարսանյաց հանդիսությունները.

...Նարոտ կապենք հյուսված թել-թել, բազմագույն և նկարեն հարսնահանդեսին հարսի-փեսայի: Զարդարենք հանդերձներն իրենց Մեծ մայր աստվածուհու սրբազան գոտիով, որ չար աչքն անուժ դառնա, և մարտի ծիրանագույնից չարը նույնպես բարիանա: Հարսնահանդեսը արևագալին՝ ծագող արևի ու բացվող օրվա ցոլարձակվող լույսի մեջ, խորհուրդ է խորհին: Այս պահն է ամենահարմարը աստվածների էության մեջ բոցկտացող սիրո հանդիպման համար, որ փոխանցվում է մարդկային հոգուն՝ պտղաբերության ամոքիչ հույսով:

Թագավորն ու թագուհին զույգերի գլխին ոսկի ու մարգարիտ են տեղում, իսկ քրմապետն ու քրմապետուհին նրանց դանդաղ պտտեցնում են Կենաց ծառի շուրջը, որը գտնվում է տաճարական հրապարակի կենտրոնում.

«Կանաչեցավ ծառն ի խնգին,

Կանաչեցավ ծառ ճյուղերով...»

Շքեղ հագնված նորապսակների հետ են նաև ճորտուկ պատանին և աղջիկը: Նրանք կարողացան մինչև Աստղի ծագելը հասնել տաճար և ազատ արձակվել ճորտությունից սրբազան օրենք-կանոնով և արժանանալ հարսի-փեսայի պայծառ նատուրին: Նրանց աշխատանքի մեջ կոշտացած ձեռքերին փայլում են թագուհու հարսանեկան ընծա մատանիները...

...Հիմա Անահիտ տիկնոջ ժամն է. քրմերը տաճարից դուրս են բերում Անահիտ դիցուհու անդրին և ուսամբարձ ու երգելով տանում են ժողովրդի միջով.

«Գթա, Անահիտ,

Եվ լուսավորիր,

Աստղ ես պայծառ.

Գթա, Անահիտ,

Խուճապը հանիր

Մարդկանց աշխարհից.

Գթա, Անահիտ,

Ցավի աղբյուրը

Փակիր հավիտյան...

Գթա, Անահիտ,

Եվ բարեգործիր

Պտղաբերությամբ...»

Ժողովուրդը մեծ հուզավառության մեջ է: Եվ մեծ ոգևորությամբ երգում է քրմերի հետ...

Երբ թափորն ու աստվածուհու անդրին վերադառնում են տաճար, սկսվում են ժողովրդական խաղերը, գուսանների երգն ու նվագը, վարձակների կաքավելը՝ «որ երգեն ձեռամբ», ռազմախաղերը, ձիարշավները, գեղեցիկ, առողջ մարմինների պաշտամունքը և արևորդիների խրախճանքը:

Գողթան երգիչներն ու գուսաններն իրենց ուրախության երգերն են խառնել աստվածներին ծառայող քրմերի փառաբանության հիմներին: Ամենուր լսվում են եղեգնյա,

եղջերյա, պղնձյա փողերի, փայտյա սրինգների, ծնծղանների, քնարների, թմբուկների, ջնարների, բամբիռների սքանչելի ծայն-մեղեդիները:

Ամենուր հնչում են հմայիլներ վաճառողների ծայները, որոնք, խմբից խումբ անցնելով՝ գովում են իրենց ապրանքը. *«Անահիտ տիկնոջ արծանիկն առեք և պահեք ձեր տան արևելյան կողմում, որտեղ ամբարն է ցորենի... Վանասուրի արծանիկն առեք, դրեք Անահիտ դիցուհու արծանիկի կողքին, որ լիքը լինեն ձեր ամբարները... Նանե դիցուհու արծանիկն առեք՝ որպես պահապան ձեր ծուխ ծխանին, առեք ու դրեք ձեր թոնրի շրթին: Վահագնի ու Աստղիկ դիցուհու արծանիկներն առեք, որ սերն անպակաս լինի ձեր հարկի ներքո: Ցուլի ու եզան արծանիկ առեք, որ նրանց ուժը ձեր բազուկներում լինի... Չարխափան դարդղաններ ու հմայիլներ՝ անասունների ու մարդկանց համար... Չարխափան սիրուն նախշերով գոտիներ առեք, որ նվիրեք ձեր սիրելիներին»:*

Նավասարդյան տոներին թագավորից մինչև գեղջուկը վստահաբար գիտեին, որ Հայոց աստվածներն այդ օրերին Եփրատի ու Արածանիի սրբազան ջրերում լողանք ընդունելուց հետո բարձրանում են լեռների ծյունապատ կատարները՝ այնտեղից դիտելու իրենց փառքին նվիրված խրախճալից տոնահանդեսները... և հովանավորելու ուխտավորներին: Հետևելու նաև այն պատանիներին, որոնք Նավասարդյան մեծ մրցույթումներում պիտի հաստատեն, որ արդեն քաջայր են և հայրենիքին սպառնացող վտանգի դեպքում կարող են նրան պաշտպանել: Մրցասպարեզ են մտնելու բոլոր նրանք, ովքեր կարող են ցուցադրել իրենց քաջությունը, ճարպկությունը, ճկունությունը, հզորությունը... բայց վայ նրան, ով խաղի միջոցին հին վրեժ կլուծի իր հակառակորդից. նրա պատիժը կլինի անարգանքը: Խարդավանքով ու քենով մրցելը խստորեն արգելվում է Հայոց լեռներում, իսկ **Ամանորի** բաց դռների մոտ՝ առավել ևս... որովհետև ծյունե բարձունքներից քաջավարժներին հետևում են Հայոց աստվածները:

Վերջապես թնդում են թմբուկները, հնչում են ծայնեղ զուռնաները, ասպարեզ են ելնում քաջավարժները՝ գուլարադիրների գլխավորությամբ: Նրանցից երկուսը բերում են բարձր ծողի վրա ամրացված գոմեշի գլուխը և կանգնեցնում ասպարեզի արևելյան կողմում: Յուրաքանչյուր մրցող զույգ նախ խոնարհվում է արքայի և թագուհու առաջ, ապա, մոտենալով բարձր ծողին հարմարեցված գոմեշի գլխին՝ մի պահ կանգնում է նրա դիմաց՝ կարծես նրանից ուժ ստանալու համար: Սկսվում է պայքարը. գուլարադիրները աչալուրջ հետևում են պայքարին: Հաղթողն ու պարտվողը կանգնում են դեմ-դիմաց: Գուլարադիրը ճկույթը մեկնում է դեպի պարտվողը՝ ասելով. *«Դու տակավին մանուկ ես»:* Հաղթողը՝ որպես հաշտության նշան, համբուրում է պարտվողի գլուխը, ապա մոտենում արքային ու թագուհուն և ծնրադրում նրանց առաջ: Թագուհին նրա գլուխը պսակում է բրաբիոնի ծաղկեպսակով, արքան իր սուրն է դնում նրա ուսին՝ ասելով. *«Հաղթանակը քո ոչ առնեն առանց բրաբիոն»:*

...Որպես խրատ՝ մի գեղեցիկ պատմություն է երգում ծեր գուսանը.

Տուրք տալով ընդհանուր խանդավառությանը՝ թագուհին ոտքի է կանգնում, ցույց տալիս ոսկեզօծ խնձորը և դիմում է ժողովրդին.

«Մատաղահաս աղջիկների մեջ կա՞րդյոք մեկը, որ այս քաջերից մեկին ոսկեզօծ խնձոր նվիրի՝ ի նշան այն բանի, որ հաղթողը արժանի է ոչ միայն հաղթապսակի, այլև մեծ սիրո, որ պատճառ կդառնա նոր հարսնահանդեսի»:

Եվ ասում են, որ ժողովրդից առանձնանալով՝ մի գեղեցիկ մանկուհի մոտենում է թագուհուն, ծնրադրում նրա մոտ, ապա ընդունելով նրա ձեռքից ոսկե խնձորը՝ գնում մտնում է ասպարեզ և կանգնում՝ այն գլխից վերև երկու մատով բռնած: Խնձորն ասպարեզում է, և կույսի սիրտը սիրով կլցվի միմիայն այն քաջամարտիկի համդեպ, որն իր լայնալիճից պոկված նետը կանցկացնի խնձորի միջով: Ով վստահ չէ իր սրատես աչքին և նետի անսխալ թռիչքին, չի մասնակցի այդ մրցույթին:

*«Երնեկ բար տված
խնձորի ծառին,
Աննմա՞ն...*

*Բար տված ծառին
Ու իր տերևին,
Աննմա՞ն...*

*Եկ արևելքից,
Աղվոր սիրելի,
Աննմա՞ն...*

*Աղվոր սիրելի՛
Այն արևելքից
Աննմա՞ն...*

*Ոչ վարդ, ոչ շուշան
Ոչ հազրեվարդ եմ,
Աննմա՞ն...*

*Սրտի նշան եմ,
Ու ոսկեզօծ եմ,
Աննմա՞ն...*

*Երնեկ բար տված
խնձորի ծառին,
Աննմա՞ն...*

*Բար տված ծառին
Ու իր տերևին,
Աննմա՞ն...»*

Լարվում են աղեղները, սլանում են նետերը, սակայն, չեն հարվածում թիրախին: Բայց հանկարծ երկու նետ միաժամանակ գալիս ու շամփրում են խնձորը կենտրոնից: Ժողովրդի հուզմունքը հասնում է գագաթնակետին: Ոսկեզօծ խնձորը ո՞ր նետածիգին Ժողովրդի հուզմունքը հասնում է գագաթնակետին: Ոսկեզօծ խնձորը ո՞ր նետածիգին պիտի բաժին հասնի: Բայց ժողովուրդը պահանջում է, որ նետածիգները այժմ էլ մրցեն ըմբշամարտում կամ նժույգների վրա գուրգերով մենամարտելով, և կամ նժույգների սլացքով՝ միմյանցից առաջ անցնելով... Ասում են՝ քաջերից և ոչ մեկը չկարողացավ հասնել խնձորին. ասում են՝ նրանք մինչև հիմա սլանում են իրենց բախտի ետևից՝ աչքները հառած ոսկյա խնձորին, որը խույս էր տալիս իսկույն, անհետանում՝ մեկ այլ աչքները հառած ոսկյա խնձորին, որը խույս էր տալիս իսկույն, անհետանում՝ մեկ այլ տեղում շողալու համար... Եվ քաջը հիմա էլ նետվում է այն կողմ, որ հասնի նրան: Այդպես շարունակ... Մի՞թե հերոսը երբեք չի հասնելու իր երազանքին... Այն երկու քաջերը չկարողացան հաղթել մեկմեկու, բանգի ձգտում էին ոսկե խնձորին՝ հանում

փառքի և սնապարծության: Եթե նրանցից մեկի սիրտը սիրով լեցուն լիներ դեպի այն գեղեցկուհին, կհաղթեր հակառակորդին...

Իսկ աղջիկը... Այդպես էլ մնաց ոսկե խնձորը գլխից վեր պահած... Ո՛հ, իհարկե... Նա գտավ իր սերը, ու նրանք միասին կերան իրենց բախտի խնձորն ու երջանիկ են...

...Իսկ այն երկուսը, ասում են, դեռ պայքարում են՝ միմյանցից հաղթանակ կորզելու հույսով, բայց մոռացել են, թե հանուն ինչի էր սահմանված մրցանակը...

Իջնում է մթնշաղը: Արևը, հավաքելով խտացող գույների հրդեհը, դանդաղ հեռանում է դեպի հորիզոն և ընկղմվում այնտեղ: Աշխարհը ողողվում է Լուսնի մեղմահոս, կաթներանգ լույսով: Լսվում են վերջին օրհներգություններն ու երգերը, որոնք ուղղված են Լուսնին: Անահիտ դիցուհու էության մեկ մասն էլ Լուսնի պաշտամունքն է...

Տոնակատարություններից անմիջապես հետո սկսվում է մեծ բերքահավաքը: Թող նրա առատությունը արժանին հատուցի աշխատավորի հողին թափած ջանքերին, և թող Հայոց բնավորության հյուրընկալ ոգին մշտապես ապրի Վանատուր աստծո կամքով: Թող նրա ծուխ ծխանին հավերժական լինի Նանե դիցուհու հովանավորությանը, թող նրա սերը բազմապատկվի Աստղիկ դիցուհու օրհնաքով, թող Վահագնի պաշտպանությունը լինի հայրենիքի խաղաղության գրավականը: Թող մշտապես Արևային Միերի ցանկալի շունչը լինի զավակների հոգիներում և Տիր աստծո իմաստությունն ապրի նրանց գիտակցության մեջ: Թող Անահիտ դիցուհու պայծառ հայացքը լինի Հայոց պտղաբերության վրա, և թող Արամազդ ասվածահայրը խաղաղությամբ կառավարի աստվածների կաճառը և իրեն պաշտող ժողովրդի Հայրենիք-Տունը:

Եվ թող ամեն տարի խաղաղությամբ գա բարի Ամանորը:

Բացենք Ղևոնդ Ալիշանի «Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց» գիրքը և կարդանք. «Տոնք աստվածոց պահապանաց, յիշատակ քաջաց նախնեաց, մրցանք կտրճաց, խաղք ու վայելք հասարակաց, զոր 3000 տարի կատարեցին մեր ըստ աշխարհի երջանիկ նախնիքն, թնդացին, դոփեցին Բագրևանդաց տափերու և բլուրներու վրա, մինչև ծածկվեցան անոնց տակ»:

Այսպես մոռացության քամին սրբել-տարել է Հայոց հին աստվածներին՝ թողնելով միայն հիշողության վերջին ծվեններ նրանց մասին: Նրանք գնացին, որ գա Նոր աստված: Բայց ուն էլ պաշտի Հայոց Լեռնաշխարհում ապրող ժողովուրդը, իր էության խորքերում պիտի փայփայի Հին աստվածների բարի, հյուրասեր, խաղաղասեր, իմաստասեր բնավորությունը:

«...Ո՛ տայր ըզծուխ ծխանի եւ զառավոտն Նավասարդի...»:

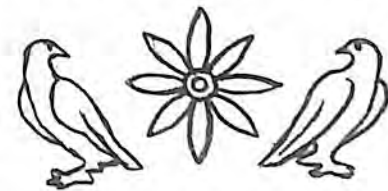
ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐ

(մ.թ.ա. 189 թթ. - մ.թ. 1-ն դ.)

Մենք մեր պատմությունն ընդհատեցինք այնտեղ, ուր Երվանդունիների արքայա-տան վերջին Երվանդ արքան և նրա քրմապետ եղբայր Եվրազը եղբորեն սպանվեցին հաղթողի ձեռքով: Երվանդունիների արքայատոհմը դադարեց իշխելուց մ.թ.ա. 201թ. Մեծ Հայքում: Երվանդունիների մի տոհմաճյուղ դեռ թագավորում էր Կոմմագենեում: Մի արքայատուն, որ հարյուրամյակների իր գոյությամբ Հայոց պատմության մատյա-նում արժանապատիվ շատ էջեր է գրել:

Արմավիր քաղաքում գտնված Երվանդ Վերջին արքայի տապանագիրը նրա թագուհի Փիլադելփայի կողմից վկայում է. «Երվանդի մասին տխուր լուրը ոչ մի անփառունակ բան չի պարունակում: Նրան սպանել են զինվորները, և նա զոհվել է իր զենքը ձեռքին: Նորագահանիստ գեղեցիկ Հայաստան երկրին տիրապետել են թշնամիները»:

Ամշուշտ Երվանդունի վերջին թագուհու համար իր արքա ամուսնուն կործանողը թշնամի էր, մանավանդ որ Երվանդ Վերջինը եղբրական մահով փակվում էր արքայա-տոհմի պատմության վերջին էջը, որպեսզի բացվի Արտաշեսյան արքայատան պատմու-թյան մատյանը:

Արտաշեսյան արքայատան դրոշի խորհրդանշան

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԵԾ

(մ.թ.ա. 189 - 160 թթ.)

Արտաշեսի անունը մենք արդեն տվել ենք Անտիոքոս Երրորդի և Երվանդունիների միջև տեղի ունեցած քաղաքական մի միջադեպի առիթով, որին փաստորեն սելևկյան արքան օգտագործեց Երվանդին տապալելու և Հայաստանը, ինչպես Ծովքն ու Կոմմա-գենեն, վասալ դարձնելու համար, որոնք պատմական մի շրջապտույտում պիտի վե-րածվեին Սելևկյան Պարսկաստանի սատրապության:

Որպեսզի կարողանանք ճիշտ գնահատել պատմական իրողությունը և կարողանանք հասկանալ Արտաշեսի գործելակերպը, որը, փաստորեն, օգնեց թշնամուն վերացնելու Հայոց թագավորությունը և մի ինքնուրույն պետությունից դարձնել այն Սելևկյան Պարսկաստանի խամաճիկը, պետք է միմյանց մոտ բերել պատմական հնամենի փաստերը և այնտեղ գտնել եզրակացությունը: Ուշադրու-թյամբ զննենք մի քանի պատմական փաստեր:

Մ.թ.ա. VI դարում՝ Արամյան կամ Արարարտյան թագավորության վերացումից հետո, Հայաստանում իշխում էին Երվանդունի թագավորները: Դրանցից երկուսի

Դրամ Արտաշեսի պատկերով

Եվ, վերջապես, Երվանդունիների կործանումը եղավ մահ կործանումը Հայոց թագավորության, որն արդեն ոչ թե երկրի ծայրագավառների կորուստ էր նշանակում այլ Հայոց միասնական թագավորության: Հայաստանն ընկավ Սելևկյան պետության տիրապետության տակ, և այն իրագործվեց Անտիոքոս Երրորդի բանակի նախկին հայ զորապետների՝ Արտաշեսի և Ջարեհի ծեռքով: Ինչպես գրում է Լեոն. «Երկուսն էլ ստացել էին հունական կրթություն և ներկայացնում էին արևելքու խառնուրդ կամ հելլենացած ասիականության տիպարներ»: Հայ երկու ստրատեգոսների ղեկավարությամբ Հայաստանը բաժանվեց երկու ստրատեգոսությունների: Սակայն մ.թ.ա. 190 թ. Մագնեզիա քաղաքի մոտ Անտիոքոս Երրորդի կրած չարաչար պարտությունը հռոմեացիներից ազդանշան հանդիսացավ, որպեսզի Արևմտյան Ասիան թոթափի սելևկյան-

Ըստ Մովսես Խորենացու «Պատմության» արժանապատիվ ուսյիրը Յամասկունեցի էր։ Ըստ Մովսես Խորենացու «Պատմության» արժանապատիվ ուսյիրը Յամասկունեցի էր։ Եղեփայնի Աբգար անունը կրող թագավորներից մեկի քրոջ՝ Ավդեի որդին։ Պատմա-
հայեր գրում է։ «Բայց թե ինչո՞ւ նա Սանատրուկ կոչվեց, պետք է ասել։ Աբգարի քույր
Ավդեն, ձմեռ ժամանակ դեպի Հայաստան ծանապարհորդելիս բութի է պատահում
Կորդովաց լեռներում. մորիկը բուլորին ցրեց այնպես, որ ոչ մեկը չգիտեր, թե ընկերն
ուր մնաց։ Իսկ նրա դայակը՝ Սանուտը, Բյուրատ Բագրատունու քույրը, Խոսրեն
Արծրունու կինը, երեխային, որ դեռ շատ փոքր էր, ստիճքների մեջ առնելով՝ երեք օր և
երեք գիշեր մնաց ծյան տակ։ Սրա մասին առասպելաբանում են, թե մի ինչ-որ նորա-
հրաշ սպիտակ կենդանի աստվածներից ուղարկվեց, և նա պահպանում էր երեխային,
բայց որքան մենք վերահասու եղանք, բանն այսպես է եղել. փնտրող մարդկանց հետ
եղել է մի սպիտակ շուն, որ պատահել է երեխային ու դայակին։ Այդ պատճառով նա
կոչվեց Սանատրուկ, անունը դայակից ստանալով, իբրև թե Սանուտի տուրք»։

Մենք քիչ հետո պատմական փաստերի օգնությամբ կխոսենք Արտաշես արքայի գործերի մասին: Այստեղ միայն ասենք, որ Արտաշեսը մեծագործ արքա էր: Նրա անձն ու գործը սիրելի դարձան ժողովրդին: Ժողովուրդը գնահատեց իր արքային և դարձրեց ավանդույթների, երգերի և վեպի հերոս: Արտաշես արքայի մասին վեպը Հայոց վիպասանքի մեջ իր անժխտելի գեղեցիկ տեղն ունի, և արժե այն պատմել առանձին, քանի որ այն նույնպես խիստ արտահայտված ազգային բնավորության արդյունք է: Իսկ այժմ թողնենք Արտաշես արքայի ծննդյան գաղտնիքները Գողթան գուսանաց վիպասանքին և անդրադառնանք նրա գործերին՝ պատմական փաստերը մեջտեղ բերելով:

[illegible]

Արտաշեսի ռազմավարական տաղանդով շնորհիվ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն աշխարհագրորդական բնական սահմաններում, որոնք ամփոփում էին Հայկական լեռնակղզու ծայրագծերը:

Արտաշեսի մեծագործություններից մեկն էլ նոր մայրաքաղաքի՝ **Արտաշատի** կառուցումն էր Արարատյան դաշտում՝ Արաքսի միջին հոսանքի հովտում: Այստեղ են եղել Հայաստանի մի շարք մայրաքաղաքները՝ **Արմավիրը**՝ նախկին **Արգիշտեխինե**ն, **Երվանդաշատը**, **Վաղարշապատը**, **Դվինը**, **Երևանը**: Արարատյան դաշտը մ.թ.ա. IV դարից դառնում է Հայաստանի սիրտը: Այստեղ են խաչաձևվում հարավից հյուսիս և Արաքսի

Երվանդ թագավորի դեմ մղած կռվում Արտաշեսի հաղթանակին մեծապես օգնեց նաև **Մուրադանյան Արգամ** իշխանը, որը Երվանդի արքունիքում գրավում էր երկրորդական գահը: Գուցե հրապուրված Արտաշեսի խոստումներից, որ նրան թողնելով Արքունիքի երկրորդական գահը՝ պիտի ուրիշ առավելություններ ևս շնորհի, կամ էլ

հրապուրված Արտաշեսի երիտասարդական հզոր, համարձակ ավյունով և հիասթափված Երվանդի բռնատիրական իշխանությունից՝ կռվի պատասխանատու պահին անցավ իր թագավորի հակառակորդի՝ Արտաշեսի ճամբարը՝ դյուրացնելով նրա հաղթանակը և գահակալումը: Թերևս առանց Արգամ իշխանի և նրա զորքերի Արտաշեսը դժվարությամբ պիտի հաղթեր Երվանդին:

Արտաշեսը բարձր գնահատեց Արգամ իշխանի ծառայությունը և նրան նորից հաստատելով երկրորդական գահին՝ պատվեց նաև արքայական պատվանշաններով, հակինքներով զարդարված պսակով, ականջների զինդերով, մի ոտքին կարմիր ազանելիքով՝ կոշիկով... կարմիր կոշիկներ հագնելու իրավունքը պատկանում էր միայն արքային: Արգամը նաև իրավունք ստացավ գործածելու ոսկե գդալ և պատառաքաղ, ոսկեղեն գավաթներով զինի խմելու... որ թագավորների մենաշնորհն էր: Սակայն Արգամ իշխանը պիտի շուտով զոհ գնար արքունիքում ծագած ներքին պայքարին, որի մասին մանրամասն կպատմենք քիչ հետո:

Արտաշեսն արքա օծվելուց հետո նախարարական ցեղի կարգավիճակ ընծայեց տասնհինգ պատանիների, որոնց հայրերը, չլինելով իշխաններ, սակայն, գահատիրական պայքարում անձնական քաջությամբ կամ խելամտությամբ մեծապես օգնել էին նրան և զոհվել: Նրանցից էր Արտաշեսի ստնտու **Գիսակի** որդին՝ **Ներսեհը**, որի իշխանական տունն ստացավ **Դիմաքսյան** անունը՝ ի նշան այն բանի, որ Գիսակը հերոսաբար կռվելով և պաշտպանելով Արտաշեսին՝ քաջությամբ զոհվեց դեմքը կիսած թշնամու սրի հարվածից:

Մյուսները, ինչպես վկայում է հորենացին, **Տուրի** որդիներն էին: Սրանց նորընծա նախարարական տունը կոչվեց **Տրունի**՝ իրենց հոր՝ Տուրի անունով: Այս Տուրը որևէ քաջություն չէր գործել, այլ օգտվելով **Երվանդ Վերջին** արքայի մտերմությունից և վստահությունից՝ լրտեսել էր նրա գործերը հօգուտ Արտաշեսի: Երվանդին հայտնի դարձավ Տուրի լրտեսությունը: Երվանդը Տուրին մահու տվեց նախքան Արտաշեսի հետ պատերազմ սկսելը: Կարելի է պատկերացնել Երվանդ արքայի վիճակը, երբ պարզում է, որ արքունիքում լրտես է ապրում, և սա ոչ ավելի, ոչ պակաս, իր ամենամտերիմ մարդկանցից մեկն է, որին վստահել է աներկբայորեն:

Արտաշեսը իր **Սաթենիկ** կնոջից ունեցել է վեց որդի. **Արտավազը**, **Վրույր**, **Տիրան**, **Մաժան**, **Ջարեհ**, **Տիգրան** անուններով: Նախքան որդիների մասին խոսելը՝ պատմենք Սաթենիկ թագուհու մասին, որը, ըստ Գողթան գուսանաց երգերի, ալանների արքայադուստրն էր: Ալանները սարմատական ցեղին պատկանող ռազմիկ ժողովուրդ էին, որ բնակվում էին Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան կողմերում՝ Կասպից ծովից դեպի արևմուտք: Ժամանակի ընթացքում նրանք զանազան ընդհարումներ ունեցան հռոմեացիների, ապա հոների հետ և ցրվեցին զանազան կողմեր՝ դեպի Բալթյան ծով, դեպի արևմուտք, մի մասն էլ՝ նույնիսկ Աֆրիկա:

Պատմում է Մովսես Խորենացին. «Այս ժամանակներն ալանները, բոլոր լեռնականների հետ միաբանելով, Վրաց աշխարհի կեսն էլ իրենց կողմը ձգելով, մեծ բազմությամբ գալիս սփռվում են մեր աշխարհում: Արտաշեսն էլ ժողովում է իր զորքերի բազմությունը, և տեղի է ունենում պատերազմ երկու քաջ և աղեղնավոր ազգերի միջև: Ալանների ազգը փոքր-ինչ հետ է նահանջում և մեծ Կուր գետն անցնելով՝ բանակ է

դնում գետի ափին հյուսիսային կողմից, Արտաշեսն էլ գալով բանակում է գետի հարավային կողմում, գետը բաժանում է երկուսին:

Բայց որովհետև Չայոց գորքերն ալանների թագավորի որդուն բռնելով Արտաշեսի մոտ են բերում, ալանների թագավորը հաշտություն է խնդրում՝ խոստանալով տալ Արտաշեսին՝ ինչ-որ ուզե, առաջարկում է նաև երդումով դաշինք կնքել, որ ալանների երիտասարդներն այնուհետև չասպատակեն Չայոց Աշխարհը: Երբ Արտաշեսը չի համաձայնում պատանուն հետ տալ, պատանու քույրը գալիս է գետի ափը՝ մի մեծ բարձրավանդակ և թարգմանների միջոցով ծայն է տալիս Արտաշեսի բանակը.

- Բե՛զ ասեմ, այր քաջ Արտաշես,

Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց,

Ե՛կ հաւանեաց բանից

Աչագեղոյ դըստերըս Ալանաց՝

Տալ ըզպատանիդ:

Ձի վասըն միոյ քինու ո՛չ է օրէն դիւցազանց՝

Ձայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ ըզկենդանութիւն,

Կամ ծառայեցուցանելով՝

Ի ստորկաց կարգի պահել,

Եւ թշնամութիւն յավիտենական

Ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել:

Արտաշեսը, այս իմաստուն խոսքերը լսելով, գնաց գետի ափը և տեսնելով գեղեցիկ կույսին ու լսելով նրանից իմաստուն խոսքեր՝ նրան ցանկացավ: Կանչում է իր դայակ Սմբատին, բաց է անում իր սրտի փափագը՝ կին առնել ալանների արքայազն օրիորդին, դաշինք և ուխտ դնել քաջերի հետ և պատանուն խաղաղությամբ արձակել: Սմբատը հավանություն է տալիս և մարդ ուղարկում ալանների թագավորի մոտ, որ ալանների արքայազն օրիորդ Սաթենիկին կնության տա Արտաշեսին: Ալանների թագավորը ասում է.

- Եւ ուստի՞ տացէ քաջըն Արտաշես

Չազարս ի հազարաց

Եւ բիւսի բիւրուց

Ընդ քաջազգոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց:

Վիպասանները երգելիս այս տեղը առասպելաբանում են՝ ասելով.

- Չե՛ծաւ արի արքայն Արտաշես ի սեաւըն գեղեցիկ,

Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանըն,

Եւ անցեալ որպէս զարծուի սըրաթն ընդ գետըն,

Եւ ձրգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանըն,

Ընկեց ի մէջք օրիորդին Ալանաց

Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,

Արագ հասուցանելով ի բանակըն իւր:

Իրապես այսպես է եղել: Որովհետև ալանների մոտ հարգի էր կարմիր մորթը, Արտաշեսը բավական լայքա՝ կաշի, և շատ ոսկի է տալիս վարձանք և առնում օրիորդ Սաթենիկին: Այս է, որ ասում են՝ «ոսկէօղ շիկափոկ պարան»: Նույնպես՝ հարսանիքի

- Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթենկանին:

Սա Արտաշեսի կանանց մեջ առաջինը դառնալով՝ ծնունդ է Արտավազդին և ուրիշ շատ զավակներ...

Խորենացու այս պատմությանը 10-րդ դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին ավելացնում է. «Այդ վայրը, - այսինքն՝ Վանա լճի ափը, - դուր եկավ արքային, ուստի ապառաժ լեռնակը բարեշինեց, դարձրեց փառահեղ, գեղեցիկ ու պարսպապատ արքայական ապարանք, ամառանոց, որը հյուսիսից նայում էր ծիծաղաշատ ծովին և պատած էր հարմար պարիսպներով: Դիմացը Մասիք կոչված լեռն էր՝ Սիփանը, որը բարձագագաթ է, ձյունապատ, սպիտակափառ և նման է զորավոր նախարարների մեջ զվարճացող, վայելուչ մագերով, փառահեղ թագավորի: Մերթ կապուտակ ու մերթ ծիրանագույն ծովի ափերին սփռված են սաղարթախիտ անտառներ և խաղողի որթերով ու զանազան պտուղներով հարուստ այգիներ: Արտաշեսի հրամանով ամրոցի շուրջ ստեղծվեց ծաղիկների բուրաստան, որ աչք շոյելուց և անուշ բուրմունքից զատ, նախատեսված էր դեղեր պատրաստելու համար՝ համաձայն բժշկական հմարիմաց վարդապետության... Փոքր ու գոգածև հովտում կառուցվեց բարձրաբերձ մի աշտարակ և այնտեղ կանգնեցվեց Աստղիկ դիցուհու պատկերը:

«Արտավազդն այս բանին նախանձելով՝ կանեցավ սմբանյութ մականով, բայց միայն ղիտավորությունը բացվեց, և այս բանը մեծ վիշտ պատճառեց նրա հորը: Իսկ Սմբատը տեղի տալով՝ գնաց Ասորեստանի կողմերը՝ իր կանքով թողնելով Հայոց զորքի

իշխանությունը, որի վրա աչք էր տնկել Արտավազդը: Սմբատը՝ Արտաշեսի հրամանով բնակություն է հաստատում Տմորիքում, որ այժմ Կորդիքն է...

...Իսկ Արտավազդը Սմբատի գնալուց հետո հորից ստանում է բոլոր զորքերի իշխանությունը, որին փափագում էր: Սրա վրա նրա եղբայրներն սկսեցին նախանձել իրենց կանանցից գրգռվելով, ուստի Արտաշեսը Վրույրին, որ իմաստուն և բանաստեղծ մարդ էր, նշանակում է հազարապետ և նրան է հավաստում արքունական տան բոլոր զործերը, իսկ Մաժանին նշանակում է Անհում (սա գտնվում է Դարանաղի գավառում, Բարձր Հայքում) Արամազդի կուռքի քրմապետ: Ջորքի իշխանությունն էլ չորս մասի է բաժանում. արևելյան կողմի զորքը թողնում է Արտավազդին, արևմտյանը տալիս է Տիրանին, հարավայինը՝ Սմբատին, և հյուսիսայինը՝ Ջարեհին»:

Սակայն Արտաշեսի որդիների նախանձն ու խարդավանքը միմյանց դեմ սրանով չի ավարտվում: Թերևս այս դրվագը, որի մասին ուզում են պատմել, ամենաողբերգականն էր:

Սմբատ Բագրատունին դաստիարակ էր եղել նաև Արտաշեսի որդիներից մեկին՝ Մաժանին: Եվ Մաժանը, Սմբատի դեմ կազմակերպած եղբայրների խարդավանքի պատճառով, ինքն իր հոգում ծածուկ ըմբոստացավ եղբայրների դեմ և ամեն կերպ ցանկանում էր վրեժխնդիր լինել նրանցից: Բացի այդ, չբավարարվելով գլխավոր քրմի պաշտոնով՝ փափագում էր դառնալ Հայոց արևմտյան կողմի զորքերի սպարապետ: Իսկ դրա համար հարկավոր էր Տիրանին հեռացնել այդ պաշտոնից:

Մաժանը չի խորշում եղբայրների դեմ մատնությունից, որը, փաստորեն, մատնություն էր արքայի դեմ: Նա մամակ է գրում հռոմեական կայսրին այն մասին, որ եթե նա՝ կայսրը, Արտավազդին և Տիրանին կարողա հանել Հայոց Աշխարհից և վնասագերծել, իսկ Հայոց ողջ զորքերի սպարապետությունը հանձնի Ջարեհին, ապա կկարողանա Հայոց Աշխարհը դյուրությամբ դարձնել իրեն հարկատու: Բայց քանի դեռ իր այս երկու եղբայրները կան կենդանի, ուրեմն հռոմեացիներին երբեք չի հաջողվի այդ գործը:

Ի դեպ, ասենք, որ Ջարեհը գոռոզ ու խիզախ մարդ էր, երեների որսի սիրահար, բայց պատերազմներում երկչոտ էր ու դանդաղկոտ: Նույնիսկ մի անգամ Վրաց թագավորին հաջողվում է բռնել նրան և բանտարկել: Բայց Արտավազդն ու Տիրանը, վրաց թագավորի հետ պատերազմելով, կարողանում են հաղթել նրան և ազատել Ջարեհին:

Պարզ է, որ Մաժանը, կարողանալով հեռացնել ասպարեզից Արտավազդին ու Տիրանին, ժամանակին դյուրությամբ, խարդավանքով, մատնությամբ, թե զենքով իր ճանապարհից պիտի վերացներ նաև Ջարեհին: Գուցե Մաժան արքայազնի գաղտնի մտքերը սլանում էին այն ճանապարհով, որը տանում էր դեպի Հայոց գահ: Պատմիչներն այդ մասին ոչինչ չեն ասում: Գողթան գուսանները՝ նույնպես: Սակայն **Խորենացին** պատմում է, որ Մաժանի՝ հռոմեացիների հետ տարած դավաճան բանակցությունը բացվում է, և եղբայրները՝ Արտավազդն ու Տիրանը, որսի ժամանակ դարան սարքելով, սպանում են Մաժանին, ապա հարգ ու պատվով տանում և թաղում են Բազավանում՝ որպես քրմապետի: Սակայն Մաժան արքայազն քրմապետի հարգ ու պատիվը սրանով չի ավարտվում: Մաժանի եղբայրներից Տիգրանը, որի ծնեքերը մաքուր էին եղբոր արյունից, Բագրևանդ գավառի Բազավանում՝ Մաժան քրմապետի գերեզմանի վրա, բազին՝ զոհասեղան է կանգնեցնում:

Մաժան սրբացած քրմապետի պատվին զոհաբերվող կենդանիները տրվում էին վայելելու բոլոր անցորդներին, որոնք խնամվում էին հյուրընկալորեն՝ նաև գիշերվա համար ապաստան գտնելով տաճարական հյուրատներում: Մաժանը սկսեց պաշտվել հյուրընկալության աստված Վանատուրին հավասար, և հատկապես Նավասարդյան տոնակատարությունների օրերին առատ էին դառնում նրան ընծայված զոհաբերությունները:

Արտաշես արքան, հիրավի, Հայոց մեծագույն արքաներից էր, որն ապահովեց իր երկրի անկախությունն ու ազատությունը, իր օրենքներով Հայոց Աշխարհի համար ապահովեց բարգավաճ վիճակ, կատարելագործեց իր զինական ուժը՝ դրանով իսկ հիմնավոր ու երկարատև խաղաղություն պարգևելով իր ժողովրդին: Կառուցեց քաղաքներ, ծաղկեցրեց արհեստն ու արվեստը, ապահով դարձրեց ճանապարհները առևտրի համար, բաժանեց ու կարգավորեց յուրաքանչյուր գավառի ու շենի պատկանող սահմանները, անջրդի հողերը ջրովի դարձրեց, անմարդաբնակ տեղերը մարդկանցով լցրեց և ծաղկեցրեց Հայոց Աշխարհը: Ժողովուրդը արժանին հատուցեց իր սիրելի արքային՝ նրան դարձնելով իր չքնաղ վիպասքերից մեկի հերոսը: Հերոս, որը սակայն անձնական այնպիսի տառապանքներ ունեցավ, որին բնավ արժանի չէր. յուրայինների դավաճանությունն իր և միմյանց դեմ:

Այժի պաշտամունքային խորհրդանիշ

Արտաշես արքա Երվանդական Ջարեհի որդին, որը հիմքը դրեց Արտաշեսյան արքայատան և արժանացավ «**Բարի**» մականվան, մահացավ մ.թ.ա. 160 թվականին՝ 29 տարի թագավորելուց հետո:

Երբ Արտաշեսը հիվանդացավ, **Աբեղյանների** տոհմի նահապետը՝ **Աբեղոն** իշխանը, գնաց Եկեղյաց գավառ՝ Անահիտ աստվածուհու տաճար՝ նրանից արքայի համար բժշկություն ու երկար կյանք խնդրելու և նրա մոտ տանելու ոսկյա անդրին Անահիտի, որը բուժիչ հատկություն ուներ: Սակայն Աբեղոն նահապետը, դեռ Եկեղյաց տաճար չհասած, առավ արքայի մահվան լուրը:

Գեղեցիկ, բանաստեղծական նկարագրություններ են հասել մեզ Արտաշես արքայի մահվան ու թաղման մասին: Ժողովրդական վիպասանքի ահա այս թանկագին նմուշը միայն, որն արտահայտում է մահացող արքայի տխրամած հոգու ողջ կարոտը, չհագեցած կյանքի սերը, հեռացումի, անդառնալի ճանապարհը բռնած մարդու անփարատելի թախիծը:

**«Ո՞ տայր ինձ ըզծուխ ծղխանի
Եւ զառաւօտըն Նաւասարդի,
Ջվազելըն եղանց և ըզվարգելըն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք և թըմբկի հարկանէաք
Որպէս օրէն էր թագաւորաց»:**

Արտաշես արքայի մահը անմխիթար սգի մեջ ընկղմեց ողջ ժողովրդին: Խորենացին՝ նկարագրում է Արտաշես արքայի թաղումը. «**Շատերն ինքնական մահ ընդունե-**

ԱՐՏԱՎԱԶՌ

Նդված:
Յիշենք, որ արքունիքում կատարվող բոլոր խժդժությունները՝ և՛ Արգան նահապետի, և՛ Բագրատունի իշխանի դեպքում կապված էին Արտավազդի անվան հետ: Թվում է, թե Արգան իշխանի դրվագում Արտավազդը հանդես է գալիս որպես ընտանեկան

աստված **Շիդարին**, որին **Շինիրե** անունով հանդիպել ենք աստվածների փամիլիայում՝ աստված **Շիդարին**, որին **Շինիրե** անունով հանդիպել ենք աստվածների փամիլիայում՝

ժայռին սեպագրած կաճառում, ապա ժողովրդական ասույթներում և, վերջապես, միջ-

նադարյան հայսմավուրքներից մեկում, որտեղ նա վկայված է որպես ոչ ավել, ոչ

պակաս՝ Արտավազդ արքայի որդի: Հայսմավուրքը պատմում է, որ Շիդարին քաջքերը

բռնելով նրա խելահեղության մի պահին՝ տանում են Մասսյաց վիհերը և կալանում

այնտեղ: Ուրեմն, Մասսյաց վիհերում որպես կալանավոր վկայվում են և՛ Արտավազդը,

և՛ Շիդարը: Երկուսի մասին էլ ասվում է, որ նրանք խելագարության ախտով են բռնված՝

գուցե ժամանակավոր, գուցե ընդմիշտ: Բայց գուցե Շիդարը եղել է Արտավազդի

բնավորությունն արտահայտող մի ածական, որով բացահատվում է նրա էության շատ

կարևոր բնագործ՝ խելահեղ արարքների մղող բնագործ: Իսկ գիտենք անշուշտ, որ

խելահեղ արարքներ կարող է գործել նույնիսկ ամենաբանական ու խելագարության ախտով չտառապող մարդը, բայց որը տառապում է փառասիրության ախտով:

Արտավազը խելագար չէր, քաջքերից հմայված չէր, այլ պարզապես բուռն ու խելահեղ արարքներով հայտնի արքայազն, որն ընդունակ էր հայրենիքի համար խիզախորեն կռվել, ընդունակ էր սպանել եղբորը, որը դավաճանել էր ուզում հայրենիքին և իրեն, ընդունակ էր առանց վարանման դժգոհությունը հայտնել իր արքա հորը, այս կամ այն քաղաքական, զինական կամ ընտանեկան խնդիրները ոչ ծիշտ լուծելու համար... Եվ անիծվել նախնիների ու հատկապես, հայրական պաշտամունքը ջատագովող արքա հորից:

Ինչևէ: Արտավազը արքան Յայոց վիպասանքում շղթայված է Մասիս սրբազան լեռան ընդերքում, և նրա շղթաները կրծում են հավատարիմ շները... Շներ՝ թե՛ Յարալեզները...

Հակված են մտածելու Յարալեզների օգտին: Արա Գեղեցիկ աստծո վերքերը և լեռան ընդերքում բանտված Արտավազը արքայի շղթաները կրծող հավատարիմ Յարալեզները, որոնք այնքան հաճախ ստիպված են եղել ծնկի գալ՝ Յայոց ընդհանրական հիշողությունների ու հույսերի արյունածոր վերքերը լիզելու և ապաքինելու...
Մեր հավատի Յարալեզները:

Արտավազի մասին վիպասանքը ավարտելով՝ չենք կարող չհիշել լեռան ընդերքում փակված մեկ այլ հերոսի, որն ինքնական է ընտրել իր ճակատագիրը:

Երբ գա ժամանակը, պիտի մանրամասն պատմենք Յայոց «Սասնա ծռեր» դյուցազներգության մասին, **Փոքր Միերի**՝ բազում քաջագործություններ կատարած հերոսի մասին, որ հոգնած հեռացավ աշխարհից ու գնաց փակվեց ժայռի ընդերքում...

Արդյոք ի՞նչ է լեռան մեջ փակվելու իմաստը: Լեռն ինքը ներսից, դրսից պաշտամունք է, որն իր գաղտնի ընդերքներում պահում է Յայոց ազգային բնավորության խորհուրդը ծայրահեղ, երբեմն, հակասական, երբեմն... վերացարկված ու չափից ավելի իրական:

Լեռնապաշտ ժողովուրդը իր վեպի սիրած կամ արհամարհած հերոսներին ո՞ր պիտի պահեր, եթե նրանք անմահ են, սակայն ոչ որպես աստվածներ, որոնց տեղը երկինքն է, այլ անմահ են, որպես մարդ, որ դեռ չեն ավարտել իրենց երկրային գործերը և դատապարտված են ապրելու այնքան, մինչև կգա իրենց ժամանակը: Մեկը, որ ելնի՝ կործանի աշխարհը, մյուսը՝ որ վերաշինի այն...

«Քանի աշխարք չար է,

Մեջ աշխարքին ես չեմ մնա...

Որ աշխարք ավերվի ու

մեկ էլ շինվի...», - ասում է Միերը:

«Ավերակաց վրա ինչպե՞ս թագավորեմ...», - ասում է Արտավազը:

Մեկը իր կամքով հեռացած լեռան ընդերքը, մյուսը՝ իր կամքից անկախ:

Մեկի հետ՝ իր ջրածին ու հրով մկրտված նժույգը, մյուսի հետ՝ իր հավատարիմ երկու շները՝ Յարալեզները...

Արդյոք այս երկու հերոսները հակամո՞ւ են միմյանց, արդյոք հոգեբանական ու բարոյական որևէ կապ չունեն... Ունեն. նրանց ծնել է նույն ժողովրդի անընդգրկելի

երևակայությունը, որը երբեմն սահմռկած ու հուսահատ մոլորվում է չարի ու բարու ճանփաբաժնում. ո՞ր կողմը պիտի թեքվի, որտեղ պիտի տա ճակատագրական հարցը քանդել ո՞ւ է, թե՞ կառուցելու:

Սակայն, բանից պարզվում է, որ այս հարցն էլ է հռետորական: Ժողովուրդն իրենց ընտրել է: Յարալեզները կրծում են կտրելու համար Արտավազի շղթաները, իսկ դարբինները, կռանը սալին զարկելով, ամրապնդում են դրանք... Դարբինները չեն ուզում, որ աշխարհը ընդմիշտ կործանվի. եթե նույնիսկ թվում է, թե աշխարհը ստեպստեպ այս ու այն կողմ ընկնող Չարի բորբոքվող կրքերի, սիրո ու ատելության, փառամոլության, ազահության ու վրեժխնդրության ահարկու քուրայում վերածվում է ավերակների...

«Կռանը՝ սալին»-ը հավերժ կռել ու կոփելն է աշխարհի խարխուլող սյուները: Դարբինները չեն ուզում՝ Աշխարհը կործանվի:

Այս երկու հերոսները՝ հայ ժողովրդի ոգու ոլորտներում, մտքի թռիչքներում, երևակայության անդաստաններում... Հրաժեշտ տանք, հեռանանք: Մենք դեռ նրանց շատ կհանդիպենք Յայոց պատմության բավիղների ել ու մուտի մեջ թափառելիս...

Նախքան Արտաշեսյան հարստության պատմությունը շարունակելը՝ խոսենք այն օտար երկրների մասին, որոնք բազմաթիվ անգամ կյանքի ու ճակատագրի հասանելի ու անհասանելի ուղիներում բախվեցին Յայոց հետ:

Ավելի քիչ բարեկամ, ավելի շատ թշնամի...

[illegible]

եվրոպական այժմյան պատմագրության մեջ գերիշխում է այն կարծիքը, թե Արևելքի ժողովուրդների ընդվզումները հռոմեական ստրկատիրական տիրապետության դեմ, բարբարոս Արևելքի ընդվզումն էր ընդդեմ քաղաքակիրթ ու լուսավորյալ Հռոմի:

Հատկապես նման բացատրությունների են արժանանում պոնտա-հռոմեական և հայ-հռոմեական պատերազմները: Սակայն, իրապես, այդ պատերազմները, որոնք սկսել էին հանրապետական Հռոմի զորավարները՝ արևելյան երկրների ավազակային կողոպտման ու շահագործման նպատակով, մղվում էին արևելյան երկու առաջադեմ երկրների դեմ: Այդ մասին մենք մանրամասն կխոսենք իր տեղում: Այժմ ասենք, որ Հռոմը ոչ միայն ավերել էր Արևելքը ռազմական արշավանքներով, այլև կողոպտել ահավոր հարկահանությամբ: Արևելքից անընդհատ Հռոմ էին ուղարկվում նվաճված երկրների հարստությունները: Ուղարկվում էր նաև որակյալ աշխատուժ՝ որպես գերի ստրուկներ:

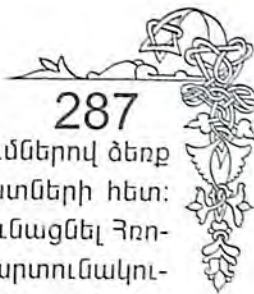
Մի՞թե դժվար է ենթադրել, որ պիտի հետզհետե խորանար Արևելքի և Հռոմի միջև հականարտության վիճակը:

Մ.թ.ա. 133թ. արդեն Հռոմը նվաճեց ողջ Փոքր Ասիան և Պերգամոնում հաստատեց իր իշխանությունը՝ դարձնելով այն հռոմեական նահանգ՝ «Պրովինցիա Ասիա» անունով:

Հռոմի մուտքը Ասիա սկիզբն էր այն մեծ ավերվածության և աղետի, որն իր հետեւվանքներով ահավոր ու կործանարար եղավ հելլենիստական Արևելքի տնտեսության ու մշակույթի հետագա զարգացման համար:

Ի դեպ, հելլենիստական աշխարհակալները՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացին, իսկ այնուհետև Սելևկյանները նույնպես նվաճել էին Արևելքը՝ շահագործելու համար: Սակայն նրանք, այստեղ հիմնելով հարյուրավոր քաղաքներ ու գաղութներ, ստեղծելով բարենպաստ պայմաններ՝ առևտրի, արհեստների և արդյունագործության աճի ու զարգացման համար, իրապես նպաստել էին նրա առաջադիմությանը: Սակայն մ.թ.ա. 1-ին դարում Հռոմեական Հանրապետության տիրապետությունն արևելյան երկրներում աղետալի էր բոլոր առումներով: Անհաշիվ հարստություն և անթիվ-անհամար ստրուկների փոխադրումը արևելքից արևմուտք, քաղաքների կողոպուտն ու կործանումն անշուշտ չպիտի նպաստեին տնտեսական ու մշակութային բարգավաճմանը, այլ պիտի ծաղկուն երկրների դռները բացեին հետադիմության առջև: Ցավալին նաև այն էր, որ Արևելքի կողոպտիչներն ու ավերիչները ոչ միայն Հռոմեական Հանրապետության հռչակավոր զորավարներն էին, պաշտոնյաներն ու կապալառուները, հարկահավաքները, որոնք նվաճված երկրները մինչև վերջ ստրկացնելու համար հետևում էին այդ զորավարներին ու բանակին, այլև Հռոմի անվանի ու առաջադեմ համարված քաղաքական գործիչները: Ահա մի ցնցող օրինակ:

Հռոմեական Հանրապետության ժողովրդական տրիբուններ **Տիբերիոս և Գայոս Գրակոս** եղբայրները, Հռոմեական Հանրապետության քաղաքացիների հետագա տրմտեսական քայքայումը կանխելու համար, հողօգտագործման չափը սահմանափակող օրինագիծ առաջարկեցին, ըստ որի՝ ավելացած հողերը պետք է բաշխվեին աղքատ քաղաքացիներին: Սա անշուշտ դեմոկրատական բարեփոխում էր, եթե այդ, այսպես կոչված, ավելացած հողերը չլինեին նվաճված ու ստրկացված ժողովուրդների հողերը:

Ծերակույտը դեմ էր այս օրենքին, քանի որ չէր ուզում կիսել նվաճումներով ձեռք բերված հարստությունը՝ հողը, Հռոմեական Հանրապետության աղքատների հետ: Անշուշտ իրենց բարեփոխումներով Գրակոս եղբայրները ձգտել են կայունացնել Հռոմեական գյուղացիության վիճակը, դրանով նաև՝ հռոմեական բանակի մարտունակությունը, որն, անշուշտ, այդ օրենքով ստանալով իր բաժինը, պիտի ավելի կատաղորեն կռվեր հռոմեական լեգեոնների ճանապարհին ընկած երկրների դեմ:

Եղբայրներից **Գայոս Գրակոս** ավելի հեռու գնաց իր բարեփոխումների մեջ: Նա հռոմեական պետության մեջ իր որոշակի կարգավիճակն ունեցող հեծյալների դասին մ.թ.ա. 2-րդ դարում մի օրինագծով իրավունք տվեց այդ դասից կազմված դատական հանձնաժողովների միջոցով վարելու պրովինցիաների՝ նահանգների դատական գործերը: Ավելին, նա առաջ քաշեց նաև հացահատիկի հայտնի օրենքը, որով հռոմեական քաղաքացիները մայրաքաղաքում ստանում էին էժան հաց, որը գանձվում էր «Պրովինցիա Ասիայից» նոր, դաժան, ծանր հարկերի գնով:

Գերմանացի գիտնական **Մոմզեն** այսպես է գնահատել այդ օրենքները. «**Գայոս Գրակոսի վերոհիշյալ օրենքների գործադրումից հետո հռոմեական՝ առանց այն էլ ծանր տիրապետությունը Արևելքում, վերածվեց այնպիսի անտանելի մի ճնշման, որ ոչ արքայական թագը և ոչ էլ շինականի խրճիթը ապահով չէին գրավումից: Այնտեղ յուրաքանչյուր հասկ աճում էր հարկահավաքների համար և ամեն մի երեխա ծնվում էր իբրև զոհ՝ ստրկավաճառների համար... Եվ եթե այդ խաղաղ երկրներում և այնտեղ ապրող փափկակյաց ժողովուրդների մեջ երևան գար մի մարդ, որն ընդունակ լիներ ազդանշան տալու ընդհանուր ապստամբության՝ կարելի էր սպասել, որ այնտեղ տեղի կունենային զարմանալի ու զարհուրելի անցքեր»:**

«Պրովինցիա Ասիան» հյուծվել ու արմաքամ էր լինում:

Հռոմեական Վեստա աստվածուհին, որը տան ու օջախի պահապանն էր, գործ չուներ ուրիշի տան ու օջախի հետ, որը գտնվում էր Հռոմեական Հանրապետությունից դուրս՝ պրովինցիաներում: Ընդհակառակը, յուրաքանչյուր ոք, ով գնում էր Արևելք, լինեի զորավար, հասարակ զինվոր, հարկահավաք, թե վաշխառու, խնդրում էր Վեստա լինեի զորավար, հասարակ զինվոր, հարկահավաք, թե վաշխառու, խնդրում էր Վեստա աստվածուհուն, որ նա օգնի իրեն՝ հնարավորինս շատ թալանելու Արևելքն իր տան ու աստվածուհուն, որ նա օգնի իրեն՝ հնարավորինս շատ թալանելու Արևելքն իր տան ու օջախի հարստացման համար, նաև իր պաշտելի աստվածուհու տաճարին՝ Արևելքի տաճարները թալանելու հաշվին, հարուստ նվիրաբերություններ անելու համար:

Որպեսզի կարողանանք վերադառնալ Հայոց պատմության նույն ժամանակահատվածի դեպքերին, հարկ է, որ պատմենք երկու պետությունների՝ Պարթևական և Պոնտական թագավորությունների մասին, քանի որ սրանք Հայոց քաղաքական կյանքին կապված են եղել նույնքան, որքան Հռոմեական հանրապետությունը:

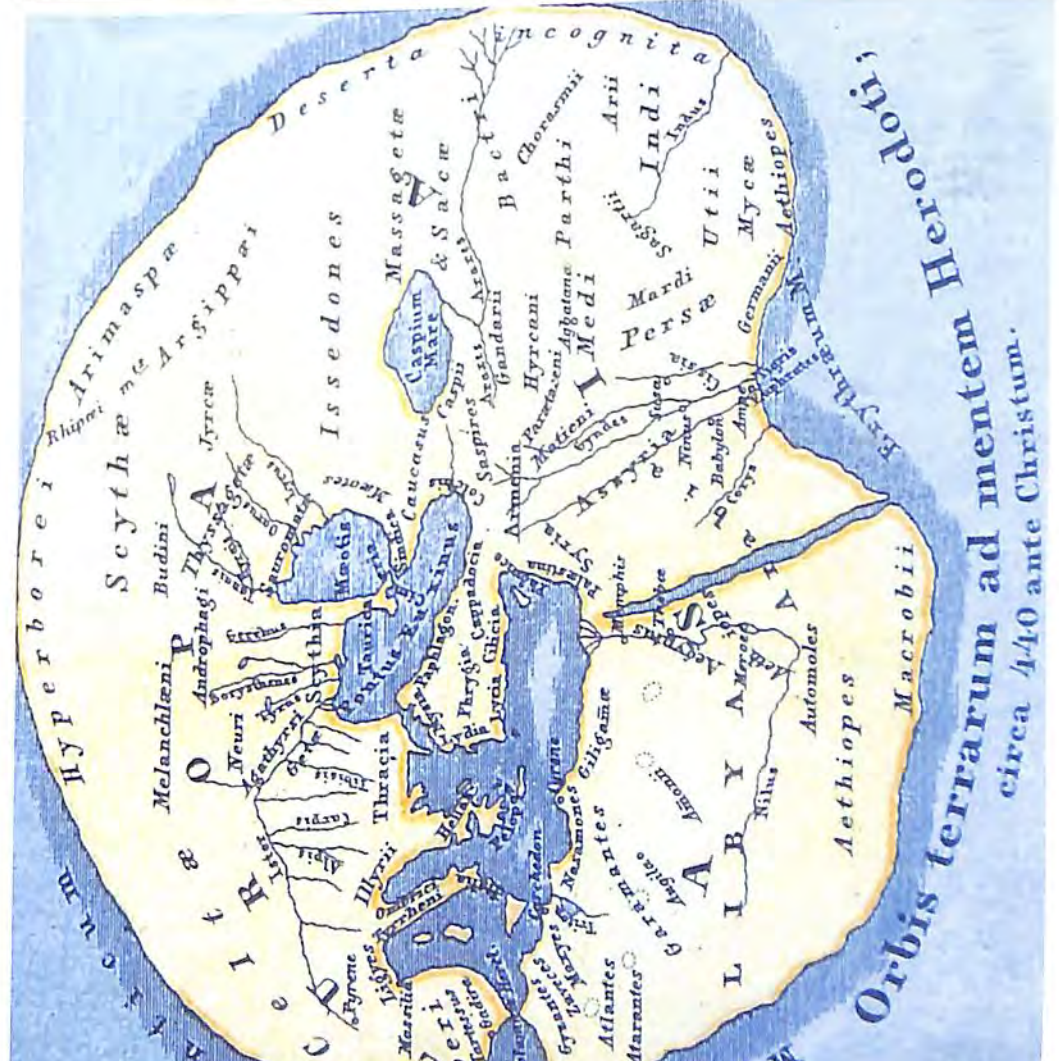
ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ

(մ.թ.ա. 250 - մ.թ. 3-րդ դարի 20-ական թթ.)

Այս թագավորության հիմնադիրն էր Արշակ Առաջինը մ.թ.ա. 250թ.: Այն գտնվում էր Կասպից ծովի հարավ-արևելքում: Արշակ Առաջինը, համախմբելով իր ցեղակիցներին և այդ տարածքում ապրող վաչկատուն ցեղերին, ապստամբում է Սելևկյանների դեմ՝ Պարթևքում սպանելով նրանց սատրապին: Արշակ Առաջինի հաջորդները ոչ միայն ամրացան Պարթևքում, այլև նվաճեցին հարևան Վրկանը: Պարթևական թագավորությունը սկզբում մեծ չէր: Նրա աշխարհակալական երթը, որը վերջ տվեց Սելևկյաններին և հելլենական բարգավաճմանը, սկսվեց պարթև Միհրդատ Առաջինի ժամանակ՝ մ.թ.ա. 171-138թթ.: Պարթևքի առաջին թագավորից՝ Արշակ Առաջինից ութսուն տարի հետո:

Իսկ Սելևկյանների ընտանիքի ներսում հատկապես՝ մ.թ.ա. 190թ.՝ Մագնեսիայի պարտությունից հետո, սկսվել էին ահարկու երկպառակտություններ: Հայտնի է՝ ոչ մի ներքին երկպառակտություն չի նպաստում պետության հզորացմանն ու բարգավաճմանը: Միհրդատ Առաջին Պարթևը քաղաքագետի մեծ հմտությամբ օգտվեց Հռոմի կողմից Սելևկյաններին պարտության մատնվելուց և նրանց գահակալիվներից՝ նվաճելով Սելևկյանների արևելյան երկրները՝ Հնդկաստանից մինչև Եփրատ՝ մինչև Կասպից ծովի սահմանները:

Արևմտյան հելլենիզմը, ի դեմ Սելևկյանների, հարկադրված էր իր քաղաքական և մշակութային դիրքերը զիջել արևելյան իրանիզմին: Սելևկյանների իշխանությունն իր հսկայածավալ տիրույթներից զրկվելուց հետո ստիպված եղավ ամփոփվել միայն հյուսիսային Ասորիքի և Կիլիկիայի տարածքներում:

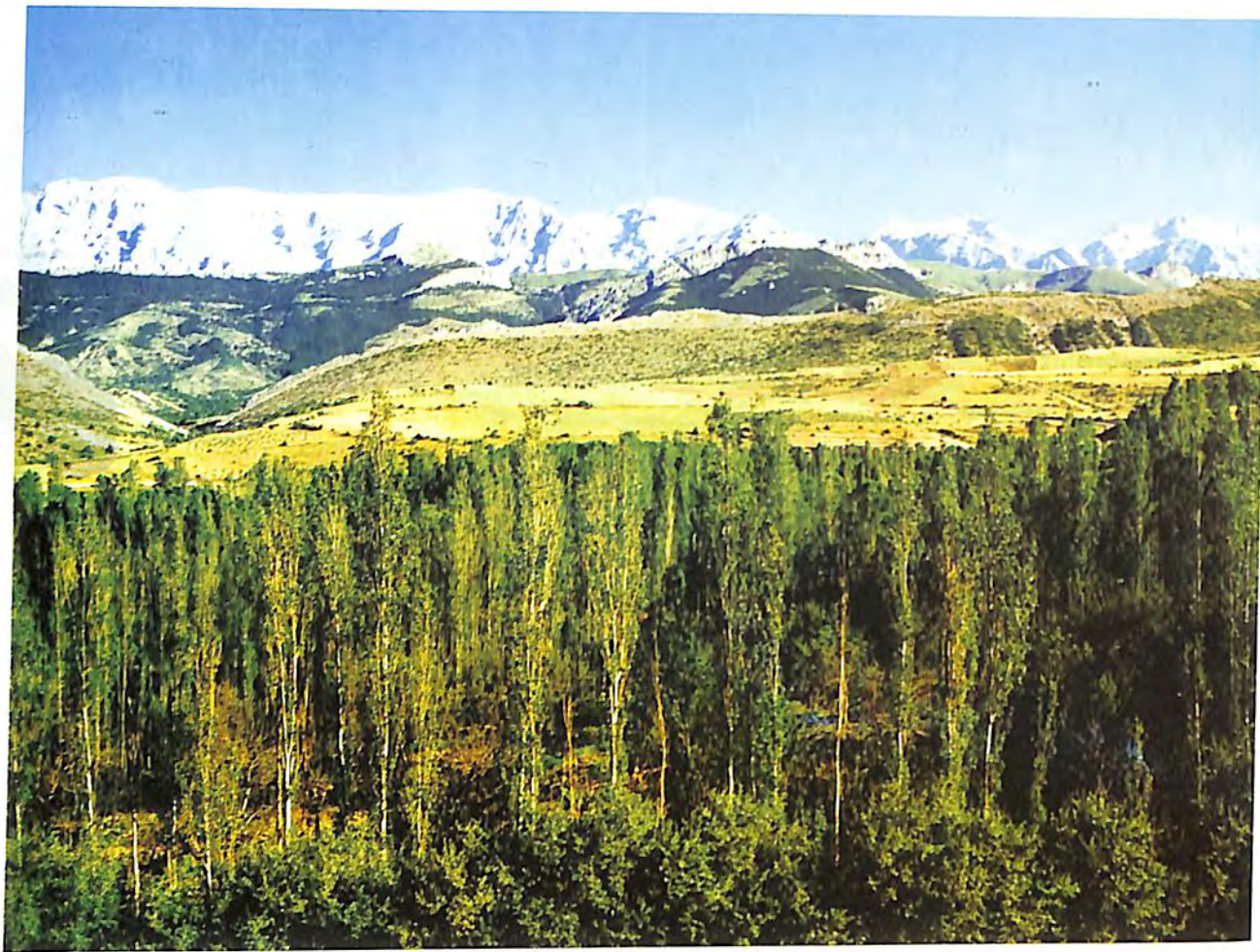
Կասպից ծովի շրջանի երկրները. քարտեզագիր Գիյոն դե Լիլ (1675-1726թթ.)

Արարատը տիեզերքից

Արարատ լեռ

Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթան

Սասունի լեռներ

Խառնարանային լիճ Նեմրուքի գագաթին

Վարազա լեռ

Գեղամա լեռներ

Վիշապասար

Խուստուրի լեռ

Տիգրիս գետ

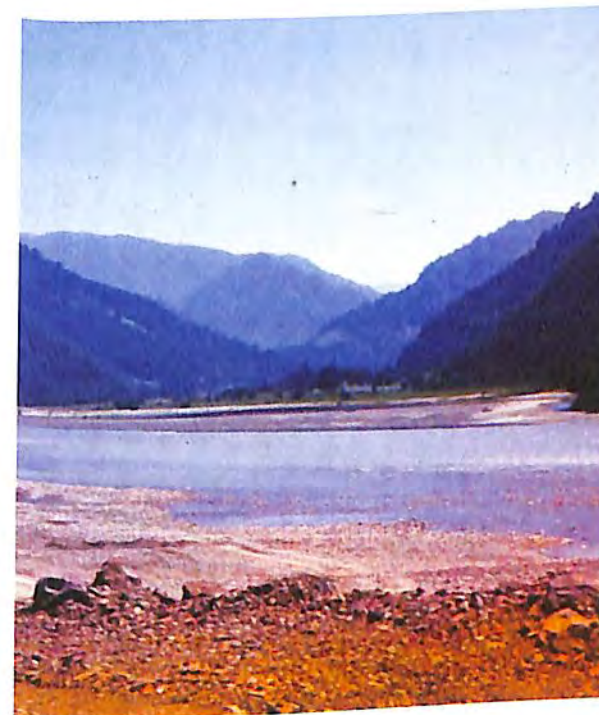
Արաքս գետ

Մհերի դուռ, քարածայր Վան քաղաքի մոտ

Արածանի գետ

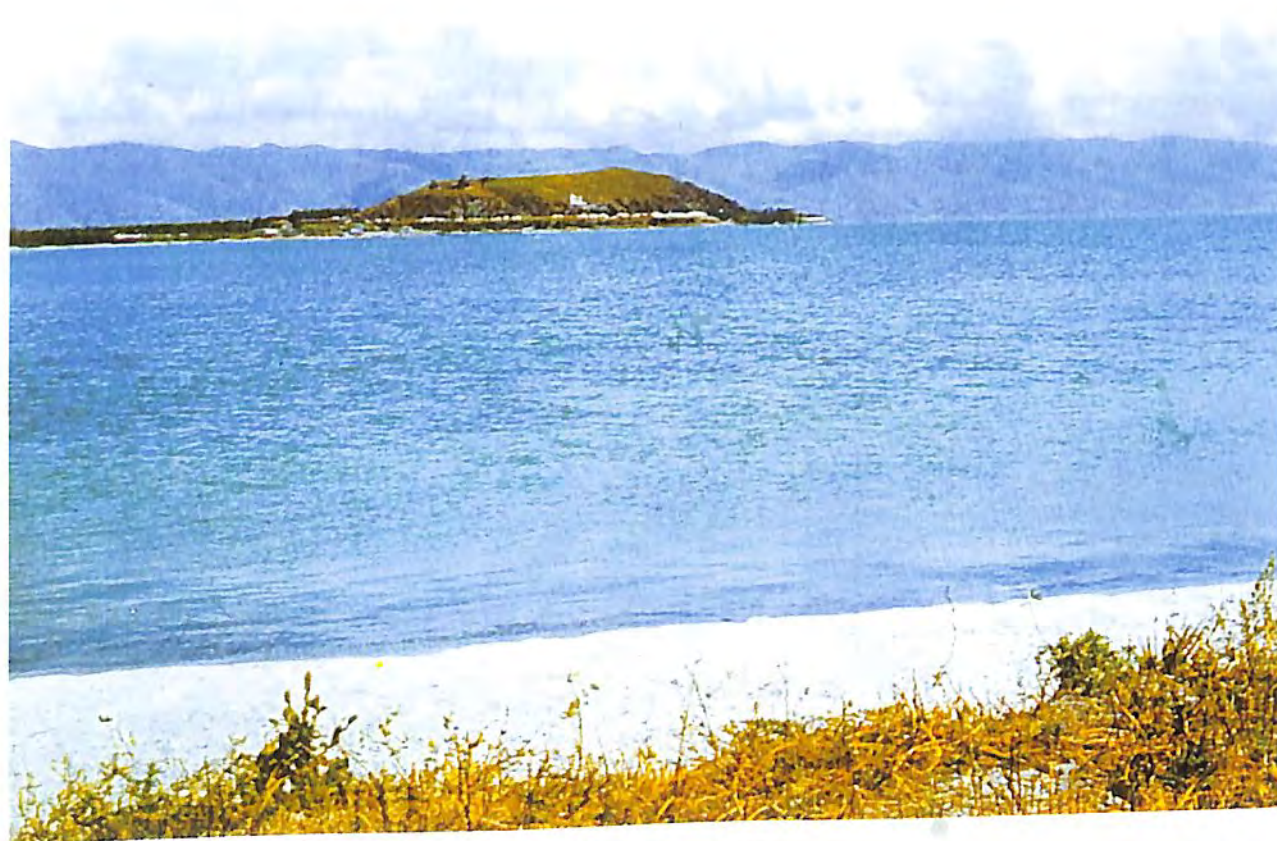
Ճորոխի հովիտ

Եփրատ գետ

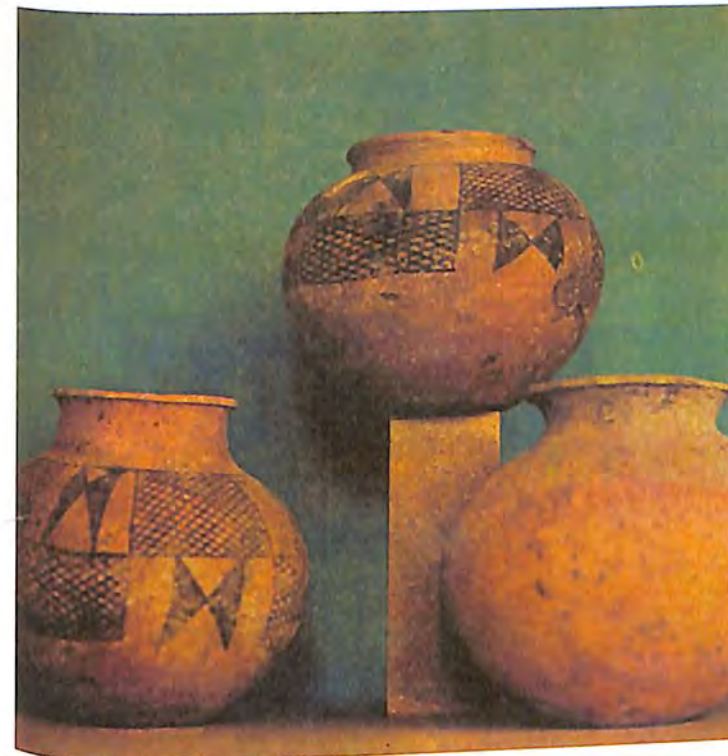

Վանա լիճ

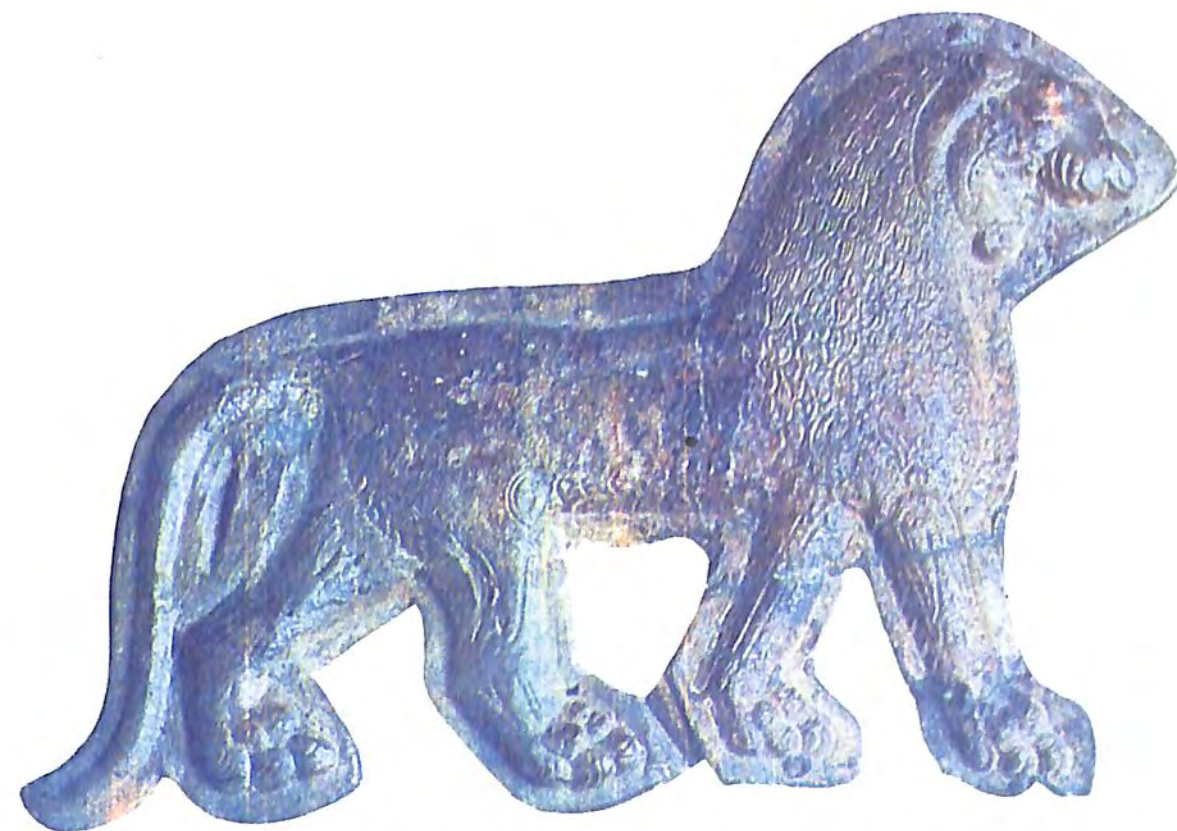

Սևանա լիճ

Հայկական խեցեղեն. մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակ

Քանդակ՝ մարդն ու առյուծը

Առյուծի արձանիկ. Արարատյան թագավորություն

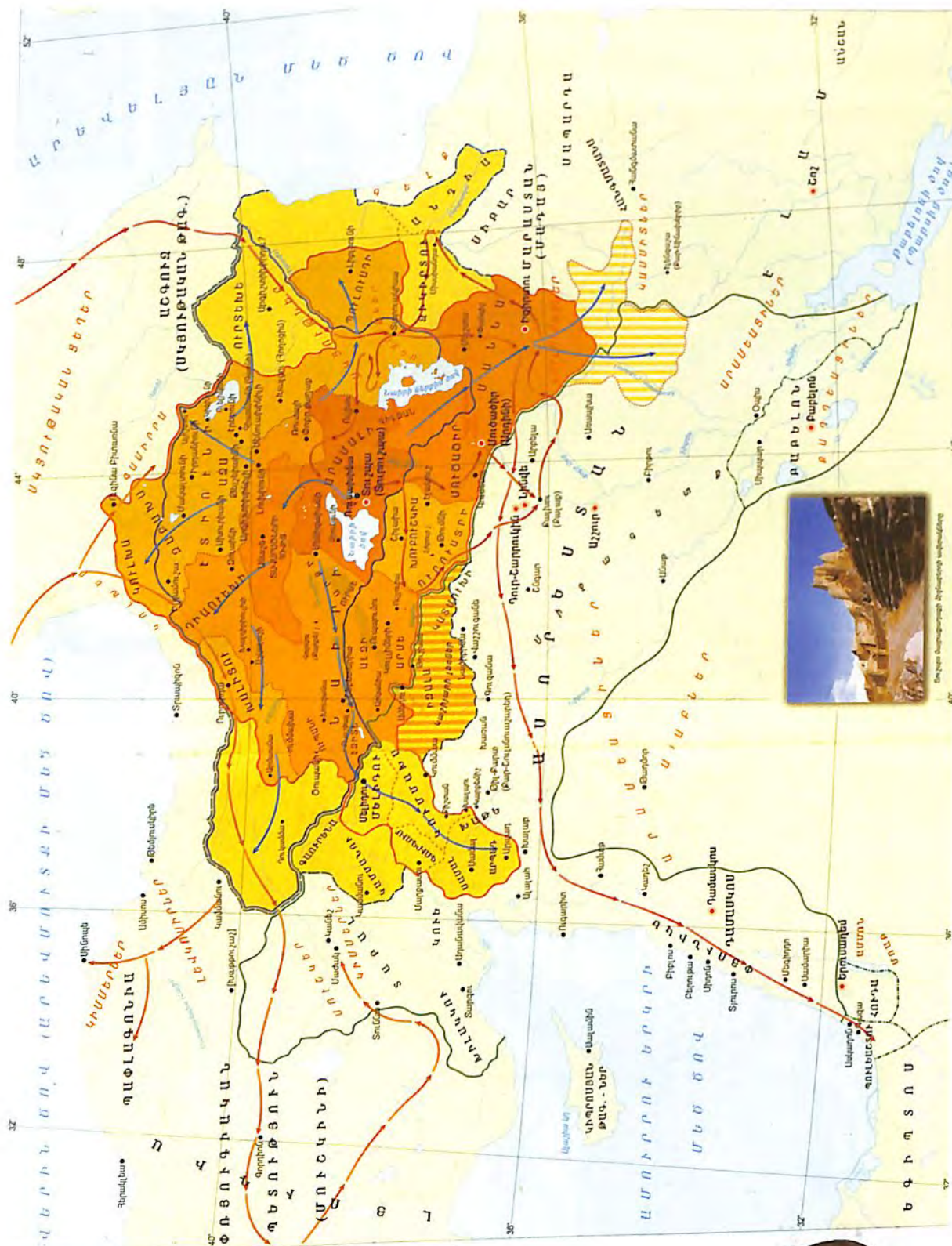
0 47 94 141
 14700000

Früheres unvollkommen (P im VIII Jahr, Verschieden gleich)

Список датских (2-я VIII тысяч. лет до н.э.)

Կանխ քաղաքապետությունը մ.թ.ա. 9 - 7-րդ դարերում

Ձևավոր սափոր

Պոլյակ Երեբունեից. մ.թ.ա 5-4-րդ դար

Աման ցուլի գլխիկներով

Արևածագը Քարահունջում

Քարահունջի
աստղադիտարանի
պատկերներ

ՊՈՆՏՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

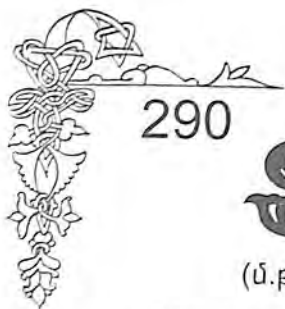
(մ.թ.ա. 301 - մ.թ. 64 թթ.)

Փոքր Ասիայում Հռոմի հանրապետության դեմ բռնկված մեծ ապստամբության՝ այդ պատմական ցնցող դեպքերի մեծագույն հրահրողը Միհրդատ Պոնտացի Եվպատոր Վեցերորդն էր, որի թագավորության ընթացքում երկիրը հասել էր իր հզորության և փառքի գագաթնակետին: Մ.թ.ա. 1-ին դարի սկիզբն էր: Միհրդատ Եվպատորը, որին հորջորջում էին նաև Մեծ , կարճ ժամանակում նվաճեց հին Կողքիսը, Տավրիկյան խերտոնեսը և նրա հարևան սկյութների երկիրը, Բոսպորի թագավորությունը, Փոքր Հայքը, որն այս նվաճումից առաջ առանձին թագավորություն էր:

Պոնտոսի թագավորությունը դեռ Միհրդատ Հինգերորդի օրոք տեր էր դարձել հզոր ռազմական նավատորմի, որը ժառանգություն ստացավ Միհրդատ Վեցերորդը և որի շնորհիվ ի կատար ածեց իր բոլոր նվաճումները:

Այստեղ ընդհատենք Պոնտոսի թագավորության պատմությունը և, ինչպես ընդհատեցինք Հռոմեական հանրապետության և Պարթևական թագավորության պատմությունները: Նրանց պատմության շարունակությունը մենք կգրուցենք՝ կապված Հայաստանի նույն ժամանակահատվածի պատմության հետ, որի գլխավոր հերոսները երկար ժամանակ կշարունակեն մնալ՝ Հայոց թագավորությունը, Հռոմի Հանրապետությունը, Պարթևական թագավորությունը, Պոնտոսի թագավորությունը:

ՏԻՂՐԱՆ ՄԵԾ

(մ.թ.ա. 95 - 55 թթ.)

Հայաստանը աշխարհակալ տերություն...

Միմյանց անհարիր հասկացություններ. Հայաստանը միշտ ծագել է պահել իր բնական սահմանները և հավակնություններ չի ունեցել հարևան երկրները կլանել, նույնիսկ երբ զինական և տնտեսական բարձունքների վրա է եղել, եթե չհաշվենք հինգհազարամյա հնություն ունեցող Արատտա երկրի բնակիչներ Նաիրի-կուտիների 100-ամյա տիրակալությունը ողջ Միջագետքում:

Մ.թ.ա. 1-ին դարի առաջին տասնամյակներին Հայաստանի սահմաններն ընդլայնվեցին ի հաշիվ մոտ ու հեռու երկրների: Նա դարձավ հզոր քաղաքական ուժ, որը և գրեց Հայոց պատմության առանձնահատուկ էջերը:

Տիգրան Երկրորդ Մեծի ժամանակներն էին:

Արտաշես Առաջին արքայից հետո Հայոց գահին բազմած թագավորները խաղաղորեն վայելեցին իրենց ժառանգված հզոր հայրենիքը: Երկրորդ է, Պարթևական թագավորությունը, որը հետզհետե նվաճել էր Հայաստանին սահմանակից Սելևկյան երկրները, պատերազմ սկսեց նաև Հայոց Արտավազդ թագավորի՝ Արտաշես Առաջինի որդու դեմ... Սա այն Արտավազդն էր, որ Հայոց վեպում իր վախճանը գտնում է Մասսյաց վիհերում:

Դրան Տիգրան Մեծի պատկերով

Սակայն դառնա՞նք պատմական իրողությանը, որը վկայված է հին տարեգիրների և ուսումնասիրված նոր պատմաբանների կողմից:

Այսպես ուրեմն. պարթևական թագավոր Միհրդատ Երկրորդ Պարթևը կարողացավ վերջնականապես Սելևկյաններից նվաճել Միջագետքի երկրները և Ատրպատականը: Ատրպատականին հարևան Հայաստանը ևս մտնում էր Միհրդատ Պարթևի նվաճողական ծրագրերի մեջ: Նա հարձակվեց Հայաստանի վրա, երբ գահին Արտավազդ արքան էր: Միհրդատին չհաջողվեց նվաճել Հայաստանը, սակայն կարողացավ պատանդ վերցնել Արտավազդի եղբոր՝ Տիգրանի կամ Տիրանի որդի Տիգրան Երկրորդին, որը քսաներկու-քսաներեք տարեկան էր:

«Պարթևները, - գրում է հույն Ստրաբոնը, - տիրեցին մեղացիների և բարելոնացիների երկրներին, բայց ոչ Արմենիային: Թեև հարձակումները հաճախ տեղի ունեցան, սակայն երկիրը ուժով չնվաճվեց: Տիգրանը զորեղ կերպով դիմադրեց ու հաղթեց նրանց, ինչպես մենք ասացինք՝ Արմենիայի մասում»:

Ստրաբոնի հիշատակած Տիգրան Հայոց թագավորը Արտաշես Առաջինի կրտսեր որդին էր, որ թագավորել է անժառանգ Արտավազդ եղբորից հետո: Հայոց աղբյուր-

ներում Տիրան և օտար աղբյուրներում Տիգրան այս նույն արքան թագավորեց տասը տարի և իր մահկանացուն կնքեց մ.թ.ա. 95 թվականին:

Հայոց գահը թափուր մնաց: Միակ թագաժառանգը Միհրդատ Պարթևի պատանդն էր, որն արդեն հասուն տղամարդ էր, քսան տարի պարթևական արքունիքում ապրել էր ոչ միայն պատանդի կարգավիճակով, այլև որպես Միհրդատ Մեծ թագավորի փեսա:

Միհրդատ Մեծն իզուր չէր իր աղջկան ամուսնացրել պատանդ արքայազնի հետ. Տիգրան Երկրորդին նա համարում էր իրեն մոտիկ մարդ և Հայոց գահի ամենահարմար թեկնածու, որին կարող էր հարկ եղած դեպքում թելադրել իր կամքը:

Եվ այսպես, Միհրդատ Պարթևը, որպես փրկագին ստանալով Հայաստանի Մարական սահմանի մոտ **«Յոթնասուն հովիտներ»** կոչված տարածքը, արձակեց Տիգրանին և օժանդակեց նրա գահակալմանը: Եվ, ի նշան երկու պետությունների կայուն դաշնագրության՝ Միհրդատ Պարթևն իր հերթին ամուսնացավ Տիգրան Երկրորդի դուստր Ավտոմայի հետ:

Տիգրանը թագադրվեց մի վայրում, որը ոչ մայրաքաղաք էր և ոչ էլ հոգևոր կենտրոն, որտեղ իր թագադրումից շուրջ երկու տասնամյակ անց՝ պետք է կառուցեր իր աշխարհակալության մայրաքաղաքը:

Թագավոր օծվելուց անմիջապես հետո Տիգրան Երկրորդի առաջին գործը եղավ Հայոց Ծոփք թագավորության միացումը Մեծ Հայքի թագավորությանը, որն իր պապ մեծագործ արքա Արտաշեսի անկատար մնացած երազանքն էր:

Տիգրան Երկրորդը մ.թ.ա. 94-93թթ. հարձակվեց Ծոփքի վերջին թագավոր Արտանեսի վրա և հաղթեց նրան: Արտանեսը զոհվեց: Վերացավ Զարեհյանների թագավորական իշխանությունը: Ծոփքը կցվեց Մեծ Հայքին:

Կապադովկիան, որը միշտ հին դաշնակցի ու բարեկամի իր իրավունքով օգնության էր հասել Ծոփքին և պաշտպանել նրա անկախությունը, այս անգամ անգոր եղավ նրան օգնելու, քանի որ ինքը նույնպես գտնվում էր Պոնտոսի թագավորության հարվածների տակ:

Հայոց երրորդ թագավորությունը Փոքր Հայքի, Ծոփքի նվաճումից առաջ՝ դեռևս 2-րդ դարի վերջերին, նվաճել ու Պոնտոսի թագավորությանն էր միացրել Միհրդատ Վեցերորդ Եվպատոր Պոնտացին, որը մ.թ.ա. 99 թվականին նվաճել էր նաև Կապադովկիան՝ նրա գահին դնելով իր 8-ամյա որդուն: Սակայն հռոմեացիները Կապադովկիան ետ վերցրին պոնտոսացիներից՝ նորից այնտեղ թագադրելով նրա նախկին թագավորին՝ Հռոմի Հանրապետության հյու-հնազանդ Արիոբարզան Ա Հռոմեասերին:

Հռոմեական գերիշխանությունը Կապադովկիայում՝ Հայաստանի արևելյան սահմանների մոտ, սպառնալիք էր ստեղծում երկրի համար: Հայաստանն արևմուտքից մաշակալվում էր Հռոմից կախյալ տարածքներով, իսկ արևելքից ու հարավից՝ Պարսկաստանի տիրույթներով: Հռոմը ճանապարհ էր հարթում դեպի Հայաստան: Տիգրան Երկրորդը վճռել էր կանգնեցնել նրանց: Այս հարցում Պոնտոսը միանգամայն համամիտ էր Հայոց արքային, որովհետև նույն վտանգը նրան էլ էր սպառնում:

Միհրդատ Պոնտացի

Տիգրանը պետք է Կապադովկիայից ամեն գնով ետ մղեր հռոմեացիներին: Մ.թ.ա. 93թ. Կապադովկիայում ընդհարվեցին հայ-հռոմեական ուժերի շահերը: Տիգրանը գրավեց Կապադովկիան, դաշինք հաստատեց Գորդիոսի հետ, որին պաշտպանում էր տեղի ազնվականությունը:

Միհրդատ Պոնտացին չէր կարող բողոքել սրա դեմ, որովհետև այսպես պահպանվում էր Կապադովկիայի հետ բարեկամություն պահպանելու հնարավորությունը: Կապադովկիան իր հերթին ապավինում էր գործող հարևաններից մեկին՝ Հայաստանին: Սակայն Հռոմը չէր կարող հանդուրժել այս իրավիճակը:

Մ.թ.ա. 92թ. հռոմեական զորքերը՝ պատերազմներում կոփված, փորձառու զորավար **Լուկիոս Կոռնելիոս Սուլլայի** հրամանատարությամբ ներխուժեցին Կապադովկիա: Սուլլայի զորքերի դեմ արշավանքի ելավ հայկական մի խոշոր զորաբանակ: Կապադովկիացիներն արդեն ջախջախված էին: Սկսվեց գլխավոր ճակատամարտը հայերի և հռոմեացիների միջև:

Պլուտարքոսը գրում է. *«Սուլլան կոտորեց շատ Կապադովկիացիների և այնուհետև առավել շատ՝ օգնության եկած հայերի»*: Սուլլայի բանակը պարտված հայկական զորքերին հետապնդեց մինչև Եփրատ՝ Հայաստանի սահմանը:

Պարթևական պետության ղեկավարը՝ Միհրդատ Երկրորդ Մեծը, բանակցություններ սկսեց Հռոմի հետ: Եփրատի ափին տեղի ունեցավ հռոմեացիների և պարթևների ներկայացուցիչների համդիպումը, որի արդյունքում համաձայնություն գոյացավ Եփրատի արևելյան ափը ենթարկել պարթևների, իսկ արևմտյանը՝ հռոմեական գերիշխանությանը: Հայաստանը սեղմվում էր երկու աշխարհակալ պետությունների միջև: Այստեղ առաջ էր քաշվում Հայաստանին արևելքից և արևմուտքից միասնական հարված հասցնելու հռոմեա-պարթևական ծրագիրը:

Նկատի ունենալով իրենց երկրների կենսական շահերը՝ Տիգրան Երկրորդը և Միհրդատ Եվպատորը մ.թ.ա. 94թ. կնքեցին հատուկ դաշնագրություն, որի նպատակը ոչ թե նախապատրաստվող հայ-պոնտական պատերազմն էր՝ ընդդեմ Հռոմի, այլ Տիգրան Երկրորդի ռազմական աջակցությունը Միհրդատին՝ ընդդեմ հարևան Կապադովկիայի: Կնքված դաշինքի համաձայն՝ նվաճված քաղաքներն ու շրջանները պատկանելու էին Միհրդատին, իսկ գերիներն ու շարժական գույքը՝ Տիգրանին:

Դաշինքն ամրապնդվեց մոր ամուսնությամբ: Միհրդատ 6-րդ Եվպատորի դուստր Կլեոպատրան դարձավ Հայոց թագավոր Տիգրան Երկրորդի հաջորդ կինը:

Մ.թ.ա. 93 թվականին Միհրդատի հորդորմամբ Տիգրան Երկրորդը հարձակվեց Կապադովկիայի վրա և գրավեց ամբողջ երկիրը: Հռոմի դրածո Արիոբարզանը, փոխանակ պաշտպանելու իր երկիրը, փախչում է Հռոմ: Կապադովկիայի գահին վերահաստատվում է Միհրդատ Պոնտացու այն մանկահասակ որդին, որի խնամակալն էր ոմն Գորդիասը:

Այս արշավանքից հետո Տիգրանը, ողջ Կապադովկիան հանձնելով Միհրդատ Եվպատորին, վերադառնում է Հայաստան:

Ռուբեն Մանասերյան պատմաբանն իր *«Տիգրան Մեծ, Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ մ.թ.ա. 94-64թթ.»* գրքում այսպես է պատճառաբանում այս իրավիճակը. *«Տիգրանը համաձայնեց Կապադովկիայում պոնտական տիրապետու-*

թյան հաստատմանը միայն 91թ., երբ Պարթևստանը Հռոմին ռազմական օգնություն ցուցաբերելու, Հայաստանի դեմ սիմոնիա (հարձակողական կամ պաշտպանողական ռազմական դաշինք) կնքելու իր պատրաստակամությունը հայտնելով՝ հարկադրեց Հայոց արքային վերջ տալ Կապադովկիայում Հռոմի դեմ իր առճակատմանը»:

Եվրոպական պատմագիրներից ոմանք, մինչև հիմա վկայակոչելով հռոմեական տարեգիրների միակողմանի տեղեկությունները և տուրք տալով եվրոպական գաղափարախոսությանը, Տիգրան Երկրորդ Հայոց թագավորին ներկայացրել են որպես Միհրդատ Եվպատորի քաղաքական նպատակներն ի գործ դնող հնազանդ գործիք:

Հուստինոսի երկում պահպանվել է Տիգրանի և Միհրդատի միջև կայացած պայմանավորվածության վկայությունը: Ըստ այդ վկայության՝ Կապադովկիան անցնում է Պոնտոսի իշխանության տակ, իսկ Հայաստանն ստանում է գրաված տարածքների Հարժական սեփականությունը և գերիներին, որոնց արքան տեղափոխեց Հայաստան:

Փաստորեն, Տիգրանն այս քայլով այրեց Կապադովկիայի ավագանու հետ ունեցած բարիդրացիական և դաշնակցային բոլոր կամուրջները: Եվ սա բխում էր Տիգրան արքայի այն վճռականությունից, որով նա իր բոլոր ուժերը պետք է կենտրոնացներ պարթևական սպառնալիքի դեմ: Իսկ դրա համար հարկավոր էր, զոհն ժամանակավոր, դադարեցնել պայքարը Հռոմի դեմ՝ այդ պայքարը թողնելով Պոնտոսին: Այս պատճառով էր, որ նա Կապադովկիան թողեց Միհրդատին և ամրապնդեց իր դաշինքը նրա հետ:

Տիգրանի գործողությունները տազնապ էին հարուցում Միհրդատ Երկրորդ Մեծ Պարթև արքայի սրտում, մանավանդ հայտնի էր դարձել, որ Հայոց արքան սկսել է իր հեծելազորի վերազինումը: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ Տիգրանի *«Տակտիկական նորամուծությունն էր հեծելազորը բանակի գլխավոր տեսակ, հարվածային ուժ դարձնելը: Նա ստեղծել էր պարթևական բանակում հայտնի ծանրազեն հեծյալի տիպարը՝ թեփուկավոր զրահ՝ ճոշան հագած միզակակիրը, որի երիվարը պաշտպանված էր թիթեղապատ տապճակով: Հեծելազորի համատարած զենքն էր աղեղը: Ծանրազենների՝ միզակակիրների և վահանավոր սուսերակիրների համար նետն ու աղեղը դարձան իրենց երկրորդ զենքը, որով նրանք ունակ էին վարել ինչպես մերձամարտ, այնպես էլ հեռամարտ...»*:

Դիոն Կասիոսը և **Մենեմոնը** վկայում են, որ այդ շրջանում հայկական ավագանու սիրված հեծյալ նետածությունը Տիգրանի օրոք կիրառվում էր որպես սրընթաց շարժվող հեծելազորի մարտաձև:

Իսկ Պարթևական երկրում այդ նույն ժամանակ, ինչպես պատմում է Պլուտարքոսը, սկսվեց *«Արշակունիների ներտոհմական պատերազմը»*: Պահլավունին կորցրեց իր հարավային տիրույթները, Բաբելոնիան և մյուսները: Նրա իշխանությունը դեռ պահպանվում էր հյուսիսում՝ Միջագետքում և Մեդիայում:

Պարթև Արշակունիների տանը տիրող անհաշտության վիճակը Տիգրանին դրդեց մտածել, որ կարելի է վերջնական հարված հասցնելով Պարթևստանին՝ չեզոքացնել արևելքում մշտապես գոյություն ունեցող վտանգը:

Մ.թ.ա. 87թ. մահացավ Միհրդատ Մեծ Պահլավունի արքան:

Նա ծեր էր և բավական հոգնած Արշակունի տանը տիրող գահատիրական կռիվնե-

ոչնչացնում էր բոլոր պարտքերը, ազատություն էր տալիս ստրուկներին, հողը բաժանում չքավորներին:

Միհրդատ Եվպատոր Պոնտաքին անսովոր, մեծ անճնավորություն էր, որին, սակայն, ժամանակակից եվրոպական ուսումնասիրողներից շատերը համարում են ամենասովորական կարգի խստասիրտ, նենգադուժ, անխիղճ հելլենական դիմակ հագած, Միջերկրական քաղաքակրթությունն ատող բարբարոս արևելցի...

87 թվականն էր՝ մեր թվարկությունից առաջ: Սուլլայի բանակը հաղթանակներով անցավ նախ Հունաստանով, ապա՝ փոքր Ասիայով:

Միհրդատը ստիպված եղավ հրաժարվել իր բոլոր նվաճումներից և պարտավորվեց Սուլլային վճարել 2000 տաղանդ ռազմատուգանք և Դարդանելում հանձնել նրան 70-80 պոնտական ռազմանավ:

Հռոմեական Հանրապետության վերահաստատումը Փոքր Ասիայում աղետալի էր: Հռոմի դեմ ելած քաղաքները ենթարկվեցին ամենաաղաժան ավերածության ու կողոպուտի: Անթիվ քանակությամբ նոր ստրուկներ ուղարկվեցին Իտալիա և Հռոմ: Գանձվեցին հինգ տարվա չվճարված հարկերը: Հռոմեական զորքերը ճնշված ու բազմաթիվ անգամ թալանված բնակչության հաշվին ամբողջ վեց ամիս նորից լիառատ ապրեցին Փոքր Ասիայի քաղաքներում:

Փոքր Ասիան թալանվեց այն աստիճան, որ իր հարստությունները լրիվ կորցնելուց հետո, հարկադրված եղավ մինչև իսկ ծախել իր աշխատավոր որակյալ ժողովուրդը...

Իսկ ինչո՞ւ էր զբաղված Հայոց արքա Տիգրան Երկրորդը այդ ահարկու տարիներին, երբ Միհրդատ Եվպատորը կենաց ու մահու պայքար էր մղում Հռոմեական Հանրապետության դեմ:

Ինչպես ասել ենք, Տիգրանը դաշինք էր կնքել Միհրդատ Եվպատորի հետ՝ ապահովելու համար իր թիկունքը արևմուտքից: Եվ ահա, երբ մ.թ.ա. 93թ. և 91թ. դեպի Կապադովկիա կատարած իր արշավանքներից հետո Տիգրանը, օգտվելով Պարթևստանի թագավոր Միհրդատ Պառլավունու մահից հետո այնտեղ ծավալված խռովություններից, պատերազմ սկսեց պարթևների դեմ: Տիգրանը նախ ետ վերցրեց այն «Յոթանասուն հովիտները», որոնք ստացված էր եղել որպես փրկագին տալ պատանդությունից ազատվելու համար, ապա արշավեց Ադիաբեն և ավերեց Նինվեի և Արբե-լայի շրջանները: Նա հասավ մինչև հարավ-արևելքում գտնվող պարթև Արշակունիների ամառային նստավայր Էկրատան մայրաքաղաք, գրավեց և այրեց նրա ամրոցը:

Պարթևները պարտվեցին: Հայաստանի բոլոր հարևան երկրները, որոնք մինչև այժմ գտնվում էին պարթև Արշակունիների գերիշխանության տակ, ընդունեցին Տիգրանի գերիշխանությունը: Ադիաբենի, Կորդուքի, Մարաստան-Ատրպատականի թագավորները ենթարկվեցին Տիգրանին՝ պարտավորվելով հարկ վճարել և պատերազմի ժամանակ օգնել զորքով: Այս պարտավորությունն ամրապնդվեց մի նոր քաղաքական ամուսնությամբ: Տիգրան Հայոց արքայի դուստրը դարձավ **Ատրպատականի Միհրդատ թագավորի** թագուհին: Հաղթված պարթևներն ստիպված եղան Տիգրանին տալ ամբողջ Միջագետքը: Պարթևները ստիպված եղան Տիգրանի հետ կնքել նաև հատուկ պայմանագիր և հրաժարվել «Արքայից Արքա» տիտղոսից: Այսուհետև Տիգրան երկրորդը պիտի կոչվեր **Արքայից Արքա...**

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ ԱՐՔԱՅԻՑ ԱՐՔԱ

Տեր դառնալով Հայաստանի հարավային սահմանների մոտ գտնվող Միջագետքին՝ Տիգրան Մեծը հավաքեց և եղեսիայում բնակեցրեց Միջագետքի արաբական թափառական ցեղերին, որոնց վստահեց առևտրական ճանապարհների վերահսկողությունը, թագավորական գանձարանի համար մաքսի գանձումը: Ողջ շրջանի վերակացությունը նա հանձնեց իր Գուրաս եղբորը:

Այս ամենը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ Միհրդատ Պոնտացին իր առաջին պատերազմն էր մղում Հռոմեական Հանրապետության դեմ:

Երբ մոլեզունում էին պոնտա-հռոմեական և հայ-պարթևական կռիվները, Ասորիքում, որտեղ դեռ իշխում էին ամեն կողմից վաղմուդած Սելևկյանները, նույնպես մոլեզունում էին կռիվներ, սակայն միայն իշխող ընտանիքի ներսում: Ոչ մի արքունիքում գահատիրական երկպառակությունները, սպանությունները դեռ այդ չափերի չէին հասել: Մայրը՝ որդու, եղբայրը՝ եղբոր, որդին՝ հոր արյունն էին հեղում առանց բարոյական որևէ չափանիշի: Գահատիրական սպանությունները, որ սկսվել էին մ.թ.ա. 129 թվականին և շարունակվեցին մինչև մ.թ.ա. 84 թվականը, Ասորիքի թագավորությանն ուժասպառության հասցրին այն աստիճան, որ ժողովուրդը, զգված այլևս սեփական տիրակալներից, ապավինեց դրսի օգնությանը և սկսեց փնտրել իր երկրի համար օտարերկրյա թագավորներ: Եվ քանի որ Արևելքում հիմա երեք հզոր թագավորներ էին իշխում՝ Միհրդատ Պոնտացին, Եգիպտոսի Պտղոմեոսը և Հայոց Տիգրան Մեծը, և քանի որ Միհրդատ Պոնտացին խճճվել էր հռոմեական պատերազմների մեջ, Պտղոմեոսը միշտ թշնամի էր եղել Ասորիքում, ուրեմն, նախապատվությունը պիտի տրվեր Տիգրան Արքայից Արքային, որն ուներ հզոր բանակ և անպարտելի համբավ:

Այդպես էլ եղավ: Տիգրանը գրավեց Ասորիքը և Փյունիկիան՝ բացի Անտիոքի մոտ գտնվող Սելևկիա քաղաքից:

Յուլիսի 1-ին Ստեփանյանը հայտարարեց, որ իր օրը անց է կացնում հիմնականում ընտանիքի և ընկերների հետ հաճախակի հանդիպումներով։

Ասորիքին տիրելուց հետո Տիգրան Մեծը, այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ
կռիվներ է մղել Փոքր Ասիայում և Փյունիկիայում։ Փյունիկիայում և Հարավային Ասորի-
կոիվներ է մղել Փոքր Ասիայում և Փյունիկիայում։ Փյունիկիայում և Հարավային Ասորի-
քում դիմադրությունը կազմակերպել էր Սելևկյան **Կլեոպատրա Սելենե** թագուհին։
Փյունիկյան ծովափնյա քաղաքները, հակառակ հյուսիսային Ասորիքի, Տիգրան Մեծը
գրավեց ոչ միանգամից, այլ համառ և երկարատև կռիվներից հետո։ Իսկ Հրեաստանի
թագուհին և ժողովուրդը, սարսափած Տիգրան Մեծի Պտղոմայիդ քաղաքի պաշարու-
մից, բազմաքանակ և արժանավայել ընծաներով դեսպաններ են ուղարկում նրա մոտ`
խնդրելով բարի և ողորմած լինել Հրեաստանի ժողովրդի և թագուհու նկատմամբ։
Տիգրան Մեծը հարգեց այդ խնդրանքը և հրեական ժողովրդին մշտապես արժանացրեց
հոգատար վերաբերմունքի։ Իսկ Պտղոմայիդ քաղաքը գրավելուց հետո գերեց Կլեո-

Քանդակ հին
Արտաշատից

Այսպիսով, իր թագավորության քսանհինգ տարվա ընթացքում՝ մ.թ.ա. 95-70թթ., Տիգրան Մեծը իր երկրի սահմաններն ընդարձակեց Կասպից ծովից և Կուր գետից մինչև Միջերկրական ծովն ու Եգիպտոսի սահմանները, ապա Մարաստանից մինչև Լեռնային Կիլիկիա: Փաստորեն, Կապադովկիան գտնվում էր Ծոփքի, Կոմմագենեի, Դաշտային Կիլիկիայի հայկական շրջապատման մեջ և գրեթե անպաշտպան էր:

Տիգրան Մեծի նվաճումները Միջերկրական ծովի ափերին, և մանավանդ, Հռոմի դաշնակից Կապադովկիայի ավերումները մեծ հարված էին Հռոմի հեղինակությանը: Սակայն Հռոմն առայժմ չեզոքություն էր պահպանում և նույնիսկ չպաշտպանեց իր դաշնակից Կապադովկիային: Այդպես էլ պետք է լիներ, քանի որ Հռոմն զբաղված էր Միհրդատ Եվպատորի հետ պատերազմելով: Տիգրան Մեծն ինքը որևէ պատճառ չունեի պատերազմելու Հռոմի դեմ, մանավանդ որ վերջինս չէր միջամտում Հայաստանի աշխարհակալ ընդարձակմանը:

Տիգրան Մեծի գահանիստ քաղաքը դարձավ Սելևկյանների կես միլիոն բնակչությամբ **Անտիոքը**, որտեղ ծուլվում էին Տիգրան Մեծի անունով և պատկերով դրամներ:

Ասորիքի և Կիլիկիայի կուսակալ նշանակվեց Բագրատունիների նախարարական տոհմից **Բագարատ** զորավարը:

Ասորիքում հաստատված հայկական տիրապետության մասին և՛ հին, և՛ նոր ուսումնասիրողները վկայում են, որ Ասորիքը ազատ շունչ քաշեց, ու թեպետ նա ենթարկվեց նվաստացուցիչ օտար իշխանության, սակայն տասնյոթ տարի անընդմեջ ապրեց խաղաղության, ապահովության և բարեկեցության մեջ:

Ահա այս գործերով էր զբաղված Տիգրան Մեծը, որ նորից արշավեց Կապադովկիա Միհրդատ Պոնտացու՝ հռոմեական հանրապետության դեմ երրորդ պատերազմից առաջ, և Կապադովկիայի Մաժաք մայրաքաղաքից նաև Դաշտային Կիլիկիայի ծովափնյա քաղաքներից 300000 բնակիչ տեղահանեց և բերեց Հայաստան՝ բնակեցնելու համար նոր կառուցվող **Տիգրանակերտ** մայրաքաղաքում:

Տիգրան Մեծ Արքայից Արքայի աշխարհակալությունը, հայ ժողովրդից զատ, տարբեր ցեղերի, լեզուների, մշակույթների խառնարան էր, որտեղ մի իշխանության և տիրակալության ներքո էին հավաքվել նահապետական տոհմատիրական կարգերով ապրող ցեղերն ու ստրկատիրական բարձր աստիճանին գտնվող երկրները, ավատատիրական կուռ կազմակերպվածությամբ ապրող պետությունները և հելլենիստական քաղաքները: Հայոց հարևանությամբ ապրող երկրները ճանաչել էին Արքայից Արքա Տիգրան Մեծի գերիշխանությունը՝ հարկ վճարելով և զորք տրամադրելով, սակայն ապրում էին իրենց երկրներում վաղուց սահմանված կարգ ու կանոնով:

Տիգրան Մեծը ժառանգն էր հիմն արքայական հարստության և տիրակալ լինելով հանդերձ՝ մեծ պարտավորվածություն ուներ և հոգատար էր իր ժողովրդի, իր երկրի հանդեպ։ Սակայն նաև իր օտար հպատակների նկատմամբ ուներ այդ նույն պարտավորվածության և հոգատարության զգացումը։ Նա բավականին հանդուրժողական քաղաքականություն էր վարում այն ժողովուրդների նկատմամբ, որոնց տիրել էր, կոտորածի չէր ենթարկում, չէր կործանում նրանց ավանդույթները, նրանց լեզուն, հարգանքով էր վերաբերվում նրանց աստվածներին...

Հայոց այս մեծ պետության մեջ կարևոր, անփոխարինելի տեղ էր գրավում հայ ազնվականությունը, որը Տիգրան Մեծի գլխավոր հենարանն էր, ինչպես հաղթական կռիվներում, այնպես էլ հսկա պետությունը կառավարելու գործում: Նման դիրքորոշումն ավատատիրական ազնվականության նկատմամբ գալիս էր դեռ Տիգրան Մեծի իմաստուն պապի՝ Արտաշես Առաջինի կառավարման կարգից, որն Արքայից Արքան ընդունեց և կատարելագործեց:

Մեր ժամանակների հայ երախտավոր պատմաբան Հակոբ Մանանդյանի կարծիքով՝ Հայաստանը դեռ Արտաշեսի ժամանակ ունեցել է «ավատատիրական կազմակերպությանը հատուկ սաղմեր և առանձին հիմքեր»: Հայաստանը բաժանված է եղել 120 շրջանների, որոնք կոչվում էին ստրատեգիաներ, այսինքն՝ «զորավարություններ»: Սրանք այն նախարարական, իշխանական տներն էին, որտեղ և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական առումով կարևորագույն դերը պատկանում էր ավատատեր իշխանին՝ նախարարին, և աշխատավոր խավը ավելի կիսաազատ և ազատ գյուղացիությունն էր, քան ստրուկը:

Քան ստրուկը:

Հուլյն Պլուտարքոսը գրում է. «Շատ թագավորներ սպասավորում էին Տիգրանին. բայց նրանցից չորսը միշտ նրա հետ էին լինում՝ որպես ուղեկիցներ և թիկնապահներ... և երբ պաշտոնական գործերով էր զբաղվում, նրանք կանգնած էին նրա շուրջը՝ իրար ձեռք բռնած»:

ձեռք բռնած»:
Ենթադրվում է, որ այդ չորս թագավորները Հայաստանի չորս կողմերի բղեշխներն էին:

Իսկ Պոմպեոս Տրոգոսը Տիգրան մեծին հիշատակում է որպես «Տրվամե, որին կոչում էին աստված» արտահայտությամբ...

Հիմա Տիգրանակերտի կառուցման մասին:

Ո՛չ Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքը, ո՛չ էլ Սելևկյանների Անտիոք քաղաքը, որոնք գտնվում էին նրա մեծ պետության ծայրամասերում, չէին կարող աշխարհակալական պետության քաղաքական և մշակութային կենտրոն լինել:

Տիգրանակերտ քաղաքը կառուցվեց 50 վաճառական բարձրությամբ բլուրների վրա՝ Պարիսպներն այնքան լայն էին, որ նրանց մեջ տեղավորվել էին ձիերի ախոռներ և պահեստներ: Քաղաքի ներսում գտնվում էր ամուր և անմատչելի միջնաբերդը: Կառուցվեց Արքայից Արքայի փառահեղ պալատը, որը շրջապատված էր պարտեզներով, զբոսարաններով, որսատեղիներով, ձիարշավարաններով: Բացի այդ, տեղին մոտ կառուցվել էր նաև մի ամուր, անմատչելի ամրոց:

Թե որտեղ է գտնվել Տիգրանակերտը, հայրենական և օտար ուսումնասիրողներն առաջարկում են տարբեր տեղեր։ Սակայն մինչև այսօր եղած կարծիքներից տիրապետողն այն է, որ քաղաքը գտնվել է Տիգրիս գետի ձախ կողմում՝ Աղծնիքում։ Քաղաքի պետողն այն է, որ քաղաքը գտնվել է Տիգրիս գետի ձախ կողմում՝ Աղծնիքում։ Քաղաքի պետողն այն է, որ քաղաքը գտնվել է Տիգրիս գետի ձախ կողմում՝ Աղծնիքում։

Գտնվելու տեղը վիճելի է, սակայն վիճելի չէ, որ Տիգրանակերտի տեղն ընտրված է եղել Հափագանց հաջող ոչ միայն քաղաքական, այլև ռազմավարական ու տնտեսական առումով։ Վիճելի չէ նաև այն, որ Տիգրանակերտը կառուցվել էր Տիգրան Մեծի հիմնածառույթով։ Վիճելի չէ նաև այն, որ Տիգրանակերտը կառուցվել էր Տիգրան Մեծի հիմնածառույթով։ Վիճելի չէ նաև այն, որ Տիգրանակերտը կառուցվել էր Տիգրան Մեծի հիմնածառույթով։

Նա գտնվում էր Աբենենյան Պարսկաստանի **Ղարեհ** թագավորի փազանց հարմար էր։ Նա գտնվում էր Աբենենյան Պարսկաստանի **Ղարեհ** թագավորի փազանց հարմար էր։ Նա գտնվում էր Աբենենյան Պարսկաստանի **Ղարեհ** թագավորի փազանց հարմար էր։

Կառուցած արքունական մեծ ճանապարհի մոտ և զանազան ուղղություններով կապ-

«Ա.թ.ա. 87 թվականի հուլիս-օգոստոս ամիսներին, շուրջ մեկ ամիս տևողությամբ, Հայաստանի երկնակամարում երևաց Գիսավոր աստղ, որն այսօրվա գիտությամբ կոչվում է Հալեի գիսավոր: Բացառիկ այս իրադարձությունը հայ իրականության մեջ

Սակայն, մինչև Լուկուլլոսի տեղ հասնելը, փառասեր Կոտտան, չջանկանալով հաղթության փառքն ու ավարը կիսել Լուկուլլոսի հետ, ճակատամարտի մեջ մտավ պոնտական զորքերի հետ՝ խայտառակ պարտություն կրելով: Հռոմը այս ճակատամարտում կորցրեց իր 60 նավերից բաղկացած նավատորմը: Բութանիան անձնատուր

Սակայն, հռոմեացի **Սերտորիուսի** հետ կնքած դաշինքի համաձայն՝ Միհրդատի կողմից նվաճված Ասիան պետք է նորից հանձնվեր հռոմեացիների իշխանությանը, իսկ Բուքանիան, Պափլագոնիան և Կապադովկիան պետք է կցվեին Պոնտոսի թագավորությանը:

Ահա այս Սերտորիուսի հետ էր պայմանագիր կնքել Միհրդատ Եվպատորը: Սա նրա կողմից խորամանկ քայլ էր: Միհրդատը շատ լավ էր հասկանում, որ վիթխարի ու զորեղ Յուդոնը, որի տիրապետությունը տարածվել էր Միջերկրական ծովի ափերին գտնվող գրեթե բոլոր երկրների վրա, անպարտելի է: Սակայն, իմանալով, որ Յուդոնի ներքին կյանքը միշտ լի է դրամատիկ հակասություններով, կուսակցությունների անընդհատ պայքարով՝ նա ընտրեց այն կուսակցությունը, որի հետ կարող էր տվյալ պահին շահավետ դաշինք կնքել:

Սակայն քնած չէր նաև Լուկուլլոսը: Նա անրացել էր Կիզիկոս քաղաքում, որն ամենամեծ նավահանգիստն էր և ամենաուժեղ ամրությունը Մարմարայի ափին:

Պաշարման հենց սկզբից սոսկալի մի փոթորիկ սրբեց տարավ, ջրասույզ արեց Միհրդատի ողջ նավատորմը՝ Միհրդատ եվպատորի նավերը... շլացուցիչ նավերը։ Ջնարակված պատշգամբներով, բաղնիքներով և կանանց համար գեղեցիկ հարմարություններով նավերը... Փոթորիկը մոլեգնում էր օրեր շարունակ, և ջրասույզ եղած նավերի հետ ջարդուփշուր եղան նաև պատերազմական բոլոր մեքենաները։ Քամիների խելագար թռիչքը ցամաքն ու ծովը խառնել էր իրար։ Միհրդատի բանակը, որի պարենավորումը հասնում էր ծովից, մնաց առանց սննդի։ Պոնտական զորքերը, որոնք

Միհրդատը դեռ էլի վեց ամիս շարունակեց պատերազմը ծովում և ցամաքում: Պոնտոս ծովում պոնտական հարյուրավոր նավեր էին անընդհատ խորտակվում զարմանալի փոթորկածին ու մրրկաբեր 72 թվականին: Իր նավատորմի վերջնական կործանումից հետո Միհրդատ Եվպատորը ստիպված եղավ ետ քաշվել իր հայրենիք՝ Պոնտոս: Այս վերջին նահանջը նրա բանակի համար ճակատագրական եղավ: Ողջ բանակը կործանվեց: Միհրդատը իր երկիր վերադարձավ գրեթե մենակ:

Միհրդատը թողեց, որ իր քաղաքները պաշտպանվեն իրենց սեփական ուժերով, իսկ ինքը, ամրանալով իր երկրի լեռնային շրջաններում, սկսեց նոր զորքեր հավաքել։ Չորքեր հավաքելու հետ մեկտեղ նա օգնություն խնդրեց իր որդուց՝ **Մաքարեսից**, որը Բոսփորի փոխարքան էր։ Օգնություն խնդրեց նաև պարթևներից, սկյութացիներից և Տիգրան Մեծից։

«Մեթրոդորոսը Միհրդատի կողմից ուղարկված էր Տիգրանի մոտ՝ որպես դեսպան՝ խնդրելու օգնություն հռոմեացիների դեմ: Սրան հարցրել էր Տիգրանը. «Իսկ դու, իմքդ, ո՞վ Մեթրոդորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այդ մասին»: Եվ մա կամ Տիգրանին օգտակար լինելու համար և կամ չջգանկանալով, որ Միհրդատը փրկվի, ասում է. «Իբրև դեսպան խորհուրդ եմ տալիս, իսկ իբրև խորհրդատու՝ խորհուրդ չեմ տալիս»:

Իսկ այս ընթացքում հռոմեական հարվածների տակ մեկը մյուսի ետևից ընկնում էին Պոնտոս երկրի քաղաքները: Մ.թ.ա. 70 թվականի պատերազմը Միհրդատի դեմ կարելի էր ավարտված համարել:

«ՊՈԼ ԶԳԻՏՈՒՄ, ՈՐ ԵՔԵ ՈՐԼԷ ՄՈՒԼՆ ԿՐԱԿՆ ՈՒԺԳՆՈՐԵՆ ԻՐՈՇԵԻՆԷ Է, ԱՅՆՔԱՆ ԷԼ ԻՆԶՄ չԷ

Ինչո՞ւ Տիգրան Մեծը այդպես վարվեց: Չէ որ վճռվում էր ոչ միայն Պոնտոսի, այլև Առաջավոր Ասիայի ճակատագիրը:

Պարզապես Տիգրանը գիտեր, որ եթե պատերազմ սկսեր հռոմեացիների դեմ, հարկադրված պիտի լիներ պատերազմելու նաև պարթևների հետ, որոնք, ոխով լցված, սպասում էին հարմար պահի՝ պարթևական զահին վերադարձնելու «Արքայից Արքայի» տիտղոսը և Տիգրանի գրաված երկրները: Չպետք է մոռանալ նաև, որ հռոմեական նենգ ու ճարպիկ դիվանագիտությունն ամեն կերպ աշխատում էր բոլոր միջոցներով տպավորություն ստեղծել Տիգրանի հանդեպ իր խաղաղ տրամադրվածության մասին:

Անկախ ճակատագրի բոլոր հարվածներից՝ Միհրդատ Պոնտացուն, այնուամենայնիվ, հաջողվեց հավաքել մի կուռ զորաբանակ, որն սկսեց հաջողությամբ դիմադրել Լուկոլլոսին և նույնիսկ հաղթանակներ ունենալ: Սակայն դավաճանությունը, որն սկսվել էր մեկ անգամ, պետք է շարունակվեր: Նրան դավաճանեցին իր զորավարներից մի քանիսը, որոնք, կաշառվելով Լուկոլլոսից, իրենց զորաբանակներով անցան քշանու կողմը, և, ինչպես հաճախ է լինում, ծախեցին իրենց հայրենիքը օտարին հանուն... Հանուն ինչի՞...

Տիգրանը նրան ապաստարան տվեց և հրամայեց թագավորականել պատիվներ մատուցել, սակայն նրան չհրավիրեց արքունիք, այլ հրամայեց նրան պահել իր պետության հեռավոր սահմանային երկրներից մեկում:

Պոնտական նվաճված երկիրը, մանավանդ՝ նրա հեղինակական հարուստ ու շքեղ քաղաքները, մատնվեցին անխնա կողոպուտի: Հռոմեական զորքերը հրդեհեցին ու իսպառ ավերեցին փարթամ ու հոյակապ, հռչակավոր ու գեղեցիկ քանի՜-քանի քաղաքներ: Եվ հետաքրքիրն ու առավել զարմանալին այն է, որ հռոմեացի ամենախշոր ավարառու և կողոպտիչ Լուկուլլոսը, որը քանդել էր ու լրիվ կործանել հեղինակական մեծ ու ճոխ մշակույթը Պոնտոսում, համարվում է հեղինակական քաղաքակրթության ջերմ երկրպագուն:

Տիգրանը մերժեց տալ Միհրդատին:

Քանի դեռ Լուկուլլոսը նախապատրաստվում էր հանկարծակի, անսպասելի պատերազմի Տիգրանի դեմ, պատմենք Արքայից-արքայի ընտանիքում կատարվող դեպքերի

Հայոց և Պարթևաց միջև ընդհարումները Արտավազդ Առաջին թագավորի ժամանակ ավարտվում էին ոչ երբեք պարթևների հաղթանակով: Սակայն այս կռիվներից մեկի ժամանակ, ինչպես գիտենք, պատանդ տարվեց արքայազն Տիգրանը, որը քսաներկու-քսաներեք տարեկան եռամդուն, Հայոց արքունիքում փայլուն մտավոր և զինական կրթություն ստացած, վաղուց արդեն հասուն ու ձևավորված մտքի տեր մարդ էր:

Սակայն արքայազնի օրերը պարթևական արքունիքում իզուր չանցան՝ անկախ այն բանից, որ բռնադատված էր անգործության: Տիգրանը չէր մոռանում, որ ինքը՝ Արտաշեսյան հարստությունն առաջին իշխանը, անփառունակ և նվաստացուցիչ վիճակի մեջ է: Արքայազն, որի հետ պատշաճ հարգանքով էին վարվում պարթևական արքունիքում, չէին մոռանում, որ իրենց թագավորի դուստրը նրա կանանցից մեկն է, բայց չէին մոռանում նաև, որ այդ արքայազնը իրենց պատանդն է: Թուլամորթ մեկը պիտի չէին մոռանում նաև, որ այդ արքայազնը իրենց պատանդն է: Սակայն Հայոց տրվելը պարթևական արքունիքի փափուկ ու հեշտասեր կյանքին: Սակայն Հայոց ապագա արքան պետական և քաղաքական կարևոր ծրագրեր էր մշակում գերության մեջ, ողջ պետք է գործադրեր, երբ գար ժամանակը:

Ժամանակին Միհրդատ Եվպատորի հետ կնքած պայմանագիրը և ամուսնությունը 16-ամյա Կլեոպատրայի հետ Տիգրան Յայոց թագավորի առաջին կարևոր դիվանագիտական քայլն էր: Այս դաշնագրությունը Տիգրանի առաջնակարգ դիվանագիտական հաղթանակն էր, որը, սակայն, հետագա տարիներին պիտի վրդովեր Արքայից Արքային և հանգում էր հետագային պետության անկմանը:

Միհրդատը իննը տարով փոքր էր Տիգրան Մեծից և հայ թագավորի գահ բարձրանալուց շատ առաջ Պոնտոսի հռչակված թագավորն էր:

Տասնմեկ տարեկան էր Միհրդատը, որ ժամանագեք վաղը։ Խնամակալվածով, դրոսք, թվում է, թե պետք է հոգային պատանի թագավորի մարմնական և հոգևոր կատարելության մասին, սկսեցին դավեր նյութել, որոնք սակայն մեկը մյուսի ետևից ծախողվում էին։ Խնամակալներից մեկը պատանի թագավորի մայրն էր՝ իր պատանի որդուն դեմ էին։ Խնամակալներին մեկը պատանի թագավորի մայրն էր՝ իր պատանի որդուն դեմ էին։ Խնամակալներին մեկը պատանի թագավորի մայրն էր՝ իր պատանի որդուն դեմ էին։

Իմ՝ Միհրդատիս պատերազմը բացարձակապես ինքնապաշտպանության համար է, Ասիան փրկելու համար է ամենակալ ոսոխից: Եթե հաղթանակի հույսը նույնիսկ շատ աղոտ լինի, ուրիշ ելք չկա, քան սո՛ւր բարձրացնել արյունակզակ ավազակների դեմ: Ընդհանրացած այն կարծիքը, թե հռոմեացիք անպարտելի են, անհիմն չափազանցու - թյուն է: Պյուռոսը հինգ հազար մակեդոնացիներով հռոմեացիներին պարտության մատնեց երեք պատերազմներում: Հաղթական Հաննիբալը տասնվեց տարի շարունակ ոտնակոխ արեց Իտալիան, և իր ազգականների նախանձի սաստկություներ էր, ո՛չ հռոմեացիների ուժը, որն արգելեց նրան Հռոմ քաղաքը հիմնահատակ կործանել: Անդրալպյան Կոլեր քաղաքը գրավեցին՝ հռոմեացիներին թողնելով միայն մեկ բլուրի

Հայոց Արտաշեսյան արքայատունը դեռ երիտասարդ էր: Ընդամենը երրորդ սերունդն էր գահին, և գահաժառանգությունը տեղի էր ունեցել կանոնավոր հաջորդականությամբ: Վաղուց անտի՝ դեռ Արտաշեսյան հարստությունից շատ առաջ, թագաժառանգ իշխանը մնում էր արքայի մոտ՝ արքունիքում, իսկ մյուս զավակները կամ

Տիգրանը շատ հաճախ էր երկար ժամանակով բացակայում արքունիքից՝ իր ընդարձակ երկրի գործերն անձամբ հոգալու համար։ Չնայած իր առաջացած տարիքին՝ Արքայից Արքան պետական բոլոր գործերն անձամբ էր վարում։ Իսկ այդ գործերը բազմազան ու բազմատեսակ էին։ Երբեմն այս կամ այն գավառի կամ երկրի մեջ ծագած

Արքայից Արքան արդեն 71 տարեկան էր, թեև՝ միշտ նմույզի վրա: Իր ընտանեկան ողբերգություններից ապրած հոգեկան վիճակը ծանր էր, մանավանդ գիտեր նա՝ հայ նախարարների մեջ կար դժգոհ մի խումբ, որը ծածկաբար սպասում էր իր ժամին նորից հարվածելու Արքայից Արքային, որը, հանուն միասնական ուժեղ պետության, զրկել էր նրանց ինքնուրույն գործելու, իրենց գավառներում մի-մի թագավորիկ լինելու ախոր-նրանց ինքնուրույն գործելու, իրենց գավառներում մի-մի թագավորիկ լինելու ախոր-ժակից: Սրանց դավաճանությամբ կարող էր ի չիք դառնալ տիտանական աշխատանքը, որ կատարեց նա, որպեսզի իր ժողովուրդը չունենա այլևս այն ճակատագիրը, ինչ

ունենին Կորդուքը, Ատրպատականը, Ասորիքը, Կիլիկիան, Բուքանիան, Պափլագոնիան, Գաղատիան, Կապադովկիան, Բոսփորը...

Ճակատագիրը հարկատու և վասալ երկրների:

Ծերացած վեհապետի հոգին, դաժան տվայտանքների ասպարեզ լինելով հանդերձ, ուներ մի մխիթարություն. Հռոմեական Հանրապետությունը առիթ չի փնտրում ոտնձգություններ կատարելու իր հսկա պետության վրա:

Իսկ **Լուկուլլոսը** պատրաստվում էր հանկարծակի, դավադրաբար հարվածել Տիգրանին, որը ոչ սպասում էր, ոչ էլ նախագգում իր երկրին սպառնացող մեծ վտանգը: Նա հանգիստ էր, որովհետև տեղյակ էր, որ Հռոմի Հանրապետության Ծերակույտը Լուկուլլոսին չէր լիազորել պատերազմ սկսել Հայաստանի դեմ: Գուցե սա էր պատճառը, որ Տիգրանը զբաղված էր Ասորիքի հարավում Սելենե թագուհու նոր ապստամբությունը ճնշելով: Ասում են՝ այդ օրերին էր, որ հզոր երկրաշարժը ցնցեց Ասորիքը՝ կործանելով շատ բնակավայրեր և զոհ տանելով 170.000 մարդու: Բախտագուշակները իբր Տիգրանին հայտնել են, որ աստվածները աղետն ուղարկել են որպես գալիք փոփոխությունների նախանշան: Սակայն Տիգրանը լավատես էր հռոմեացիների հանդեպ: Ահա այս լավատեսությունն էլ օրհասական եղավ: Հռոմը չէր հանդուրժելու, որ Միջերկրական ծովի ափերին, Արևելքում վերջնականապես ամրանա աշխարհակալ ու հզոր Հայաստանը: Հռոմեական զորեղ ու ռազմատենչ Հանրապետության ամրացումն ու հարևանությունը Հայաստանի արևմտյան սահմաններում ավելի վտանգավոր էր լինելու, քան նրա արևելյան սահմաններում գտնվող Պարթևական թագավորության հարևանությունը:

Զարդ Սյունիքից

Մ.թ.ա. 69 թվականի գարնանը Լուկուլլոսը, առանց պատերազմ հայտարարելու, առանց Ծերակույտի համաձայնության, իր անձնական նախաձեռնությամբ և պատասխանատվությամբ, սկսեց Հայկական արշավանքը:

Լուկուլլոսը արագ անցավ Կապադովկիան, Եփրատ գետը, հասավ Ծոփք՝ առանց մի նետ անգամ արծակելու, քանի որ երկիրն ինքնական հնազանդվեց, ապա Խարբերդի դաշտով հասավ Տիգրիս, անցավ այն և շտապեց հասնել Տիգրանակերտ:

Հայաստանի գլխին կախվել էր ահավոր վտանգ, իսկ Տիգրանը, բանից անտեղյակ, գերեվարում է Սելենե թագուհուն, գրավում նրա քաղաքը և վերջնականապես ճնշում Սելենե թագուհու վերջին ճակատագրական խռովությունը: Այս օրերին էր, որ Տիգրան Մեծը լուր ստացավ, թե Կորդուքի թագավոր **Զարբիանոսը** գաղտնի դաշինք է կնքել Լուկուլլոսի հետ:

Տիգրան Մեծը Զարբիանոս թագավորին անհապաղ դատապարտում է մահվան, որն անմիջապես ի կատար է ածվում:

Երբ Տիգրան Մեծն առավ Լուկուլլոսի Հայաստան մտնելու լուրը, չհավատաց և հրամայեց գլխատել խեղճ բանբերին՝ հավատացած, որ նա խուճապ է գցում քաղաքներում և տարածում գրգռիչ ու խռովարար լուրեր: Ասում են, որ Տիգրանի այս արարքը պատճառ դարձավ, որ այլևս ոչ ոք չհամարձակվեց օտարի՝ հայրենիք մտնելու լուրը հաղորդել արքային:

Սակայն արդեն անհմար էր հռոմեական լեգեոնների քայլերի դղիրդի առջև փակել լսողությունը: Տիգրանը պատրաստ չէր պատերազմի: Նրա զորքերը պատրաստ չէին այն իմաստով, որ ցրված էին տարբեր գավառներում կամ բերդերում: Իսկ Լուկուլլոսը, եթե Պոնտոսի պատերազմը զգուշավոր դանդաղություններ, ապա հայկական արշավանքները որոշել էր տանել սրընթաց արագությամբ: Նա անցել էր Եփրատը և իր 22000-անոց բանակով գալիս էր դեպի Տիգրանակերտ:

Տիգրանակերտում շփոթություն ու իրարանցում էր: Եվ քանի որ Տիգրանը պատերազմի պատրաստություն չէր տեսել, ստիպված եղավ հեռանալ ապահով մի տեղ՝ զորքերը հավաքելու: Տիգրանակերտի պաշտպանությունը վստահվեց զորավար Մեհրուժանին, որի գլխավոր խնդիրն էր ամեն գնով ժամանակավորապես կանգնեցնել Լուկուլլոսի առաջխաղացումը:

Տիգրանակերտի բերդապահ զորքի զորավարն էր **Մամիկ** իշխանը՝ Մամիկոնյան տոհմից: Մամիկ անունն այս տոհմում շատ էր տարածված, քանի որ այն տոհմի նախորդ անունն էր:

Լուկուլլոսի ծրագիրը, որով նախատեսված էր հանկարծակիի բերել Տիգրանին, իրագործվեց: Հռոմեական զորքերը գտնվում էին արդեն Տիգրանակերտ քաղաքի մոտ՝ բուն Հայաստանում:

Մ.թ.ա. 69 թվականի գարունն էր:

Հնագույն վկայություններից մեկն այսպիսին է.

«Շրջափակելով Տիգրանակերտում Մանկայոսին՝ Լուկուլլոսը քաղաքի ու միջնաբերդի պարիսպները ու պատնեշները գրավելու համար պատրաստել էր մեքենաներ և պարսպի տակ փորել էր տվել խանդակներ»:

Բերդապահ զորքը գլխավորապես բաղկացած էր հույներից և կիլիկիացիներից, քաղաքացիական իրավունքներ ստացած նորաբնակներից: Սակայն հռոմեացիների քաղաքացիական իրավունքներ ստացած նորաբնակների օգնությունը ջանքերը՝ գրոհով գրավելու քաղաքը պատերազմական մեքենաների օգնությամբ, մնացին անհետևանք: Մանկայոս-Մամիկի հրամանատարությամբ քաղաքը, քաջաբար դիմադրում էր հռոմեացիներին՝ թափելով նրանց գլխին նետերի տարափ, քաջաբար դիմադրում էր հռոմեացիների վրա՝ այրվող նավթ:

Իսկ պատերազմական մեքենաների վրա՝ այրվող նավթ: Տիգրանակերտը պաշարված մնաց մի քանի ամիս, մինչև վերադարձավ Տիգրանը՝ Տիգրանակերտը պաշարված մնաց մի քանի ամիս, մինչև վերադարձավ Տիգրանը՝ Տիգրանակերտը պաշարված մնաց մի քանի ամիս, մինչև վերադարձավ Տիգրանը:

Տիգրանի ողջ ընտանիքը և գանձը գտնվում էին պաշարված Տիգրանակերտում: Տիգրանի ողջ ընտանիքը և գանձը գտնվում էին պաշարված Տիգրանակերտում: Տիգրանի ողջ ընտանիքը և գանձը գտնվում էին պաշարված Տիգրանակերտում: Տիգրանի ողջ ընտանիքը և գանձը գտնվում էին պաշարված Տիգրանակերտում:

...Հայ հեծյալները կարողացան գաղտնի մոտենալ պաշարված քաղաքին և բաժանվել երկու խմբի: Գիշերը առաջին խումբը քաղաքի գլխավոր մուտքը պաշարած թշնամու գլխին նետաձգության այնպիսի կատաղի տարափ տեղաց, որ խավարի մեջ

Հրդմեական գինվորներ

Լուկուլլոսի պաշտոնական տեղեկագիրը հռոմ սենատին, մասնուցում էր, որ Տրիվ-
րան Արքայից Արքայի հետևագործից կոտորվել է ավելի քան 100.000 մարդ, և հեծե-
լագործից շատ քչերն են ազատվել, իսկ հռոմեացիներից վիրավորվել է հարյուր մարդ և
սպանվել հինգը: Ինչպես հայտնի է, նման սուտ թվերը սովորական էին նաև Սուլլայի
պաշտոնական զեկուցագրերում: Պոնտացիների հետ ունեցած Քերոնայի 87 թվականի
ճակատամարտում պոնտական զորքերի կորուստը Սուլլան Սենատին ցույց էր տվել
60.000 մարդ, իսկ հռոմեացիներից՝ ընդամենը 14 մարդ: Թե ինչ արժեք ունեն հռոմե-
ական զորավարների սնապարծ ու կեղծ հաշվետվությունները, շատ լավ գիտեն բոլոր
պատմագիրները: Տիգրան Մեծի զորքի ողջ կորուստը եղել է մոտ 5000 մարդ, որը

նույնպես շատ ցավալի էր:

Տիգրան Մեծի պարտությունը Տիգրանակերտի մոտ, ինչպես երևում է Հակոբ Մանուկյանի քննությունից, խիստ չափազանցված է հռոմեական և նույնիսկ նորագույն պատմագիտական երկերում: Այս ճակատամարտն արյունահեղ դիմամարտ չէր, այլ խուճապ և փախուստ առանց կռվի:

...Տիգրանակերտում իր նորակառույց թատրոնի բացման համար Տիգրանը հավաքել էր մեծ թվով հույն դերասաններ: Ճակատագրի կամոք, Հայոց արքայի կառուցած թատրոնում Լուկուլլոսի հաղթությանը նվիրված հանդեսներ և թատերախաղեր ներկայացրին... Հայոց արքայի հրավիրած նույն դերասանները:

Տիգրանակերտի առջև կրած պարտությունը Արքայից Արքային պարզում է իր տերությանը սպառնացող վտանգի ճշգրիտ չափն ու բնույթը:

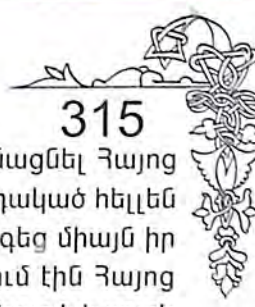
Հանձին հռոմեացիների՝ Ասիան ծանոթանում էր աղետաբեր նոր ոսոխի հետ:

Բայց Հայաստանը դեռ կանգուն էր: Տիգրանը չէր լինի Արքայից Արքա, Միհրդատ Պոնտացին էլ՝ Միհրդատ Եվպատոր, եթե նրանք իրենց պարտությունը համարեին վերջնական և դաժան հաստատականությամբ չպատրաստվեին աշխարհակալ Հռոմին դուրս նետելու ոչ միայն Հայաստանից և Պոնտոսից, այլև՝ Արևելքից ընդհանրապես: Ե՛վ Տիգրան Մեծը, և՛ Միհրդատ Եվպատորն այդ առաքելությունը կատարելու համար պետք է կարողանային հռոմեացիների դեմ ոտքի հանել ողջ Արևելքը: Երկու թագավորների պատրաստություններն առաջանում էին աննկարագրելի թափով:

Ծերունի արքայի հոգում տեղի էր ունեցել կարևոր մի տեղաշարժ: Իր ապրած երկար ու ծիգ տարիները եղել էին հելլենասիրության դասական արտահայտության տարիներ: Հելլենականացման բուռն թափի մեջ էին դրված ոչ միայն Հայոց մշակույթն ընդհանրապես, ներառյալ՝ աստվածները, այլև քաղաքները, որոնք լցված էին հույն և այլ ժողովուրդների բազմությամբ, հատկապես՝ Արտաշատը և Տիգրանակերտը: Այս բազմությունները՝ օտար և անհարիր բուն ժողովրդի բնավորությանը, ժամանակին բերվել էին Հայաստան այն մտայնությամբ, որ Հայաստանը նույնպես դառնա անխորտակելի հելլենականության մեկ կացարան:

Քաղաքների բերդապահ զորքերը, նույնիսկ մայրաքաղաքինը, նույնպես օտարներից էին կազմված, որոնց համար, ի վերջո, միևնույնն էր, թե ում ինքնակալության տակ պիտի ապրեին՝ հայերի՞, թե՞ հռոմեացիների: Եվ եթե Հայոց արքան ճակատագրական նման մի պահի չպետք է հասկանար, որ թե իր տունն ու ամրոցը, և թե իր հրաշալի հայրենիքը պաշտպանելու համար պիտի պայքարի կոչի միմիայն իր բուն ժողովրդին, ուրեմն, այն բոլոր դժբախտությունները, որոնք թափվեցին նրա գլխին, ոչինչ չեն ասել նրա մտքին ու սրտին: Սակայն բացատրությունը եղել էր, եղել էր բուռն ու ցավագին: Նոր բանակ կազմելիս Տիգրան Մեծը վստահեց միմիայն իր ժողովրդին: Նա պատերազմական վիճակ հայտարարեց ամբողջ երկրի համար, ժողովրդական պատերազմ՝ արևմուտքից եկած խորշակի դեմ: Ժողովրդին դժվար չէր ոտքի հանել: Թշնամու կողմից ոտնահարված էին ժողովրդի ամենամիլիոնական զգացումները: Լուկուլլոսի հորդանքը կողոպտում էին Հայոց տաճարները՝ հատկապես Անահիտ դիցուհու անհամար գանձերով լեցուն տաճարները:

Վիրավորված էին ժողովրդի ամենատարբեր խավերի ամենամիլիոնական ու սրբա-

զան զգացումները, որովհետև, որքան էլ Տիգրանը ջանաց հելլենականացնել Հայոց աստվածներին և Հայոց տաճարներում հելլեն քանդակագործների քանդակած հելլեն աստվածներին դնել Հայոց աստվածների կողքին, ժողովուրդը երկրպագեց միայն իր հայրենի աստվածներին: Իսկ հիմա հռոմեական լեգեոնները կողոպտում էին Հայոց աստվածների տաճարները և սրբապղծում: Ժողովուրդը լսեց իր արքայի կոչը և ի սրտե արծազանքեց նրան: Հայոց արքայի դրոշի տակ էր հավաքվում երկրի բոլոր անկյուններից եկած ժողովուրդը: Այնքան շատ էին նրանք... սակայն դեպի իր դրոշը եկող բազմությունից արքան ընտրեց միայն 70 հազար մարդ՝ որպես հետևակազորայիններ և 30 հազար՝ այրուծի: Այրուծիի կորիզը հայ ազնվականության ընտրանին էր: Ե՛վ զինվորները, և՛ հրամանատարները միայն հայեր էին: Հպատակ ազգերից արքան ընտրեց Մարաստանի աղեղնավորներին և վրաց նիզակավորներին, որոնք շատ անգամներ էին ապացուցել իրենց հավատարմությունը:

Իսկ գալով ռազմավարությանը. և՛ Միհրդատը, և՛ Տիգրանը որոշեցին խուսափել բաց ճակատամարտից, աշխատել կտրել հռոմեացիների պարենավորման ճանապարհները և պարտիզանական կռիվներով ջլատել թշնամու ուժերը: Եթե թագավորներից մեկը կռվի է բռնվում Լուկուլլոսի հետ, մյուսը պիտի շտապի հարվածել թշնամու թիկունքից: Իսկ Մարաստանի թագավորը՝ Տիգրան Մեծի փեսան, անունը նույնպես Միհրդատ, իր բանակով միշտ անսպասելի պիտի հայտնվի այնտեղ, որտեղ այդ պահին նրա կարիքը զգացվի:

Միհրդատ Պոնտացին ողջ Արևելքը ոտքի հանելու գործն իր ձեռքն առավ: Նա դեսպաններ ուղարկեց բոլոր մեծ ու փոքր ազգերի մոտ՝ կոչ անելով ոտքի ելնել ընդհանուր պայքարի՝ թոթափելու համար Արևմուտքի պարտադրած ստրկական շղթաները:

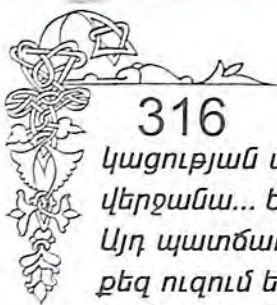
Ե՛վ Միհրդատի, և՛ Տիգրանի համար մեծագույն մտահոգություն էր Պարթևստանը: Մեռել էր Պարթևստանի զառամյալ թագավոր Սանատրուկը, և այժմ գահին էր Հրահատ Երրորդը, որը չէր ընդունում իր նախորդի՝ Տիգրան Արքայից Արքայի հետ վարած հաշտարար քաղաքականությունը: Սակայն Հրահատը Տիգրան Մեծից պահանջեց Կորդուքը: Սակայն Լուկուլլոսը արդեն մտել էր այնտեղ ձմեռելու և երկիրը համարում էր հռոմեացիներինը: Միհրդատն անպայման ուզում էր ապահովել Պարթևական զինակցությունը և Տիգրանին համոզում էր Հրահատին խոստանալ Կորդուքը և Միջագետքը, քանի որ միևնույն է, եթե Հայաստանն անգամ ազատ լինի, բայց հռոմեացիները մնան արևելքում, այդ երկրները նրանց իշխանության տակ են լինելու:

Տիգրան Մեծը համաձայնեց: Միհրդատ Եվպատորը նամակ գրեց պարթևական թագավոր Հրահատ Երրորդին:

«Եթե դու ազատ լինեիր անարգել վայելելու խաղաղությունը, եթե որևէ սկզբունքից բոլորովին զուրկ մի թշնամի քեզ չսպառնար, եթե հռոմեացիների ջախջախվելու պարագային փառահեղ հռչակի քո բաժինը չլիներ, ես նույնիսկ փորձ չէի անի խնդրելու քո դաշնակցությունը: Տիգրանը պատրաստ է զիջելու և պիտի ընդունի ինչ պայման որ առաջարկես: Ուստի, խնդրում եմ՝ մտածես, թե եթե ես պարտվեմ, դու ավելի լա՞վ առաջարկես: Ուստի, խնդրում եմ՝ մտածես, թե եթե ես պարտվեմ, դու ավելի լա՞վ

Պոյակ հին երզնկայից

կացության մեջ պիտի գտնվես կամ կկարողանա՞ս մտածել, թե պատերազմը պիտի վերջանա... Ես քաջատեղյակ եմ, որ դու զորքի, զենքի, զանձի մեծ առատություն ունես: Այդ պատճառով էլ ես քեզ որպես դաշնակից եմ ուզում ունենալ, իսկ հռոմեացիները քեզ ուզում են որպես հաջորդ կողոպուտի զոհ ունենալ: Կարևորը հիմա որոշելն է, թե քանի դեռ Տիգրանի թագավորությունը տակավին հզոր է և հարուստ, քանի դեռ ռազմունակ բանակների տեր է, պետք է որ պատերազմը, քո երկրի սահմաններին չհասած՝ վերջանա... Որովհետև Տիգրանը և ես չենք կարող հաղթել կամ հաղթվել՝ առանց լուրջ վտանգ սպառնալու քեզ:

Մի՞թե քեզ ծանոթ չէ, որ հռոմեացիները Արևմուտք խուժեցին և զնացին այնքան, մինչև նրանց կանգնեցրեց օվկիանոսը: Հետո դարձան դեպի Արևելք: Ի սկզբանե մի խումբ փախստականներ, որոնք հայրենիք չուներին և անհայտ ծնողների զավակներ էին, ժողովուրդներ կործանելով՝ հիմնեցին մի կայսրություն:

Ոչ մարդկային, ոչ աստվածային օրենքները չկարողացան արգելել նրանց ճնշել ու ավարի տալ բարեկամին ու դաշնակցին, ծանոթին ու օտարականին, տկարին ու հզորին: Եվ այն արքայական պետությունները, որոնք չէին ուզում նրանց գերին լինել, դիտվում էին որպես թշնամիներ: Դու, որ տեր ես հարուստ քաղաքների, տերն ես Պարսկաստանի, որ հռչակված էիր հարստություններով, ինչպես կարող ես ակնկալել, թե հռոմեացիները, որ զենք ունեն բոլորի դեմ և հատկապես՝ ամենից հարուստների դեմ, որոնք եթե պարտվեն, պիտի ավելի շատ կողոպտվեն, կարող եմ քո հարստությունների կողքով անցնել: Իմացիր. կամ նրանք պիտի ճզմեն բոլոր ազգերին, կամ պիտի իրենք կործանվեն: Եվ այդ կործանումը դժվար չպիտի լինի, եթե դու Միջագետքի կողմից և ես ու Տիգրանը Հայաստանի կողմից շրջապատենք նրանց բանակը, որը պիտի կտրվի պաշարից, օգնությունից և այն ամենից, որ մինչև հիմա հաղթելու համար ուներ ճակատագրով կամ մեր սխալների պատճառով: Եթե համաձայնես՝ գալիք սերունդներից պիտի հռչակվես, որ օգնության հասնելով մեծագոր թագավորներին՝ նպաստեցիր խորտակելու կողոպտիչներին...»:

Միհրդատ Պոնտացու՝ Պարթևստանի թագավոր Հրահատ Երրորդին ուղղված նամակը, անշուշտ, զգացմունքային ուղերձ էր, որտեղ, սակայն, հստակ շարադրված էր նաև քաղաքական այն իրավիճակը, որում կհայտնվեր Հրահատը հայերի և պոնտացիների հաղթության կամ պարտության դեպքում, եթե նա չմիանա հայ-պոնտական դաշինքին:

Սակայն Հրահատ Երրորդը մտածում էր, որ հռոմեական վտանգն անցնելուց հետո Տիգրանը չի պահելու իր խոստումը: Հրահատը գիտեր նաև, որ քանի դեռ պատերազմող ուժերը հավասարակշռված են, Պարթևստանի օժանդակությունը պատերազմող կողմերից որոշիչ կարող էր լինել պատերազմի ընթացքի համար: Հրահատը ձգձգում էր պատասխանը՝ Միհրդատի դեսպանի հետ անհետևանք բանակցություններ վարելով: Հենց այս ընթացքում էլ մայրաքաղաք ժամանեց Լուկուլլոսի դեսպանը, որը եկավ իր տիրոջ կողմից խոստանալով նույն հողային զիջումները:

Հրահատը այս բանակցությունը ևս ձգձգեց բավական երկար ժամանակ մինչև, ի վերջո, դաշնակցելու խոստում տվեց հռոմեացիներին: Սակայն նա գիտեր, որ չի պահելու իր խոստումը: Պարթևաց թագավորը գտնում էր, որ նման իրավիճակում

չեզոքությունն ամենաճիշտ քաղաքականությունն է:

Լուկուլլոսը պետք է արագ վերջացներ պատերազմը: Հռոմից լուրեր էին հասնում, որ հակառակորդները միահամուռ սկսել են գործել իր դեմ, և հիմնական մեղադրանքն այն է, որ Լուկուլլոսը ձգձգում է պատերազմն Արևելքում: Եվ, բացի այդ, Հռոմի քաղաքական երկնակամարում արագորեն բարձրանում էր Լուկուլլոսի վաղեմի թշնամու փայլուն աստղը: Կանխելու համար ճակատագրի անսպասելի հարվածը՝ Լուկուլլոսը որոշեց արշավել Պարթևական թագավորություն, մի հարվածով ոչնչացնել այն, ապա Հռոմի Սենատի և ժողովրդի առջև կանգնել իբրև Արևելքի երեք հզոր պետությունները ոչնչացրած, նրանց թագավորներին աշխարհի երեսից ջնջած և ողջ Արևելքը Հռոմի ոտքերի մոտ գետնած հերոսի կարգավիճակով: Լուկուլլոսը շտապ լուր ուղարկեց Պոնտոսում գտնվող իր զորքերին, որ նրանք անհապաղ գան և միանան իր ծեռքի տակ զրտնվող զնդերին:

Հեռանկարում Հայոց մեծ և հարուստ քաղաք Արտաշատի կողպուտն էր:

Մ.թ.ա. 68 թվականին Լուկուլլոսն անցավ Հայկական Տավրոսը: Այս արշավանքը բոլորովին տարբեր էր այն արագ առաջխաղացումից, որով Լուկուլլոսն ապահովում էր իր հաղթանակները: Բուն Հայաստանում նրա բանակն անցնում էր թշնամաբար տրամադրված ժողովրդական զանգվածների միջով: Իսկ Տիգրանի ընտրած ռազմավարությունը՝ հանկարծակի հարձակումներն ու նահանջները, սարսափելի հոգնեցրել էին Լուկուլլոսի լեգեոններին: Արդեն աշուն էր, և հռոմեական զինվորների դրությունը, որոնք անսովոր էին Հայաստանի ցուրտ եղանակին, ավելի ու ավելի էր դառնում հուսահատական: Եթե Լուկուլլոսը ետ նահանջեր, դա հավասարազոր կլիներ ամոթալի պարտության:

Լուկուլլոսն աշխատում էր ստիպել թշնամուն ճակատելու, որպեսզի նրա դիմադրական ուժը կարողանա խորտակել վճռական ճակատամարտում: Երկրի տերերի աչքի առաջ նա ավերում ու թալանում էր իր ճանապարհին ընկած ամեն ինչ:

Սակայն իզուր. թշնամին մնում էր անդրդվելի:

Վերջապես Արածանի գետի մոտ Լուկուլլոսը և Տիգրանն իրար դեմ ելան: Հայկական այրուձին այնքան պատկառազու էր, որ Լուկուլլոսը առաջին անգամ՝ երկյուղ զգաց: Նա կարծում էր, թե հին մայրաքաղաք Արտաշատին սպառնացող վտանգը, որտեղ Տիգրանակերտի կործանումից հետո հավաքվել էր ողջ արքունիքը՝ արքայատան գանձերի հետ մեկտեղ, կստիպի Տիգրանին միջը՝ արքայատան գանձերի հետ մեկտեղ, կստիպի Տիգրանին վճռական ճակատամարտ տալ: Սակայն Տիգրանը, հավատարիմ վճռական ճակատամարտի չբռնվեց: Տիգրանը Լուկուլլոսին հարվածեց հռոմեական լեգեոնների՝ Արածանին անցնելու ժամանակ: Հայոց այրուձին ցույց տվեց կեղծ փա-

Հռոմեական
զենք ու զրահ

Լուկուլլոսի վարած պոնտական և հայկական պատերազմները, որ նա սկսել էր յոթ տարի առաջ, ավարտեց անփառունակ կերպով:

Իրադրությունը Հայաստանում այն պահին, երբ պարտվում էր Միիրդատ Պոնտացին ավելի քան ողբերգական էր, որովհետև նորից բռնկվել էին ապստամբական

Արտաշատը կանգնեց իր ծերունի թագավորի կողմը և համառ դիմադրություն ցույց

Տիգրան Մեծի գլխավոր գանձարանը գտնվում էր Ծովքում, և Պոմպեոսին տրվող գումարը պետք է վերցվեր Ծովքի գանձարանից: Տիգրան Կրտսերը, լինելով Ծովքի թագավորը, գանձատուներ համարեց իրենը և ընդվզեց հոր և Պոմպեոսի դեմ: Ի վերջո, Պոմպեոսը կալանավորեց նրան: Հետո Տիգրան Կրտսերն իր ընտանիքի հետ տարվեց Հռոմ և իբրև գերի զարդարեց Պոմպեոսի հաղթահանդեսը: Իսկ Ծովքը նորից մնաց

Տիգրան Մեծի իշխանության տակ:

Հռոմը առաջին Հայաստանին սիրաշահելու քաղաքականություն էր վարում՝ փորձելով ապահովել նրա աջակցությունը պարթևների հետ սպասվող հավանական բախումներում:

Հռոմեացիների հետ կնքած պայմանագրի շնորհիվ՝ Հայաստանը իր ժերունի իմաստուն թագավորի ղեկավարությամբ ապրեց խաղաղության ու բարգավաճման հրաշալի տարիներ:

Տիգրան Մեծը թագավորեց քառասուն տարի և իր մահկանացուն կնքեց մ.թ.ա. 55 թվականին՝ 85 տարեկան հասակում:

Հայոց գահին Տիգրան Մեծին հաջորդեց նրա արժանավոր **Արտավազդ** որդին:

Մի քանի խոսք Միհրդատ Պոնտացու վախճանի մասին: Անհանգիստ ժերունին մինչև իր կյանքի վերջին օրը չէր հրաժարվում Հռոմը ծնկի բերելու գաղափարից: Նա պատսպարվել էր Բոսփորում և նորից հավաքագրել ու մարզել էր մի ուժեղ բանակ, որի օգնությամբ մտադիր էր Սև ծովի հյուսիսային ափերով, Թրակիայի վրայով ներխուժել Իտալիա և այնտեղ փակել իր հին ու նոր հաշիվները Հռոմեական Հանրապետության հետ: Սակայն նրա դեմ, իր հոր ծրագրի վայրագ խիզախությունից սարսափած, ապըստամբեց նրա որդի Փառնակը, որը Բոսփորի թագավորն էր:

...Երբ ապստամբյալ որդու զինվորներն արդեն կոտորում էին Միհրդատի սակավամարդ պահակախումբը, Միհրդատը, որը գտնվում էր մի բարձր աշտարակում, ուզեց վերջ տալ իր կյանքին և խնեց լեցուն գավաթով սոսկալի թույնը: Սակայն, մանկությունից ի վեր մարմինը վարժեցրած էր թույներին: Եվ այս թույնը չկարողացավ տապալել նրան... Եվ նա խնդրեց իր ծառային սրով սպանել իրեն... Ահա այսպես, այս խռովահույզ, անսովոր սրտին խաղաղություն բերեց մի ստրուկ, մի ծառա:

Պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ն, որ հոր դեմ էր հանել Տիգրան Կրտսերին, իր մահկանացուն կնքեց իր երկու որդիների ձեռքով:

ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԵՐԿՐՈՐԴ

(մ.թ.ա. 754 - մ.թ. 476 թթ.)

Այսպես ապրելով իր կյանքի բազմազան ելևէջներ՝ գերություն և թագավորություն,

հզոր Հայաստան ստեղծելու արժանապատվություն և հպարտություն, դեռ կենդանության օրոք Աստված կոչվելու փառասիրություն, ընտանիքի ներսում եղերականություն ու դժբախտություն, իր ստեղծած ծովից ծով կայսրության ստեղծում ու փլուզում, Հայրենիքի ծաղկում ու բարգավաճում, ժողովրդի այնքան տենչալի խաղաղություն՝ մ.թ.ա. 55 թվականին իր մահկանացուն կնքեց Տիգրան Մեծ Արքայից Արքան՝ կտակելով, իրոք, հզոր մի Հայաստան իր առաջին՝ հայ կնոջից ծնված իմաստասեր ու գիտուն **Արտավազդ** որդուն:

Արտավազդ արքայի թագավորության ամբողջ շրջանը սերտորեն կապված էր Հռոմի Հանրապետության

Դրան Արտավազդ երկրորդի պատկերով

ներսում կատարվող իրադարձությունների հետ: Առաջին եռապետության ժամանակահատվածն էր՝ 60-ական թվականները, և առաջին կոնսուլների ախորժակն Արևելքի հանդեպ բնավ չէր նվազել: Առաջին եռապետեր **Հուլիոս Կեսարը**, **Պոմպեոսը** և **Կրասոսը** միմյանց մեջ բաժանեցին Հռոմի գլխավոր պրովինցիաները: Հուլիոս Կեսարը, որն արդեն Գալլիայի կառավարիչն էր, նորից հաստատվեց այնտեղ, Պոմպեոսը ստացավ Իսպանիան, իսկ Կրասոսը՝ **«Պրովինցիա Ասիան»**:

Կրասոսի մասին Պլուտարքոսը գրել է. **«Նրա շահամուլության արատը, հաղթելով նրա մյուս արատներին, վերջիններս դարձրեց պակաս նկատելի»**:

Երբ Հուլիոս Կեսարի և Պոմպեոսի միջև Հռոմում ծայր առավ քաղաքական պայքար, Կրասոսը շահավետ կերպով վայելում էր և՛ այս, և՛ այն կողմի աջակցությունը: Կառավարման գործում մշտապես փոխելով իր հայացքները՝ նա ոչ հուսալի բարեկամ էր, ոչ էլ անհաշտ թշնամի, այլ իր անձնական շահի համար հեշտությամբ հրաժարվում էր ինչպես համակրանքից, այնպես էլ թշնամանքից: Ուստի և կարճ ժամկետում միևնույն մարդկանց կամ օրենքներին եղավ մերթ կողմնակից, մերթ հակառակորդ: Ահա այս մարդն ուղարկվեց Ասիա՝ Արևելքը թալանելու լուկուլիոսյան հայտնի ջանքերը շարունարդելու և կրկնապատկելու: Սակայն, մինչ այդ նա նշանակվեց գլադիատորների ապստամբությունը ճնշելու ուղարկված զորքերի հրամանատար:

Սա ստրուկների թերևս առաջին հզոր ապստամբությունն էր, որը հայտնի է նաև **Սպարտակի** պատերազմ անունով: Ապստամբությունը ճնշվեց արյունահեղ դաժանությամբ: Կրասոսը ստրուկներին հաղթողի դափնեպսակով ներկայացավ Արևելք՝ որպես Հռոմի Հանրապետությունը կառավարող եռապետերից մեկը, որը հնարավորություն էր ստացել կեղեքելով ու կաշառակերությամբ հարստություն դիզելու: Նա երազում էր ստացել կեղեքելով ու կաշառակերությամբ հարստություն դիզելու: Նա երազում էր ստացել կեղեքելով ու կաշառակերությամբ հարստություն դիզելու: Նա երազում էր ստացել կեղեքելով ու կաշառակերությամբ հարստություն դիզելու:

Բայց սա էլ քիչ էր Կրասոսին: Նա տենչում էր **Ալեքսանդր Մակեդոնացու** փառքը և նրա հետքերով ձգտում էր հասնել մինչև Բակտրիա ու Հնդկաստան, ապա՝ դրանցից էլ այն կողմ գտնվող ծովը:

Հռոմի Սենատը դեմ էր պարթևների դեմ պատերազմին: Սակայն Կրասոսը ստացավ իր ընկերակից եռապետերի քաջալերանքը, և դա բավական էր, որ նա մ.թ.ա. 54 թվականին անցնի Եփրատը՝ պարթևների տերության սահմանը, և գրավի մի քանի բնակավայրեր: Այս չնչին հաջողությունը Կրասոսը բավարար համարեց և զորքին պարտակալեց իրեն **«Իմպերատոր»** հայտարարել: Մի քանի կայազորներ թողնելով գրաված տարածքում՝ վերադարձավ Ասորիք՝ այնտեղ ձմեռելու և կողոպտելու այդ երկրի հաբուստ տաճարները:

Գարնանը Ասորիք ժամանեց պարթևական թագավոր **Արշակ Օրոդեսի** դեսպանը՝ նպատակ ունենալով շոշափելու Կրասոսի մտադրությունները: Կրասոսը գոռոզությամբ հայտարարեց, թե կպատասխանի Տիգրիսյան Սելևկիայում, այսինքն՝ պարթևներին նվաճելուց հետո: Պարթև դեսպանը, լսելով Կրասոսի մեծամիտ հայտարարությունը, ասաց.

«Ավելի շուտ իմ ձեռքի ափին մազեր կբուսնեն, քան Կրասոսը կտեսնի Սելևկիան»: Պարթևական դեսպանության հեռանալուց քիչ անց Կրասոսին այցելության է գալիս

Հայոց արքա Արտավազդ Երկրորդը՝ 6000 հեծյալ դրանիկ գնդի ուղեկցությամբ:

Ինչպես արդեն պատմել ենք, մ.թ.ա. 2-րդ դարից սկսած Հայաստանը, փոփոխական հաջողությամբ, պայքարում էր պարթևների դեմ, սակայն Տիգրան Մեծի օրոք պայքարը միայն ի վնաս պարթևների էր: Իսկ Հռոմի դեմ, այդ նույն ժամանակաշրջանում, պայքարում էր ավելի կամ պակաս աննպաստ ելքով: Այստեղ կարևորն այն է, որ մերթմեկի, մերթ մյուսի դեմ ելնելով՝ Հայաստանը երբեք միաժամանակ սեղմված չէր մնում այդ երկու ուժերի միջև:

Փորձենք հասկանալ Արտավազդ Երկրորդի դիվանագիտական քայլը: Եթե նա չզգար Կրասոսի մոտ և անցներ պարթևների կողմը, որովհետև չեզոք մնալ երկու պատերազմող ուժերի միջև գրեթե անհնար էր, ուրեմն, կամ պիտի հավատար, թե ապագա պատերազմում հաղթողները պարթևներն են լինելու, կամ վստահ պիտի լիներ Հռոմի անպարտելիությանը: Նա պիտի փորձեր միանալ ավելի ուժեղին՝ հանուն իր երկրի շահերի: Թե որքան էր դիվանագիտական Արտավազդի այն քայլը, չենք կարող ասել, բայց հին ու նոր ուսումնասիրողներից որևէ մեկը դեռ կասկածի տակ չի առել Արտավազդ Երկրորդ արքայի դիվանագիտական ունակությունները:

Ի՞նչ էր առաջարկում Արտավազդը Կրասոսին:

Կրասոսը ծրագրել էր Միջագետքի տափաստանների ու անապատների միջով արշավել Պարթևստան: Արտավազդն առաջարկում էր ներխուժումը Պարթևստան իրականացնել Հայաստանի վրայով, որպեսզի հռոմեական բանակը չընկնի պարթևական հեծելազորի հարվածի տակ, որը կարող էր տեղի ունենալ միայն Միջագետքի տափարակ վայրերում, բայց ոչ Հայոց լեռներում:

Արտավազդն առաջարկում էր իր հետ վերցրած 6000 հեծյալներից բացի, հռոմեական զործող բանակին միացնել ևս 10.000 հեծելազոր և 30.000 հետևակ: Այսպիսով հռոմեական զորավարի տրամադրության տակ էր դրվում զորքերի մի զգալի մաս:

Սակայն որոշ ժամանակ մնալով հռոմեացիների մոտ՝ Արտավազդը կարողացավ ծանր ու թեթև անել ողջ իրավիճակը: Նախ նա իմացավ, որ Հռոմի Սենատը դեմ է Պարթևստանի դեմ պատերազմին: Ապա տեսավ, որ արշավանքն ընդհանրապես վատ է կազմակերպված, և հիմնականում ճանաչեց Կրասոսին՝ որպես ապիկար, իր ծրագրերն իրագործելու անընդունակ, անչափ ինքնահավան, թշնամուն թերագնահատող, իսկ բարեկամներին հաշվի չառնող մարդ:

Արտավազդը տեսավ, որ արշավանքի բոլոր հնարավոր երթուղիներից Կրասոսն անդառնալիորեն ընտրել է ամենավտանգավորն ու աղետաբերը. երթուղի տափաստանի և անապատի միջով, որտեղ նրա զորքին հետամուտ էր լինելու ոչ միայն պարթևների այրուծին, այլև սովն ու ծարավը: Արտավազդը հասկացավ, որ իր դիվանագիտական քայլը մեկ դրական կողմ ունեցավ. ճանաչեց Կրասոսին: Հայոց արքան վերադարձավ հայրենիք իր 6000 հեծյալների հետ միասին՝ չճշտելով իր խոստացած զորքը Կրասոսին ուղարկելու ժամկետը: Պատմաբան Ռուբեն Մանասարյանը՝ իր «Հայաստանը Արտավազդից մինչ Տրդատ Մեծ» ուսումնասիրության մեջ, այս հարցի կապակցությամբ գրում է. «Արտավազդի առաջարկի ստրատեգիական առանձնահատկությունների (հեռանկարների) քննությունը, ինչպես նաև մ.թ.ա. 64թ. հայ-պարթևական հաշտության պայմանի նկատի առնելը հիմք է տալիս պնդելու, որ Հայոց արքան 54-ին առաջ էր

քաշել հռոմեացիների համար կանխահայտորեն անընդունելի ծրագիր: Անթերի էր միայն ծրագրի տակտիկական կողմը, հայաստանյան լեռնային տեղանքն իրոք դժվարանցանելի էր հարթ և բաց տարածքի վրա կռվելու սովոր պարթևական հեծելազորի համար: Սակայն, պատերազմական լայնամասշտաբ գործողությունների պլանը՝ դրա ստրատեգիական կողմը, պիտի Կրասոսին միայն հեռացներ վճռական հաղթանակից:

Ծրագիրը, որը ներկայացրել էր Հայոց արքան, թույլ էր տալիս արտաքնապես մնալ Հռոմի դաշնակից, հավաստել իր հակապարթևական դիրքորոշումը, իսկ Կրասոսի կողմից դրա հավանական և, անշուշտ, սպասելի մերժումը թույլ էր տալիս արդարացնել Հռոմի հանդեպ գործողությունների ազատությունը»:

Մ.թ.ա. 53 թվականի գարնանը Կրասոսն իր 42 հազարանոց բանակով նորից անցավ Եփրատը և խորացավ չորային տափաստանների մեջ՝ առանց նախօրոք հետազոտելու թշնամու երկիրը, նրա ուժերն ու հնարավորությունները:

Իսկ Արշակ 13-րդ Օրոդես պարթևների արքան, անշուշտ, քնած չէր: Նա, իր բանակը երկու մասի բաժանելով, մի մասը՝ հեծելազորը, զորավար Սուրենի գլխավորությամբ՝ ուղարկեց Կրասոսի դեմ, իսկ զորքի մյուս մասն անձամբ առաջնորդեց Հայաստանի ուղարկեց ներս՝ ասպատակելով երկիրը: Օրոդեսը, անշուշտ, տեղյակ էր Արտասահմաններից ներս՝ ասպատակելով երկիրը: Օրոդեսը, անշուշտ, տեղյակ էր Արտասահմաններից ներս՝ ասպատակելով երկիրը: Օրոդեսը, անշուշտ, տեղյակ էր Արտասահմաններից ներս՝ ասպատակելով երկիրը: Օրոդեսը, անշուշտ, տեղյակ էր Արտասահմաններից ներս՝ ասպատակելով երկիրը:

Արտավազդը դեսպանի միջոցով հայտնում է Կրասոսին, որ անկարող է խոստացած զորքն ուղարկել, քանի որ ստիպված է իր սեփական հողում դիմագրավել Օրոդեսին: Արտավազդը նաև խորհուրդ է տալիս Կրասոսին խուսափել պարթևական հեծելազորի հետ ընդհարվելուց և զորքի ճանապարհը շեղել դեպի Հայաստան, միահամուռ ուժերով կռվելու համար Օրոդեսի դեմ: Իսկ եթե անհնար է այդ, ապա Կրասոսն ամեն գնով պետք է խուսափի լայնարձակ տափաստաններից և աշխատի զորքերը տանել բլրաշատ վայրերով:

Կրասոսը, որը լի էր զայրույթով և անխոհեմությամբ, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, գրավոր պատասխան չտվեց և հրամայեց հայտնել միայն, թե այժմ ժամանակ չունի Հայաստանով զբաղվելու, բայց հետո կգա և Արտավազդի հետ հաշիվ կտեսնի դավաճանության համար:

Արտավազդին ոչինչ չէր մնում անել, եթե ոչ փորձել խաղաղեցնել Օրոդեսին՝ համաձայնության գալով նրա հետ:

Օրոդեսը նպատակ չունեի նվաճել Հայաստանը: Նա մտել էր Հայաստան հայ-հռոմեական կապին վերջ տալու համար և այժմ ուրախությամբ ընդառաջեց Հայոց թագահարկները՝ շատ լավ գիտակցելով Հայաստանի դիրքորոշման կարևորությունը ներկա և ապագա պատերազմական փոթորիկներում: Արտավազդի և Օրոդեսի միջև կնքվեց դաշ-նակցական պայմանագիր, որն ամրապնդվեց Արտավազդի և Օրոդեսի որդի՝ թագաժառանգ Բակուրի ամուս-նությամբ:

Դրամ Օրոդես երկրորդի պատկերով

Պատերազմ էր Արևմուտքի և Արևելքի երկու հզոր թագավորությունների միջև, բայց հայ-պարթևական դաշնագրությամբ կնքված ամուսնությունն Արտաշատ մայրաքաղաքում տոնվում էր շքեղ հանդեսներով:

Այս խնջույքներից մեկի ժամանակ, երբ Հայոց և պարթևաց արքաների ներկայությամբ հույն ողբերգակ Յասոնը և իր խումբը ներկայացնում էին Եվրիպիդեսի «Քաջոսուհիներ» ողբերգությունը, մտնում է Սիլլակ սատրապը և դահլիճ նետում Մարկոս Կրասոսի գլուխը: Յասոնը վերցնում է Կրասոսի գլուխը և ներկաների բոլորն զմայլանքի ուղեկցությամբ ավարտում է իր մենախոսությունը:

Մինչդեռ Արտավազդն ու Օրոդեսը տոնում էին իրենց դաշինքն ու իրենց հարազատների հարսանիքը, ահա թե ինչ էր տեղի ունեցել խառան քաղաքի մոտ: Այստեղ պարթևների Սուրեն զորավարը որոշում է կանգնեցնել հռոմեացիների երթը և ճակատամարտ տալ: ճակատամարտն ավարտվում է հռոմեացիների խայտառակ պարտությամբ: ճակատամարտում զոհվում են Կրասոսը և նրա որդին: Հռոմեական բանակը կորցնում է 20 հազար զինվոր և լեգեոնների արծավակիր դրոշմերը: Գլխատելով իր ձեռքն ընկած Կրասոսին՝ Սուրեն զորավարը Միլլակ սատրապի հետ Օրոդեսին է ուղարկում Կրասոսի գլուխը, որը և Օրոդեսին է հասնում Արտաշատում խնջույքի պահին:

Պարթևստանը նվաճելու հռոմի առաջին փորձն ավարտվում է խայտառակ պարտությամբ: Պարթևները չբավարարվեցին այս հաղթանակով: Թագաժառանգ **Բակուրի** հրամանատարությամբ նրանք իրենց զորքերը տարան Ասորիք: Պարթևական բանակի հետ էին նաև հայոց ուժերը, իսկ անփորձ թագաժառանգի խորհրդատուն էր **Վասակ** անունով հայ զորավարը:

Պարթևական առանձին զորախմբեր թափանցեցին Կիլիկիա: Սակայն սա ավելի շատ ասպատակություն էր, քան նվաճում: Այս կռիվներից մեկի ժամանակ սպանվեց Վասակ զորավարը: Բակուր թագաժառանգը ետ կանչվեց Ասորիքից:

Իսկ Հռոմում ծավալվում էր Հուլիոս Կեսար-Պոմպեոս հակամարտությունը։ Այս հակամարտության ժամանակ Պոմպեոսը պարտվում է, փախչում Եգիպտոս և սպանվում այնտեղ։ Հուլիոս Կեսարը Սենատին և ժողովրդին պարտադրելով իր կամքը, ճանաչվում է Հռոմի Հանրապետության «**Հայր հայրենյաց**» /“*Pater patriae*”/: Դառնալով ցմահ դիկտատոր՝ «իմպերատոր»՝ նա ստացավ հանրապետության բոլոր զորքերի հրամանատարությունը, ինչպես նաև մշտապես դափնեպսակ կրելու և ծիրանի թիկնոց հագնելու իրավունքը։ Հուլիոս Կեսարը դարձավ միապետ՝ պահպանելով կառավարման հանրապետական ձևերը։

Ի՞նչ նպատակներ ուներ Հուլիոս Կեսարը Արևելքի, հատկապես՝ Պարթևստանի նկատմամբ: Հունաստանում նրա քրոջ որդի **Օկտավիանոսը** մարզում էր այն բանակը, որը Հուլիոս Կեսարը պիտի առաջնորդեր Պարթևստան: Սակայն մ.թ.ա. 44թ.

մարտի 15-ին Հուլիոս Կեսարը մի խումբ հանրապետական դավադիրների ձեռքով սպանվեց: Այնուհանդերձ հաղթեցին կեսարականները, Օկտավիանոսը, Մարկոս

Հովիտն Կեսար

Դրան Օկտավիանոսի
պատկերով

Անտոնիոսը, Մարկոս Լիպիդոսը կազմեցին մի նոր եռապետություն:

Մարկոս Անտոնիոսը ժառանգեց Արևելքը և Կեսարի մշակած՝ դեպի Պարթևստան արշավանքի ծրագիրը: Նրան ժառանգություն մնաց նաև Կեսարի մեկ այլ՝ Եգիպտոսի հետ կապված գործը: Մ.թ.ա. 48-47թթ. Եգիպտոսի գահակալական պայքարի ժամանակ Յուլիոս Կեսարը, պարտության մատնելով Եգիպտոսի թագավորական զորքին, Եգիպտական գահին հաստատեց Պտղոմեոսյան արքայատան դուստր Կլեոպատրա 7-րդին:

Հուլիոս Կեսարը մ.թ.ա. 47 թվականին Փոքր Ասիայում ջախջախել էր նաև Միհրդատ Եվպատորի որդի Փառնակեսի գործերը և այդ առիթով նամակ գրել Հռոմ՝ Սենատին. «*Եկա՛, տեսա՛, հաղթեցի՛*»: Հուլիոս Կեսար հռոմեացու այս նկարագիրը հայտնի էր նրա գործունեության ողջ ընթացքի մեջ. «*Եկա՛, տեսա՛, հաղթեցի՛*»: Ահա այս մարդու գործն էր, որ պիտի շարունակեր Մարկոս Անտոնիոսը:

Եթե Կրասոսի բնավորության ամենացայտուն գիծը ընչաքաղցությունն ու ազա-
հությունն էր, ապա Անտոնիոսինը... Սակայն ավելի լավ է խոսենք Պլուտարքոսի
բառերով.

«Երբ Հռոմեական պետությունը պառակտվեց երկու թշնամի ճամբարների, և արիստոկրատիայի կողմնակիցները պաշտպանում էին Հռոմում գտնվող Պոմպեոսին, իսկ հանրապետության կուսակիցները հրավիրում էին զորքով Գալլիայում գտնվող Հուլիոս Կեսարին, Անտոնիոսը դավաճանեց իր նախկին հայազքներին և հարեց Կեսարին:

...Երբ Անտոնիոսը անցավ Ասիա և առաջին անգամ զգաց այնտեղի հարըստությունների համը, երբ նրա տունը շրջապատում էին թագավորներ, իսկ թագուհիները, իրար առաջ կտրելով, աշխատում էին հարուստ ընծամերով և անձնական գեղեցկությամբ արժանանալ նրա բարեհաճությանը, նա անձնատուր եղավ նախկին կրքերի իշխանությանը՝ ցոփության և անառակության: Մինչդեռ Ռոմում քաղաքացիական կռիվներից ուժասպառ էր լինում Կեսարը, այստեղ ամեն կարգի կիթառահար, սրնգահար, պարող և Ասիայի զանազան երաժիշտների մի ամբողջ ոհմակ, որոնք լկտիությամբ ու զգվելի խեղկատակությամբ մեծապես գերազանցում էին Իտալիայից բերված ժանտախտավոր խուժանին, հեղեղել ու լցրել էին Անտոնիոսի պալատը: Ամբողջ Ասիան, ինչպես Սոֆոկլեսի հայտնի տողում նշված քաղաքը. Խնկի ծխով, հեծեծանքով, երգ-աղոթքով լցված...

...Քաղաքացիներն Անտոնիոսին մեծարում էին որպես ուրախություն շնորհող
Դիոնիսոս, բայց նա միայն քչերի համար, մեծամասնության համար նա արյունոտուշտ և
մոլեգին Դիոնիսոս էր: Նա նույնիսկ քաղաքների վրա երկրորդ անգամ հարկ դրեց և
զանձում էր տարին երկու անգամ...

...Անտոնիոսի բոլոր բնածին թուլություններին ավելացավ նաև վերջին փորձանքը՝ սերը եզիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի հանդեպ, որին Անտոնիոսը մ.թ.ա. 41 թվականին Կիլիկիայի Տարսոն քաղաք կանչեց, նրանից պատասխան պահանջելու ազնվականության ներկայացուցիչ մի զորավարի օգնություն ցույց տալու համար:

Որո՞նք էին Հայաստանի՝ այս պատերազմին մասնակցելու ներքին դրդապատճառները: Հայաստանը ոչ հեռու անցյալում հսկայական տարածքներ էր նվաճել և ժամանակին մեծ եկամուտներ էր ստացել, հարկեր ու տուրքեր, մեծաքանակ ստրուկների զանգվածներ, տեղահանված քաղաքային հոծ բազմություններ: Եվ այս ամենը Տիգրան Մեծի միապետական քմահաճույթը չէր, այլ բուռն զարգացում ապրող հասարակայնության ներքին պահանջունքը: ~Դեռ Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայաստանը, կորցնելով օտար տարածքներն ու այնտեղից ստացվող եկամուտները, չէր կորցրել այն

Յուրաքանչյուրն այս երկու Արտավազդիսմբոլում չխառնվելու համար մեզին պատահում էին Արտավազդ Արմեն, մյուսին՝ Մար-Արտավազդ։

Անտոնիոսը լավ էր հասկանում, որ Հայաստանի դիրքորոշումը շատ կարևոր է իր ծեռնարկումների համար և ջանք չխնայեց համոզելու Արտավազդ Արմենին, որ նա մաս-

Այն, ինչ արեց Արտավազդը, սխրագործություն էր: Նա փրկում էր Հայաստանը խորաթափանց դժվանագիտությամբ: Նա հմարտ, արժանապատվությամբ լի տիրակալ

Տեսնելով, որ դիվանագիտական խաղերն ապարդյուն անցան՝ Անտոնիոսը արշավում է Հայաստան նույն այն զորքով, որին հոգևորքից փրկել էր Հայոց արքան: Պարթևներից կրած իր պարտության վրեժը նա պետք է լուծեր Արտավազդից, որպեսզի արդարանար Հռոմից եկող մեղադրանքների առջև, և ապա, որպեսզի դաժան կողոպուտով լցներ գեխությամբ դատարկած իր գանձարանը:

335
նաաշին՝ իր
մագալոր չէր,

Թագավոր կարգել:

Ինչո՞ւ: Մի՞թե երկիրը խաղաղության և բարենորոգության մեջ պահող արքան իրավունք չունի մեռնելու իր սեփական մահով: Արտաշես Երկրորդի մահով Հայաստանը

Այդպես նաև Տիգրան Երրորդը: Նա լքեց հռոմեական կողմնորոշումը, իր հատած դրամների վրա ոչ թե լատիներեն, այլ պահլավերեն էր մակագրում և տասը տարի՝

Յոտեւու Չայոց գործերին։
 Հռոմեական բանակը մ.թ.ա. 5 թվականին մտավ Չայաստան և գահընկեց արեց Տիգրանին ու երատոյին, որոնց հաջողվեց թաքնվել պարթևական արքունիքում։ Չայոց գահին հռոմեացիները բազմեցրին եգիպտոսում գլխատված Արտավազդ Երկրորդի գահին հռոմեացիները բազմեցրին եգիպտոսում գլխատված Արտավազդ Երկրորդի գահին` Արտավազդ Երրորդին, որը մոտ 25 տարի ապրել էր Հռոմում։ Սակայն, Արտավազդ Երրորդը չկարողացավ վերակողմնորոշվել եղբոր նման, և սա պատճառ դարձավ, որ մ.թ.ա. 2 թվականին երկիրն ապստամբեց, դուրս մղեց հռոմեական դրածոյին և գահը

Լեռնեցիներն ասպատակեցին Հայաստանի հյուսիսային գավառները. Տիգրան
Զորորդը գնաց ասպատակիչների դեմ և սպանվեց: Վշտացյալ Էրատոն հրաժարվեց
գահից: Տիգրան Զորորդի մահով շուրջ երկու դար իշխած (մ.թ.ա. 189թ. - մ.թ.ա 1թ.)
Արտաշեսյան արքայատունն ավարտում է իր պատմական առաքելությունը:

A black and white line drawing of two men on horseback. The man on the left is wearing a turban and a dhoti, and is holding a long stick over the head of the man on the right. The man on the right is also wearing a turban and a dhoti, and is looking up at the stick. The horses are facing each other, and the men are sitting on their backs.

Ձիավարժություն

Արտաշեսյան արքայատան մարումից հետո պարթև Արշակունիները ցանկություն ունեին Հայոց հարցը լուծել իրենց օգտին՝ Մեծ Հայքի գահի վրա հաստատելով իրենց արքայական տոհմի ներկայացուցիչներին: Հռոմն իբր թե ցանկանում էր պաշտպանել Արտաշեսյան արքայատան շառավիղների օրինական իրավունքները և ամենուրեք՝ Արտաշեսյան արքայատան շառավիղների տներում, փորձում էր գտնել նրանց, որոնք փոքր ու մեծ երկրների թագավորական

Վերջապես մահացավ Մարաստանի և Հայաստանի թագավոր Արիոբարզանը, և Օգոստոս կայսեր համաձայնությամբ Հայոց և Մարաց գահին նստեց Արիոբարզանի որդի **Մար-Արտավազը**, որը թագավորեց 4-6 թվականներին: Հայերը սրան ևս չհանդուրժեցին, ապստամբեցին և սպանեցին:

Միջազեռքը:

Պարթևական աշխարհակալությունն ամրապնդելու համար Արտավան Երրորդը աշխատում էր ենթակա թագավորությունների գահերի վրա բարձրացնել Արշակունիների հարստության պարթևներին և առաջին հերթին Ատրպատական-Մարաստանի գահին, որի արքայատունը օգտվում էր Հռոմի հովանավորությունից: Արտավան Երրորդը կարողացավ գրավել իր պետության թիկունքում գտնվող Մարաստանը և վերացնել

Նրա արքայատուներ: Արտավան Երրորդը Մարաստանի գահին բազմեցրեց իր եղբայր-
ներից մեկին:

Սակայն պարթևական պետության աշխարհակալ դիրքը մեկընդմիշտ ապահովելու համար շատ ավելի կարևոր էր Մեծ Հայքի գահը հանձնել Արշակունի որևէ գահաժառանգի:

Արտավան Երրորդը, համոզվելով, որ հայ մեծամեծներից շատերի համակրանքն իր կողմն է, և վստահ, որ կարևոր պահին պիտի ունենա նրանց աջակցությունն ու ուժը, սպառնաց Ջոնին, թե պատերազմ կսկսի, եթե Չայոց գահը չազատի դրածո Վոնոնից:

Հին մատենագիրների վկայությամբ՝ Նպատ լեռան շուրջը բնակվող ավագանի վեր-
նախավը հավաքվեց աշխարհաժողովի, որն ապօրինի համարեց Վոնոնի թագավորու-
թյունը և գահընկեց արեց նրան: Վոնոնը հայտնվեց Ասորիքում՝ հռոմեացիների իշ-
խանության ներքո, որոնք, իրենց նախկին դրածոյին չգրկելով պատվանշաններից,
պահում էին ոչ ազատ, ոչ գերի:

Հռոմը, պարզ է, չէր կարող հանդուրժել իր քաղաքական պարտությունը Արևելքում: Եվ **Տիբերիոս** կայսրը 17 թվականին մեծ լիազորություններով Արևելք ուղարկեց իր եղբայր **Գերմանիկոսին**, որն անձամբ եկավ Հայաստան՝ Արտաշատ մայրաքաղաք, որտեղ, հայ ավագանու համաձայնությամբ, Վոնոնից հետո նորից թափուր մնացած Հայոց գահին թագավորեց Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի որդի **Ջենոնը**, որը Հայոց համակրանքը շահելու համար ընդունեց արքայատան Արտաշես անունը: Եվ քանի որ **Ջենոնը** Փոքր Հայքի թագավորն էր, ուրեմն Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքը փաստորեն միացան մեկ ընդհանուր թագավորությամբ:

Ջենոն-Արտաշեսը թագավորեց 18-34 թվականներին, և այդ ողջ ժամանակահատվածում Հայաստանն ապրեց տենչալի խաղաղություն և ավելի քան տենչալի ներքին անդորր:

Երբ 34 թվականին մահացավ Ջենոն-Արտաշեսը, խաղաղությունը Հայաստանում նորից խափանվեց: Բանն այն է, որ պարթևական Արքայից Արքա Արտավան Երրորդը որոշեց օգտվել հարմար առիթից և իրականացնել վաղեմի ծրագիրը՝ նվաճել ոչ միայն Հայաստանը, այլև Կապադովկիան և ամբողջ Փոքր Ասիան՝ ընդհուպ Միջերկրական ծով՝ վերականգնելով Աքեմենյան Պարսկաստանի սահմանները: Նա ներխուժեց հռոմեական գավառ Կապադովկիա, իսկ Հայաստանի գահին տիրելու ուղարկեց իր ավագ

որդուն՝ թագաժառանգ **Արշակին**, որը հայկական ավանդու-
թյուններում վկայված է որպես **Սանատրուկ**: Հայոց ավա-
գանին սիրով Հայոց թագավոր հռչակեց Արշակ-Սանա-
տրուկին, որով և Հոմնի առաջնությունն ու ազդեցությունը
վերածվեց ոչնչի:

Արշակ-Սանատրուկը, Մովսես Խորենացու վկայությամբ, իր ճայրաքաղաքն ընտրեց Մծբինը, որը նույնի վկայությամբ կառուցել էր հենց ինքը՝ Արշակ-Սանատրուկը:

Հոռոմը չպիտի հանդուրժեր իր Ասիական գաղութների կորուստը և որոշեց վճռական միջոցների դիմել: Նա իր ձեռքի տակ որպես պատանդ, միշտ ունեցել է այս կամ այն երկրի

Այրուծիի պատկեր

որևէ արքայազնի: Այս անգամ այդ արքայազնը պարթևական Հրահատ Չորրորդի որդի Հրահատն էր՝ մատենագրության մեջ հայտնի որպես Փրատի որդի Փրատ: Արտավան Երրորդի փեսայի զսպելու համար Տիբերիոս կայսրը «*շքազարդում է Փրատին և մախապատրաստելով թագի համար՝ զոտի է կապում նրան: Երբ Արտավանը լսում է դավադրության մասին, վախը նրան կանգնեցնում է*», - գրում է Տակիտոս Հռոմեացին:

Հոռմը որոշում է հայկական գահի համար ևս գտնել «օրինավոր ժառանգ»: Այդ ժամանակ Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ հավակնություններ ունեւր նաև վրաց արքայատունը՝ այն պատճառաբանությամբ, թե արյունակից է երվանդունիներին և Արտաշեսյաններին: Հոռմը մտածեց, որ վրացիների տարբերակը այս դեպքում ամենահարմարն է. որոշեց օգնել նրանց՝ ի կատար ածելու Հայոց գահին տիրելու իրենց երազանքը:

Իրոք, մ.թ.ա. 3-2 դարերում **Փառնավազյան** արքայատունը հաճախ էր խնամախանում Հայոց թագավորատան հետ: Օրինակ՝ **Փարսամ** թագավորի կինը Արտաշեսյան տան շառավիղներից մեկի դուստրն էր: Փարսամի մյուս թագուհին ևս՝ **Դադանան**, ըստ վրաց աղբյուրների, նույնպես Հայոց թագավորի դուստրն էր և արքայազն Հռադամիզի մայրը: Եվ երբ մարեց Արտաշեսյան արքայատունը, Փառնավազյան Փարսամ Առաջին թագավորը, նրա եղբայր **Միհրդատը** և Փարսամի որդի **Հռադամիզը** որոշեցին, որ հայկական գահի միակ հավակնորդներն են:

Ինչևէ: Հռոմեացիներն ամեն գնով պետք է հասնեին իրենց նպատակին: Առաջին քայլը պետք է լիներ հայերին ու պարթևներին պառակտելը, որը բարեհաջող կարողացան անել ամենագոր ոսկու՝ կաշառքի միջոցով: Այդ միջոցին, երբ Արտավան Երրորդ պարթևը գրավում էր Կապադովկիան, հռոմեացիների դրոճամբ Վիրքի թագավոր Փարսամը ներխուժեց Հայաստան, որպեսզի, իր եղբայր Սիիրդատին բազմեցնելով Հայոց գահին, կտրի նրա ախորժակը վրացական գահից: Հռոմեացիներից ու վրացիներից կաշառված պալատականները բարեհաջող թունավորեցին Հայոց գահին բազմեցնելու կաշառված պալատականները բարեհաջող թունավորեցին Հայոց գահին բազմեցնելու կաշառված պալատականները բարեհաջող թունավորեցին Հայոց գահին բազմեցնելու կաշառված պալատականները:

Արտավան Երրորդը, որը դեռ դուրս չէր բխում իր գիրքերը հազարավազիայի լուսնից ու կիրճերից, հրամայեց իր մյուս որդի **Օրոդեսին** վրեժ լուծել եղբոր սպանության համար, վրացիներին դուրս բշել Հայաստանից և տիրել Հայոց գահին:

Օրողեսը, ապահովելու համար իր հաղթանակը, Հռոմի նվաճած Հուլիայի մասին
նատներին: Այս սարմատները նույն պահանջներն էին: Սրանք սկյութական ցեղերի առաջ-
նորդների նման սովորություն ունեին նվերներ ստանալ պատերազմող երկու կողմերից
էլ և միաժամանակ օգնել երկու կողմերին էլ:

ճակատանարտում վրացիները և սրանց լիազմագրությանը առկա զանազան հարցեր:

Ները հաղթեցին Օրոդեսին, որը ծանր վիրավորվել էր։

Գեորգի Բագրատունիների ժամանակահատվածում Միհրդատին՝ Փարսամի եղբորը։
 Զոռնը Հայոց գահին հաստատեց Փառնավազյան Միհրդատին՝ Փարսամի եղբորը։
 Զոռնը Հայոց գահին հաստատեց Փառնավազյան Միհրդատին՝ Փարսամի եղբորը։

Իսկ Արտավան Երրորդին պարթևա-ուշումնա-հայ գլխացական գլխավոր ժամանակ
հաջողվում է գրավել Տիգրիս գետից հարավ գտնվող Մեծ Հայքի հարավային ծայ-
րագետները՝ Սմիռնա և Մծրին քաղաքներով:

Մովսես Խորենացին այս դեպքերի մասին գրում է, որ Սանատրուկ թագավորի

«գգելով գետին և ծածկելով բազմաթիվ ծանր գորգերով»: Հռադամիզը սպանում է նաև Միհրդատի որդիներին՝ պատճառաբանելով, թե նրանք ողբացել են իրենց ծնողների սպանությունը:

Որևէ գնահատական տալ այս ոճրագործությանը՝ թերևս անհնար է: Արյունոտ Հռադամիզը նստում է Հայոց գահին: Այսպես Փարսամն ազատվում է իր անհանգիստ որդու հավակնություններից:

Իսկ պարթևական գահին Վաղարշ Առաջին թագավորն էր, որ կարողացավ Պարթևստանը նորից հասցնել իր հզորության գագաթնակետին և անհաշտ պայքար սկսել հելլենական ամեն մի դրսևորման դեմ՝ փոխելով անգամ աշխարհագրական անունները: Վաղարշ Առաջին թագավորի հիմնական ու թերևս ամենակարևոր գործունեությունը պարթևների քաղաքական ազդեցության շրջանակների ընդլայնումն էր, որը նա կատարում էր՝ Արշակունի արքայատան ժառանգներին օտար երկրների գահերին բազմեցնելով: Այդպես նա իր եղբայր Բակուրին թագավորեցնում է Ատրպատականում, իսկ մյուս եղբոր՝ Տրդատի համար որոշում է ձեռք բերել Հայոց գահը: Հայաստանում տիրապետող ծայրահեղ ատելությունը Հռոմի հանդեպ օգնեց Վաղարշ թագավորին իրականացնելու իր ծրագիրը: Մանավանդ հայ ավագանին, ենթարկվելով Վաղարշի Հայաստանում կայուն իշխանություն ստեղծելու խոստումներին, անցավ պարթևների կողմը: Եվ երբ Վաղարշի եղբայր Տրդատը 52 թվականին մտավ Հայաստան, Արտաշատն ու Տիգրանակերտը հոժարակամ ընդունեցին նրան:

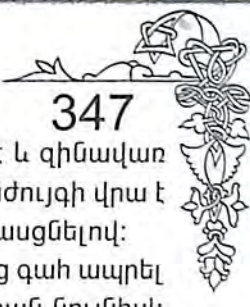
Իսկ Հռադամիզը իր հղի կնոջ՝ Ջենոբիայի հետ, արագավազ ձիեր հեծած, Արտաշատից փախան Վիրք: Հռադամիզը փախուստի ճանապարհին կատարում է մի ոճրագործություն ևս, որը բոլոր հնագույն պատմաբանները սոսկումով են նկարագրել:

Ջենոբիան, սլացող նծույզի վրա սոսկալի ցավեր զգալով և վախենալով, որ կընկնի թշնամու ձեռքը և կանարգվի, ամուսնուն խնդրում է սպանել իրեն: Հռադամիզը, առանց երկար-բարակ մտածելու, թուրը խրում է հղի կնոջ մարմինը, քարշ տալիս Արաքսի ափ և նետում գետը: Եվ ինքն էլ, ազատված հղի կնոջը ուղեկից ունենալու բեռից, գլխապատառ սլանում է Իբերիա: Ջենոբիային վիճակված չէր զոհվել: Հայ հովիվները գետի հոսանքով տարվող վիրավոր կնոջը հանում են ջրից, կապում նրա վերքերը, խնամում, բուժում գյուղական դեղերով, ապա անունն ու արկածը իմանալուց և լրիվ բուժելուց հետո հասարակական ծախքով տանում են Արտաշատ՝ Տրդատի մոտ: Տրդատը, իմանալով նրա ով լինելը, ընդունում է մեծ պատվով և պահում թագավորական կենցաղով: Շուտով Ջենոբիան ծննդաբերում է՝ ունենալով արու գավակ, որը պիտի դառնար Իբերիա-Վիրքի Փարսամ Երկրորդ թագավորը:

Հռադամիզն իրեն պարտված չէր զգում: Վերցնելով վրացական զորքերը՝ նա վերադարձավ Հայաստան:

Ասում են՝ 53 թվականի ծմեռն ահավոր դաժան է եղել: Սառնամանիքներից բացի, տարածվել է նաև ժանտախտի համաճարակը, որի պատճառով դադարում է պարթևական զորքերի պարենավորումը:

Տրդատն ստիպված նահանջում է հարավ: Հռադամիզը ներխուժում է Հայաստան և նորից գրավում գահը: Ժողովուրդը ենթարկվում է դաժան հալածանքների՝ ոչ մի սրբություն չճանաչող օտար թագավորից:

54 թվականին ցավը կոկորդին հասած ժողովուրդն ապստամբում է և զինավառ հարձակվում պալատի վրա: Հռադամիզը նորից դեպի Իբերիա սլացող նծույզի վրա է հայտնվում՝ այս անգամ կնոջն ու ժառանգին իր հետ բարեհաջող տեղ հասցնելով:

Հռադամիզը վերջապես հույսը կտրեց Հայոց գահից: Բայց նա առանց գահ ապրել չէր կարող: Սկսեց խարդավել հոր՝ Փարսամ Առաջին թագավորի դեմ: Նրան նույնիսկ հաջողվեց թագավորել 20 օր: Սակայն Փարսամը, սպանելով որդուն, կարողացավ վերադարձնել իր գահը:

Արդեն որքան արյունաթաթախ արքունիքների հետ ծանոթացանք՝ դաժան հանցագործ ոչ միայն օտարների դեմ, այլև իրենց ընտանիքների ներսում: Անխնա ու գիշատիչ: Եղբայրը՝ եղբոր դեմ, որդին՝ մոր, մայրը՝ որդու, հայրը՝ որդու, և որդին՝ հոր, կինը՝ ամուսնու, և ամուսինը՝ կնոջ... Արնածոր գահեր, արնածոր թագեր...

ՏՐԴԱՏ ԱՐՔԱՅԻ ԹԱԳԱԴՐՈՒՄԸ

54 թվականին Տրդատը, պարթևական զորքի գլուխ անցած, առանց դիմադրության հանդիպելու, որովհետև հայերն արդեն ազատել էին նրա ճանապարհը վրացիներից, եկավ Հայաստան: Հռոմեական բանակը, լսելով պարթևական բանակի առաջխաղացման մասին, հեռացավ Ասորեստան:

Տրդատի գահ բարձրանալը նշանակում էր պատերազմ Հռոմի դեմ, որի դրածոները Հայոց գահին մեկը մյուսի ետևից տապալվել էին:

Այս նույն 54 թվականին մեռնում է Կլավդիոսը, և հռոմեական զահ է բարձրանում Ներոնը:

Ներոնը որոշեց մեկընդմիջտ վերջ տալ պարթևական առաջնությանը Արևելքում: Նա Կապադոկիայի կուսակալ, լեզատ և հռոմեական զորքերի գլխավոր հրամանատար է նշանակում խոշոր քաղաքական գործիչ և զորավար **Գնեյոս Դոմիտիոս Կորբուլոնին**, որի հրամանատարության ներքո պիտի կռվեին նաև Հռոմի դաշնակից թագավորները:

Կորբուլունը Արևելք ժամանեց 54 թվականին, իսկ 58 թվականի գարնանը ներխուժեց Հայաստան: Տրդատը միայն հայկական ուժերով պիտի դիմադրեր հռոմեական զորքերի ահռելի քանակին, որովհետև պարթևների թագավոր Վաղարշ Առաջինը զբաղված էր Վրկանում ծագած ապստամբությունը ճնշելով: Ոչ մի տեղից օգնություն չստանալով՝ Տրդատը փորձում էր պարտիզանական կռիվներով ջլատել հռոմեական ուժերը: Սակայն նա շատ շուտ զգաց, որ նման միջոցներով հաղթել հռոմեացիներին անհնար է, և ստիպված հաշտության բանակցություններ սկսեց Կորբուլունի հետ: Տրդատին առաջարկվեց գնալ Հռոմ և Ներոնից խնդրել իր թագը: Տրդատը մերժեց այդ առաջարկը: Կորբուլունը շարժվեց դեպի Արտաշատ:

Տակիտոս պատմագրի վկայությամբ՝ հռոմեացիները «Ամրությունները գրավում էին գրոհով, զենք կրող բոլոր չափահասներին և կռվելու ընդունակներին սրախողխող էին անում, իսկ ոչ ռազմունակ ժողովրդին ստրկության էին վաճառում, և ավարը հաղթողներին էր անցնում»:

Հռոմեական զորքը, ավերելով և թալանելով երկիրը, այժմյան Մարգարայի կամրջի մոտով մոտեցավ Արտաշատին, որի մատույցներում Տրդատը հարձակվեց Կորբուլոնի վրա, սակայն պարտվեց և շտապով հեռացավ Հայաստանից դեպի Ատրպատական և այնտեղ պատսպարվեց իր եղբայր **Բակուր** թագավորի մոտ:

Տրդատի հեռանալուց հետո Արտաշատը բացում է իր դարպասները և անձնատուր լինում Կորբուլոնի ողորմածությանը: Իսկ Կորբուլոնը շտապում է դիվային դաժանությանը՝ կործանել իր ողորմածությանն ապավինած Հայոց մայրաքաղաք Արտաշատը:

Ահա թե ինչպես է Տակիտոսը փորձում արդարացնել իր հայրենակից Կոլոնելի մարտերը:

արքը:
«Արտաշատը հրդեհվեց, քարուքանդ արվեց, հողին հավասարվեց, որովհետև պա-

ՌԻՍԱԿՆԵՐԻ ձգվածության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի այն հնարավոր չէր պահել, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ զորքը բաժանվեր թե՛ պահակազորի, թե՛ պատերազմի համար: Իսկ եթե մայրաքաղաքը անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ ու փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է»:

Արտաշատի նվաճումն ու ավերումն այնպիսի ցնծություն է առաջացնում Հռոմում, որ օրեր շարունակ Հռոմը խրախճանում է... Ծերակույտի որոշմամբ մաղթանքներ էին կատարվում, հաղթակամարներ ու Ներոնի արձաններն էին կանգնեցվում, և Ներոնին ողջունում էին որպես իմպերատորի...

Այսպես ավերելով, կողոպտելով, սպանելով, գերեվարելով՝ Կորբուլոնի զորքերը Արքունի պողոտայով գնում էին դեպի Տիգրանակերտ՝ Հայոց երկրորդ մայրաքաղաքը:

Սակայն ժողովրդի ատելությունը այս բոլոր դաժանությունները ուսման օայլ-
աստիճանի էր հասել: Հռոմեական զորավարը ստիպված էր իր ճանապարհի ողջ
ընթացքում անընդհատ ետ մղել լեռնային ապաստարաններից հարձակվող հայ շինա-
կանների խմբերը: Հայ շինականի զայրույթն ահավոր էր, որովետև դեպի Տիգրանա-
կանների խմբերը: Հայ շինականի զայրույթն ահավոր էր, որովետև դեպի Տիգրանա-
կերտ շարժվող հռոմեական բանակն իր առջևից քշում էր ստրկության դատա-
պարտված նրա ընտանիքի, գերդաստանի ու համայնքի անդամներին, տղամարդկանց
ու կանանց՝ երեխաներով հանդերձ: Իր ճանապարհին հրի ու սրի մատնելով ամենայն
ինչ՝ Կորբուլոնը վերջապես հասնում է Տիգրանակերտ: Տիգրանակերտի հույն, ասորի,
հելլենացած հայ բնակչությունը քաղաքի դարպասները բաց սպասում էր Կորբուլոնին:
Նույնիսկ ոսկե հաղթապսակ էր պատրաստված թանկագին հյուրին պատվելու համար:
*«Կորբուլոնն ընդունեց սրանց պատիվը և քաղաքից ոչինչ չհափշտակեց, որպեսզի
չթալանված ժողովուրդը ավելի պատրաստ լինի հնազանդության»*, - գրում է Տակի-
տոսը:

Արտաշատի և Տիգրանակերտի գրավումից հետո Հռոմը Մեծ Հայքի թագավորությանը վերջնականապես նվաճված համարեց: «Հավերժական քաղաքը» այդ փաստը նշում էր փառավոր հանդեսներով: Սակայն Հռոմը շատ լավ գիտեր, որ Հայաստանին չպետք է կարողանա պարտադրել իր քաղաքականությունը և անկարող է Հայաստանը դարձնել իր պրովինցիան՝ նահանգը: Հռոմեական ազդեցությունը Հայաստանում պահպարծնել իր պրովինցիան՝ նահանգը: Հռոմեական ազդեցությունը Հայաստանում պահպարծնել իր պրովինցիան՝ նահանգը: Հռոմեական ազդեցությունը Հայաստանում պահպարծնել իր պրովինցիան՝ նահանգը:

պանելու միակ միջոցը որևէ կախյալ թագավորի նշանակումն էր։
Եվ ահա Հոմըր Հայոց գահին բազմեցրեց **Տիգրան Վեցերորդին**, որն ինչ-որ հեռավոր առնչություններ ուներ Արտաշեսյանների հետ։ Տակիտոսի վկայությամբ՝ այս Տիգրանը այնքան երկար էր մնացել Հռոմում իբրև պատանդ, *«...որ իջել էր մինչև ստրկական համբերության վիճակին»*։ Սա, մնալով Հռոմի կամակատար ստրուկ, *«...որից հետո վերադառնալով Հայոց մեծաց»* պատվանունով։

Տիգրան Վեցերորդը իր մայրաքաղաքը դարձրեց Տիգրանակերտը ոչ այն պատճառով, որ Արտաշատը ավերված էր, այլ որ Տիգրանակերտի բնակչությունը հռոմեացիներ, հույներ, ասորիներ և, որ ամենավատն էր, հելլենացված հայեր էին:

Ռոմը գիտեր մաև, չպիտի կարողանա հայոց մեծ աշխարհը պահել զանգուրկ։ Նա այստեղ ևս գտավ ելքը։ Չլատեց սահմանային երկրամասերը և տվեց այն երկրների իշխանություններին, որոնց այդ երկրամասերը սահմանակից էին։ Իբերիային, Կապադովկիային, Պոնտոսին... Նպատակը մեկն էր. Չլատել Հայաստանը, մասնատել, փոքրակիային, Պոնտոսին...

րացնել ու դարձնել երրորդական կարգի աննշան թագավորություն, ինչպես Կոմմագենեն, Օոփքը, Փոքր Հայքը, որոնց թագավորները խեղճ ու կրակ խամաճիկներ էին Հռոմի ձեռքին:

Հռոմը չպիտի՝ կարողանար երկար վայելել իր հաղթանակի պտուղները: Մծբին քաղաքը դառնում էր այն վայրը, որտեղ հավաքվում էին հայերը և պարթևները՝ ռազմական պատրաստություններ տեսնելու և նորից Հռոմի դեմ մարտնչելու համար:

Այս ընթացքում Պարթևստանի թագավոր Վաղարշ Առաջինը զբաղված էր Վրկանաց աշխարհի ապստամբությունը ճնշելով: Վաղարշ թագավորին այդ չհաջողվեց, և նա ստիպված ճանաչեց Վրկանի անակախությունը, որով ապահովեց Պարթևստանի թիկունքը: Այժմ նա կարող էր զբաղվել Հայաստանի խճճված գործերով: Առիթը շատ շուտ ներկայացավ: Հայոց գահին Հռոմի դրածո թագավոր Տիգրան Վեցերորդը պարտվեց և փախավ: Վաղարշ Առաջին պարթևների թագավորն իր եղբայր **Տրդատ Արշակունու** գլխին դրեց Հայոց թագը և տվեց օժանդակ գորքեր ու հանձնարարեց վճարել Հայաստանից Տիգրան Վեցերորդին:

Մծբինում Տրդատ Արշակունու թագադրությունը նկարագրված է նաև Հայոց ավանդություններում, որոնք **Մովսես Խորենացին** անվանում է «գրույց պատմության»:

Հայերը Հայոց թագը դրեցին պարթև Տրդատ Արշակունու գլխին ու երդվեցին հավատարիմ լինել և Արշակունիների այս ճյուղը հայացնել այն աստիճան, որ ինքն իր սկիզբը չճանաչի: Սա այսպես էլ եղավ... Սակայն չշտապենք առաջ ընկնել իրադարձություններից:

Տրդատը թագադրումից հետո պաշարում է Տիգրանակերտը, որտեղ հռոմեական լեգեոնների հետ պատսպարվել էր Տիգրան Վեցերորդը: Իսկ Վաղարշը իր գորքերով հասնում է Եփրատի ափը՝ այնտեղից սպառնալով հռոմեական գաղութ Ասորիքին, որի կառավարիչն էր Կորբուլոնը:

Կորբուլոնի վիճակը ծանր էր: Նա պետք է հայերի և պարթևների հետ կռվեր երկու ճակատով: Կորբուլոնը Հայոց հետ կռվելու համար Ներոնից խնդրում է նոր զորահրամանատար, որ ինքը կարողանա Ասորիքը պաշտպանել պարթևներից: Սակայն մինչև նոր զորահրամանատարի՝ Հռոմից Հայաստան հասնելը, Կորբուլոնը փորձում է բանակցություններ վարել պարթևների թագավորի հետ: Վաղարշ Առաջինը համաձայնում է հաշտություն կնքել՝ պայմանով, որ հռոմեացիները և պարթևները նախապես դուրս բերեն իրենց գորքերը Հայաստանից, վերականգնեն Հայաստանի նախկին տարածքային սահմանները, ապա հաստատեն Տրդատի գահ բարձրանալը Հայաստանում և նրան ընդունեն՝ որպես հռոմեական կեսարի և ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ:

Կորբուլոնը համաձայնում է Վաղարշ Առաջինի առաջարկած պայմաններին:

Տրդատը վերացնում է Տիգրանակերտի պաշարումը: Կորբուլոնը իր հերթին Տիգրանակերտից ետ է կանչում Տիգրան Վեցերորդին պաշտպանող հռոմեական լեգեոնները և վերջինիս հայտարարում գահընկեց:

Ներոնը որոշել էր ամեն գնով նվաճել Հայաստանը և այդ նպատակով 61 թվականին Հայաստան ուղևորվող բանակի գերագույն հրամանատար է նշանակում իր մտերիմներից մեկին՝ **Պետոսին**՝ անտաղամոլ մի գորավարի, մեծամիտ ու գոռոզ մի մարդու, որն, ի դեպ, խիստ արհամարում էր Կորբուլոնին:

Մինչ Պետոսն իր զորքերի հետ կհասներ Հայաստան՝ սկսվում է երկրի դաժան ծնեռը, և հռոմեացիները որոշում են ծնեռել խարբերդի դաշտում: Հանգիստ ծնեռել Պետոսին և իր բանակին չի հաջողվում: Պարթևները մի քանի ծանր մարտերով պաշարում են ճամբարը, սեղմում այն անանցանելի օղակի մեջ: Հուսահատված Պետոսը օգնություն է խնդրում Կորբուլոնից, սակայն մինչև վերջինս կհասներ օգնության, Պետոսը Հռանդեա վայրում հռոմեացիների համար խայտառակ հաշտություն է կնքում, որի համաձայն՝ նա իր ողջ բանակով կամովին հանձնվում է պարթևների ողորմածությանը:

Վաղարշ թագավորը Պետոսի հետ բանակցություններ վարելու համար ուղարկում է հեծելազորի սպարապետ Վասակ հայ իշխանին՝ հայ-պարթևական բանակի զորավարներից մեկին:

Վասակը Պետոսին ստիպում է ընդունել առաջադրվող ստորացուցիչ պայմանները: Պետոսը հաղթողներին էր հանձնելու իր գրաված բոլոր ամրությունները, ողջ զենքն ու պարենը և արագ հեռանալու էր Հայաստանից՝ իր բանակի հետ մեկտեղ:

Այս պարտությունից հետո Հռոմը հարկադրված էր հաշվի նստել հայ-պարթևական միության հետ և հրաժարվել Հայաստանը հռոմեական գավառ դարձնելու ծրագրից:

Տակիտոսը վկայում է, որ հռոմեացիների դեմ տարած հաղթանակը հայերը տոնում էին ցնծությամբ՝ պարտվածներին ստորացուցիչ վիրավորանքների ենթարկելով և նույնիսկ հռոմեական բանակը լծի տակից անցկացնելով: Լուծը գետնի մեջ խրված նիզակների վրա դրված երրորդ միզակն էր, որի տակով սպառազինությունն ու վերնագզետը հանած կռացած անցնում էին հռոմեացի զինվորները:

Պարթևների թագավոր Վաղարշ Առաջինը Հայաստանի հարցում փորձում էր հռոմեացիների հետ ունեցած հարաբերությունները մինչև վերջ թշնամական չդարձնել: 63 թվականին նա դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ և Ներոնին տեղեկացնում պարթևների ռազմական հզորության մասին և ավելացնում, որ հանուն ընդհանուր խաղաղության՝ ռազմական հզորության մասին և ավելացնում, որ հանուն ընդհանուր խաղաղության՝ նա համաձայն է, որ Տրդատը արքայական թագ ստանա հռոմեական դաշինքի ներքո, կայսեր կիսանդրիի առաջ, հռոմեական լեգեոնների ներկայությամբ:

Ներոնը Վաղարշ Առաջինի դեսպաններին ետ է ուղարկում առատ ընծաներով և պատասխանում, թե պատրաստ է հայկական թագը հանձնելու **Տիրիդատին** (Տրդատի որդուն), եթե նա անձամբ գա Հռոմ և իրեն համարի կայսրության հպատակ: Միաժամանակ, Ներոնը Կորբուլոնին անսահման իշխանության տալով, նորից ուղարկում է Հայաստան: Սակայն Կորբուլոնի բանակը դեռ Հայաստան չմտած՝ հաշտության համար նրան են ներկայանում Վաղարշի և Տրդատի դեսպանները և հայտնում, որ թեպետ պարթևներն ու հայերը պարտված չեն պատերազմում, սակայն Տրդատը համաձայն է գնալ Հռոմ՝ պատերազմում, որ Հայոց թագը Ներոնի ձեռքից ընդունելու, պայմանով, որ Ներոնին հանդիպելիս Տրդատը չպետք է է հանձնի զենքը, և Հռոմում Հայոց թագավորին պետք է ցույց տրվեն կոնսուլին հավասարազոր պատիվներ:

65 թվականին Տրդատը իր ընտանիքով՝ կնոջ և

Միջնադարյան շինարար

գավակների հետ, ուղևորվում է Հռոմ՝ Ներոնից Հայոց թագը ստանալու: Տրդատին ուղեկցում էին նաև իր եղբայրներ Վաղարշի և Բակուրի որդիները, ապա նաև հայերից ու պարթևներից բաղկացած 3000-անոց շքախումբը: Հայոց թագավորի երթը ապահովում էր հռոմեական հատուկ զորամասը: Տրդատը իր ուղեկիցների հետ գնում էր ցամաքային ճանապարհով, որը տևեց ինն ամիս: Այդ ինն ամիսների յուրաքանչյուր օրը չափազանց թանկ էր մատուցում Հռոմի գանձարանի վրա, քանի որ Հայոց թագավորի՝ դեպի Հռոմ կատարվող ճամփորդության ծախսերը հոգում էր Հռոմն ինքը:

Հայոց թագավորն ու թագուհին, լինելով ուժերի ու գեղեցկության ծաղկման շրջանում, գնում էին մծույզներ հեծած: Ամենուրեք նրանց ընդունում էին իրենց դիրքին ու փառքին արժանի հանդիսավորությամբ և ուրախությամբ: Հասնելով Իտալիա՝ նրանք անցնում են Նեապոլ, որտեղ նրանց դիմավորում է Ներոնը: Տրդատն ու իր շքախումբը ընդունվում են մեծ պալիվներով: Պատմում են, որ երբ Տրդատը գնում է ներկայանալու Ներոնին, ինչպես ընդունված է կայսերական ընդունելության ժամանակ, նա պարտավոր էր արծակել սուրը, սակայն հրաժարվելով բաժանվել սրից, այնուամենայնիվ, այն գանում է պատյանին:

Ներոնը իր մեծարգո հյուրի պատվին գլադիատորական խաղեր և սուսերամարտ, ինչպես նաև սրամտության մրցություններ է կազմակերպում: Պատմում են նաև, որ Տրդատը նույնպես մասնակցում է այս խաղերին և նետեր արծակելով գազանների վրա՝ միանգամից մի նետով սպանում է երկու ցուլ:

Տրդատին իր շքախմբով տանում են Հռոմ, որտեղ կատարվում է թագադրության հանդեսը: Ներոնը Տրդատի գլխին է դնում Հայոց թագը: Բոլոր ներկաները ցնծում և շնորհավորում են Հայոց թագավորին: Երեկոյան ներկայացում է տրվում Պոմպեյ քաղաքի թատրոնում, որն այդ առիթով զարդարված էր շքեղ դիպակներով, ծիրանիով ու ոսկով: Այդ օրը հռոմեացիները կոչեցին «ոսկե օր»: Ներկայացումն ավարտվեց ճոխ խնջույքով:

66 թվականին Տրդատն իր շքախմբով վերադառնում է Հայաստան՝ իբրև «Մեծ թագավոր Հայոց մեծաց» և սկսում տասնամյա պատերազմից քարուքանդ եղած երկրի վերականգնումը:

Այլևայլ շքեղ նվերների հետ Ներոնը Հայոց թագավորին 50 միլիոն արժողության գումար և բազմաթիվ արհեստավորներ է տալիս, որպեսզի արագ վերականգնվի Կորբուլոնի գործերի ավերված Հայոց մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը: Փառամուլ Ներոնը շատ էր ցանկանում, որ վերականգնված Արտաշատը վերանվանվի Ներոնեա: Սակայն այդ տեղի չունեցավ երկու պատճառով. հայերը չէին կարող հանդուրժել, որ իրենց սրբազան մայրաքաղաքը օտարի անունով կոչվի, և հետո, Ներոնը մեռավ մինչև Արտաշատի վերականգնման ավարտը:

Տրդատը վերակառուցեց նաև Գառնիի հնամենի ամրոցը և 77 թվականին ամրոցի ներսում կառուցեց Արեգ-Միհր-Միհրին նվիրված Տաճարը: Ասում են, որ Հռոմից բերված վարպետները մասնակցել են այս տաճարի կառուցմանը:

Այժմ փորձենք հասկանալ հայ-պարթևական ներքին հարաբերությունները: Արտաքինից թվում էր, որ Հայաստանում պիտի ուժեղանա իրանական պետականության և մշակույթի ազդեցությունը: Բայց փաստն այն է, որ Արշակունյաց թագավորությունը

չշեղվեց հայ ազգային միտումներից: Հակադրվելով Հռոմին՝ Հայաստանը միևնույն ժամանակ որդեգրեց պարթևներից անկախ զարգանալու ուղի: Իրանում որպես պետական կրոն ձևավորվել էր զրադաշտականությունը: Հայաստանում զրադաշտականությունը հող չգտավ, և այն մնաց որպես դարերով ձևավորված իր ազգային ինքնատիպ մշակույթի ջատագովը:

Քաղաքական կյանքում նույնպես հայ ժողովրդի ինքնատիպությունը հաղթանակեց: Դա այնքան ուժեղ էր արտահայտված, որ Հայաստանում թագավորող Արշակունիները, հենց Տրդատ Առաջինից սկսած, ձգտում էին ստեղծել այդ արքայատան հայկական ճյուղը: Արշակունիները դանդաղ ու հիմնավոր ներծծվում էին բարքերի ու մշակույթի այնպիսի հայկականությամբ, որ, ի վերջո, 2-րդ դարի եզրին՝ նրանք իրենք իրենց համարում էին «Հայոց բնիկ ժառանգական տեր»:

Տրդատ Առաջին Հայոց թագավորը մեռավ 88 թվականին՝ 22 տարի թագավորելուց հետո: Մեռավ որպես ժողովրդից ու ավագանուց սիրված ու հարգված միապետ:

គណៈកម្មាធិការ

Միայն թագավորն իրավունք ուներ քնել ոսկյա մահճակալին: Թագավորի զգեստի գույնը սպիտակ էր, որը զարդաբանված էր ոսկով, արծաթով, մարգարիտներով, այլ թանկագին քարերով, և իր կատարյալ, արվեստավոր հարդարանքով խոր տպավորություն էր թողնում: Գլխին դնում էր հատուկ խույր, որն օտարների մեջ էլ հայտնի էր «Հայկական խույր» անունով: Այն կարված էր բեհեզյա ծանրագին կտորից, զարդարված ոսկե բանվածքներով և թանկագին քարերով: Ականջներին կրում էր գինդեր, պարանոցին մարգարիտներով և այլ ակնեղեններով հյուսված քառամանյակ, մեջքին՝

Արքունական
պաշտոնյա

Արթուրնիքուն թագավորի հետ էր ապրում միայն թագաժառանգ արքայազնը: Սևա-

Արքունի տունը և թագավորական ողջ կալվածքը գրավում էր Արաքս գետի հովիտը՝ Արարատյան դաշտը: Հայոց Աշխարհի ողջ մնացած տարածքը պատկանում էր մեծ ու փոքր նախարարություններին:

Առաջին տեղում էին բղեշխությունները, որոնք թագավորի գերիշխանության ներքո գրեթե անկախ էին:

Բղեշխները տիրում էին ընդարձակ տարածքների, որոնք գտնվում էին Հայաստանի սահմանային շրջաններում: Այս պատճառով էլ բղեշխները կոչվում էին «սահմանակալք» և «կողմնապահք»: Հայոց պատմիչների գործերից հայտնի է, որ Հայաստանում եղել են չորս բղեշխություններ. հարավ-արևելյան սահմանում՝ «Նոշիրական բղեշխը», հարավային սահմանում՝ «Աղծնեաց բղեշխը», հարավ-արևմտյան սահմանում՝ «Ծոփաց բղեշխը» և հյուսիսում՝ «Գուգարաց բղեշխը»:

Այս բղեշխները գահերեց իշխաններ էին և իրենց դիրքով բարձր էին մյուս նախարարներից:

Հիշում եմ **Պլուտարքոսի** այն տեղեկությունը, թե **Տիգրան Մեծ** Հայոց արքային սպասարկում էին չորս թագավորներ. այս չորս թագավորները Հայոց չորս բղեշխներն էին:

Բղեշխները, իբրև թագավորներին գրեթե իրավահավասար իշխաններ, նախարարական կազմի շրջանակից դուրս են համարվել: Սրա օգտին է վկայում այն, որ նրանք թագավորության մեջ չեն վարել գործակալական պաշտոններ:

Հին Հայաստանի բղեշխները, որոնք իշխում էին պետության հեռավոր ծայրամասերում, պարտավոր էին պաշտպանել երկիրը հարևանների ոտնձգություններից և պատերազմի ժամանակ բարձրագույն Տիրոջը՝ թագավորին, տրամադրել իրենց զորքերը:

Ավատատիրական Հայաստանը, ինչպես ասացինք, բազմաթիվ իշխանությունների մի ցանց էր, որոնք ենթարկվում էին կամ անմիջականորեն թագավորին, կամ ավելի հզոր իշխանական տներին: Աղբյուրներում վկայված է, որ կային բղեշխներին ենթակա նախարարական տներ:

Հին և նոր պատմագետներից ոմանք պնդում են, թե Հին Հայաստանում նախա-
թարությունների թիվը եղել է 900, ոմանք էլ թե՝ 400: Պատմաբան **Նիկողայոս Ադոնցի**
կարծիքով՝ Հայաստանում այս կամ այն չափով հայտնի նախաթարական տները մոտա-
վորապես հիստուն են եղել:

Յուրաքանչյուր նախարարական տիրույթ, որը կոչվում էր «աշխարհ» կամ «գավառ», պահպանել էր նաև հին Հայաստանի նախորդ շրջանից եկած «տուն» անունը: Իշխանությունն ամեն մի նախարարության մեջ պատկանում էր նախարարական տոհմի ներկայացուցչին, որը կոչվում էր նաև «տանուտեր», «տեր» կամ «նահապետ»: Եվ նահապետի իշխանության տակ են գտնվել ոչ միայն նախարարական տոհմի անդամ-

Տանուտերը, նահապետը կամ նախարարը՝ իբրև կառավարիչ նախարարական երկրի, ուներ ոչ միայն վարչական, այլև դատական իշխանություն: Նախարարները հպատակ բնակչությունից հարկեր ու տուրքեր էին ստանում, որոնց ինչ-որ մասը ուղարկում էին Արքունի դուռ, մուծում Արքունի զանձարան: Իր գավառի յուրաքանչյուր իշխան ոչ միայն վարչական, դատական իրավունքներ ուներ, այլև սեփական զորք և առանձին դրոշ: Եվ այս նահապետ իշխաններին մեր պատմիչներն անվանել են «գնդից և դրոշուց տէրք»:

Նախարարները գործ էին տալիս պատերազմի ժամանակ և նրանք, ովքեր կարողանում էին տալ 10.000 և ավելի զինվոր, կոչվում էին «թյուրավորք», իսկ նրանք, ովքեր հազարից ոչ ավաստ՝ կոչվում էին «հազարավորք»:

Նախարարներն ունեին իրենց ամրոցներն ու բերդերը, որոնք նրանց հեմարաններն էին պատերազմների, ապստամբությունների ժամանակ:

Նախարարություններն ապրում էին ինքնամփոփ, ներքին կազմակերպության ինքնուրույն վիճակով, սակայն նրանք անվերապահորեն գտնվում էին թագավորի իշխանության տակ, որը գործում էր որպես միահեծան տեր: Իրենց իշխանության տակ, որը գործում էր որպես միահեծան տեր: Իրենց անմիջական իշխանության տակ գտնվող երկրից, նրանք կառավարում էին ողջ Հայոց Աշխարհը: Թագավորները միապետեր էին, որոնք իրենց ձեռքում էին պահում բոլորից և նախարարական ողջ համալիրը, և այդ պատճառով կոչվում էին ոչ միայն արքա, այլև «Արքա Հայոց Մեծաց»:

Բացի այն նախարարներից, ովքեր, ինքնիշխան տերը լինելով իրենց գավառներում, պարտավորություններ ունեին արքայի և հայրենիքի հանդեպ, կային նաև նախարարական տներ, որոնք թագավորի մոտ անմիջական ծառայության մեջ էին:

Նեպոլի

Սեպուհները նույնպես տարբեր են միմյալից: Օրինակ՝ «ավագ սեպուհները», որոնք իրավունք են ունեցել մասնակցելու պետական գործերին, հրավիրվել են արքունի աշխարհաժողովների և կարևոր գրություններ են կնքել իրենց կնիք-մատանիով: Նախապետական կամ տանուտերական իշխանությունը ժառանգում էր նախարարական կամ տանուտերական՝ «ավագ սեպուհը»: Թագավորը ճանաչում և հաստատում էր նրա օրինական ժառանգության իրավունքը:

Մեկուկի

«ազատներ»: Սրանք Հայոց այն խավի ներկայացուցիչներն էին, որոնք հիշատակվում էին նախարարներից հետո և ռանիկներից առաջ: Սրանք այն ազնվականներն էին, որոնք ցրված էին ողջ երկրի տարածքով, և լինելով բնակչության ինքնուրույն առանձին խմբակցություն՝ շատ հաճախ ծառայության մեջ էին գտնվում այն հզոր նախարարի մոտ, որի գավառին կից գտնվում էր նրանց փոքրիկ կալվածքը: Նախարարական գործերը՝ հիմնականում հեծելազորը, կազմված էր լինում այս «ազատներից»:

Մատենագրական աղբյուրներում այդ զորքերն անվանվում են «ազատագունդ զորք», «ազատագունդ բանակ»:

Այս «ազատագրունդ բանակից» բացի կար նաև «ոստանիկ գունդը»: Ոստանիկ էին համարվում նրանք, որոնք կապված էին թագավորական ընտանիքների հետ և իրենց հատուկ ծառայությունների համար իբրև պարզև Այրարատում որոշ կալվածքներ էին ստացել: Ինչպես «ազատներից» կազմվում էր նախարարական հեծելազորը, այնպես էլ «ոստանիկներից» էլ կազմվում էր արքունի՝ թագավորական հեծելազորը:

Ազատների և ոստանիկների հակառակ ծայրում էին շինականները, գեղջուկները, արհեստավորները, քաղաքային բնակչության ստորին խավերը՝ ռամիկները, որոնցից հետևակ էր հավաքվում՝ ըստ անհրաժեշտության: Կար մահ առանձին կարգավիճակի տեր մի խավ՝ ստրուկները: Հայտնի չէ, թե նրանց զինվորագրո՞ւմ էին, թե՞ ոչ:

Այսպես, սպարապետը, որը գերագույն հրամանատարն էր բոլոր խավերից կազմված Հայոց բոլոր զորքերի, բնականաբար մեծ կշիռ և բարձր հեղինակություն ուներ: 4-րդ դարից սկսած՝ Մամիկոնյաններն էին այս պաշտոնի տերը:

2. Գործակալություն մեծի դատավարությամբ: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում դատական իշխանությունը գտնվել է հեթանոս հոգևորականության՝ քրմերի ձեռքին: Քրմերի ազդեցության ոլորտը շատ ավելի ընդգրկում էր, քան միայն աստվածների ծառայելը, արարողություններն ու ծիսակարգերը հավուր պատշաճի տնօրինելը: Հեթանոսական տաճարներում քրմերը օրենսդիրներ էին և դատավորներ: Տաճարական դպրոցներում նրանք մատաղ սերնդի ուսուցիչներն էին ու դաստիարակները: Նրանք աստղագետներ ու տոմարագետներ էին, բժիշկներ: Նրանց հզոր ազդեցությունը ոչ միայն ժողովրդական բոլոր խավերի վրա էր, այլև՝ թագավորների ու իշխանների: Իզուր չէր, որ Հայոց Աշխարհի քրմապետները, սկսած Արամյան և Երվանդյան արքայատներից, ներառյալ Արտաշեսյան արքայատունը, թագավորական տան անդամներն էին: Հիշենք Մինուա արքայի եղբայր Սարդուրի քրմապետին, Երվանդ արքայի եղբայր Եվրագ քրմապետին, Արտաշես արքայի որդի Մաժան քրմապետին:

Երբ Երվանդը պարտվում է Արտաշեսից, Արտաշեսը սպարապետ Սմբատ Բագրատունուն հանձնարարում է կործանել Բագարանում քրմապետ Եվրագին և նրա փոխարեն «*ի վերայ բազմացն կացուցանէ զընտանի Արտաշիսի*»: Այս նույն Արտաշեսը իր ռոդի Մաժանին «*կարգէ քրմապետ և յանիդիցն Արամազդայ*»:

Վահուկի տոհմի քրմերը իրենց համարում էին Վահագնից սերած և ըստ **խորենացու** հաղորդման՝ Վաղարշակ արքան նրանց է հանձնարարում քրմության պաշտոնը «և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն»:

Երբեմն թագավորներն իրենք են եղել երկրի քրմապետները:

Հայ Արշակունիների արքայատոհմի հիմնադիր **Տրդատ Առաջին** թագավորը (66-

88թթ.) նաև քրմապետ էր: Հռոմեացի մատենագրի վկայությամբ՝ Հռոմի և պարթևների միջև տեղի ունեցող բանակցությունների ընթացքում, ի պատասխան կայսր Ներոնի պահանջի, որի համաձայն Հայաստանի գահի պարթևական թեկնածու Տրդատը պետք է Հռոմ ներկայանար՝ անձամբ արքայական թագը կայսեր ձեռքից ստանալու՝ պարթևական թագավոր Վաղարշը՝ Տրդատի ավագ եղբայրը, գրում է Ներոնին. *«Տրդատը չի հրաժարվի Հռոմ գալով թագն ընդունելուց, եթե նրան չխանգարեն քրմական պարտականությունները»*: Քրմական պարտականությունները կատարում էր թագավորից հետո ամենահեղինակավոր անձը: Ինչպես թագավորի իշխանությունն էր *«ցկյանս»*, այնպես էլ քրմապետի պաշտոնը:

Խորենացու վկայությամբ գիտենք, որ Հայաստանում տաճարներին պատկանող ընդարձակ հողերի վրա ապրել և աշխատել են բազմահազար ծառաներ, հերոդուլներ, որոնց, որպես սեփականություն, տերը կարող էր տեղափոխել այս կամ այն վայրը: Իսկ տերը տվյալ տաճարի քրմապետն էր, որն անվերապահորեն տնօրինում էր տաճարի բոլոր եկամուտները: Քրմերի ձեռքին և տաճարներում ժամանակի ընթացքում մեծ հարստություն էր կուտակվում՝ տաճարներին անընդհատ շնորհվող նյութական և հո-
 իարստություն էր կուտակվում՝ տաճարներին անընդհատ շնորհվող նյութական և հո-
 ղային պարգևների շնորհիվ: Օրինակ՝ Տարոնի Վահեվահյան մեհյանը համարվում է
 «մեծագանձ, լի ոսկով և արծաթով և բազում նուերք մեծամեծ թագաւորաց ձօնեալ
 անդր»:

[illegible]

Հեթանոսական Հայաստանում քրմավենու ունեցել է մեծ թագավորի և թագավորուհու հիշատակները։ Հայոց թագավորին թագադրելու իրավունքը վերապահված էր **Բագրատունյաց** տոհմին։ Ըստ **Ա.Մ.Գարագաշյանի «Քննական պատմություն հայոց»** գրքի՝ **Բագրատունի** անվան առաջին մասը՝ «**Բագը**», հուշում է, որ **Բագրատունիները** սկզբնական շրջանում պատկանելիս են եղել քրմական դասին. «**Բագրատունի անվան առաջին բառը՝ բագ, որ հնդեվրոպական լեզվաց շատերուն մեջ կա, կնշանակե դիք կամ աստված**»։

Աստված»:

Քրմապետը հաճախ հանդիսանում էր ողջ գավառի կառավարիչը, նաև զինվորական իշխանությունը։ Քրիստոնեական մոր վարդապետության դեմ պայքարելիս ռական իշխանությունը։ Քրիստոնեական մոր վարդապետության դեմ պայքարելիս ռական իշխանությունը։ Քրիստոնեական մոր վարդապետության դեմ պայքարելիս ռական իշխանությունը։

Դատական հատուկ մի քանի գործեր գտնվել են թագավորի անմիջական իրավասության տակ: Նույնիսկ գավառատեր իշխաններն են զբաղվել դատավարական գործերով:

Մեծ գործակալություններից բացի, կային այս կամ այն չափով մանր ու խոշոր գործակալություններ:

ԱՅՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՔԱՅԻՑ ՄԻՆՉԵԿ ԿԱՂԱՐՇ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՄԱՅՁ

ժամանակից առաջ անցնելով՝ ասենք, որ, երբ Պարսից Շապուհ Երկրորդ արքան ավերել տվեց Դարանադյաց Անի բերդի Արշակունի արքաների հանգստարանը, չկարողացավ ավերել միայն Սանատրուկ Երկրորդի դամբարանը, այնքան ամուր էր կառուցված այն: Այս պատմությանը, մանրամասն ու հիմնավոր, մենք կանդրադառնանք իր տեղում:

Սանատրուկ թագավորի անվան հետ է կապված նաև քրիստոնյա առաջին առաքյալների անունները, որոնք եկան Հայաստան՝ նոր դավանանքը տարածելու: Ովքե՞ր էին նրանք և ի՞նչ առնչություն ունեին Սանատրուկ արքայի հետ:

Առաջին դարի երկրորդ կեսին Հռոմեական կայսրության արևելյան ծայրագավառներում տարածվում է Նոր Աստծո դավանաբանությունը՝ **Քրիստոնեությունը**, որի հիմնադիրն էր Աստծո Որդի Հիսուս Քրիստոս Փրկիչը: Նա, ի վերջո, կամավոր մահ է ընդունում հանուն մարդկության փրկության: Մարդկությունը, իրոք, ֆիզիկական և բարոյական հրեշավոր տառապանքներից փրկության կարիք ուներ: Իր մահից հետո հարություն առնելով՝ Աստծո Որդին իր աշակերտներին պատվիրում է տարածել իր գաղափարները: Այդ գաղափարները լի էին բարությամբ և խոստանում էին ամենաարդար երկնային հատուցում և երկնային թագավորություն: Թշվառ, ընչազուրկ, տառապանքները մինչև մրուր ճաշակած, Հռոմեական կայսրության հանդեպ կիզիչ ատելությամբ լեցուն, անընդմեջ պատերազմներից հուսահատության դուռը հասած, անմարդկային ապրելակերպի հանդեպ անգոր զայրույթով լեցուն հոգիները կառչեցին Քրիստոսի դավանանքից, նրա այն խոստումից, որ Փրկիչ Աստծո մոտալուտ գալուստն է լինելու և տառապյալ հոգիների վրա «**Աստծո թագավորությունն է**» հաստատվելու:

Եվ Չարը հաղթվելու է **Աստծո** ամենակալ ուժից:

Տասնամյա պատերազմի մեջ տառապած հայ ժողովրդի ունկերը ևս պիտի որ բաց լինեին այս նոր դավանանքի քարոզների առջև...

Քրիստոսը պատվիրել է իր աշակերտներին իր գաղափարների առաքյալները դառնալ, և նրանցից երկուսը՝ Բարդուղիմեոսը և Թադեոսը, եկան Հայաստան, երբ Հայոց գահին էր Սանատրուկ Երկրորդը՝ «**Մեծ թագավորը Հայոց Մեծաց և Եղեսիոյ**»: Սա պետք է 88-109 թվականներին պատահած լինի:

Նետածիգ

Մենք հիմա չենք պատմի Բարդուղիմեոսի և Թադեոսի մասին մանրամասն ու հանգամանորեն: Կգա ժամանակը և արժանին կհատուցվի քրիստոնեության գաղափարախոսությանն ու գաղափարախոսներին: Առայժմ միայն փաստենք, որ դեռ Սանատրուկ արքայի ժամանակ այդ գաղափարները տարածվում էին Հայոց Աշխարհում, և երբ 301 թվականին քրիստոնեությունն ընդունվեց որպես պետական կրոն, ժողովրդի մի մասը պատրաստ էր այն ընդունելու: Բայց հիմա դեռ 88-109 թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածն էր, և Սանատրուկ արքան դաժանորեն հետապնդեց առաջին քրիստոնյաներին՝ չխնայելով

անգամ իր քրոջը՝ Ոգուհուն (Սանդուխտին)՝ նրան ևս մահատակելով երկու առաքյալների՝ Բարդուղիմեոսի և Թադեոսի հետ:

Սանատրուկ արքայի մահից հետո, Հռոմի անմիջական համաձայնությամբ, Հայոց գահին է հայտնվում պարթևաց թագավոր Բակուր Երկրորդի որդի **Աշխադարը**:

Բակուր Երկրորդին հաջորդած պարթևաց թագավոր Խոսրովը ինչ-ինչ պատճառներով գահընկեց է անում Աշխադարին և առանց Հռոմի կայսր Տրայանոսի կարծիքը հաշվի առնելու՝ Հայոց գահը հանձնում Բակուր Երկրորդի մյուս որդուն՝ **Պարթամասիրին**:

Տրայանոսը չհանդուրժեց քաղաքական այս խաղը և 113 թվականի հոկտեմբերին Հռոմից շարժվեց դեպի Արևելք:

Նորից վտանգի տակ դրվեց Հայոց 50-ամյա խաղաղությունը:

Դիոն Կասիոսը պատմում է. «**Տրայանոսը ռազմերթի ելավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Հայոց թագավորը թագը իրենից չի ստացել, այլ պարթևաց թագավորից: Բայց, իրապես, նա տոգորված էր խիստ փառամոլությամբ**»:

114 թվականի գարնանը Տրայանոսը պատերազմ է հայտարարում հայերին ու պարթևներին և Ասորիքից շարժվում է դեպի Հայաստան: **Տրայանոսը** մտնում է Մեծ Հայքի սահմանը և Սատաղից դեպի Արտաշատ տանող մայրուղիով հասնում է Եղեգիսի ջերմուկները:

Պարթամասիրը, զգալով, որ կռվի մեջ մտնելով, չպետք է կարողանա հաղթել հռոմեացուն, Եղեգիսում ներկայանում է նրան և ողջունելով՝ հանում է թագը գլխից, դնում նրա ոտքերի մոտ՝ լուռ սպասելով, որ կայսրը, վերցնելով թագը, պիտի նորից դնի իր գլխին: Այս թատերային տեսարանը պարզապես ոգևորեց հռոմեացի զինվորների, որոնք հուժկու աղաղակով ողջունեցին Տրայանոսին՝ անվանելով նրան իմպերատոր:

Պարթամասիրը սարսափեց և կարծեց, թե իրեն ծաղրածանակի են ենթարկում: Նա շրջվեց և ուզեց փախչել, բայց տեսնելով, որ շրջապատված է, խնդրեց Տրայանոսին, որ առանձին խոսի իր հետ և իրեն ազատի ամբոխի մեջ խոսելու անհրաժեշտությունից: Սակայն Տրայանոսը պարտադրեց նրան խոսել ամբողջ բանակի ներկայությամբ՝ այն **Սակայն Տրայանոսը պարտադրեց նրան խոսել ամբողջ բանակի ներկայությամբ՝ այն**

Պատմագիրը վկայում է, որ Պարթամասիրը, երևի հաղթահարելով վախի առաջին նուպան, խոսում է մեծ համարձակությամբ և ասում, որ նա ոչ թե պատերազմի մեջ է հաղթվել ու գերի վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով՝ հավատացած լինելով, թե իրեն որևէ վիրավորանք չեն հասցնելու, և ինքը կստանա իր թագավորությունը Տրայանոսից: Տրայանոսը Պարթամասիրին պատասխանեց, ինչպես Տրդատն է ստացել Ներոնից: Տրայանոսը Պարթամասիրին պատասխանում է, որ Հայաստանը ոչ ոքի չի տալու, և որ այդ երկիրը պատկանում է հռոմեացի-խանում է, որ Հայաստանը ոչ ոքի չի տալու, և որ այդ երկիրը պատկանում է հռոմեացի-ներին, և այն կառավարելու է հռոմեական կուսակալը: Իսկ Պարթամասիրին թույլ է տալիս գնալ ուր կամենա: Հռոմեական ճամբարից դուրս Պարթամասիրին ուղեկցող հռոմեացի զինվորները Տրայանոսի հրամանով գլխատեցին նրան:

Հռոմեական զորքերը հասան Արտաշատ: Հայաստանը հայտարարվեց հռոմեական «**Պրովինցիա Արմենիա**», և կառավարիչ նշանակվեց **Գ. Ատիլիոս Ռուլիանոս Կլավդիոս Ռուլիանոսը**: Հայաստանը, որպես հռոմեական գավառ, պետք է ընդուներ հռոմեական կայսեր պաշտամունքը, և նրա արձանը պետք է դրվեր Հայաստանի տաճարներում: Խորենացին նույնպես հաստատում է սա:

Հայաստանում հռոմեական գերիշխանություն հաստատելուց հետո Տրայանոսը շատ արագ, առանց լուրջ դիմադրության, շարժվեց դեպի հարավ՝ Միջագետք, որովհետև պարթևները ետ էին քաշվել երկրի խորքերը՝ հարձակում նախապատրաստելու համար: Նա հասավ Բաբելոնիա, գրավեց Տիգրոն մայրաքաղաքը և Տիգրիսի հանդիպակած ափին գտնվող հռչակավոր Սելևկիա քաղաքը: Հեքիաթային հարստության տեր այս քաղաքները տրվեցին զինվորների ավարին ու թալանին: Շոշ քաղաքում

Հռոմի կայսեր ծեռքն ընկան պարթևական արքայադուստրը և ոսկե գահը:

Հաղթական երթով Տրայանոսը հասավ մինչև Պարսից ծոց՝ ճանապարհին թալանելով վաճառաշահ հարուստ քաղաքներ: Հղիացած իր հաղթանակներով, Միջագետքը հայտարարելով Հռոմի «Պրովինցիա Մեսոպոտամիա», հիշելով Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները՝ Տրայանոսը որոշեց, որ ինքը ևս պիտի հասնի հեքիաթային Հնդկաստան և դեռ ավելի հեռուն:

Բայց նա անտեսել էր մի շատ կարևոր հանգամանք. և՛ Հայաստանի, և՛ Պարթևստանի նվաճված ժողովուրդները չպիտի հանդուրժեին իրենց ստրկացումը: Առաջին ծանր հարվածից սթափվելուց հետո նրանք այնպիսի մի հուժկու շարժում պիտի սկսեին, որ զրոյի հավասարեցնեին Տրայանոս կայսեր բոլոր հաղթանակներն ու նվաճումները: Այս էլ որերորդ անգամ կրկնվում էր նույնը: Ապստամբության հզոր ալիքն սկսվեց Հայաստանում, հասավ Ադիաբենե և այնուհետև՝ Միջագետք:

ՎԱՂԱՐԶ ԱՌԱՋԻՆ

(մ.թ. 116 - 144 թթ.)

Հայաստանի ապստամբների առաջնորդն էր Հայոց Սանատրուկ Երկրորդ վախճանված թագավորի որդի Վաղարշը: Ապստամբության այս հուժկու ալիքը հռոմեացիներին քչեց մինչև Ասորիք, որտեղ հազիվ կարողացավ իր շունչն առնել Տրայանոս կայսրը: 60-ամյա կայսրն Ասորիքում սպասում էր գարնանը, որ նորից հարձակվի անկախություն ծեռք բերած Հայաստանի վրա, սակայն, հիվանդանում է և Հռոմ վերադառնալու ճանապարհին՝ մեռնում:

Տրայանոսի աշխարհակալական նոր քաղաքականությունը, որը կրկնությունն էր **Կրասոսի** և **Անտոնինոսի** ագրեսիվ նվաճողական արևելյան քաղաքականության, չտվեց դրական հետևանքներ: Հռոմեական 114-117թթ. հաղթական արշավանքները, փաստորեն, ուժերի ու նյութական միջոցների զուր և անօգուտ վատնում էին: Որովհետև, միևնույն է, Հռոմեական կայսրության սահմանն Արևելքում անփոփոխ մնում էր Եփրատը:

Հայաստանի գահին հաստատվում է Հայոց վերջին ապստամբությունն առաջնորդած Վաղարշ Առաջինը՝ Սանատրուկ Երկրորդի որդին, որը թագավորեց 117-140թթ.:

Վաղարշ Առաջինը հաղթել էր, և Հռոմը ստիպված պետք է ընդուներ նրա գահակալությունը. Հռոմը գիտեր, որ Վաղարշ Առաջինը բուն պարթևական Արշակունիներից չէր, այլ այդ արքայատան նոր՝ հայկական ձևավորվող ճյուղից, որը, վաղ թե ուշ ինքնուրույնության ձգտելով, պիտի հակադրվեր պարթևներին:

Վաղարշ Առաջինը կարողացավ երկարատև խաղաղությամբ նպաստել երկրի տնտեսական, շինարարական, մշակութային կյանքի նոր վերելքին, միջազգային առևտրի նոր աշխուժացմանը, որի կենտրոնը փաստորեն Հայաստանն էր՝ իր հզոր ճանապարհներով և վաճառաշահ քաղաքներով:

Վաղարշ Առաջինը կառուցեց Վաղարշապատ քաղաքը, որի մասին ահա թե ինչ է պատմում պատմահայրը.

«Սա ավան է շինում այն տեղը, ուր նա ճանապարհին ծնվեց, երբ նրա մայրը Այրարատ ձմեռնոցից գնալու ժամանակ հանկարծ երկունքը բռնեց և նրան ճանա-

պարհի վրա ծնեց Բասեն գավառում՝ Մուրց և Երասխ գետերի խառնուրդի մոտ: Այս ավանը շինելով՝ իր անունով կոչեց Վաղարշավան: Սա պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որի մասին առասպելներն ասում են.

*Հաստուած գընացեալ Վարդգես մանուկըն,
Ի Տուհաց գաւառէն, ըզՔասաղ գետով,
Եկեալ նըստեալ ըզՇըրէշ բըլբով,
ՁԱրտիմէդ քաղաքաւ, ըզՔասաղ գետով,
Կըռել կոփել ըզդուռնըն Երուանդայ արքայի»:*

Մեկի դուռը թակել՝ նշանակում է այդ տունը խնամախոսության գնալ, այդ տնից աղջիկ ուզել: Խորենացին մեկնում է առասպելը՝ ասելով. «Վարդգեսը, Երվանդի քրոջը կին առնելով, շինում է այդ ավանը, որը Վաղարշը վերականգնելով և ընդարձակելով կիսի հարավ ամուր պարիսպով և պատվարով պատելով՝ դարձնում է նոր վաճառաշատ քաղաք՝ կոչելով այն Վաղարշապատ: Նոր քաղաքի համայնքի համար թագավորը տրամադրել է հատուկ, քաղաքին մերձ տարածք, որը կոչվել է «Քաղաքուդաշտ»»:

Վաղարշը իր արքունիքը տեղափոխում է Վաղարշապատ, սակայն Արտաշատը չի դադարում մնալ որպես մայրաքաղաք:

Բացի Բասեն գավառում՝ Մուրց և Երասխ գետերի խառնուրդի մոտ, Վաղարշավան և այժմյան Էջմիածնի տարածքում Վաղարշապատ քաղաքների կառուցումից, Վաղարշը Բագրևանդում կառուցում է նաև Վաղարշակերտ քաղաքը:

Հայ արքաներից շատերն են կառուցել մեկից ավելի քաղաքներ, որոնք նպաստել են երկրի շենացմանն ու բարգավաճմանը՝ անկախ անընդմեջ կրկնվող պատերազմներից և ավերումներից: Ավերման Չարիքի դեմ միշտ կենդանի Հայոց Արարման Ոգին նրա ժողովրդին միշտ ապրեցնող, պայծառ բնավորության և խորախորհուրդ էության մշտապես կենդանի ավիշն է եղել:

Վաղարշն այսպես կառուցում և շենացնում էր իր երկիրը խաղաղության մեջ: Վաղարշ թագավորի ինքնուրույն կառավարմամբ հզորացող անկախ և ազատ Հայաստանը պիտի նորից Հռոմի աչքի փուշը դառնար: Եվ ոչ միայն Հռոմի: Պարթևական թագավորության համար ևս Հայոց կատարյալ անկախությունը բնավ ձեռնադուր չէր:

Վաղարշ Առաջինի ապահոված քառորդդարյա խաղաղությունը պիտի խախտվեր ալանների ներխուժմամբ, որոնք ավերում էին Հայաստանի, Ատրպատականի և Կապադովկիայի սահմանամերձ շրջանները: Վրաց Փարսամ Երկրորդ թագավորը Հյուսիսային Կովկասի վաշ-կատուն ցեղերի՝ հատկապես ալանների հետ ունեցած սերտ կապերն օգտագործում էր հարևան երկրների՝ հատկապես Հայաստանի վրա ավազակային ասպատակություններ կազմակերպելու համար:

Վաղարշը կասեցրեց ալանների հարձակումները և դեսպան ուղարկեց Հռոմի կայսր Անտոնինոս Պիոսի մոտ՝ մեղադրելով Փարսամ Երկրորդ վրաց թագավորին վաշկատունների հետ կազմակերպած ավազակային ներխուժումների համար, որից տու-

Սափոր

Անտոնիոս Պիոս

Ժուլն էին ոչ միայն Հայաստանն ու Ատրպատականը, այլև Հռոմի պրովինցիա Կապադովկիան:

Անտոնիոս Պիոսը Հռոմ հրավիրեց Վրաց Փարսամ Երկրորդին և... արժանացնելով մեծամեծ պատիվների և նոր շնորհների՝ ետ ուղարկեց նրան իր երկիր:

Անտոնիոս Պիոս կայսեր դժգոհությունը Հայոց թագավորի ինքնուրույն կառավարման նկատմամբ քանի գնում խորանում էր: Եվ 114 թվականին նա գահընկեց արեց Վաղարշ Առաջինին: Ավելի որոշակի տեղեկություններ չկան այդ կապակցությամբ: Սակայն փաստ է սա: Անտոնիոս Պիոսը Մեծ Հայքի թագը դրեց Ասորիքի Էմեսա քաղաքի թագավորիկ Սոհմենուսի գլխին՝ այն պատճառաբանությամբ, թե նա Աքեմենյաններից սերած հայկական արքայատան ժառանգ է:

Վաղարշ Առաջինի գահընկեցությունը և Սոհմենուսի նշանակումը Մեծ Հայքի թագավոր նորից Հռոմեայի համաձայնագրի կոպիտ խախտում էր նշանակում, որը Հայոց և հռոմեացոց միջև կնքվել էր մեր թվականության 63 թվականին:

Պարթևաց թագավոր Վաղարշ Երրորդը նույնպես անհանգիստ էր Հայոց Վաղարշ թագավորի վարած ինքնուրույն քաղաքականությունից: Սակայն հռոմեացիների այս արարքը ևս անպատասխան չմնաց պարթևների կողմից: Վաղարշ Երրորդ թագավորը գահընկեց արեց Սոհմենուսին և գահ բարձրացրեց Բակուր Երրորդ Արշակունուն: Սոհմենուսը փախավ Հռոմ, որտեղ սենատորի կոչում ստացավ և շարունակեց ապագայի համար Հայոց գահի հավակնորդ համարվել:

Հռոմեական գահին արդեն Ավրելիոս Մարկոս կայսրն էր, որը նույնպես չէր կարող հանդուրժել, որ Սոհմենուսի գահագրկությամբ Հայաստանը դուրս գա իր ազդեցությունից և Բակուր Երրորդի գահակալությամբ ընկնի պարթևաց ազդեցության ոլորտ:

Մարկոս Ավրելիոս կայսրը կայսրության ամբողջ ռազմական ուժը նետեց Արևելք: Պարթևաց Վաղարշ Երրորդն անընդհատ նահանջում է և թողնում Միջագետքը: Հռոմեացիները գրավում են Միջագետքի Եդեսիա և Մծբին քաղաքները, իսկ Սելևկիա հռչակավոր քաղաքը, որը հազիվ էր ուշքի եկել Տրայանոսի հարվածից, նորից մատնվում է ավարառության և հրդեհի:

Նույն ճակատագրին է արժանանում Տիգրան մայրաքաղաքը, նրա արքայական դոյակը հողին է հավասարեցվում: Ավելի լավ չէր Հայաստանի վիճակը:

Հռոմեացիների արշավանքը Հայաստան այս անգամ ևս ստացավ պատժիչ բնույթ: Հռոմը նորից որոշեց վերացնել Հայոց թագավորությունը և այս էլ որերորդ անգամ Հայաստանը հռչակել Հռոմի պրովինցիա: Եվ նորից որերորդ անգամ Հայոց Աշխարհում սկսվեց ապստամբության ու դիմադրության հզոր շարժումը, որը ղեկավարում էր կորովի և համարձակ Տրդատ նախարարը:

Ապստամբությունը ճնշվեց, սակայն այն ստիպեց հռոմեացիներին հրաժարվել Հայաստանը Հռոմի պրովինցիա դարձնելու գաղափարից:

Սոհմենուսը նորից նստեց Հայոց գահին և թագավորեց 23 տարի: Այս 23 տարվա ընթացքում Վաղարշապատում՝ այդ ժամանակների Հայոց մայրաքաղաքում էր գտ-

նվում հռոմեական կայազորը, որը առիթի դեպքում պիտի պաշտպաներ Հռոմի շահերը:

ՎԱՂԱՐՇ ԵՐԿՐՈՐԴ

(մ.թ. 186 - 198 թթ.)

Սոհմենուսի մահից հետո Հայոց գահին բազմում է Վաղարշ Երկրորդը՝ Վաղարշ Առաջինի սերնդից. թոռը կամ եղբորորդին: Վաղարշ Երկրորդի առաջին գործը լինում է հռոմեական զորքերին Հայաստանից դուրս վճռելը: Պահը շատ հարմար էր. Հռոմեական կայսրության ընդերքում տեղի էին ունենում գահակալական ահավոր կռիվներ:

Վաղարշ Երկրորդը ոչ միայն հեռացրեց հռոմեական զորամասերը Հայաստանից, այլև կարողացավ պարտադրել Հռոմին իր գանձարանից մեծաքանակ Հայոց հեծելազոր պահելու համար ռոճիկ տալ Կովկասի լեռնանցքներն ու կիրճերը լեռնային վաչկատուն հրոսակ ցեղերից հսկելու համար: Որովհետև Կովկասյան ցեղերի հաճախակի ներխուժումները Անդրկովկաս ոչ միայն Հայաստանի, Ատրպատականի և Աղվանքի համար էին վտանգավոր, այլև Պոնտոսի հարավ-արևելյան ու հարավային ափերի:

Հռոմեացիներն համաձայնեցին Հայոց հեծելազորին վարձատրել, որովհետև նրանց համար շահեկան էր առանց զինվորների, միայն դրամական միջոցներով ապահովել Կովկասյան լեռնանցքները վաչկատունների հաճախակի ավարառու հարձակումներից: Այս մասին Խորենացին հավաստում է. *«Նրանց դեմ դուրս է գալիս Վաղարշը մեծ բազմությամբ և քաջամարտիկ մարդկանցով՝ նրանց բազմությունը կոտորելով, դիակներ սփռելով և երկար հալածելով»:*

Այս կռիվներից մեկի ժամանակ Վաղարշ Երկրորդը զոհվում է: Չէ՞ որ սովորություն էր հնում, որ արքան անձամբ առաջնորդեր իր զորքերին և լինեի կռիվների ամենավտանգավոր տեղում՝ կենտրոնում:

«Ուրիշները լուկ ապրել են, բայց ես ասում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր բարի անունով, քան շատերը...»: - այսպես է ավարտում Խորենացին այս հերոս արքայի մասին իր պատմությունը:

211 թվականն էր:

ԽՈՍՐՈՎ ԱՌԱՋԻՆ

(մ.թ. 211 - 259 թթ.)

Վաչկատունների դեմ կռիվներից մեկում եղերական մահ գտած Վաղարշ Երկրորդ Հայոց արքային հաջորդում է նրա որդի Խոսրով Առաջինը, որի առաջին գործը եղավ անցնել Մեծ լեռը՝ Կովկասի հարավային շղթան՝ առնելու համար հոր մահվան վրեժը: Խոսրով Առաջինը վերջնականապես պատժեց Կովկասյան վաչկատուն ցեղերին և ամրապնդեց բոլոր լեռնային կապանները: Նա իր արքա հոր մահվան վրիժառությունն իրագործեց թագավորավայել քաջությամբ:

Իսկ այդ միջոցին Հռոմեական կայսրության գահին միմյանց փոխարինող կայսրերի փառասիրական երևակայությունը թույլ չէր տալիս սեփական անձը Ալեքսանդր Մակեդոնացու անձից ցածր դասել: Նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան, հասնել մինչև Հնդկաստան և անդին: Անել ավելին, քան Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Ալեքսանդր Մակեդոնացու իսկա կայսրության մեջ Հայաստանն այդպես էլ չմտավ, սակայն հիմա հռո-

մեական կայսրերի երազանքները պատվում էին այդ անսամբ երկրի շուրջը: Եվ նրանցից մեկը՝ **Կարակալլա** անունով, որոշում է ոչնչացնել Առաջավոր Ասիայում մնացած վերջին ինքնուրույն թագավորություններ Պարթևստանը, Հայաստանը, Եդեսիան և զրկել նրանց ինքնուրույն, ազգային իշխանություններից ու դարձնել Հռոմեական կայսրության պրովինցիաներ:

215թ. Կարակալլա կայսրը հայտնվում է Առաջավոր Ասիայում և կարծես վախենալով հույսը դնել սեփական ռազմական ուժի վրա, հասնելով Ասորիք՝ խարդախությամբ և երկերեսանի հավաստիացումներով իր մոտ է հրավիրում Եդեսիո թագավոր Աբգարին ու կալանելով նրան՝ երկիրը հռչակում Հռոմեական պրովինցիա: Այս ամենասիրալիք, հարգալից բարեկամական ուղերձ հղելով Հայոց Խոսրով Առաջին արքային՝ որպես դաշնակից հրավիրում է մտերմական հանդիպման:

Պարթև թագավոր

Իմաստուն ու քաջ Հայոց արքան տեղյակ էր Եդեսիո թագավորի հետ կատարված ստոր դավաճանությանը, բայց նա էլ է ընկնում խարդախ հռոմեացու թակարդը: Նա ևս արքայավայել նվերներով ու շքախմբով գնում է հանդիպման, սակայն տեղ հասնելուն պես անմիջապես շղթայվում է ու բանտարկվում: Գիտենք, որ Արտավազդ Երկրորդի շղթաները արծաթից էին ծուլված... Խոսրով Առաջինի շղթաների մասին պատմությունը որևէ տեղեկություն չի թողել:

Ինչևէ: Հայոց թագավորը, առանց պատերազմի և ռազմադաշտում պարտություն կրելու, շղթայված էր ու բանտարկված:

Հայ ժողովուրդը, ավագանին, նախարարները, առավել ևս արքան՝ ինքը, վաղուց արդեն հայ-հռոմեական բախումների բազմաթիվ օրինակներից ելնելով, երբեք չպետք է հավատալին, թե Հռոմեական կայսրությունը կարող էր հովանավոր լինել Հայաստանին: Ընդհակառակը, որքան այդ կայսրությունն ամրապնդում էր իր դիրքերը Եփրատ-Տիգրիսյան տարածքում, այնքան արհամարհում և ոտնահարում էր «**բարեկամ և դաշնակից**» Հայաստանի շահերը:

Շղթայելով Հայոց արքային՝ Կարակալլա կայսրը զորքերի խուռն բազմությամբ լցվեց Հայոց սահմաններից ներս՝ կարծելով, թե երկիրն անտեր է և նրան էլ կարելի է շղթաների տալ իր թագավորի նման:

Սակայն ո՛չ ժողովուրդը, ո՛չ ավագանին, ո՛չ էլ նախարարները սարսափած ու ընկճված չէին: Հայոց հուժկու ապստամբությունը շատ արագ իրենց կայսեր հետ միասին դուրս շարտեց հռոմեական բանակը Հայաստանի սահմաններից: Եվ թագավոր օժեցին բանտում, շղթաների մեջ արդեն իր վախճանը գտած Խոսրով արքայի որդուն՝ **Տրդատին**:

Կարակալլան նույն այդ ժամանակ սպանվում է հռոմեացի մի հասարակ զինվորի ձեռքով: Եվ նրա հաջորդը, տեսնելով հռոմեացիների խայտառակ պարտությունները Հայաստանում, **Տրդատ Երկրորդին** ոսկե թագ է ուղարկում: Վերադարձնում է նաև Հայոց թագուհուն՝ Տրդատ Երկրորդի մորը, որը 11 ամիս շարունակ իր արքա ամուսնու հետ եղել էր բանտում: Թագուհու հետ Հայաստան է ուղարկվում նաև այն ամբողջ ավա-

ռը, որը հասցրել էր թալանել Կարակալլան:

ՏՐԴԱՏ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՍ ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԾ

Մովսես Խորենացու մոտ հիշատակվող նույն ինքը՝ **Հայոց Խոսրով Մեծ** արքան, թագավորեց պարթևական բավական բուռն քաղաքական վայրկյանների շրջանում:

Պատմենք այդ մասին, որովհետև Հայոց Աշխարհը զերծ չմնաց այն ներքին պայքարից, որը տիրում էր Պարթևստանում:

Հռոմեա-պարթևական պատերազմների պատճառով 3-րդ դարի սկզբին սկսված սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամը Պարթևստանում խարխուլել էին Արշակունիների կենտրոնական իշխանությունը: Հռոմի օգտին արված տարածքային գիշումներն էլ ավելի էին խորացրել Պարթևստանի ներքին հակասությունները: Այն բոլոր ավերածությունները, որոնք կատարել էին հռոմեական լեգեոնները, դրամական շրջանառության այնպիսի խանգարում էին առաջացրել, որ տնտեսությունը գտնվում էր քայքայման եզրին: Միջազգային քարավանային առևտուրն անընդմեջ կոծկների պատճառով գրեթե կանգ էր առել: Պարթև Արշակունիների գանձարանին մշտապես եկամուտներ բերող «**Մետաքսի ճանապարհով**» կատարվող առևտուրը նվազել էր այն աստիճան, որ աղետալի էր դարձել ոչ միայն արքայական գանձարանի, այլև միջազգային առևտրական փոխհարաբերությունների համար: Եվ Տիգրեմուն մատող Արքայից Արքաները, փակելու համար գանձարանի ճեղքվածքը, բարձրացնում էին իրենցից կախում ունեցող թագավորներից և տեղական կառավարիչներից ստացվող հարկերը: Սա ևս այն մեծ դժգոհության մի մասն էր, որի ներքին բախումն ավարտվեց զինված ապստամբությամբ:

ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐ

(մ.թ. 3-րդ - 7-րդ դդ.)

Պարթևական աշխարհում ստեղծված այս վիճակից օգտվեցին Սասանյանները՝ հոգևոր իշխանության տերերը: **Սասանը** երկրի գլխավոր սրբարանի քրմապետն էր: Սասանի որդին՝ **Պապակը**, հորից ժառանգելով գլխավոր քրմապետի պաշտոնը, օգտվելով պարթև Արշակունիների թագավորող տան միասնության բացակայությունից և այնտեղ տիրող անդադար գզվեցողից, գրավեց Պարսքի արքայական գահը՝ դառնալով «**մարգապան և շահրդատ**»:

Խորենացին վկայում է, որ Խոսրով Մեծը՝ Տրդատ Երկրորդը, արշավանքի է դուրս եկել առաջին Սասանյանների դեմ:

Հեռավոր Պարսքում տեղի ունեցած հեղաշրջումն անխուսափելիորեն պիտի ընդգրկեր ողջ իրանական աշխարհը: Պապակի որդի **Արտաշիրին** հաջողվում է վերջնականապես ջլատել պարթև Արշակունիների վերջին ուժերը: 227թ. ապրիլի 28-ին տեղի ունեցած Որմիզդականի վճռական ճակատամարտում սպանվեց պարթևական թագավոր **Արտավան Հինգերորդը**:

470 տարի գոյատևելուց հետո 227թվականին ընդմիշտ կործանվում է Պարթևական թագավորությունը:

227թ. Տիգրեմուն Պապակի որդի Արտաշիրը թագադրվում է՝ ստանալով Արքայից

Արքայի Երանի տիտղոսը: Արտաշիր Առաջինի գահակալությամբ սկսվում է Սասանյան արքայատան իշխանությունը ամբողջ Երանշահիում՝ նախկին Պարթևական թագավորության տարածքում:

Սասանյան դինաստիայի հաստատումը հայ ժողովրդի համար պետք է ունենար իր առանձին, տարբեր նշանակությունը հետագա, իրար հաջորդող դարերում:

Հինա Հայաստանի անկախությանը վտանգ էր սպառնում երկու կողմից, արևմուտքից՝ Հռոմեական կայսրությունը, արևելքից՝ Սասանյան Պարսկաստանը:

Եթե թերթենք Հայոց առաջին պատմագրության էջերը և ականջ դնենք ժողովրդական ավանդական պատումներին, կգտնենք այն ահեղ պայքարի արձագանքները, որն սկսվեց Տրդատ Երկրորդ, Խորենացու մոտ՝ Խոսրով Մեծ անվանյալ Հայոց թագավորի և Սասանյան Պապակի որդի Արտաշիրի, ինչպես նաև սրա թոռ Որմիզդ-Արտաշիրի միջև: Տասնամյակներ տևող այս պայքարը ժամանակի ինչ-որ հատվածում պիտի ողբերգական լիներ Հայոց համար: Որմիզդ-Արտաշիրը պիտի բազմեր Հայոց գահին՝ սպանելով Տրդատ Երկրորդ-Խոսրով Մեծին:

Քիչ ավելի մանրամասնենք այս ավանդական տեղեկությունները՝ օգտվելով նորագույն ուսումնասիրություններից:

Պատմության ասպարեզ իջած Սասանյանների առաջին, անհետաձգելի գործերից մեկը բոլոր Արշակունիների ոչնչացումն էր: Ընդ որում Արշակունիների ամենահեռավոր ժառանգների՝ Հայոց և Քուշանաց ճյուղերի ոչնչացումը ևս, որոնք երբևէ կարող էին հավակնել Սասանյանների գահին՝ որպես հեռավոր նախնիների ժառանգորդներ: Հայերն ու քուշանները ռազմական դաշինք կնքեցին՝ միահամուռ ուժերով պայքարելու Սասանյանների դեմ:

ՔՈՒՇԱՆՆԵՐ

Մի քանի խոսք քուշանների մասին, որոնց շատ հաճախ պիտի հանդիպենք Հայոց պատմության էջերում:

Ըստ Հին կտակարանի «Ելից» գրքի՝ քուշաններն առաջացել են Նոյ մահապետի թոռ Քուշից, որը Քամի որդին էր և Նեբրովթի հայրը: Հիշում եք, այս Նեբրովթը դիտվում էր որպես Բել, որի դեմ կռվել էր Հայկը: Ըստ այս նույն առասպելի՝ Քուշի սերունդներն ապրում են Արաբիայում, Կարմիր ծովի եզերքներում, Եթովպիայում և Իրանի Քուշաստան կոչվող ընդարձակ տարածքներում:

Քուշանական հին պետությունն առաջացել է Կենտրոնական Ասիայում՝ մ.թ.ա 2-րդ դարում և ընդգրկել է այժմյան Միջին Ասիայի, Աֆղանստանի, Արևմտյան Պակիստանի և Հյուսիսային Հնդկաստանի զգալի մասը: Քուշանների երկիրը՝ հատկապես նրա մայրաքաղաք Փուրշապանը, եղել է առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում, որը և նպաստել է նրա զարգացմանը: Նրա առևտրական քարավանները ձգվել են մինչև Հինաստան, ապա Հնդկաստանի և Պարսկաստանի տարածքով՝ մինչև Հռոմ և այլուր:

Մի քանի դար հետո Քուշանական թագավորությունը պիտի անհետանար պատմության ասպարեզից, սակայն իրադարձությունների այս շրջանում նա հզոր, բարգավաճող երկիր էր:

Քուշանական թագավորությունն Արևելքում արժանի դաշնակից էր Հայոց համար:

Արևմուտքում հայերը պետք է դաշինք կնքեին Հռոմեական կայսրության հետ:

Այսպես. Հայաստանը և իր երկու դաշնակիցները պատրաստվում էին դիմագրավել Սասանյան նվաճումներին, վերականգնել Աքեմենյանների աշխարհակալական կայսրությունը և տիրել Հռոմեական կայսրության Ասիական մասին:

Հռոմի պատերազմը գերմանների հետ արգելում էր վերջնական ռազմական գործողություններ ծավալել Սասանյանների դեմ:

Հայ-հռոմեական նոր դաշինքում՝ գերմանա-հռոմեական այդ կռիվներին մասնակցում էր նաև հայ աղեղնաձիգ այրուծին: Ըստ հռոմեական աղբյուրների՝ հայ աղեղնաձիգները մասնակցում էին նույնիսկ կայսերական գահի շուրջը ծավալված բուռն պայքարին, որի ընթացքում փոփոխվեցին մի քանի կայսրեր:

Մինչև հռոմեացիները կավարտեին իրենց կռիվները գերմանների հետ, Սասանյանները նվաճեցին Եդեսիայի թագավորությունը, ասպատակեցին Կապադովկիան ու Կիլիկիան՝ սպառնալով ներխուժել հռոմեական Ասորիք:

Դեպի Արևելք գնացող հռոմեական բանակը հասավ մինչև Տիգրոսի մատույցներին, որտեղ խորամանկ, հմուտ ռազմագետ Շապուհը վերջապես ընդունեց ծուղակի մեջ հայտնված հռոմեական բանակի մարտը և խայտառակ պարտության մատնեց նրան: Հռոմեացիները ետ քաշվեցին՝ լքելով Հայոց Տրդատ Երկրորդ՝ Խոսրով Մեծ արքային, որին ռազմական օգնություն էին խոստացել, և Սասանյանների հետ կնքեցին խայտառակ պայմանագիր, ըստ որի՝ Հռոմը Պարսկաստանին է զիջում Հայաստանի մի մասը: Պատմության մեջ այս պայմանագիրը որակվել է որպես «Ամենաամոթաբեր հաշտություն»: Ամենաամոթաբեր հատկապես այն պատճառով, որ Հռոմն ու Պարսկաստանը զենքով չնվաճած Հայաստանը բաժանել են միմյանց միջև: Սասանյաններին որևէ ճակատամարտում չէր հաջողվել հաղթել Տրդատ Երկրորդին, իսկ Հայոց այրուծին օգնում էր հռոմեացիներին՝ որպես ազատ և հավասար երկրի զորաբանակ:

244 թվականի հռոմեա-պարսկական ամենաամոթալի հաշտության պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող կետը մնաց թղթի վրա: Երկրի անկախությունը պահպանելու համար հայը նորից զենքը ձեռքին մարտեր էր մղում նոր նվաճողների դեմ՝ չճանաչելով իրեն պարտադրած քաղաքական իրավիճակը: Տրդատ Երկրորդ՝ Խոսրով Մեծը, 11 տարի անընդհատ պատերազմեց Սասանյանների դեմ:

Շապուհ Առաջինը պատերազմով գնաց քուշանների դեմ:

Շապուհը դաժանորեն կոտորել տվեց քուշանական Արշակունի արքայատոհմը՝ մայր ու մանուկով: Փրկվեց միայն մանուկ Պերոզամատը: Ի դեպ զարմանալի է. պատմությունը լի է նման՝ տոհմերի կոտորածներով, երբ ճակատագրի, թե՛ նախախնամության կամքով փրկվում է միայն մի մանուկ, որը, մեծանալով, կատարում է իր գործը: Արշակունի Կարենյան Պահլավի տոհմից այս մանուկին, ըստ Հայոց ավանդագրույցի, փախցնելով կոտորածից՝ բերում են Հայաստան, որտեղ մեծանալով՝ նա դառնում է Կամսարական Հայոց նախարարական տան նախահայրը:

Քուշաններին նվաճելուց հետո ապահովվելով իր աշխարհակալությունը Արևելքում մինչև Հնդկաց ծով և այնտեղ թագավոր նշանակելով իր որդի Ներսեհին՝ Շապուհն իր ողջ ուշադրությունը սևեռում է Հայաստանի վրա:

Հռոմը շարունակում էր պատերազմները գոթերի, դակերի, ալանների և ֆրանկների

Հայոց արքայի այս նամակը չպիտի ներվեր նրան և պետք է դիտվեր որպես անհավատարմություն Շապուհի հանդեպ: Շահաժ ճակատամարտերը Շապուհին հասցրել էին փառքի և հզորության գագաթնակետին, և նա կարող էր հաշվեհարդար տեսնել նաև Հայոց այս թագավորի հետ: Շապուհն այս անգամ գործեց բացեիքաց: Նա պարզապես ներխուժեց Հայաստան, գահընկեց արեց Արտավազդ Յինգերոտի ու սպանեց: Դա 261 թվականին էր: Հայաստանի պարսկական մասում վերացվեց հայ Արշակունիների գահակալությունը:

Շապուհը ներխուժեց նաև Հայաստանի հռոմեական ենթակայության մասը և ոչընչացրեց նախօրոք ստոր դավաճանությամբ զոհված **Տրդատ Երկրորդ-Խոսրով Մեծ** արքայի ընտանիքը:

Ասել ենք արդեն՝ նման պարագաներում միշտ գտնվում է որևէ մեկը, ով փրկում է սրածվող ընտանիքի հատկապես արու զավակներից մեկին, որով հետագայում պահպանվում և շարունակվում է տվյալ արքայատան ժառանգական իրավունքը: Ահա այս անգամ էլ Հայոց նախարար **Արտավազդ Մանդակունին** փրկեց Տրդատ-Խոսրով թագավորի որդիներից՝ **Տրդատ մանուկին**, ինչպես նաև **Խոսրովիդուխտ** արքայադստերը՝ հասցնելով նրանց սկզբում Դարանաղի գավառի Անի ամրոցը, իսկ այնուհետև Հռոմ՝ ի դուռն կայսեր:

Այս դեպքերից հետո ճիշտ 32 տարի Հայաստանը մնաց որպես Պարսկաստանի Արքայից Արքայի ժառանգական սեփականություն:

ՈՐՄԻՋԴ ԱՐՏԱՇԻՐ

Այսպես Հայաստանը դարձավ Պարսկաստանի Արքայից Արքայի ժառանգական սեփականությունը: «Հայաստանի մեծ թագավոր» տիտղոսով Հայոց գահին նստեց **Որմիզդ Արտաշիրը**:

Մովսես Խորենացին գրում է. «Արտաշիրը սիրաշահեց նախարարական տոհմերը, գաղթածներին ետ դարձրեց, ամուր տեղեր ապավինածներին ներքև իջեցրեց»: Ուրեմն. Որմիզդ Արտաշիրը փորձում էր ամրացնել իր տեղը Հայոց գահին՝ հաշտարար քաղաքականություն վարելով հայ նախարարների հետ: Նա գիտեր, որ ծանր է հատկապես այն նախարարների վիճակը, որոնք ստիպված են եղել լքել իրենց ժառանգական գավառները և հեռանալ դեպի հռոմեացիների ազդեցության տակ գտնվող Հայաստան: Որմիզդ Արտաշիրը խոստանում էր վերադարձողներին անհիշաչարություն: Եվ, իսկապես, օտարության մեջ գտնվող նախարարները սկսեցին մեկը մյուսի ետևից տուն դառնալ:

Վերադարձածների թվում էր նաև **Արտավազդ Մանդակունին**, որը ժառանգական տերն էր Արշարունիք ընդարձակ գավառի: Որմիզդ Արտաշիրը մյուսներին սիրաշահեց, սակայն ոչ Արտավազդ Մանդակունուն: Մանդակունյաց հրաշալի նախարարական տոհմը իր՝ նահապետի աչքի առջև ամբողջությամբ հոշոտվեց ու բնաջնջվեց: Վերջում մահապատժի ենթարկեցին Արտավազդ Մանդակունուն՝ որպես պետական դավաճանի, որպես հայ Արշակունիների ժառանգական իրավունքների պաշտպանի:

Իր թագավորական իշխանությունը ծծելով Մանդակունյաց տոհմի արյունով՝ Որմիզդ Արտաշիրը ձեռնարկեց իրագործելու իր շատ կարևոր գործերից մեկը. տարա-

ծել զրադաշտականությունը Հայաստանում: Արտաշեսյանների և հայ Արշակունիների աստվածացրած թագավորների արձանները, որոնք դրված էին տաճարներում՝ աստվածների արձանների հետ միասին, ոչնչացնել տվեց, իսկ տաճարները սկսեցին վերածել ատրուշանների: Որմիզդ Արտաշիրը հաշվի չէր առել, որ զրադաշտականությունը Հայոց ներքին էության հետ որևէ կապ չուներ: Կապ չուներ ոչ գաղափարախոսությամբ, ոչ պաշտամունքային-ծիսային համակարգով:

Սակայն, պետք է խոստովանել, որ Հայոց՝ հելլենականացված հեթանոսությունը նույնպես ճգնաժամ էր ապրում: Այն կարող էր ավարտվել կամ հին կրոնի վերականգնմամբ և զորեղացմամբ, կամ հնի կործանումով և նոր կրոնի հաղթանակով: Չմոռանա՞նք՝ 3-րդ դարի վերջին տարիներն էին: Նոր կրոնն արդեն դանդաղորեն իր գործն էր կատարում: Բայց դա զրադաշտականությունը չէր:

ԹԱԴՄՈՐ

Պատմենք **Պալմիրա-Թադմոր** քաղաք-պետության մասին, որը քարավանային առևտրի և արհեստների հայտնի կենտրոն էր Արևելքում, և որի ավերակներն այժմ էլ կարող ենք տեսնել Սիրիայի անապատային մասում: **Տիգրան Մեծի** աշխարհակալության շրջանում այն եղել է Հայոց պետության կազմում: Շատ փոքորիկներ են անցել Թադմոր քաղաքի գլխով. եղել է մեկ այս, մեկ այն պետության կազմում՝ նրանց տիրակալներին ենթակա: Սակայն 3-րդ դարի 60-ական թվականներին, երբ Սասանյանների և Հռոմեական կայսրության պատերազմներն էին մոլեգնում Արևելքում, երբ Հայաստանը և՛ սրա, և՛ նրա տիրապետության տակ իր մշտնջենական պայքարով փորձում էր չկորցնել, եթե ոչ վարչական, զոնե ներքին, ազգային ինքնուրույնության ոգին, անապատի ավազների մեջ՝ որպես կենարար օազիս, իր **Օտայնաթ-Օդենատոս Երկրորդ** տիրակալի ժամանակ բարգավաճում էր Թադմորը: Օտայնաթը այնքան է հզորանում, որ փորձում է խառնվել մեծ տերությունների գործերին՝ իրեն վերապահելով բոլորովին էլ ոչ վերջին տեղը:

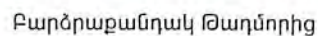
Թադմորի տաճարական հրապարակը

Այս ընթացքում պարսիկներն արդեն տիրել էին Անտիոքին, որը Հին աշխարհի երրորդ մեծ քաղաքն էր Հռոմից և Եգիպտոսի Ալեքսանդրիայից հետո: Պարսիկները հաստատվել էին Ասորիքում, Կապադովկիայում, Փոքր Հայքում, Կիլիկիայում: Հռոմեական Արևելքի նվաճված երկրներից դեպի Սասանյան Իրանի խորքերը բռնեց բազմա-հազար ազգաբնակչություն...

Հին, փորձված մեթոդ է՝ հայտնի բոլոր տիրակալներին:

Սակայն կային ազգեր և փոքրիկ թագավորություններ, նրանց հետ նաև Եդեսիան, որոնք շարունակում էին մաքառել՝ պահելու համար իրենց նախկին վիճակը. մնալ հռոմեացիների տիրակալության տակ՝ անշուշտ, վատից վատթարագույնին չենթարկվելու համար:

Հռոմեացիներն օգնում էին նրանց, ովքեր ջանում էին մնալ իրենց իշխանության տակ, և հաճախակի դեմ առ դեմ հանդիպում էին պարսիկներին: Այդպիսի մի ընդհար-

Զեկուքիա

Ապրելիանոս

(Ў.р. 287 - 330 рр.)

Գոթերի դեմ պատերազմելիս Տրդատը այնպիսի քաջագործություններ է կատարում իր այրուծիով, որ դառնում է հռոմեացի զորավարների և զինվորների պաշտամունքի առարկան: Պատմում են նաև այսպիսի մի դեպք: Գոթերի դեմ այս նույն պատերազմի

Ինչպես արդեն ասել ենք, քուշանական գահից «Հայաստանի մեծ թագավորու-

298 թվականին Մծբինի դաշնագրով վերականգնվում է Մեծ Հայքի թագավորության
այն ճիւղային տարածքը, որն առաջին անգամ պաշտոնապես ճանաչվեց Պոմպեոսի

Հայոց Աշխարհը ևս գերծ չմնաց հեղեղական մշակույթի ազդեցությունից, որը,

Ֆինգերորդ մայրաքաղաքը կառուցեց **Տիգրան Մեծ Արքայից Արքան** մ.թ.ա. 80-ական թվականներին Յայկական Տավրոսի ստորին, դժվարանատչելի տեղանքում։ **Տիգրանակերտ** մայրաքաղաքի հզոր պարսպապատերը բնական պաշտպանական հա-

մալիքի անգուգական մասն էին: Քաղաքի ներսից վեր էր խոյանում մորից պարսպապատ, ամուր ու անմատչելի միջնաբերդը, որի շուրջը գեղեցկորեն շարվել էին իշխանավոր ազնվականների դղյակները, բնակելի, պաշտամունքային, մշակութային, թատերական և հասարակական շինությունները... Սակայն, հիշում եք, Արքայից արքայի փառահեղ պալատը կառուցվել էր քաղաքից ու նրա պարիսպներից դուրս և շրջապատված էր պարտեզներով, զբոսարաններով, ձկնավազաններով ու որսատեղերով: Տիգրան Արքայից Արքան չէր սիրում ապրել պարիսպների հովանու տակ:

Վեցերորդ մայրաքաղաքը հիմնեց Վաղարշակ արքան մ.թ. 163 թվականին նախկին Վարդգեսավանի տեղում և անվանեց Վաղարշապատ: Սա դարձավ աթոռանիստ և մինչև այժմ աթոռանիստ է՝ միայն թե ոչ արքաների, որովհետև նրանք վաղուց գոյություն չունեն, այլ Հայոց հովվապետների համար:

Սա՝ Վաղարշապատ-Էջմիածինը:

Հայերը դեռ շատ մայրաքաղաքներ կկառուցեն: Կկառուցեն՝ երբեք չմոռանալով ոչ միայն նրա՝ հնի զգացմունքային ազդակները, այլև բնիկ արմատները, հնագույն ըմբռնումները, աշխարհաճանաչողության իր փորձը, իր հանճարի թելադրանքները...

Հայոց կառուցողական հանճարը խտացել է նաև նրա տարածքով մեկ սփռված անառիկ ամրոցների անչափելի քանակության մեջ, որոնք վկայում են, որ կառուցողները ոչ միայն տաղանդավոր կերպով լուծել են պաշտպանական խնդիրները, այլև ամենայն հարմարավետությամբ դրանք դարձրել հրաշալի բնակավայրեր:

Լավագույն օրինակը, որն ուսումնասիրված է հանգամանորեն և գտնվում է հենց մեր աչքի առջև, Գառնիի ամրոցն է: Գառնիում հայտնաբերված Արարատյան թագավորության ժամանակների արձանագրությունն ապացուցում է, որ Գառնին որպես ամրոց գոյություն է ունեցել դեռ հարյուրավոր տարիներ մեր թվականությունից առաջ: Պեղումներից գտնված հունարեն արձանագրությունները պատմում են, որ Մեծ Հայքի Տրդատ թագավորը իր գահակալության 11-րդ տարում՝ մեր թվականության 77 թվականին, վերակառուցում է ամրոցը: Ի դեպ, Գառնիի աշտարակների ձևը ուղղանկյուն է: Նման կառուցվածքի աշտարակներ ունեն նաև հելլենական ամրոցները: Եվ սա առիթ է տվել կարծելու, որ առկա է հելլենական ազդեցությունը: Սակայն Հայկական Լեռնաշխարհում ուղղանկյունաձև աշտարակներ կառուցվել են Արարատյան թագավորության Տուշպա, Արգիշտեխինե, Թեյշեբայինե և այլ քաղաքներում, որտեղ որևէ ազդեցություն՝ հատկապես հելլենիստական, բացառվում է: Ամրոցի և՛ կառուցման, և՛ վերակառուցման ժամանակ օգտագործվել է շինարարական հայկական աշխատառժը: Ամրոցի ներսում գտնվող Արևի աստված Միհրին նվիրված հեթանոսական տաճարը, պալատական շինությունների և արքունի բաղնիքի մնացորդները խոսում են կառուցման ազգային ձևերի իմացության մասին, որտեղ գործել են տեղական ավանդները: Փորձենք Գառնիի տաճարը համեմատել Արարատյան թագավորության Մուսասիրի տաճարի հետ:

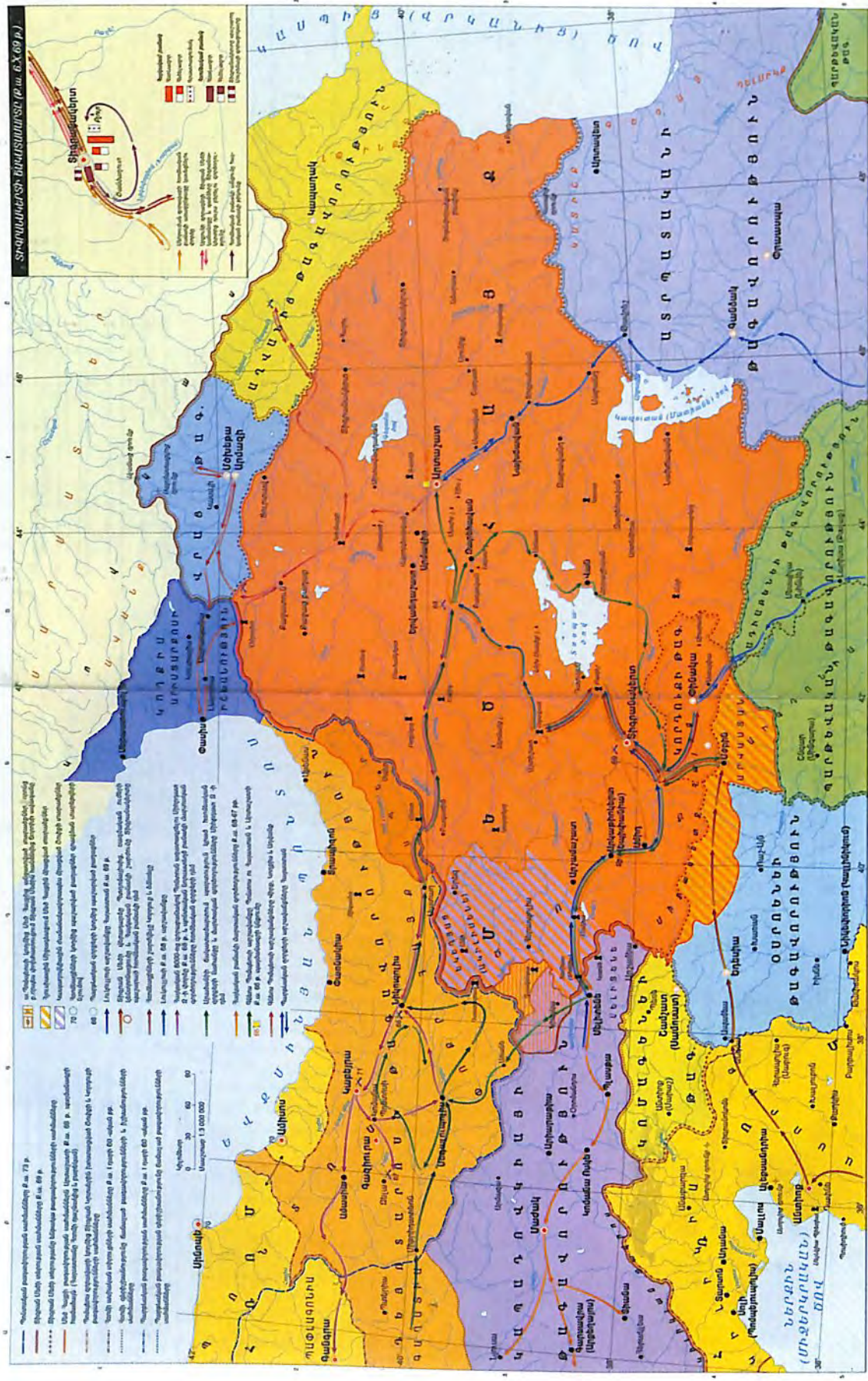
Առհասարակ. թվարկել այն տաճարները, որոնք, բացի քաղաքներից ու ամրոցներից, կառուցվել են Հայոց Աշխարհում, անհնար է, սակայն նշել մի քանիսը՝ անհրաժեշտ է: 300 թվականին իրենց հարստությամբ և կարևորությամբ հայտնի էին Արմավիրի Արեգակի, Լուսնի և Թագավորի՝ նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճարները,

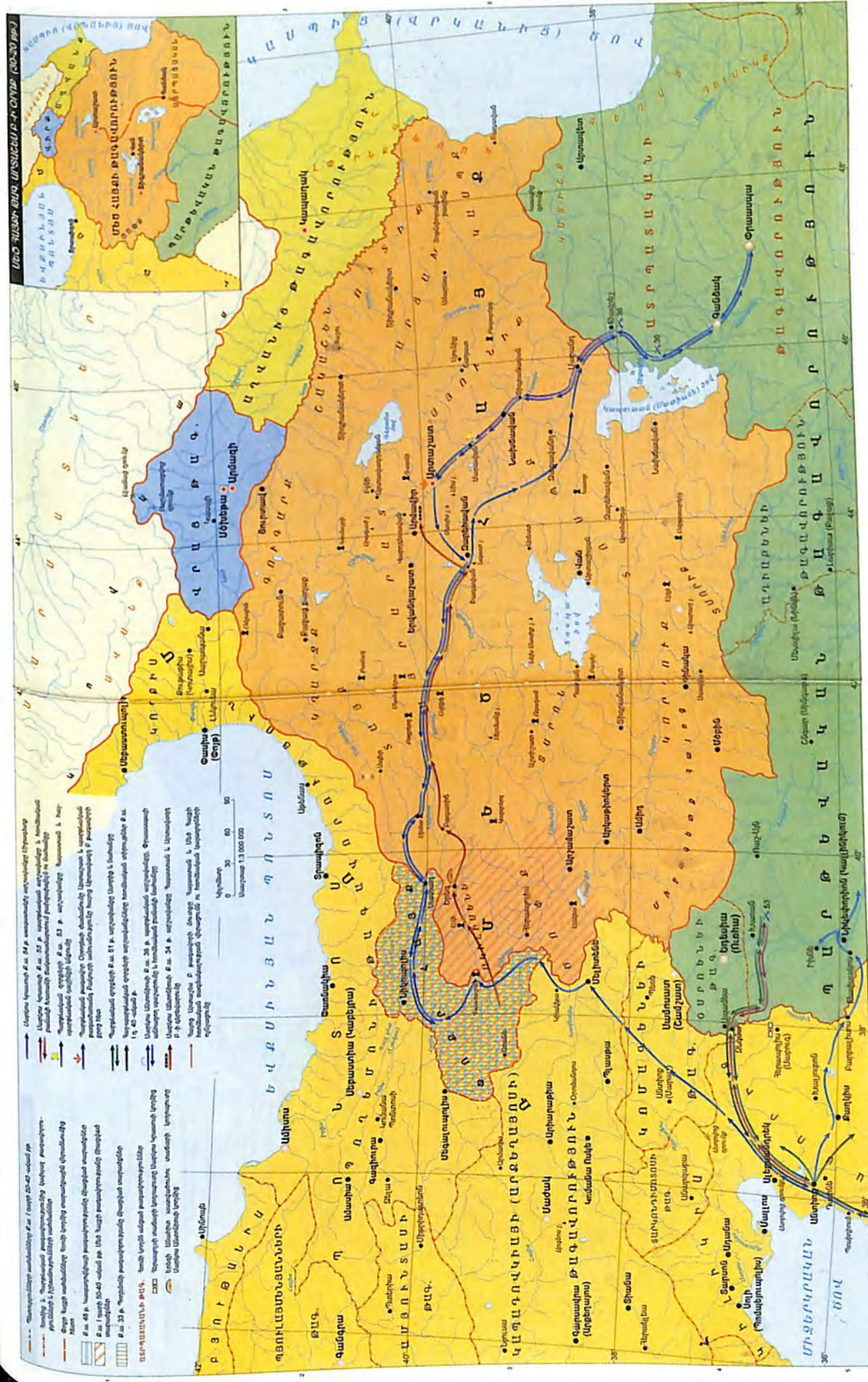

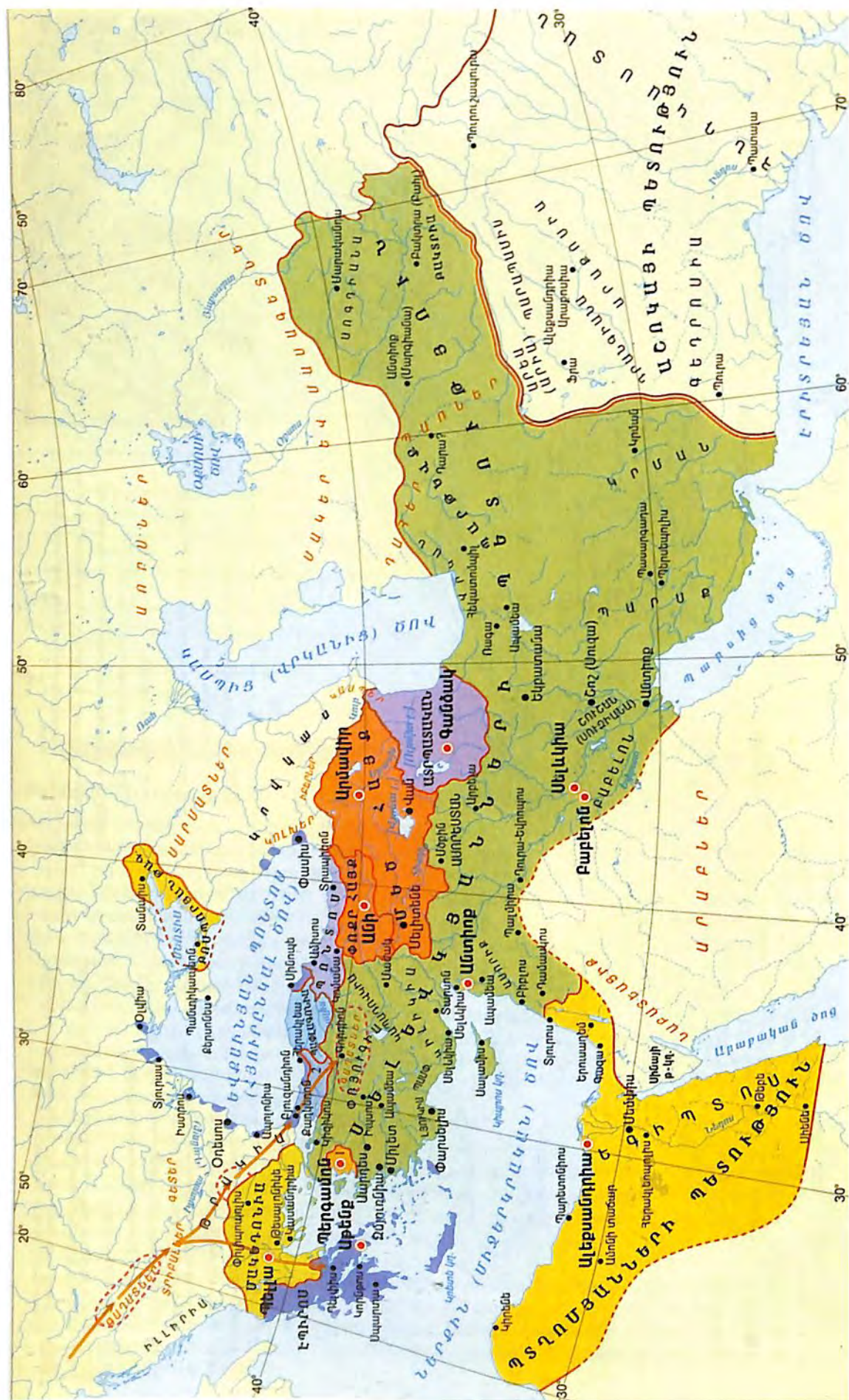
Կոմունալ տնտեսության հարցերի մասին

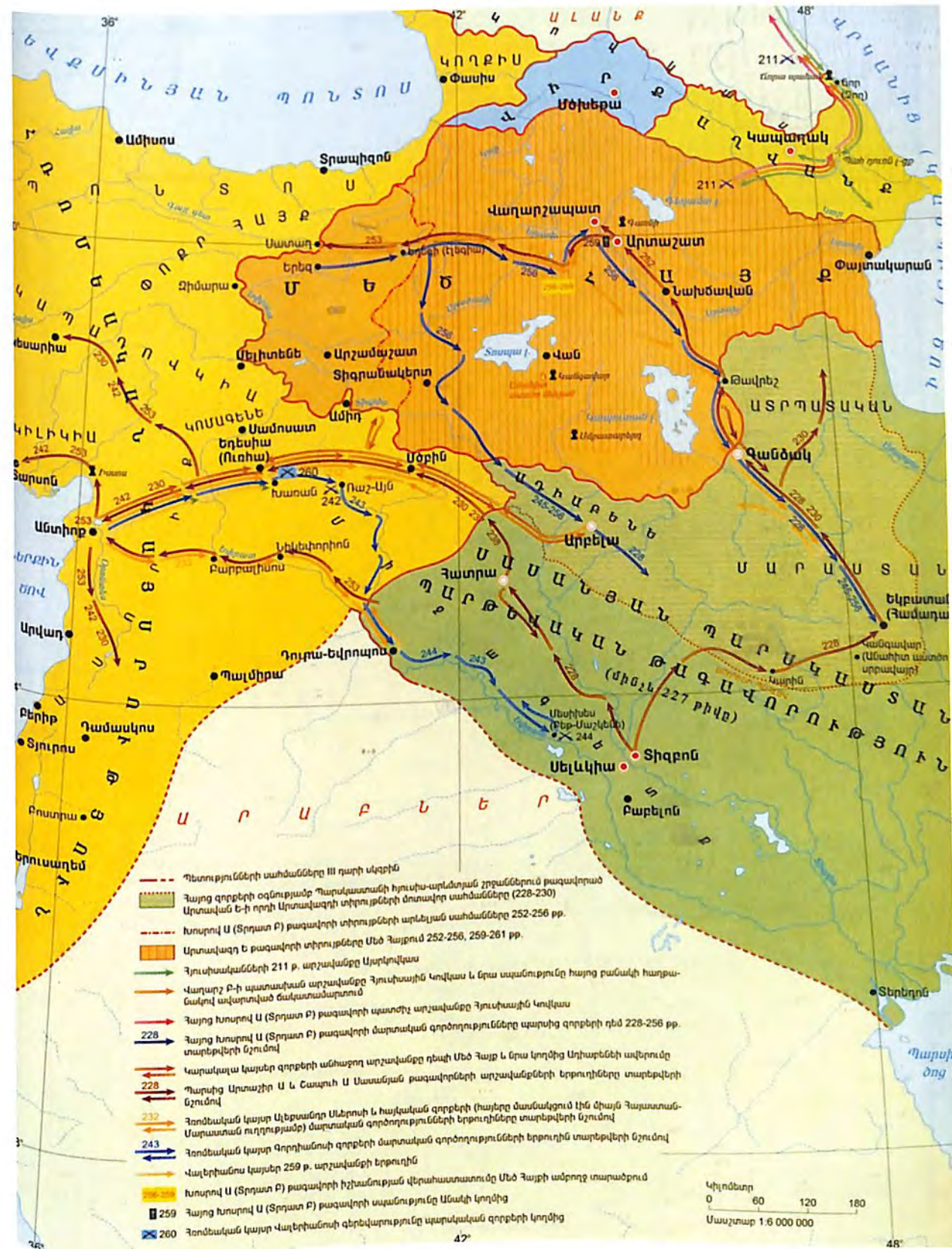

Հայ-Հոունական պատերազմները մ.թ.ա. 69 – 66թթ.

Հայկական թագավորությունները և Հելլենիստական պետությունները մ.թ.ա 3-րդ դար

Հայաստանը 191 – 261թթ.

Ներսես Մեծ

Գրիգոր Լուսավորիչ

Քրիստոսը աշակերտների հետ

Գրիգոր Լուսավորիչ, Տրդատ երրորդ
թագավոր և Խոսրովիդունիստ

այս թվականն իրագործված բոլոր ձեռքբերումների մասին չէ, որ խոսեցինք: Այդ անել այնքան էլ դյուրին չէ, եթե, մանավանդ, խոստովանենք, որ որևէ ժողովրդի, նաև հայ ժողովրդի պատմության, քաղաքական կյանքի և մշակույթի յուրաքանչյուր ասպարեզի մասին բյուրավոր գրքեր են գրվել, ուսումնասիրություններ կատարվել քաղաքակիրթ աշխարհի ամենաբազմազան լեզուներով, երբեմն նույնիսկ՝ իրարամերժ, ծայրահեղ հակասական կամ իրապատու և ճշմարիտ: Եվ անհնար է ժողովրդի պատմական կյանքին վերաբերող այդ բյուրավոր հատորները էջ առ էջ թերթել: Մեր գրույցների նպատակը հետաքրքրություն և համակրանք առաջացնելն է Հայոց հանդեպ: Լսողն ու կարդացողը կամ կբավարարվի ասվածով, կամ ցանկություն կունենա ավելին իմանալու: Այդ դեպքում խորհուրդ ենք տալիս անձամբ օգտվել բազմաթիվ գրքերի ընծեռած հնարավորություններից:

Սակայն, անկախ որևէ բանից, վստահաբար կարող ենք պնդել, որ քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելու պահին Հայոց Աշխարհը հասել էր քաղաքակիրթ մշակույթի ծանրակշիռ բեռով, անցյալի փառահեղ ձեռքբերումներով, դարերով կուտակված աշխատասեր ու իմաստուն ժողովրդի մտքի գանձերով, ոգու անուրանալի դրսևորումներով:

Այս դրսևորումներից մեկն էլ Հայոց հնագույն բանավոր և գրավոր գրականության էջերն են, որոնց մասին հիշել ենք մեր երկար գրույցների ընթացքում՝ փորձելով թափանցել նրանց խորհրդավոր ընդերքները՝ Հայոց հանճարի ու բնավորության շերտերը: Հազարամյակների ընթացքում մշակված Հայոց գրավոր խոսքը, որը պահպանվել էր տաճարներում՝ որպես մեհենական պատմություններ, վկա՝ **Օղյուպոս քրմապետի մատյանը**, ապա բանավոր խոսքը, որը ժողովրդական բանաստեղծ կատարողների շնորհիվ հասել է մեզ՝ ժառանգություն բերելով տողեր՝ փառահեղ ու անկրկնելի տողեր, որոնք երբեմն իրենց նրբությամբ և երբեմն աստվածային շիկացմամբ մեզ են ներկայացնում Հայոց հնագույն հերոսների զգացմունքային ու բանաստեղծական աշխարհը:

Սիրո, հպարտության, արժանապատվության խորին զգացումով խոնարհվենք Հայոց բնավորության յուրաքանչյուր արտահայտության առջև... Եվ հիմա, հավուր պատշաճի, դառնանք ու մի ջերմ ողորմի տանք անցած-գնացածին և համբերությամբ շարունակենք մեր ճանապարհը Հայոց պատմության քառուղիներում:

301 թվականն էր:

ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ՄԵԾ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆ

Քրիստոնեություն: Քրիստոս: Առաջին մեղքի գիտակցումը, եթե նույնիսկ մարդն այն չի գործել, մարդուն մոտեցնում է նրան, և մարդն հենց այդ պատճառով պիտի տանի իր խաչը, պիտի քավի անցյալի մեղքը՝ չգործած մեղքը, որը, փաստորեն, մարդու ներսում է իր ժառանգությամբ, որովհետև մարդկության յուրաքանչյուր անհատի մեջ, այնուամենայնիվ, կա **աստվածային կայծը**: Նրա՝ նման յուրաքանչյուրը պետք է համբերի մինչև կծագի առավուրդ, որպեսզի լսի ազատագրման լուրը: Եվ մարդ արարածը պիտի թույլ տա մյուսներին անցնելու այդ ճանապարհը միայնակ: Եվ յուրաքանչյուրի հետ պիտի լինի **Նա՝** բոլոր տառապյալների բարեկամը:

Խաչվածը դառը ճշմարտության խորհրդանիշն է. հաճույքն անցողիկ է, և դա՝ չէ բարձրագույն նպատակը: Բարձրագույն նպատակը պարտքն է, և այն կատարելու ճանապարհին մարդուն կոփում է փորձությունը:

Ո՞վ են ես: Կամ որևէ մեկը, որն ապրում է 21-րդ դարի սկիզբը: Ո՞րն է իմ ճշմարիտ «Ես»-ը կամ որևէ մեկի ճշմարիտ «Ես»-ը: Իմ մարմնի յուրաքանչյուր գիծն ու կորուքունը, իմ յուրաքանչյուր շարժումը, իմ աչքերի արտահայտությունը չի՞ պատկանում, արդյոք, ինձանից հարյուրավոր տարիներ առաջ ապրած իմ որևէ **նախնուն** կամ որևէ արդյոք, ինձանից հարյուրավոր տարիներ առաջ ուրիշները նայել են նույն քընք-**«մեկի որևէ նախնուն»**: Հարյուրավոր տարիներ առաջ ուրիշները նայել են նույն քընք-**«մեկի որևէ նախնուն»**: Հարյուրավոր տարիներ առաջ սիրով կամ բարությամբ ու շանքով, զայրույթով, ատելությամբ, քինախնդրությամբ, սիրով կամ բարությամբ ու ներողամտությամբ: Գուցե ես կամ մեկը այդ հարյուրավոր տարիներ առաջ եղածի կըրկությունն ենք, նրա անհատականությունը կրող անո՞թը: Հարյուրավոր տարիների ընթացքում բոլոր նրանք, անցելգնացել են՝ որպես տոհմի լիիրավ ու լիարյուն անդամներ՝ տոհմի հաջորդ սերնդին թողնելով իրենց անհատականությունը՝ ամբողջությամբ կամ մասնակի, և սրանք բոլորը միասին հայտնվել են իմ «Ես»-ի ֆիզիկական ծավալի ներսում՝ մատնելով ինձ շփոթության. ո՞վ են ես. այդ հարյուրավոր դարերի ընթացքում մեկը մյուսին փոխարինող անհատականությունների հանրագումար, թե՞ դրանից բացի ունեմ նաև ինձ, իմ «Ես»-ին պատկանող մի գիծ, մի բջիջ, մի հոգեվիճակ, որով կարող եմ ինքս իմ առջև պարծենալ, թե ես էլ անհատականություն եմ՝ անկախ ժառանգականությունից:

Իսկ հոգի՞ն: Անհատի հոգին պատկանում է միայն իրե՞ն՝ անհատի՞ն, թե՞ դա նույնպես, ինչպես ֆիզիկական նմանությունը, բնավորությունը, ավանդույթը, հիշո-

Արծաթյա կազմ. չորս ավետարանիչներ

Փորձե՛նք:

իրեա ժողովուրդը ստեղծեց իր «Հին Կտակարանի» մարգարեական գրքերը, որոնք կոչ էին անում ելնել ոչ միայն նվաճողի, այլև տեղացի թագավորների դեմ՝ մերկացնելով նրանց տմարդի արարքները։ Մարգարեները չէին վախենում ոչ ազգակից և ոչ օտար ճշողներից, հողը զավթած կառավարողներից, նրանց ցասումից, արտաքսումից ու մահապատժից։ Մարգարեները դուրս էին գալիս նաև քահանաների, նրանց փարթած եկեղեցական արարողությունների և զոհաբերությունների դեմ, որոնք անծանոթ էին նրանց հնագույն նախնիներին։ Մարգարեական գրքերը մերկացնում էին քահանաների կեղծավորությունը, իշխանավորների ծախվածությունը, մեծատոհմիկների

Քյան հետադեն ավանդապաշտության, քարացած ծննդի:

Արծաթյա կազմ,
պատրաստված Կիլիկիայում

Ահա Մեսիայի ժողովրդական այս համաբնույթ սպասումի ժամանակի և իրականության մեջ՝ հռոմեական **Օգոստոս** կայսեր օրերին, Պաղեստինի գավառական խուլ անկյուններից մեկում՝ **Գալիլայի Նազարեթ** փոքրիկ քաղաքում, ծնվեց **Յիսուսը**՝ համաբերդ

Հայաստանյաց եկեղեցին 506 թվականին՝ Դավիթ Ագուլի ցարի հրով՝ բնակավայրը
երկաբնակությունը, ինչպես նաև եվտիքսյան ծայրահեղությունը՝ հավատարիմ մնա-
լով 431թ. Եփեսոսյան տիեզերական ժողովի վարդապետությանը։ Հայաստանյան եկե-
ղեցին ընդունում էր, որ Հիսուս Քրիստոսի մեջ աստվածայինն ու մարդկայինը միա-
կործան են անխառն ու անբաժանելի կերպով։ Մենք բազմաթիվ առիթներ կունենանք
անդրադառնալու Սիբրնակ ու Երկաբնակ վարդապետությունների վեճին, որը շատ

Հիմա խոսքը Հիսուս Քրիստոս Աստծո Որդու մասին է, որին վարդապետական վեճերը մերթ մարդ էին համարում, որը աստվածացավ, և մերթ աստված, որը մարդեղենացավ հանուն մարդկության փրկության: Ո՞րն է առասպելը, և ո՞րն է իրականությունը: Որքանո՞վ է առասպելը իրականացվել, և իրականությունը որքանո՞վ է յուրացրել առասպելը:

Աստվածաբանական ուսումնասիրություններում մեկ այլ խումբ համոզված պնդում էր, թե Հիսուսը Աստծո որդին էր, որի վրա իջավ Սուրբ Հոգին:

Հիսուսն էլ գնաց և լսեց Յովհաննեսի քարոզը, ապա մկրտվեց նրա կողմից: Այնուհետև Հիսուսը, զգալով սուրբ հոգու ներկայությունն իր մեջ, թողնելով իր հյուսնությունը, ամենաաղքատ խավերից՝ ձկնորսներից, ընտրեց աշակերտներ և գնաց ժողովրդին քարոզելու, թե եկել է Աստծո թագավորությունը:

Հիսուսն իր առջև խնդիր չէր դրել նոր կրոն ստեղծելու: Նրա առաքելությունը որքան որ պարզ, նույնքան էլ վսեմ էր: Նա ցույց էր տալիս, թե **Աստվածային** ինչ որակներ է կորցրել մարդկությունը, և թե որքա՜ն անհրաժեշտ է նորից ձեռք բերել կորցրածը: Հակառակ հրեական աստված միապետ եհովայի, որը գիտե դաժանորեն պատժել և երկյուղով լցնել իր հպատակների սիրտն ու անձը՝ Հիսուսի քարոզներում Աստված հառնում էր որպես հայր, որ սիրով է լցված դեպի մարդկությունը: Այսինքն՝ ոչ միայն դեպի հրեությունը, այլ, առհասարակ, դեպի մեծ աշխարհի մարդկությունը, որտեղ էլ այն գտնվելիս ու ապրելիս լինի: Ամեն մարդ Հիսուսի քարոզած **Աստծո որդին** էր: Եվ

Մարդկությունը դեռ չգիտեր իրեն կտակված ժառանգության մասին: Գիտեին միայն նրա աշակերտները և շատ քիչ հետևորդները:

Մինչև Քրիստոսի վարդապետության վերջնական հաղթանակը պիտի անցնեին երեք երկար ու ծիգ դարեր՝ լեցուն պայքարով, մարտիրոսված հավատավորներով, կանոնավորված դավանանքով, ինչ-որ չափով նաև վերացարկված դրույթներով:

Եվ այսպես՝ Քրիստոսը, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, սովորական մարդ էր՝ ծնված սովորական, հասարակ ծնողներից: Սովորական, սակայն հանճարեղ՝ ծնված լուսավոր աստղի տակ... Որը մարդու որդի լինելով՝ ընդունել էր **աստվածային Ոգու թելադրանքը**, իր կարճ կյանքի ընթացքում հաստատել **Սիրո, Հույսի և Հավատի** եռամեծար կարգախոսը, ապա զգալով մոտալուտ մահվան շունչը՝ ամենախկական ու ազնիվ մարդկային թուլության մի պահի խոստովանել իր թուլությունը իր պաշտելի **Հայր Աստծուն** և խնդրել. **«Անցյալ զբաժակս այս յինձնե, հոգիս հոժար, մարմինս տկար...»**, որպեսզի կամավոր խաչ ելնելով՝ չարչարանքի ու տառապանքի գեհենից ծայներ. **«Հայր... ինչո՞ւ թողեցիր ինձ...»**:

Իսկ այժմ ծանոթանանք **Նոր Կտակարանի Ավետարաններին**, որոնք ստեղծվեցին Հիսուս Քրիստոսի մահից շատ հետո՝ փորձելով նրան ճանաչել տալ մարդկությանը՝ որպես **Ամենաճշմարիտը** ոչ միայն գաղափարական առումով, այլ ամենամյութեղեն իմաստով:

...Հիսուս՝ Փրկիչ:

Քրիստոս՝ Օծյալ:

«...Եվ նրա անունը Հիսուս պիտի կոչես, քանի որ նա պիտի փրկի իր ժողովրդին նրա մեղքերից»:

Հիսուս Քրիստոսը Աստծո Որդին էր, որը պիտի մարդեղանար՝ կնոջ անաղարտ հղիությանը, Սուրբ Հոգու օգնությամբ: Պիտի սնվեր կույս **Մարիամի** ավիշներով և արյունով, ապա պիտի ծնվեր և պիտի ստանար Հիսուս անունը, մեղքերից փրկել իր ժողովրդին: Աստծո կողմից ուղարկված **Գաբրիել** հրեշտակը հայտնում է այս լուրը Մարիամին և նրա ամուսին **Հովսեփին**, որը դեռ չէր հասցրել ճանաչել իր կնոջը:

Գաբրիել հրեշտակի հայտնվելը Մարիամին և Աստվածային գաղտնի կամքի հայտնումը կոչվում է **Ավետում**: Ավետում Աստծո մարդեղացման մասին, որը, կատարելով իր

Մատթեոս ավետարանիչ

գործերը մարդկանց աշխարհում և ավարտելով իր կյանքը խաչի վրա, պիտի վերադառնար **Աստվածային Ոլորտ**՝ որպես **Աստվածամարդ**:

Աստծո Որդի Հիսուս Քրիստոսի երկրային գործերի մասին պատմում են նրա մահից շատ հետո գրված Ավետարանները, որոնցից չորսը՝ Մատթեոսի, Մարկոսի, Ղուկասի և Հովհաննեսի Ավետարանները համարվում են կանոնական, իսկ մյուս Ավետարանները՝ պարականոն:

Մի քանի խոսք ավետարանիչների և նրանց Ավետարանների մասին:

Առաջին Ավետարանի հեղինակը **Մատթեոսն** է, որը Հիսուսի տասներկու առաքյալներից էր՝ Գալիլիայի Կափառնայում քաղաքից, Ալփեոսի որդին:

Մատթեոսը զբաղմունքով մաքսավոր էր կամ հարկահավաք: Հիսուսի կոչին հետևելով՝ թողեց իր պաշտոնը, հետևեց նրան, իսկ նրա մահից հետո առաքելական նվիրումով քարոզում էր Պաղեստինում, Արաբիայում, Պարսկաստանում, Եթովպիայում, որտեղ էլ նահատակվեց: Մատթեոսը իր Ավետարանը գրել է 72-73 թվականներին՝ Երուսաղեմի կործանումից հետո, Անտիոքում, որը Երուսաղեմից հետո համարվում էր քրիստոնեության առաջին ու մեծ կենտրոնը: Ավետարանը գրվել է արամեերեն խոսակցական լեզվով, ապա թարգմանվել հունարեն: Արամեերեն բնագիրը մեզ չի հասել:

Մատթեոսը իր Ավետարանն ուղղել է հրեաներին: Նա քրիստոնեությունը ներկայացնում է որպես մովսեսական օրենքի և մարգարեների խոսքի լրացում և ավարտում, լրում, իսկ Հիսուսին՝ որպես Աստծո կողմից խոստացված **Մեսիա**:

Երկրորդ Ավետարանի հեղինակը **Մարկոսն** է, որը կոչվում էր նաև **Հովհաննես**: Երուսաղեմից էր, մոր անունը՝ Մարիամ, որի տունը Երուսաղեմում աղոթատեղի էր և Երուսաղեմից էր, մոր անունը՝ Մարիամ, որի տունը Երուսաղեմում աղոթատեղի էր և հավաքավայր առաքյալների համար: Մարկոսը Հիսուսին չի աշակերտել: Իր հորեղբոր՝ **Բառնաբասի** միջոցով կոչվում է առաքելական գործունեության և աշակերտում է **Պետրոս առաքյալին**՝ որպես նրա քարտուղարն ու թարգմանը: Նա նաև գործակցում է **Պողոս առաքյալին**, որի հետ էլ, Բառնաբասին ուղեկից ունենալով, ճամփորդում է և **Պողոս առաքյալին**, որի հետ էլ, Բառնաբասին ուղեկից ունենալով, ճամփորդում է և քարոզում Անտիոքում, Կիպրոսում, Հռոմում, Եգիպտոսում, Ալեքսանդրիայում, որտեղ և նահատակվում է: Մարկոսը համարվում է Ալեքսանդրիայի աթոռի առաջին եպիսկոպոսը:

Մարկոսն իր Ավետարանը գրում է Հռոմում՝ Պետրոս առաքյալի պատումների հիման վրա, հունարեն լեզվով 67-68թթ.:

Ավետարանն ուղղված է հունա-հռոմեական աշխարհի քրիստոնյաներին: Մարկոսի Ավետարանը հեթանոս աշխարհին Հիսուսին ներկայացնում է որպես Աստծո Որդի և Փրկիչ համայն աշխարհի:

Երրորդ Ավետարանի հեղինակը **Ղուկասն** է՝ ազգությամբ հույն, Անտիոք քաղաքից: Հավանաբար, Հիսուսի յոթանասուներկու աշակերտներից մեկը: Ղուկասը ստացել է գրական ու գիտական ընտիր դաստիարակություն: Մասնագիտությամբ բժիշկ էր և ըստ ավանդության՝ նաև նկարիչ: Աշակերտել է Պողոս առաքյալին, եղել սիրելի և հավատարիմ գործընկերը նրա առաքելական ճանապարհորդությունների ժամանակ: Պողոսի

Մարկոս ավետարանիչ

Ղուկաս ավետարանիչ

Ղուկասը նաև «Գործք առաքելոց» գրքի հեղինակն է:

Հովհաննես ավետարանիչ

Հովհաննեսի Ավետարանն ուղղված է հեթանոսությունից քրիստոնեություն դարձած հավատացյալներին, որտեղ քարոզվում է Քրիստոսի աստվածայնությունն ընդդեմ այն աղանդավորների, որոնք փորձում էին ուրանալ Քրիստոսի աստվածայնությունը: Նրա Հիսուսը ներկայանում է որպես Հավիտենական Հայր Աստծո ծնունդ: Հավիտենական Բանը (Լոգոսը)՝ Աստ-

Մանկան ծնվելուց հետո Տիրոջ հրեշտակը երևաց բացօթյա բնակվող հովիվներին և ասաց նրանց. *«Մի՛ վախենաք, որովհետև, ահա, ձեզ ուրախություն եմ ավետում, որով*

Մկրտվելուց հետո Հիսուսը քառասուն օր գնում է անապատ՝ ծոմապահությամբ ապաշխարհելու, որտեղ սատանան երեք անգամ նրան փորձության է ենթարկում, սակայն պարտվում է Հիսուսի պատասխաններից։ Քարը հաց դարձնելու սատանայի առաջարկին Հիսուսը պատասխանում է. «**Միայն հացով չէ, որ ապրում է մարդը, այլ առաջարկին Հիսուսը պատասխանում է. «Միայն հացով չէ, որ ապրում է մարդը, այլ**

ամենայն խոսքով, որ դուրս է գալիս Աստծո բերանից»: Իսկ երբ սատանան, նրան

Խաչանշան
զարդարվեստում

Ամենայն մարդ, որ ճշմարտությունից է, իմ ծայսը լսում է...»:

Բոլորն աղաղակեցին. «Ոչ՝ դրան, այլ՝ Բարաբբային»: Իսկ այս Բարաբբան ավագակ էր:

Պիղատոսը լվաց ձեռքերը և քրիստոսին տվեց հրեաների ձեռքը:

...Եվ Նրա գլխին փշե պսակ դրեցին, հարվածեցին, տանջեցին, մտրակահարեցին, ծաղկեցին, հայիոյեցին, ապա տարան՝ խաչափայտը դնելով Նրա ուսին, որն ինքը բարձրագրեց դեպի այն տեղը, որը կոչվում էր Գողգոթա:

Նրան խաչ հանեցին երկու ավազակների միջև և Նրա գլխավերևում տախտակ ամրացրին, որի վրա գրված էր. «**Յիսուս Նազուրեցի՝ հրեից թագավորը**»:

Ձինվորները նրա զգեստների վրա վիճակ զգեցին և բաժանեցին միմյանց մեջ: Երբ տառապալը ծարավեց խաչի վրա, լեղախառն քացախով մի սպունգ թրջեցին և դնելով եղեգնի ծայրին՝ մոտեցրին Նրա բերանին:

Խաչի վրա տառապանքն անտանելի էր, և նա վերջին պահին մրմնջաց ինքն իր
ներսում. «Աստված իմ, Աստված, ինչո՞ւ թողեցիր ինձ...»:

Դետո Նա մեռավ վեց ժամ խաչի վրա տառապելուց հետո: Նրա մահվան պահին արևի խավարում եղավ, և Երուսաղեմի տաճարի վարագույրը վերևից ներքև ինքն պատռվեց՝ ինչպես խոր սգի մեջ մարդը պատռում է իր զգեստը: Իսկ որպեսզի հռոմեական զինվորները համոզվեն, որ նա մեռել է, մեկը գեղարդով խոցեց նրա կողը...

Եթե մարդու իսկական, գնահատելի հատկանիշները բանականությունը, կամքն ու տն են, ապա այս **Խաչված Աստվածը** միանգամայն մարդկայնորեն **մտածելու ուժ մքի ուժ** և **զգացմունքի ուժ** ունի: Այն զգացմունքները, որով ապրեց և մեռավ Աստծո տարյալ Որդին, թերևս ամենաթանկագինն են հավատացյալի համար: Այդ զգացմունքները գործում են մեզանից անկախ, մեզանից բարձր, սակայն այնպես են ազդում ի նրան վրա, որ մենք չենք կարողանում մեր էությունից, մեր զգացմունքներից իս տեսնել ու պատկերացնել նրան: Եվ սրանով էլ **Աստծո գիտակցումը մարդուն ազդեցություն է, Աստծո ճանաչումը՝ մարդու ինքնաճանաչումը:** Մարդը աստվածությունը ներառում է իր ոգու և էության մեջ, որով և հնարավոր է դառնում մարդու ոգու և էության բացահայտումը: **«Դուք չեք հասկանում, -ասել է հին իմաստուններից մեկը, -որ ավելի շուտ Աստծուն հարկավոր է ճանաչել, քան խոնարհվել նրան»:**

Այս դեպքում աստվածայինի և մարդկայինի միջև հակադրությունը բացառվում է, որովհետև Աստվածային էությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մարդկային էություն, որն ազատված է անհատական սահմաններից, իրական, մարմնական անձից: Աստծո կատարելությունները մարդկային հոգիների կատարելություններ են, որոնք, սակայն, տարողունակ են և անպարփակ: Մարդն ունի որոշակի ունակություններ, որոշակի իմացություն, որոշակի բարություն, բայց **Աստծո Որդու** մեջ այդ բոլորը կատարյալ են: Այն ամենը, ինչով բնութագրվում է մարդկային հոգին, նախ և առաջ կատարյալ ամբողջու-

Զարդանկար
ապետարանից

Յլամբ հատուկ է Աստծուն... Այն ամենը, ինչ հեռու է Աստծուց, չպետք է մարդկային հոգու էական բնորոշումներ հանդիսանա: Ուստի, մարդու համար ամենակարևորը ինքնաճանաչումն է: Մարդն Աստծուն սեր է վերագրում, որովհետև մարդն ինքը սիրում է: Նա Աստծուն իմաստուն և բարի է համարում, որովհետև բարությունը և բանականությունը համարվում են մարդկային բարձրագույն արժեքներ:

[illegible]

Եթե մարդը ցանկանում է անդորր ձեռք բերել՝ ապավինելով սնունդ, սնանակույն է նա ցանկանում է հաշտվել սեփական անձի հետ, որովհետև, ի վերջո, Աստվածը մարդու սեփական խիղճն է նաև։ Եվ այս դեպքում Աստվածային խղճի ներկայության գիտակցումը, մարդու համար Աստվածային էությունը բարոյական էություն և բանականություն է։

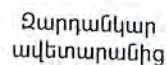
Բանականությունը դատում է օրենքի խստությամբ, սիրտը դատում է ներողա-
մըտություն, զգուշորեն: Օրենքը դատապարտում է, սիրտը մեղավորի նկատմամբ համակ-
վում է խղճահարության: Սերը կամուրջ է նետում կատարյալի և անկատարի, մեղա-
վորի և անմեղի, համընդհանուրի և անհատականի, օրենքի և սրտի, աստվածայինի և
մարդկայինի միջև: Սերը ամրապնդում է թուլիքն և մեղմում ուժեղին: **Սերը Աստ-
վածակերտ բնույթը դարձնում է Ոգի և վեհ Ոգին՝ բնույթ:** Եվ Աստված իր Որդու միջոցով
վարդապատ՝ գթասրտությունից և կարեկցանքից, որոնք, թերևս, Սիրո բարձրագույն ար-
տահայտություններից են: Հանուն մարդու՝ Աստված հրաժարվում է իր Աստվածայ-
նությունից:

Այս գիտակցումը մարդու էության խորքում է, եթե նա կարիք ունի Աստվածային առնչության:

Անշոշափելի ու նուրբ մի բնույթ, անտեսանելի, անըմբռնելի, անհանգիստ Ոգի: Եթե նա մարդուց շատ է հեռու, ապա մարդը հանգիստ է: Նա ապրում է առանց ինքն իր հետ կռիվ տալու և առանց նրա կարիքը զգալու: Ոգին ու մարդը՝ միմյանցից հեռու, առանց միմյանց կարիք զգալու: Այս Ոգին, ի վերջո, հավատն է առ Աստված, նաև պահանջը բարձր մշակույթի և, ընդհանրապես, ամեն մի վեհացնող բանի: Մարդկային ցեղի մի անհատ, որն ապրում է առանց վեհացումի և բոլորովին դրա կարիքը չի զգում, ուրեմն նա ընդհանրապես անտեղյակ է Ոգու գոյությանը:

Եթե մարդու Ոգին թափառում է մարդուն շատ մոտիկ, մարդը դառնում է անհանգիստ ու խարխափում է իր բանականության ընդերքում, ինչպես ուղևորն է գիշերը խարխափում ճանապարհների՝ առանց ուղեցույց լույսի: Մարդու գիտակցական և զգացմունքային աշխարհը ծանր, լարված աշխատանք է կատարում՝ հասկանալու համար իր երկատվածությունը: Հագվադեպ, սակայն, պատահում է, որ մարդու Ոգին ապրում է իր սեփական մարմնում, իր գիտակցության և զգացմունքների ընդերքներում... Մարդն այդ դեպքում դառնում է ինքն իրենից մեծ՝ բոլոր իմաստներով... Նա իր մեջ կրում է այն բոլոր բարոյական հատկանիշները, որոնցով չհասնելով Աստվածային կատարելության՝ այնուամենայնիվ, ձգտում է դեպի այն...

Այսպես. Հայր Աստվածը մարդեղենացրեց իր Որդուն, որ նա աշխարհի բերի Բանն

Եվ, եթե բարերարներին բարություն անեք, ո՞րն է ձեր արած շնորհը, որովհետև մեղավորներն էլ նույնն են անում: Եվ, եթե փոխ ենք տալիս, որոնցից ետ առնելու ակնկալություն ունեք, ո՞րն է ձեր արած շնորհը, որովհետև մեղավորներն էլ են փոխ տալիս մեղավորներին, որպեսզի նույն չափով ետ առնեն: Բայց դուք սիրեցեք ձեր

Մարդ արարածի առաջին ճիշդ օրհնումն է Աստված: Բայց մի՞թե Աստված, որ արար-

Բոլոր ժամանակներում տրվել են հավաքագրված հարցերի անհատականացումը ու բարոյական մասին, չարիքի ու իշխանության մասին, մարդկային գործելակերպի ու կենսա-
կերպի մասին, բարոյական սկզբունքների մասին, մարդկային հասարակության մեջ
գոյություն ունեցող ամենաբազմազան արատների ու չարիքների միջոցով իշխանու-
թյան և հարստության հասնելու մասին: Աշխարհը դեռ այն ժամանակ իր սոսկալի
արատներով սարսափահար էր անում չարիքից քիչ թե շատ հեռու կանգնած մարդ-
կանց: Եվ, ահա, Քրիստոսը եկավ զարմացնելու և հիացնելու այն գաղափարով, թե կա-
րելի է Աստվածային աշխարհը նորից կառուցել՝ առանց ատելության, արատների ու
չարիքի: Սակայն, չարիքի սերմը, որ ցանկվել էր մարդկային ցեղի գիտակցական կյանքի
սկզբից, այնպես առատ էր բերք տվել, որ այն արմատախիլ անել գրեթե անհնար էր

Մի՞թե, ի վերջո, Չարիքն է աշխարհի տերը:

Առասպելի այս հատվածը հետաքրքիր է նրանով, որ գործող անձն այստեղ մի հայ արքեպիսկոպոս է: Նա 1228թ. Հայաստանից այցելել է Անգլիա և սուրբ Ալբանա արքեպիսկոպոսին հանձնարել հայկական խաչքարի մի փոքր օձառանձն:

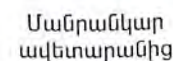
Վկայում եմ, որ Հիսուսի ծայնը խորապես հուզիչ էր: Անսահման հրապուրանք էր տարածվում Նրանից, և Նրա խոսքերը թափանցում էին յուրաքանչյուրի հոգին, ով լսում էր Նրան: Այնտեղ, որտեղ Նա էր, մարդիկ զգում էին միասնական, ընդհանուր Ոգու ներկայությունը և ապրում էին ինչ-որ սրտառուչ ու մինչև սրտի խորքը թափանցող վիճակ: Նրա անչափ գեղեցիկ բնավորությունը և նույնքան գեղեցիկ արտաքինը կախարհակալ էին:

Եթե համայն մարդկությունն իրենից ներկայացնում է արարածների եսակենտրոն հավաքածու, որը կենդանիներից տարբերվում է միայն իր ավելի մտածված, չափված- ձևված եսականությամբ, ապա այդ համատնարած գոեհիկ միջավայրում բարձրանում են մարդկային անհատներ, որոնք վկայում են մառդու վեհաօրում նշանակության մասին,

Եղեսիան քրիստոնեության մի նշանավոր կենտրոն դարձավ հենց առաջին դարից։ Եղեսիան քրիստոնեության մի նշանավոր կենտրոն դարձավ հենց առաջին դարից։ Եղեսիան քրիստոնեության մի նշանավոր կենտրոն դարձավ հենց առաջին դարից։

Այս Սանատորուկ արքայի անվան հետ են կապված առաջին առաքյալների անունները, որոնք եկան Հայաստան՝ նոր դավանանքը տարածելու: **Բարդուղիմեոս և Թադեոս** առաքյալներն էին նրանք, որոնք մոտավորապես 88-109թթ. եկան Հայաստան: Նրանք Քրիստոսի 12 առաքյալներից երկուսն էին:

Սուրեն Սալահունի իշխանի որդին՝ Աթենադորոսը, որը, հրաժարվելով ծնողների՝ իրեն տված անունից, իրեն կոչել է Թադեոս, հաշվի չառնելով հոր հորդորները՝ արհամարհել է հին աստվածներին և ընդունել քրիստոնեություն: Հայրը, չկարողա-
նալով տանել որդու դավաճանությունը հայրենական հնադար-
յան հավատի հանդեպ, սպանում է նրան: Այս պատմությունը
հետաքրքիր է նաև նրանով, որ իշխանուհի Աղվիթան՝ Սուրեն

Եվ Տրդատը, որ հենց Ագաթանգեղոսի վկայությամբ քաջ և առաքինի մարդ էր, Գրի-

Առանց մանրամասների մեջ մտնելու թվենք այն Հայկական-տաճարները, որոնց ենթարկվեց Գրիգորը, և որոնք այնպես պերճախոս նկարագրել է Ազաթանգեղոսը։ Ամշուշտ, քրիստոնյա սրբին արժանի լուսապսակ ստեղծելու համար հարկավոր էր այդ տաճարների զարհուրելի ազդեցությունը։ Նրա ոգու կորովը և հավատը սքանչելի մեկնաբանելու համար հարկավոր էր Տողատ արքային ներկայացնել որպես արյունռուշտ մոլագար, որը հաճույք էր գգում դիմացինի ահռելի տանջահարությանն ի տես։ Արքան հրամայեց, և նրա ձեռքերը կապեցին, բերանին բերանակապ դրին, մեջքի վրա աղի մեծ կտոր կապեցին, կրծքին գելարան, գելարանի կապերին պարաններ փակեցին։ Այդպես մնաց յոթ օր։ Մեկ ուղեգրով՝ ապարանքի տանիքի բարձր տեղից կախեցին։ Այդպես մնաց յոթ օր։ Մեկ ուղեգրով՝ ապարանքի տանիքի բարձր տեղից կախեցին։ Այդպես մնաց յոթ օր։ Մեկ ուղեգրով՝ ապարանքի տանիքի բարձր տեղից կախեցին։ Այդպես մնաց յոթ օր։

Տանջանքների ողջ ընթացքում Գրիգորը ջերմեռանդ աղոթում էր:

Ուրեմն, առկա էր հրաշքը: Մենք դեռ կխոսենք հրաշքի մասին՝ այն մանրամասն կարևորելով՝ որպես անհրաժեշտություն որևէ պայքարող գաղափարի հաղթանակի համար:

նույնպես և մենք մեր Հայոց Աշխարհի Համալսարանում, որտեղ
Դուք ինքներդ գիտեք, թե ինչպես աստվածների օգնությամբ սկզբից՝ մեր
նախնիների օրերից, բազում հաղթություն, խաղաղություն էր շնորհված և կամ, թե
ինչպես բոլոր ազգերը նվաճված և մեզ հնազանդ էին: Սակայն, երբ չկարողացանք
աստվածներին պաշտանուրով հաճեցնել, նրանց կամքը մեր նկատմամբ քաղցրաց-
ավորվածներին պաշտանուրով հաճեցնել:

«Նրանք, որոնք զաղտնորեն պաշտում էին Քրիստոսին, եկան, հավաքվեցին այստեղ, այրեր և կանայք, մոտ յոթանասուն մարդ՝ կամենալով հավաքել ու թաղել հոշոտված կույսի մարմնի մասերը, սակայն նրանց սրի քաշելով՝ կոտորեցին: Ինչպես նաև կոտորեցին երեսուներկու հոգի՝ Չոփասիմեի հավատի քույրերից, որոնք գնացել

Իսկ ի՞նչ է նշանակում սա: Հասկանալու համար քիչ ետ գնանք՝ մինչև Սելևկյանների տիրապետության շրջանը, որը հատկապես աչքի էր ընկնում կանանց՝

խելքից-մտքից դուրս անառակությամբ: Երբեք և ոչ մի դարաշրջանում այդքան ընտանեկան ողբերգություններ, թունավորող ու շնացող կանայք չեն եղել: Այդ շրջանի կանայք դիտվում էին որպես անամոթության և ստորության մարմնավորում, որպես չարության ոգի, որի միակ կոչումը այրական ցեղը բարոյապես և մարմնապես ոչնչացնելն էր:

Արևելքի սիրո աստվածուհիների դաժան, անառակ պաշտամունքի արյունալի ծեսերը միանգամայն նպաստավոր հող էին ստեղծում կանանց անբարո կյանքի համար: Հիշենք Կիբելեի, Իշտարի և մյուսների պաշտամունքները: Սրանց մեջ թերևս բացառություն են կազմում Եգիպտոսի Իզիդան և Հայաստանի Աստղիկ դիցուհին, որոնց մասին իրենց տեղում խոսել ենք: Այն հասկացությունը, թե կինը տղամարդու վայելքի առարկան է, և եթե որդեծնությունն ապահովող իր սեփական կինը չէր, ապա՝ վավաշոտ կրքերի, շնացումների, անառակության, անբնական բավարարումների հավասար զույգ, որտեղ կինն ու տղամարդը գտնվում էին նույն հարթության վրա:

Սա չարիք էր: Սրա դեմն առնելու որևէ հնար չկար այլևս: Այս անգուսպ անառակությունն իր հետ բերում էր զարհուրելի հիվանդություններ, որոնք պատուհասում էին ինչպես պալատներում և ապարանքներում, այնպես էլ ամբոխի ներսում՝ հաշվի չառնելով կին ու տղամարդ, ջահել ու ահել: Այս ախտի կոտորածն ահռելի էր:

Ահռելի չափերի էին հասել սպանությունները սեփական ընտանիքների ներսում, հատկապես՝ թունավորումների միջոցով, որոնց նախածեռնողներն ավելի շատ կանայք էին, քան տղամարդիկ:

...Եթե միայն հիշենք Անտիոքի տան պատմությունները:

Սրան գումարվում էին նաև երբեք չընդհատվող պատերազմները: Եվ կար կարծիք, որ եթե պատերազմները չկարողանան կործանել մարդկությունը, անառակությունն անպայման կկարողանա այդ անել:

Եվ, ահա, եկավ **Հիսուս Քրիստոսը**, որն ապրելու հույս էր ներշնչում՝ առաջադրելով բարոյականության մոր չափանիշներ: Նա կործանվող մարդկությանը փորձեց կատարել տալ մեծագույն մի քայլ դեպի ճշմարիտ Աստված: Համայն մարդկությունն իրենից ներկայացնում է արարածների հավաքականություն, որը կենդանիներից տարբերվում է միայն իր ավելի մտածված, չափված-ծեղված եսականությամբ: Եվ, ահա, այդ համատարած գռեհիկ միջավայրում բարձրանում էր մի անհատ, որը վկայում էր մարդու վեհագույն նշանակության մասին, որը տարբերակում չէր դնում կնոջ և տղամարդու միջև և հրավիրում էր նրանց հավասարապես հետևելու Աստվածային ներշնչանքով տոգորված իր սքանչելի գաղափարներին...

Հիսուսն արգելում էր դաժան խոսքը, երդումը, վրեժը, կաշառակերությունը, վաշխառությունը և ամենակարևորը՝ հեշտամքը, որը նույնքան նողկալի է, որքան ամուսնական անհավատարմությունը: Նա քարոզում էր բոլոր առաքիներությունները՝ ներում, գթասրտություն, հնազանդություն, հեզություն, ողորմածություն, ինքնամերժում հավասար չափով և՛ այրերից, և՛ կանանցից:

Հիսուսը պահանջում էր համընդհանուր ներում և՛ այրերի, և՛ կանանց համար, որովհետև ապահովվում էր հոգևոր ազատությունն ընդհարապես: Բայց նաև աստվածացնում էր գաղափարը, թե տառապանքին հնազանդվելու միջոցով կարելի է հասնել

հոգու մաքրության և դրանով իսկ անպարտելի դառնալ: Սա մտածողություն էր՝ շաղկապված բարձր բարոյականության և աստվածային բարության հետ:

Հիշենք **Հովհաննեսի «Ավետարանից»** շնացող կնոջ պատմությունը, որը առակ չէ, այլ կենդանի իրողություն՝ անմիջապես կապված անառակ կնոջ և Հիսուսի հետ:

Ահա այն.

«Դպիրները, քահանայապետներն ու փարիսեցիները նրա մոտ բերեցին շնության մեջ բռնված մի կին և ասացին. «Վարդապետ, արարքի մեջ բռնված այս կինը հայտնապես շնացել է, իսկ օրենքում Մովսեսը մեզ պատվիրել է այսպիսիներին քարկոծել»: Եվ Քրիստոսն ասաց. *«Ձեր միջից մախ անմեղը թող քար գցի դրա վրա»:* Եվ այդ լսելով՝ մեկ առ մեկ ելնում գնում էին՝ առաջիններից մինչև վերջինները: *Հիսուսը դիմեց կնոջն ու ասաց. «Ով կին, քեզ ոչ ոք չդատապարտեց: Ես ևս քեզ չեմ դատապարտում: Խաղաղությամբ գնա և այսուհետև մի՛ մեղանշիր»:* Եվ կինն այլևս չի մեղանշում»: Իսկապես, նման կանայք, զգալով ներումի բացառիկ ներշնչումը, թողնում էին անառակությունը և հետևում էին նրան: Այն բազում կանանց, որոնք գնում էին նրա ետևից՝ հիվանդ, անառակ, ջախջախված, ստորացված, հալածված, ատելությամբ լեցուն սըրտերով, նա ասում էր. *«Քո մեղքերը քեզ ներվեցին: Քո հավատը փրկեց քեզ, գնա՝ Խաղաղությամբ»:*

Նրան անմիջականորեն տեսած, նրա կենդանի խոսքը երջանիկ բերումով լսած, իրենց մեղավոր գլխին օրհնանքով իջած նրա ձեռքի մեղմ հպումի բերկրանք ապրած կանայք հորինեցին **Երկնային Փեսայի** առասպելը, որ երկնքում սպասում է կատարյալ ու արժանի մաքրությամբ լուսավառվող հարսին: Քրիստոսի՝ աշխարհից հեռանալուց հետո, բազմաթիվ համայնքներ հիմնվեցին, որտեղ միայն կանայք էին, որոնք ապրում էին իրենց ձեռքերի աշխատանքով, մաքրության մասին ունեցած իրենց վեհ մտածումներով:

Եվ եթե Քրիստոսի ետևից քայլում էին անառակները, դիվահարները, ինչպես Մարիամ Մագդաղինացին, և դժբախտները, որոնց նա մխիթարում էր ու խաղաղեցնում սքանչելի խոսքով, ապա նրա համբառնելուց հետո մաքրության ու խաղաղության նրա հավատի խորանի առջև ծնրադրում էին այն կանայք, որոնք ապրում էին սրբասուրբ կյանքով, միայն ու միայն երկնքում նրա պայծառ տեսությանը արժանանալու հույսով, նրա երկնային հարսը դառնալու տենչով:

Քրիստոնեությունը դանդաղորեն, երեք դարերի ընթացքում, մարդկությանը պարտադրում էր բարոյականության մոր չափանիշներ, որոնք սանձահարում էին անառակությունը իրենց ամենազանազան դրսևորումներով:

Գայանյաց կույսերի խումբը հենց սրանցից էր, որ մերժելով աշխարհային կյանքի փառքը՝ գնում էր Քրիստոս Որդու նախանշած ճանապարհով: Եվ շատ հաճախ տանջամահ լինում, ինչպես Գայանեն և իր ընկերուհիները, և ինչպես ինքը՝ Հովսիսիմեն, որն անկախ իր իմանալուց ու կամքից՝ ահավոր կրքով էր լցրել Արևմուտքի և Արևելքի երկու հզոր արքաների սրտերը:

Ազաթանգեղոսը, որն իրեն համարում է այդ դեպքերի անմիջական վկան, գրում է. *«Արքան այդ աղջկա գեղեցկությունը տեսնելու ցանկությամբ վառված՝ տրտմել էր նրա մահվան համար և տխուր սգում էր»:*

Իրականությունն ու օրենքը երբեմն խնդագրվում են աստվածային կամքով, որի հետևանքը դառնում է հրաշքը: Հրաշքը, ի վերջո, ցուցադրում է Աստվածային ամենակարողությունը և հենց դրանով հավատ է ներշնչում իր նկատմամբ: Հավատը ձեռք է

Թերևս Արևելքի ու Արևմուտքի տիրակալներից ոչ մեկը այնպես չէր գնահատում ազատության նկատմամբ ունեցած սիրո իր պաշտամունքը, ինչպես Տրդատ Չայոց արքան, որն իր եղերական որք մանկությունից մինչև Չայոց գահը, ապրել էր այդ պաշտամունքով: Եվ երբ կռվել էր գոթերի կամ սիրիական անապատներում՝ Ջենոբիա թագուհու դեմ, ապա կռվել էր համուն իր հայրենիքի ազատության, որի նկատմամբ սերը նրան դեռ մանկությունից սովորեցրել էր մարգել իր անձը, որպեսզի գերի հայրենիքի համար պայքարելիս այն պատրաստ լինի ամենայն փորձության:

Տրդատ թագավորը նրա թախիծով լեցուն աչքերի խորքում սարսափ և ատելություն էր տեսնում: Տեսնում էր կամք և հաստատականություն, իր ճշմարտությունը պաշտպանելու անխորտակելի վճռականություն: Ժամեր շարունակ արքան նրան փորձում էր

Հիմա նա ժամեր շարունակ այս կնոջ դիմաց է, որն ինչպես ինքը՝ Ագաթանգեղոսն է ասում, «**ոգորում էր**»: Բայց մի՞թե ոգորել նշանակում է ձեռնամարտի մեջ մտնել հզոր,

Եվ, ինչպես արդեն ասել ենք, ոգին ապրում է մարդու ներսում կամ նրանից դուրս։ շոշափելի ու նուրբ մի բնույթ, անտեսանելի, անըմբռնելի, անհանգիստ ոգի... Եթե մարդուց շատ է հեռու, մարդն ինքն իր համար հանգիստ ապրում է՝ առանց գիտակ-
թյան բարդությունների, առանց ինքն իր մեջ կռիվ տալու, կյանքի առաջադրած բարդ
դիրքեր լուծելու հատուկ առաջադրանքի։ Իսկ երբ մարդու Ոգին թափառում է նրա
ձին շատ մոտ, նա դառնում է անհանգիստ ու խարխափում է իր մտքերի բավիղ-
հում, ինչպես գիշեր ժամանակ ուղևորը խարխափում է ճանապարհներին՝ առանց
լեցույց լույսի։

Ծակատագրից կամ նախախնամությունից սիրված է նա, ում ոգին հաշտ ու խաղաղ ապրում է իր ներսում, իր էության խորքում: Եվ այն շատ ավելի տարողունակ ու հզոր է, քան մարդկային մարմնի թույլ կաղապարը, որն անգոր է իր սահմաններում պահել ոգու թռիչքը: Եթե Ոգին անկախ ու ազատ տիրում է մարդու գիտակցության ու կամքի վրա, մարդը դառնում է անպարտելի՝ նույնիսկ իր գլխին թափված բազում տառապանքների ու չարչարանքների հանդեպ, դառնում է ինքն իրենից մեծ, ինքն իրենից հզոր: Դառնում է անպարտելի: Ոգին նաև ներշնչանք է: Աստվածային ներշնչանք: Աստված ինքը նույնպես ուներ Սուրբ Հոգու ներկայության կարիքը, և Երրորդությունը կատարյալ էր դառնում նաև նրանով:

Իմաստուն է նա, ով ապրում է իր ոգու հետ ներս-ներսի: Մարդկային հասարակության մեջ այնքան քիչ են նրանք, ում կատարյալ սիրտն ու ոգին բզկտվում են աշխարհի անկատարության դառը գիտակցումից, և իրենց անձնական դժբախտությունը դիտում են համամարդկային ընդհանրության ներսում:

Յոնիսիմեն կույսը պայքարում էր այր մարդու ուժի դեմ: **Նա ոգորում էր:** Նրա ոգին իր թույլ մարմնի կաղապարում կատարյալ անպարտելի է դարձնում իր կանքը, իր հավանքը, իր սեղը, իր հունքը:

Սրանցով հզորացած՝ թույլ կինը հակաճառում է ու մերժում այն, ինչը պիտի մերժեր: Եվ որքան էլ տարօրինակ՝ արքան տրվում էր այդ հակաճառումին: Որովհետև նրա ոգին նույնպես իր հետ էր ներս-ներսի... Այն հրաշունչ ոգին, որ ուներ ազատության հանդեպ, հերոսական, անընկճելի ոգին: Հայրենիքը օտարների տիրապետությունից ազատելուց հետո ստեղծագործաբար այն նորից վերակառուցելու **արարման ոգին...** Իր անհատականությամբ Տրդատ թագավորը ոգու անմիջական թելադրանքով այն տիրակալն էր, որը դառնում է արարող իր երկրի համար...

Այստեղ հակասությունն չկա: Հռիփսիմենի ոգու խնդիրը խիստ անձնական է, որը թերևս արժևորվում է բարոյական կատարյալ որակի առկայությամբ:

Արքայինը՝ իր երկրի հանդեպ, իր հին պաշտամունքների ու աստվածների հանդեպ ունեցած պատասխանատվության գիտակցումով է արժեկրկում:

Բայց թագավորը պարտվում էր: Նա զգում էր իր պարտությունը, ընդդիմանում էր դրան՝ առարկության վերջին ճիգերն ի մի բերելով: Թագավորն զգում էր իր գաղափարների պարտությունը, և դա խորին հիասթափությամբ է լցնում նրա հոգին: Նա հզոր և անպարտելի արքա էր և չէր կարող թուլ տալ իր գաղափարների պարտությունը: Նա

պարզապես չէր կարող ինքն իրեն ներել այդ պարտության համար: Բայց և զգում էր, որ տապալվում է այդ թույլ կնոջից բխող աներևակայելի կամքի ու հաստատակամության առջև:

առջև:
Նա արքա՛ էր: Նա այդ մարդ էր: Նա պարզապես անկարող էր թույլ տալ արքայի և այդ մարդու միաժամանակյա պարտությունը: Հա կնշանակեր խորին հիասթափություն սեփական անձի, սեփական իրավունքների և, որն ամենամոտանելի էր, սեփական ճակատագրի հանդեպ: Նա հեթանոս էր և ավելի քան՝ ճակատագրապաշտ: Միակ փրկությունն այս կնոջը Գրիգորի նման ոչնչացնելն է: Ոչնչացնելն է սրանց անհաս-կանալի աղանդի յուրաքանչյուր առանձին անհատին: Եվ... թագավորը թույլ տվեց, որ կինը հեռանա: Թագավորը գիտեր, թե ինչ է սպասվում նրան դրսում: Կնոջ ճակա-վերջանա, երբ անհետանան իր քաղաքից ու երկրից սրանք, երբ չլինեն այլևս իր արքա-յական ոգու դեմ ոգորոդները, պիտի անհետանան կասկածները խթանող առարկու-թյունները:

Քիչուները:
Հռիփսիմեն և իր ընկերուհիները Գայանե մայրապետի հետ տանջամահ արվեցին:
Ամեն բան վերջացավ: Կարող էր գրել հունաց կայսրին, որ Տրդատ Հայոց արքան
վերջ է տվել պիղծ դավանանքը տարածողներին:

Տրդատ արքան պարտվեց, որովհետև հաշվի չէր առել մի շատ կարևոր հանգամանք: Նա չգիտեր, որ կնոջը մարմնապես ոչնչացնելուց հետո պիտի հասկանա, որ Հիսուս Քրիստոսի հավատի համար զոհված կինն ամբողջապես և անմնացորդ ընկղմվել սուս Քրիստոսի հավատի համար զոհված կինն ամբողջապես և անմնացորդ ընկղմվել

Նա չգիտեր, որ լսելով աղջկա մահվան մասին, պիտի անհունորեն տրտմի և տխուր
սգա: «Սիրտս նրա հետ է, և նա ամենակին իմ մտքից դուրս չի գա, քանի կենդանի եմ ես՝
Տրդատ արքաս,- խոստովանում է նա Ագաթանգեղոս պատմիչի միջոցով,- բազում են
այն վայրերը, որտեղ ես հասել եմ խաղաղությամբ, և բազում երկրները, որոնք պատե-
րազմելով ասպատակել և ավերել են: Սակայն ոչ մի տեղ չեմ տեսել նմանությունը այս-
պիսի գեղեցկության, որը կորցրեցին այդ կախարդները: Քանզի այնպես զորացան
և անկեղծությամբ հաղթեցին»:

Մենք գիտենք արդեն, թե դա ինչ հաղթանակ էր և ինչ կախարդանք: Ազաթանգեղոսը առաջ է տանում իր պատմությունն այսպես. «Երբ արքան լսեց, թե մեռած է սուրբ Հռիփսիմեն, դարձյալ նույն տրտմության մեջ խորասուզվեց և իջնելով ցածր: Երբ թեման, լսելիս էր ու սգում...»:

Հետո՞... Հետո ահա թե ինչ եղավ:

Դիմենք նորից Ազաթանգեղոսի վկայությանը:
«Արդ, Վեց օր խոր տխրության և անտանելի տրտմության մեջ էր թագավորը Հռիփ-
սիմնի գեղեցկության նկատմամբ ունեցած տենչալի սիրո պատճառով: Այնուհետև, որսի
ժամ որոշեց, բոլոր զորքերին հրամայեց հավաքել, բերել որսի զենքերը, տագնապ
ժամ որոշեց, բոլոր զորքերին հրամայեց հավաքել, բերել որսի զենքերը, տագնապ
ժամ որոշեց, բոլոր զորքերին հրամայեց հավաքել, բերել որսի զենքերը, տագնապ
ժամ որոշեց, բոլոր զորքերին հրամայեց հավաքել, բերել որսի զենքերը, տագնապ

Մինչև կառքի վրա նստած թագավորը քաղաքից դուրս էր մզել, լուսվում և սրա վրա տիրող պատռուկա՝ հասավ, և պիղծ դեղ, խփելով թագավորին, կառքից վայր տա-

Բայց մի՞թե հանկարծ... Մի՞թե հնարավոր չէ տեսնել ու ընկալել արքայի հետ տեղի ունեցած հոգեկան տեղաշարժի ողջ պատճառը, որը նրան հասցրեց խելագարության և նետեց մոլագարության ընդերքն այն պահին, երբ նա հասկացավ, թե որսը չպիտի

Գրիգորին տեսնելով ծունկի եկավ և խաղաղվեց: Ապա ընկնելով նրա ոտքերը՝

ասաց. «Ներիր մեր հանցանքները, որ քո նկատմամբ գործել ենք»: Գրիգորը բարձրացրեց նրան ու ասաց. «Ես մարդ եմ ձեզ նման: Դուք պետք է ճանաչեք ձեր Արարչին: Նա՛ միայն կարող է ձեզ բժշկել...»: Հետո Գրիգորը գնաց, հավաքեց ու ամփոփեց մարտիրոսված կանանց մարմինները, որտեղ նրանք հոշոտվել էին: Եվ թեպետ 9 օր և 9 գիշեր էր անցել, նրանց մարմինները չէին վնասվել թռչուն-գազանից և չէին նեխել:

Գրիգորը իր օթևանը դարձրեց զոհված կույսերի հնձանը: Հողին հանձնեց նահատակներին և գիշեր-ցերեկ աղոթելով՝ խնդրում էր Տիրոջից թագավորի և մյուսների փրկությունը, որոնք մշտապես հնձանի դռների մոտ էին:

Գրիգորը պիտի դարձի բերեր հեթանոսներին և այդ պատճառով փորձում էր նրանց ճանաչել տալ Աստծո բարերարությունները, նրա երկնային պատգամները, որոնք եթե լսեն ու կատարեն, փրկված ու սրբված կլինեն կյանքի ահավոր այս պատուհասից և կվայելեն հավիտենական կյանքը: Պիտի մաքրվեն ականա տգիտության մեղքերից և կարողանան Աստծո անձառ բարիքներն ընդունել իրենց անձի վրա: Նա հավատացնում էր նաև, որ այդ դեպքում Աստծո սուրբ նահատակները, որոնց չարչարելով սպանել են, կարող են նրանց համար բարեխոսել:

Սակայն ոչ ոք չի կարող Նրա անհաս էությունը ճառել ինչպես որ Նա է: Նա անբավ, անպարփակ ու անքնին է, անմատույց ու անիմանալի է: Բոլոր արարածների համար Նա աներևույթ է, սակայն շնորհիվ իր հոգատարության ու գթության՝ մոտ է բոլորին: Մահկանացու մարդկանցից ոչ ոք նրան չի տեսել երբեք, և ոչ էլ հողեղեններից ու հրեղեն հրեշտակներից որևէ մեկը: Իսկ փառաբանված է, որովհետև ամեն ինչ Նրանից է ծագում: Բայց Նա միայն ինքնագո՛ւ է:

...Եվ Գրիգորը սկսեց իր վարդապետությունը հեթանոսներին քրիստոնեության դավանանքի դարձնելու համար:

Լսենք այդ վարդապետությունից մի քանի հատվածներ Ագաթանգեղոսի վկայաբանությամբ:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ

«Տեր Աստված միակն է իր էությամբ, և ոչ մեկը չի եղել նրանից առաջ: Չկա այլ Արարիչ այն ամեն ինչի, որը երևելի է և աներևույթ, բացի Հորից ծնված միածին Որդուց և Սուրբ Հոգուց, որը նույն էությունից է, որով, ի սկզբանե, եղավ աշխարհը:

Նա ստեղծեց երկինքը՝ ամրածածկ, գմբեթածև, և երկիրը՝ թանձրահատակ, պարփակյալ և պինդ: Երկինքը ոչ մի բանից չի կախված դատարկության մեջ, իսկ երկիրը ոչնչի վրա է կանգնած: Նրա դատարկության մեջ կան համատարած անդունդներ՝ խավարամած, աներևույթ, անկազմ, անկերպարանք, անհարդար, անպատրաստ, ստվերամած:

...Ապա, վեցերորդ օրը իր արարչական խոսքով դիմեց արարչակից Որդուն և համագործ Հոգուն. «Ստեղծենք մարդուն համաձայն մեր պատկերի և նմանության»:

Իսկ արդյոք ո՞ւմ պատկերը նա նկատի ունի և կամ ո՞ւմ նմանությամբ էր ստեղծելու մարդուն: Քանզի իսկական աստվածությունը հայտնի է որպես անեղծ, անստեղծ, անմյուսական: Արդյոք, ինչպե՞ս ստեղծվելիքը կարող էր նման լինել իսկական գոյություն ունեցողին կամ սակավիկ հողը, որից ստեղծվեց մարդը՝ Աստծո բնական զորությամբ:

Նա տարածությամբ չի սահմանափակված և անչափելի է, անսկիզբ լիություն ունի, բոլորին անմատչելի է, մշտնջենապես նույն պարզը և միանգամայն անշարժ»:

Թվում է՝ Աստված, որ Արարիչ է, Գրիգորի վարդապետությունում պատճառաբանված է որպես փիլիսոփայական որակ:

Շարունակենք՝ խոսքը տալով Գրիգորին.

«Աստված, - ասում է սուրբ Գրիգորը, - հանուն մարդու՝ նրան իմաստություն, բանականություն, խելամտություն, կենդանություն, հոգևոր շունչ առատորեն շնորհեց, որպեսզի նա գիտենա, ճանաչի, տեսնի լինի, իմանա աստվածատուր իմաստությունը, բանականությունը, տիրությունը, իշխելը ամենայն երկրաբուխ, երկրածին արարածների վրա ու կանխատեսելու գիտությունը... և նրան դարձրեց ամենայնի տերը: Տերը գիտություն ներշնչեց, և այդ գիտությամբ մարդը ճանաչեց նրա արարածներին... Եվ այսպես էր, որ նրա նման համարվեց:

Նա մարդուն թողեց իր անձնիշխան կամքին, որպեսզի իր անձնական ազատ կամքով ի վիճակի լինի բարի գործերի փոխարեն, որոնք մարդը պիտի կատարի, արժապատիվ լինի իր լինելու համար: Նա դրեց մարդու առջև աստվածահաճո նախաբար Տիրոջ և Արարչի շնորհին: Նա դրեց մարդու առջև աստվածահաճո պատվիրանների գիտությունը, որպեսզի չարից խույս տա և բարին ընտրի իր կամքով:

Եվ ստանա Արարչից իր վաստակի փոխհատուցումը»:

Այսպես Աստված մարդու կամքը անձնիշխան թողեց, որ նա անի, ինչ կամենա: Ավելի ոչինչ չպահանջվեց մարդուց, քան այն, որ նա չճաշակի Չարի ու Բարու ծառից: Իսկական աստվածությունը իր անհատականությամբ, իր սեփական էությամբ ծածուկ է, անտեսանելի, առանց նյութական նմանությունների:

Սակայն, տեսանելի արարածների սիրույն՝ նա նմանության ձև առավ, որպեսզի իր թեմ խոնարհեցնելով՝ ուժեղացնի մարդ արարածին:

Կատարվեց հակառակը. Աստված, որը որդին էր Արարչի, ստացավ մարդկային կերպարանք: Եթե այդպես չաներ, ոչ ոք չպիտի կարողանար նրա բնությունը տեսնել կամ նրա ծայրը լսել: Եվ սա Որդին էր՝ Միածինը՝ Հոր էության նկարագիրը:

Ապա ստեղծեց Ադամին և չգոյությունից նրան հաստատեց կենդանության մեջ և ապա նրան դրեց Եդենի՝ Դրախտի մեջ:

Աստված առաջին մարդուն ցույց տվեց երկու ծառ. Կենաց ծառը և մյուսը՝ Բարու և Չարի գիտության ծառը, քանզի Աստծո պատվիրանը պահելով, աստվածատուր իմաստությունը պահպանելով՝ նա վայելելու էր աստվածային իշխանությունը անձեռնմխելի փառքով:

«Հին Կտակարանի» առասպելը այնուհետև պատմում է. հրեշտակների դասից մեկը համոզեց մարդուն և նրա կնոջը ճաշակել Բարու և Չարի ծառի պտուղը: «Եթե ճաշակեք, աստվածներ կդառնաք...»:

Սա շատ հայտնի առասպել է: Մարդը և կինը, խաբված հակառակասեր հրեշտակից, որը հետո սատանա անունն ստացավ, ճաշակեցին արգելված պտուղը և զգացին, որ մերկ են: Իսկ երբ լսեցին Տեր Աստծո ոտնաձայնը, թաքնվեցին և տերևներով ծածկեցին իրենց:

Բայց մի՞թե ամենագետի հայացքից փախչել հնարավոր էր:

«Որպես Տեր Աստված՝ ես մերժավոր եմ և ոչ՝ հեռավոր Աստված, - ասում է Արարիչը, -

Մարդն անտեսեց Աստծո առաջադրած ընդամենը մի պատգամը. չճաշակել արգելված պտուղը: Մնացած ամեն բանում մարդն ազատ էր իր կամքը դրսևորելու: Մարդուն տրված էր ամեն բան, և արգելված էր ընդամենը մեկ բան: Մարդը, որը պիտի վայելեր բանականության և իմաստության պտուղները, տրվեց բանասարկության, հավատաց բանասարկուին, որը նրան համոզել էր, թե Աստծո արգելքի պատճառն այն է, որ Աստված չի ուզում մարդը դառնա Աստված: Եվ մարդը հավատաց: Սրա մեջ շատ ավելի խոր իմաստ կա: Եթե նույնիսկ սատանան ծիշտ էր, այսինքն. եթե ճաշակելով արգելվածը՝ պիտի աստվածանար մարդը, ինչո՞ւ նա, վայելելով հանդերձ Արարչի անտարողունակ նվիրումների բարիքը, դեռ ձգտում էր աստվածանալ: 2^ե որ նա լիովին ամեն բան ուներ, նրան Արարչի կողմից առատորեն շնորհված էր իմաստություն, բանականություն... Շնորհված էր Զոգևոր շնչի շնորհները: Տալով այս ամենը Արարիչը մարդուն թողեց իր անձնիշխան կամքին:

Սրանից, այսինքն՝ գայթակղությունից հետո Աստված մարդուն, որին ստեղծել էր ճաշակելու համար անմահության փառքը, որոշեց հեռացնել **Կենաց ծառից**, որպեսզի ուտելով Կենաց ծառի պտուղը՝ չլինի թե մարդը ապրի հավիտյան...

«Երբ դու դարձի գաս և հեծեծես, այն ժամանակ կապրես և կգիտենաս, թե ուր ես»: Որովհետև, երբ մարդը ճաշակի դառնությունը և մահվան անորոշությամբ պաշարված լինի, անզգալիորեն տառապելու է Կենաց ծառի հիշատակից:

Բայց, դժբախտաբար, Աստված մարդկությանը սեփական կամքին թողեց՝ առանց իր մարդասիրական շնորհների: Ծնվեց Կայենը, որով եղբայրասպանությունը մտավ աշխարհ: Աստծո կողմից մերժված ու անիծված Կայենի անիծյալ սերունդը պղծեց իր ճանապարհը երկրի վրա: Եվ պոռնկածին այլանդակ վարքն ու բարքը, ամբարիշտությունը դարձան անտանելի:

Արարիչը ժամանակ առ ժամանակ փորձում էր մաքրել իր իսկ ստեղծած աշխարհը, որը ապականվել էր մարդկային ամբարիշտության պատճառով... Նա երկիր էր ուղարկում զանազան աղետներ՝ ջրհեղեղ, փլուզում, անբուժելի հիվանդություններ, որոնք երբեմն դառնում էին համաշխարհային կործանումներ... Ահա, այդ կործանումներից մեկն էլ այն ջրհեղեղն էր, որից փրկվեց միայն Նոյր իր ընտանիքի հետ, որը տապանով

Բայց Նոյի սերունդները շատ արագ մոռացան Աստվածային զայրույթի ու դրան հետևող պատժի մասին...

Բայց վերադառնա՞նք սուրբ Գրիգորի վարդապետության այն քիչ տողերին, որոնք ուղարկվել են հեռավորագրվելու իսկ օրս անհայտ քրիստոսի էությունը այսպես.

«Հավատով մենք հաստատ ճանաչեցինք մեկ Աստված Հայրը, ամենայնի Տերն ու Արարիչը, Միածին Որդին, որը Հորից է, Հոր հետ և Սուրբ Հոգին, որը նույն էությունից է, և նրանով են ստեղծվել ամենայն արարածներին, որը մեկ տերություն է, մեկ իշխանու-թյուն, մեկ անսկիզբ գոյություն: Երեք կատարյալ անձինք, բայց մեկ կատարյալ կամք: Երրորդության անպատում անքննելի միություն: Մի իսկություն, մի էություն և մի աստ-վածություն: Հայր և Որդի և Սուրբ Հոգի: Հայրը՝ ինքնին, Որդին՝ Հորից, Հոգին՝ նրանցից և նրանց մեջ:

Որդին ինքն իր կամքով իր ամենակեցույց գալուստը պատրաստեց և կատարեց
 Հոր կամքը: Նա առաքվեց Աստծո կողմից, կույսից մարմին առավ՝ որպես կատարյալ
 մարդ՝ կատարյալ աստվածությամբ: Հայտնի դարձավ Աստվածային զորությունը և
 միաժամանակ ցույց տրվեց մարմնի տկարությունը: Մարմնով ծառայակից եղավ մարդ-
 կությանը և մեղքերից ազատեց մարդկանց մարմինները: Նրանց, ովքեր հավատացին
 մարմնին, ծանոթացրեց իր աստվածությանը, իսկ ովքեր գայթակղվեցին մարմնից,
 ուրացան նրա բնությունը:

Եւ, որ անբովանդակալի էր և անհասանելի Աստվածության ամբողջ լիության մեջ, մեր պատճառով իջավ չափավոր ծների մեջ, ամփոփվեց մարմնի մեջ: Ճշմարտությամբ բովանդակվեց մարմնի մեջ, եղավ ճշմարիտ մարդ, իջավ, որպեսզի մեզ բարձրացնի: Բովանդակվեց մարմնի մեջ, եղավ ճշմարտ իմ Բոր մոտ և Դոր հետ:

Սակայն նա իր աստվածությամբ երկնքում է՝ Հոր նոտ և Հոր հոտ։
Հինավուրցը մեզ համար մանկացավ, առավ մեր մարդկային տկարության մարմնի
կերպարանքը, որպեսզի մեզ տանի իր անմահությանը։ Սակայն թեպետ մարմնացավ և
իջավ մեր նմանությամբ, այսուհանդերձ մնում էր իր աստվածային բնույթով։
Իսկ ինչպե՞ս էր հնարավոր, որպեսզի մեր՝ մարմնավորներս, կարողանանք տեսնել։

Նա եկավ, դարձավ մարդ, որպեսզի մենք՝ մարմնավորներս, վարդապետանք տեսնել։ Աստուծոն իր էությանմբ չի տեսել ոչ ոք, ո՛չ հրեշտակները, ո՛չ սերովբեները, ո՛չ քերով-բեները և ոչ էլ երկնավոր զվարթունքների բյուրավոր բանակը։ Բայց երբ Որդին մարմնա-ցած եկավ, հայտնեց. «Ով ինձ տեսավ, տեսավ իմ հորը»։ Նա գալով կատարեց ցած եկավ, հայտնեց. «Ով ինձ տեսավ, տեսավ իմ հորը»։ Նա գալով կատարեց խոստացածը։ Նա առաջին ծնունդն է եղել Հորից՝ նախքան անսահման ժամանակները, մի մշտական Երեմիայի, Երեմիայի և Երեմիայի Հորից. նախքան ամեն ինչ։

Մակայն ոչ ոք չի կարող քննել, թե ինչպե՞ս կամ ինչո՞ւ եղավ:
Հավատացե՛ք երրորդությանը, ընդունեցե՛ք միությունը անշշուկ լռությամբ և լուռ
հավատով:

Մենք գիտենք, թե երբեմն ցավազար հոգեվիճակի մեջ գտնվողներն ինչպես են խա-

[illegible]

Գուցե նաև սրանով պետք է բացատրել այն, որ հնագույն ռազմիկներն իրենց վահանները պատել են այծի կաշվով: Եվ սա ընդունված է եղել ոչ միայն հայերի, այլև

Ուրեմն, Գրիգորի տեսիլքում ջուրն անցնող այծերը, որոնք դառնում էին ճերմակագեղմ ոչխարներ, անձանոք չէին հայ մարդու էությանը, նրանք վաղուց անտի պաշ-

Վերադառնա՞նք պատմության այն պահին, երբ լուսեղեն մարդը Գրիգորի տեսիլքում պահանջեց, որ տաճար կառուցի այն տեղում, որտեղ իջել է հրեղեն սյունը:

Ապա, թագավորը գնաց, բարձրացավ Արարատ լեռը, լեռան գլխից առնելով կարծր ութ անտաշ քար, որոնցից մեկն անգամ մարդկանց մի բազմություն չէր կարող շարժել, հայկաբար վերցնելով, դրեց իր թիկունքին և բերեց այնտեղ, որտեղ պիտի կառուցվեին վկայարանները: Եվ կանգնեցրեց չորս քար վկայարանների շեմին:

Պիտի ենթադրել, թե որքան մեծ է եղել Գրիգորի ներշնչման ուժը, որ մոլագարին ետ է բերել իր նախկին վիճակին՝ համոզելով, որ այն Աստվածը, որին ինքը պաշտում է, միակն է և ամենակարողը:

Նա տեսել էր ու իր անձի վրա զգացել նրանց բարոյական ուժի և հզոր կամքի ներգործությունը: Նրա խիղճը պատառ-պատառ էր արել նրա բանականությունը... Եվ հիմա նրա զղջումն ավելի քան անպարփակ էր և կատարյալ... Նա երազել էր հզոր պաշտամունքով իր երկիրը դարձնել անկախ ու կատարյալ: Այնպիսի մի պաշտամունքով, որի համար հնարավոր լիներ անվերապահորեն զոհվել:

Ազաթանգեղոսը գրում է. «Տրդատ թագավորը իշխանների և Գրիգորի հետ միասին որոշեց գալթակալությունը քանդելու, կործանելու և մեջտեղից վերացնելու համար նախկին հայտնի, հնամենի, նախնիների ու իր կողմից Աստված անվանված չաստվածները անհիշատակ դարձնել, մեջտեղից ջնջել...»:

Թագավորը ամբողջ զորքով գնաց Արտաշատ՝ այնտեղ ավերելու Անահիտ դիցուհու տաճարը: Նախ ճանապարհին՝ Երազամույն կոչվող վայրում, քանդեց, ավերեց, հողին հավասարեցրեց Տիր հմաստության աստծո տաճարը՝ ուսման, ճարտասանուհի իմաստուն իմ արվեստներ:

Բայց, ահա, նորից հրաշք. Սուրբ Գրիգորը տերունական լաշի մշան առանձնապես հիշեց
դեպի տաճարի դուռը, և տաճարը, հիմնահատակ դղողալով, տապալվեց, ու փայտա-
կերտ մասերը, հանկարծ բռնկվելով, վառվեցին տերունական մշանի զորությունից,
և այժմ տաճարի տեղում կանգնում է Սուրբ Գրիգորի շիրմարանը՝ անմեղապարտ եղանակով:

Այնուհետև, թագավորն ու Գրիգորը իշխանների և գործերի հետ գնացին հասան Դարանաղյաց գավառի **Թորոյան** գյուղ և կործանեցին **Բարշամի** տաճարը, փշրեցին փղոսկրից, բյուրեղից և արծաթից պատրաստված նրա արծանը, որը կոչվում էր Սպիտակափառ...

Այստեղ ևս տերունական խաչի նշան կանգնեցրին և ավանդ իր ամրություններով հանդերձ եկեղեցուն նվիրեցին...

Ապա նրան սահմանակից **Եկեղյաց** գավառ գնացին, որը Հայոց թագավորների մեծ և բուն պաշտամունքի վայրն էր, և որտեղ **Երիզա** ավանում գտնվում էր **Անահիտի ամենազվխավոր և սքանչելի, ամենահարուստ ու զարմանալի տաճարը**, ուր դևերը, նորից պատմիչի վկայությամբ, զորքի նմանությամբ հավաքված մարտնչում էին և մեծագոյ աղաղակով լեռներ թնդացնում...

Բայց նրանք փախստական դարձան և նրանց վախճանը Յանսմանը բավականին պարիսպները կործանվեցին, հարթվեցին: Ապա Անահիտ դիցուհու ոսկե արծառը փշրեցին և ավար տարան:

Արդ՝ քահանայապետ դառնալուց հետո այնտեղ դիմեց սուրբ Գրիգորը, որպեսզի այդ տաճարները ևս քանդի, քանդի տակավին զոհեր էին մատուցվում բնիկ ու դեռ սի-

Կործանեցին հյուրընկալ աստծո տաճարը, հողին հավասարեցրին և նրա տոնի փոխարեն տոն սահմանեցին Մեծ երանելիների հիշատակին, որոնք նահատակվել էին քրիստոնեությունը քարոզելու համար: Գրիգորը համոզեց թագավորին, որ զանազան գա-վառներից մարդկանց բազմություն հավաքի՝ ուսուցանելու նպատակով: «**Յոգևոր սիրով ու եղանակով վերապրեա ղերի ու սնոտի կուռքերի պաշտամունքի շարավառոտ**

Գրիգորի որդիները և նրանց տոհմի հաջորդները ժառանգական իրավունքով մեկ ու կես դար իրենց ձեռքում պիտի պահեին կաթողիկոսական աթոռը՝ մինչև Սահակ Պարթևը, որը դարձավ Լուսավորչի տան քահանայապետության վերջին գահակալը, քանի որ ուներ մեկ դուստր միայն: Այս ժառանգների մասին՝ իր տեղում և իր ժամա-

Արքայական զորքերով նոր դավանանքը ճակատամարտեր էր մղում հեթանոսության միջնաբերդի՝ տաճարների դեմ: Քանդում ու ոչնչացնում էր ամեն ինչ, որ վերաբերում էր հին հավատին, և հավասարեցնում էր հողին ամեն մի հիշատակ:

Սակայն դեռ կենսունակ հեթանոսությունը, հայրենի ավանդների հեղինակությամբ զինված, ելավ մղելու կյանքի ու մահու կռիվ: Քրմությունն ուժեղ էր ու կազմակերպված, և նրա շարքերը բավական խիտ էին բանակ կազմելու և դիմադրելու համար... Սակայն, ի վերջո, տեղի էր տալիս արքայական բանակների հանդեպ և փրկությունը որոնում փախուստի մեջ: Եվ Հայոց դարձի պատմության բարեպաշտական առասպելները վկայում են, թե տաճարները քանդելուց հետո, նրանց մեջ ապրող դևերը խմբերով փախչում էին հեռավոր տեղեր:

Դևերը քրմերն էին և տաճարական պահնորդները, որոնք, անկախ իրենց տանջալից ջանքերի, չկարողացան պաշտպանել Հայոց հնագույն, դարերի խորքից եկած մշակույթը՝ արվեստը, գրավոր ու բանավոր գրականությունը, մատենագրությունը, որտեղ ամփոփված էր Հայաստան Աշխարհի պատմությունը, նույնիսկ ճարտարապետությունը, քանդակագործության սքանչելի նմուշները ոչնչացվեցին կրակե հզոր բոցերի մեջ, ծիերի սմբակների տակ, եռանդուն քանդողների ու ավերողների ձեռքերով...

Բայց Գրիգորը, որն արդեն ստացել էր Լուսավորիչ անունը, խորագետ մարդ էր և շատ լավ էր հասկանում, որ կործանելով ու նվաճելով՝ անհնար է վերջնական հաղթանակի հասնել: Եվ նա հեռատեսորեն գնաց խաղաղ համաձայնությունների ճանապարհով՝ մեծ նշանակություն տալով զիջումներին:

Ձիջումներ արեց հեթանոսական պաշտամունքներին, քրմությանը և նույնիսկ Հայաստանի զանազան մասերում արդեն գոյություն ունեցող հայ ինքնատիպ քրիստոնեությանը: Հայ հեթանոսական սովորույթներից շատերը նվիրագործվեցին հայ քրիստոնյա եկեղեցու կողմից: Օրինակ. Վարդավառի համազգային տոնախմբությունը, ուխտագնացությունները, մեռելներին մեծարելը և նրանց պաշտամունքը: Լուսավորիչը քրմության դիմադրությունը վերջնականապես բացառելու համար նրանցից շատերին ներգրավեց քրիստոնեական եկեղեցու նվիրապետության մեջ: Քրմերի որդիների համար հատուկ դպրոցներ բացեց՝ նրանց քրիստոնեական ոգով դաստիարակելու և քահանայական դասի մեջ ընդունելու համար: Արդեն խոսել ենք Աղքիանոսի նշանավոր քրմական տոհմի մասին, որն առաջնակարգ և ազդեցիկ տեղ գրավեց քրիստոնեական բարձրաստիճան դասի մեջ, ընդհուպ՝ հայրապետական գահն ու իրավունքը:

Քրիստոնյա դարձած քրմական տոհմերն այդպիսով կարողանում էին պահել իրենց ժառանգական տիրույթները և հարստությունը:

Այսպես. ավատատեր նախարարի կողքին, ավատատեր քրմապետի փոխարեն հաստատվում էր քրիստոնյա եպիսկոպոսը՝ իբրև ներկայացուցիչ նահանգային եկեղեցական հողային ազնվապետության:

Քրմությունը հիմնված էր ժառանգականության վրա: Գրիգոր Լուսավորիչը նույնպես, դառնալով հայ եկեղեցու քահանայապետ, իր իսկ ձեռքով հաստատում է իր տոհմի հոգևոր միապետությունը... Արդեն ասել ենք, որ այն տևեց շուրջ հարյուր հիսուն տարի: Եվ, բնականաբար, տոհմի իշխանությունը շարունակելու համար ի բաց մերժվում էր կուսակրոնությունը: Վկայաբանություններում Գրիգոր Լուսավորիչը ներկայանում է որպես աշխարհական շահերին անհաղորդ սուրբ: Սակայն, նա բազմացրեց իր տոհմական կալվածքները, որոնք Տրդատի առատածեռնությամբ ընծայվում էր նրան:

Պատմիչ Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ՝ Գրիգոր Լուսավորիչն իր ձեռքում ուներ տասն և հինգ գավառ, այսինքն՝ ոչ պակաս արքունական սեփականությունից:

Բայց չէ՞ որ անհետևանք չէր կարող մնալ հողերի այս խոշոր կենտրոնացումը մի տոհմի ձեռքին, որն անշուշտ տեղի էր ունենում ի վնաս մյուս ավատատերերի: Առաջանում էին գրկվածներ, հետևաբար և դժգոհություններ ու թշնամական տրամադրություն մոր եկեղեցական գործիչների, նույնիսկ՝ քրիստոնեության դեմ:

Քրիստոնեությունը օտար երկրից եկած մի վարդապետություն էր, որը տիրապետող էր դարձել թագավորական հրամանով, զենքի ու զորականի ճնշումով: Փավստոս պատմիչը բավական հանգամանորեն է պատմում, թե ինչպես քրիստոնեությունը չէր հաստատվել ժողովրդի համընդհանուր զանգվածներում, և արտաքին՝ նրա առերևույթ ընդունումն իր խորքում պահում էր հին հեթանոսության հանդեպ հավատն ու պաշտամունքը:

Ուրեմն քրիստոնեությունը ներքին համաձայնություն և համերաշխություն չէր բերում, այլ հակամարտություն, որը երբեմն պիտի այնպիսի ծավալներ ստանար, որ վճռական ազդեցություն գործեր Հայոց պետության ճակատագրի վրա:

Բայց, այնուամենայնիվ, ինչպիսի՞ վախճան ունեցան **արքա Տրդատը** և քահանայապետ կամ, ավելի ընդունված է ասել, **հայրապետ Գրիգորը**:

Ուզում են քիչ թերթել մեր սքանչելի պատմիչ **Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»** մատյանի էջերը:

Երբ սուրբ Գրիգորն ամբողջ Հայաստանը լուսավորեց աստվածագիտության լույսով, իր տեղը փոխանորդ թողեց Արիստակես որդուն, և որպեսզի կարողանա զբաղմունքներից ազատ ինքն իր մեջ ամփոփվել և Աստծո հետ խոսել, մանավանդ, որ սիրում էր լեռներն ու ամառայությունը, գնաց Դարանադյաց գավառի **Մանյա Այրք** կոչվող լեռան քարանձավում ճգնելու: Այս մասին արդեն ասել ենք: Բայց թե ինչո՞ւ էր քարանձավը կոչվում Մանյա Այրք՝ հիմա պիտի պատմենք:

Երբ Հունաց երկրից դեպի Հայաստան էին գալիս փախեփախ ընկած Գայանյան կույսերը, նրանցից մեկը՝ Մանի անունով, վատառողջ լինելու պատճառով չկարողացավ հետևել ընկերուհիներին և մտածելով, որ Աստված ամենուր է՝ բնակվեց այս լեռներում՝ մի քարանձավի մեջ... Լեռը նրա անունով կոչվեց Մանյա Այրք:

Ահա այս այրում էր, որ բնակվեց սուրբ Գրիգորը, որն երկար տարիներ այնտեղ թաքուն ապրելուց հետո մեռնում, փոխադրվում է հրեշտակների կարգը: Հովիվները, նրան վախճանված գտնելով, նույն տեղում էլ թաղում են՝ առանց գիտենալու, թե ով է:

Գերեզմանը երկար ժամանակ անհայտ է մնում: Բայց, ահա, մի օր հրեշտակն հայտնվում է **Գառնիկ** անունով մի ճգնավորի և ցույց տալիս երանելի Գրիգորի շիրիմի տեղը:

Գրիգորի նշխարները բերվում և թաղվում են Թորգան գյուղում:

Մեկ ուրիշ ավանդության համաձայն հովիվները Գրիգորի մահվանից շատ տարիներ անց գտնում են նրան գիհի ծառի՝ հնությունից բացված փչակում՝ կռթնած գավազանին, բոլորովին անխաթար:

Անթառամ գիհի ծառը վաղուց անտի պաշտվել է Հայոց մեջ, որովհետև նրա տերևը, կեղևը, նույնիսկ բուրմունքը բազմաթիվ հիվանդությունների ու խոցերի դեղեր են:

Քրիստոնեական առասպելը նրա անթառամ լինելը կապում է Քրիստոսի հետ, որ

հրեաներից հալածվելով՝ գիհի ծառի տակ է պահվել: Գիհի ծառը դարձել է նաև դիվահարությունը բժշկող խորհրդանիշ: Գուցե այս պատմությունն է պատճառ դարձել Գրիգորի՝ ծառի փչակում մեռնելու և երկար տարիներ անեղծ մնալու ավանդույթի ստեղծմանը:

Գրիգոր Լուսավորչի որդի Արիստակես Յայոց երկրորդ հովվապետի կյանքն ավարտվում է ողբերգական: Ասում են, որ նա թշնամի էր անիրավ և աղտեղագործ մարդկանց: Չորրորդ Յայքի վերակացու Արքեղայոսն, այն մարդկանցից մեկն էր, որը հանդիմանություն էր կրել նրանից: Եվ, ահա, մի չարաբաստիկ օր, երբ Արիստակես հայրապետը ճամփորդում էր Ծովագ գավառում, Արքեղայոսը, հանդիպելով նրան, սրով սպանում է:

Արիստակեսից հետո հայրապետական գահին նստեց նրա եղբայր Վրթանեսը:

Տրդատ արքան դեռ գահին էր:

Խորենացին Տրդատ արքային կոչում է Նախաշավիղ ճանապարհի և մեր լուսավորության երկրորդ հայր: Նա, սաստելով և համոզելով մեծամեծ նախարարներին և ռամիկներին, ջանում էր նրանց դարձնել իրապես Քրիստոսի հավատացյալ: Բայց, ինչպես վկայում է պատմիչը, սրանք, անտարբեր լինելով դեպի բարին կամ բնությանը մեծամիտ և կամակոր լինելով, դեռ հետևում էին հին հավատի պաշտամունքին և դիմադրում էին թագավորի կամքին:

Տրդատ արքան չկարողանալով այս տանել՝ նույնպես գնում է Մանյա Այրք լեռներում ձգնելու:

Առանց փոփոխության կրկենք Մովսես Խորենացի պատմիչի խոսքերը.

«Այստեղ ես ամաչում եմ ասել ճշմարտությունը, մանավանդ թե մեր ազգի անօրինությունն ու ամբարիշտությունը, մեծամեծ ողբերի և արտասուքների արժանի նրանց գործը: Որովհետև նրա հետևից մարդ են ուղարկում, կանչում են, որ գա թագավորությունը շարունակե՝ խոստանալով, նրա կամքով վարվել: Իսկ երբ սուրբը չի համաձայնում, նրան թունավոր ընպելիք են տալիս, ինչպես հնում աթենացիները Սոկրատին տվին մոլեխիդը, կամ կատաղած եբրացիները Յիսուսին տվին լեղի խառնած ընպելիք:

...Այս պատճառով ես իմ ժողովրդի վրա ողբալով՝ ասում եմ... Արամյան մարդիկ, մինչև ե՞րբ պիտի մնաք անզգա, ինչո՞ւ եք սիրում ունայնությունը և անաստվածությունը... Դուք բարկանալով մեղանչեցիք, որովհետև արհամարհեցիք նրան, ով հույսը դրել էր տիրոջ վրա: Այս պատճառով ձեզ վրա կհասնի Աստծո որոգայթը... և այն որսը, որ դուք որսացիք, նա՝ ձեզ կբռնի... Իսկ նրա անձը Աստծով կցնծա և իր ամբողջությամբ իր փրկությամբ կուրախանա... Ահա, կարճում եմ խոսքս... ասելով. սուրբ Տրդատի մասին մեր պատմածը ճշմարիտ է. նրան մահվան դեղ խմեցնելով՝ զրկեցին նրա շնորհի ճառագայթների լույսից»:

Այս սքանչելի արքան թագավորեց հիսունվեց տարի:

Ի դեպ՝ Տրդատ արքայի մահվանը վերաբերող ավանդույթներից մեկն էլ պատմում է, որ նրան սպանել են պարսկասեր նախարարները որսի ժամանակ...

Պարզել ճշմարտությունն անհնար է, բայց հաստատ է այն, որ քրիստոնեությունը Յայաստանում դյուրին չի հարթել իր ճանապարհը:

...Յայոց Աշխարհում ամենուր փլուզվում, դաժան հրդեհի բոցերի մեջ այրվում, կործանվում էին տաճարները: Հզոր սուգ էր պատել Յայոց Աշխարհին... Հազարամյակներ շարունակ խնամված հավատի ոգին ցավի, հուսահատության, անգործության աներևակայելի տառապանք էր ապրում: Նոր հավատը և բռնի, և անմարդկային դաժանությամբ հողին էր հավասարեցնում, հրո ճարակ էր դարձնում սքանչելի տաճարները՝ Յայոց կառուցողական հանճարի պայծառ դրսևորումները: Քրմական դասը մետվում էր պաշտպանելու այն, ինչ կուտակված էր այդ տաճարներում և կոչվում էր հոգևոր արժեք, սակայն որը կամ սրից էր ընկնում, կամ հրո ճարակ դառնում:

Ոչ մի գաղափար, եթե այն նույնիսկ առաջավոր է, առանց հրի ու սրի ճանապարհ չի հարթել իր համար: Քրիստոնեությունը նույնպես: Քրիստոնեության ջատագովները պիտի ոչնչացնեին անցյալի փառահեղ ձեռքբերումները, մշակութային մեծագույն արժեքները: Գրադարանները, որտեղ դարերով կուտակվել էին աշխատասեր ու իմաստուն ժողովրդի մտքի գանձերը, ոգու անիմանալի դրսևորումները, զգացումների ճատուն ժողովրդի մտքի գանձերը, զգացումների ճատուն ժողովրդի մտքի գանձերը, զգացումների ճատուն ժողովրդի մտքի գանձերը, զգացումների ճատուն ժողովրդի մտքի գանձերը:

Ինչո՞ւ:

Առաջին քրիստոնյաներին տանջամահ էին անում խաչին գանձելով, մետում էին գազանների առաջ, հալածում ամենուր... Սակայն նրանք՝ առաջին հավատավոր քրիստոնյաները, միևնույն է, չէին դադարում պաշտելուց իրենց տանջամահ եղած բարի ու ներող Աստծուն:

Բայց բարի ու ներող Աստված, այնուամենայնիվ, խոստովանել էր, որ խաղաղություն բերելու չի եկել, այլ կռիվ:

Ուրեմն, ամեն բան գնում էր իր անշեղ ճանապարհով... Պիտի կործանվե՞ր և պիտի ոչնչացվե՞ր...

Սակայն, այդ դեպքում ինչո՞ւ հույները հեթանոսության դեմ պայքարելու այլ ուղի գտան, որով կարողացան կործանումից փրկել իրենց հնագույն մշակույթը...

Երբ 323 թվականին Կոստանդիանոս Առաջինը հաղթում է Լիկինոսին և դառնում ողջ կայսրության միահեծան տերը, 324-337 թվականներին, ի նշանավորումն այս իրադարձության, հրապարակում է մի հրովարտակ, որով քրիստոնեությունը ճանաչվում է դարձության, հրապարակում է մի հրովարտակ, որով քրիստոնեությունը հայտարարվում է մոլություն, թեև՝ որպես միակ ճշմարիտ կրոն, հեթանոսությունը հայտարարվում է մոլություն, թեև՝ հանդուրժելի: 313թ. Միլանի հրովարտակով հանդուրժելի էր համարվել քրիստոնեությունը, իսկ հիմա, ընդունվում է քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն և հանդուրժելի՝ է համարվում հեթանոսությունը:

Արդյունքում հույները իրենց հնագույն մշակույթի՝ դարերով սրբագործված գանձերի վրա նոր մշակույթի գանձն ավելացրին և դարձան առավել փառահեղ ու սքանչելի, այլևս անկողոպտելի դարձած մշակույթի տեր ժողովուրդ... Իսկ հայերը կործանված հնագույն մշակույթի ավերակների վրա ջանադրությամբ փորձում էին հիմնել նորը:

Ի դեպ՝ Կոստանդիանոս Առաջին Կայսրը, ընդունելով քրիստոնեություն և այն պետական կրոն հայտարարելուց հետո էլ, հաղորդություն է ընդունում միայն մահվան անկողնում, որը սակայն չի խանգարում, որ եկեղեցին Կոստանդիանոսին և նրա մորը՝ Զեղինե թագուհուն, դասի սրբերի շարքը:

Այսպես ուրեմն, քրիստոնեությունը կարող էր տոնել իր հաղթանակը, որի համար չորրորդ դարի առաջին քառորդից սկսվում է կազմակերպչական մի ժամանակաշրջան, երբ տիեզերական ժողովներում բոլոր եկեղեցիների մասնակցությամբ մշակվում են դավանանքի ընդհանուր սկզբունքները:

Ի՞նչ էին ներկայացնում տիեզերական այդ ժողովները: Եկեղեցու հայրերը վիճում էին միմյանց հետ, մանրամասն քննության էին ենթարկում աստվածային գործերը, քվեարկությամբ որոշում, թե ո՞րն է **ուղղափառությունը**, ո՞րն է **հերետիկոսությունը** և **չարափառությունը**: Այս ջանքերի նպատակն էր կազմակերպել քրիստոնեության ընդհանուր համաշխարհային տիրապետությունը, որը կղեկավարվեր միևնույն դավանաբանական ձևակերպումով և ըմբռնումով: Աստծո թագավորությունն ամենուր միատեսակ պիտի ներկայանար աշխարհին: Այս ժողովներին ներկա էին լինում նաև կայսրերը, որպեսզի հնարավոր լիներ դավանանքի շահերը հարամարեցնել իրենց պետության շահերին: Եվ երբ եկեղեցականների աստվածաբանական հմտությունները, նրանց նուրբ բացատրությունները չէին կարողանում տիեզերական ընդհանուր ժողովին ընդունել տալ որևէ բանաձև և կանոն, հանդես էր գալիս կայսեր կամքն ու հրամանը՝ վերջնական վճիռով:

Առաջին տիեզերական ժողովը տեղի ունեցավ Կոստանդիանոս կայսեր ժամանակ և նրա մասնակցությամբ՝ 325 թվականին, Նիկիա քաղաքում, որտեղ Հայոց եկեղեցին, Գրիգոր Լուսավորչի հանձնարարությամբ, ներկայացնում էր նրա որդի Արիստակեսը:

Բայց բանն այն է, որ շարունակվող տիեզերաժողովները, փոխանակ ավելի սերտ կապելու եկեղեցիները, սեպ էին խրում ընդհանուր գաղափարաբանության մեջ: Եթե 325 թվականի Նիկիայի, 381 թվականի Կոստանդնուպոլսի և 431 թվականի Եփեսոսի ժողովները դեռ համերաշխ էին դավանաբանական խնդիրներ լուծելիս, ապա 451 թվականին Քաղկեդոնում կայացած տիեզերաժողովում Հայոց եկեղեցին մերժեց ընդունել այնտեղ առաջ քաշված Քրիստոսի երկակի բնույթի մասին դավանանքը, որը Քրիստոսի անձի մեջ ընդունում է միմյանցից անկախ աստվածային և մարդկային բնությունների առկայությունը. «**Երկու բնություն, երկու կամք, երկու ներգործություն**» բանաձևով: Այս բանաձևը հակասում էր Հայաստանյայց եկեղեցու ընդունած **Միաբնականության** ուսմունքին, որն ընդունում էր միայն Քրիստոսի աստվածային բնույթը, որտեղ աստվածայինը և մարդկայինը միավորված են անխառն և անբաժանելի կերպով:

Քաղկեդոնի տիեզերաժողովից հետո քրիստոնեական եկեղեցիները բաժանվել են **Միաբնականների** և **Երկաբնականների**: Սա քրիստոնեական համաշխարհային եկեղեցու առաջին խոշոր տրոհումն էր, որը հետագայում նպաստեց մահմեդականության առաջացմանը:

Այս հարցի մասին կխոսենք իր տեղում: Իսկ հիմա, շարունակելով Հայոց եկեղեցու մասին խոսակցությունը՝ ասենք, որ այն կոչվում էր **Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցի**: Առաքելական էր կոչվում, որովհետև ըստ ավանդության՝ հիմնադրվել էր դեռ մեր թվականության առաջին դարում Քրիստոսի առաքյալներ **Թադեոսի** և **Բարդուղիմեոսի** քարոզչությամբ... Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին կոչվում է նաև **Լուսավորչական**՝ Գրիգոր Լուսավորչի անունով, բայց սա պայմանական անվանում է, որը շրջանառության մեջ է մտել ընդամենը 19 - րդ դարի առաջին կեսին, երբ ընդունվեց

Ռուսական կայսրության տարածքում հայ եկեղեցու գործունեությունը կարգավորող կանոնադրությունը:

Փորձենք ամփոփել մեր պատմության այն հատվածը, որը վերնագրվեց **քրիստոնեություն**, և որտեղ փորձ արվեց խոսել այս սքանչելի դավանանքի մասին, նրա համա-մարդկային գաղափարների մասին, նրա լուսավոր էության մասին և, դժբախտաբար, այն սխալների մասին, որոնք բնավ ոչ քրիստոնեաբար կատարվեցին քրիստոնեությունը տարածելու ճանապարհին:

Հիսուս Քրիստոսի՝ մարդեղենացած Աստծո Որդու քարոզած հավատը մաքուր էր, զգացմունքների և խղճի հետ համագործակցած: Առաջին անգամ կրոնի պատմության մեջ նոր գաղափարը և նոր հավատամքը, արմատավորված սրտի մաքրությամբ և մարդկանց եղբայրությամբ՝ Հիսուսի միջոցով սփռվեց աշխարհում: Սա այնքան վեհ առաքելություն էր, որ քրիստոնեական եկեղեցիներն անգամ չկարողացան մինչև վերջ ընկալել այն:

Հազարամյակների ընթացքում աշխարհը մշտապես պիտի նորանա **Նրա** անունով: Նրա անվան շուրջը տեղի պիտի ունենան ամենակրակոտ, բոցեղեն ճակատամարտերը: Մարդկության այն մասի համար, որը հավատում է Նրան, Նա միշտ կլինի տիեզերքի առանցք՝ ձգված Աստծո և մարդու միջև...

Փառք Նրան:

ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿ ԵՎ ՎՐԹԱՆԵՍ

(մ.թ. 333 - 341 թթ.)

Տրդատ արքայի եղերական մահվան ավանդությունը հավանականությունից բնավ հեռու չէ, քանի որ հետագա իրադարձություններն ուղղակիորեն առնչվում են Հայաստանում Պարսկաստանի վարած քաղաքականության և պարսկասեր կուսակցության վարքագծի հետ:

Տրդատ Մեծը, այնուամենայնիվ, կարողացել էր ինչ-որ չափով ամրապնդել ավատատիրական միապետությունը, բայց, ահա, նրա մահից հետո երկիրը մատնվում է անիշխանության:

330թ. գահ բարձրացավ Տրդատ Մեծի որդի **Խոսրով Երկրորդը**, որն իր կարճա-հասակության պատճառով կոչվում էր **Կոտակ**: Նրա առջև բարդ խնդիր էր դրված. հաշվի առնելով քաղաքական բարդ իրավիճակը՝ նա պիտի կարողանար հաշտության եզրեր գտնել հռոմեական և պարսկական ազդեցությունների տակ գտնվող նախարարների միջև: Բայց Խոսրով Երկրորդը ոչ արտաքինով և ոչ էլ բնավորությամբ չէր ժառանգել իր ծնողների մարմնական և հոգեկան բարեմասնությունները:

Արիստակես հովվապետի սպանությունից հետո հայրապետական գահին նստեց Գրիգոր Լուսավորչի մյուս որդին՝ ծերունազարդ **Վրթանեսը**, որն իր եղբորից ավելի ընդունակ լինելով՝ կարողանում էր հաշվեկշռել իրադրությունը: Բայց նա, միևնույն է, խիստ հունասեր էր և շատ կարճ ժամանակում իր շուրջը համախմբեց բոլոր հունասերներին՝ առիթ տալով

Արշակունյաց թագ

պարսկասեր կուսակցությանը եռանդուն և անգիջուն պայքար մղել իր դեմ, ընդհուպ մահափորձ կազմակերպելը:

Բացեմք Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» մատյանը և կարդանք այն էջը, որտեղ նկարագրված է այս մահափորձը: Այստեղ ևս իրականությունն ու հրաշքը գործում են միաժամանակ, սակայն դյուրությամբ այն կարելի է անջատել միմյանցից:

«Մի անգամ Վրթանես եպիսկոպոսապետը գնացել էր առաջին եկեղեցին Տարոն գավառում, որտեղ մեծ քահանայապետ Գրիգորի օրերում կատարված նշաններով կործանվել էին մեհյանների բազմոցները: Այն մարդիկ, որոնք մինչև այդ գաղտուկ պահում էին հեթանոսական կռապաշտական սովորությունները, միասին ժողովվելով՝ խորհուրդ արին սպանել Աստծո քահանայապետ Վրթանեսին: Այս բանն անելու նրանք համարձակվեցան մասամբ նաև թագավորի կնոջից, որովհետև սուրբը նրան հանդիմանում էր գաղտնի շնության՝ պոռնկական վարքի պատճառով: Նրանք հասան և շրջապատեցին Աշտիշատի եկեղեցու մեծ պարիսպը: Բայց գնդի մեջ եղած ամեն մի մարդու բազուկները ետ շրջվեցին, առանց որևէ մեկից կապվելու: Այսպես պաշարված, կաշկանդված, կապկպված, կծկված՝ բոլորն առհասարակ գետին թափվեցին: Սրանք աշխարհավեր, չարագործ քրմերի սերունդներն էին...»:

Վրթանեսն, անշուշտ, աղոթում է և նրանց ազատում կապանքներից, հետո քարոզելով ու մկրտելով՝ դարձնում քրիստոնյա:

Մահափորձը կանխվում է, բայց այն ասի ու սարսափի մեջ գցեց խոսքով Կոտակին: Նա թողեց մայրաքաղաքը և Վրթանես հայրապետի հետ գնաց ապաստան գտավ հռոմեական իշխանության սահմաններում: Բայց շուտով հռոմեական կայսրի աջակցությամբ խոսքով Կոտակը վերադարձավ իր գահին:

Հին ու նոր պատմիչների կարծիքով՝ խոսքով Երկրորդը, որը թագավորեց յոթ տարի, խաղաղասեր և թույլ մարդ էր՝ հակված հպատակվելու ուժեղին և ոչ թե հպատակեցնելու: Այս թագավորի միակ արժանիքը նրա շինարար լինելն էր:

Խոսքով Կոտակի պես թագավորը չափի կարողանար կարգ և օրինականություն հաստատել իր երկրում: Նա շատ կարիք ուներ հովանավորի, որն այս դեպքում Վրթանես հայրապետն էր:

Իսկ Վրթանես հայրապետի գերագույն խնդիրը եկեղեցական իշխանությունը անսասան դարձնելը և իր տոհմի իրավունքները եկեղեցապետության գահին մշտապես պահելն էր: Դժբախտությունն այն էր, որ Վրթանեսը, ամուսնացած լինելով, չուներ արու գավակ իր տոհմի լուսավոր գործը շարունակելու համար: Բայց քանի որ հրաշքներն այդ ժամանակներում անպակաս էին, Աստծուն անձնուրաց ծառայող ծերունագարդ հայրապետը, որը շատ էր տառապում արու գավակ չունենալու պատճառով, գիշեր ու գոր աղոթում էր, որ իրեն տրվի այդ շնորհը: Եվ ահա, Աստծո կամեցողությամբ, ծնվում են Վրթանես ծերունու երկվորյակ գավակները՝ **Գրիգորիսը** և **Հուսիկը**: Այս պատմությունը հիրավի նման է «**Հին Կտակարանի**» Աբրահամի և Սառայի պատմությանը, որոնք նույնպես խոր ծերության հասակում ծնում են իրենց Իսահակ որդուն:

Ինչևէ: Փաստն այն է, որ ծերունագարդ ծնողներից ծնվում են Գրիգորիս և Հուսիկ երկվորյակները:

Այս միջոցին էր, որ պայքարը սրվեց ոչ միայն հունասեր և պարսկասեր կուսակցու-

թյունների, այլև իշխանական տների միջև, որն, անշուշտ, արագընթաց կերպով թուլացնում էր Տրդատ Երրորդ Մեծ թագավորի հզոր ջանքերով ի մի հավաքված պետությունը:

Բացեմք նորից Փավստոս Բուզանդի մատյանը:

«Այդ ժամանակ մեծ խռովություն ծագեց Հայոց Աշխարհում, որովհետև երկու մեծ նախարարներ ու իշխաններ, գավառների ու աշխարհների տերեր, իրար հետ ընկան, մեծ ռիսակալությամբ կռիվ ծագեցրին և միմյանց հետ պատերազմում էին առանց իրավունքի և պղտորում էին Հայոց մեծ աշխարհը. մեկը Մանավազյան տոհմի իշխանն էր, իսկ մյուսը՝ Որդունյաց տոհմի նահապետը: Սրանք մեծ պատերազմով կռվում էին, էր, իսկ մյուսը՝ Որդունյաց տոհմի նահապետը: Սրանք մեծ պատերազմով կռվում էին, և շատ մարդկանց կոտորած էր լինում: Ապա խոսքով թագավորը և Վրթանես Մեծ եպիսկոպոսապետը Աղբիանոս պատվական Մեծ եպիսկոպոսին ուղարկեցին նրանց մոտ, որպեսզի հորդորելով հաշտեցնեն և խաղաղություն հաստատեն, և երանելի Աղբիանոսը գնաց նրանց մոտ, որ համոզե, իրար հետ հաշտեցնեն: Բայց նրան անարգեցին, նրա միջորդությանը չլսեցին, նրան ուղարկողներին արհամարհեցին. եպիսկոպոսին նրա մեծ ամարգանքով հեռացրին և արքունական տունն առան ու ավերեցին և կատամեծ ամարգանքով հեռացրին և արքունական տունն առան ու ավերեցին և կատաղաբար շարունակում էին պատերազմը միմյանց դեմ: Թագավորը սաստիկ դաբար շարունակում էին պատերազմը միմյանց դեմ: Մամիկոնյան նահապարհալով՝ նրանց դեմ ուղարկեց Արտավազդի որդի Վաչեին՝ Մամիկոնյան նահապետին Հայոց սպարապետության տոհմից, իր զորքերի մեծ զորավարին, որ գնա և այդ երկու ցեղը ոչնչացնեն: Ապա Վաչե զորավարը գնում է նրանց վրա. երկու տոհմն էլ ջարդում, ոչնչացնում է, երկու տոհմերից ոչ մի արու կենդանի չի թողնում և ինքը վերադառնում է Հայոց խոսքով թագավորի և Վրթանես քահանայապետի մոտ: Եվ թագավորը Աղբիանոս եպիսկոպոսին տվեց հօգուտ եկեղեցու Մանավազյանների ավանը և նրանց նահապետի բուն աթոռանիստ Մանավազակերտը յուր բոլոր սահմաններով և նրա շուրջն եղած գավառակով՝ Եփրատ գետի կողմերում: Իսկ Որդունիների բուն գյուղը, որ կոչվում էր Որդորու՝ յուր բոլոր սահմաններով, որը գտնվում էր Բասանի երկրում, տվին Բասանի եպիսկոպոսին»:

Ուրեմն ոչնչացնում էին իշխանական տները, և նրանց գավառները չէին անցնում նույնիսկ թագավորական տան իշխանության ներքո, այլ նորից ու նորից միացվում եկեղեցուն՝ այն դարձնելով առավել հարուստ և հզոր:

Եթե այս երկու իշխանական տները իրար դեմ կռվելով ուզում էին ինչ-ինչ տոհմական խնդիրներ լուծել, ապա **Աղծնյաց Բակուր** բղեշխը, ոչ միայն պարսիկների հովանավորությամբ, այլև նրանց մի զորաբանակով բացեիբաց ապստամբեց խոսքով արքայի դեմ:

Խոսքովն, անշուշտ, անձամբ չգնաց պատժելու ապստամբին: Հավատարիմ մի քանի նախարարներ՝ **Վաղինակ Սյունու** գլխավորությամբ, ելնում են կռվի Բակուրի դեմ, հաղթում են նրան և ջնջում բղեշխի ողջ տոհմը: Թագավորը բղեշխությունը հանձնում է հաղթանակած Վաղինակ Սյունուն, իսկ բնաջնջված տոհմի կալվածքները բաժանում հավատարիմ այն իշխաններին, որոնք կռվել էին Վաղինակ Սյունու դրոշի տակ և հաղթել:

Այս պատմությունները միայն Հայոց մեջ չէին: Դրանք ավատական բարքերի միանգամայն բնական արտահայտությունն էին, որոնք հատուկ էին բոլոր ժողովուրդներին և նույնիսկ ոմանց մոտ ավելի ահարկու և դժնդակ ձևերով էին արտահայտվում:

Մի պատմություն ևս, որն ավելի կամ պակաս բացահայտում է ժամանակի բարքերը:

Սաղավարտ

Ոչտունյաց Մանածիրի իշխանը Հայոց պատմիչների մոտ նկարագրված է որպես գազանաբարո բռնակալ, որի գերագույն հաճույքը անմեղ մարդկանց տանջելն էր ու կոտորելը: **Հակոբ Մծբնեցի** եպիսկոպոսը գնում է նրան խրատելու: Հիշո՞ւմ եք, սա այն Հակոբն էր, որ փորձում էր բարձրանալ Արարատի գագաթը և որն իր խորին հավատի ու ջերմեռանդության պատճառով Աստծո կողմից հրեշտակների միջոցով նվեր ստացավ **Նոյ մահապետի** տապանի մի կտորը: Ահա այս սուրբ մարդը գնում է Մանածիրի իշխանին համոզելու, որ նա վերջ տա իր անմարդկային, անաստված գործերին: Փավստոս Բուզանդը գրում է. «...*Իշխանը անասնաբարո գազանային կատաղությամբ, իր բնածին վայրի բնավորությամբ արհամարհեց ու ծաղրեց սուրբ մարդուն և նրան պատժելու համար ութ հարյուր անմեղ մարդ բերել տվեց և նրա աչքի առջև գահավեժից Վանա լիճը թափել տվեց՝ ասելով. «Տեսա՞ր ո՞րքան քեզ մեծարեցի, քո բարեխոսության համար նրանց ազատեցի կապանքներից, հիմա նրանք ծովում դեռ լողում են»:*

Հակոբ Մծբնեցու վարքագիրները պատմում են, որ նա, բարձրանալով Ընծաքիարս լեռը, անիծեց Մանածիրիին և նրա ողջ տոհմը: Այս պատմության մեջ ևս ներկա է հրաշքը: Սրբի անեծքից երկու օր հետո մեռան չար իշխանի կինը և յոթ որդիները: Հետո ինքն էլ ինչ-որ հիվանդությունից ծակոտվելով՝ չարաչար մահով գնաց այս աշխարհից:

Հրաշքը հրաշք է, բայց կարևորն այստեղ, անշուշտ, խրատն է՝ չարի պարտության մասին խրատը, և այն միանգամայն ընդունելի ու սիրելի է հալածվող և չարչրկվող մարդկության համար:

Եվ այսպես, թեև մեր մատենագիր պատմիչների կարծիքով Խոսրով Երկրորդ Կոտակի թագավորությունը խաղաղության, շինության, մարդաշատության, առողջության և պտղաբերության շրջան էր, բայց առկա էր նաև ներքին սուր հակամարտությունը:

Հայոց Աշխարհը բզկտվում էր երեք տարբեր կուսակցությունների՝ հռոմեասեր, պարսկասեր և կենտրոնաձիգ նախարարների պայքարի բովում: Առաջին երկու կուսակցություններն իրենց նախընտրած օտարի օգնությամբ ուզում էին հաղթանակ գրանցել միմյանց պարտության հաշվին և ընդարձակել իրենց հողատարածքները, իսկ կենտրոնաձիգ նախարարներն ամեն կերպ աշխատում էին ամրապնդել թագավորի իշխանությունը և հավասարապես թշնամաբար էին տրամադրված թե հռոմեասեր, թե պարսկասեր նախարարների նկատմամբ: Երբեմն հռոմեասերներն ու պարսկասերները միանում էին՝ միասնաբար կռվելու կենտրոնաձիգ իշխանությունը պաշտպանող նախարարների խմբի դեմ:

Մի խոսքով՝ խառը ժամանակներ էին, բայց անկախ որևէ բանից Խոսրով Երկրորդը արժանի էր շինարարի իր համբավին:

Արաքս գետը, որ երկու կողմից շրջապատում էր մայրաքաղաք Արտաշատը, փոխեց հունը և իր ընթացքը հեռացրեց քաղաքի պարիսպներից: Քաղաքը, փաստորեն, զրկվեց

ամուր պատվարից և որպես ամրոց՝ դարձավ խոցելի: Բացի այդ, քաղաքի շուրջը գոյացան ճահճուտներ, որոնք, Արարատյան դաշտի խեղդող շոգի հետ դաշնակցած ապականելով օդը, անտանելի էին դարձնում քաղաքի կյանքը:

Խոսրով թագավորը լավագույնս լուծեց մայրաքաղաքի հարցը: Նա այն տեղափոխեց Արտաշատից հյուսիս գտնվող մի բլրի վրա, որը կոչվում էր **Դվին**: Դեռևս Տրդատ Առաջինի ժամանակներից (մ.թ. 63-68թ.) այստեղ էին գտնվում Դվինի **Ասաակ** սրբավայրը և թագավորի անձի պաշտամունքի հետ կապված տաճարը: Այստեղ կառուցվեցին արքունական պալատներ, որոնցից մեկը կոչվեց **Տիկնունի**, և, ամենայն հավանականությամբ, թագուհու ապարանքն էր: Սա այն թագուհին էր, որ պարսկասեր իշխանների հետ կազմակերպել էր Վրթանես հայրապետի մահափորձը:

Դվին քաղաքի կառուցման հետ միասին Խոսրով Կոտակը ծավալեց անտառատընկության չափազանց օգտակար ու կարևոր գործը: Հայոց ողջ Աշխարհի անտառներից արքան հավաքել տվեց բազմատեսակ ու բազմաքանակ տնկիներ, որոնք բերվեցին Արարատյան դաշտ: Նոր տնկված անտառները ձգվեցին Գառնիի ամուր բերդից, տարածվեցին մինչև Մեծամոր, հասան նորակառույց Դվին, գետի ընթացքով դեպի ներքև՝ մինչև Տիկնունի ապարանք: Այս սքանչելի նորատունկ անտառը կոչվեց **Տաճար Մայրի**:

Մեկ ուրիշ անտառ էլ տնկվեց առաջինից դեպի հարավ՝ եղեգնուտի եզերքով, ստացավ **Խոսրովակերտ** անունը: Առանձին-առանձին պարսպապատվեցին երկու անտառներ, որպեսզի նրանց միջև թողնված ճանապարհը ոյուրին դարձնի երթևեկը: Երկու անտառներն էլ շատ արագ աճեցին ու բարձրացան: Թագավորի հրամանով ամեն տեսակ երեներ ու գազաններ ժողովվեցին Հայաստանի տարբեր ծայրերից և բաց թողնվեցին պարսպապատված անտառներից ներս, որպեսզի աճեն ու բազմանան: Այս երեներով ու գազաններով լցված նորատունկ անտառները պիտի դառնային արքաների սիրած որսատեղիներ, զբոսանքի և ուրախության վայրեր:

Բայց երկիրը նման գեղեցիկ ձևով կառուցելու և շենացնելու հանգամանքը բնավ չէր թուլացնում պարսկա-հռոմեական հավերժական մրցակցությունը Հայոց երկրի համար, որը երբեմն դառնում էր ճակատագրական:

Սակայն Խոսրով Կոտակն անընդհատ այստեղ ու այնտեղ բռնկվող մամր ու խռչոյ, ներքին ու արտաքին կռիվների բուռ միջավայրում շարունակում էր իր կառուցումներն ու անտառատնկումները:

Բայց, ահա, լեռնականների մի սարսափելի արշավանք պարզապես ցնցեց խաղաղասեր արքային: Ավանդությունը լեռնական մագթուքների արշավանքի պատճառը համարում է Վրթանես հայրապետի որդի Գրիգորին:

Ինչպես արդեն գիտենք, Վրթանես ծերունագարդ հայրապետը երկար աղոթքներից հետո ունենում է Հուսիկ և Գրիգոր երկվորյակ որդիներին: Վրթանեսը գիտակցում էր, որ Հայիտի կարողանա ապրել այնքան, որ որդիներին ծառայեցնի այն գերագույն նպատակին, որի համար նրա աղոթքները լսելի էին դարձել Արարչին: Վրթանեսը, մինչև իր մահկանացուն կնքելը, Հայիտի կարողանար իր մանկահասակ որդիներին տեղավորել ըստ արժանվույն: Եվ այդ պատճառով տասներկու տարեկան Հուսիկ որդուն ամուսնացնում է Խոսրով Կոտակի թագածառանգ որդու՝ **Տիրանի** աղջկա հետ: Խնամիական

Վերջապես Սանեսանի՝ Ջայաստան ներխուժելուց մեկ տարի անց, վերադարձավ

Առաջին մեծամասշտաբ հարձակման ժամանակ խոսքով Կոտակը զորքերի հրամանատարությունը հանձնեց Բզնունյաց իշխան **Դատաբենին**։ Դատաբենը, դավաճանելով, պարսիկների զորքերը ներս թողեց իր պաշտպանությանը հանձնված ճորա պահակ լեռնանցքով, որը նորից սարսափով լցրեց խոսքով Կոտակի և Վրթանես հայրապետի սրտերը։ Ծերունազարդ Վաչե Մամիկոնյան սպարապետն ստիպված եղավ նորից թամբել իր պատերազմական մեծույդը։ Նա Վահան Ամատունու հետ արշա-

վեց՝ փրկելու հայրենիքը: Վաճառ ծովի ափին գտնվող Առեստ արքունական ձկնորսարանի մոտ ծանր մարտն ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Պարսիկները մագքութների մամն սաստիկ ջարդ կերան: Վաչե սպարապետը բռնեց Դատաբենին և տարավ մայրաքաղաք: Նրան իր անարգ դավաճանության համար քարկոծեցին: Դատաբենի ողջ տոհմը սրածվեց:

Այս ճակատամարտը սակայն վերջինը չէր:

Պարսկական երկրորդ պատերազմը Հայաստանում ավելի դժվար հաղթահարելի եղավ: Ճակատամարտերից մեկի ժամանակ զոհվեց ծերունի սպարապետը: Նրա մահը ցնցեց ողջ Հայոց Աշխարհը: Հուսահատությունը ոչ միայն ժողովրդին էր ու զորքինը, այլև թագավորինը, որը փաստորեն օտար թշնամուն ու հայրենիքի դավաճաններին կարողանում էր պատժել Վաչե սպարապետի ձեռքով:

Հայրենիքի համար այդ ծանր պահին իր բարձրության վրա գտնվեց Վրթանես հայրապետը: Նա բոցավառ խոսքով հանդես եկավ ժողովրդի և զորքի առջև: Հայրենիքի պաշտպանության համար մղվող պատերազմը նա հայտարարեց սրբազան, իսկ զոհվածներին՝ նահատակներ, որոնց հիշատակը պետք է նշվի ամեն տարի:

Սկսվել էր **Շապուհ Երկարակյացի** պատերազմը հայերի հետ: Դրա վախճանն անհայտ էր: Պատերազմը մերթ հանդարտվում, մերթ բորբոքվում էր: Իսկ եթե տիրում էր խաղաղություն, ապա՝ խաբուսիկ:

Եվ, ահա, այս խառը ժամանակներում գրեթե միաժամանակ վախճանվում են Խոսրով Կոտակ արքան և Վրթանես հայրապետը:

Այժմ մի քանի խոսք Բյուզանդիայի մասին, որը Հայոց դժվար ճակատագրի վայրի վերումներին միջամտող իր կարևոր դերն է ունեցել:

ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱ

(մ.թ. 4-րդ դ. - 1453 թթ.)

Երբ մարեց Հունաստանի քաղաքական աստղը, նա իր մշակութային ավանդույթները ժառանգաբար փոխանցեց Հռոմեական կայսրությանը, իսկ այնուհետև՝ Բյուզանդիային: Հայերի առնչությունը հունական մշակույթին նույնպես անժխտելի է: Հատկապես դասական շրջանի մշակույթին: Բայց խոսքը հիմա ժամանակի այն հատվածի մասին է, երբ Արևմուտքում և Արևելքում, բոլոր առումներով, իր կամքն էր թելադրում Բյուզանդական կայսրությունը:

Կայսրության մայրաքաղաքը **Կոստանդնուպոլիս**ն էր, որը մի կողմից ողողվում էր Բոսֆորի, իսկ մյուս կողմից՝ Մարմարայի (Մերձպոնտոսյան ծով) ջրերով և դեպի Սև՝ Պոնտոսի ծով տանող ջրային դուռն էր:

Դեռ մ. թ. ա. 6-5-րդ դարերում այստեղ էին հասնում փյունիկացի և հույն վաճառականները, որոնք Պոնտոսի ծովով ճանապարհ էին հարթում դեպի նրա ափերին տավառները: Զրային այս ճանապարհը եգեյան ծովից անցնելուց հետո անցնում էր Հելլեսպոնտոսով՝ Դարդանելով, Մարմարա ծովով և Բոսֆորով: Նավերը, նախքան Պոնտոս մտնելը, նորոգումների համար դադար էին առնում Ոսկե եղջյուր ծովածոցում, որն իր անունն ստացել էր եղջյուրի նմանության պատճառով:

Բոսֆոր նշանակում է Կովի ծանծաղուտ: Հունական առասպելներից մեկը պատմում է, թե ինչպես աստվածների հայր **Ջևսի** կին **Հերան**, խանդելով գեղեցիկ **Իոին**, որին սիրում էր **Ջևսը**, նրան դարձնում է կով և հալածելով բոռերի խայթոցներով՝ ստիպում թափառել աշխարհով մեկ: Եվ, ահա, այստեղ ընկղմվելով ջրերի մեջ՝ խեղճ Իոն քիչ հանգստանում է խայթոցներից, ապա նորից շարունակում իր խելագար վագրը:

Բոսֆորի նեղուցը բաժանում է Ասիան Եվրոպայից, որոնց ափերի կտրվածքները զարմանալիորեն համապատասխանում են միմյանց և մտածել տալիս, թե հնագույն ժամանակներում այստեղ նեղուց չի եղել: Բնությունը, պարզապես, հոգացել է այս ջրային ճանապարհը բացել դեպի սևծովյան ուղիները:

Դարդանելը նույնպես ունի իր առասպելը: Գեղեցկուհի **Հելլան**, ոսկեգեղմ խոյի վրա նստած, փախչում է խորթ մոր հալածանքներից և ընկնելով նեղուցի ջրերի մեջ՝ խեղճվում: Ի պատիվ **Հելլայի**՝ նեղուցը կոչվում է **Հելլեսպոնտոս**:

Մեկ ուրիշ առասպել պատմում է այդ խոյի ոսկեգեղմի մասին, որը հայտնվել էր **Կոլխիդայում**, և որը ձեռք բերելու համար Պոնտական ծովով, Արգո նավով, նավարկության են ելնում արգոնավորդները՝ հունական հերոս **Յասոնի** առաջնորդությամբ:

Ի դեպ, այս ափերի մասին առասպելները շատ են և չափազանց հետաքրքիր, որոնց շատերի բովանդակությունները և հերոսները կապված են մեկմեկու հետ: Արժե դրանք կարդալ և վերընթերցել, որովհետև յուրաքանչյուր ժողովրդի առասպելում խտացած

Արվեստի սթանդեթի գանձերը Եգիպտոսից, Աթենքից, Կորնթոսից, Ղեփիքից և բոլոր այն վայրերից, որտեղ կային դրանք, թալանվեցին և բերվեցին Կոստանդնուպոլիս:

Պաշտոնյա

ժառանգեց կայսերապաշտության ինստիտուտը:

Բյուզանդիայում հաստատված Հռոմեական կայսրությունը, հետզհետե դուրս մղելով լատինականությունը, տրվեց հունական ազդեցությանը: Եվ ստացվեց այնպես, որ Բյուզանդական կայսրությունը ոչ զուտ հռոմեական էր, ոչ զուտ հունական:

Եվ այդ պատճառով Բյուզանդիոն Արևելքում հռչակվեց որպես **Հռոմնք, Հռոմնաց** երկիր անուններով: Այս երկիրը հետագայում պիտի հռչակվեր իր կրոնական-ազգային կղզիացմամբ, մոլեռանդությամբ, նենգությամբ...

Սրան բոլորովին հակառակ էր քրիստոնյա Հայաստանը՝ իր ազգային հոգեբանությամբ և բնավորությամբ: Հայոց ուժեղ կենտրոնացված իշխանություն չկար, իսկ քրիստոնեությունը ստեղծեց ուժեղ եկեղեցական կենտրոնացում: Փոխանակ եկեղեցու ուժը, ինչպես Բյուզանդիոնում, կարողանային օգտագործել թագավորական իշխանությունը հզորացնելու համար, որ երազում էր Տրդատ Մեծը, այդ իշխանությունը կամ անվերապահորեն ենթարկվում էր եկեղեցուն, կամ, թշնամական դիրք բռնելով եկեղեցու հանդեպ՝ պատճառ էր դառնում ներքին անխնա պայքարի, որն, ի վերջո, թուլացնում էր պետության դիրքերը և խափանում պետական շահերը:

ՏԻՐԱՆ ԵՎ ՀՈՒՍԻԿ

(մ.թ. 338 - 350 թթ.)

Խոսքով Կոտակի որդին՝ Տիրանը, գահ բարձրացավ 342թ. և թագավորեց մինչև 350թ. ընկած դրամատիկ դեպքերով ու դիպվածներով լեցուն մի ժամանակահատվածում: Այս թագավորի ժամանակ էլ սրվում է առերևույթ և աներևույթ ներքին պայքարը արքայատան ու եկեղեցու միջև, որի ողբերգական հետևանքների արձագանքները պիտի երկար հնչեն Հայոց պատմության էջերում:

Մանրանկար
ավետարանից

Վրթանեսի մահից հետո հայրապետական գահին նրա Հուսիկ որդին էր, որն ամուսնացած էր Տիրանի դստեր հետ: Ցավալի մի ամուսնություն, որի պատճառած չարիքը ոչ միայն ամուսինների փոխհարաբերությունների ներսում էր, այլև նրանցից դուրս պետական ու հասարակական ոլորտներում:

Այս դժբախտ ամուսնությունը բռնադատեց Վրթանես հայրապետի որդի Հուսիկին և Տիրան արքայորդու դստերը միայն այն պատճառով, որ հայրապետական և թագավորական տները սերտաճեն միմյանց հետ և դառնան անխոցելի ներքին ու արտաքին շահարկումների դիմաց:

Հուսիկ պատանին չէր սիրում իր կնոջը, բայց խորապես գիտակցում էր որդեծնության կարևորությունը իր տոհմի համար: Եվ, ըստ **Փավստոս Բուզանդի**՝ նա մի գիշեր է անցկացնում իր չսիրած կնոջ հետ, որն անմիջապես հղիանում է: Եվ որպեսզի այս մի գիշերվա պատմությունն ունենա իր կարևոր պատճառաբանությունը, երախտավոր պատմիչը վկա է բերում կատարված հրաշքը, առանց որի անհնար է պատկերացնել եկեղեցու սուրբ հայրերի կյանքը:

Հուսիկը երկնքից առաքված տեսիլք է ունենում, որի միջոցով իմանում է, որ կինն արդեն հղիացել է և երկու արու զավակ պիտի ծնի, ուրեմն և նա՝ Հուսիկը, կարող է ամուսնական կյանքում իրեն պարտավորված չգգալ: Բայց տեսիլքը նաև հայտնում է, որ ծնվող երկվորյակներն անարժան պիտի լինեն հայրապետական գահին:

Իրականությունն այն է, որ Հուսիկն իսկապես չէր սիրում իր դժբախտ կնոջը և երկվորյակների ծնունդից հետո ընդհանրապես լքում է նրան: Այս արարքը մեծ թշնամություն առաջացրեց թագավորական և հայրապետական ընտանիքների միջև՝ թագավորի և իր փեսայի հարաբերությունները պահելով անչափ լարված վիճակում:

Երկվորյակներն ստացան **Պապ** և **Աթանագինես** անունները: Շուտով նրանց դժբախտ մայրը կնքեց իր մահկանացուն, և երկու բարձրագույն տոհմերի այս ժառանգները փաստորեն մեծացան՝ զրկված հոր և մոր սիրուց և փաղաքշանքից:

Տիրանը, գահ բարձրանալուց հետո, չնայած փեսայի հանդեպ ունեցած իր թշնամությանը, հարգելով Հուսիկի ժառանգական իրավունքները, Վրթանեսի մահից հետո արգելք չհանդիսացավ, որ նա ստանա կաթողիկոսական գահը:

Սա բնավ էլ հաշտություն չէր նշանակում: Ընդհակառակը, հետզհետե խորանում էր երկու ամենակարևոր իշխանությունների բախումը, որը, ի վերջո, պիտի հանգեցներ ողբերգության: Բայց այս բախումն ավելի քաղաքական ու պետական էր բարձրագույն, միահեծան իշխանության համար, քան ընտանեկան:

Փավստոս Բուզանդը, լինելով եկեղեցու ջատագով, այս վիճակը բացատրում է նրանով, որ Հուսիկը թեև մանուկ, բայց փորձված և իմաստուն էր ինչպես մի ժերունի: Եվ անչափ գեղեցիկ էր ոչ միայն արտաքինով, այլև հոգու մաքրությամբ ու վեհությամբ: Իսկ Տիրան թագավորը իր մեջ մարմնավորել էր բոլոր անբարո արատները:

Իրականությունը սակայն այն էր, որ քրիստոնեությունը ժողովրդի գիտակցության մեջ դեռ չէր ամրապնդվել: Նա դեռ չէր ծերբազատվել իր հին պաշտամունքից: Վրթանես հայրապետի մահից հետո ուժեղացել էր պարսկական կողմնորոշում ունեցող խմբակցությունը, որին դյուրությամբ ենթարկվեց և Տիրան թագավորը: Նա չունեց իր Տրդատ Բար էր վերաբերվում հեթանոսությանը, որը, ազատագրվելով հալածանքներից, նորից հնարավորություն էր ստացել ծավալվել, ու Հայոց հին աստվածների և հերոսների ասքերը, երգերն ու վեպերը գուսանների ու վիպասանների միջոցով նորից ճանապարհ էին հարթում դեպի ժողովրդի սիրտը:

Հուսիկ հովվապետն իրեն վերապահված մեծ իրավունքով փորձեց սրա առաջն առնել:

Արագաթափ ծավալվում էին ողբերգական դեպքերը:

Ի դեպ, այս մույն ժամանակ, Բյուզանդիոնում ևս խափանվում է քրիստոնեության առաջընթացը, և նորից տուրք է տրվում հեթանոսությանը: Զորքի աջակցությամբ կայսր էր ընտրվել Կոստանդինոս Մեծի եղբորորդի **Հուլիանոս Կլավդիոսը**, որը շատ արագ կնքվեց «**ուրացող**» անունով: Նույնիսկ հայերը՝ դեռ այսօր էլ, խորամանկ, խարդախ, չարագործ մարդկանց նշավակում են «**չար Հուլիանոս**» անվամբ:

Գահին տիրելուց հետո Հուլիանոսը զինվեց Միջագետքում պարսիկների դեմ պատերազմ սկսելու նպատակով: Երբ նրա զորքերը հասան Եփրատ, Տիրան թագա-

վորն ընդառաջ գնաց նրան և օգնեց զորքի գետանցումին: Օգնեց նաև պարսիկներին հալածելիս:

Տիրան թագավորը, ինչպես վկայում է **Մովսես Խորենացին**, շատ էր մեծարում ամբարիշտ Յուլիանոսին: Բայց երբ Յուլիանոսը պահանջում է, որ նա իր զորքերով շարունակի կռվել պարսիկների դեմ Յուլիանոս զորքերի հետ, Տիրանը հրաժարվում է՝ պատճառաբանելով, թե հիվանդության պատճառով չի կարողանում ծի հեծնել: Յուլիանոսը համաձայնում է, բայց պահանջում է զորք և պատանդներ: Տիրանը պատանդ է տալիս **Տրդատ** որդուն՝ նրա ողջ ընտանիքի հետ, և իր անդրանիկ մեռած որդու զավակ **Տիրիթ** թոռանը: Յուլիանոսը պատանդներին անմիջապես ուղարկում է Բյուզանդիա: Իսկ Տիրանին տալով տախտակին նկարված իր պատկերը՝ հրամայում է կանգնեցնել եկեղեցում՝ ասելով, թե հռոմեացիներին հարկատու բոլոր ժողովուրդները այդպես են անում:

Տիրանը Ծովագ գավառում կանեցավ պատկերը դնել արքունի եկեղեցում, որպես՝ զի ժողովուրդը այդ պատկերին երկրպագություն տա:

Հետագա դեպքերն արագորեն դառնում են ողբերգական:

Յուսիկ հայրապետը արքային և նրան ուղեկցող իշխաններին արգելեց մտնել եկեղեցի: Վերցրեց Յուլիանոսի պատկերը և ուղքերի տակ գցելով՝ կտոր-կտոր արեց՝ ծանր խոսքերով մեղադրելով արքային. *«Արժանի չես, ինչո՞ւ ես եկել, ներս մի՛ մտիր»:*

Սարսափելի բորբոքվեց արքայի հին ատելությունը Յուսիկի հանդեպ և զայրույթից խեղդվելով՝ *«Աստծո քահանայապետին, սուրբ և երանելի մանուկ Յուսիկին իսկույն ներս քաշել տվեց եկեղեցի և բերով ծեծելով, ջարդուբուրդ անելով՝ սպանեց, թողեց եկեղեցում և հեռացավ»:*

Արքունական դռան եկեղեցու պաշտոնյաները վերցրին նահատակ սրբին և հասցրնելով Դարանաղյաց գավառի Թորդան գյուղ՝ թաղեցին Գրիգորի մոտ:

Ողբերգությունը սրանով չավարտվեց: Սկսվեց նրա երկրորդ արարը:

Ռշտունյաց նահապետ **Ջորան**, որ թագավորի հրամանով իր զորքով հետևում էր Յուլիանոսի զորքերին, լսեց Յուսիկ հայրապետի զարհուրելի վախճանի մասին և որոշեց չկատարել ամբարիշտ արքայի հրամանը, որն այդպես դաժանաբար էր վարվել Յայոց հայրապետի հետ: Ռշտունյաց նահապետը, զորքն առնելով, հեռացավ Յուլիանոսից և եկավ ամրացավ Տնորքում:

Յուլիանոսը Տիրանին է ուղարկում մի մամակ, որի բովանդակությունը մեզ է հասել **Մովսես Խորենացու** միջոցով:

«Ջորքը, որ մեզ հետ ուղարկեցիր, զորագլուխն առավ և հետ դարձավ: Մենք կարող էինք անթիվ գնդեր ուղարկել նրանց հետևից ու բռնել, բայց թույլ տվինք նրանց հեռանալ երկու պատճառով. մախ՝ որպեսզի պարսիկները չասեն, թե զորքը բերում են բռնությամբ և ոչ կամովին, և երկրորդ՝ որպեսզի փորձենք քո հավատարմությունը: Արդ, եթե նա այդ բանն արեց ոչ քո կամքով, ապա նրան ցեղովին բնաջինջ արա, որպեսզի մնացորդ չմնա: Հակառակ դեպքում, երդվում են Աթենասով, որ մեր վերադարձին անպարտելի զորությամբ կխորտակենք քեզ էլ, քո աշխարհն էլ»:

Եվ այսպես Յայոց Աշխարհը նորից ցնցվեց ազգամիջյան դատաստաններից, որոնց զոհերը այս անգամ դարձան Ռշտունյաց և Արծրունյաց փառավոր տոհմերը: Եվ սա

այսպես եղավ:

Հայաստանում հեթանոսության վերականգնման ամենաջերմեռանդ կողմնակիցներից և Լուսավորչի տան թշնամիներից էր Տիրան արքայի կանանոցի ներքինապետ **Հայր Մարդպետը**: Չնայած քրիստոնեության հաղթանակին՝ արքաները Արևելքի սովորությամբ, բացի թագուհուց, ունեին նաև բազմաթիվ հարձեր, որոնք իրենց սպասարկող բազմաթիվ աղախիմների ու ներքինիների հետ ապրում էին կանանոցում: Սրանց բոլորին ղեկավարում էր խորամանկ ու դաժան Հայր Մարդպետը, որն իր բնավորության ներսում ուներ չարագործության որոնք և գիտեր դա վարպետորեն ցանել թագավորի գիտակցության մեջ:

Հայր Մարդպետը հանձն առավ կատարել թագավորին հակառակվող իշխանների դատաստանը: Եվ կատարվեց այն ահավոր, խելքից-մտքից դուրս ոճիրը, որը երբևէ արյունոտել է հայոց հողը: Բայց գիտենք՝ բարբարոսական այս սովորույթը միայն հայերին չէր, այլ աշխարհի բոլոր ավատատիրական ու բռնատիրական կարգերինը: Քիչ ավելի ուժեղ ավատատերը կարող էր անարգել իրենից ցածր գտնվող թույլ ավատատիրոջը և նրա հողերն ու ունեցվածքը գրավելով՝ ընդարձակել սեփական տիրույթները: Դա ավելի դյուրությամբ կարող էր անել մի թագավոր, որն ուներ մեծ իշխանություն և զորաբանակ:

Այսպես՝ Հայր Մարդպետը գնաց և կոտորեց Ռշտունյաց և Արծրունյաց փառավոր տոհմերը: Այս տոհմերից որևէ մեկը պետության հանդեպ որևէ չարագործություն չէր կատարել, բայց անխնա սրի քաշվեց կանանց, ծերերի ու մանուկների հետ միասին:

Սակայն ո՞վ կարող է նախախնամությունը շեղել իր ճանապարհից: Հայոց մեջ տոհմական մեծ կոտորածների ժամանակ, տան հավատարիմ բարեկամների ու ծառաների ձեռքով սովորաբար փրկվում են օրորոցի մանուկներ, որոնք մեծանալով նորից նորոգում են իրենց տոհմերը:

Ահա այդպես Մեհենդակ Ռշտունու որդի **Տաճատին** և Վաչե Արծրունու որդի **Շավաս-պին**, որոնք դեռ ծծկեր էին, ազատում են նրանց դայակները: Բայց դայակները բռնվում և բերվում են Տիրան թագավորի մոտ:

Բացեմք **Փավստոս Բուզանդի** «Հայոց պատմություն» մատյանի էջը և կարդանք.

«...երբ թագավորը տեսավ երեխաներին, հրամայեց վզերը կտրել, որովհետև միայն նրանք էին մնացել այդ երկու տոհմերից»:

Այդտեղ պատահեցին Արտավազդը և Վասակը Մամիկոնյան տոհմից՝ Հայոց բոլոր զորքերի զորավարները: Նրանք վեր կացան, ընկան՝ երեխաների վրա, ամեն մեկը մի երեխա անուրթի տակ առնելով՝ դուրս եկան, զենքերը համած, երեխաների համար մեռնելու պատրաստ: Որովհետև, թեպետ, նրանք սնուցում էին թագավորի որդուն՝ Արշակին, բայց այդ ժամանակվա գործերից զգվելով՝ թողեցին իրենց Արշակ սանին և արքունական բանակից հեռացան: Նրանք գնացին իրենց աշխարհը՝ Տայքի ամուր տեղերը, և այնտեղ մնացին իրենց ընտանիքների հետ բավական տարիներ: Այնտեղ նրանք սնուցում էին այն երկու երեխաներին՝ Շավասպին և Տաճատին: Հետո նրանց կնության տվին իրենց աղջիկներին, որից այդ տոհմերը նորից սերվեցին»:

Մինչ մեծանում էին եղբորեն ոչնչացված երկու տոհմերի որբուկները, տեսնենք, թե ողբերգության հաջորդ արարը ի՞նչ է գրել Տիրան արքայի պատմության գրքում:

Իրականում Տիրանը շփոթվել էր սալի և կռանի միջև: Նա պիտի հզորանար իշխանների աջակցությամբ, միասնական կենտրոնաձիգ իշխանություն ստեղծեր՝ բյուզանդացիների, պարսիկների ճնշմանը դիմագրավելու համար:

Սակայն, դրա փոխարեն, ամենափոքր զանցանքի համար ոչնչացնել էր տալիս իշխանական տոհմերը: Խոսքն, անշուշտ, նրանց մասին չէ, որոնք որոշակիորեն բռնել էին թագավորին և հայրենիքին դավաճանելու ուղին, ինչպես **Ղատաբեն**, որին պատժել տվեց **Խոսրով Կոտակը**:

Տիրանը պետք է կարողանար իր երկիրը դարձնել ուժեղ՝ եկեղեցու հետ համագործակցելով և ռազմական հզոր համընդհանրությամբ: Չունենալով ներքին կազմակերպվածություն՝ բարոյական առումով տանուլ տալուց հետո և Մամիկոնյան սպարապետական տոհմին ասպարեզից հեռացնելով՝ մեծապես թուլացրեց երկրի ռազմական ուժը:

Տիրանն իր հոր նման զուրկ էր գորավարական տաղանդից և այդ իմաստով բնավ նման չէր իր Տրդատ մեծ պապին: Իսկ արդեն գիտենք, թե ինչպիսի հակամարտության մեջ էր եկեղեցու հետ:

Հուսիկ հայրապետի մահից հետո թափուր էր կաթողիկոսական գահը: Օրենքով այդ գահին պիտի բազմեր նրա երկվորյակ զավակներից մեկը, բայց նրանք երկուսն էլ՝ **Պապն ու Աթանագիները**, հեռու էին եկեղեցուն ծառայելու մտքից: Պատճառը թերևս այն էր, որ մորից ու հորից վաղ որբացած մանուկները մեծացան իրենց պապի արքունիքում՝ կանանոցում, որտեղ բարքերը թելադրվում էին գլխավոր ներքինի Հայր Մարդպետի և պատմիչներից գուցե արդարացի, գուցե անարդարացի անառակ վարքի մեջ մեղադրվող Խոսրով Կոտակ արքայի թագուհու կողմից: Հիշո՞ւմ եք, իբր սրա անմիջական մասնակցությամբ էր կազմակերպվել Վրթանես հայրապետի մահափորձը:

Մի խոսքով, Պապն ու Աթանագիները մտադրություն չունեին շարունակելու **Լուսավորչի** տոհմի հոգևոր միապետությունը: Հունական կուսակցությունը փորձեց նրանց բռնադատել հոգևոր կոչման և նույնիսկ սարկավազ ձեռնադրեցին, բայց ապարդյուն: Նրանք գերադասեցին զինվորական ծառայությունը և չափազանց ազատ վարք ու բարքի տեր լինելով՝ իրենց կյանքն անցկացնում էին խրախճանքների մեջ: Ի հավելումն սրա՝ նրանք ամուսնացան իրենց պապ Տիրանի երկու քույրերի հետ, այսինքն՝ իրենց մոր հարազատ հորաքույրների հետ: Պիտի ենթադրել, որ հարսնացուները տարիքով բավական մեծ էին փեսաներից: Բայց ամուսնությունը նպաստավոր էր երկու որբերի համար, որոնք այդպիսով ավելի էին ամրապնդում իրենց կապը թագավորական ընտանիքի հետ:

Մոտ հարազատների այս ամուսնությունը չպիտի խրախուսվեր եկեղեցու կողմից:

Պապը մնաց անզավակ: Աթանագիների կինը՝ **Բամբիշը**, ծնեց մի արու զավակ: Նրան կնքեցին **Ներսես** անունով: Պապն ու Աթանագիները մեռան միաժամանակ: Այստեղ ևս խառն են իրականությունն ու հրաշքը:

Փավստոս Բուզանդն այսպես է նկարագրում նրանց մահը. «*Մի անգամ, Տարոն երկրում էին՝ Աշտիշատ ավանի եկեղեցում, որը շինված էր պապի՝ Գրիգորի ձեռքով: Երկու եղբայրները՝ Պապն ու Աթանագիները, ծաղրում են Աստծո տաճարը, երկուսով զնուն մտնում են տաճարի եպիսկոպոսանոց, այնտեղ գինի են խմում բոգերի, վարձակ*

ների, գուսանների և ծաղրածուների հետ: Երբ նրանք ուտում-խմում էին, ուրախություն էին անում, հանկարծ երևաց տիրոջ հրեշտակը փայլատակունքի նման և երկու եղբայրներին միասին զարկեց սպանեց նստած տեղերում: Մյուս մարդիկ՝ սեղանակից ուրախակիցները, թողին ու փախան: Այնքան մեծ էր ահը, որ ոչ ոք չհամարձակվեց նորից ներս մտնել: Նույնիսկ, երբ փախչելիս դուռը բաց մնաց, այնուհետև ոչ ոք այն չծածկեց: Այս կերպ սատկեցան այն երկու եղբայրները՝ Պապն ու Աթանագիները, որոնք եպիսկոպոսանոցում ծաշի սեղանի տակ ընկած մնացին, և ոչ ոք չէր համարձակվում մոտենալ, մինչև նրանց մարմինները նեխեցին, քայքայվեցին, անդամ-անդամ լուծվեցին, ոսկորները ցրվեցին: Շատ ամիսներ անցան, ապա սիրտ արին, ներս մտան հավաքելու և թաղելու եկեղեցու այգում»:

Եթե հրաշքը դնենք մի կողմ, պիտի հասկանանք, որ այս տարաբախտ եղբայրներին թունավորել էին մահացու դեղով, որը շատ արագ, գրեթե վայրկենական առնում, տանում է հոգին: Նման թույների բազմաթիվ տեսակների պակաս հիշյալ ժամանակներում չի զգացվել:

Լուսավորչի սերունդների հաջորդականությունը կաթողիկոսական գահին ընդհատվել էր, և երբ համազգային ժողով է հրավիրվում, թագավորի հավանությամբ ընտրվում է **Դանիել** ծերունի եպիսկոպոսը: Սա սիրիացի էր, բայց ձեռնադրվել էր Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով և նրանից էլ ստացել Տարոնի առաջնորդությունը:

Դանիելը, ընդունելով հայրապետական գավազանը, Հայոց արքունիքում երևաց, որպեսզի խիստ հանդիմանությամբ դատապարտի արքային Հուսիկ հայրապետի հանդեպ կատարած դաժան բարբարոսության համար: Նա երկար մեղադրում էր արքային և նրան շրջապատողներին իրենց վարք ու բարքի, իրենց բարբարոս ապրելակերպի, իրենց պղծությունների համար:

Երբ Տիրանի համբերությունն սպառվեց, նա առանց խղճահարության, պարանը գրցել տալով ծերունու վիզը՝ խեղդել տվեց նրան:

Դանիելի եղերական մահից հետո կաթողիկոս ընտրվեց **Փառենը**, որը չէր ուզում արժանանալ Հուսիկի և Դանիելի ճակատագրին:

Նա մեծ պատկառանքով և հարգանքով էր վերաբերվում թագավորին և կաթողիկոսական գահին մնալով չորս տարի՝ հանգիստ ու խաղաղ կնքեց իր մահկանացուն:

Հաջորդ կաթողիկոսը, որն ընտրվեց և վարեց նույն թագավորամետ քաղաքականությունը, հնագույն քրմապետերի քրիստոնեացած **Աղբիանոս** տոհմից **Շահակն** էր: Չորրորդ դարում այս տոհմը Հայոց չորս կաթողիկոս տվեց, որոնք իսկապես արժանավոր հոգևորականներ եղան:

Այս էր Հայոց ներքին կյանքը, որը սակայն կազմակերպվում էր արտաքին քաղաքական իրադրության՝ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի հետ ունեցած շաղկապումներով: Տիրանը ստիպված էր ընդառաջ գնալ Հուլիանոսին, երբ ինքը պարսկասեր կուսակցության կողմնակիցն էր, մյուս կողմից՝ Մամիկոնյաններին ասպարեզից հեռացնելը չէր նպաստում հունական կողմնորոշման իր դիրքերի ամրապնդմանը:

Բյուզանդիա տեղափոխված հռոմեական քաղաքականությունն իր շահերի շրջանակից դուրս չէր հանել Հայաստանը:

Տիրանն ստիպված էր հավատարիմ մնալ Բյուզանդիային, որովհետև այնտեղ պա-

տանդ էին տարվել իր **Տրդատ** որդին ընտանիքով, նրա որդի **Գնելը**, որին անչափ սիրում էր, ապա նաև իր մեռած որդու զավակ **Տիրիքը**: Երբ Տիրանը փորձեց քիչ խուսանալով Բյուզանդական կայսրից շրջվել դեպի Պարսկաստան, կայսրն առանց հապաղման սպանել տվեց նրա Տրդատ որդուն:

Կռանի և սալի միջև էին հայտնվել Հայոց Աշխարհն ու Հայոց թագավորը, Հայոց այրուծին նաև, որ կռիվ էր գնում հունաց զորքերի հետ պարսիկների դեմ և պարսիկ զորքերի հետ հունաց դեմ:

Շապուհը չէր կարող ներել Տիրանին, եթե նույնիսկ բյուզանդացիներին նրա միանալը ակամա էր եղել:

Մովսես Խորենացին իր Պատմության էջերով մեզ է հասցրել Շապուհ արքայի թուղթը Տիրանին.

*«Մազդեզանց քաջ, արեգակին բարձրակից Շապուհ Արքայից Արքան, մեր բարյա-
ցականությանը հիշած սիրելի եղբորը՝ Հայոց Տիրան թագավորին շատ ողջյուն:*

*Մենք ստուգապես վերահասու եղանք, որ դու հաստատ պահեցիր քո սերը դեպի մեզ, կայսրի հետ չեկար մեր Պարսից աշխարհը, և այն գունդը, որ քեզանից առավ Հու-
լիանոսը, հետևից մարդ ուղարկելով՝ ետ կանչեցիր: Եվ առաջինը՝ ինչ որ դու արիր, որ-
պեսզի քո աշխարհով չանցնի այն, ինչ որ նա ինքը պիտի աներ: Քո թագավորությանը
մենք ոչ մի վնաս չենք հասցնի, երդվում ենք Սիիր մեծ աստծով, միայն շտապիր գալ
մեզ տեսության՝ հասարակական օգուտի մասին խորհրդակցելու համար»:*

Խորենացին այնուհետև գրում է, թե Տիրանը, այս նամակը տեսնելով, *«խելագար-
վեց գնաց նրա մոտ, որովհետև արդարությունը նրան տանում էր հատուցման տեղը»:*

Թշնամու խորամանկ քայլերը երբեք չգուշակող միամիտ հայ թագավորները այս էլ արդեն քանի անգամ և դեռ էլի ինչքան պիտի հավատան արյունարբու հակառա-
կորդին:

Երբ տեղ հասավ Հայոց Տիրան թագավորը, Շապուհը անարգ խոսքերով խոցեց նրա արժանապատվությունը զորքերի առջև, ապա դաժանորեն կուրացրեց և գերի պահեց թագավորական ընտանիքի հետ միասին:

Մի միամիտ ավանդություն է պատմում **Փավստոս Բուզանդը** Տիրանի գերի ընկնելու մասին: Պարսից Շապուհ արքայի Ատրպատականի կողմնակալ **Վարազ Շապուհը** բարեկամություն հաստատելու նպատակով ողջյուններ է հղում Հայոց արքա Տիրանին: Սա էլ իր հերթին փոխադարձ ողջյուններով, նվերներով Վարազ Շապուհի մոտ է ուղարկում իր սենեկապետ **Փիսակ Սյունեցուն**: Այս Փիսակը Վարազ Շապուհին պատմում է Տիրան արքայի հազվագյուտ ծիու մասին, որի նմանը անհնար է որևէ այլ տեղ գտնել:

Վարազ Շապուհը դեսպանների միջոցով խնդրում է Հայոց թագավորին, որ իրեն նվիրի այդ ծիւն: Սա բոլոր նժույգներից մեծ էր՝ աննման գեղեցկությամբ, մուգ շագա-
նակագույն և պուտպուտիկ: Եվ ամենակարևորը՝ նժույգը լի էր քաջությամբ:

Տիրանը չցանկացավ զրկվել իր նժույգից և գտնելով գրեթե նույնանման մեկ ուրիշ նժույգ՝ Փիսակի հետ ուղարկում է Վարազ Շապուհին: Փիսակը, սակայն, մատնում է իր արքային՝ ասելով, որ սա այն նժույգը չէ, և որ Հայոց թագավորը Վարազ Շապուհին խեղճալ է անգամ մի կաշի և դրանով վիրավորել նրա ինքնասիրությունը:

Խորամանկ պարսիկը թաքցնում է իր վիրավորանքը և իբր բարեկամական այցով երեք հազար ընտիր զինախմբով հյուր է գնում Տիրանի մոտ: Տիրանն ընդառաջ է գալիս միայն իր փոքրիկ շքախմբով՝ չնայած տեղյակ էր, որ Վարազ Շապուհի շքախումբը երեքհազարանոց զորաբաժին է:

Տիրան արքան իր երկրում էր և իրեն վստահ էր զգում: Տիրան արքան գնում է դիմավորելու իր պատվավոր հյուրին հարկ ու պատշաճով: Պատվավոր հյուրը բռնում է նրան, կուրացնում և ուղարկում Շապուհ արքային: Եվ պատմիչը ցավով ափսոսում է, որ մի ծիու պատճառով Հայոց և պարսից միջև նորից սրվեց թշնամությունը: Բայց սա ընդամենը մի ավանդություն է՝ որտեղ նկարագրված ծիու պատմությունն ընդամենը կարող էր մի միջադեպ լինել և ոչինչ ավելի: Ճշմարտությունն այն էր, որ Շապուհը զայ-
րացել էր Հայոց թագավորի վրա, որն իրեն բարեկամ ձևանալով՝ օգնում էր հռոմեացոց բանակներին:

Ինչևէ: Տիրան թագավորը կուրացվել էր և իր ողջ ընտանիքի հետ բանտարկվել Պարսկաստանում:

Այնուամենայնիվ, միշտ հայրենիքի ամենածանր պահին միաբանությամբ ժողով-
վում են նախարարներն ու իշխանները և նույնիսկ ռամիկն ու շինականը:

Այս անգամ միաբանության առաջնորդներն էին **Սյունյաց Անդովկ** նահապետը և **Արշավիր Կամսարականը**: Նրանք, որպես պատգամավոր, հանձն առան հանդիպել կայսերական արևելյան զորքերի հրամանատարի հետ, որ նա օգնի հայերին Շապուհի մտերիմ ազգական **Ներսեհի** բանակի առաջն առնելու, որն արևելյան կողմից անարգել լցվել էր Հայոց սահմաններից ներս, քանզի չկար գահակալը, որ պաշտպաներ իր երկիրը:

Կայսերական արևելյան զորքերի հրամանատարի կարգադրությամբ հռոմեա-
հայկական միացյալ զորքերը կարողանում են ետ վանել Ներսեհի զորքերը և գերի վերց-
նել նրա կանանոցը:

Շապուհը ստիպված էր վերադարձնել Հայոց գերյալ թագավորին իր ընտանիքի հետ՝ ստանալու համար իր սեփական ընտանիքի գերյալներին: ...Բայց Շապուհը պիտի կարողանար իրագործել Սասանյանների վաղեմի երազանքը. վերադարձնել Հայոց Վրա կորցրած իրավունքը:

Կուրացած Տիրանը հրաժարվեց գահից: Շապուհը Տիրանի որդի **Արշակի** գլխին դրեց Հայոց թագը և իր մոտ պահելով հայ արքունիքից և նախարարական տներից պա-
տանդներ՝ **Արշակ երկրորդ արքային** Տիրան կուրացած նախկին թագավորի և գերու-
թյունից ազատվածների հետ ուղարկեց Հայաստան:

Պարսկական քաղաքական կամքը իր հաղթանակն էր տոնում Հայաստանի սահ-
մաններից ներս:

Մինչև ե՞րբ:

ԱՐՇԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ

(մ.թ. 345 - 367 թթ.)

Բյուզանդիան զգում էր, որ առայժմ անկարող է հաղթել Պարսկաստանին և զենքի ուժով Արևելքում նորից առաջնություն չահել: Որպեսզի այնտեղ քիչ թե շատ կարո-

Պետք է փորձենք քիչ թե շատ հասկանալ այս երեք գործիչների անձնական առաքինությունները, պետության հանդեպ ղեկավար աստիճանականության գագաթները,

Կարգավորելով այս գործերը՝ թագավորը ժողով է գումարում, որտեղ հրավիրվում են բոլոր իշխանական մեծ ու փոքր տոհմերի նահապետներն ու զորավարները։ Ժողովին նպատակն էր ընտրել արժանավոր հայրապետ։ Բոլոր ժողովականների միաձայն պատասխանն էր, որ արժանավոր հայրապետ է ընտրվում Գրիգորի սերունդներից **Ներսեսը**, որը համաձայնությամբ հովվապետ է ընտրվում Գրիգորի սերունդներից **Ներսեսը**, որը ինչպես արդեն ասել ենք, երանյալ Հուսիկ կաթողիկոսի թոռն էր։ Նա բարձր դաստիարակություն և կրթություն էր ստացել, որպես զինվորական ծառայում էր արքունիքում և թագավորի սիրելի սենեկապետն էր, արտաքինով գեղեցիկ էր, բնավորությամբ՝ մարդասեր ու պարկեշտ, ամուսնական կյանքում՝ օրինավոր և Աստծո սիրով լցված։ Երբ որոշ առիթներով միաբան կամքով նրան հայրապետ ընտրեց, Ներսեսը հրաժարվեց՝ պատճառաբանելով, թե ինքն անարժան է, մեղքերով լեցուն... և այլն։ Առջև, սակայն, մնալով անհրաժեշտության դեպքում, վերջապես Արշակը, հոգնելով, զայրացած քաշում-հանում է նրա սուրը և ապա կապկպելով խուզել է տալիս նրա գեղեցիկ, գանգուր վարսերը, պատառոտելու վրայից հանում զինվորական հագուստը՝ հագցնելով կրոնավորի համեստ զգեստ, և վերջում կանգնում է ձեռքերի **Փալատոս** եպիսկոպոսին, որը Ներսեսին ձեռնադրում էր

սարկավագ:

Ներսեսին հայրապետ օծեցին Կեսարիա քաղաքում, որտեղ սովորաբար ձեռնադրվում էին Հայոց կաթողիկոսները:

Ձեռնադրության ժամանակ, ինչպես կարելի էր ենթադրել, հրաշք տեղի ունեցավ: Մի աղավմի ներս թռավ եկեղեցի, սկզբում նստեց եկեղեցու սեղանին, ապա թռավ նրստեց սուրբ երիցապետ Բարսիլիոսի վրա, իսկ երբ *«կամեցան Ներսեսին ձեռնադրել, աղավմին սուրբ Բարսիլիոսի վրայից վերացավ և եկավ նստեց Ներսեսի գլխին... Երբ այս տեսան, բոլորն աղաղակում էին՝ դու հաճելի եղար Աստծուն, Աստծո հոգին քո վրա իջավ...»*:

Երբ Ներսեսը որպես կաթողիկոս վերադարձավ, Արշակ թագավորը խնդությանը դիմավորեց նրան:

Մինչև այստեղ ամեն բան լավ էր ընթանում: Ամեն մեկն իր պաշտոնն էր վարում իր անունին և իր տոհմին արժանի ջանքով:

Վասակ Մամիկոնյան սպարապետը ոչ միայն Հայոց երկրի շահերի պաշտպանն էր, այլև անչափ նվիրված էր արքային: Հմուտ և քաջ զորավարի հրամանատարության տակ զինական ուժի կենտրոնացումը արդեն երկրի համար շատ նպաստավոր էր: Բոլոր նախարարներին կենտրոնական իշխանությանը հպատակեցնելուց հետո նա զորքերը դասավորեց այնպես, որ երկրի զանազան կողմերը սահմանները պաշտպանված, խաղաղ և ապահով լինեն:

Ներսես կաթողիկոսի նորոգությունները նույնպես շատ կարևոր էին: Նա լավ էր հասկանում, որ քրիստոնեությունը կես դար առաջ ընդունվելով որպես պետական կրոն՝ դեռ հիմնավորապես չէր հաստատվել ժողովրդի գիտակցության մեջ: Եվ այդ ամենը համար իր նախնիներից տարբեր քայլեր պիտի կատարել: Քարոզչությունից և պարտադրանքի ուժից դուրս ուրիշ զարգացումով է հարկավոր ամրապնդել եկեղեցին: Եվ Ներսեսը Աշտիշատում եկեղեցական ժողով հրավիրեց, որտեղ մշակվեցին կարևոր ծրագրեր, որով պետք է առաջնորդվեր եկեղեցին:

Աշտիշատի ժողովում դրվեց վանականության կրթության հարցը: Ներսեսը շատ լավ էր հասկանում, որ կիսագրագետ կամ ընդհանրապես անգրագետ վանականի՝ եկեղեցուն և դավանանքին տված վնասն ավելին է, քան օգուտը: Ներսեսը այս խնդիրը լուծում է՝ հիմնելով վանքեր, որոնց շուրջը համախմբվում են հավատացյալ զանգվածներ՝ կազմելով միաբանություններ:

Ինչպես ժամանակին հեթանոսական տաճարների քրմական դասերը, վանականները նույնպես, դառնալով միաբանության անդամներ, իրենց ամբողջ կյանքը նվիրում էին պաշտամունքին և ծեսերին, աստվածաբանության իմացաբանական խնդիրներին, մտավոր զարգացմանը, գիտությանը, ապա և սերունդներ ուսուցանելու, կրթելու կարևոր առաքելությանը:

Նրանք, ովքեր իրենց կյանքը նվիրում էին այս խնդիրները իրագործելու գործին, վանական միաբանության ներսում ստանում էին վարդապետի կարգավիճակ:

Եկեղեցու առջև դրված այս խնդիրներն իրագործելու իրավունքը միայն այրերինը չէր, այլ նաև կանանցը, որոնք համախմբվում էին կանանոցներում՝ անձնագոհ ճգնությանը ծառայելու եկեղեցուն:

Վանականության այս հսկա բանակը հարկավոր էր կերակրել: Եկեղեցին պետությունից ստացել և դեռ շարունակում էր ստանալ հողային ընդարձակ և հարուստ կալվածքներ և այդ առումով դժվարություն չուներ:

Աշտիշատի ժողովը եկեղեցու համար այս կարևոր գործը կատարելուց հետո, անցնում է կանոնավորելու աշխարհական կյանքը՝ բարոյական այն սկզբունքների համաձայն, որով առաջնորդվում է եկեղեցին:

Եկեղեցին, փաստորեն, դառնում է օրենսդիր իրավական մոր կարգերի ջատագով:

Նախ արգելվեց մեռելներին ողբալու հեթանոսական կարգը, որն ուղեկցվում էր ողբասացների երգերով, երաժշտական գործիքներով և ինքնակեղեքմամբ: Իհարկե ոչ ամբողջությամբ, որովհետև արգելել հարազատի կորուստը սգալ անհնար էր: Բայց հեթանոսաբար ողբալը արգելվեց, որովհետև սրանով մերժվում էր քրիստոնյայի հավատը հարության հույսի նկատմամբ: Իսկ դա անթույլատրելի էր, որովհետև կար Տիրոջ երկրորդ գալստյան և հարությանը նորոգվելու հավատը, երբ ամեն մարդ հավիտենական հատուցում կստանա ըստ իր գործերի:

Մյուս կարևոր կանոնը, որն ընդունեց Աշտիշատի ժողովը, արգելում էր մերձավորների ամուսնությունը, որը երբեմն նույնիսկ արյունախառնության էր հասնում: Մերժվում էր բազմակնությունը, որը հատուկ էր հատկապես բարձր նախարարական ու իշխանական դասին:

Խստիվ արգելվում էին ամենատարբեր բարոյական ախտերը, արվամոլությունն ու իգամոլությունը, անասնամոլությունը, հարբեցողությունը, սուտ երդումը, ընդհանրապես բարքերի անթույլատրելի շեղումները:

Բայց օրենքն ինքնին որևէ բան չի նշանակում, եթե այն չի գործադրվում կյանքում: Հազարամյակներով ավանդույթի ու սովորույթի ուժ առած կենցաղավարության դեմ պայքարելը դյուրին չէր:

Ներսեսը հասկանում էր, որ այս դեպքում ուժով և քարոզչությամբ ոչինչ անել չէր կարելի: Դպրոցներ էին հարկավոր, որտեղ կսովորեն տարբեր խավերից ելած մանուկներ: Ամենօրյա ուսուցումը նրանց հոգիները կազատագրի ավանդական, քրիստոնեության համար անընդունելի, ժառանգությամբ իրենց հասած սովորույթներից:

Դպրոցներ բացվեցին ամենուրեք՝ բոլոր գավառներում, վանքերին կից, գյուղական համայնքներում:

Սակայն այդ դպրոցներում չէին դասավանդվում մայրենի լեզվով, որը յուրաքանչյուր ազգի հոգևոր ամենակարևոր ուժն է: Հայոց դպրոցներում դասավանդվում էին հունարեն և ասորերեն, որովհետև Հայոց հեթանոս տաճարների կործանումից, այնտեղ կուտակված **Հայոց անհայտ նշանագրերով գրած մատյանների** համատարած ոչնչացումից հետո Հայոց Աշխարհը հիմնավորապես զրկվել էր մայրենի լեզվով սովորելու շնորհից:

Դեռ հիսուն տարի ևս պիտի անցներ, որ հայ մտավորականները հասկանային սեփական գիր ունենալու ազգապահպան ոգեղեն արժեքի հզոր անհրաժեշտությունը:

Բայց այսօր ինչ որ անում էր Ներսես կաթողիկոսը, անշուշտ, այն կարևոր հիմքն էր, որի վրա կործանումից հետո մորից պիտի բարձրանար իմացության սքանչելի շենքը, որտեղ այլևս հավերժորեն պիտի վառվեր Հայոց ոգու անմարելի ջահը:

վայր պիտի լիներ, որի բնակիչները պիտի ունենային բազմաթիվ արտոնություններ:

Մասիսի թիկունքում՝ Կոզ գավառի գեղատեսիլ մի հովտում, Արշակ թագավորը կառուցում էր իր քաղաքը՝ Արշակավանը: Ըստ արքայի մտահղացման՝ այս քաղաքը ազատ մի մակիչները պիտի ունենային բազմաթիվ արտոնություններ:

Արքան ուզում էր իր նստավայրը արագ բնակեցնել: Բայց նման կասկածելի միջոցառումը չէր կարող իր բացասական ազդեցությունը չունենալ: Եվ այն բացառիկ աշխատանքը, որ նա կատարել էր քաղաքագետի սթափ մտքով՝ գահի շուրջը միավորելով

և՛ հունասեր, և՛ պարսկասեր իշխաններին, հիմա կարծես մերժվում էր, որովհետև կալվածքը լքող գեղջուկը, փաստորեն անելանելի վիճակի դիմաց էր կանգնեցնում իր տիրոջը, որի կալվածքը մնում էր անխնամ: Բացի այդ, Կամսարականների ոստան Երվանդաշատ քաղաքը, որը գտնվում էր Ախուրյանի և Արաքսի միախառնման տեղում, և եկեղեցուն պատկանող Բագավանը՝ Եփրատ-Արածանի ակունքների շրջանում, կորցնում էին իրենց առևտրական հանգույցներ լինելու կարգավիճակը, որի պատճառով էլ նրանց տերերը զրկվում էին տարանցիկ առևտրից ստացվող շահույթից:

Ինչո՞ւ չէր միջամտում Ներսես Մեծը, երբ դեռ նոր-նոր էին գցել քաղաքի հիմքերը և ամեն գավառի, ավանի հրապարակում կարդում էին արքայի հրովարտակ-հրամանը: Մանավանդ, երբ այդ ժամանակ Ներսեսը արդեն մեծ ժողովրդականություն էր վայելում:

Փավստոս Բուզանդը գրում է, թե Յայոց Աշխարհի և Յունաց կայսեր միջև կնքված խաղաղության և միաբանության դաշինքի առիթով Յայոց Ներսես կաթողիկոսը տասը մախարարի հետ մեծ պատրաստությամբ ուղարկվեց Բյուզանդիա՝ նորոգելու կայսեր ու Յայոց արքայի միջև կնքված համաձայնությունը:

...Ասում են, թե այդ ժամանակ Յունաց Վաղես կայսրը հարում էր արիանոսների հերետիկոս հավատին: Սա, թվում է, որևէ կարևոր դեր չպետք է խաղար բանակցությունների ժամանակ:

Երբ Յայոց պատվիրակությունը հասավ Բյուզանդիա, Վաղես կայսրը Յայոց պատվիրակներին ընդունեց պատշաճ հարգանքով. նա հույս ուներ, որ Ներսես Մեծը, որն արդեն Արևմուտքում հռչակված էր որպես ոչ միայն բարեգործ, այլ նաև աղոթքով բուժող բժիշկ, պիտի ծանր հիվանդությունից փրկի իր միակ որդուն:

Այս մասին պատմում են ժողովրդական ավանդությունը և Ներսես Մեծի վարքագիրները: Պատմագիրները հավատով չեն վերաբերվում սրան:

Ինչևէ, հետևենք ավանդությանը, չնայած կարծում են, որ Ներսես Մեծի կերպարը, անկախ վարքագրական գովաբանության, այս միջադեպում քիչ խամրում է, մանավանդ, եթե ելնենք քրիստոնեության մարդասիրական բուն գաղափարաբանությունից:

Սիրիի թշնամուղ և ապտակողին մեկնիր նաև մյուս այտղ:

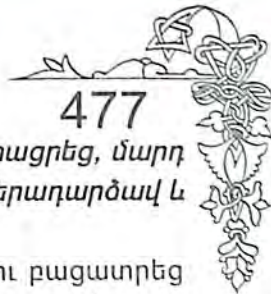
Այս դեպքում Վաղես կայսրը ոչ թշնամի էր և ոչ ապտակող, այլ հակառակը՝ խնդրող, որը խորապես հավատում էր Յայոց կաթողիկոսի աղոթքի ուժին:

Բայց Ներսես Մեծը հրաժարվեց Վաղեսի հիվանդ երեխայի վրա աղոթել: Կաղոթի միայն մի պայմանով. «...**եթե հավատա, որ Յիսուս Քրիստոսը Աստծո միածին որդին ու ծնունդ է, նրա ինքնությունից և իսկությունից... Գորից ծագած, էականի փառքի լույսը, նրա էության նկարագիրը... Ինչպես որ հայրն է, այնպես էլ որդին նրա բնությունից, բոլոր ժամանակներից առաջ հորից ծնված, բոլոր արարածների լինելությունից առաջ, սկզբից ի վեր ամեն բանում իր հորը գործակից և արարչակից...**

Ի բնե, սկզբից ի վեր նրա հետ էր և իր ծնողի տիպն ու կերպարանքն էր կրում... Եվ երբ մարդիկ իրենց կամքով ապականվեցին, արարչին ու նրա պատվիրանները մոռացան, ապա նրա

Յնագույն
առագաստանավի նմուշ

որդին, փոքրացավ, ամփոփվեց, կույսից մարդացավ, ինքն իրեն նվաստացրեց, մարդ դարձավ, իր կամքով վշտեր կրեց, մեռավ և հարություն առավ, երկինք վերադարձավ և նստեց իր բնական աթոռին, իր ծնողի՝ հոր աջ կողմում»:

Ներսեսը երկար խոսեց Քրիստոսի ճշմարիտ դավանանքի մասին ու բացատրեց ինչպես հարկն է, ապա վերջացնելով քարոզը ավելացրեց. «...**Իսկ ինչ վերաբերում է քո որդուն, երբ դու ճշմարիտ հավատի դառնաս, մենք Տիրոջից կխնդրենք, մեր ձեռքը նրա վրա կդնենք և կասենք. ձեր հավատի համաձայն՝ բժշկում է սրան Քրիստոսը... Իսկ եթե չհավատաս, ինչպե՞ս կարող է թողություն և բժշկություն լինել: Այս օրվանից սկսած՝ մինչև տասնհինգ օր քեզ ժամանակ, որպեսզի ուղիղ հավատի գաս... Եթե ոչ՝ երեխան կմեռնի, որպեսզի համոզվես, որ ինչ-որ քեզ հետ խոսեցի, ճշմարիտ էր»:**

Տասնհինգերորդ օրը խեղճ երեխան մեռնում է: Ջայրացած կայսրը ուզում է սպանել Ներսեսին, բայց հետևելով շատերի խորհրդին՝ երկաթե ծանր կապանքներով աքսորում է մի անմարդաբնակ կղզի:

Յայոց իշխանները Վաղես կայսեր մոտից վերադարձան առանց Յայոց կաթողիկոսի՝ բերելով Վաղեսի շքեղ ու հարուստ նվերները Արշակ թագավորին: Սակայն այս նվերները չամոքեցին Արշակի սիրտը: Նա սաստիկ զայրացել էր կայսեր դեմ Յայոց հայրապետի հանդեպ ցուցաբերած տմարդի վարմունքի համար:

Մինչ Արշակը կմտածեր Վաղեսին արժանին հատուցել, Արշակավանում ավարտվեց արքայական ապարանքի և պալատական եկեղեցու շինարարությունը: Արքան եկեղեցին օծելու համար հրավիրում է Ներսեսի ժամանակավոր փոխանորդ **Խաղ եպիսկոպոսին**: Բայց Խաղը հրաժարվում է մտնել «մեղապարտ քաղաքը» և խիստ խոսքերով մեղադրում է արքային քաղաք կառուցելու և այն ոճրագործների բույն դարձնելու համար, որտեղ, ի միջի այլոց, պատսպարվել էր նաև եկեղեցու կալվածքներից փախած գեղջուկը: Այս հանդիմանությունը անհետևանք չմնաց: Խաղը ենթարկվում է արքայի հալածանքին:

Երբ Վաղեսի վախճանվելուց հետո Ներսեսը, ազատվելով աքսորից, վերադառնում է հայրենիք և վերահասու լինում Խաղ եպիսկոպոսի գործերին, գոհունակություն է հայտնում Աստծուն, որ նա իր բացակայության ժամանակ, բոլոր ասպարեզներում և հատկապես Արշակավանի խնդրում գործել է ճիշտ այնպես, ինչպես ինքը կգործեր, եթե բացակա չլիներ հայրենիքից:

Ներսեսը չի ուշացնում նաև իր հանդիմանությունը արքայի հասցեին՝ անկախ այն բանից, որ Արշակը նրան դիմավորեց՝ ընդառաջ գնալով, մեծ պատիվներ մատուցելով և անսահման ուրախությամբ մայրաքաղաք առաջնորդելով:

Սակայն Արշակավանի կապակցությամբ Ներսեսը ավելի բուռն է արտահայտում իր զայրույթը, քան Խաղ եպիսկոպոսը:

«...Ինչո՞ւ դու մոռացար Տիրոջը, ինչո՞ւ դու արհամարհեցիր Արարչի պատվիրանները, չէ՞ որ քո հայրը նույնպես ամբարիշտության պատճառով կորավ: Ամբողջ երկիրը լալիս է, վա՛յ է կանչում այն զրկանքների և հափշտակությունների պատճառով, որոնցով դու կամեցար մեծա-նալ: Դու չհագեցար քո ընդարձակ թագավորության

Յայ զինվոր

հարստություններով, որ քեզ պար-զևեց բոլորիս տերը՝ Քրիստոսը: Արդ լսի՛ր, և ինչ-որ քեզ ասուն եմ՝ կատարիր, որպեսզի կարողանաս քեզ փրկել Աստծո բարկությունից, և քշվառ Հայոց Աշխարհին էլ քո պատճառով չկորչի:

Դու հրաման տուր, որ այդ տեղը քակվի, քո ժողոված մարդկանց ցրիր, որ իրենց տեղերը գնան և ամենքին վերադարձնեն ինչ-որ պարտք են, որպեսզի քո գործած չարիքների պատճառով Աստծո բարկությանը չենթարկվես և չկորչես... Գիտցած լինես, ո՛վ թագավոր, որ այս քո արածի մասին է Աստված մարգարեի բերանով ասել. «Վա՛յ նրան, որ ազահությամբ խլում է այն, որ իրենը չէ... Որովհետև այն ավերակ կդառնա, որ տեղ կբնակվեն միայն գազանները: Նա այլևս չի շինվի, և նրա մեջ հավիտյան մարդ չի բնակվի»:

Արքան մերժեց Արշակավանը քանդելու հայրապետի առաջարկը: Հայրապետը, հուսահատված արքայի բռնած դիրքից, թողեց նրան և սկսեց ճամփորդել Հայաստանի գավառներով, որպեսզի անծամբ տեսնի, թե Արշակ թագավորը ինչ ավերածություն է գործել:

Ողբերգական դեպքերը Հայոց ներքին կյանքում արագորեն սկսեցին հաջորդել մեկը մյուսին: Ներսես Մեծի և Արշակի, ապա և նախարարների՝ պետությունը կառավարելու ճանապարհները բաժանվում էին միմյանցից՝ հարվածի տակ դնելով դժվարությանը ձեռք բերված խաղաղությունը:

Թագավորի և հայրապետի Արշակավանին վերաբերող հայտնի ընդհարումից հետո երկրորդ մեծ ընդհարումը տեղի ունեցավ հայրապետի և Հայր Մարդպետ Գղակի միջև, որը մեծ իշխանություն և ազդեցություն ուներ արքայի վրա: Սա նա էր, որ դաժանորեն կոտորեց Ռշտունի և Արծրունի տոհմերը Տիրան թագավորի հրամանով: Հիշո՞ւմ եք, այն ժամանակ Մամիկոնյան իշխանների շնորհիվ այս տոհմերից երկու երեխա փրկվեց:

Մի անգամ Գղակը այցելում է Տարոնի իր կալվածքները, որոնք սահմանակից էին Գրիգոր Լուսավորչի տան Աշտիշատի կալվածքին: Գրիգորն այստեղ էր կառուցել առաջին եկեղեցին հեթանոսական տաճարները կործանելուց հետո: Ներսես հայրապետը արքունի տան ներքինապետին ընդունում և պատվում է հարկը հարկին և հրամայում նրա դիրքին արժանի ճաշկերույթ տալ:

Բնության գեղեցկություններից ապշահար Գղակ ներքինին կերուխումի ժամանակ, երբ հարբում է, սկսում է հայիոյել Տրդատ թագավորին և ընդհանրապես Հայոց Արշակունի թագավորների ողջին ու մեռածին:

«Ինչպես է Տրդատը այսպիսի տեղ տվել կանանցահանդերձ մարդկանց և ոչ թե այրերին... Եթե ես՝ Հայր Մարդպետս, կենդանի մնամ և հասնեմ արքայի մոտ, ինչ-որ այստեղ կա, քանդել կտամ, այստեղ եղողներին կհեռացնեմ և արքունի ապարանքներ կշինեմ»:

Ներսեսը փորձեց մեղմել նրա կիրքը՝ ասելով, թե սա. «Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի տունն է, որը պատվիրեց ուրիշների ունեցածին աչք չդնել ու չցանկանալ, իսկ ով որ ազահաբար ցանկանում է, նա չի հասնի իր նպատակին, նրա գործած ուրիշ բազմաթիվ մեղքերը նրա մտադրությունը կխափանեն, և նա մույնիսկ չի հասնի թագավորին, որի անունով սպառնաց»:

Երբ Հայր Մարդպետ Գղակը կառք մստած հեռացավ Աշտիշատից և իջավ Եփրատի

ափը, խիտ անտառով ծածկված հովիտը, մամուխի ծառերի թավուտները, նրան հասավ իշխան Շավասպ Արծրունին և ոգևորված պատմեց, թե իբր տեսել է ձյան նման սպիտակ մի արջ, որին ուզում է հետապնդել և որսալ: Հայր Մարդպետը հրապուրվեց սպիտակ արջին որսալու գաղափարով, որը չլսված, զարմանալի երևույթ էր Հայոց անտառներում: Նա իջավ կառքից և ծի հեծնելով՝ սկսեց անտառի խիտ թավուտներում հետապնդել երևակայական սպիտակ արջին: Շավասպ իշխանը, նրանից ետ ընկնելով, թիկունքից նետահարեց և սպանեց:

Հայր Մարդպետի կողմից ոչնչացված իր տոհմի ահարկու վրեժը լուծեց տան միակ կենդանի մնացած Շավասպ Արծրունին:

Բայց սա դեռ այն չէր: Իր ողբերգական միջադեպերով Հայոց Աշխարհը ցնցվեց ուրիշ, մինչ այդ չտեսնված ու չլսված մի ոճրից, որի մասնակիցները արքունի տան պալատներն էին:

Երբ Արշակունի երկու արքայազները վերադարձան բյուզանդական գերությունից, Գնելն ամուսնացավ Սյունյաց Անդովկ իշխանի դստեր՝ հազվագյուտ գեղեցկության տեր Փառանծեմի հետ:

Գնելը նույնպես գեղեցիկ մի անծնավորություն էր, որը հայրենիք վերադառնալուց հետո շատ արագ իր ազնիվ բնավորությամբ և նկարագրով դարձավ հայ ազնվականության սիրելին: Նա միակ սիրելին էր նաև եղբորեն կուրացած իր Տիրան պապի, որի մոտ էլ ապրում էր Արագած լեռան ստորոտում գտնվող Կվաշ ավանում:

Ճակատագիրն, իսկապես, ամեն բան լիուլի պարզեց էր արքայազն Գնելին. և՛ քաղաքում, և՛ հարստություն, և՛ սեր օտարներից ու հարազատներից: Այս ամենի հետ նաև սքանչելի գեղեցկության տեր, համեստ ու բարի Փառանծեմի անսահման սերը:

Տիրան նախկին արքան Բյուզանդիայում զոհված իր որդու սիրելի զավակի հարսանիքը կատարեց արքայավայել շքեղությամբ: Օրեր շարունակ տևող հարսանեկան խնդրախճանքներին հրավիրելով Հայոց Աշխարհի բոլոր նախարարներին, իշխաններին՝ իր կուրության անլույս խավարում ապրեց անսուտ հպարտության երջանկությունը:

Վերջին ուրախությունը՝ մինչև իր եղբրական վախճանը: Որովհետև ողբերգական դեպքերը պիտի հաջորդեին մեկմեկու կայծակնային արագությամբ, որովհետև այս անգամ Հայոց գլխին իջած դժբախտությունը պիտի ծնվեր կնոջ ճակատագրական գեղեցկությունից, որն ի դեպ, բնավ տեղյակ չէր և չէր գուշակում, թե իր անգուգական կերպարը կարող է առաջացնել այնպիսի զարհուրելի, մահաբեր նախանձ, որ մեկ ակնթարթում ընդունակ է կործանել ոյուրաքել, փխրուն երջանկությունը և դառնալ մոր մահերի ու մոր խռովությունների պատճառ:

Գնելի սիրելի հորեղբորորդի արքայազն Տիրիթը, որը չունեց իր եղբոր հմայքն ու կատարելությունները, հարսանեկան խրախճանքի մեջ, ի տես մորահարսի ապշեցնող գեղեցկության՝ պիտի ցանկանար նրան այնպիսի անզսպելի կրքով, պիտի մաղձոտվեր խանդի ու նախանձի այնպիսի թույնով, որ զինարբուքի մլարով պատած իր ուղեղում պիտի որոճար վրեժի զարհուրելի գաղափարը:

Տիրիթը ցանկացավ Փառանծեմին: Տիրիթը պիտի հասներ իր նպատակին՝ միջոցների մեջ խտրություն չդնելով: Բայց անհնար էր պատկերացնել, որ Փառանծեմը կդավաճանի իր Վահագնատիպ ամուսնուն: Ուրեմն պիտի մեջտեղից վերանար այդ

Տիրիթն ացելեց իր արքա հորեղբորը և շշմջաց նրա ականջին, որ Գնելը աչք է դրել իր թագին ու գահին և արդեն հավաքագրել է այն նախարարներին, որոնք իրենց գավակներին հանձնել են նրան, որ զինավարժի նրանց: Այդ նախարարները պիտի օգնեն Արշակին գահընկեց անելու և Գնելին թագադրելու: Տիրանը նույնպես շահագրգռված է Գնելին թագավորեցնելու և այդ պատճառով խրախուսում էր թոռանը և ոգևորում նախարարներին:

Առերեսան գավառներում:
Արշակը հրամայում է, որ Գնեւն իրենից հեռացնի մահ մատարարների որդիներին:
Գնեւն անմիջապես կատարում է արքա հորեղբոր կամքը և հեռանալով Այրարատից՝
գնում բնակվում է Աղիովիտում:

Արշակը չկարողացավ հանդուրժել հոր մեղադրանքները: Խորացան նաև կասկածանքները, թե Տիրանը ցանկություն ունի Հայոց գահին տեսնել Գնել թոռանը:

արքայական դամբարանում:
Խորենացին հավատացնում է, որ Տիրանը հատուցում ստացավ Աստծո մարդու՝
Դանիելի սպանության համար: Արշակը իր մեղքերի հաշվին գրանցեց հայրասպանի
 ծանր արարքը, որը որևէ կերպ չի կարող արդարացվել:

Նորից ասպարեզում Տիրիթն է: Նա սկսել էր այս խարդավանքը և պետք է այն հաս-
ցըներ մինչև վերջ: Նրա կիրքը Փառանձեմի նկատմամբ որևէ բարոյական սահման չէր
ճանաչում, և Այրարատից Գնելի հեռանալուց և իր պապ Տիրանի սպանությունից հետո
այն վերանորոգվեց առավել մեծ ուժով:

այն վերանորոգվեց առավել մեծ ուժով:

Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Տիրիթի այս չղաղարող քությունն առաջ տանելուն օգնում էր սպարապետ Վասակի եղբայր Վարդան Մամիկոնյանը: Վարդանը գալիս է թագավորի մոտ և ասում, թե «...ակամջովս լսեցի զմեկից, որ ասում էր, ես իմ հորեղբորը չեմ թողնի իմ հոր մահվան վրեժը, որը նրա պատճառով եղավ Բյուզանդիայում: զմեռը մտադրություն ունի թագավորել և քեզ սպանել: Բոլոր մեծամեծները,

Առիթը շուտով ներկայանում է:

Վարդան Մամիկոնյանը զենքի պիտի համոզեր, որ Արշակը մեծարանքի համար է նրան հրավիրում, որովհետև համոզվել է. *«...որ զուր է քեզ ատել, մինչդեռ դու նրա կողմից սիրո ես արժանի»*։

Գնելն իր չքնաղ իշխանուհուն և իր ողջ շքախմբի հետ ճանապարհ ընկավ՝ ուղեկից
ունենալով վարդան Մամիկոնյանին։ Նրանք ամբողջ գիշեր, առանց դադարի ու հանգս-
տի, սլացան դեպի Շահապիվան, որտեղ գտնվում էր արքան և ուր եկել հասել էին իշ-
խանները, արքունի և իշխանական բանակները, և որտեղ զինվորների համար հաղոր-
խանները, արքունի և իշխանական բանակները, և որտեղ զինվորների համար հաղոր-

Լին և սպանել:
Բռնեցին ԳՆԵԼ պատանուն, ձիուց վայր ձգեցին, ձեռքերը կապեցին և տարան գլխատելու:
Եվ ասացին ինչպե՞ս է հեղինակը ցույց տալիս ժողովրդի իրավունքները:

Նույն առանց մեղքի, առանց հանցանքի տանում են մորթելու»:

«Լսի՛ր Քրիստոսին, որը խոսում է մեր բերաները չստիպեցին անգամ տեղից շարժվել: Լսի՛ր, կզրկվես քո թագավորությունից, կդատապարտվես մենակության, և ոչ ոք քեզ չի մոլ, և ոչ ոք քեզ չի օգնի: Լսի՛ր, խնայի՛ր ինքդ քեզ, քո հարազատ եղբոր արյունը մի՛ թափիր, արդար մարդուն անմեղ տեղոր մի՛ սպանիր»:

Թագավորը, իբր խորը քնած ոչինչ չի լսում, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հայրապետը նրան սկսում է ցնցել և բարձր աղաղակել: Այդ միջոցին սենյակ է մտնում արքունի դահճապետ Երազմակը, մոտենում իբր խոր քնած թագավորին և ասում. «Արքունի բոլոր հրամանները կատարեցի. Գնելին առա, տարա մինչև որսատեղի պատի տակը ու սպանեցի նրան»:

Ներսես Մեծը, ցնցված արդեն կատարվածից, անիծում է Արշակին. «Կործանում պիտի հասնի ձեզ, Արշակունյաց ցեղդ կիսմեք վերջին բաժակը, կիսմեք, կհարբեք ու կկործանվեք և այլևս չեք կանգնի: ... Դու, Արշակ, որովհետև Կայենի գործը գործեցիր, Կայենի անեծքին գաս. ողջ-ողջ թագավորությունից զրկվես և չարչարանքներ կրես քո Տիրան հորիցդ ավելի և դառն մահվամբ մեծ նեղության մեջ կյանքդ վերջացնես»:

Թագավորը, վերջապես ազատվելով իր սամուրենուց, ելավ և հրաման տվեց, որ բանակում եղող բոլոր մարդիկ, մեծ ու փոքր, իշխան և հասարակ զինվոր, առանց բացառության ողբան Արշակունի մեծ սեպուխ Գնելին:

Ինքը՝ թագավորն էլ գնաց մատեց դիակի մոտ և լալիս էր անմխիթար դժբախտի նման:

Սպանվածի կինը՝ Փառանծենը, որը այնքան կարճ էր վայելել իր սքանչելի ամուսնու սերը, զգեստները պատառոտած, վարսերն արծակած, կուրծքը բաց՝ ողբում էր սգատեղում, աղիողորմ ողբով բոլորին ստիպում լաց լինել ու հեկեկալ:

Արշակ թագավորը տեսավ անմխիթար ողբացող կնոջը, տեսավ նրա գեղեցկությունը և ցանկացավ կին առնել նրան:

Տիրիքը, որ նենգությանը Արշակի ձեռքով ասպարեզից վերացնել տվեց Գնելին, դեռ չէր հասել իր գերագույն նպատակին: Նա դեռ պիտի կատարեր իր երկրորդ կարևոր քայլը: Եվ քանի որ անգոր էր զսպել իր կիրքը, ամուսնու դիակի մոտ սգացող կնոջ մոտ պատգամ ուղարկեց. «Շատ մի տանջվիր, ես նրանից լավ տղամարդ եմ: Ես քեզ սիրեցի, այս պատճառով էլ նրան սպանել տվեցի, որպեսզի քեզ կնության առնեմ»:

Երբ իր ահռելի վշտի մեջ սգացող կինը հանկարծ հասկացավ, որ իր ամուսնու մահվան պատճառը իր ճակատագրական գեղեցկությունն է եղել, աղաղակեց բոլոր սգացողների ներկայությամբ. «Լսեցեք բոլորդ, իմ ամուսնու մահը իմ պատճառով եղավ. մեկն ինձ աչք տնկեց և ամուսնուս սպանել տվեց»:

Պակաս զարհուրելի չէր Արշակի վիճակը, երբ լսեց ու հասկացավ, թե ինչ չարիք էր գործել՝ հարազատին սպանելով, որը ոչ մի մեղք չէր գործել իր հանդեպ, թե ինչպես էր արդար արյան մեջ շաղախվել՝ նենգությանը տուրք տալով և հավիտյան անեծքի արժանանալով:

Բայց Արշակը դեռ համբերեց ու սպասեց: Թաղեցին Գնելին այնտեղ, որտեղ սպանվել էր: Հուղարկավորությունից քիչ անց Տիրիքը պատգամավոր ուղարկեց թագավորի մոտ, որ նա հրաման տա Գնելի կնոջ Փառանծենին իրեն կին առնել:

Թագավորը համոզվեց, որ Գնելն իսկապես իր դեմ խարդավանքներ չէր հյուսել, չէր պատրաստվել նախարարների աջակցությամբ գահընկեց անել իրեն, այլ զոհ էր գնացել քսու մի նենգության, որի պատասխանը միայն մահը կարող էր լինել:

Արշակը հրաման տվեց բռնել Տիրիքին և նրա մահով քավել անմեղի մահը:

Տիրիքն, այդ իմանալով, փախուստի դիմեց: Հետապնդողները նրան հասան Բասեն

գավառի անտառում և սպանեցին:

Արշակն ամուսնացավ Փառանծենի հետ: Բայց գեղեցիկ կնոջ ճակատագիրը սև գրեթով էր գրված:

Փավստոս Բուզանդն ասում է, որ Փառանծենը չի սիրել Արշակին, որովհետև նա գեղեցիկ չէր, ինչպես Գնելը, որին իրոք սիրել էր մեծ ու սքանչելի սիրով: Ուրեմն բնական էր, որ այդպես անսպասելի ընդհատված ամուսնական իր շքեղ կյանքի ողբերկան վախճանը պիտի իր կնիքը դնեք նրա հետագա զուտ կանացի էության վրա:

Բայց անկախ իր սրտից՝ Փառանծենը հպարտ ու փառասեր էր՝ արժանի իր հնամենի տոհմի և իր հոր՝ Սյունյաց տան նահապետ Անդոլք իշխանի հպարտությանն ու փառասիրությանը:

Բայց Արշակը կնության առավ նաև Օլիմպիային՝ հունաց կայսեր մեռած եղբոր հարսնացուին:

Փավստոս Բուզանդն այս կրկնամուսնությունը բացատրում է այսպես.

«Որովհետև Փառանծեն տիկնոջ սիրտը չկապվ Արշակին, որը նրան սիրում էր անսահման սիրով, ապա Արշակը մարդ ուղարկեց Հունաց երկիր և կայսրական տոհմից խնդրեց Օլիմպիային իրեն կին: Նրան ուժգին սիրով սիրեց և նրանով զրգռում էր առաջին կնոջ նախանձը»:

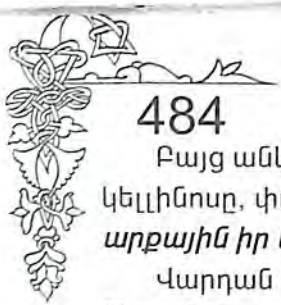
Շրջանցե՛ք այս վիպական պատմությունը և փորձե՛ք հասկանալ, թե իրականում ինչ էր տեղի ունեցել:

Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի հարաբերությունները նորից խիստ վատացել էին: Ռազմական ընդհարումները պարսկա-հռոմեական սահմաններում Հայաստանին դնում էին անելանելի վիճակի մեջ: Երկու հզոր երկրների անգիջում պայքարում Հայաստանը նորից պիտի ճշտեր իր վերաբերմունքը այս կամ այն կողմին հարելու և մյուսի դեմ պայքարելու համար:

Արշակը երկընտրանքի առջև էր: Հռոմեա-պարսկական բացահայտ պայքարի համագամաքներում պարսկասեր և հռոմեասեր խմբակցությունների մերքին անհամաձայնությունը չափազանց սրվել էր: Հայոց երկրի արքան պիտի կարողանար լուծել ճակատագրի առաջադրած նոր գործյան հանգույցը: Կայսրության համախոհ, թե Պարսկաստանի կողմնակից՝ Հայոց երկիրը տակնուվրա էր լինելու: Ինչպե՞ս շահել Հայոց թե՛ պարսկասեր, թե՛ հռոմեասեր նախարարների համակրանքը: Ինչպե՞ս ապահովել միասնականությունը և հզոր ռազմագիտությամբ, անպարտելի այրուծիով պաշտպանել հայրենի սահմանները թե՛ պարսիկներից, թե՛ բյուզանդացիներից: Չէ որ ամբողջ խնդիրը հենց Հայոց բանակի ուժի մեջ էր, որն այնքան տենչում էին որպես օգնական ունենալ և՛ պարսիկները, և՛ բյուզանդացիները: Որովհետև երկու կողմն էլ գիտեին Հայոց այրուծիի քաջությունն ու հավատարմությունը:

Ահա այսպիսի խառը ժամանակներում էր, որ Ներսես Մեծն ընդմիշտ հեռացավ Արշակից: Թագավորը որևէ քայլ չձեռնարկեց հայրապետի հետ հաշտվելու համար: Նա պարզապես կաթողիկոսական տեղապահ նշանակեց ոմն **Զուևակի**, որը, ինչպես ներկայացնում է Փավստոսը, «էր ստրուկ ի ստրկաց արքունի»:

Պարսկական սահմանապահ զորքերն արդեն սկսել էին ավազակային հարձակումներով ավերել և թալանել Հայաստանի հարավային սահմանները և Միջագետքը:

Բայց անկախ այս հարձակումներից՝ Շապուհը, ինչպես վկայում է Ամմիանոս Մաք-կեղիկոսը, փորձում էր «*Նենգությանը, սպառնալիքներով և խորամանկությանը Հայոց արքային իր կողմը դարձնել*»:

Վարդան Մամիկոնյանի ջանքերով, որը մեծ հարգանք էր վայելում պարսից արքու-նիքում, Շապուհին հաջողվում է համոզել Արշակին բանակցությունների համար գնալ Տիգրոն: Այս վտանգավոր ճանապարհորդությունը Արշակը կատարում է Վասակ Մամի-կոնյան սպարապետի հետ, որը ոչ մի կերպ չցանկացավ մեռնակ թողնել իր արքային:

Շապուհը մեծագույն պատիվներով ու հարգանքով ընդունեց Հայոց արքային և նրա սպարապետին, բայց նաև խստորեն պահանջեց, որ նա մեկընդմիջտ հեռանա հռոմեա-ցիներից և հավատարիմ լինի Պարսկաստանին:

Արշակը հասկանում էր, որ և՛ իր, և՛ իր սպարապետի կյանքը վտանգի տակ է: Եվ նա ստիպված ընդունում է Շապուհի պարտադրանքը: Շապուհը, չբավարարվելով Արշակի խոսքով, Տիգրոն է բերել տալիս քրիստոնյա մի երեցի և ստիպում, որ Արշակը երդվի Ավետարանի վրա:

Թագավորը գիտեր, որ իր այս արարքի համար նա պատասխան է տալու ոչ միայն Բյուզանդիային, այլև հունամետ նախարարներին և եկեղեցուն:

Մի միջադեպ ազատում է Արշակին և Վասակին պարսկական արքունիքի ականա գերությունից:

Մի օր, երբ Արշակը շրջում էր Շապուհի ախոռներից մեկում, ախոռապետը՝ մի մե-ծամիտ ազնվական պարսիկ, վիրավորում է նրան. «*Այժից Հայոց արքա, եկ նստիր խոտի խրձի վրա*»: Վասակ սպարապետը, որն ուղեկցում էր արքային, չկարողանալով տանել այս անարգանքը, հանելով սուրը՝ սպանում է ախոռապետին: Շապուհը, զսպե-լով իր դժգոհությունը, իրավացի է համարում Հայոց սպարապետի գայրույթը: Այս դեպ-քը ևս հաստատում է Շապուհի և իր արքունիքի երկդիմի վերաբերմունքը Հայոց հան-դեպ:

Հայոց արքան և սպարապետը այս միջադեպից հետո գաղտնի դիմում են փախուս-տի, որն անշուշտ փախուստ էր հավատարմության այն խոստումից, որը պարտադրվել էր Հայոց երկրին:

Շապուհը չէր ցանկանում պարսկա-բյուզանդական կռիվների ժամանակ կորցնել Հայոց օգնությունն ու հավատարմությունը: Հատկապես հավատարմությունը, որը օ-տարների հանդեպ տաժած Հայոց ազգային բնավորության կարևոր մեկ մասն էր:

Շապուհը նորից արքային իր կողմը գրավելու համար նրա ետևից է ուղարկում Վարդան Մամիկոնյանին, որը, փաստորեն, պարսկասեր կուսակցության կարևոր պա-րագլուխներից մեկն էր: Վասակը՝ նրա եղբայրը, չկարողանալով տանել եղբոր վտան-գավոր գործելակերպը, սպանում է նրան:

Փավստոսն այսպես է պատմում այս եղբայրասպանության մասին.

«*Վասակը գնում գտնում է նրան՝ Վարդանին, Տայքի իր ամուր բերդում, որ կոչվում էր Էրախանի: Երբ տեսան, որ սպարապետի գունդն է, երկյուղի կամ կասկածանքի մեջ չընկան, չզգուշացան, մտածեցին, թե եղբոր զորքն է, եկել է խաղաղության համար: Վասակի զորքերը ծածուկ զինված էին և վրայից սովորական զգեստ հագած: Եվ մինչ Վարդանը մերկացած լվանում էր գլուխը, հարձակվում են Վասակի մարդիկ սրերով:*

խոցոտում են նրան, մինչ նա կռացել էր, որ ջուր լցնեն վրան: Ել միջոց չունեցավ գլուխը վեր բարձրացնելու, որովհետև կողից խփելով՝ սպանեցին նրան: Իսկ Վարդանի կինը հղի էր, ծնելու օրերը մոտեցել էին: Երբ նա սարսափի ծիչ լսեց, բազմոցից վար վազեց և վազելիս երեխային ծնեց: Երեխային հոր անունով Վարդան կոչեցին»:

Վասակ սպարապետը, ըստ մեզ հասած պատմագիրների տեղեկությունների և ժողովրդական ավանդությունների, ոճրագործ չէր իր էությանը, հակառակը՝ խորապես ազգասեր էր, իր երկրին նվիրված հայրենասեր, քաջազուն զորավար, որը պատրաստ էր իր կյանքը զոհել հանուն հայրենիքի ազատության ու անկախության: Նա այդ հան-ցանքը կատարեց իսկապես ի սեր հայրենիքի ներքին խաղաղության, որովհետև իր եղբայր Վարդանի խարդավանքները սպառնալից էին դառնում ոչ միայն արտաքին փոխհարաբերություններում, ինչպես Շապուհի հետ կապված այս դեպքը, այնպես էլ ներքին բախումների ժամանակ: Հիշենք դեռ վերջերս կատարված այն ստոր խարդա-վանքը, որն ավարտվեց արքայազուն Գնելի զարհուրելի մահվամբ: Եվ հիշենք՝ Արշակի մոտ Գնելին ամբաստանողը հենց նույն Վարդան Մամիկոնյանն էր, որն առավել վտան-գավոր էր, քանի որ արքան անվերապահորեն հավատում էր Մամիկոնյան տոհմի բոլոր իշխաններին: Վասակը փաստորեն դավաճանությունը պատժող հայրենասեր էր, որը փորձում էր մաքրել արքայի շրջապատը վատ ու նսեմ խորհրդատուներից, որոնց խոր-հուրդները, որպես կանոն, ավարտվում էին ծանր ողբերգությամբ:

Այս դեպքերից հետո Շապուհի համար պարզ է դառնում, որ Արշակին կարող է միայն ուժով ստիպել իր հետ մոր երդման գնալ Բյուզանդիայի դեմ: Հայոց կողմը նույն-պես հասկանում էր, որ կյանքի ու մահու պայքար է լինելու:

Շապուհը 100 հազարանոց բանակով վերսկսեց իր պատերազմը հռոմեացիների դեմ Սիրիայում: Նա պաշարեց Ամիդ քաղաքը և գրավելով՝ հիմնահատակ կործանեց՝ սրի քաշելով և՛ բերդապահ զորքերին, և՛ ժողովրդին:

Կոստանդ կայսրը, լսելով սա, հասավ Անտիոք, ապա Կեսարիա, որտեղից լուր ու-ղարկեց Արշակ թագավորին, որ նա այցելի իրեն՝ միասին մշակելու համար պաշտպա-նության ծրագիրը ոչ միայն հռոմեական արևելյան նահանգների, այլև Հայաստանի:

Կայսրը Արշակին ընդունեց արժանի փառքով և առատ ընծաներով, ապա կնության տվեց իր մեռած եղբոր նշանածին՝ Օլիմպիային, որպեսզի հռոմեա-հայկական դաշնա-դրությունը ամրապնդված լինի նաև ընտանեկան անխախտ կապով:

Ամմիանոս պատմիչը վկայում է, որ Արշակը, հիացած կայսեր վերաբերմունքից, երդվեց, որ կյանքից կզրկվի, բայց ոչ երբեք այս բարեկամությունից:

Հայաստանում հունասերները ցնծության մեջ էին: Այս է եղել Օլիմպիայի և Արշակի ամուսնության պատճառը, և սա բնավ կապ չունի Փառանձեմի՝ Արշակի հանդեպ ունե-ցած անբարյացակամ վերաբերմունքի հետ:

Շապուհը ժամանակավորապես դադար էր տվել հռոմեացիների դեմ կռվին, որից և օգտվելով՝ Կոստանդը գնաց դեպի իր երկիրը, որտեղ իր հորեղբորորդի **Հուլիանոսը**, օգտվելով նրա բացակայությունից, իրեն կայսր էր հռչակել: Կոստանդը տեղ չհասավ: Ճանապարհին հիվանդացավ և մեռավ Կիլիկիո Տարսոն քաղաքում:

Հուլիանոսը, Բյուզանդական կայսրության տերը դառնալով, վերականգնեց հեթանոսությունը և սկսեց հալածել քրիստոնեությունը, որի համար էլ եկեղեցուց ստա-

ցավ Ուրացող մականունը:

Արշակը ստիպված շնորհավորեց Յուլիանոսին՝ հայտնելով իր հավատարմությունը:

Ամիդի կործանումից հետո Շապուհը դեռ պատերազմական մոր քայլեր չէր ձեռնարկում: Իսկ Յուլիանոսը իր գահակալության առաջին իսկ օրից ձեռնամուխ եղավ մեծ պատրաստության՝ Պարսկաստան արշավելու համար:

Կարծես Յայաստանի համար էլ քիչ խաղաղվելու ժամանակն էր:

Բայց այն, ինչ տեղի ունեցավ, ցնցեց Յայոց Աշխարհի ներքին կյանքի թվացյալ խաղաղությունը:

Ողբերգությունը նորից ծավալվեց արքունիքում: Արշակը կայսերը, հավաստելով համար իր հավատարմությունը, Օլիմպիային հռչակեց **տիկնանց տիկին**՝ երկրորդական վիճակում թողնելով Փառանձեմին: Փառանձեմը չէր կարող հաշտվել այդ ստորացման հետ: Նա անցել էր ահռելի դժբախտության քուրայով և հաշտվել իր ճակատագրի հետ՝ հանուն տիկնանց տիկնոջ կարգավիճակի: Ծնվել էր նրա և Արշակի **Պապորդին**, և նա էր թագաժառանգը: Նա էր Յայոց արքան, իսկ ինքը՝ ապագա արքայամայրը:

Բայց, ահա, արքունիք է բերվում օտար մի կին, որից ծնվածը պիտի Յայոց գահին բազմելու իրավունքը վաստակի և իր որդի Պապի առջև պատմեշներ կանգնեցնի:

Հպարտ ու փառասեր Փառանձեմ թագուհին, որն անցել էր հզոր կորուստների բավիղներով, չպիտի հանդուրժեր սա: Օլիմպիան չպետք է ապրեր: Օլիմպիան ինքն էլ միամիտ գառնուկ չէր: Նա բյուզանդուհի էր, որը որոշակի խնդրով էր մտել Յայոց արքունիք: Բացառված չէր, որ գոռոզ ու մեծամիտ, ամբարտավան կինը Փառանձեմի նման կատմամբ ևս ուներ նույն մտածումները:

Թագավորների հարեմներում թույլը սովորական միջոց էր վրեժխնդրության, խանդի ու նախանձի հարցերը լավագույն ձևով լուծելու համար:

Օլիմպիան գիտեր այդ և իր հետ բերած հավատարիմ մաժիշտների պատրաստած կերակուրն էր միայն ընդունում: Բայց կինը անչափ հմարամիտ է դառնում, երբ հարկավոր է մեջտեղից վերացնել իր հակառակորդին: Անքուն գիշերների ու տառապանքների զնով Փառանձեմը վերջապես հասավ մի մտահղացման, որը բացառում էր պարտությունը:

Նա կաշառեց **Մրջունիկ** անունով քահանային, որը թույլ խառնեց հաղորդությանը և մատուցեց Օլիմպիային: Օլիմպիան մեռավ, իսկ Մրջունիկը իր այս ծառայության դիմաց՝ որպես **«պարզևականք»**, Տարոնում ստացավ Գոմկունք գյուղը:

Փառանձեմը նորից դարձավ Արշակի սիրելի կինը և ձեռք բերեց **տիկնանց տիկնոջ** փառավոր դիրքը:

Յայոց արքունիքում Բյուզանդիոնի շահերը ներկայացնող Օլիմպիայի մահը բորբոքեց հռոմեացիների կասկածը հայերի հավատարմության վերաբերյալ:

Յուլիանոսը Միջագետք արշավելուց առաջ հրաման ուղարկեց Յայոց արքային, որ նա շատ մեծ զորքով սպասի իր հրամաններին: Այս մասին պատմում է Ամմիանոսը և վկայում, որ Յուլիանոսի Յայոց արքային դիմելու ոճը բնավ ընդունելի չէր: Արշակ երկրորդը համաձայն էր հավասար իրավունքներով դաշնակցության և ոչ թե նվաճված

երկրի կարգավիճակին, քանի որ նվաճված չէր, ազատ էր ու անկախ և այն աստիճան հզոր, որ իր գինակցությունն էին փնտրում մյուս հզոր պետությունները:

Արշակը չի արձագանքում Յուլիանոսին: Յուլիանոսը նորից է լուր ուղարկում Արշակին, որ չմոռանա իր պարտականությունը և Ադիաբենեում միանա հռոմեական զորքերին:

Արշակը նորից մնում է անտարբեր: Նա պարզապես սպասում էր ծավալվող իրադարձությունների ելքին: Նա գիտեր, որ հաղթելու դեպքում պարսիկները վրեժ կլուծեն Յայոց երկրից բյուզանդացիներին օգնելու համար:

Ահա դրսում այս վիճակն էր, երբ նորից բորբոքվեց Յայոց ներքին կյանքը:

Այս անգամ Արշակավանն էր պատճառը:

Փավստոս Բուզանդը պնդում է, որ Արշակավանը միայն ու միայն ոճրագործների հավաքատեղի էր: Անշուշտ, քաղաքն արագ բնակեցնելու համար Արշակն ինչ-որ արտոնություններ էր տվել բնակիչներին: Բայց նաև այնտեղ կառուցել էր իր բնակության ապարանքը և եկեղեցի, որը, ինչպես ասել ենք, հրաժարվեց օծել Խաղ եպիսկոպոսը, և որին այդ արարքի համար խրախուսեց Ներսես կաթողիկոսը Բյուզանդիայից վերադառնալուց հետո: Բայց Արշակավանի վիճակը հետզհետե ավելի էր բարդանում տեղերից փախած ճորտերի պատճառով:

Անշուշտ արատները պակաս չէին քաղաքից: Գուցե և ավելի, քան մյուս տեղերում, մանավանդ, դառնալով Արևելքի և Արևմուտքի միջև քարավանների հարմար ճանապարհ՝ հարստացավ և ճոխացավ: Իսկ այս դեպքում բարքերի անկումն անխուսափելի էր, մանավանդ, եթե հիշենք, թե արդեն սկզբից այնտեղ ովքեր էին բնակություն հաստատել:

Արշակավանը պիտի կործանվեր:

Փավստոսի տարբերակով քաղաքը կործանվեց հրաշքով, որը հետևեց Ներսես հայրապետի անեծքին: Ներսես Մեծն անիծեց, և ահավոր ժանտախտը կլանեց քաղաքը՝ ոչ ոքի կենդանի չթողնելով:

Արշակավանի կործանումը այլ կերպ է ներկայացնում **Մովսես Խորենացին**:

Յուլիանական կուսակցության պարագլուխներից մեկի՝ Ներսես Կամսարականի առաջնորդությամբ **«...Յայոց նախարարները ժողովվելով դիմեցին թագավորական դաստակերտի՝ Արշակավանի վրա, որով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծովեր երեխաներից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և վնասարարների դեմ: Այս բանը թեպետ իմացավ Մեծն Ներսեսը, բայց չկարողացավ կոտորածից առաջ հասնել, այլ հասավ վերջում, երբ կոտորվածների երեխաներին բաժանելով՝ ուզում էին գերի առնել, ինչպես հեռավոր թշնամիների երեխաներին: Մեծն Ներսեսը նրանց ազատեց և հրամայեց քրոջներով կրել մի գոմ, նրանց համար սնուցիչներ և սնունդ նշանակեց: Հետո նրանք մեծանալով ավան կազմեցին, որ այս պատճառով կոչվեց Որթք, այսինքն քրոջներ»**:

Լեոն փորձում է հաշտեցնել Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու վկայությունները:

«Երևի տեղի է ունենում պաշարում, որի ժամանակ սկսվում է ժանտախտը: Քաղաքը մատնվում է նախարարների ձեռքը, հիմնահատակ քանդվում, իսկ ազգաբնակչության

մնացած մասն էլ կոտորվում է, խնայվում են միայն մանուկները: Նախարարների այս անգթությունը բացատրվում է առավելապես նրանով, որ նրանք բարկացած էին իրենց այն ծառաների վրա, որոնք ապրում էին Արշակավանում»:

Ահա այսպես սկսվեց ազգամիջյան կռիվը, քանի որ արքան չէր կարող հանդուրժել իր պարտությունը: Այդ սոսկալի արյունահեղությանը, նորից խորենացու վկայությամբ, վերջ դրեց Ներսես Մեծը: Կաթողիկոսին հաջողվեց հաշտեցնել կռվող կողմերին: Այս հաշտությունից հետո Արշակը, դրժելով իր խոսքը, հարձակվեց Կամսարականների տան վրա, սրի քաշեց ողջ տոհմը՝ Ներսես իշխանով հանդերձ: Միայն Վասակ Մամիկոնյանին հաջողվեց փրկել Սպանդարամետ իշխանին:

Պատմիչներից որևէ մեկը չի խոսում Վասակ Մամիկոնյանի՝ այս եղբայրասպան կռիվներին մասնակցելու մասին:

Ասում են, որ բացի Արշակավանի վրեժը լուծելուց, թագավորը ցանկանում էր տիրել Կամսարականների կալվածքներին: Այդպես էլ եղավ: Կամսարականների Արշարունյաց գավառում նա նորոգեց Արտագերս ամրոցը, որը դարձավ Հայոց հզոր բերդերից մեկը:

Ներսես Մեծը, արքայի համաձայնությամբ, բյուզանդացիների հետ հաշտությունը վերականգնելու համար Պապ թագաժառանգին պատանդ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս:

Երբ Հայոց Աշխարհում այս դեպքերն էին տեղի ունենում, դրսում արդեն մոլեգնում էին հունա-պարսկական պատերազմները:

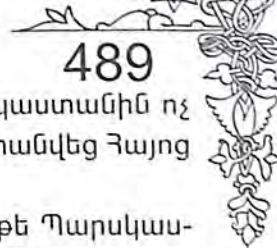
Հուլիանոս կայսրը թողեց Անտիոքը և 363թ. գարնանը արշավեց դեպի Պարսկաստանի սահմանը: Նրա բանակի ընդհանուր թիվը 65 հազար էր:

Կայսեր հրամանատարությամբ բանակը գնաց Տիգրոն տանող ճանապարհով: Անցավ Եփրատը, ապա նաև Տիգրիսը: Տիգրիսն անցնելուց հետո կայսրը այրել տվեց իր ողջ նավատորմը, որպեսզի բանակը չկարողանա մտածել նահանջի մասին: Բյուզանդական բանակը գտնվում էր Տիգրիսի բարեբեր հովտում, որտեղ առատ էր խոտը, իսկ ցորենի արտերն էլ արդեն հասունանում էին:

Բայց Հուլիանոսը սխալվեց իր հաշիվներում: Շապուհը որոշել էր անկարելի դարձնել հռոմեական հսկա բանակի պարենավորումը: Նա պարզապես հրդեհել տվեց արտավայրերը և ցորենի դաշտերը: Եվ նավերն այրելով՝ Հուլիանոսը ոչ միայն փակեց զորքերի նահանջի ճանապարհը, այլև արգելեց բանակի պարենավորումը: Հզոր հըրդեհները կանգնեցրին բանակի առաջխաղացումը: Հայոց լեռներում սկսված ձնհալն էլ Եփրատն ու Տիգրիսն էր ավերից հանել: Բանակի շարժումը գրեթե անհնար էր դարձել տղմոտ դաշտերով, ճանճերի ու մոծակների ահռելի բանակների միջով, որոնք, Ամմիանոսի վկայությամբ, ցերեկը արևի լույսն էին կտրում, գիշերը՝ աստղերի լույսը:

Հայոց արքա Արշակը, անտեղյակ այս իրադարձություններից, մտածելով, որ Հուլիանոսը շուտով գրավելու է Տիգրոնը, որոշեց, այնուամենայնիվ կատարել Հուլիանոսի պատվերները և նրա զորավար Պրոկոպիոսի հետ արշավեց Խիլիոկում և ավերեց այն: Բայց նրան չհաջողվեց միանալ բյուզանդական բանակին:

Հուլիանոսը թշնամու արձակած նետից մեռավ: Բանակի զորապետները կայսր ընտրեցին իրենցից մեկին՝ Հովհանոսին: Սա հեթանոս չէր, սակայն վախկոտ էր, թուլամիտ և ստոր, որը եկավ իր նողկալի գործը կատարելու և մեռնելու: Նա նախ Շապուհից

աղաչանքով հաշտություն խնդրեց: Այս հաշտության ժամանակ Պարսկաստանին ոչ միայն զիջվեց կայսրության արևելյան շատ գավառներ, այլև առուծափի հանվեց Հայոց երկիրը, որը երկու կողմերից որևէ մեկից պարտված և գրավված չէր:

Ղաշնագրությունն ուներ մի հատուկ կետ, որտեղ ասվում էր, որ եթե Պարսկաստանը պատերազմ սկսի Հայաստանի դեմ, կայսրը չպետք է օգնի հայերին:

Ամմիանոս Մարկելլինոսը այս ղաշնագրությունը համարեց «ամոթալի», որ այս անունով էլ մտավ պատմության մեջ: Բյուզանդական վախկոտ ու նենգ քաղաքականության հետևանքով Հայաստանը բոլորովին միայնակ հայտնվեց ահարկու թշնամու առջև:

Հովհանոսը նույնպես մի քանի ամիս հետո մեռավ:

Կար ժամանակ, որ Շապուհը շատ էր ուզում ծեռք բերել հայերի բարեկամությունը, նույնիսկ մտադրություն ուներ Արշակին կնության տալ իր աղջկան: Բայց հայերը ավերել էին պարսկական մի գավառ՝ ջանալով օգնել Հուլիանոսին: Եվ հիմա Շապուհի մեծ ռեզոլուցիոն մեկն էլ Արշակին և ընդհանրապես ողջ Արշակունիների տիրապետությունը ոչնչացնելն էր: Բայց նա գիտակցում էր նաև, որ մեկ անգամից ուժով չի կարողանում դանալու հպատակեցնել Հայաստանը: Շապուհը գիտեր, որ եթե դանակը ոսկորին է հասնում, իսկ այս դեպքում դանակն իր պարտադրած պատերազմն ու ղաշնագրությունն էր, ապա երկրի տերերը գիտեն համախմբվել և համառ դիմադրություն ցույց տալ:

Բայց Շապուհը գիտեր նաև, որ հայերը արագորեն տրվում են երկպառակության, երբ լավ է կազմակերպվում նրանց միմյանց դեմ հակառակությամբ դուրս բերելու գործը: Շապուհը կարողանում էր խարդավել և սուտ ասեկոսեներով ու բամբասանքներով խելքից հանել որևէ նախարարի, որը, քաջ լինելով հանդերձ, բնավորությամբ, մարդկային իր թուլություններով այնքան խոցելի էր, որ շատ արագ ընկնում էր իր մարդկային խարդավանքների ցանցը: Եվ զգալով իրեն անպատված և դավաճանված՝ մոռանում էր իր կարևոր, վերին պարտքը հայրենիքի հանդեպ և հայտնվում էր թշնամու բանակում՝ չգիտակցելով, որ դրանով կնքում է նաև իր պարտության ու մահվան մուրհակը:

Նախարարներից շատերն էին դժգոհում Արշակ թագավորի գործերից, նրա ապրելակերպից, իր Տիրան հորը, իր եղբայրների որդիներին ոչնչացնելուց, Արշակավանի կառուցումով ճորտերին տերերի դեմ հանելուց: Իսկ Կամսարականների փառավոր տունը վերջին եղեռնագործության վերջին արարն էր, որը, սակայն, գիտեին՝ շատերի համար դեռ չէր ավարտվել: Չէ որ Կամսարականների հետ շատերն էին գնացել Արշակավանի դեմ և կործանել այն:

Շապուհը գիտեր դժգոհ նախարարներից յուրաքանչյուրին համոզել, որ իբր նրան ավելի է խոստացվում, քան մյուսներին: Եվ ահա, Հայոց այն ծայրագավառները, որոնք վերջնականապես միացվել էին ընդհանուր հայրենիքին Արտաշես Բարի և Տիգրան Մեծ արքաների քաջությամբ, ապստամբելով մեկը մյուսի ետևից, անջատվում էին բուն հայրենիքից Պարսկաստանին միանալու համար, Շապուհի վասալը դառնալու համար:

Փավստոս Բուզանդ պատմիչը նկարագրում է նաև, թե ինչպես պարսիկների դեմ բազմաթիվ, 34 տարի անընդհատ մղվող մամր ու խոշոր կռիվներում հաղթել են Հայոց

գորքերը՝ Վասակ Մամիկոնյանի և Արշակ թագավորի հրամանատարությամբ:

«Երեսուն և չորս տարի Հայոց Աշխարհը պատերազմ մղեց Պարսից թագավորի դեմ, որից հետո երկու կողմերն էլ ծանծաղացան, հոգնեցին, պարտություն կրեցին, լքվեցին: Եվ սկսեցին Հայոց թագավորի բանակից քակվել ու հեռանալ, թողին իրենց Արշակ թագավորին, և այս քայքայումը սկսում էին մեծամեծ ավազները: Նախ Աղծնիքի բղեշխը, և՛ Մահկերտունը և՛ Նիհորականը, և՛ Դասսընտեն, նրանց զորքերն ու տոհմերը ապստամբեցան Հայոց Արշակ թագավորից, գնացին Պարսից Շապուհ թագավորի առաջ կանգնեցին, պարիսպ քաշեցին Ձորա կոչված տեղում, դռներ դրին և իրենց աշխարհը Հայոց աշխարհից զատեցին: Սրանից հետո Գուգարքի բղեշխը, սրանից հետո Ձորա գավառի տերը, Կողքի գավառի տերը և բոլոր նրանք, որ այդ կողմերն էին գտնվում, նրանց մոտ և շուրջն էին՝ միասին ապստամբեցան...

Ապստամբեցան նաև Արցախի ամուր գավառը, Տմորքի ամուր գավառը և Կորդիքի ամուր աշխարհը...

Սրանից հետո Հայոց թագավորից ապստամբեցավ Հայոց թագավորական տան սեփական իշխանությունը Ատրպատական աշխարհում: Հայոց թագավորությունից հեռացավ Անձիտի տերը և նրա հետ Մեծ Ծովքի իշխանը: Նրանք գնացին Հունաց թագավորի մոտ: Միջնաշխարհում մնացածները երկնտեցին թագավորից և չէին կամենում նրան լսել և ոչ մի բան անել՝ ինչ-որ նա կամենում էր: Եվ Հայոց թագավորությունը մեծապես քայքայվեց»:

Բայց միևնույն է, Շապուհը չէր կարողանում Հայոց Աշխարհը գրավել և դարձնել իր մի նահանգը: Չէր կարողանում վերացնել Հայոց թագավորական գահն ու իշխանությունը:

Մերուժան Արծրունին առաջինն էր, որ ներկայացավ Շապուհին երդումով և ուխտեց միշտ նրան հպատակ լինել: Այդ ուխտն ու երդումը կնքեց իր հավատն ուրանալով և ընդունելով մագդեզանց կրոնը:

Մերուժան Արծրունին պարսից զորքն առաջնորդեց ասպատակելու Հայոց Աշխարհը: Նա անխնա կրակի ու ավերի մատնեց սեփական հայրենիքի վերին գավառները: Ուտնակոխ էր անել տալիս ծաղկուն երկիրը, նողկալիորեն դաժանացած կոտորել էր տալիս մարդկանց ոչ միայն սրերով ու նետերով, այլև կանանց ու երեխաներին սայլերի ցցերի վրա էր հանել տալիս, փղերի ոտքերի տակ նետում, կամերի տակ կախում: Անթիվ, անհամար մանր երեխաներ էր գերի վերցնում: Որտեղից անցնում էր Մերուժան Արծրունու առաջնորդած պարսից բանակը, անխնա կոտորվում էին բոլորը, ահելն ու ջահելը, քանդվում, կործանվում էին ամրոցներն ու ամուր բերդերը... Եվ Հայոց միջնաշխարհը վերածվում էր գերեզմանոցի:

Բայց Վասակ Մամիկոնյան սպարապետը տասը հազարանոց ընտիր հեծալազորով փութով հասավ այնտեղ, որտեղ պարսից զորքերն էին Մերուժան Արծրունու հրամանատարությամբ: Պարսից զորավարներին բնավ չէր ոգևորում Վասակ Մամիկոնյանի այրուծիին հանդիպելու գաղափարը: Նրանք շտապելով հավաքեցին կողոպտած գանձերը, գերիներին և փախուստի դիմեցին դեպի իրենց երկիրը:

Մերուժան Արծրունին, արագ սթափվելով այդ պարտությունից, պարսից զորքերը նորից առաջնորդեց Հայաստան: Նրանք գրավեցին Տիգրանակերտը, Դարանաղիք գա-

վառի Անի բերդը, որտեղ Հայոց Արշակունի արքաների գերեզմաններն էին: Մերուժանը չբավարարվեց պարսից զորքին թալանել տալուց այնտեղ կուտակված անհամար գանձերը: Նա բացել տվեց Հայոց արքաների գերեզմանները: Չկարողացան բանալ միայն Սանատրուկ թագավորի շիրիմը՝ նրա պինդ ու ճարտար շինվածքի պատճառով:

Հայոց թագավորների ոսկորները գերի տարվեցին: Պարսիկները Մերուժանի հետ վստահ էին, որ Հայոց թագավորների ոսկորների հետ Պարսից աշխարհ է փոխադրվում արքաների փառքն ու քաջությունը:

Բայց նրանք չկարողացան հասնել Պարսկաստան: Վասակ Մամիկոնյանի հեծելազորը նորից պատուհասեց նրանց և ազատեց գերիներին, նրանց հետ նաև Հայոց արքաների ոսկորները: Այդ ոսկորները թաղվեցին Այրարատ գավառի Աղծք կոչվող գյուղում, որը գտնվում է Արագած լեռան դժվարամուտ խորշերից մեկում: Մինչև հիմա այնտեղ են նրանք:

Մերուժան Արծրունին ուզում էր Հայոց թագավոր դառնալ: Շապուհը ամեն կերպ աջակցում էր նրան: Բայց Հայոց դեմ պարսիկների երեսունչորս տարի տևած համառ, կարծես հավերժական դարձած պատերազմը չէր ավարտվում: Արագորեն Հայաստանը վերացնելու Շապուհի ծրագիրը չէր իրականանում: Նույնիսկ, երբ երկիրը բաժան-բավերացնելու Շապուհի ծրագիրը չէր իրականանում: Նույնիսկ, երբ Վասակ Մամիկոնյանի կրտսեր եղբայրը՝ Մերուժան Արծրունու քեռին՝ Վահան Մամիկոնյանը ևս գնաց Շապուհին հավաստելու իր հավատարմությունը, ուրացավ քրիստոնեությունը, ընդունեց զրադաշտականություն, ամուսնացավ Շապուհի Որմիզդուխտ քրոջ հետ և վերադարձավ կյանքի ու մահու կռիվ մղելու ցավ Շապուհի Որմիզդուխտ քրոջ հետ և վերադարձավ կյանքի ու մահու կռիվ մղելու յուրայինների դեմ:

Այսպես. Հայոց արքան և սպարապետը միջնաշխարհի մի քանի հավատարիմ իշխանների հետ մնացել էին առանձին և քաջությամբ շարունակում էին իրենց մեծ կռիվը թշնամու դեմ:

Արշակն անծամբ՝ Վասակի հետ միասին, առաջնորդում էր զորքերը և Փավստոս Բուզանդը, որն ամեն առիթով պախարակում էր նրան, էջեր է նվիրել նկարագրելու նրա քաջությունն ու հայրենասիրությունը:

Իսկ Վասակ Մամիկոնյանը, որը երբեք և ոչ մի պարագայում չհեռացավ արքայից՝ գիտակցելով, որ երկրի միասնությունն է ազատության հիմքերի հիմքը, քաջերի քաջն էր և հայրենասերների հայրենասերը: Բավական է պարսից զորքն իմանար, որ տվյալ կռիվը վարում է Հայոց մեծ զորապետ Վասակը, որ խուճապի մատնվեր:

Այս երկար ձգձգվող և ավարտ չունեցող պատերազմի ժամանակ էր, որ ստեղծվեց Վասակ Մամիկոնյան սպարապետի և այն զինակիցների դյուցազնավեպը, որոնք թագավորի հետ միաբան, միասիրտ, հոժարական գնում էին պատերազմ, որպեսզի իրենց կյանքը զոհեն հայրենիքի համար:

Իսկ ի՞նչ էր անում Հայոց համար այդքան դժվարին ժամանակներում Ներսես Մեծ հայրապետը: Նա հեռու էր քաշվել քաղաքական կյանքից, արքունիքի գործերից, բուն պատերազմից և զբաղված էր կռիվներում անընդհատ ավերվող շեներն ու եկեղեցիները նորից վերականգնելով, պատերազմի պատճառով գաղթական դարձած, սարսափելի աղքատացած ժողովրդի վերքերը բուժելով իր աստվածահաճ գթասրտությամբ: Նրա հիվանդանոցների, անկյալանոցների, նրա խնամքի տների կարիքը հիմա ժողովուրդն

ավելի շատ ուներ, քան երբևէ: Եվ նա անուժ էր, որքան կարող էր: Նրա բարի, մարդասեր հոգին բզկտվում էր ի տես ժողովրդի տառապանքների, և Աստծո հանդեպ նրա մեծ ու անխախտելի հավատն էր միայն, որ ուժ ու եռանդ էր տալիս՝ շարունակելու դժվարին, երբեմն նույնիսկ անհնարին թվացող գործը:

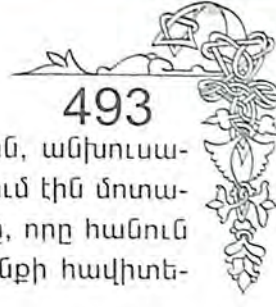
Բացեմք նորից Փավստոս Բուզանդ պատմիչի մատյանը.

«Ապա Չայոց Աշխարհի թագավորության բոլոր մարդիկ ժողովեցին եկան Չայոց մեծ եպիսկոպոսապետ Ներսեսի մոտ. մեծամեծներ, նախարարներ, կուսակալներ, գավառատերեր, գործակալներ: Սրանք բոլորը խոսեցին Ներսեսի հետ և ասացին. «Տեր, դու ինքդ գիտես, որ արդեն երեսուն տարի է մեր Արշակ թագավորի ժամանակ, որ մենք ոչ մի տարի պատերազմից հանգիստ չենք ունեցել, շարունակ մեր երեսի քրտինքը սրբել ենք սրերով, միզակների սլաքներով, տեգերով: Մենք այլևս չենք կարող դիմանալ, ոչ էլ դուրս գալ պատերազմելու: Ավելի լավ է, որ մենք հպատակվենք պարսից թագավորին, ինչպես արին մեր ընկերները, որոնք նրան թողին ու գնացին պարսից թագավորի մոտ, մենք էլ նրանց պես պիտի անենք, որովհետև այլևս չենք կարող կռվել: Եթե Արշակ թագավորը կամք ունի կռվելու, թող Վասակի և իր աներոջ՝ Անդոկի միջոցով պատերազմի, այլևս Չայոց Աշխարհից ոչ ոք, ոչ մի մարդ չի գնա նրան օգնության: Նա ուզում է թող պատերազմի, չի ուզում՝ չպատերազմի, մեր պետքը չէ, մենք նրան թողել ենք»: Լսեց Ներսեսը նրանց և պատասխանեց ինչպես հարկն էր... «Լավ մտածեցեք, հիշեցեք Տիրոջ պատվիրանը միաբանության մասին, որ ծառաները հնազանդ լինեն իրենց տերերին: Դուք, ահա, բոլորդ կաք ու վկա եք, որ բոլորդ Արշակունյաց ազգից եք ծնոք բերել ձեր դիրքը. ձեզանից ոմանք նրանցից նշանակվել են գավառների տերեր, ոմանք աշխարհների մեծամեծներ, ոմանք խոշոր ավանների և գյուղերի, ոմանք գանձերի և զանազան դաստակերտների: Որովհետև Արշակունյաց պիղծ ազգը թեպետ և հանցավոր է Արարիչ Աստծո առաջ, բայց բոլորիդ աղբից բարձրացրել և ապրեցրել է մեկին գործ տալով, մյուսին գործակալություն: Որովհետև, թեպետ Արշակ թագավորը մեղավոր է Աստծո առաջ և իր Արարչին պարտական է տոկոս հատուցանել՝ վրեժը կրել, բայց Աստված իր մեծ և անչափ մարդասիրությամբ խնայեց նրան և նրա պատճառով ձեզ: Իսկ դուք ահա կամենում եք հեթանոսների ծառայության տակ ընկնել, կորցնել ձեր կյանքն Աստծով, մերժել ձեր բնիկ տերերին, որոնք տրված են ձեզ Աստծուց, ծառայել օտար տերերի և նրանց անաստված կրոնին ցանկալ: Աստված չանե, որ դուք հեռանաք ձեր աստվածապաշտ թագավորից: Որովհետև Արշակը թեկուզ բյուր անգամ էլ չար լինի, սակայն աստվածապաշտ է, որքան էլ մեղավոր լինի, սակայն ձեր թագավորն է»:

Ներսեսը կարողացավ համոզել իր մոտ եկած իշխաններին: Այդ իշխանները չգնացին և հավատարմության երդում չտվեցին Շապուհին: Բայց նրանք գնացին և իրենց գործերով փակվեցին իրենց ամուր բերդերում:

Արշակը մնաց շատ քիչ հավատարիմների և իր անդավաճան Վասակ սպարապետի հետ մեռակ: Բայց զարմանալի բան. նրանք կարողանում էին ետ մղել թշնամուն: Չայոց ամեն մի կռվող զինվորի մեջ կուտակվել էր հեռացած-զոհվածների ուժն ու ցասումը: Չաղթում էին կռվելով ու ողջ մնալով:

Բայց առանձին-առանձին, սակայն միաժամանակ խորանում էր երեքի՝ արքայի, հայրապետի և սպարապետի անելանելիության ողբերգական վիճակը: Շուտով, շատ

շուտով ինչ-որ բան պիտի կատարվեր: Պիտի կատարվեր անուղղելին, անխուսափելին... Երեքն առանձին-առանձին իրենց մեռավոր խոկումներում զգում էին մոտալուտ վախճանը, որը պիտի վերջ տար երկար տարիների մաքառմանը, որը հանուն ազատության էր, հանուն անկախության, հանուն սքանչելի դավանանքի հավիտենական հաղթանակի:

Թե երբ պիտի գար վերջը, հայտնի չէր նրանց:

Բայց այս ամենից անկախ, այնուամենայնիվ, կռվի դաշտ էին իջնում և հերոսանում էին զինվորները: Նրանք հայրենիքի պաշտպան մահապարտներ էին, որոնք անպայման հաղթում էին: Չաղթում էին, եթե անգամ զոհվում էին: Որովհետև ողջ մնացած զինվորը իր մեջ էր ընդունում զոհվածի ուժն ու կորովը, մշտապես հոգին լուսավորող պայծառ սերը իր սրբազան հողի հանդեպ:

Ի՞նչ էր լինելու:

Երեքն այս հարցին չէին կարող պատասխանել: Պատասխանեց չորրորդը՝ Շապուհ պարսից արքան:

Նա էլ էր հոգնել: Նրան հաջողվել էր իր կողմը շրջել հայ մեծամեծ նախարարներին և իշխաններին... Բայց չէր հաջողվել իրեն ենթարկել Չայաստանը: Ուրեմն մարտադաշտի կռիվներից զատ, պիտի այնպիսի մի քայլ անել, որ վերջապես ավարտվեր տասնամյակներ երկարած գվոլ պատերազմը: Շապուհը գտավ այդ քայլը:

Եվ սրա վերջին գործողության առաջին արարն այսպիսին էր:

Շապուհը մեծ ընծաներով և հրովարտականերով հաշտություն է խնդրում Արշակ Չայոց թագավորից, որպեսզի հավիտենական սեր, խաղաղություն և մեծ բարեկամություն հաստատվի երկու երկրների միջև:

Արշակը, թերևս տատամսելով, սակայն ընդունում է Շապուհի պատգամավորներին և իր հերթին հաշտության ընծաներ է ուղարկում նրան:

Պատերազմը դադարում է:

Վերջին գործողության երկրորդ արար...

Շապուհը դարձյալ պատգամ է ուղարկում Արշակ թագավորին. «Եթե ես և դու իրար հետ հաշտ ենք, ապա եկ, միմյանց հետ տեսություն անենք և այնուհետև իբրև հայր և որդի լինենք միմյանց: Եթե չգաս, ուրեմն նորից պատերազմ ես ուզում մեր երկուսիս մեջ»:

Եվ որպեսզի Արշակը հավատա իր անկեղծությանը, որպես պարսից թագավորների հավատարմության երդում նրան է ուղարկում վարազագիր մատանիով կնքված աղ: Վարազը պարսից թագավորների զինանշանն էր, վարազագիր մատանիով, այսինքն՝ թագավորի անձնական կնիքով կնքված աղը ամենահաստատ, անսուտ երդման նշանն էր: Պարսից արքաները, որոնք հայտնի էին իրենց նենգությամբ և մշտապես խախտում էին իրենց տված երդումները, երբեք չէին խախտում վարազագիր մատանիով կնքված աղի երդումը:

Չայոց Աշխարհի բոլոր նախարարներն ու իշխանները՝ նրանք, որոնք անցել էին Շապուհի կողմը, նրանք, որոնք փակվել էին իրենց ամուր բերդերում, և նրանք, որոնք դեռ կռվում էին թագավորի դրոշի տակ, ստիպեցին, բռնադատեցին, խնդրեցին, շտապեցրին Արշակին, որ նա գնա և ներկայանա Շապուհին:

Գրում է Փավստոս Բուզանդը.

«Չայոց Արշակ թագավորը, կամա-ակամա, վեր կացավ, վերցրեց իր հետ Չայոց գորավար սպարապետ իր դայակ Վասակին, ճանապարհ ընկավ Չայոց Աշխարհից Պարսից աշխարհը և գնաց, ներկայացավ Շապուհին: Շապուհը նրանց պահեց ազնվական թիկնապահ զորքերի մեջ և նրան խիստ նախատեց իբրև իր ծառայի... Իսկ նա՝ Արշակը, իրեն հանցավոր և մահապարտ ճանաչեց»:

Շապուհը սկզբից արդեն Չայոց թագավորին ու սպարապետին վերաբերվեց իբրև գերի: Նա նրանց չտարավ պալատ և նրանց հետ չվարվեց իրենց դիրքին արժանի խնամքով: Նա նրանց հանձնեց իր թիկնապահների գնդին, որ հսկեմ, և դրանով խախտեց իր երդումի առաջին մասը:

Իսկ երկրորդն այն ավանդությունն է, որի հիշողությունը հայ ժողովրդին մշտապես ծառայել է որպես գեղեցիկ խրատ, որովհետև այնտեղ ամփոփված է ազգային բնավորության սքանչելի խորհուրդը:

Շապուհը չի բավարարվում զորքերի մեջ Արշակին և Վասակին գերյալների նման պահելով: Նա իր մեծամեծներին և մոգերին հայտնում է իր գաղտնի մտքերը..

«Արշակ թագավորն ահա երեսուն տարի է, որ Արյաց հետ պատերազմ է մղում, և ոչ մի տարի մենք չկարողացանք հաղթել, իսկ այժմ ինքն իր ոտով է եկել ինձ մոտ: Նա իրեն հիմա համարում է ինչպես մեկը իմ ծառաներից: Եթե գիտենամ, թե այսուհետև նա ինձ հետ դաշնը կպահե՞ հնազանդությանը, անկեղծ ուխտով, ապա նրան խաղաղությանը կարծակենք, որ գնա իր աշխարհը»:

Շապուհի մոգերը լավ էին ճանաչում Չայոց բնավորությունը: Նրանք հղացան զարմանալի խորամանկ ու դիպուկ մի միջոց, որով կարող էր պարսից արքան իմանալ Արշակի հոգում խոր թաքնված ճշմարիտ զգացումները:

«Արա՛, ինչ որ քեզ ասում ենք,-ասացին մոգերը,- նրանց այստեղ պահիր, մարդ ուղարկիր Չայոց Աշխարհ, բերել տուր այնտեղից երկու բեռ հող և մի ամանով ջուր: Դետո հրամայիր, որ քո խորանի հատակի կեսի վրա շաղ տան Չայոց Աշխարհից բերած հողն ու ջուրը, ապա դու ինքդ Չայոց Արշակ թագավորի ձեռքից բռնած նախ տա՛ր խորանի այն տեղը, որտեղ բնական գետինն է, և նրան հարցումներ արա: Դետո նրա ձեռքերը բռնած հայկական հող շաղ տված տեղը տար և լսի՛ր, թե նա ի՞նչ կխոսի, և այն ժամանակ կգիտենաս, թե երբ նրան արծակելու լինես Չայաստան, քո ուխտն ու դա՛շինքը կպահի՞, թե՞ ոչ: Որովհետև, եթե նա հայկական հողի վրա խիստ լեզվով խոսի՝ իմացիր, որ Չայոց Աշխարհի հասնելուն պես, հենց նույն օրը, նույն լեզուն կբանեցնի, նույն պատերազմը կնորոգե քեզ հետ, նույն ճակատամարտերը, նույն թշնամությունը կշարունակե»:

Պարսից թագավորը վարվեց այնպես, ինչպես խորհուրդ տվեցին իր մոգերը:

Երբ ամեն բան պատրաստ էր, Շապուհը բերել է տալիս Արշակին և նրա ձեռքից բռնած ճենմուն է այնտեղ, որտեղ հատակի մի մասի վրա ցանված էր Չայոց հողն ու ջուրը:

Երբ Արշակը քայլում է պարսկական հողի վրա խոսում է խոնարհ, այնպես կարծես պատերազմում հաղթվելով է գերի ընկել, այլ ոչ նենգ սադրանքով: Իսկ երբ Շապուհը նրա ձեռքը բռնած բերում է Չայոց հողի վրա, Արշակը սկսում է խոսել ըմբոստ հայար-

տությանը. «Դեռու ինձանից, չարագործ ծառա, որ տերերիդ վրա տեր ես դարձել: Ես չեմ ների քեզ և քո որդոց իմ նախնիների վրեժը և Արտավան թագավորի մահը: Որովհետև այժմ դուք՝ ծառաներդ, ձեր տերերի՝ մեր բարձն եք հափշտակել, բայց ես թույլ չեմ տա այդ, մինչև դարձյալ մեր տեղը չգրավենք»:

Նախքան այս պատմությունը շարունակելը մի հիշեցում այն մասին, թե ինչո՞ւ էր Արշակ Չայոց թագավորը Շապուհին մեղադրում Արշակունիների բարձր հափշտակելու մեջ, որը տվյալ դեպքում Պարսից գահին էր:

Արտավանը պարթևական հարստության Պարսկաստանի վերջին թագավորն էր, որին 226 թվականին սպանեց պարսիկ իշխաններից մեկը՝ Արտաշիր Սասանյանը և Պարսկաստանում դարձավ նոր՝ Սասանյան հարստության հիմնադիրը: Թե Պարթև և թե Չայոց թագավորները, ըստ ավանդության, սերված էին Պարթև Արշակ Մեծից և Չայոց Արշակունիները համարվում էին երկրորդը Պարսկաստանի պարթևներից հետո: Եվ Արշակունիները Արտավանին համարում էին իրենց ազգականը, իսկ Արտաշիր Սասանյանին՝ հափշտակիչ: Ուրեմն, երբ Արշակը Շապուհին ասում է, թե «Դուք՝ ծառաներդ ձեր տիրոջ՝ մեր բարձն եք հափշտակել», նկատի ուներ այն, որ Պարսկաստանում պարթևական իշխանության կործանումից հետո, Չայաստանը բնականորեն դարձել է պաղագազույնը Արշակ Մեծի սերունդների մեջ: Իսկ ծառա է անվանում Շապուհին և իր նախնիներին, որովհետև Արտավան Պարթև Արշակունուն սպանել էր նրա ծառաներից մեկը:

Ինչևէ: Սա հիշեցման համար: Դիմա դառնանք բուն պատմությանը:

...Շապուհը Արշակ Չայոց արքային մի քանի անգամ տարավ-բերեց հայկական և պարսկական հողերի վրայով և միշտ նույն արդյունքը:

Սակայն սրանով չավարտվեց միջադեպը:

Երեկոյան Շապուհը խնջույք տվեց: Սովորաբար, եթե խնջույքին հրավիրված էին լինում ուրիշ երկրների թագավորներ, Չայոց և Պարսից թագավորները բազմում էին մի թախտի վրա՝ իբրև հավասարներ մի բարձրության վրա: Բայց այս անգամ Շապուհը իր թախտին բազմեց մենակ, ապա բոլորին բազմեցրին ըստ իրենց աստիճանների, վերջում բերեցին Արշակին և բազմեցրին ամենացածրում, որի տակ լցված էր Չայոց Աշխարհից բերված հողը:

Արշակը, չդիմանալով այդ նվաստացմանը, ոտքի կանգնեց և ասաց Շապուհին. «Իմս է այդ տեղը, որտեղ դու բազմել ես, որովհետև մեր Արշակունյաց ազգի տեղն է այդ եղել: Եթե իմ աշխարհը դառնամ, քեզանից վրեժ կպահանջեմ»:

Շապուհին միայն այդ էր պետք, որ Արշակը անխոհեմորեն հոխորտա և սպառնա իրեն ուրիշ երկրների թագավորների ներկայությամբ:

Դեռ խնջույքը չսկսված՝ Շապուհը հրաման է տալիս բերել երկաթե շղթաներ, կապել Արշակի պարանոցը, ոտքերն ու ձեռքերը և այդպես տանել Ամհուշ բերդ և շղթայված գանձել խավար բանտի պատին:

Իսկ հաջորդ օրը Շապուհը դատաստանի տվեց Վասակ Մամիկոնյան Չայոց սպարապետին: «Աղվես -, ասաց նրան Շապուհը,- այդ դու էիր, որ այսքան տարի մեզ և մեր քաղաքներին չարչարեցիր: Դու էիր, որ այսքան տարի կոտորում էիր արիներին, հիմա ինչպե՞ս պետք է իմ ձեռքից ազատվես: Ես քեզ աղվեսի մահով պիտի սատկեցնեմ»:

Այս ատելությամբ լի խոսքերին Վասակը պատասխանեց. *«Իմ մեծության չափը չի մացար, որովհետև ինձ տեսնում ես փոքրամարմին, մանավանդ, որ սուրս էլ վրաս չէ: Մինչև այժմ քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ աղվե՞ս դարձա: Բայց երբ ես դեռ Վասակն էի, ես իսկա էի, մի ոտս մի լեռան վրա էր, մյուսը՝ մյուս լեռան վրա: Երբ աջ ոտքիս վրա էի հենվում, աջ կողմի լեռը գետինն էի կոխում, երբ ձախ ոտքի վրա էի հենվում՝ ձախ կողմի լեռն էի գետին կոխում»:*

Երբ Շապուհը հարցրեց, թե ի՞նչ լեռներ էին դրանք, Վասակը պատասխանեց.

«Իմ երկու ոտքերի տակի լեռներից մեկը դու էիր, մյուսը Յունաց թագավորը»:

Շապուհը Վասակ Մամիկոնյանի մորթը հանել տվեց, լցնել տվեց խոտով և Անհուշ բերդում կախել տվեց Յայոց Արշակ արքայի բանտախցում, որ սիրելի զորավարի հարդով լցված պաճուճապատանքը միշտ նրա աչքերի առջև լինի, և նրա զարհուրելի տառապանքի վրա ևս մի անմխիթար տառապանք ավելանա:

Մարդկային բնավորության ծայրահեղությունների, գթասրտությունների ու ոճրագործությունների, սիրո և ատելության, նենգ խարդավողի և սակայն միամիտ հավատավորի, ջերմեռանդ քրիստոնյայի և քրիստոնեական դավանանքի պատվիրանները շարունակ ոտնատակ տվողի, քաջարի հայրենասերի և դաժան տիրակալի՝ անչափ բարդ ու խճճված էությանը դժբախտ ու ողբերգական Յայոց Արշակ Երկրորդ արքան իր անհանգիստ կյանքի սլացքն ավարտեց Անհուշ բերդի բանտի պատին շղթայակապ գամված: Անհուշ բերդի, որտեղ ընկնողը, երբևէ, որևէ ժամանակ դուրս չէր եկել:

Նա իսկապես գթասիրտ էր, որովհետև կան ապացույցներ, որ նա մշտապես մասնակցել է Ներսես Մեծի մարդասիրական ձեռնարկումներին՝ ոչ միայն ավելացնելով եկեղեցական հողատարածքները, այլև մշտապես բացել է արքայական գանձարանը հայրապետի այդ առաքելությունը սատարելու համար: Ոճրագործ, որովհետև խեղդել տվեց իր հարազատ հորը և նենգ խարդավանքով սպանել տվեց իր զույգ եղբայրների ժառանգներ Գնելին և Տիրիթին: Միամիտ հավատավոր, որովհետև հավատաց Շապուհի աղի վրա վարազագիր երդմանը և գնաց նրա ցանկությանն ընդառաջ և կործանվեց: Ջերմեռանդ քրիստոնյա, որովհետև նա իսկապես քրիստոնեական դավանանքի պաշտպանն էր, որ շատ հաճախ խախտում էր այդ դավանանքի «Մի սպանի՛ր» պատվիրանը: Քաջարի հայրենասեր, որովհետև պարսիկների դեմ տարած բազմամյա կռիվների ժամանակ մշտապես իր սպարապետի հետ անձամբ առաջնորդեց Յայոց զորքերը՝ երբեք չմտածելով, թե մի խելացնոր նետ կռվի դաշտում կարող է վերջ տալ իր կյանքին: Երազող արքա, որի կյանքի իմաստը իր երկիրը մի հզոր միասնությամբ անպարտելի դարձնելն էր: Կառուցեց Արշակավանը հանուն այդ երազանքի և հրավիրեց այնտեղ բոլոր նրանց, ովքեր կարիք ունեին պաշտպանության:

Որքան շատ է դատապարտվել արքայի այդ արարքը: Որքան ատելություն է կուտակվել նրա դեմ այս քաղաքի պատճառով, որն ի վերջո նրան կործանման հասցրեց: Ինչո՞ւ: Մի՞թե արքան, Արշակավանը կառուցելով և նրան տալով նման կարգավիճակ, չէր վերականգնել իր հեթանոս նախնիների հեթանոս տաճարներում գործող օրենքը, ըստ որի՝ տոնախմբության օրերին այնտեղ հասած, տաճար մտած մեղավորները, զանցառուները, օրինախախտները ազատ էին արձակվում հետապնդումից: Արշակավանը կործանվեց: Քաղաքի հետ կործանվեց նաև երազող արքայի հավատը, որ ինքը

միահեծան, հզոր ու կառուցող մի արքա է: Այդ պատճառով էլ նա իրագործեց ահարկու ոճիր՝ հագուրդ տալու համար իր հզոր վրեժին: Նա ոչնչացրեց Կամսարականների փառավոր տոհմը՝ կարծես Յայոց Աշխարհին և իր սեփական եսին ապացուցելու համար, թե դեռ որքան հզոր և անխոցելի է ինքը՝ Արշակ արքան:

Բայց նա խոցելի էր... որովհետև անսահման դժբախտ էր, որովհետև չհասկացված մի տիրակալ էր, որի հպատակներից շատերը գերադասել էին օտարի ծանր լուծը: Եվ որքան դիպուկ էին Ներսես Մեծի խոսքերը՝ ուղղված իր մոտ եկած նախարարներին. *«Արշակը թեկուզ քյուր անգամ էլ չար լինի, սակայն աստվածապաշտ է, որքան էլ մեղավոր լինի՝ սակայն ձեր թագավորն է... Իսկ դուք ուզում եք ծառայել անօրենյան, նրա պաշտոնյաներին...»:*

Ինչո՞ւ:

Մի՞թե հնարավոր է պատասխանել այս հարցին:

Որքան պիտի տառապեր Անհուշ բերդում շղթայված Յայոց Արշակ արքան, եթե չլիներ նրա հավատարիմ Դրաստամատ ծառան:

Ամմիանոսի վկայությունը քիչ այլ է Արշակ արքայի մահվան մասին Փավստոս Բուզանդի վկայությունից: *«Պարսից Շապուհ թագավորը, գրում է Ամմիանոսը, որն արդեն ծերացել էր և որն իր թագավորության սկզբից քաղցր հակում ուներ թալանի, «Ամոթալի դաշնագիրը» կնքելուց հետո, ձեռք երկարեց Յայաստանին, որպեսզի ենթարկե իր իշխանությանը»:*

Սկզբում նա գործ դրեց ամեն տեսակ խաբեություններ, բայց, որովհետև ամբողջ ազգաբնակչությունը դիմադրում էր, սկսեց նաև մի շարք թեթև ծնշումներ գործել և մեծամեծներից, սատրապներից ոմանց հավատարմությունը խախտեց, իսկ ոմանց էլ հանկարծակի հարձակումներով նվաճեց:

Այնուհետև նա իր ձեռքը ձգեց իրեն՝ Արշակ թագավորին՝ գործադրելով գայթակորության ամենաընտիր միջոցները երդմնազանցության հետ միասին. հրավիրելով նրան խնջույքի՝ հրամայեց դուրս տանել նրան ետևի թաքուն դռնով, հանել աչքերը, շղթայել արծաթյա շղթաներով, որ նրանց մոտ պատժի ժամանակ պատվավոր անձերի համար համարվում էր ունայն մի մխիթարություն, և աքսորեց Ագաբանա անունով բերդը, ուր նա զանազան տանջանքներից հետո ենթարկվեց մահապատժի»:

Նախքան նորից Փավստոս Բուզանդին անդրադառնալը՝ դիմենք նաև Մովսես Խոռենացուն:

«Արշակը, սաստիկ նեղն ընկած, ականա գնում է Շապուհի մոտ և արգելված պահվում է: Բռնի ստիպումներից հարկադրված՝ գրում է իր Փառանձեմ տիկնոջը, որ ինքն էլ գա Շապուհի դուռը: Շապուհն էլ հրամայում է Յայոց բոլոր այն մեծամեծներին, որոնք վաղուց անցել էին իր կողմը, որ թագուհու հետ ուղարկեն իրենց կանանց և այն նախարարների կանանց, որոնք հավատարիմ էին մնացել Արշակին: Սակայն նախարարները միաբանվեցին և հալածեցին այն գունդը, որն եկել էր իրենց կանանց և որդիներին տանելու: Փառանձեմն էլ իր մարդու կոչին չգնաց, այլ զանձերով հանդերձ եկավ Արտագերս բերդը՝ լուր ուղարկելով իր Պապ որդուն՝ հույս ունենալով ազատվել Շապուհի ձեռքից: Շապուհը, սրա վրա գայրաճալով, Արշակի ոտքերը կապում է շղթաներով և ուղարկում է Խուժաստանի երկիրը՝ Անհուշ կոչված բերդում բանտարկելու: Արշակը,

Հայ գինվոր

Արքան դեռ նոր էր գամվել Անհուշ բերդի քարեղեն բավիղներից մեկում՝ իր հավա-
տարիմ սպարապետի պաճուճապատանքի դիմաց, երբ Շապուհը **Ձիկ և Կարեն** զորա-
վարների հրամանատարությամբ Հայոց Աշխարհի վրա արժակեց իր բանակները,
որոնք երեսունչորսամյա իրենց պարտությունների վրեժը պիտի լուծեին խոշոր հաշ-

ԿՌԿ:

Փառանձեն բազուկին, փրկելու համար թագավորական գանձերը, տասնմեկ հա-
ր ընտիր, սպառազեն, պատերազմող զինվորներով եկավ ամրացավ Արշարուն-յաց
վառի Արտագերս ամրոցում, որն Արշակը, Կամսարականների ձեռքից առնելով,
րժրել էր անառիկ: Արտագերսը նաև առատ ամբարանոցներ ուներ, որոնք մթերք էին
աքում շրջակա բերդապահներին: Երբ թագուհին տասնմեկ հազար զինվորով և հինգ
զար ժողովրդով ամրացավ Արտագերսում, գիտեր, որ երկար ամիսներ կարող էր
պահով լինել և պահել ամրոցը, մինչև Բյուզանդիայից կգա կիսանի արքայազն Պա-
:

Վաղես կայսրը անշուշտ գիտակցում էր, որ Սասանյանների հաստատվելը Հայաստանում մշտական վտանգ է ներկայացնելու Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններին: Զեռնեական Միջագետքին, Կապադովկիային և Պոնտոսին: Սակայն Վաղեսը պատերազմ էր մղում գոթերի դեմ և Հայաստանով կարողացավ զբաղվել միայն 370 թվականին:

տում է նրան իբրև մի անառակի և անարգում Արշակունիների տոհմը: Եվ երբ Գղակը լուր տարավ պարսիկ զորքին, թե այլևս բերդաքաղաքի մարդիկ անգոր են պաշտպանել իրենց ամրությունները, նրանք հարձակվեցին միահամուռ ուժով, ջարդեցին դարպասները և մտնելով սկսեցին թալանել և կոտորել մնացածին, գերեցին թագուհուն և արքայական գանձերը:

Ինը օր և ինը գիշեր Արտագերսը կողոպտվում էր:

«Եվ երբ նրանք գնացին,- գրում է Փավստոսը,- **տարան Փառանձեմ տիկնոջը Պարսից աշխարհի և Յայաստանի բոլոր գերիներին, գանձերն ու Փառանձեմ տիկնոջը թագավորի առաջ բերին: Պարսից թագավորը մեծ շնորհակալություն հայտնեց իր զորավարներին: Եվ որովհետև Պարսից Շապուհ թագավորը ուզեց թշնամաբար անարգել Հայոց Աշխարհի ազգն ու թագավորությունը, հրաման տվեց ժողովել իր բոլոր զորքերը, իր մեծամեծներին ու փոքրերին՝ բոլոր աշխարհի մարդկանց, որ իր իշխանության տակ էին, ու հրամայեց բերել նաև այս բազմության մեջ Հայոց Փառանձեմ տիկնոջը: Նա հրամայեց շինել հրապարակում տանջանքի գործիք, որը հրամայեց ձգել տիկնոջ վրա և ենթարկել Փառանձեմ տիկնոջը անասնական պղծության, պոռնկական խառնակության: Այս կերպ սպանեցին Փառանձեմ տիկնոջը»:**

Շապուհը կարող էր այդպես վարվել: Շապուհը մեծագույն հաճույք էր ստանում, երբ նայում էր գռեհի ու զորքի տականքի կողմից բռնաբարվող Հայոց Մեծ տիկնոջը: Որևէ հայ արքա նման բան երբեք չէր կարող անել, եթե նույնիսկ ոճրագործ էր եղած, եթե նույնիսկ ձեռքերը թաթախել էր յուրայինների արյան մեջ: Նրա հնագույն էությունը, որտեղ կար **Մեծ Սոր** պաշտամունքը, թույլ չէր տա դա անել:

Փառանձեմ թագուհին արժանի չէր նման ստոր լլկանքների, եթե նույնիսկ մի մեղավոր հոգի ուներ: Նրա խղճին էր ընկած բյուզանդուհի Օլիմպիայի մահը, որը հայտնվել էր Հայոց արքունիքում որպես առաջին տիկին, ընդ որում՝ ամուլ և հռոմեա-հունական Բյուզանդիոն պետության նենգ քաղաքականության ներկայացուցիչ, որոշ պատմաբանների կարծիքով՝ նաև լրտես Հայոց արքունիքում:

Փառանձեմ թագուհու մեղքը... Քրիստոնեական դավանանքը թույլ չի տալիս արդարացնել այդ մեղքը, բայց այդ դավանանքն ընդունելուց ընդամենը հիսուն տարի էր անցել... Հազարամյակներ շարունակ հեթանոս հավատին ծնրադիր հայն ընդամենը հիսուն տարվա ընթացքում չպիտի կարողանար ամբողջությամբ, իր արյամբ և ավիշներով, ժառանգականության չգրված օրենք-կանոնով անվերապահորեն ընդունել Քրիստոսի դավանանքը:

Աշխարհի հզոր մեղքի մեջ իր բաժին մեղքը սրտի վրա ապրեց Փառանձեմ թագուհին: Բայց նա սիրում էր իր հայրենիքը: Նա կարող էր որևէ քրիստոնյա արքունիքում իր ապահովությունը գտնել, եթե հայրենիքի համար այդ անագորույն ժամանակներին փախուստի դիմեր: Բայց նա մեծագույն ջանքերով կազմակերպում էր ինքնապաշտպանությունը Արտագերս բերդաքաղաքի բարձունքներից: Նա գիտեր՝ Արտագերսը հոլյսի այն խորհրդանիշն է, որին հառած է ոչ միայն Հայոց աչքը, այլև Պապ արքայազնի և նույնիսկ Անհուշ բերդում շղթայված Հայոց Արշակ դժբախտ արքայի աչքը, որը դեռ կենդանի էր, և դեռ իր Դրաստամատ հավատարիմ ծառայի միջոցով չէր խրախճանել իր վերջին խնջույքը:

Հայոց պատմության էջերում պիտի ապահովաբար պահվեր Փառանձեմ թագուհու եղերական պատմությունը: Այդ պատմությունը, մեզանից անկախ, պիտի պահվեր նաև մեր հիշողության բավիղներում, որտեղ երբեմն-երբեմն ցավով պիտի դուրս ցայտեր հիշեցնելու համար թշնամու մշտական նենգության և խարդավանքի մասին և հայի մըշտական, ոչ մի բանի պետք չեկող միամտության մասին՝ այդ նույն նենգության և խարդավանքի հանդեպ:

Արտագերսը կործանվեց: Հայոց Աշխարհի զգայական էությունը ցնցվեց՝ իր թագուհու սոսկալի մահվան լուրն առնելով: Սակայն Հայոց Աշխարհը իր ծանր վշտի և հոգեվարքի մեջ տապկլտվող իր էության ներսում հավաքում էր վերջին ուժերը՝ գետնատարած իր մարմինը ոտքի հանելու համար:

Շապուհ պարտված արքային թվում էր, թե անտեր մնացած, քարուքանդ եղած երկիրը մի հարվածով պիտի տապալի և դառնա նրա միահեծան տերը: Հավաքելով իր բոլոր զորքերը Շապուհն այս անգամ անձամբ արշավեց Հայոց Աշխարհի վրա՝ առաջնորդներ ունենալով Մերուժան Արծրունուն և Վահան Մամիկոնյանին: Նա երկու հայ զինակիցների հետ սոսկալի նախճիրով անցավ Հայոց Աշխարհով: Թագավորական ուտան Այրարատը, Արտաշատը, Վաղարշապատ մայրաքաղաքները, Երվանդաշատ մեծ քաղաքը՝ Արշարունյաց գավառում, Բագրևանդ գավառում՝ Ջարեհավանը, Աղիովիտ գավառում՝ Ջարիշատը, նաև Վանը, Նախճավանը հիմնահատակ կործանվեցին: Տղամարդկանց փղերին ոտնակոխ անել տվեցին, կանանց ու երեխաներին սայլերի վրա ցցերին հանել տվեցին, գերեվարեցին հազարավորների: Թիվ ու հաշիվ չկար սպանվածներին, չարչարվածներին, բռնաբարվածներին...

Հայոց ծաղկուն, բարգավաճ, բարեշեն քաղաքները, որոնք աշխարհին հայտնի էին իրենց սքանչելի արհեստավորներով, առևտրով, կառուցող վարպետներով, դպրության կենտրոններով, ամայացան: Բայց մանավանդ սոսկալի էր գերեվարությունը, որի նպատակը հայ տաղանդաշատ, ամեն գործի վարպետ արհեստավորներով, գործունյա առևտրական ու վաճառական բանիմաց մարդկանցով Պարսից երկիրը ծաղկեցնելն էր: Ողջ Հայոց Աշխարհից հավաքված բյուրավոր, իրենց գործի սքանչելի գիտակ այս վարպետներին հավաքեցին Նախճավանում, իսկ այնտեղից, Արաքսն անցկացնելով, տառան Պարսկաստան:

Բայց ինչ դաժանություն էլ գործեր Շապուհ արքան, որքան էլ արյուն թափեր, ավերեր ու քանդեր, չէր հազնում նրա արյունուշտ էությունը: Երբ փղերի ոտքերի տակ տորթել էր տալիս չափահաս տղամարդկանց, երբ կանանց և երեխաներին սայլերի վրա ցցերին էր հանում, երբ իր աչքերի առջև տանջանքի ու չարչարանքի ամենասոսկալի ձևերով մահվան էր տալիս պարտվածներին, արյան առատությունից բորբոքված նրա անզսպելի կիրքը հագուրդ չէր ստանում, այլ ավելի ու ավելի էր բորբոքվում, և նոր արյունուշտ տեսարանների պահանջը ավելի անզսպելի էր դառնում: Եվ այդ ժամանակ նա հրամայում էր նախարարների գերի ընկած կանանց մերկացնել ու նետել հրապարակ, որտեղ նրանք բռնաբարվում էին, ենթարկվում վայրաբարո լլկանքների Պարսից արքայի աչքերի առջև, ինչպես իրենց եղերորեն զոհված թագուհին: Եվ հայտնի էր, որ նա այդ տմարդի տեսարաններով իր արդեն ծերացած, անկարող այրության պահանջին էր հագուրդ տալիս:

Եղերորեն զոհված Փառանձեմ թագուհին և հիմա լլկվող այս իշխանուհի կանայք չսրբացա՞ն, արդյոք, Աստծո դրախտում...

Շապուհը վերադառնում է Պարսկաստան՝ Հայոց ավերված, ծխացող աշխարհում թողնելով Մերուժան Արծրունուն և Վահան Մամիկոնյանին: Եվ սրանք էլ, որպես պարսից գահի հավատարիմ ծառաներ, իրենց իսկ հարազատների տանջահարությամբ մըշտապես նորոգում էին Շապուհին տված իրենց հավատարմության երդումը:

Նախարարները իրենց զենքերը վայր չէին դրել: Նրանք կռվում էին: Եվ Շապուհը, երբ վերադարձավ իր երկիրը, դեռ վերջնականապես չէր հնազանդեցրել Հայաստանը: Նա իր երկու հայ ծառաներին հրահանգել էր ամենուրեք կործանված, քարուքանդ եղած բերդերը վերաշինել և այնտեղ պարսից զորքեր դնել: Ավարտել պատերազմը՝ հայ ըմբոստ նախարարների ապստամբությունը ճնշելով, նրանց կոտորելով, ապա և քրիստոնեությունը վերացնելով և Հայաստանում զրադաշտականությունը տարածելով: Շապուհի այս ծրագիրը միանգամայն ընդունելի ու սիրելի էր Մերուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի համար:

Մերուժան Արծրունին իր պայքարը ամենից առաջ սկսեց եկեղեցականների դեմ, որոնք հունասեր կուսակցության կարևոր ներկայացուցիչներն էին: Մերուժանը եպիսկոպոսներին ու քահանաներին գերի էր ուղարկում Պարսկաստան, եկեղեցիներից ու դպրոցներից հավաքել էր տալիս գրքերը և այրում, ստիպում էր, որ կոտորածներից մահապուրծ ժողովուրդը խոսի միայն պարսկերեն և ընդունի մազդեական պաշտամունքը: Եվ որովհետև իշխանները գտնվում էին ապստամբական կռիվների մեջ, նրանց ընտանիքներին, որոնք ազատվել էին Շապուհի ծեռքից և դեռ ապրում էին իրենց անբողոքներում, բոլորին ստիպում էր ընդունել պարսից կրոնը, իրենց տներում ատրուշաններ կառուցել և պաշտել կրակը՝ որպես աստծո: Սակայն իմանալով, թե իրենց ինչ սոսկալի ճակատագիր է սպասվում՝ նրանք բոլորը՝ այդ ազնվագարն տիկնայք և օրիորդները, հրաժարվեցին ուրանալ իրենց դավանանքը:

Արդյո՞ք Աստծո դրախտում նրանք գտան իրենց արժանի տեղը:

Ռշտունյաց Գարեգին իշխանի կինը՝ Համազասպուհին, Մամիկոնյան տոհմից էր և Վահան Մամիկոնյանի զարմուհին էր: Գարեգին իշխանը, թողնելով իր գերդաստանը Վանի միջնաբերդում, հեռանում է՝ միանալու համար ապստամբ հայ իշխաններին:

Վահան Մամիկոնյանը և իր քեռորդի Մերուժան Արծրունին ուզում են իշխանուհի Համազասպուհին բռնությամբ ընդունել տալով նրանց կրոնը պարսկացնել: Ռշտունյաց իշխանուհին մերժում է կրոնափոխության և ազգափոխության առաջարկը՝ իմանալով, որ պիտի ենթարկվի չարչարանքների: Ամեն սրբություն կորցրած Շապուհի երկու պնակալեզները, մերկացնելով իշխանուհուն, գլխավայր կախում են բարձր աշտարակից:

«...Այդպես մեռավ կախադանին,- գրում է Փավստոսը,- Նրա մարմինը սպիտակ էր, պայծառ տեսքով... Նրա մարմինը բարձրում փայլում էր ծյունի սպիտակությամբ, և շատ մարդիկ օրեցօր գալիս էին նրան նայելու իբրև մի սքանչելի երևույթի... Համազասպուհու դայակը մի լայն պարեգոտ հագած, մեջքին գոտի կապած՝ սպասում էր բարձր աշտարակի ներքև՝ ժայռի բարձր գագաթի տակ, որտեղից կախված է իր սանը, մինչև որ քայքայվեց նրա ամբողջ մարմինը: Եվ որքան որ ներքև էին թափվում նրա ոսկոր-

ները, նա ժողովում էր, իր ծոցը դնում: Եվ այսպես իր սանի բոլոր ոսկորները ժողովեց, տարավ նրա ազգականների մոտ»:

Արդյո՞ք Համազասպուհի տիկինը արժանացավ Աստծո դրախտին:

«Եվ այնչափ չար էին այս Վահան և Մերուժան երկու մարդիկ, որ մինչև անգամ իրենց մերձավորներին չէին խնայում, այլ անողորմաբար չարչարում էին թե՛ օտարներին և թե՛ իրենց ընտանիքներին: Շատ տեղերում ատրուշաններ էին շինում, մարդկանց բռնի հնազանդեցնում մազդեական կրոնին... Ապա, Վահան Մամիկոնյանի մի որդին՝ Սամուել անունով, զարկեց սպանեց իր հոր Վահանին և իր մոր...»:

Սամվելը, սպանելով իր հորը, Հայոց Աշխարհն ազատեց դաժանության և անգթության կատարյալ տիպար, ազգադավ ու ազգասպան մի ճիվաղից, և այս դեպքում այս կրկնահանգանքը ստանում է Հայրենիքի բազում ցավերի համար արդար հատուցման լուսապսակ:

Արդյո՞ք Սամվելը վերին եզերքներում ներվեց իր ծնողասպան արարքի համար:

ՊԱՊ ԹԱԳԱՎՈՐ

(մ.թ. 370 - 374 թթ.)

Երբ Վաղես կայսրը ավարտեց պատերազմը գոթերի դեմ, բացահայտորեն սկսեց միջամտել հայկական գործերին՝ առանց հաշվի առնելու «Ամոթալի դաշնագրությունը», որով կայսրությունը իրավունք չունեի խառնվելու պարսկա-հայկական գործերին:

Վաղեսը գիտակցում էր, որ Հայաստանում պարսկամետ իշխանության հաստատումը չափազանց վտանգավոր և վարկաբեկիչ է Հռոմեական կայսրության համար: Մանավանդ Պարսկաստանը թաթը մեկնել էր նաև դեպի Վրաստան, որը վտանգի կըրկնապատկում էր նշանակում:

Վաղեսը Արինքեոս կոմսի հրամանատարությամբ հռոմեական զորք ուղարկեց Հայաստան, հրամայեց թագավորեցնել Պապին և պաշտպանել հայերին պարսիկներից:

Պապը թեև շատ էր երիտասարդ, բայց օժտված էր հասուն մտքով: Նա պիտի կարողանար կենտրոնացնել ավերված հայրենիքի ցաքուցրիվ ուժերը և դրա համար պիտի հեռվեր այնպիսի անառարկելի հեղինակությունների վրա, ինչպիսիք էին Վասակի որդի Մուշեղ սպարապետ Մամիկոնյանը, ով արդեն պատերազմներում հերոսացել էր, և մյուսը՝ Հայոց Աշխարհի ամենասիրված և ամենաժողովրդական մարդը՝ Ներսես հայրապետը: Ներսես Մեծը գնահատեց պատանի արքայի անկեղծ համակրանքն իր անձի հանդեպ և նաև այն, որ Պապը հավատում էր հայրապետի կարևոր միջամտությանը Հայոց գործերը շտկելու, երկրի ներքին ուժերը ի մի բերելու գործում:

Մյուս կողմից՝ Շապուհը, անկախ Հայոց գլխին թափած սոսկալի նախճիրից, չէր կարողացել Հայաստանի տերը դառնալ: Եվ երբ նորից ասպարեզ իջան հռոմեացիները, Շապուհը, կրկին փոխելով իր քաղաքականությունը, փորձեց բանեցնել «անհավատալի նենգամտություն», ինչպես որակում է Ամմիանոսը: Գոռոզ պարսիկը չխորշեց սողալ Հայոց պատանի արքայի առջև: Նա իր նամակներում քաղցր խոսքերով Պապին ջանում էր համոզել, որ նա չի հասկանում իր իսկական շահերը. կրկնակի դավաճաններ զոհվում էր համոզել, որ նա չի հասկանում իր իսկական շահերը: Շապուհին սիրաշահելու Գղակի (կամ Կիլակի) և Արտավանի կամակատարն է դարձել: Շապուհին ուղարկեց համար Պապը սպանել տվեց Գղակին ու Արտավանին և նրանց գլուխներն ուղարկեց

Նույնիսկ Շապուհը, որը Սասանյան արքաների մեջ համարվում էր ամենահամառը, ամենաքաջը, ամենամենզը, ամենադիվանագետը, երեսունչորս տարի շարունակ զարնըվեց Հայոց ազատատենչ համառության անխորտակ պատմեշին ու ետ շարտվեց: Նրա միակ հաղթանակը նենգութամբ, իր աստվածների սրբազան խորհրդանիշերի վրա սուտ երդումով Հայոց Արշակ արքային ու նրա անհաղթ սպարապետին իր դուռը բերելն էր և մեկին շղթայակապ անդուռ, անպատուհան բանտ նետելն էր ու մյուսին մորթազերծ անելն էր, անտեր երկիրը նախճիրի տալը, նրա թագուհուն և մյուս ազնվազարմ տիկնանց գռեհի լկանքին հանձնելու հաճույքը վայելելը: Եվ հիմա, երբ գիտե՞ր արդեն, որ կյանքն, այնուամենայնիվ, Նույնիսկ Սասանյան գահին բազմած Արքայից Արքայի համար հավիտենական չէ, պիտի շտապե՞ր, պիտի տենչար հայերի համառ ազատատենչության պատմեշին զարնվող իր մեծ կամքը վերջապես իրագործված տես-

Նախքան Վաղես կայսեր մոտ գնալը Մուշեղ իշխանն արդեն հաղթել ու հալածել էր Հայոց բազմաթիվ բերդերը գրաված պարսկական զորքերին: Եվ երբ Պապն արդեն հայրենի գահին էր, Մուշեղ սպարապետը սպառնալից գնդերի զորահանդես կազմակերպեց՝ «**ծածանվող դրոշակներով, բացած նշաններով**» ցուցադրելու այն ուժը, որը պատրաստ էր պատերազմելու հանուն հայրենի չարչրկված երկրի: Բայց հզոր թշնամու դիմաց Մուշեղ սպարապետին հաջողվել էր թագավորական դրոշի ներքո, զինվորագրել ընդամենը տասը հազար զինվոր: Այնուհանդերձ սպարապետը գիտեր, որ այդ տասը հազարից յուրաքանչյուրը տոգորված է հայրենի տունը թշնամիներից մաքրելու այնպիսի կորովով և հաղթանակի հանդեպ ունեցած հավատով, որ կարող է անվարան կանգնել նվաճողների բազմաթիվ անգամ մեծ բանակների դեմ և չերկնչել: Հաղթել՝ սա

Շապուհը, ստանալով Վաղես կայսեր մերժումը, 371 թվականի գարնանը դաշինք կնքեց հարևան մեծ ու փոքր ազգերի թագավորների հետ, նրանց օգնությամբ մեծ զորք հավաքելով՝ կյանքի ու մահու արշավանքի ելավ հռոմեացիների և հայերի միացյալ ուժերի դեմ: Հռոմեացիների հրամանատարն էր **Տրայանոս** կոմսը, Հայոց զորքերին առաջնորդում էին Պապ թագավորը և Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետը, որը նաև առաջապահ զորքի հրամանատարն էր:

Մուշեղն իր քաջամարտիկներով հաղթեց բազմաթիվ անգամ գերազանցող պարսից զորքին: Այս կռիվում զոհվեցին նաև Յայոց Աշխարհին այնքան չարիք պատճառած Զիկ և Կարեն զորավարները:

Այն պահից ի վեր, երբ Արշակ թագավորը գերվեց, պարսիկները պաշարեցին Դա-
րոնքը և շարունակ հարձակումներով աշխատում էին գրավել այն և տիրանալ թագա-
վորական գանձերին: Սակայն բերդապահները, իրենց փոքրիկ զորախմբով, հայ-
րենասեր ու հավատարիմ մարդիկ էին և մեռնելը գերադասում էին անձնատվությունից:
Բերդապահ այս խումբը կարողացավ մինչև վերջ պաշտպանել արքունի ամրոցը և այն
հանձնել իր իսկական տիրոջը՝ Պապ Արշակունուն:

...Իր հոր Վասակի վրեժը այսպես էր լուծում Մուշեղ որդին:

Այս կոիվը ևս ավարտվեց հայերի փայլուն հաղթանակով: Պարսից Շապուհ թագավորը հազիվ մի ծիով և մի քանի թիկնապահներով ճողոպրեց կռվի դաշտից, ազատվեց: Նրա բանակը կոտորվեց, պարսից ավագներից շատերը ձերբակալվեցին: Ավար վերջվեցին Պարսից թագավորի գանձերը, և գրավվեց Շապուհի կանանոցը՝ տիկնանց տիկնոջ հետ:

Պարսից վեց հարյուր ազնվական ավագներին Մուշեղ սպարապետը հրամայում է մորթազերծ անել, խոտով լցնել և ուղարկել Հայոց թագավորին: Մահվան այս ձևն ընդունելով Պարսից ավագանու համար՝ Մուշեղ սպարապետը շարունակում էր մորթա-

Բայց Շապուհի կանանց նկատմամբ Մուշեղ սպարապետը որևէ անարգանք թույլ չտվեց: Այլ հրամայեց ուղտաբարձ ծածկված պատգարակներ պատրաստել և բոլորին իրենց ծառաների հետ ուղարկել Շապուհի մոտ:

Ասում են Շապուհը չափազանց զարմացել է Մուշեղ հայի ճշմարիտ այր մարդուն արժանի ազնիվ արարքով: Կարելի է պատկերացնել նրա զարմանքի չափը, եթե մանավանդ հիշենք, թե ինչպես վարվեց ինքը՝ Շապուհը, Հայոց թագուհու և մյուս ազնվազարն տիկնանց հետ: Ազնվության նման դրսևորումն, անշուշտ, անհասկանալի պիտի լիներ նրա քինախնդիր և նողկալի էությանը: Չհասկանալով հաղթողի այս արարքը՝ Արքայից Արքան հոգու խորքում շնորհակալ եղավ նրան: Նա մի գինու գավաթի վրա նկարել տվեց Մուշեղի պատկերը իր ճերմակ ձիու վրա և խնջույքների ժամանակ գինի էր խմում այդ գավաթով և ասում. **«Ճերմակաձին թող գինի խմի»:**

Երբ Մուշեղը իր հաղթանակած զորքի հետ մեծ ավարով վերադարձավ Պապ թագավորի մոտ, եղան մարդիկ, որ թագավորի առջև ամբաստանեցին Մուշեղին, որ նա ազատ էր արձակել Շապուհի կանանց, այն դեպքում, երբ...

Պապը շատ էր երիտասարդ և նրա թագուհի մոր անարգանքի որշանումը դեռ շատ էր թարմ, որ նա կարողանար գնահատել իր սպարապետի ազնվությունը: Պապը բնածին խելքի տեր էր, բայց անկարող եղավ վերլուծել մարդկային բարդ հոգեվիճակները և ընկալել բարոյականության առաջադրած կարևոր խնդիրները: Եվ նա գաղտնի մի թշնամանքով լցվեց հերոսի հանդեպ, որն ազատագրում էր հայրենիքը՝ դրանով իսկ ամրապնդելով նրա գահը:

Երկրորդ մեծ կոիվը տեղի ունեցավ Բագրևանդ գավառի Բագրավան ավանում՝ ՆՐԱԿԱՌ ԼԵՈՒԱՆ մոտ՝ Եփրատ գետից ոչ հեռու։ Այստեղ հավաքվեցին թագավորի նոր պահապանները՝ կազմակերպված բանակները, որոնց և միացավ Մուշեղն իր 90 հազարով։

Պարսից թագավորը նոր արշավանքի ելավ՝ հաշվով չափանիվ մայրաղով լճայնաձևով
պարտությունը: Նրան էր միացել նաև **Աղվանից Ուռնայր** թագավորը:

Երբ Պարսից գնդերը մի կողմից և մյուս կողմից հռոմեացիների զորավար Տերենտը արգելեց հասան միմյանց, կռիվն սկսելուց առաջ հռոմեացիների զորավար Տերենտը արգելեց Պապ թագավորին կռվի մեջ մտնել, որ հանկարծ մի մոլորյալ նետ նորից Հայոց գահը թափուր չդարձնի:

Պապ թագավորը և Ներսես հայրապետը բախժարացան Սպանիայում՝ Ռախմալի մոտից՝ հետևելու մարտի ընթացքին։ Ավանդությունն ասում է, որ նախքան կռվի մեջ մտնելը, Մուշեղ Մամիկոնյանը բարձրացավ Նպատ, որպեսզի հայրապետին օրհնել տա Հայոց Քանակի դրոշներն ու նշանները։ Պապ թագավորը, հիշելով չարախումների բամբակաճաճ Մուշեղի հասցեին, իր կասկածը հայտնեց հայրապետին և նույնիսկ ցանկացավ սանքը Մուշեղի հասցեին, իր կասկածը հայտնեց հայրապետին և նույնիսկ ցանկացավ նրան կռվի չթողնել՝ վախենալով դավաճանությունից։ Պապը պնդում է, որ Մուշեղին հայրապետը երդվել տա իր աջի վրա։ Մուշեղը վերցնում է հայրապետի աջը և երդվում, ապա դառնալով Պապին և նրա աջը նույնպես վերցնելով՝ ասում է. «**Ես կապրեմ և կմեռեմ քեզ համար, ինչպես իմ հայրը քո հոր՝ Արշակի համար, միայն թե մի լսիր չարախոս**

երկուական անձ՝ մի երեց և մի սարկավագ, իսկ մյուսներին, ինչպես նաև նրանց եղբայրներին և որդիներին, վերցրեց զանազան ծառայության, ինչպես նաև զինվորության: Այսինքն, հնարավորություն տվեց նրանց իրենց հացը վաստակել սեփական աշխատանքով:

Բռնագրավվում են ոչ միայն գյուղական հողերականության հողերի մեծ մասը, այլ նաև փակվում են եկեղեցական միաբանություններ, կուսանոցներ, որտեղ հավաքված կանանց հրաման է տրվում անուսմանալ: Պապը փակել տվեց Ներսես հայրապետի հիմնած շատ աղքատանոցներ, որտեղ փաստորեն բարգավաճում էին ծրիակերությունն ու ծուլությունը:

Այս երիտասարդ թագավորը, որը կարողացել էր վերջ տալ փոքրիկ թագավորիկների իշխանությանը և հայրենիքից անջատված ծայրագավառները նորից միացնելով՝ վերականգնել հայրենիքի ամբողջականությունը, հիրավի հանդես բերեց նաև տնտեսվար թագավորի առաջադիմական և քաղաքակիրթ գործելակերպ, որի ջանքերն ուղղված էին միասնական հայրենիքի հզորացմանը՝ բոլոր իմաստներով:

Բայց պիտի հանդուրժե՞ր եկեղեցին սա և մանավանդ այն, որ Պապը չափավորեց նաև հունասիրությունը, ինչպես կարողացել էր անել պարսկասիրության հետ:

Որովհետև նա մի արքա էր, որ գիտեր, թե միասնությունը պահպանելու դեպքում ունի՝ հնարավորություն երկիրն ազատելու այս կամ այն հզոր պետության ստիպողական օգնությունից, որն ի վերջո տանում է դեպի ազատություն: Պապ թագավորի ծրագիրն էր, իր սեփական ուժերին ապավինելով, լուծել երկրի հզորության հարցը:

Եկեղեցին պատկանում էր հունասեր կուսակցությանը: Եկեղեցին պիտի ատեր այս թագավորին: Այս հպարտ, արժանապատվության խորին զգացումով առլեցուն թագավորին, որ մտածում էր նույնիսկ աղքատանոցներում կուտակված ծույլ ու անբան ամբոխին աշխատեցնելով՝ նպաստել, որ նրանք ստանան իրենց հացը ազնվությամբ վաստակելու հնարավորություն: Եվ ոչ միայն սրանց, այլև համայնքներում կուտակված հողերականներին, ովքեր, ոչինչ չանելով, փառավորապես ապրում էին ամենասոսկալի աղքատության շեմին հասած գեղջուկի հաշվին:

Եկեղեցին պիտի ատեր երիտասարդ թագավորին, որովհետև նրա կատարած յուրաքանչյուր քայլն ու հրամանը բխում էին անառարկելի տրամաբանությունից: Եկեղեցին անզոր էր վիճարկել թագավորի վարած քաղաքականությունը, երբ նա վնասակար էր համարում հունական ազդեցության մեծացումը մեկ այլ առումով. նա պարզապես, այս դեպքում, իրավունք չուներ արհամարհել պարսկական կուսակցության դիմադրությունը: Չեզոքացնելով հունական և պարսկական կուսակցությունների ազդեցությունը երկրում՝ չեզոքացնում էր այն հողը, որի վրա հենվում էին օտարները Հայաստանի պարանոցին իրենց նվաճողական քաղաքականությունը փաթաթելիս:

Երիտասարդ արքան որևէ մեկի կամակատարը չէր ուզում լինել: Երիտասարդ արքան վստահ էր իր և իր երկրի ուժերին:

Ներսես Մեծը դժգոհ էր թագավորի վարած քաղաքականությունից, բայց չէր խզում կապը նրա հետ՝ հուսալով, որ երիտասարդը, ի վերջո, ընդունելու է իր քաղաքականության «սխալները»:

Մի օր հայրապետը, Պապի հետ ընթրելուց հետո, իրեն վատ է զգում: Նա տարվում

է տուն և քիչ անց վախճանվում է: 372 թվականին ողջ Հայոց Աշխարհը ընկղմվում է խոր սգի մեջ: Թագավորը նույնպես խոր սգի պատմուճան է հագնում և անկեղծորեն ողբում հայրապետի մահը:

Հետո երկրում տարածվում է Պապ թագավորի կողմից Ներսես հայրապետին թունավորելու անմիտ բանբասանքը: Հորինողն ու տարածողը հողերականությունն էր: Թունավորման ամբաստանությունը հերյուրանք էր: Այս ահավոր սուտը հերքված է արդեն ոչ միայն նորագույն պատմագիտության, այլև նույնիսկ եկեղեցական պատմագիտության կողմից: **Գարագաշյանը, Մուրադյանը, Օրմանյանը** անդրադարձել են իրենց քննական ուսումնասիրությունների էջերում և մերժել խելքից-մտքից հեռու Պապի հասցեին տրված այս մեղադրանքը:

Ի դեպ, եթե մնան բան լինել, այդ մասին անմիջապես տեղյակ պիտի դառնար լատին աշխարհը, և նրա պատմագրությունը, այսպես թե այնպես, պիտի անդրադառնար դրան: Սակայն նույնիսկ **Ամմիանոսը**, որն ամենայն մանրամասնությամբ շարադրել է Հայաստանում կատարված նույնիսկ ամնշան դեպքերը, ծպտուն չի հանում իր պատմության էջերում այն մասին, որ Հայոց արքա Պապը թունավորել է Հայոց հայրապետին: Բացի այս, եթե Պապը իրոք թունավորած լինել Ներսես Մեծին, Կեսարիայի մետրոպոլիտ **Բարսեղը** իրեն ենթակա քահանայապետի սպանության համար անհմար էր, որ պատասխանատվության չենթարկեր Հայոց թագավորին:

Եկեղեցին պիտի ստեղծեր Ներսեսի վարքագրությունը: Ներսեսի մահվան պատճառը հորինվել էր արդեն: Հանցագործին վերագրվեցին այնպիսի արատներ, որ դրանցից մեկն անգամ բավական էր երիտասարդ թագավորի անձը դարձնելու բարոյական ապականության մեջ մինչև կոկորդը թաղված մեկը: Նրա եղերագործությունը հաստատելու համար **Փավստոս Բուզանդը** թագավորին ներկայացնում է ամենամռայլ գույներով՝ դարձնելով նրան զազրելի մի հրեշ: Հորինվում է մի անհեթեթ առասպել, ըստ որի՝ **Փառամեծն թագուհին** նորածին արքայորդուն նվիրել է դևերին, որոնք օձերի կերպարանքով ապրում էին նրա ծոցում և նրան դեկավարում իրենց կամքին համաձայն:

Ողջամիտ ու խիզախ Հայոց երիտասարդ թագավորն արժանի չէր մնան հերյուրանքի: Օտար պատմագիրներից նրա ժամանակակից **Ամմիանոս Մարկելլիոսը** հիացնումքով է խոսում Պապի մասին և ցավով պատմում, թե ինչպես այս թագավորը զոհ գնաց ստոր խարդավանքներին:

Այս մասին քիչ հետո:

Ներսես Մեծի մահից հետո Պապը կաթողիկոսական գավազանը տալիս է Աղբիանոսի տոհմից **Հուսիկ-Շահակ** եպիսկոպոսին: Պապը նրան չի ուղարկում Կեսարիա՝ ձեռնադրվելու Կեսարիայի մետրոպոլիտ: Պապն իր այս քայլով և՛ հռոմեացիներին, և՛ պարսիկներին փաստել է իր երկրի անկախությունը: Սա պատճառ դարձավ հաստատելու, որ եթե Հայոց եկեղեցին անկախ է, անկախ է նաև Հայոց Աշխարհի հոգեվոր ու մշակութային ոլորտն ընդհանրապես:

Իշխանական
հանդերձանք

Բայց սա խթանեց հունասեր կուսակցության սաստկացող թշնամությանը, որը անհետևանք չպետք է մնար: Հասունամուն էր նողկալի դավադրությունը, որը կազմակերպել և ղեկավարում էր Հայաստանում գտնվող հռոմեական զորքերի հրամանատար Տերենտիոսը:

Ամմիանոսը վկայում է.

«Թեև արտաքուստ խոնարհ էր երևում և միշտ լուրջ կերպարանք ուներ, սակայն իր ամբողջ կյանքի ընթացքում խանդավառությամբ զրգոել էր երկպառակություններ: Այս Տերենտիոսը Վաղես կայսերը ուղարկվող իր զեկուցագրերում մշտապես Հայոց թագավորին ներկայացնում է որպես ամբարտաճան, ինքնասածի, հպատակների հանդեպ չափազանց անգութ, հռոմեացիների հանդեպ արհամարհալից վերաբերմունքով մեկը»:

Վաղես կայսերը հասնող գաղտնի զեկուցագրերը տվեցին իրենց արդյունքը: Վաղեսը Կիլիկիայի Տարսոն մայրաքաղաք հրավիրեց Պապին՝ իբր շատ կարևոր խորհրդակցության համար: Տարսոնում Հայոց թագավորի անձի պահպանության համար առանձնացվեց պատվո պահակների զինված մի ջոկատ, որը փաստորեն նրան պահում էր կալանքի տակ: Պապը չարժանացավ կայսեր ընդունելությանը և այդպես էլ չիմացավ, թե ինչո՞ւ էր կայսրը իրեն շուտափույթ Տարսոն կանչել: Բայց շուտով, Վաղեսի արքունիքում գտնվող մեկը, որը համակրում էր երիտասարդ թագավորին, լուր տվեց նրան, թե Տերենտիոսը նամակ է ուղարկել կայսրին և խնդրել, որ առանց հապաղելու Հայաստան ուղարկի նոր թագավոր:

Պավադրությունը պատրաստվել էր նրբագույն նենգությամբ, և Պապը հասկացավ, որ եթե ուզում է կենդանի մնալ, հարկավոր է առանց ժամանակ կորցնելու փախչել Հայաստան: Նա, վստահելով Վաղեսին, Տարսոն էր եկել ընդամենը 300 սպառազեն ծիավորով: Պապն հավաքեց իր փոքրիկ այրուծին, նրանց դասավորեց սեպի մման և սրընթաց դուրս նետվեց քաղաքից՝ թույլ չտալով անգամ իր պահապան հռոմեացի զինվորներին սթափվել:

Պապի ետևից ուղարկվեց մի ամբողջ լեգեոն: Երբ սրանք մոտ էին արդեն, Պապը ետ դարձավ իր հեծյալներով, հարձակվեց հռոմեական զորքի վրա՝ կասեցնելով նրանց նետերի տարափով, սակայն այնպես, որ զինվորները չվնասվեց, այլ միայն սարսափահար լինելով փախչեց:

Այդպես էլ եղավ:

Պապն իր փոքրիկ զորագնդի հետ, երկու օր ու գիշեր անդադար սլանալով, վերջապես հասավ Եփրատի ափը: Նավեր չկային, և Եփրատի անցումը քիչ հոգս չպատճառեց նրանց:

Տեսնենք, թե ինչպես է նկարագրում Պապի այս փախուստը լատին պատմաբան Ամմիանոսը:

«Հայոց թագավորի փախուստի մասին լուրը ապշեցրեց կայսրին, և նա, վախենալով, որ Պապը կարող է այժմ դրժել իր հավատարմության երդումը, ուղարկեց իսկույն 1000 թեթևազեն նետածիգ հեծյալներ՝ Դանիել Կոմսի և Բարգիմեր Տրիբունի հրամանատարությամբ, որ հետապնդեն փախստականներին և ետ բերեն: Սրանք, որովհետև լավ ծանոթ էին այդ տեղերին, որտեղից դեպի իր մայրաքաղաքն էր սլանում

Հայոց թագավորը, կարողացան առաջ անցնել նրանից և գրավեցին երկու իրար մոտ ճանապարհները, որոնցից մեկով պիտի անցներ Հայոց հեծալազոր խումբը իրենց արքայի հետ»:

Բայց ճակատագիրը, որը գիտե Հայոց արքաների հետ իր ստոր ու անսպասելի դաժան խաղերը խաղալ, այս անգամ բարեհաճ եղավ երիտասարդ արքայի հանդեպ:

Մի հոգնած ճամփորդ, որի անցնելիք երկու ճանապարհներն էլ գրավել էին հռոմեացի սպառազեն զինվորները, չուզեմալով նրանց հանդիպել, շրջանցիկ մի արահետով, որը ծածկված էր մազառուտներով և փշաթիթերով, հեռացավ, բայց քիչ անց դեմառդեմ հանդիպեց հայերին, որոնք իջել էին ձիերից՝ քիչ թոթափելու հոգնությունը:

Ճամփորդին տարան Պապի մոտ, և նա պատմեց ինչ տեսել էր երկու ճանապարհներին:

Թագավորն առանց հայտնելու վտանգի մասին, իր զինվորներից մեկին ուղարկեց աջ ճանապարհով, որ հանդիպած առաջին ավանում օթևան մախապատրաստի և սըռաջ ճանապարհով, որ հանդիպած առաջին ավանում օթևան մախապարհով: Այս նույն հայթայթի: Ապա մյուսին նույն նպատակով ուղարկեց ձախ ճանապարհով: Այս երկու զինվորները ձերբակալվեցին հռոմեացիներից և չվերադարձան: Դանիելն ու Բարգիմերը հրճվանքի մեջ էին, որ շուտով իրենց ձեռքն է ընկնելու Պապ թագավորը: Բայց Պապը, վստահելով ճամփորդին, իր շքախմբով գնաց նրա հետևից գրեթե անանցանելի արահետներով և ապահով տեղ հասավ:

Ժողովուրդը նենգ խարդավանքներից փրկված և հայրենիք հասած իր արքային ընդունեց խանդավառությամբ:

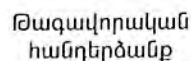
Ամմիանոսը շարունակում է. *«Դանիելն ու Բարգիմերը, որ խաբված էին, վերադառնում են կայսեր մոտ և շարունակ ենթարկվում են ծաղրի ու հեզմանքի իրենց դառնում են կայսեր մոտ և շարունակ ենթարկվում են ծաղրի ու հեզմանքի իրենց անշնորհքության ու անփութության համար: Եվ նրանք, որպեսզի իրենց մեղքը թեթևացանշնորհքության ու անփութության համար: Եվ նրանք, որպեսզի իրենց մեղքը թեթևացնեն, աշխատեցին սուտ մեղադրանքներ բարդել Պապի վրա և համոզել ղյուրահավատ կայսրին, որ Պապը գիտի Կիլեայի հմայությունների միջոցով մարդկանց մարմինները կայսրին, որ Պապը գիտի Կիլեայի հմայությունների միջոցով մարդկանց մարմինները կերպարանափոխել և ուժից գցել, և որ նա կարողացել է իրենց մշուշով պատել, իսկ իր կերպարանափոխել և ուժից գցել, և որ նա կարողացել է իրենց մշուշով պատել, իսկ իր մարդկանց կերպարանքները փոխել: Ուստի, եթե նա անպատիժ մնա, կարող է պատճառել մեծ չարիքներ»:*

Ամմիանոսը իմաստուն պատմագիր էր և այս անհեթեթ հերյուրանքին վերաբերվում է ծաղրով: Նրա հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես ուրիշ դեպքերում, հիմա նույնպես, Հայոց երիտասարդ թագավորին ներկայացնում են որպես խիզախ ու անվեճելի մարդու, որն իր աշխույժ մտքի շնորհիվ կարողանում է դուրս գալ անգամ հեր մի մարդու, որն իր աշխույժ մտքի շնորհիվ կարողանում է դուրս գալ անգամ ծայրահեղ վտանգավոր վիճակներից: Ամմիանոսը ամենայն հիացմունքով է նկարագրել նաև Պապի հեծելազորի խիզախությունը, անվեհերությունը, հավատարմությունն ու տիրասիրությունը, որն այս դեպքում հայրենասիրության հենք ու երանգ է ստանում: Պապի կախարդության և դիվահարության մասին առասպելը հորինվեց ժողովրդին սիրելի դարձած նրա կերպարը վայրենորեն աղճատալու համար:

Պապը Տարսոնից վերադառնալուց հետո միանգամայն իրավունք ուներ թիկունքով շրջվել դեպի հռոմեացիները, սակայն իբրև իմաստուն կառավարիչ՝ գիտակցում էր, որ չի կարելի այդ անել:

Փավստոսը պատմում է, որ այդ դեպքերից հետո Պապը հռոմեական կայսրություն-

Պապը պարզապես մեղմեց հեթանոսական սովորու-
թյունների հալածանքը: Նա հասկանում էր, որ եթե եկեղեցին
կարողացավ սրբագործել հեթանոսական մի քանի կարևոր
տոները և այն դարձնել քրիստոնեական, ապա նա կարող էր նաև հանդուրժող լինել

«Երբ Հայոց Մեծ Պապ թագավորը ուրախության զինին ուներ իր ծնեքում և նայում էր գուսանների զանազան խմբերին, երբ նա ծախ ծնեքում բռնած ուներ ոսկե թասը, հսկ աջը դրել էր թրի կոթին, որ կապած ուներ աջ ազդրին և երբ նա բաժակը բերանին

էր տարել, որ խմի, իսկ աչքերը առաջ էր հառել և նայում էր գուսանների զանազան խմբերին, լեզեոնական երկու սակրավորներ, որ կանգնած էին թագավորի հետևում իբրև սպասավորներ՝ հանկարծ երկուսն էլ սակրերը բարձրացրին և հարվածեցին մեկը ուղիղ վզին, մյուսը աջ ձեռքի թաթին, որ թրի կոթի վրա էր դրված, կտրեց և դեն ձգեց: Պապ թագավորը անմիջապես ընկավ երեսն ի վար և թասով գինին ու նրա հետ խառնըված վզի արյունն ընկան միասին բաժակակալ սկուտեղի վրա: Պապ թագավորն անմիջապես մեռավ:

Երբ շփոթվեց, տակնուվրա եղավ դահլիճը, Անձևացյաց գավառի տեր Գնելը վեր կացավ իր բազմած տեղից, հանեց իր սուրը և զարկեց ու սպանեց լեզեոնականներից մեկին, որոնք խփել էին թագավորին»:

Գնել իշխանը անմիջապես սպանվում է: Այլևս որևէ մեկը, չհանդգնելով դիմադրել, արագ հեռանում է:

Այս պատմությունը ավարտվում է ավելի քան տխուր: Հայոց մեծամեծները չկարողացան պաշտպանել իրենց արժանապատվությունը: Միասնության թվացյալ ամրոցը խարխուլ մի բան էր: Հայերն այլևս իրենց ընդհանրական ճակատագրի տերը չէին կարող լինել, եթե ուժեղ կամքի, իմաստուն մտքի տեր երիտասարդ թագավորը զոհվեց այդպես նենգորեն, և չեղավ մեկը, նույնիսկ Մուշեղ սպարապետը, որ պահանջեր նրա արյան գինը:

Նորից վկայում է Փավստոս Բուզանդը.

«Եվ Հայոց բոլոր մեծամեծ իշխանները ասում էին. «Ի՞նչ անենք, ինչպե՞ս վարվենք, մեր թագավորի համար վրեժխնդիր լինենք, թե՞ ոչ»: Վերջին խորհրդի մեջ ընդունվեց այս կարծիքը. «Մենք չենք կարող, - ասացին, - հեթանոս պարսիկների ծառայության տակ մտնել և հունաց թագավորին թշնամի անել, նաև չենք կարող երկուսին թշնամի դարձնել, ոչ էլ կարող ենք ապրել առանց որևէ մեկի օգնության»: Ապա, խորհրդի մեջ որոշվեց այսպես. «Ինչ որ եղավ՝ եղավ. ավելի լավ է, որ մենք հունաց թագավորին ծառայենք և հունաց թագավորության իշխանությանը հնազանդվենք ինչպես որ հունաց թագավորության կամքն է, թող այդպես էլ մեզ հետ վարվեն...»:

Դժբախտ թագավորի եղբրական մահը լռության մատնվեց այն քաջարի նախարարների և իշխանների կողմից, ովքեր բազմաթիվ անգամ ապացուցել էին, թե վերջին կռիվներին հաղթողներն իրենք էին:

Ճիշտ է. Բագրևանդի գավառում բանակել էր հռոմեական զորքը, որը պաշտպանում էր Հայաստանը պարսկական նոր ներխուժումներից, բայց այդ ներխուժումների ժամանակ, կռվողները, միևնույն է, հայերն էին: Իսկ հռոմեական զորքը, ինչպես նկարագրված է բոլոր պատմիչների մոտ, Հայոց զորքի թիկունքն ապահովելու համար էր միայն: Պարսիկներն ու հռոմեացիները միշտ խուսափել են ռազմադաշտում ճակատ ճակատի կռվելուց: Նրանց միջև միշտ էլ կռվողները հայերն են եղել, հայերի անպարտելի այրուձին, հայերի խիզախ սպարապետ, մեծ զորավար՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Բայց հիմա Մուշեղ Մամիկոնյանը համածայն էր մյուսների հետ, երբ նենգությամբ զոհվել էր իր թագավորը: Արդյո՞ք նա կարող էր վրեժ լուծել այնպես, ինչպես այն դեպքում, երբ պարսիկները նենգորեն զոհում էին Հայոց մեծերին, ինչպես զոհվեցին Արշակ թագավորը և իր հայրը՝ Վասակ սպարապետը: Մի՞թե նենգությունը, քաղաքա-

կան ստոր խարդավանքը ազգություն ունի: Արդյո՞ք Պապ թագավորի հիշատակը ոչինչ չարժեք... Արդյո՞ք հայերն այլևս հոգնել էին պատերազմներից և չէին ուզում կրկին խնդիր ունենալ ոչ հռոմեացիների և ոչ պարսիկների հետ... Որովհետև գիտեին, որ երկու գիշատիչները հարմար պահի էին սպասում Հայոց երկիրը պատառ-պատառ անելու և կլանելու... Արդյո՞ք հավատում էին, որ Բագրևանդում գտնվող հռոմեական զորքը Հայոց երկրի խաղաղության առհավատչյան է, որովհետև դա քրիստոնյա երկրի զորք է... Որովհետև...

Բայց չէ որ իր երկիրը բարգավաճման ու հզորացման ճանապարհով տանող Հայոց երիտասարդ թագավորը մորթվեց քրիստոնյա տանտիրոջ կողմից՝ քրիստոնյա կայսեր հրամանով: Մորթվեց, երբ դյուրահավատորեն գինով լի գավաթ էր բարձրացրել, նույնիսկ այն դեպքում, երբ մեկ անգամ արդեն այդ դյուրահավատության պատճառով կլանվել և հազիվ ազատվել էր Տարսոնյան հրավերից:

Մի՞թե, այնուամենայնիվ, դյուրահավատությունը Հայոց բնավորությունն է՝ հաստատված ճակատագրով:

Պապ թագավորն ուզում էր ստեղծել ուժեղ և ինքնուրույն պետություն... Նա ընդամենը հինգ տարի է, ինչ գահին էր: Եվ այդ ուղղությամբ բազում գործեր կատարեց: Նա պիտի շարունակեր այդ գործերը՝ ինքն էլ հասունանալով ու ավելի իմաստանալով... Ավելի առնականանալով կամքով:

Բայց ո՛չ կեղծ բարեկամ հռոմեացիները, ո՛չ թշնամի պարսիկները, ո՛չ էլ, բանից պարզվում է, Հայոց մեծամեծ իշխաններից շատերը, ո՛չ Հայոց եկեղեցին չէին ցանկանում իրենց թագավորի առավել հզորացումը:

Միայն ժողովուրդը անկեղծորեն ու հուսահատ ողբաց իր սքանչելի արքայի եղերական մահը... Իր արքայի, որովհետև այդ արքան իր գահի բարձունքից տեսել էր նրա արցունքները ու լսել նրա հառաչանքները և եկեղեցական հարկերը զիջելով նրան՝ արցունքները ու լսել նրա հառաչանքները և եկեղեցական հարկերը զիջելով նրան՝ ցանկացել էր գոնե քիչ հնարավորություն տալ ազատվել տառապանքից: Այն ժողովուրդին, որն օրն ի բուն աշխատում, սակայն սովի էր մատնվում այն դեպքում, երբ կուսանոցներում և աղքատանոցներում սնվում էր անբան ու անաշխատ ամբոխ:

Պապ թագավորի անպատիժ սպանությունից պիտի սկիզբ առներ Հայոց թագավորության հոգեվարքը: Դեռ թագավորներ կլինեն Հայոց գահին... Բայց միևնույն է, հոգեվարքը սկսվել էր... Այն շուտով ավարտվելու էր ահռելի հոնդյունով:

Հայերը պիտի պարտվեն հաղթանակ տանելուց հետո: Ջարմանալի անփութություն: Նրանք պիտի մոռանան, թե ինչպիսի ոգևորությամբ, ազատատենչության ինչպիսի բուռն վերելքով, ինչ զոհերի գնով ձեռք բերեցին տենչալի ազատությունը: Հայերը, նախ և առաջ, սեփական ուժի ու սեփական զենքի կարողության շնորհիվ և ներքին միասնությամբ են հաղթանակել: Եվ հաղթանակը գրանցված էր որպես անանարկելի իրականություն: Հնարավոր եղավ Հայրենիքն ամբողջացնել՝ նրա ծանր օրերին նրանից անջատված, նրա դեմ ապստամբած ծայրագավառները նորից միացնելով միջնաշխարհին: Եվ այս ամբողջը երիտասարդ թագավորի եռանդի, Մուշեղ սպարապետի զորավարական տաղանդի, իշխանների միասնական ջանքերի և ժողովրդի բուռն մասնակցության շնորհիվ:

Կային նաև հռոմեացիները, որ պարսիկներն իմանան, թե հայերը մենակ չեն, որ,

ահա, հանձինս նրանց, հովանավոր բարեկամներ ունեն:

Բարեկամները, սակայն, հռչակեցին Յայոց երիտասարդ թագավորին: Իսկ Յայոց մեծերը և նրանց հետ քաջերի քաջ Յայոց սպարապետը որոշեցին. **«Ինչպես որ Յունաց թագավորի կամքն է, թող այդպես էլ մեզ հետ վարվի»:**

Եվ եղավ պարտություն՝ ոչ պատերազմի դաշտում, այլ խորհրդակցության սենյակում...

Ինչո՞ւ:

Այս հարցին անհնար է պատասխանել: Փորձել են իմաստուններից շատերը, սակայն ապարդյուն: Յայոց պատմության էջերը լի են շարունակ կրկնվող անպատասխան մնացած հարցումների ողբերգական ներկայությամբ: Նույնիսկ մինչև այսօր՝ մինչև 21 դարի սկիզբը: Ի՞նչ կիռլի մեզ նոր դարաշրջանը...

Դարերի հեռվից գլուխ խոնարհենք դժբախտ արքայի անհայտ շիրիմին և մի տաք ողորմիով ավարտենք նրա պատմությունը:

ՎԱՐԱՋԴԱՏ

(մ.թ. 374 - 378 թթ.)

«Յայոց Պապ թագավորի մահից հետո Յունաց թագավորը Յայոց Աշխարհի վրա թագավորեցրեց ոմն Վարազդատի, որը նույն Արշակունի տոհմից էր, - գրում է Փավստոս Բուզանդը, - Նա մեծ շքեղությամբ եկավ և թագավորեց Յայոց Աշխարհում: Նա տարիքով մանուկ էր, արիասիրտ, հզոր ծեռքերով, քաջ սրտով, բայց թեթևամիտ, երեխայի մնացած խելքը պակաս, մանկամիտ: Բայց երբ նրան տեսան, Յայոց մեծամեծների ու նախարարների բոլոր տոհմերը նրա մոտ ժողովվեցին՝ ուրախանալով, որ նա իրենց վրա թագավորեց»:

Վարազդատի մասին մի քանի մանրամաս է հաղորդում նաև Խորենացին՝ չգիտես ինչո՞ւ հռոմեացոց կայսրին բարեգործ կոչելով, երբ նա նենգությամբ սպանել էր տվել իրոք բարեգործ Պապ թագավորին: Ինչևէ: Խոսքը հիմա Վարազդատ Յայոց նորընծա թագավորի մասին է:

«Այս Վարազդատը երիտասարդ էր տարիքով, սրտոտ, հաղթահասակ, ուժեղ, լի արիության բոլոր գործերով և շատ հզոր նետաձգության մեջ: Շապուհից փախչելով՝ նա գնացել էր կայսեր դուռը և այնտեղ՝ նախ Պիսայուն բռնցքամարտերին հաղթելով՝ հետո հելլադացիների Արեգ քաղաքում կես օրում մի քանի առյուծ կոտորեց, որի համար Ուլիմիական հանդեսի ըմբշամարտերի խաղերում փառք վաստակեց և հարգանք: Իսկ այն քաջ և արիական գործերը, որ նա կատարեց Ղանկավարտների ազգի դեմ (գերմանական մի ցեղ-Ա.Պ.), համարձակվում են ասել, թե հավասար էին սուրբ Տրդատի գործերին, որովհետև թշնամիների կողմից հինգ ախոյան հարձակվեցին նրա վրա, և նա մեկը մյուսի հետևից բոլորին սրով կոտորեց և մի բերդի վրա դիմելով, բերդի պարսպի վրա տասնյոթ մարդ նետով զարնելով՝ իրար վրա ներքև գլորեց, ինչպես շատ հասունացած թզերը թափվում են սաստիկ մրրիկից:

Երբ նա իբրև թագավոր մեր աշխարհն եկավ, Դարանադիի դժվար տեղերում մի քանի ասորի ավազակներ են պատահում: Նրանց փախստական է անում և հետևներից ընկնում: Իսկ նրանք, Եփրատի մեղ տեղերում կամրջից անցնելով, փայտը գետը զցն-

ցին իրենց հետևից. իսկ նա հասնելով վազելով թռավ Եփրատի վրայով քսաներկու կանգունի չափ: Ավազակները զարհուրած զենքերը զցեցին և անձնատուր եղան»:

Ահա, այս քաջավարժ երիտասարդին հռոմեացիները բազմեցրին Յայոց գահին՝ որպես դրածո խամաճիկ. որին պիտի ստիպեին պարել իրենց նվազի տակ: Որովհետև հռոմեացիներն էլ գիտեին, որ նա քաջ է, սակայն...

Բայց արդյոք Վարազդատը խելքը պակաս մի երեխայի մնացած մանկամի՞տ էր, ինչպես կարծում էին օտարներն ու յուրայինները:

Շապուհը տեսնում էր, որ Պապի մահով և Վարազդատի գահակալությամբ նորից խիստ ուժեղանում է հռոմեական ազդեցությունը Յայոց վրա: Նա շտապ դեսպան ուղարկեց կայսեր մոտ՝ առաջարկելով ընդհանրապես բաժանել Յայաստանը միմյանց միջև և ազատվել միմյանց նկատմամբ այն թշնամանքից, որ այդ երկրի պատճառով կա երկուսի միջև: Վրաստանում վաղուց հարցը լուծվել էր, մնացել էր Յայաստանը: Արդեն գործը սկսվելու վրա էր, երբ գոթերը հարձակվեցին կայսրության վրա և շատ արագ հասան Կոստանդնուպոլսի մատույցներին: Վաղեսը ստիպված գոթերի դեմ հանեց իր ողջ զինական ուժը, նույնիսկ ետ կանչվեցին Յայաստանում գտնվող լեգեոնները:

Վաղեսը, ուրիշ ելք չունենալով, ինքն իր կողմից դեսպան ուղարկեց Շապուհի մոտ Յայոց հարցը խաղաղ կարգավորելու համար: Շապուհը գիտեր՝ այդ պահին իր դիրքը նպաստավոր է:

Յայաստանը բաժանվեց: Երկրի մեծ մասը անցավ Պարսկաստանին: Յայոց անկախությունը ստացավ առաջին կործանարար հարվածը:

Գաղտնի բանակցություններից Յայաստանն անտեղյակ էր: Պապ թագավորի եղբորական մահվան ցնցումից հազիվ սթափվելով և կարծես քիչ խաղաղվելով նոր թագավորի գահակալումից՝ երկիրը զբաղված էր իր առօրյական գործերով: Խաղաղ այս շրջանը հնարավորություն տվեց Մուշեղ Մամիկոնյանին Յայաստանի բոլոր գավառներում բերդաքաղաքներ կառուցել, այնտեղ պահել հռոմեական զորքեր, ազատ դասից վերակազմել Յայոց բանակը՝ այն պահելով հռոմեական գանձարանի հաշվին: Սա ուղղակիորեն նշանակում էր ամբողջությամբ ենթակա լինել կայսրությանը, որն իր կամեցածի մասն կարող էր վարվել այդ ազատագնդերի հետ: Իսկ հռոմեական լեգեոնների ներկայությունը Յայոց բոլոր հին ու նոր կառուցվող քաղաքներում նշանակում էր, թերևս, ապահով լինել պարսիկների հանկարծակի հարձակումներից, բայց և գերի լինել օտար զորքերով գերհագեցված սեփական երկրում: Հռոմեացիները հիացած էին Մուշեղ Մամիկոնյանի ռազմական ծրագրերով: Յայ նախարարներից շատերը զգում էին դրա վտանգը և իշխան Սահառունու միջոցով կարողացան հասկացնել Վարազդատ թագավորին, թե ինչ կարող է լինել, եթե ամբողջությամբ կիրառվի Մուշեղ սպարապետի մտահղացումը: Բայց ահա այդ ժամանակ էր, որ գոթերի հարձակման պատճառով, կայսրությունը իր արևելքը պահելու համար խաղի մեջ մտավ Շապուհի հետ, որի արդյունքում Յայաստանը բաժանվեց:

377 թվականն էր:

Բատ Սահառունին Վարազդատին կարողացավ ներշնչել, թե Մուշեղ Մամիկոնյանի դրդմամբ հռոմեացիները սպանեցին Պապ թագավորին՝ անխուսափելի դարձնելով թշնամությունը թագավորական և Մամիկոնյան տների միջև:

Նորագույն պատմաբաններից ոմանք այն կարծիքին են, որ Մուշեղ Մամիկոնյանը, փաստորեն լինելով հունասերների պարագլուխը, նույնն է եղել, ինչ Մերուժան Արծրունին, որը պարսկասերների պարագլուխն էր: Բայց այդ ե՞րբ էր Մամիկոնյանը սուր բարձրացրել իր հայրենիքի ու ժողովրդի վրա: Իսկ Մերուժան Արծրունի՞ն... Բարոյական ոչ մի ընդհանրություն չկա այս երկուսի միջև: Մուշեղ Մամիկոնյանը մեծ հայրենասեր էր, որն ուներ իր սեփական կողմնորոշումը: Բայց Մուշեղը պետք է մեռներ: Հաշվի չպետք է առնվեր ազատագրական պայքարի ժամանակ նրա ունեցած կարևոր և գլխավոր դերը: Հաշվի չպետք է առնվեր նրա զինվորական տաղանդը: Նա կատարել էր իր առաքելությունը և պետք է հեռանար ասպարեզից: Ասպարեզ պիտի գային ուրիշները՝ վաստակելու համար նոր փառք ու նոր ժողովրդական սեր:

Հայերը Մուշեղ Մամիկոնյանին սպանեցին ճիշտ այնպես, ինչպես հռոմեացիները սպանեցին Պապ Արշակունուն: Խնջույքի ժամանակ: Արքայական ճոխ սեղանի մոտ Մուշեղը ստացավ դաշույնների դավադիր հարվածները: Հոգեվարքի ծանր պահին վերջին ուժերը հավաքելով՝ աղաղակեց, որ չի մեռնում պատերազմի դաշտում ծիու բանքին: Ապա Բատ Սահառունին կտրեց նրա գլուխը:

Այնքան անսպասելի ու ողբերգական էր Մուշեղի մահը Մամիկոնյան տոհմի համար, որ նրանք հրաժարվում էին հավատալ: Եվ քրիստոնեական հավատի ամենաջերմեռանդ ջատագով տոհմը, որ Լուսավորչի տան հետ հավասար պայքարել էր հեթանոսության մնացորդների ու սովորությունների, դեռ ապրող հավատի դեմ, հիշեց, որ ոչ հեռու անցյալում նախնիները պաշտել են **Հարալեզ** աստվածներին, որոնք պատերազմի դաշտում զոհված քաջերի վերքերը լիզելով, կենդանացնում էին նրանց:

Մուշեղը պատերազմի դաշտում չէր զոհվել: Բայց նա իր կյանքն ամբողջությամբ և անմնացորդ, հանուն հայրենիքի, պատերազմների մեջ էր անցկացրել և փաստորեն ոչ թե մեռել էր անկողնում ծերությունից կամ ինչ-որ հիվանդությունից, այլ սպանվել էր... Հեթանոս Հարալեզ աստվածները պարզապես իրավունք չունեին հաշվի չառնել այս: Մուշեղ Մամիկոնյանի տան մարդիկ նրա կտրված գլուխը կարեցին մարմնին և հանեցին բարձր աշտարակի տանիքը: Սակայն Հարալեզները չէկան և չլիզեցին մեռածի վերքերը... Հարալեզները հեռացել էին Հայոց Աշխարհից... Արդյո՞ք ընդմիշտ...

Մուշեղի նեխող մարմինը մեծ սուգով և ողբով թաղեցին: Ինչպես ողբում էին հեթանոսները: Չմոռանա՞նք՝ եկեղեցին արգելում էր նման ողբը մեռածի վրա: Բայց ո՞վ կարող էր արգելել Մուշեղ Մամիկոնյանի տան անդամներին և նրա հավատարիմ զինվորներին սգալ իրենց քաջ զավակի և զորավարի եղբրական մահը: Վիշտը խորն էր ու անփարատելի:

Մամիկոնյան տոհմի նահապետ նշանակվեց Մուշեղի հեռավոր ազգական **Վաչե Մամիկոնյանը**:

Մուշեղ Մամիկոնյանի մահը անպատիժ չէր կարող մնալ: Վարազդատ թագավորը պիտի հատուցեր իր կատարած անմտածված, անհեռատես արարքի համար: Պիտի հատուցեր իր գահով: Շատ շուտով:

Մուշեղի մահից քիչ անց պարսկական գերությունից Հայաստան վերադարձան **Մամիկոնյան Մանվել և Կոն** հսկայահասակ, աժդահա եղբայրները: Նրանք քուշանների դեմ պարսիկների տարած պատերազմներում աչքի էին ընկել իրենց արտակարգ քա-

ջությամբ:

Մամիկոնյան տան վեպը պատմում է, որ Մանվելն ու Կոնը ոտքով ճանապարհ ընկան դեպի Հայաստան: Բայց ճանապարհին Մանվելը սկսեց ետ ընկնել եղբորից, քանի որ վնասված էր ոտքը և դժվարությամբ էր քայլում: Աժդահա Կոնը շալակեց աժդահա Մանվելին և հասցրեց Հայաստան: Բոլոր նրանք, որ ականատես եղան այդ տեսարանին, գիտեին, որ երկու հռչակավոր Մամիկոնյանների մուտքը երկիր անհետևանք չի մնալու:

Այդպես էլ եղավ:

Նախ Վաչե Մամիկոնյանը անմիջապես հրաժարվեց տոհմապետի պատվավոր կոչումից, և իբրև Մամիկոնյան տան ավագագույնի՝ **Մանվելին** հանձնվեց նահապետության իրավունքը:

Ապա Մանվելը առանց որևէ մեկից իրավունք ստանալու և անգամ առանց հարցնելու թագավորի համաձայնությունը, տոհմային ժառանգական իրավունքով ինքնագլուխ ստանձնեց սպարապետության պաշտոնը: Մանվելը իր մարդկանց միջոցով հայտնեց Վարազդատին, թե նա իսկական Արշակունի չէ, այլ պոռնկածին, և առաջարկում է նրան, որ հրաժարվի գահից և հեռանա երկրից, եթե չի ուզում մեռնել իր ձեռքով, որովհետև պոռնկածին լինելուց բացի՝ նա սպանել է իր քաջ ու հայրենասեր Մուշեղ եղբորը:

Վարազդատը պատասխանում է, որ Մանվելն ինքը պիտի հեռանա երկրից, եթե չի ուզում արագ հետևել Մուշեղին:

Անհեթեթ էր, անշուշտ, Մանվել Մամիկոնյանի առաջարկը: Բայց արդյոք Մանվելը չունե՞ր Շապուհի բարեհաճությունը:

Ե՛վ Վարազդատը, և՛ Մանվելը բանազնացների միջոցով այնքան միմյանց հայհոյեցին ու չարախոսեցին, որ վերջապես վճռեցին քաջերին արժանի մենամարտ կազմակերպել:

Վարազդատի և Մանվելի մենամարտը տեղի ունեցավ Կարինի դաշտում: Բախումն երկու հզոր քաջավարժների միջև իրոք ահավոր էր: Բայց, ի վերջո, Վարազդատը, զգալով աժդահա ախոյանի անհաղթահարելի ուժը, խույս տվեց ու փախավ:

Մանվելը կարող էր նրան սպանել: Բայց հասնելով փախչողի հետևից՝ միայն միզակով ծեծեց նրա գլուխը: Նորից Մամիկոնյան տան այն հաստատ օրենքն էր գործում, ըստ որի՝ նրանք իրավունք չունեն սպանել մի օծված թագավորի, եթե նույնիսկ այդ թագավորը երիցս անարժանի մեկն է: Մանվելը սակայն չխնայեց Բատ Սահառունուն: Նա ահավոր դաժանությամբ իշխանի աչքի առջև փողոտեց նրա բոլոր որդիներին, իսկ հետո սպանեց և նրան:

Գոթերի դեմ պատերազմի պատճառով Վարազդատը չէր կարող հույս դնել հռոմեացիների վրա: Եվ, ընդհանրապես, նա հասկացել էր, որ որևէ մեկը չի պաշտպանելու իրեն, քանի որ պարտվել էր:

Հայոց վկայություններից մեկը պատմում է, որ Վարազդատը իր մնացած ողջ կյանքը խաղաղորեն ապրեց Հռոմեական կայսրությանը ենթակա Հայաստանի մի մասում՝ այլևս երբեք չունենալով քաղաքական ձգտումներ:

Գրում է Փավստոս Բուզանդը.

«Իսկ Հայոց սպարապետ Մանվել զորավարը նվաճեց աշխարհը, ժողովեց իր շուրջը Հայոց բոլոր մեծամեծներին ու նախարարներին և դառավ նրանց առաջնորդ ու զլուխ: Նա վարում էր իշխանությունը, հրամաններ էր տալիս աշխարհին թագավորի փոխարեն և պահում էր աշխարհը շեն վիճակում: Եվ նա վերցնելով Պապ թագավորի կին Ջարմադուխտ տիկնոջը և նրա Արշակունի որդիներին՝ պահում էր նրանց արքայավայել և շրջեցնում էր պատվով: Արշակունի երեխաների անուններն էին՝ մեծին Արշակ և փոքրին Վաղարշակ»:

Շապուհը Սուրեն ազնվականի հետ Հայաստան՝ Ջարմադուխտ թագուհու և նրա երկու որդիների համար թագեր ուղարկեց: Պապի ժառանգները իրենց մոր հետ դառնում են անվանական վեհապետներ, իսկ Մանվելը, որը նույնպես Շապուհից բարձր իշխանության նշաններ էր ստացել, տերության խնամակալն էր և երկրի փաստացի կառավարիչը:

Հռոմեական լեգեոնները գոթերի հարձակման պատճառով ստիպված հեռացել էին Հայաստանից, սակայն Հայաստան էր ժամանել Սուրենը 10 հազարանոց զորքով: Նա Հայաստանում մնաց որպես մարզպան կամ իբրև փոխարքա, որի վերաբերմամբ Հայոց արքունիքը ստորադրյալի վիճակում էր: Եկավ մի պահ, երբ Մանվելը զգաց դրա ողջ վրտանգը և անակնկալ հարձակումով իր զորքի հետ միասին երկրից հեռացրեց Սուրենին:

Նույն 379 թվականին մեռավ Շապուհ երկարակյացը, որը պարսկական գահին էր ճիշտ 70 տարի: Պարսկական գահին նստեց Արտաշիր Երկրորդ ծերացած արքան, որը շուտով իր տեղը զիջեց Շապուհ Երրորդին, սա էլ Վռամ Չորրորդ Քիրմանշահին: Այս երեքն էլ սպանվեցին պալատական հեղաշրջումների ժամանակ:

Պապ թագավորի երկու որդիները մեծացան այնքան, որ Մանվելը նրանց անուսնացրեց. Արշակին իր դուստր Վարդանադուխտի հետ, իսկ Վաղարշակին Բագրատունյաց օրիորդի հետ:

Շուտով մահացավ Մանվել սպարապետը՝ փոխարինող թողնելով թույլ ու անկարող Արտաշիր որդուն: Գահին նույնպես անկարող մեկն էր. Արշակ Երրորդը, որն անմիջապես հովանավորություն փնտրեց Վաղեսի մահից հետո կայսրության գահին բազմած Թեոդոսիոս Առաջինի մոտ: Վերջինս հայտնի էր որպես ուժեղ և քրիստոնեասեր կայսր:

Հունական կուսակցությունն իրեն ամրապնդված էր զգում: Պարսկասերները բողոքով դիմեցին պարսիկներին և խնդրեցին Շապուհ Երրորդից, որը դեռ գահին էր, ուրիշ մի թագավոր ուղարկել Հայաստան: Միակ պայմանն այն էր, որ նա պետք է Արշակունի լինի:

Շապուհ Երրորդը հիշեց, որ իր հայր Շապուհ Երկարակյացը հռոմեացիների հետ բաժանել էր Հայաստանը: Զբաղված լինելով արքունական խնդիրներով՝ նա ժամանակ չէր ունեցել զնախատել Հայաստանում կատարվող դեպքերը: Նրա առաջին գործնական քայլը եղավ այն, որ **խոսքով** անունով մի պատանի Արշակունու պսակեց արքունի տան օրիորդներից մեկի հետ և պարսկական մի մեծ զորագնդով ուղարկեց Հայաստան:

Հայոց Արշակ Երրորդ թագավորը, փոխանակ պաշտպանելու իր իրավունքները, իր

անարի սպարապետի հետ թողեց արքունական Այրարատյան գավառը և վերցնելով բոլոր գանձերը՝ քոչեց ապրելու Հայաստանի արևմտյան կողմը՝ Եկեղյաց գավառ, որը ըստ հռոմեա-պարսկական պայմանագրի՝ գտնվում էր հռոմեական տիրապետության տակ:

Թեոդոսիոս Առաջինը իր հերթին Արշակին պաշտպանելու համար զորք ուղարկեց Եկեղյաց գավառ: Արշակի հետ Եկեղյաց գավառ գնացին շատ հունասեր իշխաններ, որոնց կալվածքները պարսկական հպատակության տակ գտնվող Հայաստանում էին:

Եթե 378թ. Հայաստանի բաժանումը մնացել էր թղթի վրա, ապա 387 թվականին, ներքին բանակցություններով Հայաստանը բաժանվեց երկու անհավասար մասերի: Երկրի մեծագույն մասն անցավ Պարսկաստանին: Բաժանման գիծը գրեթե ուղիղ էր, հյուսիսում նրա վերջին կետը Կարինն էր, որը գտնվում էր Բյուզանդական բաժնում: Բյուզանդական բաժնում էր գտնվում Բարձր Հայքը, Չորրորդ Հայքի նահանգները և Աղձնյաց գավառի մեծ մասը:

Անարի, վախկոտ, եսասեր կառավարողները կարողացան վերջապես տապալել վեց դար շարունակ դաժան պայքարով, ժողովրդի անհուն տառապանքներով ձեռք բերված ու հաստատված ազգային ինքնուրույնության իրավունքը:

Հայոց Աշխարհը ուժեղ հարևանների ձեռքին մշտապես պատերազմների ասպարեզ էր եղել, և եթե նույնիսկ ընկել էր սրա և նրա տիրապետության տակ, ապա մշտապես պահպանել էր իր ինքնավարությունը, իր հողային ամբողջությունը:

Ամմիանոսի վկայությամբ՝ նույնիսկ այս բաժանման ժամանակ Հայաստանը *«հզոր և հարուստ թագավորություն էր»:*

Այսպես է վկայում նաև Փավստոսը.

«Նրանք ասում էին. «Մեր երկուսի միջև ընկած այս հզոր և հարուստ թագավորությունը լավ կլինի, որ թուլացնենք, որ խանգարենք նրան, նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագավորներով, հետո կաշխատենք նրանց էլ կրճատել, աղքատացնել և մեր ծառայության ենթարկել, որպեսզի մեր մեջ չկարողանան զլուխ բարձրացնել»: Այսպես երկու մասի բաժանեցին աշխարհը: Բայց նրանից էլ շատ գավառներ այս ու այնտեղ խուզվեցին, կտրվեցին և երկուսի աշխարհներից մի փոքր մաս մնաց երկու թագավորներին: Երբ երկուսից էլ շատ գավառներ կտրվեցին, Հայոց թագավորությունը բաժանվեց, ցրվեց, նվազեց, իր նախկին մեծությունից ընկավ»:

Այսպես վերացվեց Հայոց քաղաքական ինքնուրույնությունը, բայց Հայաստանը ֆիզիկական գոյությամբ կար:

Ինչպես նաև կար նրա հողի վրա ապրող ամբողջական ու անբաժան հայ ժողովուրդը: Եվ մրցությունը կար այս համառ երկրի ու ժողովրդի համար, որը ոչ մի կերպ չէր ուզում լուծվել ու ոչնչանալ օտարի ներսում, որը դեռ երկար, խավար ու պայծառ ժամանակների հորձանուտում պիտի կռեր իր ապրելու իրավունքը:

398 թվականին մեռավ Արշակ Երրորդը: Թեոդոսիոս կայսրը Հայաստանի հռոմեական մասում այլևս մոր հայ թագավոր չթագադրեց: Այն սկսեցին կառավարել կայսեր կողմից նշանակված կուսակալները, որոնք կոչվում էին կոմեսներ: Եվ կայսերական այս վերաբերմունքը այստեղ ապաստանած հայ նախարարներին մատնեց խորին հուսահատության: Փլուզումը ծանր էր տանում հատկապես իշխան Գազավուն

Համբերենք և սպասենք:

Իսկ հենց սրանք էին կազմում այն ակտեի բազմությունը, որ զավիս էր եկեղեցի, որպեսզի ոչինչ չհասկանալով՝ լսեին քահանաների աղոթքներն ու ծառերը՝ անտեղյակ մնալով քրիստոնեական քարոզի խրատին: Այդ դպրոցները նույնիսկ չէին կարողանում

ընդունել նրանցից շատերին, ովքեր պիտի դառնային հոգևորական:

Եվ ահա, 5-րդ դարի հայ սքանչելի մատենագիր Ղազար Փարպեցին իր «Հայոց պատմություն» գրքում գրում է.

Մեսրոպ Մաշտոց

«...Երանելի Մաշտոցը տրտմում էր՝ տեսնելով Հայաստան աշխարհիս մանկանց ջանքերը, առավել ևս ծախսերը, երբ նրանք հեռագնաց ճանապարհներով և բազմաժամանակյա դեգերումներով իրենց օրերն էին մաշում ասուրական գիտության դպրոցներում: Եկեղեցական արարողությունները և Սուրբ գրքի ընթերցանությունները Հայաստանի ժողովրդի վանքերում ու եկեղեցիներում կատարվում էին ասորերեն, որից էլ ոչինչ չէին հասկանում կամ օգտվում այսպիսի մեծ երկրի բնակիչները: Եվ եկեղեցական պաշտոնյաների աշխատանքն ու ժողովրդի ջանքերը ապարդյուն էին դառնում: Եվ երանելի Մաշտոցը խորհում էր ու լալիս իր ներսում. չէ՞ որ կային հայերն լեզվի նշանագրեր, որոնցով հնարավոր էր սեփական ծայնով և ոչ մուրացած լեզվով եկեղեցիներում շահել բազմության սրտերը»:

Երևի որևէ ժամանակ չի եղել մի հայ, որն, իր ազգի մասին շատ կարևոր բաներ չիմանալով հանդերձ, չիմանար, թե ով էր Մաշտոցը: Մաշտոցը, որի հոգին այդպես տրտմում էր իր ժողովրդին պարտադրված «մուրացած» լեզվի պատճառով, և որին Վռամշապուհի թագավորության ժամանակ «ամենախնամ Աստվածը հոգածության շնորհ տվեց»:

Մեսրոպը, որը հետագայում ստացավ նաև Մաշտոց անունը, Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղից Վարդան անունով մի մարդու որդին էր: Վարդանն, ըստ երևույթին, գիտեր ուսման կարևորությունն ու արժեքը և այդ իսկ պատճառով որդուն տվեց սովորելու հունարեն դպրություն:

Ավարտելուց հետո ուսումը և լինելով առաջիններից մեկը, որը կատարյալ տիրապետում էր ասորերենին և հունարենին, նրան վերցրին Խոսրով թագավորի արքունիք՝ զինվորական ծառայության հետ մեկտեղ, որպես արքունի դպիրներից մեկը: Այս դպիրները այն ժամանակ Հայոց թագավորների վճիռներն ու հրովարտականքները գրում էին ասորերեն և հունարեն գրերով: Մեսրոպն այստեղ մի քանի տարի անթերի սպասավորելուց հետո ցանկանում է վանական դառնալ: Եվ «...գնաց շատ միաբաններ ունեցող մի վանք և վանական հանդերձ հազնելով՝ եղավ բոլորի մեջ ամենաընտիրն ու ամենաերևելին: Նա հրաժարվեց աշխարհական ու երկրային ամեն տեսակ զբաղմունքներից: Այս անապատական դառնալով՝ զարմանալի անուն և հռչակ ձեռք բերեց»:

Գիտենք արդեն, որ Մեսրոպի հոգին իրոք տրտմում էր, երբ տեսնում էր, թե ինչպես իր շքեղ, արքայական լեզուն նսեմանում է օտար «մուրացած» լեզուների ճնշումով, և պատճառն այն էր, որ չկային հայերեն գրեր, հետևաբար, սկսած թագավորի հրովարտականքներից մինչև եկեղեցիներում ընթերցվող քարոզները գրվում ու մատուցվում էին սրանցով: Եվ սա դեռ բավական չէր, հայ մանուկները «դեգերում» էին օտար երկրներում, տառապում, անասելի զրկանքներ կրում, որ նորից հայրենիք բերեն նրանց լեզուները և...

Մեսրոպն իր ողջ էությանը զգում էր և վերլուծում իր զգայուն հոգու թելադրանքը, և նրա տառապանքն անշուշտ այս գիտակցությունից էր, թե հայերը ունեցել են նշանագրեր, որոնք կորսված են, և որոնք մեծ ջանքերի շնորհիվ կարելի է գտնել:

Մեսրոպ վանականը հանգզված էր, որ կգտնվի Հայոց կորսված գանձը, որովհետև, ինչպես վկայում է Փարպեցին, նա սուրբ Հոգու հորդորանքով էր զորացած: Եվ, ահա, այլևս անդինադրելի դարձած ներքին հրամանին ենթարկվելով՝ Մեսրոպը այցելում է Հայոց հայրապետ Սահակ Պարթևին և հայտնում նրան իր երկարամյա մտածումների ու տարակուսանքների մասին: Սահակ Պարթևը, որն իր սրբակենցաղապրելակերպով և մտածումներով իր հոր՝ Ներսես Մեծի արժանի ժառանգն էր, չափազանց ուրախացավ՝ լսելով Մեսրոպին, խոստացավ ամեն բանում աջակից լինել նրան, խորհուրդ տվեց վերցնել մի քանի օգնական քահանաներ և անմիջապես սկսել որոնումները:

Կաթողիկոսը խորհուրդ տվեց նաև տեղյակ պահել թագավորին երկրի համար նման մի կարևոր գործ սկսելուց առաջ:

Թագավորի մոտ գնում են Սահակ Պարթևը և Մովսես վանականը: Վռամշապուհը նույնպես անչափ ուրախանում և խրախուսում է այս ձեռնարկը՝ փառք տալով Արարչին, որ իր թագավորության ժամանակ «Աստված Հոգևոր կյանքի այսպիսի ցանկություն պարգևեց Հայոց Աշխարհին»:

Թագավորը Սահակ Պարթևին և Մեսրոպին պատմում է իր հետ պատահած մի եղելություն:

...Երբ հիվանդացավ Արկանդ կայսրը, Բյուզանդիայում մեծ երկրաշարժ և դրան հետևող հրդեհներ տեղի ունեցան: Ընդհանրապես Բյուզանդիայում տիրում էր խառնատև և փոքր վիճակ: Բանակների միջև խռովություններ ընկան: Նույնիսկ միմյանց վրա զենք բարձրացրին: Այս միավորվելով՝ նրանք իրենց զենքը Միջագետքում դարձրին պարսից դեմ:

Պարսից թագավոր Վռամը հրամայեց Հայոց թագավոր Վռամշապուհին իջնել Միջագետք և այնտեղ խաղաղություն վերահաստատել: Վռամշապուհը Միջագետքում հաջողությամբ կատարեց իր առաքելությունը, բայց բավական նեղվում էր քարտուղարի պատճառով, որ բանակցության գրառումները կատարելու համար պետք է շատ լավ իմանար և հունարեն, և՛ պարսկերեն՝ հայերենից թարգմանելու և այս լեզուներով հարմարեցնելու համար: Ահա այդ ժամանակ Հաբել անունով մի քահանա ներկայանում է թագավորին և հայտնում, որ իր ազգական Դանիել եպիսկոպոսի մոտ հայերեն գրեր կան: Եվ երբ Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ վանականը դիմեցին նրան՝ աջակցել գտնելու համար Հայոց գրերը, Վռամշապուհը հիշեց այս միջադեպը ու չափազանց զարմացած և ուրախացած պատմեց իր հյուրերին:

Շարունակենք պատմությունը՝ այս անգամ բացելով Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» հրաշալի մատենիկը, որտեղ մի քանի տասնյակ էջերում հանգամանորեն պատմվում է այն սքանչելի մարդու մասին, ում համակել էր հոգևոր ասպարեզում խիզախելու ցան-

Սահակ Պարթև

Թագավորը շտապ մարդ ուղարկեց Դանիել եպիսկոպոսի մոտ՝ հայերեն գրերը ստանալու համար: **Դանիելը Հաբել** քահանային, իսկ սա էլ **Վահրիժին**, որը եկել էր թագավորի անունից, սովորեցրեց նշանագրերի կարգը: Ապա Վահրիժը նշանագրերը հասցրեց թագավորի, Սահակ հայրապետի և Մեսրոպ վանականի մոտ:

Նշանագրերը չարդարացրին իրենց: Նրանք ընդունակ չէին ճիշտ արտահայտել հայերենի հնչյունները: Մեսրոպ վանականը ստիպված ինքը մի քանի աշակերտների հետ գնաց Միջագետք՝ Դանիել եպիսկոպոսի մոտ, և առաջիններից ավելի տառեր չըգտնելով՝ ստիպված եղավ անցնել այն բոլոր տեղերով, որտեղ, ըստ լուրերի, հնարավոր էր լրացնել Դանիելի մոտ եղած նշանագրերը: Նախ՝ իր աշակերտներով Միջագետքից անցնում է Եդեսիա, ապա՝ Փյունիկիայով Սամոս... Սակայն ապարդյուն:

Իրականում ի՞նչ էին Դանիելյան գրերը: Ընդամենը մի հասարակ ցուցակ, որի վրա ասորերեն գրված էր. **«Այս է գիրը Հայոց»** և յուրաքանչյուր նշանի մոտ դրված էր ասորերեն տառ:

Դանիելը ինքը ոչինչ չգիտեր այդ նշանագրերի մասին: Չկար նաև այն գիրքը, որից քաղված էին դրանք...

Մեսրոպի թափառումները քաղաքից քաղաք այն հույսով, որ նրանցից մեկի գրադարանում կգտնի հայալեզու գիրք՝ գրված այդ նշանագրերով, իզուր անցան: Այդ տառերով գիրք չգտնվեց: Իզուր անցան նաև այն տառապագին, համառ ջանքերը, որով նա ուզում էր տառերը հարմարեցնել Հայոց լեզվին:

Մաշտոցը, որևէ տեղ որևէ բան չգտնելով, ապավինում է աղոթքին... Եվ հրաշքը այստեղ ևս կատարում է իր գործը:

Պատմում է Մովսես Խորենացին.

«...Եվ տեսնում է ո՛չ երազ քնի մեջ, ո՛չ տեսիլք արթնության մեջ, այլ սրտի գործարանում նրա հոգու աչքերին երևում է աջ ձեռքի թաթ՝ քարի վրա գրելիս այնպես, որ քարե գծերի հետքը պահում էր ինչպես ձյունի վրա... Եվ աղոթքից վեր կենալով՝ ստեղծեց մեր նշանագրերը...»:

Բայց, արդյո՞ք այդպես... դյուրությամբ երազում նրան տրվեց այն, ինչ փնտրում էր... Հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ ստեղծագործողի ու երազողի միտքը, զգացմունքները, էության յուրաքանչյուր բաբախյունը իր անձից գաղտնի և՛ արթնության, և՛ քնի պահերին մշտապես գործում էին Մեծ տենչանքը իրականություն դարձնելու օգտին: Եթե այս բարդ հոգեվիճակը կարողանանք գնահատել, պարզել որպես առարկայական և հոգևոր աշխարհների ստեղծագործ ուժով միաձուլված համընդհանուր պատկեր, որպես հղացված գաղափարի բյուրեղացում, ներշնչանքի հզոր պոռթկում, որտեղ բացառվում է պարտությունը, և **Արարչագործվում է** հաղթանակը, ուրեմն կարող ենք հավատալ և պարտավոր ենք հավատալ, որ մտապատկերում առկա, դեռ անշոշափելի ու թափառուն կերպարը հայտնվել է Մեսրոպ վանականին՝ որպես քարին գծված տենչալի նշաններ: Հրաշքն ընդամենը բացատրվում է որպես մարդու հոգեկանի անծանոթ տիրույթներում գործող իրական ներըմբռնում:

Սակայն այդ ներըմբռնումը ջանադիր պրպտումների և ուսումնասիրությունների երկարատև, տոկուն աշխատանքի շնորհիվ կարող էր լինել միայն, որն, այնուամեն-

նայնիվ, ուղեկցվում էր արթմնի խոկումների և ներշնչանքի գերզգայուն պահերով: Աշխատանք, որը շարունակում էր տենդագին միտքը անգամ քնած ժամանակ:

Սկզբում նրան թվում էր, թե Դանիելյան նշանագրերի վրա աշխատելիս մի առանձին դժվարություն չի ունենալու: Որ ընդամենը հարկ կլինի այդ նշանագրերի վրա մի քանիսն ավելացնել... Բայց երբ խորամուխ եղավ գործին, զգաց նրա ողջ բարդությունը, նա հասկացավ, որ Հայոց լեզվի հնչյունաբանությունը մինչև վերջ ուսումնասիրելով միայն կարող է գտնել առեղծվածի բանալին: Իսկ այն գտնելու համար հարկավոր էր երկար ու տքնաջան աշխատանք: Եվ պարզ էր, որ **նա միանգամից չի հորինել Հայոց այբուբենը, այլ երկարատև, համառ աշխատանքի ընթացքում:** Մեկ՝ մեկ տառը, ապա մյուսը... Այսպես շարունակ... երբ հանկարծ մի օր հասկացավ, որ այլևս հորինելու բան չկա... որ Հայոց լեզվի բոլոր հնչյունները տեղավորվում են այդ տառերի մեջ:

Բայց կասկածները նրա հետ էին. արդյո՞ք ամեն բան ճիշտ է արված: Եվ, ահա, գերլարված մտքի աշխատանքի կիզակետի հասած զգացմունքների շիկացման պայմաններում այդ տեսիլքը այնքան բնական էր... Իր իսկ ստեղծած տառերի վրա հայտնված տեսիլքը հաստատում էր հաստատվածը, ընդունում էր կատարվածը: Կատարյալ էր ներհայեցման ու հզոր ներշնչման արդյունքը:

Իր ուսուցչի մասին Կորյունը գրում է.

«...Նա շատ նեղություններ քաշեց իր ազգին մի բարի օգնություն գտնելու համար: Ամեն բան շնորհող Աստծուց իսկապես պարզև տրվեց նրան. նա իր սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր ու սքանչելի ծնունդներ՝ հայերեն լեզվի նշանագրեր»:

Մեսրոպ վանականը իր աշակերտներ **Հովսեփի և Հովհանի** հետ փորձեց նորագյուտ Հայոց տառերով **«Հին կտակարանից»** թարգմանել այն հատվածը, որը հանձնագրում է **«Ճանաչել զհմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»:** Մի՞թե «Հին կտակարանի» Առակաց գրքից այս տողը առաջինը թարգմանելը պատահականություն էր: Ամենևին՝ ոչ: Սա այն խրատն էր, որի էությունն այնպես հանճարամտորեն հասկանում էր Մեսրոպը և առաջարկում իր ժողովրդին:

406 թվականն էր: Հայոց Աշխարհը մոտիկ-մոտիկ էր Տարտարոսին, իսկ այս վանականը իր ինքնահայեցման խորքերից քարոզում էր. **«Ճանաչել զհմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»...**

«...Եվ, այդ, երբ հիշելին եկավ մոտեցավ թագավորական քաղաքին, իմաց տվեցին թագավորին և սուրբ եպիսկոպոսին: Նրանք՝ նախարարագունդք, ավագանու բոլոր բազմությունն առնելով քաղաքից դուրս եկան՝ Ռահ գետի ափին դիմափորեցին երանելիին...»:

Նշանագրերը թարգմանությամբ ստուգելուց հետո Մեսրոպի հաջորդ խնդիրը, որը պիտի պատվով լուծեր, դպրոցներ բացելն էր և մանուկներին ուսուցանելը:

«Քանզի ամեն մարդ սրտագին փափագում էր հայերեն գիտության ուսումը և ուրախ էր, որ փրկվում էր ասորերենի պատճառած տանջանքներից, - գրում է Փարպեցին, - Սակայն տարակուսանքի մեջ էին սուրբ գիրքը չլինելու պատճառով»:

Մեսրոպ Մաշտոց և Սահակ Պարթև

Մեսրոպն այնպես կարողացավ կրթել հեթանոս, «գազանամիտ, վայրենի» սյունեցիներին, որ մինչև անգամ հենց այդ վայրենիներից մեկը՝ **Անանիասը**, կարգվեց Սյունիքի եպիսկոպոս տեսուչ: Ապա շատերը դարձան ժառանգավորներ, որոնք, մանուկ հա-

«Այդ ժամանակ եկավ, հանդիպեց մի քահանա մարդ՝ ազգով աղվան, որի անունը

Սակայն համառ Վարդապետը չհուսահատվեց: Նա, իր ուղեկից աշակերտների մի մասին թողնելով Փոքր Հայքի Մելիտենը՝ Մայաթիա քաղաքում, մյուսների հետ մեկնեց

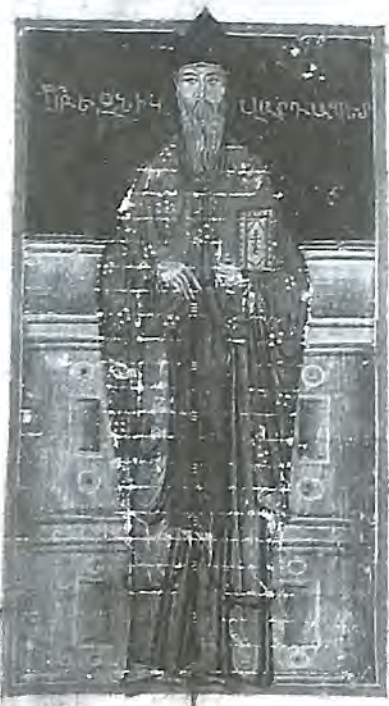
Այսպես: Նա ստեղծեց Հայոց այբուբենը, սակայն ավարտված չհամարեց իր գործը: Նրա անհանգիստ Ոգին Հայոց փրկությունը Հայոց դպրության մեջ իմաստավորելու պայծառատեսությունն ունեցավ: Եվ այն իրականացնելու նրա ջանքերը հայ ժողովրդին փրկեցին ուժացումից, փրկեցին դարերի երթի մեջ անհետ կորչելու ճակատավրդին փրկեցին ուժացումից, փրկեցին դարերի երթի մեջ անհետ կորչելու ճակատագրից: 36 տառ ընդամենը: Նախերգանք և հավերժական շարունակություն: Այժմ և հավիտյան: Ընդմիջտ: Փառքերի փառքը Մեսրոպ Մաշտոց մարդուն, որ Հայոց հնագույն

բառով թարգմանվում է սուրբ և սրբազան:

Այսպես. կրթության գործը ողջ Հայոց Աշխարհում ընթացքի մեջ էր: Սահակ կաթողիկոսի ու Մեսրոպ Մաշտոցի համար գերագույն խնդիր էր դառնում ապահովել դպրության այդ շարունակական ընթացքը և նրա լիակատար հաղթանակը Հայաստանում: Իսկ դրա համար հայերեն գրքեր էին հարկավոր: Այսինքն՝ հարկավոր էր թարգմանչական գործը այնպիսի բարձրության վրա դնել, որ բացառվեր սեփական լեզվով գրքերի բացակայության պատճառով դժվարությունը, ընդհատումը կամ խզումը դպրության ասպարեզում:

Ավետարանների թարգմանությունից հետո Սահակ Պարթևը ձեռնարկել էր նաև դավանաբանական հարցերին նվիրված այլ գրքերի թարգմանությունը: Հիմա, երբ ղեկավարում էր Հայաստանում ամենուր էին, և Մեսրոպ վարդապետը վերադարձել էր կաթողիկոսարան, նրանք մեծ ոգևորությամբ և բացառիկ խնամքով կազմակերպեցին թարգմանչական գործը: Ակնհայտ էր, որ միայն երկուսի սեփական թարգմանչական

Եզնիկ Կողբացի

աշխատանքը պարզապես անբավարար է նման խնդիր լուծելու համար: Եվ որոշեցին իրենց աշակերտներին ուղարկել Եդեսիա, ապա Կոստանդնուպոլիս՝ հմտանալու համար լեզուների և ընդհանրապես թարգմանչական արվեստի մեջ:

Արտասահման մեկնող առաջին աշակերտները եղան **Հովսեփ Պաղնացին** (նա ընկերացել էր իր Մեսրոպ ուսուցչին նրա թափառումների ժամանակ) և **Եզնիկ Կողբացին**: Շուտով նրանց հետևեցին **Ղևոնդը** և **Կորյունը**, վերջինս հետո գրեց իր սիրելի ուսուցչի կենսագրությունը: Բյուզանդիոն հասան նաև **Հովհան** և **Արծաճ** աշակերտները, ապա նաև **Մովսես Խորենացին**, որը Կոստանդնուպոլիս հասավ Եդեսիա, Երուսաղեմ, Ալեքսանդրիա, Հռոմ և Աթենք այցելելուց հետո:

Առաջին թարգմանիչները, որոնք Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մոտ ուսում առնելուց և կրթվելուց հետո ուղարկվեցին կատարելագործվելու զանազան օտար քաղաքներ, որոնք հայտնի էին իրենց դպրոցներով և գրադարաններով, 60 հոգի էին: Նրանք վերադառնալով հայրենիք բերեցին ոչ միայն արդեն կատարած, ավարտած թարգմանություններ, այլ նաև բազմաթիվ ընտիր ձեռագրեր, որոնք բոլորն էլ թարգմանվեցին: Ձեռագրեր ոչ միայն կրոնական բովանդակությամբ, այլ նաև ամենատարբեր իմաստասիրական գործեր՝ հունական հնագույն աշխարհից քրիստոնեության հաղթանակի դարաշրջանին հասած:

Այդ ժամանակն էր, որ հայրապետը ստացավ **Սուրբ Գրքի** հունարեն ստույգ օրինակը և Եզնիկ Կողբացու հետ ձեռնամուխ եղավ երկրորդ անգամ թարգմանելու այն:

Ֆրանսիացի արևելագետ-հայագետ, 18-րդ դարի մեծ գիտնական **Մաթյուրեն Կլեյսիեր Լա Կրոզը**, որը բազմաթիվ լեզուների, այդ թվում հայերենի հմուտ գիտակ էր,

և ուն գրական, գիտական, թարգմանչական ժառանգության մեծ մասը նվիրված է Հայոց պատմությանը, նրա գրականությանը և լեզվին, Սուրբ Գրքի հայերեն այս թարգմանությունը համարել է «**Թագուհի թարգմանությանց**»:

Այս գնահատականը հաճախ է կրկնվել օտարներից, որովհետև մյուս թարգմանությունների հետ համեմատած՝ լեզվի և ոճի գեղեցկությունն ու վեհությունը նաև հավատարմությունը բնագրի հանդեպ, այն դարձրել են թարգմանչական արվեստի գլուխգործոց:

Մեկ ուրիշ օտար գիտնական (Կոգյան) «**Մակաբայեցվոց Բ գրքի հայերեն թարգմանությունը**» ուսումնասիրության մեջ, որը հրատարակվել է Վիեննայում 1923 թվականին, գրել է. «**Խղճամիտ խնամքը և ամենաչնչին իրերի վրա տարածվող հավատարմությունը փայլում են այնտեղ: Հայ թարգմանիչները, լիուլի հմուտ հայ և հույն լեզուներին, կարողացել են ոչ միայն ուղիղ իմաստին թափանցել, այլ նաև հայացնել, և որ ավելին է՝ կարողացել են իրենց ուժը Սուրբ Գրքի մատյանների բովանդակության և հեղինակներին համապատասխանող այնքան այլազան ոճերի համաձայն եղանակավորել, փոփոխել: Նրանք քայլ առ քայլ, բառ առ բառ, մթինը՝ մթին, պայծառը՝ պայծառ բացատրել են, գրեթե պերճախոսել ու պարզաբանել, գիտեն պնդվել ու անպաճառ բացատրել են, գրեթե պերճախոսել ու պարզաբանել, գիտեն պնդվել ու անպաճառ բացատրել են, առանց սակայն իրենց բնածին ազատությունը զոհելու և օտարի ստրուկը ճուշդ երևալ, առանց սակայն իրենց բնածին ազատությունը զոհելու և օտարի ստրուկը ճուշդ երևալ: Սբ. Գրքի հայ թարգմանիչները նախանձելի և անգնահատելի առադառնալու: Սբ. Գրքի հայ թարգմանիչները նախանձելի և անգնահատելի առադառնալու են ունեցել լեզվի ազնվությունը, մաքրությունը և վեհությունը միացնելու ամենախիստ հավատարմության հետ**»:

Իսկ Եվրոպայի նորագույն հետազոտող Կյոնդեն Ժնևից «**Հանդես ամսօրյա**» հանդեսում 1935 թվականին. գրում է. «**Ինչքան ավելի ենք ուսումնասիրում այս թարգմանությունը, այնքան ավելի հիացմունք ենք զգում այս գլուխգործոցի համար... և համոզվում հեշտությամբ, թե ինչպիսի արտասովոր ջանք են գործադրել այս նշանավոր խելքի տեր մարդիկ: Ամեն թարգմանություն իր սկզբնագրի ազդեցությունն է կրում. հայերեն թարգմանությունը դուրս է այս օրենքից... Շնորհիվ իրենց մայրենի լեզվի շատ վստահ և նուրբ հմտության, սրա հետ միասին հունարեն լեզվի խոր և երբեմն էլ զարմանալի գիտության՝ այս թարգմանիչների համար չկա բնավ մեքենական մոտեցում**»:

Այսպես՝ բազմաթիվ գրքեր եկան օտար եզրերներից և թարգմանվեցին հայերեն:

Մի երկու կարճ նմուշ Սուրբ Գրքի թարգմանությունից՝ Սողոմոն թագավորին վերադրվող «**Երգ երգոցից**»,

«**Յանկողնի իմում ի գիշերի խնդրեցի զոր սիրեաց անձն իմ, խնդրեցի զնա՝ և ոչ գտի. կոչեցի և ոչ ետ ի ծայն: Յարեայց և շրջեցայց ընդ քաղաքն, ընդ փողոցս և ընդ հրապարակս, և խնդրեցի զոր սիրեաց անձն իմ. խնդրեցի զնա՝ և ոչ գտի, կոչեցի զնա՝ և ոչ ետ ինձ ծայն**»:

Հայերեն լեզուն անապատի հովվերգությունը այնպիսի պարզությամբ ու թեթևությամբ է մատուցում, այնպիսի սքանչելի քերականությամբ...

Իսկ Հոբի մասին ընդարձակ քերականությամբ իր բարդ կառուցվածքով և խոր ողբերգականությամբ, ելևէջների գունագեղությամբ, բարձր հոգեկան տրամադրություններով, փիլիսոփայական մտորումներով ոսկեդեմիկ հայերենով հնչում են բացառիկ կատարելությամբ ու ճոխությամբ:

«Չողմավար կորնչիմ, կարօտիմ գերեզմանի՝ եւ ոչ հասանեմ: Տառապիմ աշխատեալ՝ եւ զի՞նչ գործեցից: Գողացան օտարք զստացուածս իմ. ո՞վ է նա ընդ ձեռին իմում կապեցի: Զի սիրտս իւրեանց թաքուցին յիմաստութեն, վասն այսօրիկ մի՝ բարձրացուցես զնոսա...»:

Կամ՝

«Ո՞ւր էիր մինչ ես իսունս արկանէի երկրի, պատմեա՛ ինձ եթէ խելամուտ իցես հանճարոյ...»:

Ահա բանաստեղծական սքանչելի մի հատված կենդանական աշխարհը նկարագրելիս. «Դո՞ւ ազուցեր ծիոյ զօրութիւն, և զգեցուցեր զրահ ընդ պարանոցալ նորա. արկեր զնովա սպառազինութիւն և փառս հատանէ, ելանէ ի դաշտ զօրութեամբ...»:

Եվ հրապարակախոսության մի նմուշ ևս.

«Զի ահաւասիկ օր Տեառն հասեալ է անհնարին լի բարկութեամբ, ոխակալութեամբ և սրտմութեամբ, առնել զտիեզերս անապատ, և զմեղաւորս սատանել ի նմանէ: Զի աստեղք երկնից, Հայկիւն հանդերձ և ամենայն զարդարուն երմից լոյս մի՛ տացեն, և խաւարեցի արեգակն ի ծագել իւրում, և լուսին մի՛ տացէ զլոյս իւր...»:

Միայն թարգմանչական գործը չէր, որ մեծ ջանադրությամբ առաջ էր տարվում:

Մեսրոպի և Սահակի կողմից կազմվեցին Հայ եկեղեցու Պատարագամատույցի, Ծիսարանի՝ Մաշտոցի, Ժամագրքի նախնական տարբերակները: Երկու երախտավորները գրեցին բազմաթիվ քարոզներ, ճառեր, ուղերձներ, ապա թարգմանեցին Գրիգոր Լուսավորչի «Յաճախապատում» քարոզների ժողովածուն:

Ստեղծվում էր և՛ թարգմանչական և՛ սեփական հայ մատենագրությունը:

Վանքերը դարձան կրթության կենտրոններ, եկեղեցիները պայծառացան: Ամբողջ երկրում թափ էր առել գրական և կրոնական անկասելի շարժում, որը բյուրեղացնում էր ազգային ինքնաճանաչման գաղափարը: Կարճ ժամանակում Հայաստանի բոլոր կողմերում բացված դպրոցները, Էջմիածնի վարդապետարանը, Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի անխոնջ աշխատանքը, նրանց աշակերտների տաղանդն ու եռանդը Հայոց հոգևոր և մտավոր զարգացումը հասցրին գերագույն այն վիճակին, որի խորությունն ու լայնությունը թերևս հնարավոր չէ գերազնահատել:

Այս կարճատև ժամանակահատվածը դարձավ հայ գրականության հզոր ծաղկման շրջան: Եվ բացի այս, եկեղեցական գրականության բազմաթիվ ստեղծագործություններ, կրոնապատմական և պատմական շատ արժեքավոր երկեր, որոնց բնագրերը չեն պահպանվել, շնորհիվ մեր առաջին թարգմանիչների՝ այժմ հայտնի են աշխարհին:

Թարգմանվեցին **Հովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիազանցու, Դիոնիսոս Ալեքսանդրացու, Եփրեմ Ասորու, Եվսեբիոս Կեսարացու** և շատ ուրիշների գործեր, մեկնաբանություններ, դավանական տեսություններ, փիլիսոփայական խորհրդածություններ, ներբողներ...

Մեսրոպյան տառերով գրվեցին առաջին շարականները, որոնց մեջ Մաշտոցի վաստակը հասնում է պատկառելի չափերի: Խորապես քնարական և բացառիկ ներշնչանքով գրված, ահա, ընդամենը նրա էրեք տողը.

«Ծով կենցաղոյս հանապազ զիս ալեկոծէ,
Մըրըրկեալ ալիք թշնամին ինձ յարուցանէ.

Նաւապետ բարի, լեր անծին իմոյ ապաւեն...»:

Նրանք՝ Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը, կարգավորեցին նաև Հայոց բանավոր ժողովրդական ու անցյալից ժառանգությունն ստացած հոգևոր ծայնեղանակները եկեղեցական երաժշտության համար:

Մեսրոպ Մաշտոցը, լինելով հայերենի առաջին ուսուցիչը, մշակեց նաև Հայոց լեզվի և հայ երաժշտության դասավանդման սկզբունքները:

Կարևորվում է նաև ինքնաճանաչման, ինքնակատարելագործման իմացական էությունը: Մարդու ներքին արատները գիտակցվում են կատարյալը ճանաչելու շնորհիվ: Սա ներքին, զուտ մարդկային հերոսականության շահերից ելնելով: Բայց յուրաքանչյուր անհատի նման շահը բերում է հասարակականի համընդհանրության: Մայրենի լեզվով կրթվելու, լուսավորվելու գաղափարը հոգևոր վերելքի, ազգային ինքնության գիտակցման հետ նաև անբաժանելիորեն կապվում է ժողովրդային, ազգային համընդհանուր Արժանապատվության գիտակցման հետ: Հայ դպրության ու լուսավորության մարդասեր և հանճարեղ առաքյալները ժողովրդին ներարկեցին կենսունակության մարդասեր և հանճարեղ առաքյալները ժողովրդին ներարկեցին կենսունակության մալիշը այնպիսի ուժով, որ այն մինչև այսօր, եղերական շատ դարերի միջով անցնելով, ճանապարհ է բացել դեպի հավերժություն:

ՀԱՅՈՑ ՈՍԿԵԴԱՐՆ ԷՐ

Հոգևոր վերելքի այս նույն ժամանակ Հայոց համար հասունանում էր մի կործանարար ու ծանր հարված: Հոգևոր կյանքի արագընթաց ծաղկում և առատ բերքահավաք կատարվեց Վռամշապուհի արքայի ժամանակ՝ նրա սքանչելի հովանավորությամբ: Վաթսայն հավիտենական չէ կյանքը, և Վռամշապուհը, հասնելով խոր ծերության, վախճանվեց՝ իր հետ տանելով Հայոց Աշխարհի խաղաղությունը:

Ղազար Փարպեցի պատմիչը գրում է. «Վռամշապուհի վախճանվելուց հետո մեռավ նաև Պարսից Շապուհ արքան, և թագավորեց նրա որդի Վռամը, որ էր Կրման արքա: Հայերը նրանից խնդրեցին իրենց թագավոր դարձնել նույն խոսքովին՝ Վռամշապուհի եղբորը, որին առաջ մեկ անգամ արդեն Հայոց գահից զրկել էին տվել՝ Պարսից Շապուհ արքայի առաջ բանսարկելով: Եվ Վռամը կատարեց նրանց խնդիրը, դարձյալ թագավորեցրեց խոսքովին, որ շատ ծեր մարդ էր: Եվ խոսքովը, գալով Հայաստան ու մնալով ութ ամիս, վախճանվեց, միացավ նախնիներին»:

Պարսից Վռամ թագավորի մահից հետո գահին տիրեց Վռամի եղբայր Շապուհի որդին՝ Հազկերտը, որը հրաժարվեց Արշակունյաց տոհմից որևէ մեկին թագավորեցնել Հայաստանում և իր որդի Շապուհին ուղարկեց այնտեղ որպես թագավոր: Հազկերտը մտածում էր, թե այդպիսով կստիպի հայերին մշտապես «ահուղողով ծառայել» իր գահին:

Բացեմք Մովսես Խորենացու Հայոց պատմադրությունը և կարդանք այն հատվածները, որտեղ նկարագրված է, թե ինչպես խափանվեց Հազկերտի մտադրությունը:

«Շապուհը հեշտությամբ մուտք գործեց Հայաստան,

Մովսես Խորենացի

Պարսկաստանում քրիստոնյաների դեմ հալածանքները սաստկացան Վռամ Հինգերորդ, Գոռի ժամանակ: Հայերը Պարսկաստանից ստիպված գաղթում էին Բյուզանդիա: Զրկվել հրաշալի արհեստավոր ձեռքերից և անպարտելի Հայոց այրուծիի քաջարի ռազմիկ-ների ծառայությունից պարսիկները չէին ուզում: Իր ժամանակին և՛ Հազկերտ Առաջինը, և՛ Վռամ Հինգերորդը Բյուզանդիայից պահանջեցին վերադարձնել

Հայոց ապստամբական շարժումը օգնեց բյուզանդական զորքերին հաղթելու պարսիկներին Միջագետքում և պաշարելու Մծիքնը, որտեղ կուտակվել էին պարս-

կական զորքի մնացորդները: Սակայն պաշարվածներին օգնության է հասնում Վռամ Զինգերորդ Գոռը իր նոր զորամասերով: Բյուզանդացիների վերջնական հաղթանակը ծախսովում է:

Վռամ Զինգերորդը և Թեոդոսիոս Երկրորդը խաղաղության դաշն են կնքում: Սրանից հետո հարկավոր էր դադարեցնել ապստամբական շարժումները Հայաստանում:

Վռամ Զինգերորդը դիմեց զիջումների քաղաքականությանը: Նա առաջարկեց նախարարներին հաշտություն կնքել և խոստացավ *«մոռացության տալ նախարարների հանցանքները»*: Նախարարները համաձայնեցին՝ պայմանով, որ Վռամ Զինգերորդ արքան Հայոց պարսկահպատակ մասում նորից թագավոր կարգի Հայոց Արշակունի արքաների տոհմից: Վռամ Զինգերորդը Հայոց կիսված երկրի գահին բազմեցրեց երանյալ Վռամշապուհ արքայի որդի Արտաշեսին:

423 թվականն էր:

Արտաշես թագավորը անփորձ պատանի էր, վարում էր զեխ ու անառակ կյանք: Իգամուլ էր, ինչպես վկայում է Փարպեցին: Բայց սա անշուշտ այն առիթը չէր, որ նրա դեմ սկսվեր խարդավանքի այն շարքը, որոնց հեղինակը հենց այն նախարարներն էին, որոնք նրան առաջնորդեցին դեպի գահ:

Նախարարները նրա անառակ վարքի համար նախ բողոքեցին Սահակ Պարթևին՝ պահանջելով, որ նա հնար գտնի մեջտեղից հանել ամբարիշտ թագավորին, *«որն անհավատի պես բացահայտ արհամարհանքով ոտնատակ է տալիս սրբությունը և աներկյուղ կամավորությամբ գործում է աղետալի անառակություններ»*:

...Նախարարները համոզում էին հայրապետին, որ նա, միանալով իրենց, բողոքներ կայացնի Պարսից թագավորին, որպեսզի Արտաշեսը հեռացվի թագավորությունից, որին ժառանգելու արժանի չեղավ ինքը:

Երբ հայրապետը հասկացավ, որ բոլոր նախարարները և ավագները նույն մտածումներն ունեն, *«խորասուզվեց մեծ տրտմության ու անմխիթար սգի մեջ»*: Եվ նախարարներին տված նրա պատասխանը մեծ հայրենասերի և մարդասերի, ճշմարիտ քրիստոնյայի պատասխան էր. *«Ասում եք միաբանեմ ձեզ հետ, քա՛վ լիցի, որ ես մատնիչ լինեմ մեր ճշմարիտ հավատին և իմ հոտի մոլորյալ ոչխարը հանձնեմ անհավատներին ծանակելու: Ամենաախտալից ատյանին մատնել իմ հիվանդացած հոգևոր որդու՜ն՝ երբեք հանձն չեմ առնի... Մեղքերի հավատացյալներին կշտամբել անհավատների առջև՝ չեմ համաձայնի: Լավ է՝ ես մեռնեմ, քան անարժան գործի համար հավատացյալներին մատնեմ անօրենների ձեռքը... Քանի որ անառակացել է մարմնով, բայց անհավատ ու հեթանոս չէ: Շվայտ կյանք է վարում, բայց կրակապաշտ չէ: Տկարացել է կանանց հանդեպ... Զիվանդացել է մեկ ախտով, բայց վարակված չէ ամեն տեսակ ախտով, ինչպես ամբարիշտը: Ինչպես նրան մատնենք ամբարիշտներին, որ տանեն սպանեն: Քավ լիցի, որդիք, մի՛ ունեցեք այդպիսի դիտավորություն և ձեր նախնիներից ոմանց պես, մի՛ ջանացեք կորցնել բնիկ ձեր տերերին»*:

Բայց նրանք, որոնց համար հայրապետը խոսեց այս խրատը, չլսեցին բանականության ձայնը: Նրանք գնացին հասան Պարսից արքունիք, ներկայացան Վռամ արքային: Նրանց հետ էր Սուրմակ անունով մի երեց, որը Պարսից ավագանու առաջ հիմար և ատելի բաներ ասաց՝ նրանց ևս տրամադրելով Արտաշեսի դեմ: Հայոց մեծա-

մեծները այս Սուրմակին կաթողիկոսական գահ էին խոստացել:

Նախարարները պահանջեցին գահընկեց անել Արտաշեսին ու... Սահակ կաթողիկոսին և այլևս հայ թագավոր չտալ Հայոց գահին այլ նշանակել պարսիկ իշխաններից մեկին՝ որպես վերակացու, որի միջոցով կծառայեն Պարսից արքային:

Այս առաջարկությունը Վռամի սրտով էր: Առանց կռվի և արյուն թափելու՝ նա վերջապես Հայոց թագավորությունը վերացնելու հնարավորություն էր ստանում, ինչպես այն վերացել էր բյուզանդական մասում:

Վռամը ճեպով Տիգրան կանչեց Արտաշեսին և Սահակ կաթողիկոսին:

Նրանք եկան: Նրանք հույս ունեին արդարանալ և բացատրել Վռամին Հայոց իշխանների խարդավանքը:

Վերջնահաշվում Արտաշեսը վեց տարի թագավորելուց հետո գահընկեց արվեց: Իսկ Սահակ Պարթևը զրկվեց կաթողիկոսական գավազանից: Հայրապետական գահին նստեց ստոր բամբասող Սուրմակ երեցը:

Հայաստանն ամբողջությամբ ընկավ Պարսկաստանի լծի տակ: Վռամ Զինգերորդ Գոռը Հայաստանի բարձրագույն կառավարիչ նշանակեց պարսիկ Վեհմիրշապուհ մարզպանին, և Արևելյան Հայաստանը դարձավ Սասանյան Պարսկաստանի մարզերից մեկը:

Սուրմակը երկար չմնաց կաթողիկոսական գահին: Իշխաններն, այնուամենայնիվ, չկարողացան հանդուրժել նրա խարդավող բնավորությունը: Քանի դեռ այդ բնավորությունը իրենց պետք էր, օգտագործեցին, իսկ այնուհետև պահանջեցին, որ Վռամը նրան ևս գահընկեց անի:

Վռամը սիրով համաձայնեց և Հայոց եկեղեցու հայրապետ ուղարկեց ասորի Բըր-Ջիշոյին:

Նախարարները չէին հանդուրժել իրենց երիտասարդ անառակ թագավորին, չկարողացան հանդուրժել նաև Բըրժիշոյին և նրա հետ եկածներին, որոնք անառակից անառակ էին, և լինելով հանդերձ բարձրաստիճան եկեղեցականներ՝ բնավ էլ չէին ապրում Զրիստոնեական վարքի կանոններով:

Իշխանները, խորապես զգված նաև Բըրժիշոյի վարք ու բարքից, վռնդեցին նրան՝ ուղարկելով Պարսից արքային, թե *«սրա կյանքն ու վարքը չէր համապատասխանում մեր աշխարհի օրենքներին: Նշանակիր մեր բնիկ հավատի մի մարդու, որ սուրբ եկեղեցու կարգը պահպանի»*:

Բայց Վռամը ինչո՞ւ պետք է ցանկանար տալ այնպիսի մեկին, որ պահպաներ Հայոց եկեղեցու սրբությունը, երբ արդեն այդպիսի մեկից՝ Սահակ նվիրյալ հայրապետից, հրաժարվել էին Հայոց նախարարները, որոնք, հանուն բնիկ թագավորի, երեք տարի ապստամբեցին և, ի վերջո, իրենց կամքը թելադրեցին Պարսից արքային:

Ի՞նչ էր կատարվում նրանց մտածումներում և զգացմունքներում հիմա, այդ պահին, հայտնի չէր: Նրանք, չգիտես ինչից դրդված, անընդհատ տանուլ էին տալիս երկար տարիների ապստամբական իրենց շարժումների լավագույն ձեռքբերումները:

«...Եթե Քարը խավար է, ամպեր են կուտակվում: Եթե Քարո ծանր է, արյուն պիտի

Խոր ծերության և լուռության մեջ մեռնում էր Սահակ Պարթևը Բագրևանդի գլխավոր ջանապարհից հեռու՝ լեռների ստորոտին ապավինած Բլուր գյուղում։ 439 թվականն էր՝ Նավասարդ ամսվա 30-ը՝ չորեքշաբթի, իր ծննդյան օրը լրացել էր 90 տարին։ Մեռնողի շուրջն էին հավաքվել նրա երեք թոռները՝ իր **Սահականույշ** աղջկա զավակներ՝ **Նոյի** շուրջն էին հավաքվել նրա երեք թոռները՝ իր **Սահականույշ** աղջկա զավակներ՝ **Վարդանը, Համայկը, Համազասպը**։ Սահականույշը ամուսնացած էր **Համազասպ Մամիկոնյանի** հետ, և այս երեքը նաև Մամիկոնյան տան պայազատներն էին։ Այստեղ էր նաև Վարդան իշխանի կինը՝ **Դստրիկը**, որը խնամել էր ծերունուն անսահման սիրով և ու խանդավառությամբ։ Ծերունին վերջին պահին հասցրեց օրհնել իր սիրելիներին և խաչակնքելով՝ ավանդեց հոգին... Եվ քանի որ նա որդի չուներ իր բոլոր կալվածքները, խաչակնքելով՝ ավանդեց հոգին... Եվ քանի որ նա որդի չուներ իր բոլոր կալվածքները, մինչ այդ, կտակել էր իր թոռներին։ ...Եվ երբ կնքեց իր մահկանացուն դեռ կենդանության ժամանակ ստեղծած մարդը, առանց նրա պատգարակը իրենց ուսերին նրա աշա-

Սահակ Պարթևը այստեղ էր անցկացրել իր մանկությունը:

...Մինչև 1915 թվականը Մշո Մայրավանքից դեպի վեր բարձրացող լեռան վրա՝
 ուրիշ գյուղի մոտ, անշուք, մարդաչափ բարձրությամբ, սևացած կամարով ծածկված
 քանդված մատուռ կար... պատի տակ՝ մի քար, և քարի տակ՝ մեծ երախտավորի
 յունը: Գերեզմանին մոտիկ նշմարվում էին նաև Աշտիշատի Մայր եկեղեցու հիմքերը:

Զկար Սահակ Պարթևը:

Հայոց հայրապետությունը անարժանների առևտրի առարկա էր, որն այդ նույն ժամանակ թափուր էր: Քահանայապետության վերջին ճշմարիտ ու լուսավոր ժառանգը հավիտյան հանգած էր: Տառապյալ և հուսահատ Մեսրոպ Մաշտոցը ստիպված Վաղարշապատում ստանձնեց կաթողիկոսական աթոռի տեղապահությունը: Նա երբեք չցանկացավ հայրապետական օծում ստանալ՝ գերադասելով վարդապետի համեստ աստիճանը:

Մաշտոցը տարոնցի էր, և իշխան Մամիկոնյանի կարծիքով նա իր վերջին հանգրվանը պիտի գտներ Տարոնի հողում, որտեղ հանգիստ էր առել նաև Սահակ Պարթևը:

Երեք տարի հետո իշխան Վահան Ամատունին նրա գերեզմանի վրա մի գեղեցիկ եկեղեցի կառուցեց:

549

ան գրերից ա-

ኮጌጋ ሁ ዓኮቦሮ...

Գրի պատմության չեխ ականավոր գիտնական Չ. Լոուկոտկան գրել է. «Մոանց գրի մշակույթ չէր լինի... Միայն գրի շնորհիվ են ապագայի համար պահպանվում մարդու մտքերն ու նվաճումները...»:

Արտաշեսյան հարստության շրջանում Հայաստանը մրցում էր Հռոմի և Պարսկաստանի հետ: Մի՞թե նա չուներ իր գիրը: Մի՞թե դեռ Արտաշեսյան հարստությունից էլ առաջ, հազարավոր տարիներ հայ ժողովուրդը իր հոգևոր մշակույթը բարձունքների չի բացրել: Մուսասիրի տաճարի ճարտարապետությունը, Մինուս արքայի կառուցած ջրանցքը, որը ճարտարագիտության և համարողական արվեստի գլուխգործոց է մնում մինչև այժմ և մինչև այժմ զարմանք ու հիացմունք պատճառում, մի՞թե ժամանակակիցներիս ոչինչ չի ասում: Մի՞թե Հայաստանը, որը մինչև այդ 428 եղերական թվականը մշտապես ունեցել է կազմակերպված թագավորություն, ճիշտ է՝ երբեմն սրան ու նրան մշտապես ունեցել է կազմակերպված թագավորություն, ճիշտ է՝ երբեմն սրան ու նրան հարկատու, բայց հիմնականում ինքնուրույն իր կառուցման ձևերով, իր օրենքներով, իր դավանանքով, իր աստվածների կանոնակարգված կառառներով, աստղագիտության ու տոմարագիտության փայլուն նվաճումներով և իմաստության հանդեպ ունեցած զգայուն պաշտամունքով, տիեզերածին առասպելների մեզ հասած սքանչելի, անգնահատելի բանաստեղծական հատվածներով, սեպագիր արձանագրություններից այն կողմ չի անցել...

Լեռնաշխարհում ապրող և այծագրով իր ժայերին գրող ժողովուրդը չէ՞ր, որ հետո սեպագիր և հիերոգլիֆ պատմությունները թողեց նույն ժայերին և քարակոթողներին այն մասին, թե ինչպես կառուցեց, հաղթեց, պաշտեց, ապրեց... Այս բոլորը՝ հայտնի և անհայտ, նրանք, որ դեռ հողի ընդերքում են և չեն պեղված, կան: Հետո դարեր են անցել մինչև Մեսրոպյան սրանչեյի գիրը, և ի՞նչ, վերջին սեպագրից մինչև Մեսրոպյան գիրը

դատարկություն... Հնարավոր է: Հասկանալու համար թերթենք հին ու նոր ժամանակների իմաստունների գրքերը, որոնց համար հայ գրի հարցը խորհրդածության խնդիր է եղել:

13-րդ դարի պատմիչ Վարդան Արևելցին գրում է. «...Որ հնում հայերեն գիր է եղել, փաստվում է նրանով, որ Լևոն թագավորի ժամանակ Կիլիկիայում գտնվել են հայերեն դրոշմված դրամներ՝ հայկազյան կռապաշտ թագավորների անուններով»:

Հնարավոր չէ հիմա ստուգել, թե իրո՞ք Կիլիկիայում գտնվել են հեթանոս հայ թագավորների դրամներ՝ հայերեն դրոշմված, սակայն այս տեղեկությունը հնարավորություն է տալիս մտորելու, որ նույնիսկ միջնադարում հեթանոսական հայ գրի հարցը խորհրդածության առարկա է դարձել, և եղել են հայ մատենագիրներ, որոնք առանց տատամսելու ընդունել են նախամաշտոցյան գրի գոյությունը:

Աշխարհագրագետ, պատմաբան, բանասեր, ազգագրագետ Ղուկաս Ինժիճյանը հայտնել է այն համոզումը, որ հնագույն ժամանակներում գոյություն է ունեցել Հայոց գիր և մատենագիտություն: 19-րդ դարի հայ մեծանուն գիտնականի կարծիքը գեղեցիկ ենթադրություն չէ, այլ 19-րդ դ. Մխիթարյան միաբանության իմաստուն հայրերից մեկի գիտական լուրջ քննարկման արդյունք:

Մեկ ուրիշ բանասեր, պատմաբան, մանկավարժ և թարգմանիչ, նույն 19-րդ դարի վաստակաշատ հայ գիտնական Մկրտիչ Էմինը անվիճելի է համարում հայկական մատենագրության գոյությունը. «...Հայաստանում, իրոք, երբեմնի գոյություն է ունեցել գաղափարագիր գրություն, որը զարգացման շատ բարձր աստիճանի է հասել և տարածվել ամենուրեք»:

Մխիթարյան միաբանության անդամ, բանաստեղծ, բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ Ղևոնդ Ալիշանի կարծիքն այս խնդրի մասին նույնն է. «Անելորդ է մեզ քննել, թե ի՞նչ լեզուով և գրով նշանակուեին. հարց է թե ժամանակին հասարակաց կամ գիտնոց լեզուով. և եթե տեղեաց ժողովուրդն առհասարակ հայ էր՝ վայել էր, որ հայերեն գրուած ըլլային... Այն ատեն հայերեն լեզուի գիր կա՞ր, թե՞ ոչ. հաւանիմք, թե որևէ կերպով կար՝ մի բնիկ կամ օտարի, և մանաւանդ նշանագիր»:

Ներսիսյան դպրոցի հոգեբանության և տրամաբանության ուսուցիչ Իսահակ Հարությունյանը, «Հայոց գիր» աշխատության մեջ քննության առնելով հայ գրի և գրականության մասին այս և օտար մատենագրությունների մեջ եղած վկայությունները, գրում է. «Վերոհիշյալ բոլոր վկայությունները ի մի տեղ առնելով՝ մենք կրկին գալիս ենք այն եզրակացության, որ Մեսրոպյան այբուբենից դեռևս շատ առաջ հայերն արդեն ունեցել են սեփական այբուբեն, որը գործածության մեջ է եղել... Սակայն քրիստոնեությունը, մուսոք գործելով Հայաստան, նորա եռանդոտ պաշտոնյաները կռապաշտական գանազան սովորության հետ միասին ոչնչացնում են նաև եղած քրմական գրականությունը և արգելում հին այբուբենի գործադրությունը, իսկ դորա տեղը դնում են հունական և ասորական այբուբեններ, որպեսզի ժողովուրդը միշտ առիթ չունենա անցյալի վրա մտածելու և նորա ուսման հետ հաստատ կերպով միանալու»:

Իսահակ Հարությունյանի «Հայոց գիր» աշխատությունը 1888 թվականին արժանացավ Սահակ-Մաշտոցյան գրական մրցանակի:

Մանուկ Աբեղյանը, ժխտելով հանդերձ նախամաշտոցյան գրի և գրականության

գոյությունը, հնարավոր է համարել, որ հայերը երբևէ գրած լինեն այլ լեզուների նշանագրերով:

Նախամաշտոցյան գրի և մատենագրության օգտին են գրել ակադեմիկոսներ Հակոբ Մանանդյանը, Հովսեփ Օրբելին, Գարեգին Լևոնյանը, Ալպոյաճյանը, Սարաֆյանը, Մկրտչյանը և այլոք...

Ուրեմն այս հարցը՝ եղել, թե չի եղել նախամաշտոցյան գիր ու գրականություն, իմաստունների մի մասը ընդունել է, և մյուս մասը՝ մերժել:

Բայց մի՞թե հնարավոր է հանգիստ խղճով հայտարարել, թե հայերն անգրագետ էին մինչև մ.թ. 5-րդ դարը... Մի՞թե հնարավոր է Հայոց ազգին վերագրել նման մշակույթային կյանքի կղզիացում, բարբարոս հետամնացություն, նման հոգեբանական անմատչելի անտարբերություն այն դեպքում, երբ նրա հարևան երկրներից շատերը զարգացած մշակույթի տեր էին:

«Հին Հայաստանում» պատմագիտական մտքի զարգացման անընդմեջ շղթա է գոյություն ունեցել, որի օղակներից շատերը կորսվել են: Սակայն մ.թ.ա. 9-րդ դարի քաղաքակրթողներին, Արգիշտե արքայի պալատի պատերին սեպագրված պատմության ժամանակագրությունից մինչև Արամազդյան տաճարի քրմապետ Օդյուպոսի պատմության մատյանը, մինչև պատմահայր Մովսես Խորենացին արդյո՞ք չի հաշվվում 1500 տարի... Ի՞նչ դրամից առաջ... Գու՞ցե իմաստունները հետո կփորձեն ճանաչել «դրանից առաջ» եղած ժամանակի ոգեղեն կապը Հայոց Մաշտոցյան Ոսկեդարի հետ:

Մի ժողովուրդ, որն ունեցել է պատմագիտություն, ինչպես կարող էր գիր չունենալ...

Բոլոր երկրների հնչյունական գիրը իր գոյության նախնական շրջանն է ունեցել՝ պատկերագրությունից, բազմաթիվ փոփոխություններով, մինչև ներկայիս զարգացած հնչյունական գիրը: Հայոց հնչյունական գիրը դուրս չէ այդ կանոնից: Ժայռապատկերներից մինչև գաղափարագիր արձանագրություններ հազարամյակներ են անցել:

Հ. Մարտիրոսյանի կարծիքով՝ Հայոց նշանագրությունը Արարատյան թագավորության ժամանակ դարձավ հիերոգլիֆ գրություն, որն արմատով իսկ բնիկ Հայաստանյան էր և չէր ծագում ոչ միջագետքյան, ոչ հնդկական, ոչ խեթական համակարգերից: Նա գտնում է, որ Արարատյան հիերոգլիֆ նշանագրությունը դառնում է տաճարական գրություն: Բայց, այնուամենայնիվ, միջագետքյան սեպագիրը, մեծ հաղթանակ տանեց իր, դառնում է նաև Արարատյան թագավորության գրություն:

Հետո, Հայոց գաղափարագրությունը հարատևում է տաճարներում՝ որպես արարողական, պաշտամունքային, հմայական գրչություն:

Եվ զարմանալիս այն է, որ քրիստոնեությունը բնավ էլ չի մերժում «նախնեաց մեռոց» գաղափարագրությունը նույնիսկ մաշտոցյան հնչյունական գրի հանճարեղ գյուտից հետո:

Արդյո՞ք որևէ հիմք կա նման եզրահանգումների համար: Արդյո՞ք կան հնամենի ժամանակներից մեզ հասած հեթանոս տաճարներում պահպանված նշանագրերի այլ օգտագործումներ:

Կա՞ն: Դրանք Ախտարական նշանագրերն են՝ հեթանոսական տաճարական գրության մեզ հասած նմուշները, որոնցով գրվել են հմայիլները և ախտարական բովանդակության ձեռագրերը:

Գրիգ

Հմայիլները 10 սանտիմետր լայնության և մոտ 3-4 մետր երկարության ժապավենաձև փաթեթներ էին, որոնց վրա գրված էին աղոթքներ, կախարդական բանաձևեր, նկարներ: Դրանք կախվում էին մարդկանց կամ կենդանիների պարանոցից՝ նրանց չար աչքից պահպանելու համար:

Ախտարքի արվեստը գալիս էր ժողովրդի պատմության հնագույն խորքերից և կապված էր համաստեղությունների, աստղերի շարժումների միջոցով կատարվող գուշակությունների հետ: Քրիստոնեության հաղթանակից և տաճարներում ու նրանց գրադարաններում հավաքված

մատենագրության ոչնչացումից հետո, անշուշտ, նշանագրերը կարող էին շարունակել իրենց գոյությունը՝ ախտարքի խորհրդավոր ու գաղտնի թովչությունների, թախսմանագիր հմայությանը զբաղվողների շնորհիվ, ովքեր հեթանոս շրջանում էլ գործում էին տաճարներից դուրս և իրենց «գիտությունը» փոխանցելով սերնդե սերունդ՝ հասցրել են նույնիսկ մինչև մեր ժամանակները:

Եկեղեցու կողմից ախտարքը հալածվել է, և դրա դեմ անհաշտ պայքար է մղվել: Նույնիսկ **Մեսրոպ Մաշտոցը** «Խրատագիր և զգուշացուցիչ» շրջաբերական թղթերից մեկում նշում է բոլոր նրանց, ովքեր զբաղվում են հմայագրությամբ: 5-րդ դարի պատմիչ **Եղիշեն** իր «Արարածոց մեկնություն» մատյանում նույնպես նշում է բոլոր նրանց, ովքեր այլանդակ դիտավորություններով նշանագրեր են գծում, մարգարեություններ անում գալիքի մասին և երազներ մեկնում:

7-րդ դարի մատենագիր **Հովհան Մայրազոմեցին** իր ճառերից մեկում նույնպես խստիվ դատապարտում է բախտագուշակությամբ, գրեացությամբ և ախտարական ուրիշ ձևերով զբաղվողներին:

13-րդ դարում **Վարդան Այգեկցին** համարում էր, որ «ուսումն ծրարագործութեան» և այլ սատանայական փաթեթներով զբաղվող գրեացները խաբում են խավարամիտներին և չարագործությունների պատճառ դառնում:

Սակայն ախտարքով զբաղվողներին խրատելու եկեղեցու հայրերի ջանքերն իզուր են անցնում: Բավական է մտնել Մատենադարան և հետաքրքրվել «Ախտարական գրականությամբ», որպեսզի պարզ դառնա, թե ինչպես տարբեր ժամանակներից մեզ են հասել նրանց բազմաթիվ օրինակները, և թե ինչպես մերօրյա գիտնականները զբաղվում են նրանցով՝ պարզելու արդյո՞ք, կարելի է ախտարական նշանագրությունը համարել տաճարական գրության մնացորդներ, որով գրվել են նաև լուրջ և կարևոր բովանդակության մատյաններ:

Հմայական այս գրերը դեռ վերծանված չեն: Բայց դա չի նշանակում, թե դրանք երբևէ չեն վերծանվելու:

Ի դեպ՝ այդ նշանագրերով գրված ախտարական հմայիլների կողքին հետագա դարերում հայտնվեցին նաև մեսրոպյան տառերով գրված մոգական բժշկության բանաձևեր և չարխափան հմայական անեծքներ ու աղոթքներ:

Եթե Հայոց Լեռնաշխարհում ապրող ժողովուրդը իր քարեդարյան և բրոնզեդարյան

ժամանակահատվածում ժայռապատկերների համակարգված օրինաչափությամբ սերունդներին է թողել առօրյա կյանքն ու կենցաղը նկարագրող, ապա և տիեզերական խորին ընկալումների մասին ունեցած բազում դիտարկումներ, եթե Արարատյան թագավորության ժամանակ սեպագրերով են խոսել գալիքի հեռավոր ծիրերում գտնվող իրենց սերունդների հետ, ապա անհնար է պատկերացնել, որ գոյություն չի ունեցել հնչյունային գրի գաղափարը, եթե, մանավանդ, նրա հետ մշտապես շփումների մեջ գտնվող հույներն ու պարսիկները արդեն օգտագործում էին նման գրեր: Կատարյալ, թե ոչ, զարգացման վերջին աստիճանին, թե դժվարամատչելի, միևնույն է՝ դրանք կային:

Հայաստանը նախաքրիստոնեական շրջանում ունեցել է բազմաշերտ քաղաքական կարևոր դիրք, առևտրական լայն հարաբերություններ, մշակութային բոլոր մարզերում ակնառու հաղթանակներ: Ուրեմն նա չպետք է մնար անգետ: Չարգացման նման առաջընթացի գրեթե հազարամյա մի ժամանակահատվածում, երբ դադարել էր օգտագործել սեպագրերը, նա պիտի ունենար գիր, ինչպիսին հնչյունային գիրն էր:

Հին Արևելքում առաջին հնչյունական գիրը համարվում է արամեականը, որն օգտագործել են տարբեր ազգեր, ըստ երևույթին հայերը նույնպես այն հարմարեցրել են իրենց լեզվին:

Հայաստանը Աքեմենյան գերիշխանության տակ է եղել մինչև մ.թ.ա. 334 թվականը: Աքեմենյանների տիրապետության տակ գտնվող բոլոր ժողովուրդներն օգտագործել են արամեական գիրը: Հայերը բացառություն չպետք է կազմեն:

Գիտնականների մի մասը պնդում է, որ արամեական այդ գիրը դարեր շարունակ գործածվել է Հայոց հեթանոս տաճարներում: Նրանք իրենց ուսումնասիրություններով մեզ համոզում են, որ արամեական այդ գրերով է գրված եղել Դարանաղյաց Անիի տաճարական գրապահոցում հավաքված նախամաշտոցյան մատենագրությունը:

Իսկ Արտաշեսյան հզոր պետականության շրջանում, երբ հելլենական մշակույթը անարգել տարածվեց Հայաստանում, հայերը սկսեցին գրել հունական տառանիշերով: Այսինքն՝ մ.թ.ա. 1-ին դարից մինչև մ.թ. 2-րդ դարը, որն ընդգրկում է Հայոց Արտաշեսյան և Արշակունյաց հարստությունների ժամանակները:

Արտաշեսյան հարստության ժամանակ Արտաշատ և Տիգրանակերտ քաղաքները անտիկ մշակույթի խոշոր կենտրոններ էին:

Ամֆիկրատես Աթենացին Հայաստանում գրեց «Մեծ մարդկանց մասին» նշանավոր իր աշխատությունը... Մեսրոպորոս Սկեպտացին Տիգրան Երկրորդի ընդարձակ պատմությունը և «Կենդանիների բանականությունը» իմաստասիրական աշխատությունը: Փիլոն Ալեքսանդրացու թողած տեղեկության համաձայն՝ այդ աշխատությունը թարգմանված էր հայերեն: Ինչպե՞ս: Ի՞նչ գրերով: Հունարեն, արամեերեն տառերը հարմարեցված հայերենի՞ն...

Պլուտարքոսի վկայությամբ՝ Հայոց Արտաշատ Երկրորդ թագավորը հունարեն լեզվով ողբերգություններ է գրել, ինչպես նաև ճառեր ու պատմական երկեր, որոնք ծանոթ են եղել հռոմեացիներին: Այդ նույն Պլուտարքոսի տեղեկության համաձայն՝ Արտաշատում գործել է թատրոն, որտեղ մ.թ.ա. 53 թվականին՝ Կրասոսի դեմ տարած հաղթանակի առթիվ, ներկայացվել է **Էվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներ»** ողբերգությունը:

Անշուշտ, պալատական ազնվականությունը, հետևելով ժամանակի ավանդույթին,

դրսի աշխարհի հետ իր դիվանագիտական կապը ապահովում էր հունարեն և արամեերեն լեզուներով:

Նախամաշտոցյան Հայոց գիրն ու գրականությունը ընդհանրապես ժխտող գիտնականները, եթե ընդունում էլ են գրականության գոյությունը, այն կապում են միայն խոսակցական լեզվի և բանահյուսության հետ, որով և բացատրում են 5-րդ դարի հայ մատենագրական լեզվի կատարելությունը:

Հայոց Աշխարհը հարուստ էր բազմաթիվ բարբառներով, որոնց հնչյունաբանությունները նույնպես իրենց առանձին դժվարություններն ունեին: Հայոց ո՞ր գավառի բարբառն էր, որ իրենով ապահովեց բարձրաճաշակ և ոսկեղենիկ հայերենը: Բայց, այս հարցն էլ թողնենք մի կողմ և փորձենք հասկանալ, թե լեռնային ու լայնածավալ Հայաստանը առանց գրի ինչպե՞ս է գանձել հարկերը, պատերազմ առաջնորդել բանակները, ինչպե՞ս է առանց իր ժողովրդին հասկանալի օտար լեզվով գրված ներքին օրենքներով կառավարել երկիրը, բաց դատավարություններ վարել, մարդահամար կատարել, իսկ նախարարները ինչպես են հարաբերվել ժողովրդի կամ, թեկուզ, միմյանց և արքունիքի հետ:

Հայ գրի մերժման պատճառաբանություններից մեկն էլ այն է, որ մատնանշում են Տիգրան Մեծի, Արտավազդի հունարեն արձանագրությամբ կտրված դրամները: Եթե կար, ասում են, նախամաշտոցյան հայ գիր, ինչո՞ւ էին հայ թագավորները հունարեն գրում իրենց դրամների վրա: Բայց չէ՞ որ հայկական դրամները շրջանառության մեջ էին ոչ միայն հայրենի երկրում, այլ նաև հելլենիստական ազդեցության տակ գտնվող բոլոր երկրներում: Այդ ժամանակ նույնիսկ Եգիպտոսում, Պարսկաստանում էին դրամներ կտրում հունարեն մակագրությամբ, այն դեպքում, երբ նրանք ունեին իրենց սեփական գիրը: Բագրատունիների թագավորության ժամանակ Հայոց դրամներ են կտրվել արաբական մակագրությամբ... Մի՞թե այդ ժամանակ հայերը գիր և գրականություն չունեին:

Եվ նախամաշտոցյան գրի գոյությունը մերժողների վերջնական եզրահանգումն այս է. դիվանագիտական հարաբերությունների համար օգտագործվել են հունական ու արամեական գրեր և լեզուներ, իսկ ներքին կյանքը ղեկավարելու համար՝ հունական և արամեական տառանիշեր՝ հայերեն լեզվով գրելու համար:

Բայց նման եզրակացությամբ հարցը չի փակվում:

Հայաստանում հեթանոս շրջանի գիրն ու մատենագրությունը հիմնականում տաճարական գրավոր մշակույթն էր: Որովհետև հեթանոսական տաճարները, պաշտամունքային կենտրոններ լինելուց բացի, մշակութային կենտրոններ էին, որտեղ դարերի ընթացքում հատուկ մատյաններում մշակվել էին ծիսակատարությունների ու արարողությունների ողջ համակարգը, տոմարական օրացույցները, նաև երկրի օրենքները...

Գիտնականներից ոմանք ընդունում են, որ հայկական հեթանոս տաճարները որպես գիր օգտագործել են խորհրդանշաններ՝ կրոնական արարողությունների բանաձևեր, մաղթանքներ, ծիսակարգեր գրանցելու համար:

Այդ, բայց միայն խորհրդանշաններով հնարավոր չէ գրել պատմական ծավալուն աշխատություն կամ տոմարագիտական աշխատություն:

Մովսես Խորենացին վաղ քրիստոնեական քարոզիչ ասորի Բարդաժանի մասին

գրում է. «Նա մեր կողմերը եկավ՝ հուսալով, թե կկարողանա որևէ հետևող գտնել վայրենի հեթանոսների մեջ: Բայց երբ ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոց, կարդաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ նաև թագավորների գործերը, նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլորը թարգմանեց ասորերենի և ապա նրանից՝ հունարենի...»:

Այսինքն՝ ասորերենի ու հունարենի հետ եղել է Հայոց տաճարական գիրը, որով գրվել են Հայոց թագավորների պատմությունները:

181-194 թվականներին է Բարդաժանը եղել Հայաստանում: Եթե սա էլ բավական չէ համոզելու համար, որ գոյություն է ունեցել տաճարական նախամաշտոցյան Հայոց գիր, ապա հիշենք 2-րդ դարի ականավոր պատմաբան Հիպպոլիտոսի «Ժամանակագրությունը», որտեղ հեղինակը սևով սպիտակի վրա գրել է. «Սրանցից նրանք, որոնք ունեին դպրություն, հետևյալներն են՝ երրանցիները, լատինացիները, որով հռոմեացիներն են վարում, սպանացիները, հույները, մարերը և հայերը»:

Այս աշխատությունը Հիպպոլիտոսը գրել է 234-235 թվականներին:

Իր ժամանակին Հիպպոլիտոսի այս աշխատությունից օգտվել է նաև Անանիա Շիրակացին:

Ուրեմն, եթե հայերը չունենային սեփական լեզվով գիր և մատենագրություն, Հիպպոլիտոսը չէր կարող հունարեն և արամեերեն գրերով գրված մատենագրությունը համարել հայկական և հայերին դասել սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում:

Հելլենիզմի ժամանակաշրջանում չի եղել Մերձավոր Արևելքում ապրող մի ժողովուրդ, որն իր մատենագիտությունը ստեղծած չլինի հունարեն գրով ու լեզվով: Ինչո՞ւ Հիպպոլիտոսը սրանք բոլորին չի համարել սեփական մատենագիտություն ունեցող ժողովուրդներ:

Մեկ օրինակ ևս:

Մ.թ.ա. 3-2-րդ դարերի հույն պատմագիր Փիլիստրատոսի «Ապոլոն Տիանացու կենսագրությունը» գրքում կարդում ենք. «Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ոսկյա մանյակի վրա գրված էր հայերեն տառերով հետևյալը. «Արշակ թագավոր՝ Նյուսյու աստծուն»: Այս Արշակը այն ժամանակ Հայոց թագավոր էր և յուր բռնած հովազը, այդ կենդանու մեծության պատճառով, նվիրել է Դիոնիսիոսին»:

Ամփոփենք վերջապես՝ ժամանակի ընթացքը քիչ ետ շրջելով:

Մենք արդեն իր տեղում պատմել ենք Հայոց երկրորդ դիցարանի և նրա գլխավոր աստված Արամազդի մասին, որն իր բնավորությամբ միանգամայն համապատասխանում էր Հայոց հավաքական բնավորությանը: Պատմել ենք նաև դպրության, գիտության, արվեստի, ճարտարապետության Տիր աստծո մասին: Մի մասնավոր հիշեցում միայն, որպեսզի ստիպված չեղեր ետ չշրջենք:

Տիրը Արամազդ աստվածահոր ատենադպիրն ու սուրհանդակն էր նաև՝ երկնքից դեպի անդրաշխարհ: Բացի այդ, մարդկանց ճակատագրերի գուշակն ու երազների մեկնիչ էր, նրանց չար ու բարի գործերը աչալրջորեն գրանցողը, մեջեցյալների հոգիները «անդրշիրիմյան աշխարհ» ուղեկցողը: Եվ նրա տաճարը, որը կոչվել է «Երազամույն»,

եղել է Արտաշատ մայրաքաղաքի մերձակայքում՝ չափազանց հարուստ ու շքեղ: Բայց նախ և առաջ Տիրը պաշտվել է որպես Դպրության աստված... Եվ նրա տաճարները մըշտապես այցելել են նրան պաշտողների հոծ բազմություններ: Չայոց տոմարի 4-րդ ամիսը այս աստծո անունով կոչել է Տիր կամ Տրե:

Բացենք երախտաշատ Ագաթանգեղոս պատմիչի «Չայոց պատմություն» մատյանի համապատասխան էջը և կարդանք.

«Ապա ինքը իսկ՝ Տրդատ քազավորը, ամբողջ զորքով հանդերձ, Վաղարշապատ քաղաքից շարժվեց գնաց Արտաշատ քաղաքը՝ ավերելու այնտեղ Անահիտ դիցուհու բազինը և այն, որ երազամույն կոչված տեղում էր գտնվում: Նախ ճանապարհին հանդիպեցին քրմական գիտության դպիր, Արամազդ գրչի դիվան կոչված, երազացույց, երազահան պաշտամունքի Տիր աստծո ճարտարապետության ուսման մեհյանը և ամենից առաջ այն քանդեցին, այրեցին, ավերեցին»:

Տիր աստծո անունը հիշվում է Գրող անունով, որը նշանակում է գիր անող: Ավանդությունն, այնուամենայնիվ, հասել է մինչև մեր ժամանակները և պատմում է այն մասին, թե այս Գրողը նոր ծնվածներին գրանցել է Ծննդյան մատյանում, իսկ մահացածների անունները ջնջել և գրել է Ելից մատյանում: Այն մարդու անունը, որին նա ելք էր անում, ծոցը դրած մեկնում էր Անդրաշխարհ: Իզուր չէ, որ ժողովրդական ամենատարածված անեծքներից մեկը մեծ հաջողությամբ օգտագործվում է նաև հիմա. «Գրողը տանի քեզ», «Գրողի ծոցը գնաս», «Գրողի բաժին դառնաս»:

Տիրն ինչպե՞ս կարող էր գրել և կոչվել Գրող, եթե գիր չունենար: Ինչպե՞ս կարող էր ժողովուրդը գիտության, դպրության, գրի աստված ունենալ, եթե չունենար սեփական գիրն ու դպրությունը: Ինչպե՞ս կարող էր Տիրի տաճարը ներկայացվել որպես «ճարտարապետության, ուսման տաճար», իսկ ինքը՝ Տիր աստված՝ «Քրմական գիտության դպիր», եթե այդ տաճարում նրա հովանավորությամբ չծաղկեր քրմական գիտությունը:

Չայտնի ճշմարտություն է. աստվածները ստեղծվում և պաշտվում էին միմիայն այն պարագայում, երբ կարիք էր լինում որևէ բնագավառ դնել նրանց հովանավորության և իշխանության տակ:

Չայերը ծովի աստված չեն ունեցել: Գետերի, ջրերի աստվածներ ունեցել են, ծովի՝ ոչ, ինչպես ունեին հույները և հռոմեացիները: Չունեին, որովհետև Չայոց Աշխարհի ավերը չեն ողողել ծովերը: Ի դեպ, հայերը չեն ունեցել նաև վրիժառության աստված: Չայերը պաշտել են գրի, դպրության, իմաստության աստծուն: Եթե չունենային այդ գիրն ու դպրությունը, չափտի ունենային նաև Տիր աստծուն... Քրիստոնեությունը դաժանորեն հաշվեհարդար տեսավ հեթանոս տաճարների և այնտեղ ամփոփված այլևայլ գիտությունների բազմահազար մատյանների հետ, որոնք ստեղծել էին Տիր աստծո պաշտամունքի քրմերը:

Ի՞ՆՉ Է ՏՈՍԱՐԸ

Չայոց քրմության հիմնական պարտականություններից մեկը լուսաստղերի շարժումները դիտարկելն էր, ժամանակի ճշգրիտ հաշվումներ կատարելը և տոնացույցներ կազմելը:

Աստղագետ Լ.Սիմյոնովը, ուսումնասիրելով հայկական տոմարը, գրել է.

«Չին Չայոց երկիրը, հայերը դեռ շատ հնուց լավ ծանոթ էին, թե աստղաբաշխությանը և թե աստղագիտությանը: Երկնականարի շատ աստղերին կամ համաստեղություններին տրված են տեղական հայկական անուններ: Երկնականարի ամենագեղեցիկ համաստեղությունը, որն ուրիշ ազգերի կողմից անվանվում է Օրիոնի համաստեղություն, նվիրված է հայ առասպելական նախահայր և հերոս Չայկին, և այդ համաստեղությունը կոչվում է Չայկն»:

Ֆրանսիացի հանրահռչակ աստղագետ Կ.Ֆլամարիոնի, անգլիացի գիտնական Ա.Բերրինի, ռուս տոմարագետ Վ.Ռոստովսկայայի և էլի շատ օտարազգի գիտնականների կարծիքով՝ Չայկական Լեռնաշխարհում ապրող ժողովուրդը գիտեր, որ լուսինը երկրին ամենամոտ գտնվող լուսատուն է, որ նա իր սեփական լույսը չունի...

Այդ ժողովրդի իմաստուն քրմերը միանգամայն ճիշտ են բացատրում լուսնի և արեգակի խավարումների պատճառը: Նրանց դեռևս հույներից առաջ հայտնի էր խավարածինի թեքությունը, սկզբում գիտեին, թե արեգակնային տարին 360 օր ունի, ապա համոզվել են, որ այն բաղկացած է 365 1/4 օրից: Այդ քրմերին հայտնի էր խավարումների կրկնման 18 տարի 10-11 օր տևող պարբերությունը, լուսնի փուլերի կրկնման 19-ամյա պարբերությունը... և ուրիշ շատ եզրահանգումներ՝ կապված աստղագիտության և տոմարի հետ:

Չայկական տոմարագիտության հնությունն ու ինքնատիպությունը ապացույցն են այն բանի, որ հայերը գիր են ունեցել պատմական ամենավաղ ժամանակներում, որին հովանավորել է Տիր աստվածը: Չայոց շաբաթի 5 օրերը մոլորակների անուններ են ունեցել: Չայկի համաստեղության աստղերի միջոցով երկարատև դիտարկումների շնորհիվ Չայոց հնագույն քրմերը կարողացել են որոշել արևադարձային տարվա տևողությունը:

Վ.Տ.Օլկոտի կարծիքով՝ համաստեղության հնագույն ձևերը հորինող ժողովուրդը ապրել է Եփրատի հովտում և Արարատ լեռան շուրջ: Եվ սրա ապացույցն այն է, որ կենդանակերպի մեջ ոչ փիղ, ոչ գետածի, ոչ կոկորդիլոս կա... հետևապես այն չէր կարող ստեղծված լինել ոչ Չնդկաստանում, ոչ Եգիպտոսում... Օլկոտը փաստերով ապացուցում է նաև, որ Եգիպտացիների հուշարձանների վրա գտնված կենդանաշրջանի տասներկու նշանները վերցված են հայերից...

Չին հայկական տոմարից մնացած տարեթվերը, ամիսները, օրերի, ժամերի անունները, համաստեղությունները, մաթեմատիկական, աստղագիտական և տոմարագիտական բավական բարձր իմացությունն անկարելի էր առանց գրի և գրականության: Եթե նախամաշտոցյան մատենագրությունը մյուս ասպարեզներում անբավարար էր, ապա տոմարագիտությունը թույլ է տալիս ընդունել Չայոց հեթանոսական շրջանի գրի և գրականության գոյությունը, որը նրա գրական լեզուն հղկել ու կատարելագործել է դարեր շարունակ: Այն գրական հիասքանչ լեզուն, որով թարգմանիչները կատարեցին իրենց թարգմանությունները, և մատենագիրներն էլ գրեցին իրենց մատյանները:

Չայոց գրական լեզվի վաղնջականության ապացույցներ են նաև գրական այն փրճուկները, որոնք 5-րդ և հետագա դարերի մատենագիրների շնորհիվ հասել են մեզ որպես Գողթան երգեր, և որոնք բնավ չեն տարբերվում թարգմանիչների գործածած գրական լեզվից... Չիշենք միայն «Վահագնի ծնունդը» և «Արտաշես արքայի սիրո

Թագավորական հրամանով զորաբանակները հիմնահատակ կործանեցին հեթանոսական տաճարները, բռնագրավեցին նրանց հարստությունները, մահապատժի ու հալածանքի ենթարկեցին համառոտներին... Հայտնի է, որ հեթանոսությունը կամավոր չէր զիջում իր դիրքերը... Տարոնի Ողական ամրոցի մոտ հեթանոսների ու քրիստոնյաների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ իրար են բախվել թագավորական բանակի 7800 զինվոր և քրմապետ Արծանի 6946 քուրմ-զինվոր: Հեթանոսները պարտվել են այն բանից հետո, երբ ճակատամարտում զոհվել են Արծան քրմապետն ու իր որդին:

Չենք զարմանում, որ Մերծավոր Արևելքի շատ ժողովուրդներ, ոմանք նույնիսկ իրենց բարձր քաղաքակրթություններով հանդերձ, անհետացել են պատմության ասպարեզից: Ուրեմն ինչո՞ւ չենք համոզվում, որ երկու հակադիր կրոն-դավանանքների անզիջուն պայքարի ընթացքում կարող էր զոհ գնալ նաև Հայոց մշակույթը: Զոհը եղավ Հայոց հնագույն գիրը և մատենագրությունը, որոնցից մի փշրանք միայն Օղյուպոս իմաստուն քրմի մատյանն էր, որը ժամանակին Բարդսան պատմիչը հասցրել էր թարգմանել հունարեն, և սրա շնորհիվ նրանից կարողացավ օգտվել Մովսես Խորենացին Արտաշես թագավորի պատմությունը գրելիս...

Արդյո՞ք հետո ի՞նչ եղավ այդ մատյանը...

Մի հարց ևս. արդյո՞ք նսեմանում է Մեսրոպ Մաշտոցի հայտնագործությունը, եթե գիտնականները պնդում են, թե նրա սքանչելի գյուտից առաջ եղել են հայ գրեր:

Անտեղի՜ մտավախություն:

Ո՞վ կարող է կասկածել Մաշտոց հանձարի նման ժայթքումի կարևորությանը:

Մաշտոցի ծնունդը, խոսքը հոգևոր ծնունդի մասին է, դատարկության ընդերքում չի եղել: Հայոց մտածողության հզոր կառույցի հիմքերն այնքան խորն են գնում, որ գուշակել դրանց վերջնական սահմանը անհնար է: Այդ հիմքերը խորը լինելուց բացի, այնքան հզոր էին, որ դրանց վրա վեր խոյացած շենքի փլուզումից հարյուրամյակներ անց կըրկին այդ հիմքերի վրա կարող էր վեր խոյանալ նոր հանձարի կառույցը և կրկին Հայոց Ոգուն պարգևել հավերժ գոյատևելու իմաստություն:

Արարիչ Աստված օրհնել էր Տարոնի Հացեկաց գյուղում ծնված այդ մանուկի աշխարհ գալը ոչ այնպես, ինչպես յուրաքանչյուր արարածի ծնունդն է օրհնվում: Արարիչ Աստված չէր ուզում կորցնել Հայոց ազգը, ինչպես ժամանակի երախում անհետացել էին հզոր և նույնիսկ իմաստուն շատերը: Խառը ժամանակների հորձանուտում ոչ թե անմիջական բնաջնջումի վտանգն էր կախված Հայոց ազգի գլխին, այլ, նախ և առաջ, հոգևոր այլասերումի և ուժացման վտանգը, որը և դառնում էր աշխարհի երեսից որևէ ազգի անհետացման առաջին պատճառ: Հայոց վրա տիրապետողները այլևս անհամբերությամբ և դաժանությամբ պարտադրում էին ոչ միայն իրենց օրենքները, այլև դավանանքն ու մշակույթն առհասարակ:

Այսպիսի մի վտանգավոր պահ Հայոց համար եղել է արդեն. Հայոց Աշխարհը մեկ անգամ մեծ հեռատեսությամբ ապահովել է իր ոչ միայն ֆիզիկական, այլ հոգևոր, բարոյական ինքնուրույնությունը՝ քրիստոնեությունը ընդունելով, բայց ահա, այս պատմական պահին, քրիստոնեական եկեղեցին միայնակ չէր կարող ազգապահպան-

ման գերխնդիրը կատարել: Նա կարիք ուներ նոր հզոր հիմքի, որի վրա ամրանալով՝ պիտի ապահովեր ազգը կործանումից:

Օրհնելով Մեսրոպ Մաշտոց մարդու հանձարը՝ Արարիչ Աստված նրա հոգու մեջ դրել էր իր ծնունդի կարևորության գիտակցությունը, ապա և տարակուսանքի անտանելի ծանրության այն դառը բաժինը, որը հատուկ է միայն նրանց, ում հոգիները բաբախում են մտքի, գիտակցության տիրույթներում:

Նա պիտի կարողանար հաղթահարել կասկածանքների ու տարակուսանքների իրեն բաժին ընկած չափը և ունենար պայծառատեսության աստվածապարզ անշուշտ-չանք, որպեսզի ճաշակեր անմահության համը: Դրա համար նա, ինչպես գրում է **Խորենացին**, փախչելով աշխարհիկ զբաղմունքներից, դեն գցելով մարմնական պատիվը, գնաց երկնավորի ետևից: Նա իր թախծի ու տառապանքի ընդերքից, իր աստվածասեր եության ընդերքից, իր գիտակցության և մտքի խորխորատներից, անհուն չարչարանքներով ու մեծ աշխատություններով դուրս կորգեց **Հայոց Ոգու հավերժության մեջ ապրելու իրավունքը՝ հայ գրերի 36 տառը:**

Կարևոր է, թե եղել է կամ չի եղել Մաշտոցյան գրից առաջ Հայոց գիր: Կարևոր է: Եղել է: Կորսվել է: Նորից է ստեղծվել: Ստեղծողը Մեսրոպ Մաշտոցն է: Փառք նրա խնկելի հիշատակին: Փառք նրա մշտապես կենդանի Ոգուն: Փառք նրա հաղթանակին, որ մինչև հիմա, և գիտենք նաև գալիք բոլոր հազարամյակներում, քանի հոգնած այս երկրագունդը թավալվում է իր ծիրերի մեջ, պիտի լինի այն հաղթանակը ազգի բոլոր-բոլոր ծնվածների համար, ովքեր դպրության իրենց առաջին օրը իրենց մանրիկ, քնքուշ մատներով պիտի վերցնեն գրիչը և գրեն, ապա անուշ ծայնով պիտի կրկնեն. «Այբ... բեն... գիմ...»:

1500 տարվա մեծ ընծայական գրի, չորս հազար տարվա արձանագրական, ապա և ավելի հեռու գնացող ժամանակի մշուշների մեջ հանգչող Հայոց դարավոր ավանդական կյանքի ու հիշողության այսօրվա կենսալի, օրինական ժառանգներից յուրաքանչյուրի հետ կրկնվող մաշտոցյան 36 տառերը՝ **Հաղթանակ մշտնջենական:**

Իրենց մահկանացուն կնքեցին ազգի երկու մեծ զավակներ **Սահակ Պարթևը** և **Մեսրոպ Մաշտոցը:** Հերթը նրանց աշակերտներինն էր, ովքեր գրում էին իրենց սեփական գործերը՝ հատկապես նվիրված Հայոց պատմությանը, և կատարում թարգմանություններ: Մտավոր, հոգևոր ասպարեզը և նույնիսկ ժամանակը նրանցն էր: Ժողովրդի վերաբերմունքը իր այս զավակների հանդեպ այնքան նվիրական էր, որ նրանք դասվեցին եկեղեցու սուրբ հայրերի շարքը, և հանուն նրանց հիշատակի՝ եկեղեցին հոկտեմբեր ամսին ամրագրեց **Թարգմանչաց տոնը**, որին ժողովուրդը մասնակցում էր բազմամարդ ուխտագնացություններով:

Կառուցվում էին Թարգմանչաց վանքեր՝ ի պատիվ առաջին թարգմանիչների՝ **Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի, Հովսեփի, Հովհանի, Ղևոնդի, Կորյունի, Եղիշեի, Եզնիկի, Դավթի Անհաղթի, Մովսես Խորենացու, Մամբրե Վերծանողի, Աբրահամի, Մուշեի, Արծանի, Խոսրովի, Ղազար Փարպեցու** և այն մյուսների, որոնց անունը կորսված է ու մոռացված... Օրհնություն նրանց բոլորի հիշատակին... Նրանցից շատերին դեռ առիթ կունենանք հանդիպելու...

Հայոց Ոսկեդարն էր...

Սակայն Մովսես Խորենացի իմաստուն քերթողահայրը իր «Հայոց պատմություն» մատյանի ավարտին գրեց Հայոց թագավորությունը Արշակունյաց արքայատոհմից և Եպիսկոպոսությունը սուրբ Գրիգորի տոհմից դադարելու մասին համրահայտ «Ողբը»: Նա չգիտեր, որ իր «Ողբը» գալիք դարերի ընթացքում, հաճախ տեղի ու անտեղի, պիտի կրկնվի և օրինակ բերվի որպես ապացույց, թե ահա ինչ ասել է քերթողահայրը հավիտենական է ու անվիճելի, և խմբագրումներ մտցնել ասվածի մեջ կնշանակի խեղաթյուրել մեր օրերի ճշմարտությունը:

Մի փոքր հատված «Ողբից».
«Ողբում եմ քեզ, Հայոց Աշխարհ, ողբում եմ քեզ՝ բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանադ, խորհրդականդ ու ուսուցանողդ, վրդովվեց խաղաղությունը, հիմնավորվեց տգիտությամբ չարափառությունը»:

«...Ուսուցիչները՝ տխմար ու ինքնահավան, իրենք իրենցից պատիվ գտած և ոչ Աստծուց կոչված, փողով ընտրված և ոչ սուրբ հոգով, ոսկեսեր, նախամծոտ, թողած հեզությունը, որի մեջ Աստված է բնակվում, և գայլ դարձած՝ գիշատում են իրենց հոտերը»:

Կրոնավորները՝ կեղծավոր, ցուցամուլ, սնափառ, պատվասեր քան աստվածասեր: Վիճակավորները՝ հպարտ, դատեր սիրող, դատարկախոս, ծույլ, գիտություններն ու վարդապետական գրվածքներն ատող, առևտուր և կատակերգություններ սիրող:

Աշակերտները՝ սովորելու մեջ ծույլ, սովորեցնելու մեջ փութաջան, որոնք, դեռ չսովորած, աստվածաբան են:

Ժողովրդականները՝ անբարտավան, ստահակ, մեծախոս, աշխատանքից խուսափող, արբեցող, վնասագործ, ժառանգությունից փախչող:

Զինվորականները՝ անարի, պարծենկոտ, զենք ատող, ծույլ, ցանկասեր, թուլամորթ, կողոպտիչ, գինեմուլ, հելուզակ, ավազակների բնութենակից:

Իշխանները՝ ապստամբ, գողերին գողակից, կաշառակեր, կծծի, ժլատ, ազահ, հափըշտակող, աշխարհ ավերող, աղտեղասեր, ժառանգներին համամիտ:

Դատավորները՝ տմարդի, սուտ, խաբող, կաշառակեր, իրավունք չպաշտպանող, անհաստատ, հակառակող:

Եվ առհասարակ սերն ու ամոթը՝ ամենքից վերացած:

Եվ ի՞նչ է այս բոլորի ապացույցը, եթե ոչ այն, որ Աստված մեզ անտես է արել...»:

Երբ մենք կարդում ենք պատմական ինչ-որ մի ընթացքի մեջ կատարված եղեռն՝ նախճիրի, հայրենիքին հասած որևէ աղետի մասին, նրա զավակների նահատակվելու մասին, բնության հզոր տեղաշարժերի ու կործանումների մասին, սահմեկեցուցիչ պահեր ենք ապրում և հետին թվով զարհուրում կատարվածի համար:

Մովսես Խորենացին ականատես է եղել հայրենի թագավորության կործանմանը և տեղյակ էր պատճառներին, դրա հետևանքում՝ բոլոր այն աղետներին, որ թափվեցին ժողովրդի գլխին:

«Ողբում» նկարագրված դեպքերը չափազանցված չեն: Սակայն անտանելի ցավով գրված այս տողերն անշուշտ այնքան զգացմունքային են, որ թույլ են տվել մեկ ուրիշ ճշմարտություն մեջտեղ բերելու: Հայրենիքի ազատությունը կորցրած վշտահար պատմիչը իր ծանր ապրումների ընդերքից, անհուսալի ընկճված հոգու ու մտքի լարումով գրել է այս տողերը, չհիշելով, որ անհնար է համատարած ապականություն, համատա-

րած չարություն և ուրացություն, որ այդ ամենի կողքին, այնուամենայնիվ, Աստծո պահեցողությամբ ապրում են նաև ճշմարիտ ուսուցիչն ու կրոնավորը, ճշմարիտ աշակերտն ու զինվորականը, ճշմարիտ ազնվականն ու դատավորը... գուցե ավելի պակաս, քան եղելիները. բայց, միևնույն է, նրանք կան: Եվ կան մշտապես: Բոլոր ժամանակներում կա չարի ու վատի հակակշիռը, որով աշխարհը փրկվում է վերջնական կործանումից:

Մովսես Խորենացի հայրենասեր մարդու վշտահար հոգու աղաղակն է Ողբի տողերում: Իսկ վշտահար հոգին կարող է միայն ցավի հետ խոսել:

Նախքան իր մատյանի բուն նյութին անցնելը նա իր հայրենիքի ու ազգի մասին հպարտությամբ ու սիրով գրել է. *«Թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհում էլ քաջության շատ գործեր կան գործված՝ գրելու և հիշատակելու արժանի»:*

Այնուհետև այդ գործերի մասին պատմահայրը ամենայն սիրով և հպարտությամբ տող առ տող գրել է իր սքանչելի «Հայոց պատմության» էջերում: Գրել ու կտակել է սերունդներին, որ միշտ պայծառ մնա ազգի ավանդական հիշողությունը նախնիների քաջարի գործերի մասին, նրանց երկվությունների ու տառապանքների, նրանց սխալների ու ոգորումների, նրանց բարի ու չար մտածումների, իմաստուն ու հերոսական Ոգու մասին: Ոչ միայն որպես հիշողություն, այլ նաև որպես դաս և որպես խրատ:

Փառք նրա հավերժական հիշատակին, խնկարկում նրա՝ հայրենիքի անկախության կորստից բզկտված ու ցաված սրտին և ողորմի:

5-րդ դարն էր:

Հայաստանը, կորցնելով իր գահը, դարձել էր Պարսկաստանի մի մարզը: Բայց նաև Հայոց Ոգեղենի Ոսկեդարն էր: Զարմանալի չէ՞: 428 թվականը զուգահեռ էր հայկական տոմարի շրջադարձային տարվա հետ: Արդյոք ճակատագրական ինչ-որ հավասարակշռություն կա՞ր, թե՞ վերին նախախնամությունն էր կարգադրել այս զուգահեռությունը:

Բանն այն է, որ ըստ հաշվումների՝ հայերը, ի սկզբանե, ղեկավարվում էին շարժական տոմարով: Տարին բաղկացած էր 365 օրից, 5 ժամ, 49 վայրկյանից: Յուրաքանչյուր ամիս 30 օր էր: Ամիսները Հայկ Աստվածահայր-Նախահոր ուստրերի և դուստրերի անունով էին կոչվել. Նավասարդ, Հռոհ, Սահմի, Տրե, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից: 13-րդ ամիսը 5 օր էր և կոչվում էր Ավելյաց: Ավելյաց օրերը մեկ տարի էին դառնում 1460 տարվա ընթացքում: Այս պարբերաշրջանը կոչվում էր «Հայկյան շրջան»:

«Հայկյան առաջին շրջանը» սկսվել էր մ.թ.ա. 2492թ. օգոստոսի 11-ին: Գիտենք արդեն, որ օգոստոսի 11-ը Հայոց նոր տարին էր: Այդ օրը հիշո՞ւմ եք, Հայկ Նահապետը զգեստեց Բելին: Մ.թ.ա. 1032թ. օգոստոսի 11-ին՝ այդ դեպքից 1460 տարի անց, ավարտվել էր «Հայկյան առաջին շրջանը» և սկսվել «Հայկյան երկրորդ շրջանը»:

427 թ. օգոստոսի 11-ին լրացավ «Հայկյան երկրորդ շրջանը», ապա սկսվեց նահանջ տարին, որն ավարտվեց 428թ. օգոստոսի 10-ին: Իսկ 428թ. օգոստոսի 11-ին սկսվեց «Հայկյան երրորդ շրջանը», որը համընկավ Հայոց թագավորության անկումի հետ:

Արդյոք «Հայկյան երրորդ շրջանը» շարունակական ժամանակի գաղտնի

խորքերում ճակատագրական ի՞նչ վայրիվերումներ էր սահմանել Հայոց համար:

Սակայն վստահ եմք. այն փառապանծ հաղթանակը, որ 4500 տարի առաջ փառքով պսակեց Հայկի անունը, պիտի մշտապես լուսավորի Հայոց Գալիքի դժվար ճանապարհները որպես ուղեցույց փարոս: Այս քաջագործության հիշողությունը Հայոց ժառանգական հիշողությունն է, որը, գալով դարերի խորքից, մնում է մշտապես անխաթար և կմնա այնքան, քանի Հայաստան երկիրը կա աշխարհում այս հին, ու հայն ապրում է այդ երկրի վրա:

Հերոսն հերոս է նրանով, որ սերնդից սերունդ Գործերը նրա ավանդվում են՝ որպես շքեղ առասպել, որպես գեղեցիկ խրատ:

Հին հերոսների օրինակներով վստահ կարող ենք ասել. այսօրվա մեր հերոսները պիտի ապրեն դարեր շարունակ և սերունդների պատումների մեջ պիտի լինեն նույնքան սիրելի, որքան սիրելի են մեր հները հիմա և առավելից առավել, իրոք, Հայկ Հայոց Որդին... Ահա, թե ինչու վկայագրքի Ա հատորը անսահման սիրով նվիրեցինք Հայկի մեծ հաղթանակի 4500 - ամյա հիշողությանը...

Փառք և Օրհնություն անցած-գնացած մեր հերոսներին և նաև նրանց, որոնց մասին դեռ պիտի պատմենք Վկայագրքի հաջորդ էջերում:

ԱՎԱՐՏԱԵՑ Ա ՀԱՏՈՐԸ. ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՐԴԻՎ

Աննա (Անելկա) Գրիգորի Պետրոսյան, արծակագիր, դրամատուրգ, դերասանուհի, բեմադրիչ, լրագրող:

Ավարտել Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտը: Որպես հաղորդավար աշխատել է Հայաստանի հեռուստատեսության և ռադիոհաղորդումների պետ կոմիտեում: 1966-1985թթ. որպես դերասանուհի աշխատել է Երևանի դրամատիկական թատրոնում: Նրա աչքի ընկած դերերից են՝ Մեղեա (Ժան Անույի «Մեղեա»), Եղիսաբեթ թագուհի (Շեքսպիրի «Ռիչարդ Երրորդ»), Ալիս (Դյուրենմաթի «Խաղում ենք Սթրինբերգ կամ մահվան պար»), ինչպես նաև իր հեղինակած Ռոդոպիս թագուհի («Ամազոններ») ողբերգությունների կանացի գլխավոր դերերը:

1978թ. Երևանի դրամատիկական թատրոնը բեմադրեց նրա «Ամազոններ» ողբերգությունը, որը հունական առասպելի միջոցով քննարկման է ենթարկում 20-րդ դարի հասած և դեռ շատ հարցերում իր լուծումը չգտած կանանց էմանսիպացիայի խնդիրը:

Հայկական հեռուստատեսությամբ բեմադրվել են «Խոր ջրհորներ» (1969թ.), «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս» (1974թ.), «Սիզիփոսի քարը» (1977թ.) ժամակակալից թատերգությունները:

Այս գործերը հոգեբանական դրամաներ են ժամանակակից մարդու խղճի, պարտականությունների ու կոչման մասին, որտեղ սևեռում քննարկման առարկան հասարակայնության ներսում անհատի բարոյականության խնդիրն է: Հեղինակը լավ գիտի փոքրիկ Էկրանի արտահայտչալեզուն, կուռ երկխոսություն կազմելու գաղտնիքը, դրվագից-դրվագ անցնելու տեխնիկական հմարավորությունները:

Ժամանակակից թատերգություններից և վիպակներից հետո Աննա Պետրոսյանը կտրուկ շրջադարձ կատարեց դեպի Հայոց պատմության խորքերը: Հայկական հեռուստատեսությամբ բեմադրվեցին նրա պատմական թատերգությունները՝ «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», որի դեպքերը ծավալվում են 1562թ. և պատմում է Հայոց 2-րդ տպագրիչի մասին (1980թ.), «Եկա, որ մնամ...», 1199թ. Ջաքարյանների կողմից Անիի ազատագրման պատմությունն է (1982թ.): Հեղինակը այս գործերի բեմադրիչն ու դերակատարն էր նաև: «Երկար վերադարձ» (1988թ.) թատերգության հերոսը հաշխարհային համբավ վայելող հայազգի Ոստանիկ Ադոյան-Արշիլ Գորկի նկարիչն է, որի կյանքը Հայոց Մեծ Եղեռնի փախուստների միջով ողբերգականորեն ավատվել է Միացյալ Նահանգներում:

Աննա Պետրոսյանի պատմության խորքերը տանող թատերգությունների ճանապարհն անցնում է խոշոր անհատների հոգիները զննելու, ցնցող բեմավիճակներ ստեղծելու, ազգային պատմության բարդ իրադարձությունների շղթան կուռ դարձնելու բացահայտումներով: Նրա հերոսները քաջամարտիկներ են և միաժամանակ՝ բանաստեղծական հոգու և մտքի տեր փիլիսոփաներ: Հիշողության մեջ դաջվող կերպարներ, մեծաց վարքով կերտված, մտածողությամբ ու գործելակերպով ամբողջական ու ներդաշնակ, հոգու և մտքի առնականությամբ հայերնիքի համար գիտակցաբար ողջակիզվող անհատականություններ:

Լենինականի տիկնիկային թատրոնում բեմադրվել է նրա «Բյուրապատիկ» հեքիաթը: Աննա Պետրոսյանը ռուսերենից հայերեն է թարգմանել մի շարք պիեսներ, որոնք բեմադրվել են թատրոնում և ռադիոյում: Նրա բազմաթիվ ակնարկները, հրապարակա-

խոսական հոդվածները, էսսեները տպագրվել են հանրապետության տարբեր թերթերում, ամսագրերում, ակնարկների ժողովածուներում, ինչպես նաև հաղորդվել հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով:

1985թ. Աննա Պետրոսյանը Լենինականում հիմնադրել է իր գեղագիտական խնդիրներով նախօրինակը չունեցող Առասպելի դպրաքաղաքը, որի գեղարվեստական ղեկավարը, բեմադրիչն ու տնօրենն էր մինչև 1992թ.: Թատրոնին կից դպրոցում թատերական արվեստին առնչվող դերասանի վարպետություն, խոսքի արվեստ առարկաներից բացի Աննա Պետրոսյանը դասավանդում էր «Հայ ժողովրդի պատմություն», «Համեմատական առասպելաբանություն», «Հայոց լեզու և բանաստեղծություն», «Հին ու նոր հայ և արտասահմանյան մշակույթ» առարկաները: Առասպելի դպրաքաղաքի նպատակն իր դպրոցահասակ սաների առջև հոգեբանական վերլուծումներով հայ և օտար հնագույն և ժամանակակից մշակույթների, նրանց ազգային բնավորությունների առանձնահատկությունները բացահայտելն էր: Դպրաքաղաքի խաղացանկում էին Աննա Պետրոսյանի «Մինուա», «Ինչպես Շարան եկավ Շիրակ», «Կաղանդ է, Կաղանդ...» ծիսաներկայացումները, «Երբ մահն է մրցակից» ժամանակակից հերոսապատումը, «Տիրամոր ճիչը» Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված ողբերգությունը և առաջին մեծամասշտաբ բացօթյա «Զվարթնոց» ներկայացումը (խաղացվել է 1990թ. մայիսի 28-ի գիշերը՝ Զվարթնոց տաճարի ավերակներում): «Զվարթնոց»-ը Հայոց հառնումի պատմությունն է արաբական նվաճումների և նախնիների դաժան ժամանակներում:

Առասպելի դպրաքաղաքի խաղացանկում էին նաև Էսքիլեսի «Պրոմեթևսը շղթայված» ողբերգությունը՝ բեմադրված Պրոմեթևսի պաշտամունքի հետ կապված ծիսական տեսարաններով, Անտուան դե Սենթ Էքզուպերիի «Փոքրիկ իշխանը մարդկանց երկրում» հեքիաթը, Վիլյամ Սարոյանի «Հեյ, ով կա այդտեղ» թատերգությունը: Առասպելի դպրաքաղաքի վարագույրը բացվող-փակվող դարպաս էր, որի վրա դաջված էր Հայկական Լեռնաշխարհը՝ Հայոց մեծ և ամբողջական Հայրենիքը:

Հայոց ցեղասպանությանն են նվիրված Աննա Պետրոսյանի չորս փաստագրական ողբերգությունները: «Տիրամոր ճիչը» նա բեմադրել է Առասպելի դպրաքաղաքում 1989թ. և խաղացել կանացի գլխավոր դերը:

Հայոց ցեղասպանությանն են նվիրված նաև «Բանտախուց 7160» ողբերգությունը, որը 1999թ. բեմադրվեց Աննա Պետրոսյանի հիմնադրած «Հիշողության բեմ» թատրոնում: 2000թ. «Բանտախուց 7160» ներկայացումը նկարահանվել է որպես հեռուստատեսային ֆիլմ:

«Արտոնված եղեռն» ողբերգությունը 2005թ. ապրիլին Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին, բեմադրվել է Արցախի Վահրամ Փափազյանի անվան թատրոնում:

Առհասարակ, Հայոց ցեղասպանությունը հատուկ տեղ է գրավում Աննա Պետրոսյանի պատմագրական գործերի շարքում: 2002թ. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց Աննա Պետրոսյանի «Եղերապատում» գեղարվեստական վավերագիրը: Գիրքն արագությամբ սպառվեց և 2005թ. Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին թանգարան-ինստիտուտը նպատակահարմար գտավ վերահրատարակել ընթերցողի կողմից մեծ պահանջարկ ունեցող գիրքը, հեղինակի նոր, կարևոր լրացումներով: «Եղերապատում» գեղարվեստական վավերագիրը Հայոց մեծ ողբերգության և Հայոց հառնումի մասին է՝ հասցեագրված հայ պատանիներին և երիտասարդներին:

Գրական տարբեր ամսագրերում տպագրվել են Աննա Պետրոսյանի «Որպես հացն հանապազօրյա» և «Մինուա է անունը նրա» վեպերը, «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս», «Զվարթնոց», «Աղվիթա», «Մարիամ Մագդաղինացի և Փիլիպպոս» թատերգու-

թյունները: «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս» թատերգությունը 2000թ. բեմադրվել է Փարիզի Արքի Հովհաննիսյանի թատրոնում:

«Աղվիթա» թատերգությունը 260թ. Հայոց նախարար Սուրեն Սալահուդին տիկին՝ իշխանուհի աղվիթայի կողմից Աղբենուտ կոչվող ջերմուկներում առաջին բորոտանոց-հիվանդանոց հիմնելու պատմությունն է: Նման բժշկանոցներ Արևմտյան Եվրոպայում բացվել են Աղվիթա իշխանուհու բժշկանոցից 300 տարի անց միայն: Այս մասին վկայում են օտարազգի գիտնականները:

1986թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել Աննա Պետրոսյանի «Արևը քայլում է ինձ հետ» ժամանակակից վիպակը, «Սովետական գրող» հրատարակչությունը 1986թ.՝ «Եկա, որ մնամ...» ընդհանուր խորագրով պատմական թատերգությունների ժողովածուն («Ամազոններ», «Շիրաբայի քրքիջը», «Եկա, որ մնամ», «Աբգար Դպիր Փոխատեցի», «Երկար վերադարձ»):

«Նաիրի» հրատարակչությունը 1990թ. լույս է ընծայել «Կումարի Մեծ Տիկնոջ պատմությունները» վեպ-ասքերգությունը, կազմված երկու՝ «Մինուա է անուն նրա...» և «Ռուսա Հրաչվի» վեպերից: Վեպ-ասքերգությունը, պատմական փաստերով հիմնավորված, մ.թ.ա. 9-7-րդ դդ. Արարատյան թագավորության Արամյան արքայատոհմի Ասորեստանի զավթողական քաղաքականության դեմ տարած հաղթական պայքարի, ինչպես նաև կառուցողական հզոր գործերի, հայ ժողովրդի անընկճելի հերոսական Ոգու և Արարման Ոգու պատմությունն է:

ՀԳՄ հրատարակչությունը 2004թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Սերն աշխարհեն խռովել՝ կերթա» պատմավեպը: Գրքի հերոսը Նահապետ Քուչակ բանաստեղծն է, որ 16-րդ դարում օտարների լծի տակ բզկտված Հայրենիքի ճամփաներով փորձում է հասնել Սիրո հետևից:

Հաջորդը «Մոզ քաղաքի կործանումը» պատմավեպն է, որը 2004թ. լույս են ընծայել «Նոր Դար» և «Զանգակ-87» հրատարակչությունները: 8-րդ դարի մասին համակողմանի պատմող այս պատմավեպը նաև վարքագրություն է հեռավոր անցյալում ապրած, սրբացած նախնիների մասին, որոնք եղան Հայոց մտավոր ու հոգևոր կյանքի անմնացորդ նվիրյալները: Մարդկային անանց արժեքների ներկայացնող այս պատմավեպը որքան պատմական, նույնքան էլ ժամանակակից է:

«Զանգակ-87»-ը 2004թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Կարոտների իր աշխարհը» գեղարվեստական էսսե-ալբոմը՝ նվիրված հայազգի աշխարհահռչակ նկարիչ Ոստանիկ Ադոյանին-Արշիլ Գորկուն:

«Քաջավարժներ» պատմվածքների ժողովածուն (Զրույցներ հնագույն քաջավարժների մասին) 2005թ. լույս է ընծայել «Ամրոց Գրուպ» հրատարակչությունը:

Տարբեր տարիներին հրատարակվել են նաև Աննա Պետրոսյանի մանկական «Մի քիչ արև», «Բյուրապատիկ», «Ծիածանի հետ ծնված բադիկը» հեքիաթները:

2001թ. փետրվարի 21-ից «Վասն Հայության» շաբաթաթերթի առաջին համարից շարունակաբար տպագրվել է Աննա Պետրոսյանի «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» մեծածավալ յոթհատորյա վկայագրքի առաջին հատորը:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագիրքը հայ ժողովրդի մտավոր և հոգևոր դրսևորումների, աստվածապարզ նաև Արարման Ոգու, հնագույն ժամանակներից մինչև 21-րդ դարի լույս ու ստվերով լեցուն մեր օրերի պատմությունն է: Այն գրված է պատմության հանդեպ խորին հարգանքով և գրող-գեղագետի հոգեբանական նրբին վերլուծումներով:

Աննա Պետրոսյանը ունի այլ բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնք սպասում են լույս ընծայման իրենց հերթին:

Բովանդակություն

Մուտք	5
1. Ճամփորդություն Հայոց Լեռնաշխարհով	11
Արարատ	11
Հայկական Պար և անդին	31
Մեծ Տավրոս	36
Վասպուրականի Լեռնաշղթայից մինչև Ջանգեզուրի Լեռներ	45
Ջանգեզուրի կամ Սյունյաց Լեռներ	48
Վիշապասար	51
Արցախի Լեռներ	53
Փոքր Կովկաս	56
Փամբակի Լեռնաշղթա	58
Արայի Լեռ	58
Արագած	59
Գետեր և լճեր	61
Եփրատ	61
Արածանի	62
Տիգրիս	64
Արաքս	66
Ճորոխ	68
Կուր	69
Գայլատու, Ծովք, Ջալիշատ, Արճիշակ լճեր	69
Սևանա լիճ	70
Ուրմիո լիճ	71
Վանա լիճ	71
Փայտակարան	71
2. Ճամփորդություն ժամանակի հնագույն տարածքով	75
Շումեր	77
Եգիպտոս	82
Փյունիկիա	85
Ասորիք	86
Պաղեստին	86
Ասորեստան	87
Միտանի կամ Խուռի-Միտանի	88
Խաթի, թե՞ Հաթի	88
3. Ճամփորդություն Հայոց հնագույն ժամանակի տարածքով .	90
Ո՞վ է Հայկը	94

Մեծամոր	99
«Քարահունջ» աստղադիտարան	102
4. Լեռները պատմում են	108
Սվաստիկա	114
Ձկնակերպ քարակոթողներ	118
Տորք Անգեղ	119
Թանգարան տանող ճանապարհը	120
5. Ծովի ժողովուրդներ	122
Աշշուրական տարեգրություն	123
6. Արարատյան Թագավորություն	126
Արամ	126
Սարգուրի Առաջին	129
Իշպուհինի և Մինուա	134
Արգիշտե Մինուաորդի	143
Սարգուրի Երկրորդ	146
Ռուսա Առաջին	147
Արգիշտե Երկրորդ	154
Ռուսա Երկրորդ	156
7. Դիցաբանություն և ազգային բնավորություն	161
Քաոս	164
Հունաստան	164
Եգիպտոս	165
Շումեր	165
Հրեաստան	165
Հնդկաստան	165
Սկանդինավիա	165
Չինաստան	165
Հայաստան	166
Հայկ Գերագույն	168
Արուբանե	169
Թեյշեբա և Խուրա	170
Շիվինե և Տուշպուեյա	171
Մելարդի	172
Արծիբիդինի	173
Անիկու	173
Կուերա	174
Խարա	174
Խուտուինի	175
Իրմուշինի	175
Արագա	176
Շինիրե	176

Արա Գեղեցիկ	177
8. Հին Արևելքի համեմատական դիցաբանություն	185
Դունուզին և իր սերը	185
Ադոնիս	187
Ատտիս	188
Օսիրիս	190
...Նորից Արայի մասին	191
Ամփոփումն Սկզբի	196
9. Երվանդունիներ	199
10. Աքեմենյան Պարսկաստան և Հայաստան	205
11. Ալեքսանդր Մեծը և իր ճակատագիրը	214
12. Հայաստանը նորից ազատ թագավորություն	224
13. Նոր Աստվածներ	231
Արամազդ	232
Տիր	233
Միհր	234
Անահիտ	236
Նանե	242
Աստղիկ	243
Վահագն	245
Գիսանե և Դեմետր	250
14. Նավասարդ	257
15. Արտաշեսյաններ	267
Արտաշես Մեծ	267
Արտավազդ	280
16. Հռոմ	284
17. Պարթևական թագավորություն	288
18. Պոնտոսի թագավորություն	289
19. Տիգրան Մեծ	290
Տիգրան Մեծ Արքայից արքա	297
Արտավազդ Երկրորդ	322
Արտաշես Երկրորդ	334
Տիգրան Երրորդ	335
Տիգրան Չորրորդ և Էրատո	337
20. Օտար թագավորները Հայոց գահին	339

21. Արշակունիներ	348
Տրդատ արքայի թագադրումը	348
22. Ներքին կյանք	354
Թագավոր	354
Բղեշխներ	356
Նախարարներ	356
Գործակալություններ	358
Հիմնական և կարևոր գործակալություններ	358
Ա. Թագակապ ասպետություն	358
Բ. Հազարապետություն	358
Գ. Մաղխազություն	359
Դ. Մարդպետություն	359
Ե. Սպարապետություն	360
Զ. Գործակալություն Մեծի Դատավարությանը	362
Է. Շահապան Արտաշատի	362
Ը. Սենեկապետ արքունի	363
23. Հայոց ժամանակը	363
Սանատրուկ Երկրորդ արքայից մինչև Վաղարշ Երկրորդի մահ	366
Վաղարշ Առաջին	369
Վաղարշ Երկրորդ	369
Խոսրով Առաջին	371
Տրդատ Երկրորդ կամ Խոսրով Մեծ	371
Սասանյաններ	372
Քուշաններ	375
Արտավազդ Հինգերորդ	376
Որմիզդ Արտաշիր	377
Թադմոր	379
24. Տրդատ Երրորդ և Հայոց նոր ժամանակ	387
25. Աստվածային Մեծ Առաքելություն	400
Որ՞ն է Հիսուսի կերպարի մեջ գերբնականը	406
Մի առասպել Քրիստոսի և հրեա Ագասֆերի մասին	409
Քրիստոնեությունը Հայաստանում	418
Տրդատ և Հռիփսիմե	421
Տրդատ արքայի մեծ տրտմությունն ու թախիծը	425
Իրականում ի՞նչ է կատարվել	432
Վարդապետություն Սուրբ Գրիգորի	441
26. Թե ինչպես կործանվեց Հայոց հին հավատը և ինչպես քարուքանդ արվեցին հեթանոս տաճարները	451
Խոսրով Կոտակ և Վրթանես	451

27. Բյուզանդիա	459
Տիրան և Հուսիկ	462
Արշակ Երկրորդ	469
Պապ թագավոր	505
Վարագդատ	522
... Եվ մյուսները	526
28. Հոգևոր հառնում	529
Հայոց Ոսկեդարն էր	541
Ի՞նչ է գիրը	549
Ի՞նչ է տոմարը	556
Կենսագրություն	563
Բովանդակություն	566

Տպագրված է		Պետք է կարդալ
Էջ 18 7-րդ տողը վերևից	Փոքր Մասիս՝ 3929 բարձրությամբ	Փոքր Մասիս՝ 3925 բարձրությամբ
Էջ 21 4-րդ տողը վերևից	... մ.թ.ա. 5-2-րդ դարերում...	...մ.թ.ա. 5-2-րդ հազարամյակներում...
Էջ 131 14-րդ տողը ներքևից	Իր երկրի հեռավոր ծայրերի հետ կապվելու համար...	Ափամերձ հեռավոր ծայրերի հետ կապվելու համար...
Էջ 322	Արտավազդ Երկրորդ /Մ.թ.ա. 784-մ.թ. 476թ./	Արտավազդ Երկրորդ / Մ.թ.ա. 55-34թթ./

572

Աննա Պետրոսյան
«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»
Анна Петросян
“Армения всех времен”
Anna Petrosyan
“Armania of all times”

Խմբագիր՝ Ս. Մկրտչյան

Գեղ. խմբագիր՝ Վ. Բաղդասարյան

Սրբագրիչ՝ Ա. Նախշքարյան

Համակարգչային շարվածքը՝ Վ. Պարսամյանի

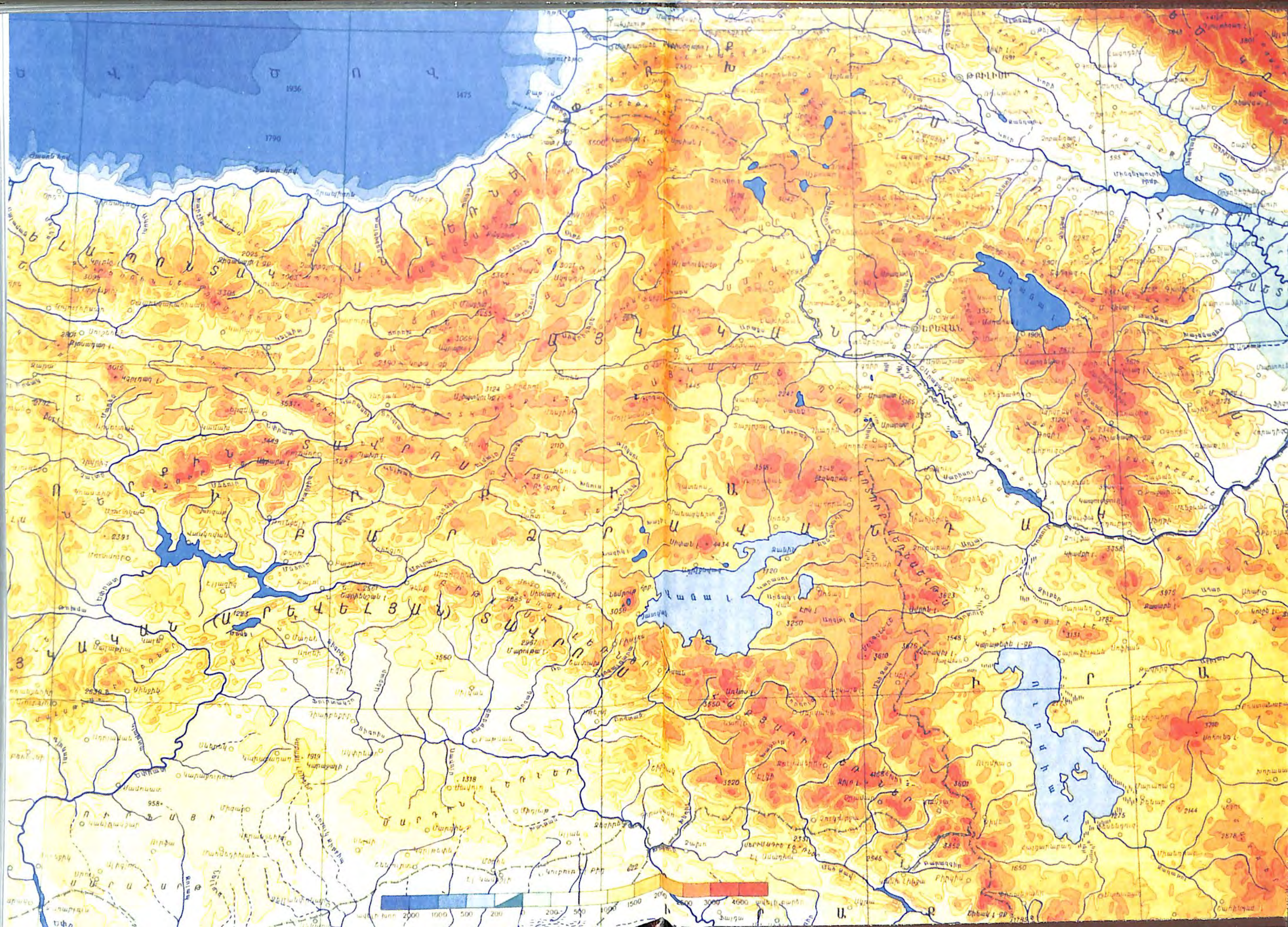
Կազմի նկարը՝ Սվետլանա Հակոբյանի «Էրգիր» շարքից

Հանձնված է շարվածքի 01.06 2008թ.: Ստորագրված է տպագրության
28.10. 2008թ.:

Չափսը 70X100/16: Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը օֆսեթ, տառատեսակը
Արեալ Արմենիան, ծավալը՝ 37.75 տպ. մանուլ:
Տպաքանակը՝ 1000: Գինը պայմանագրային

«Դար» հիմնադրամ
Հեռ. +374 10 50 15 15, էլ. հասցե info@armdar.am
Կայք՝ www.armdar.am
Фонд “ДАР”
Тел. +374 10 50 15 15, эл. почта info@armdar.am
Адрес www.armdar.am
“DAR” foundation
Tel.: +374 10 50 15 15, E-mail: info@armdar.am
Url.: www.armdar.am

«Տիգրան Մեծ» տպարան
ՀՀ Երևան, Արշակունյաց 2
Тупография “Тигран Мец”
РА Ереван, Аршакуняц 2

9(47.925)
77-50 +
42

Դու պատկանում ես
նախնական և քաջ ազգի,
արդյունավետ ոչ միայն խոսքի
և պիտանի՝ խոհականության մեջ
Այլև՝
Մեծամեծ փառավոր գործերով,
որոնք մենք կհիշատակենք
այս պատմության ընթացքում:

Մովսես Խորենացի

ԴԱՐ Ֆիմնադրամ

«ԴԱՐ» տարածաշրջանային զարգացման և մրցունակության հիմնադրամ